

LIST OF ABBREVIATIONS.

A.B.S.	Advaitabrahmasiddhi.
Abhi-Pra.	Abhiprāyaprakāśikā.
Adv. S.	Advayasiddhi.
Advai-Pari.	Advaitaparibhāṣā.
Ānand. S.S.	Ānandāśrama Sanskrit Series, Poona.
Āpa. Adhy.	Āpastambiyādhyātmapāṭala.
Āpa. Śr. Sū.	Āpastambaśrautasūtra
Ap. S.	Apōhasiddhi.
A. Rat. Ra.	Advaitaratnarakṣaṇa.
Ārya. P.	Āryamatasamvardhani Press, Madras.
A.S.	Advaitasiddhi.
Bā. Kṛī.	Bālakṛīḍā.
Bāl. P.	Bālamānōramā Press, Myslapore.
Ben. S.S.	Benares Sanskrit Series.
Bhāva-Pra.	Bhāvaprakāśa commentary on the Tattvamuktā- kalāpa.
Bhā. Śū.	Bhāvasūddhi.
B.I. Cal.	Bibliotheca Indica, Calcutta.
Bra. Bin.	Brahmāvīndūpaniṣad.
Bra. Sid.	Brahmasiddhi.
Bra. Sid. Vyā.	Brahmasiddhivyākhyā.
Brahm. Sū.	Brahmasūtra.
Bra. Sū-Bha.	Brahmasūtrabhāṣyā.
Bṛh.	Bṛhadāraṇyakōpaniṣad.
Bṛhad. Vār.	Bṛhadāraṇyakavārtika.
B.S.P.S.	Bombay Sanskrit and Prakrit Series.
B.S.S.	Bombay Sanskrit Series.
Bud. phil.	Buddhist philosophy.
Calc. S.S.	Calcutta Sanskrit Series.
Ch. S.S.	Chowkhamba Sanskrit Series.
Chānd.	Chāndōgyōpaniṣad.
D.C.	Descriptive Catalogue of Sanskrit Mss. in the Government Oriental Mss. Library, Madras.
Gaut. Dhar.	Gautamadharmaśūtra.
Gītā.	Bhagavadgītā.
G.O.S.	Gaekwad Oriental Series, Baroda.
Gu. Ca.	Gurucandrikā.
Haridās. S.S.	Haridās Sanskrit Series, Benares.
I.S.	Iṣṭasiddhi.
Īśa.	Īśavāsyaśūtra.
Jābāla.	Jābālopaniṣad.

LIST OF ABBREVIATIONS

J.O.R.M.	...	...	...	Journal of Oriental Research, Madras.
Kāṭha	...	...	...	Kāṭhōpaniṣad.
Kauṣ.	...	...	...	Kauṣītakōpaniṣad.
Kā. S.S.	...	...	...	Kāśī Sanskrit Series.
Kṣ. S.	...	...	...	Kṣaṇabhaṅgasiddhi.
Kumb.	...	...	...	Kumbakonam.
Kūrma.	...	...	...	Kūrmapurāṇa.
L.Ca.	...	...	...	Laghucandrikā.
L.S.	...	...	...	Laghusaṅgraha—Commentary on Bṛhadāraṇyaka-vārikasāra.
Mahā. Bhāṣ.	...	...	...	Mahābhāṣya.
Mahānārī.	...	...	...	Mahānārāyaṇōpaniṣad.
Māṇḍ. Kār.	...	...	...	Māṇḍūkōpaniṣatkārikā.
Mīm. Sū.	...	...	...	Pūrvamīmāṃsāsūtra.
Muṇḍ.	...	...	...	Muṇḍakōpaniṣad.
Muṇḍ-Bhā.	...	...	...	Muṇḍakōpaniṣadbhāṣya.
M.U.S.S.	...	...	...	Madras University Sanskrit Series.
Mys. Or.	...	...	...	Mysore Oriental Library Sanskrit Series.
Nai. S.	...	...	...	Naiṣkarmyasiddhi.
N.M.	...	...	...	Nyāyamṛta.
N.M. Tar.	...	...	...	Nyāyamṛtatarāṅgiṇī.
Nṛsīṅh. Utt.	...	...	...	Nṛsīṅhōtāratāpanyupaniṣad.
N.S.P.	...	...	...	Nirnayasagar Press, Bombay
Nyā. Mak.	...	...	...	Nyāyamakaranda.
Nyā. Ra. Dī.	...	...	...	Nyāyaratnadīpāvalī.
N. V. T. Tikā	...	...	...	Nyāyavārtikatātparyatikā.
Pa. Vi.	...	...	...	Pañcapādikāvivarāṇa.
Paṇḍini.	...	...	...	Aṣṭādhyāyī.
Praśna.	...	...	...	Praśnōpaniṣad.
Pr. S.	...	...	...	Prabōdhasiddhi.
Pur. Sūk.	...	...	...	Puruṣasūkta.
Ṛgv.	...	...	...	Ṛgvēdasāṅhitā.
Śā. Bhā.	...	...	...	Śāṅkarabhāṣya.
Śāb. Bhāṣ.	...	...	...	Pūrvamīmāṃsābhāṣya by Śābara.
S. Bh. T.	...	...	...	Sarasvatī Bhavana Texts.
Śā.-Dīp.	...	...	...	Śāstradīpikā.
Saṁ. Śū.	...	...	...	Saṁkṣēpasārīraka.
Saṁ. Śār.	...	...	...	Sāṁkhyakārikā.
Śā. Nī.	...	...	...	Śābdanirṇaya.
Sarv. V.S.S.S.	...	...	...	Sarvavēdāntasiddhāntasārasaṅgraha.
Sāra. Brāhma.	...	...	...	Śatapathabrāhmaṇa.
S. B. N. T.	...	...	...	Six Buddhist Nyāya tracts.
Sid. leś. S.	...	...	...	Siddhāntalēśasaṅgraha.
Sid. Tr.	...	...	...	Siddhitraya.
Śīḷ. Vār.	...	...	...	Mīmāṃsāśloka-vārtika.
Sph. S.	...	...	...	Sphōṭasiddhi.
Svā. S.	...	...	...	Svārājyasiddhi.
Svēta.	...	...	...	Śvētāsvatarōpaniṣad.

Ta. Dip.	...	...	...	Tarkasamgrahadīpikā.
Tait.	...	...	...	Taittirīyōpaniṣad.
Tait. Āraṇ.	...	...	...	Taittirīyāranyaka.
Tait. Brā.	...	...	...	Taittirīyabrāhmaṇa.
Tait. Saṁ.	...	...	...	Taittirīyasaṁhitā.
Tait. Vārt.	...	...	...	Taittirīyōpaniṣadvārtika.
Tant. Vār.	...	...	...	Tantravārtika.
Tatt. Dip.	...	...	...	Tattvadīpana.
T. P.	...	...	...	Tattvapradīpikā.
Tri. Cat.	...	...	...	Triennial Catalogue of Sanskrit Mss. in the Govern- ment Oriental Mss Library, Madras.
T. S. S.	...	...	...	Trivandrum Sanskrit Series.
Vaiś. Sū.	...	...	...	Vaiśeṣikasūtra.
Vāk. Pād.	...	...	...	Vākya-pādiya.
Vārt. Sā.	...	...	...	Vārtikasāra.
Vēd. Kalpa.	...	...	...	Vēdāntakalpalatikā.
Venk. P.	...	...	...	Venkateswara Press, Bombay.
Vid. Sūra.	...	...	...	Vidyāsūrabhī.
Vibh. Vi.	...	...	...	Vibhramaviveka.
Vidh. Vi.	...	...	...	Vidhiviveka.
Viṣṇu.	...	...	...	Viṣṇupurāna.
Viv. Pra. Saṁh.	...	...	...	Vivaraṇaprasaṅgasaṁgraha.
V.S.S.	...	...	...	Vizianagaram Sanskrit Series.
Vyā. Vār.	...	...	...	Vyākaraṇavārtika.
Yōga. Bhāṣ.	...	...	...	Yōgasūtrabhāṣya by Vyāsa.
Yōga. Sū.	...	...	...	Yōgasūtra.

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

INTRODUCTION.

SECTION I.

THE SIDDHI-LITERATURE.

“सिद्धीनामिष्टनैः कर्म्यब्रह्मगानामियं चिरात् ।

अद्वैतसिद्धिरधुना चतुर्थी समजायत ॥”

This is the last of the epilogic verses which Śrī Madhusūdana-sarasvatī has appended to his famous Advaita work called the *Advaitasiddhi*¹. Four great Advaitic works are referred to in this verse as bearing names, of which the word *siddhi* forms the latter member and the words *Iṣṭa*, *Naiṣkarmya*, *Brahma* and *Advaita* form respectively the former members. These four works are the *Brahmasiddhi*, the *Naiṣkarmyasiddhi*², the *Iṣṭasiddhi*³ and the *Advaitasiddhi*. Madhusūdana-sarasvatī flourished in the last three quarters of the seventeenth century and his work—the *Advaitasiddhi*—is the latest of these four works and came to be written long after the other three *siddhis* (*cirāt samajāyata*). Two other advaitic works bear similar names:—viz., *Advaita-brahmasiddhi*⁴ and the *Svārājyasiddhi*⁵. These six works, chiefly, may be taken to represent what may be called the *Siddhi-literature*^{6a} of the advaita school. There are also some other works belonging to the *Siddhi-literature* such as the ^{6b} *Vijñānamātrasiddhi* or the *Vijñaptimātratāsiddhi* by Vasubandhu, the *Sphōṭasiddhi*⁷ by Ācārya Maṇḍana, the *Sphōṭasiddhi*⁸ by Bharatamiśra, the *Apōhu-siddhi* and *Kṣanabhāṅgasiddhi*⁹ by Ratnakīrti, the *Prabōdhu-siddhi*¹⁰ by Udayanācārya, the

¹ A.S.N.S.P. 1917, p. 900.

² Nai-S.B. F.S. XXXVIII—1925.

³ I.S.G.O.S. LXV—1933.

⁴ A.B.S. I. Cal.—1890.

⁵ Svī S. Ārya. P.—Mad. 1927.

⁶ (a) *Siddhi-literature*; Literature consisting of works, the names of which have the word 'Siddhi' as the last member.

(b) Edited by Sylvan devi, Paris—1925. See Keith-Bud-Phil., p. 231 and Bhāva Pra, pp. 190, 326, 339—Mys. Or. S.

⁷ Sph. S.M.U.S.S. No. 6—1931.

⁸ Sph. S.T.S.S. No. LXXXIX—1927.

⁹ Ap. S.S.B.N.T. B.I. Cal.—1910.

Kṣ. S.S.B.N.T. B.I. Cal.—1910.

¹⁰ Pr. S. Govt. O. Mss. L. Md. Tr. C. No. 3377. This is otherwise called *Nyāya parisiṣṭa*. See Cal. S.S. No. XXII.

*Advayasiddhi*¹¹ by Śrīdhara, and the *Ātma-siddhi*¹², *Sainvit-siddhi* and *Īsvara-siddhi* by Yāmunācārya and Jñānottama's *Jñānasiddhi*.

Of all these works of the *Siddhi-literature*, bearing names ending with the word *siddhi*, excepting Vasubandhu's *Vijñāna-mātrasiddhi*, the *Brahma-siddhi* is the earliest work and investigates and elucidates the true nature of the Advaitic *Absolute* called *Brahman*, after discussing and confuting the adverse views and arguments put forward by previous and contemporary thinkers. The term *siddhi* stands for conclusive ascertainment as a result of careful investigation; and it presupposes discussion of a polemical nature, in many cases. The six Advaita works of the *Siddhi-literature* are all of them comprehensive treatises dealing with the salient features of Advaita philosophy and laying special stress upon a particular topic or aspect of Advaitism. The *Brahma-siddhi*, as its name signifies, discusses and maintains the theme that the infinite Absolute is unsurpassed, limitless bliss—the one reality having no beginning or end; the unconditioned consciousness; the *Om* of all speech; the immutable, trans-empirical all; the otherless perfection of security, the ruling *spirit* of all born beings—the *Ātman* taught in the Upaniṣads: and kindred topics are also considered, such as the unsubstantiality of all difference, the true import of all the Vedic texts, the means and nature of liberation and the nature ofnescience and error. The *Naiṣkarmya-siddhi* by Sureśvara brings into prominence the antithesis between *doing and knowing* and emphatically makes clear how knowledge (*jñāna*) transcends the sphere of action (*Karman*) and is the sole means of liberation. Vimuktātman, in his *Iṣṭa-siddhi*, discourses on *Avidyā*, as the pivotal principle of Advaitism and discusses fully the chief theories of error which have been propounded by Indian Philosophers. Madhusūdana-sarsvatī applies himself vigorously, in his *Advaita-siddhi*, to the great task of confuting the cavils and criticisms advanced by the leading exponents of Dvaita-philosophy against the chief tenets of the Advaita system. The *Advaita-brahmasiddhi* by Sadānanda and the *Svārājya-siddhi* by Gaṅgādharaṅdra-sarasvatī are comparatively later and less important; and the former of these two works is similar to

¹¹ Adv. S. This is referred to on p. 5 of *Nyāyakaṇḍalī* (V.S.S. IV. 1895), by Śrīdhara. It is also referred to by Hārāṅga, as one of his works, in his commentary on the *Dvayāsamūddhāra* and the *Samāhāyāsamūddhāra* of the *Vākyapadīya* (Vāk. Pad. B.S.S., III khaṇḍa, p. 93 and T.S.S. No. 116, p. 117). It seems to be a treatise elucidating Bhartṛhari's monistic doctrine of Śabdādvaita. Manuscripts of the work are not known to be available anywhere. The learned editor of the *Kaṇḍalī* in the V.S.S. attributes this work to Śrīdhara, though Śrīdhara himself, who refers to it, does not say that it is one of his works.

¹² Sid. Tr. Ch.S.S. No. 10—1900.

the *Advaita-siddhi* and controverts in general, the dualistic, pluralistic and non-vedic doctrines opposed to Advaitism, while the latter is a brief manual of Advaita ending with a poetic description of the Advaitic *heaven*¹³ as equivalent to Brahman-realization or Kaivalya. If the *Brahma-siddhi* may be said to advert in particular to the doctrine of *Brahmādvaita* or *Sattādvaita*—that Brahman, as absolute existence (Sat) is the only reality, the *Naiṣkarmya-siddhi* may be said to release knowledge from the thralldom of action and to establish, that Brahman, as absolute consciousness (*Cit*), is the only reality; the *Iṣṭa-siddhi* may be said to bring into prominence the view that *Brahman* is identical with *Ātman* as absolute bliss (*Ānanda*) and to elucidate the nature of the obscurative and perversive veil of nescience (*Avidyā*), which an Advaitin is particularly solicitous to establish, and which is his *Iṣṭa*¹⁴ in this sense; and the *Advaita-siddhi* may be said to exhibit the full glory of the Advaitic *Absolute* in the Saccidānanda synthesis, through a masterly exposition, in a polemical style, of Brahman as the only trans-phenomenal reality. Viewed in correlation with the opening sūtra of the *Brahma-mīmāṃsā*, the *Brahmasiddhi* may be said to devote itself mainly to the definition (*Lakṣaṇa*) and testimony (*Pramāṇa*) of Brahman referred to in the expression *Brahma-jijñāsā*—the *what* of the *Brahma-jijñāsā*; the *Naiṣkarmya-siddhi* may be regarded as paying particular attention to the meaning of the words *Atha* and *Atah* as understood by Śāṅkara—the *how* of the *Brahma-jijñāsā*; the *Iṣṭa-siddhi* may be made out as dealing chiefly with the nature and cause of erroneous super-imposition (*Adhyāsa*), according to Śāṅkara—the *why* of the *Brahma-jijñāsā*—*adhyāsa* being the basic topic on which the *Brahma-jijñāsā* hinges, and the *Advaita-siddhi* sums up all the ideas coming under *Brahma-jijñāsā*. It may also be pointed out here, that, while the *Brahma-siddhi* concerns itself mainly with the *Ontology* of Advaita, the *Naiṣkarmya-siddhi* with its *ethology*, and the *Iṣṭa-siddhi* with its *epistemology*, the *Advaita-siddhi* comprises all the aspects of the Advaita metaphysics.

The other works known to us in the Siddhi-literature are the *Sphōṭasiddhi* of Maṇḍana and Bharatamiśra, Ratnakīrti's *Apōhasiddhi* and *Kṣaṇabhāṅga-siddhi*, Udayana's *Prabōdhasiddhi*, Śrīdhara's *Advāyasiddhi*, Yāmunācārya's *Ātmasiddhi*, *Īśvarasiddhi* and *Saṁvitsiddhi* and Jñānottama's *Jñānasiddhi*. The two works bearing the name *Sphōṭasiddhi*, one by Maṇḍana and the other by Bharatamiśra, establish the *Sphōṭa doctrine* of the absolute monism of

¹³ Svā. S. III, 43 to 46.

¹⁴ I. S. P., 347.

See also VIII—27 and 28.

Vaiyākaraṇas like Bhartṛhari, and seek to harmonise Bhartṛhari's *Śabdādvaita* with the *Brahmādvaita* of the Upaniṣads by equating the *absolute one* forming the noumenal substratum of the phenomenal world of speech, *Śabda-brahman*—with *Śuddha-brahman*, the *Absolute one* forming the noumenal substratum of the phenomenal world of objects signified by speech, the respective approaches in the two ways of realising the *Absolute reality* being laid out in the world of sounds (*Śabdaprapaṅca*) and in the world of objects (*Arthaprapaṅca*). The *Apōhasiddhi* seeks to reduce all the generic attributes (*Jāti*) connoted by words to what may be called the *not-others* phase of objects—their negative phase consisting in *Anyāpōha* or difference from the rest; and the *Kṣāṇabhāṅga-siddhi* maintains the Sautrāntika doctrine of momentariness. The *Prabōdha-siddhi* renders intelligible the various types of futile respondence (*Jāti*) and vulnerable points (*Nigrahasāhana*), which form the offensive armoury of Gautamiya dialectics. The *Advaya-siddhi*¹⁵ seems to elucidate Bhartṛhari's monistic doctrine of *Śabdādvaita*. The true nature of the individual soul (*Ātman*), the Supreme Lord (*Īśvara*) and knowledge as distinct from object is explained from the standpoint of *Viśiṣṭādvaita* realism in the three *siddhis* (*Siddhitraya*) of Yāmunācārya. The *Jñānasiddhi*^{16a} presumably by Jñānottama, is an Advaita work explaining the nature and means of the true knowledge of the advaitic Brahman. Vedāntadeśika's^{16b} *Sarvārthasiddhi*, commentary on his own *Viśiṣṭādvaita* treatise, called *Tattvanukṭākalāpa*, may also be mentioned here, by the way along with^{16c} *Nyāyasiddhi*, a commentary on Śalikanātha's *Prakarapāñcikā*^{16d}—a *Prābhākara* treatise.

SECTION II.

THE AUTHOR OF THE BRAHMASIDDHI—HIS RELATION TO OTHER PHILOSOPHICAL WRITERS AND TEXTS.

Māṇḍanamiśra is the author of the *Brahmasiddhi*. In the colophons of this and other works written by him and in the philosophical works of other authors, who refer to him, he is

¹⁵ This is but a conjectural description of Hēlārāja's *Advayasiddhi*. Manuscripts of this work are not known to be available anywhere.

¹⁶ (a) Manuscripts of this work are not known to be available anywhere. This is referred to in the *Nayanaprasādini*, a commentary on Citsukha's *Tattvapradīpikā* by Pratyakṣavardhapragavata as one of the works written by Citsukha's teachers, presumably *Jñānātmas*. (N.S.P.T.P., p. 385.)

¹⁶ (b) No. 76 Mys. S.S.—1933.

¹⁶ (c) This is an incomplete manuscript described under R. No. 3647-Tr. Cat. S. Mus., Vol. IV-C.

¹⁶ (d) Ch.S.S. No. 17.

described as Ācārya Maṇḍanamīśra, Śrīman Maṇḍanamīśra, Mahāmahopādhyāya Maṇḍanamīśra, Ārya Maṇḍana or Maṇḍana. In none of these works, Maṇḍanamīśra is mentioned as a disciple of Kumārilabhaṭṭa otherwise known as Bhaṭṭapāda, the renowned Vārtikakāra of Karma-mīmāṃsā, or as a disciple of Śrī Bhagavat-pāda Śāṅkara, the renowned Ācārya of the Advaita School of Vēdānta, or as identical with Surēśvarācārya, the renowned Vārtikakāra of Śāṅkara's Bhāṣya on the *Taittirīya* and *Bṛhadāranyaka Upaniṣads*, who is referred to in some works under the name of Viśvarūpācārya¹⁷ and who was one of the four, famous, direct, Sannyāsin-disciples of Śāṅkara. There is, however, an old and generally accepted tradition that Maṇḍana was one of the eminent philosophical writers, who received instruction from Kumārilabhaṭṭa, such as Prabhākara and Bhaṭṭomvēka. There is also a comparatively recent tradition, which supports the general belief that Maṇḍanamīśra was one of the disciples of Kumārilabhaṭṭa and equates him with Surēśvarācārya. Whether Maṇḍanamīśra, the author of the *Brahmasiddhi*, is identical with Surēśvarācārya the author of the *Naiṣkarmyasiddhi* and the *Vārtikas* on the *Bṛhadāranyakabhāṣya* and the *Taittirīyakahāṣya* is the first question to be considered here.

This question relating to the *Maṇḍana-Surēśvara* equation is of as great importance in the evolution of the Advaita system, as in the history of Advaita literature. In my youth, when I was studying the recognised classics of Advaita literature under my Ācārya—the late Śrī Brahmacandra Sarasvati, according to the traditional method, as also in the earlier years of my Professorial career, I took the *Maṇḍana-Surēśvara* equation for granted, as several other scholars did then, and do even to-day. My belief in this equation received its first shock, when I was studying Maṇḍanamīśra's *Brahmasiddhi* in manuscript in the years 1921-22, with a view to bringing out a critical edition of the work. In the year 1923, to the April issue of the Royal Asiatic Society Journal of Great Britain and Ireland, my esteemed friend and colleague—Professor M. Hiriyanna of Mysore, contributed a short article¹⁸ on *Surēśvara and Maṇḍanamīśra*, in which he drew attention to three noteworthy points of doctrinal divergence between Maṇḍana and Surēśvara, which he gathered from certain advaita works like the *Sanikṣēpaśūtraka*, the *Laghucandrikā* and the *Bṛhadāranyakavārtika*; and these three doctrinal distinctions have reference to Maṇḍanamīśra's views regarding the locus of

¹⁷ See *Viv. Pra. Saṁ V.S.S.*, p. 92; *Bṛhad. Vār. Part II*, p. 640, verse 1031 quoted under the name of *Viśvarūpācārya*. Also see *Parāśara mathoīya B.S.P.S.*, Vol. I, Part I, p. 57; *Bṛhad. Vār. Part I*, verse 97 quoted under the name of *Viśvarūpācārya*.

¹⁸ *J.R.A.S.* 1923, April; and 1924 January.

Avidyā, the *Bhāvādvaita* and the special value of meditation (*Upāsana*) in transmuting the Brahman-knowledge arising from the *mahā-vākyas* into Brahman-realisation. Professor Hiriyanna referred also in this article to a tradition preserved at Śringeri, and embodied in a poem called *Guru-vaiśa-kāvya*, according to which Maṇḍana should be differentiated from Surēśvara. The least that may be said about the valuable evidence adduced by Professor Hiriyanna in this article is that it is sufficient to compel a careful investigation of the *Maṇḍana-Surēśvara* equation. A careful study of Maṇḍanamiśra's *Brahmasiddhi* in comparison with his other known works, all of which are now available in print, and with the known works of Surēśvara and Śaṅkara and in the light of the works of Vacaspatimiśra, Vimuktātman, Prakāśātman, Ānandabōdha, Prakāśārthakāra, Citsukha, Amalananda, Ānandagiri, Vidyāraṇya, Madhusūdanasarasvatī, Brahmanāndasarasvatī and several others representing the Advaita system and a careful consideration of the references to Maṇḍana contained in certain important works of the Mīmāṃsā, Nyāya, Dvaita-vēdānta and other systems have made it possible to assemble here several data of overwhelming cumulative weight, which would be quite sufficient to kill the common belief in the *Maṇḍana-Surēśvara* equation, and to exhibit Maṇḍana and Surēśvara as two different individuals, maintaining strikingly divergent views within the purview of Advaitism. These data are set forth below :

I. Maṇḍana maintains the Sphōṭavāda and Śabdādvaita of Bhartṛhari, in an elaborate manner, in his *Sphōṭa-siddhi*¹⁹ and easily reads it into the *Advaita-siddhānta* in his amplification of the word 'akṣaram' in the opening verses of the *Brahmasiddhi*. Maṇḍana's attitude towards Śabdādvaita is much more than favourable; it is respectful. But Śaṅkara completely differs from Maṇḍana in this respect, and criticises, and entirely discards the *Sphōṭa doctrine* of Bhartṛhari. Surēśvara, who closely follows Śaṅkara, completely ignores the Sphōṭa-doctrine. While Maṇḍana maintains, in his *Brahmasiddhi*²⁰, that the Upanisadic texts "*Om iti Brahman, om it idamsarvam*" should be understood as establishing the identity of *Pranava* with Brahman and as supporting the Śabdādvaita doctrine, Surēśvara, following Śaṅkara, interprets²¹ the same text as teaching the meditation on *Pranava* as *Brahman* and as merely commending *Pranava*. Advaitins like Vimuktātman, who follow Surēśvara in many respects, assume

¹⁹ Sph. S.-M.U.S.S. No. 6—1931—See verse 36 and the concluding portion of the commentary *Gopālikā* on that verse.

²⁰ *Ibid.*, Part I, p. 17, lines 8 to 20.

²¹ *Tai.-Vārt.*, pp. 31-32, verses 37 to 42.

an attitude, which is worse than adverse—is positively derisive towards *Śabdādvaita*. In fact, *Vimuktātman* sneers at the *Śabdādvaita* as a travesty of *Advaita* and places it on a par with *Jar-monism*²² (*ghaṭādvaita*).

2. In his exposition of the nature of erroneous cognition, in the *Brahmasiddhi*²³ and *Vibhramavivēka*²⁴, Maṇḍana gives a prominent and honoured place to the Bhāṭṭa theory of *viparītakhyāti* or *anyathākhyāti*, which is the same as the Nyāya theory of *anyathākhyāti*, with a slight variation. He maintains that this theory is sound, and when the nature of the object of erroneous cognition is examined, this theory has to be reduced inevitably to a form in which it becomes hardly distinguishable from the *anirvacanīyākhyāti*²⁵ of the Advaitins. In Maṇḍana's opinion, the *anyathākhyāti* or *viparītakhyāti* of the Bhāṭṭas should, for all practical purposes, be accepted by the Advaitins. It may be easily surmised, that Vācaspatimiśra, who follows Maṇḍana, in many details, in the exposition of the Advaita doctrine, should necessarily have followed the latter very closely in his commentary on the *Brahmasiddhi—Tattvasamikṣā*, in maintaining the soundness of *anyathākhyāti*; and this is perhaps the reason why people generally came to believe that Vācaspatimiśra was in favour of *anyathākhyāti*, though he was really anxious to establish the *anirvacanīyākhyāti* in his *Bhāmati*, as observed by Amalananda²⁶. Surēśvara, on the other hand, has no good word to say about *anyathākhyāti*, and refutes it in a cavalierly²⁷ manner.

3. In his *Brahmasiddhi*, Maṇḍana recognises²⁸ two kinds of nescience (*avidyā*)—viz. non-apprehension (*agrahaṇa*) and mis-apprehension (*anyathagrahaṇa*), and points out how the *akhyāti* doctrine of the *Prābhākaras* runs counter to the well-established distinction between the two kinds of nescience. Maṇḍana also utilises this distinction in explaining the purpose of meditation in his scheme of the attainment of the final liberating realisation of Brahman and considers meditation necessary for completely

²² I.S. G.O.S. LXV, p. 176.

“तस्मादात्माद्वैतमेव सिध्यति, न शब्दाद्वैतं घटाद्वैतं वेति सिद्धम्।”

²³ Bra. Sid., p. 136 to 150, Part I.

²⁴ Vibh. Vi., verses 46, 57, 62—M.L.J., p. 1932.

²⁵ Bra. Sid., p. 9, lines 11 to 20, Part I. Vibh. Vi., verses 35 and 36.

²⁶ Kalpataru-N.S. P. 1917-20, page 24.

“स्वरूपेण परीक्ष्यन्मो मृषा वाचस्पतेर्भतम् ।

अन्यदाख्यातिरिष्टास्येत्यन्यथा बगूहुर्जनाः ।”

²⁷ Bhṛhad. Vār., Part II, p. 484, verses 285 to 288; and p. 524, verses 453

²⁸ Bra. Sid. p. 149—verse 167 and line 23—Part I.

removing the second ⁴⁹ variety of nescience and for converting the first indirect knowledge of Brahman (*Paròksajñāna*) into the direct Brahman-realisation (*Aparòkṣa-brahma-sākṣātkāra*).⁵⁰ By the way, it may be noted here that Vācaspati also speaks of two⁵¹ kinds of *Avidyā* in the opening verse of his *Bhāmātī*. Sureśvara scents danger in the recognition of two kinds of nescience, specifically refers⁵² to Maṇḍana's view regarding *avidyādvaividhya*, and argues against it by urging certain reasons.

4. Maṇḍana definitely argues in favour of the view that *Jīva* (the individual soul) should be regarded as the seat or the *locus*⁵³ (*Āsraya*) of nescience (*Avidyā*), which obscures the true nature of Brahman and thus has Brahman as its object (*viśaya*).⁵⁴ Sureśvara sets his face wholly against any kind of differentiation between the *āśraya* and *viśaya* of *avidyā* and maintains that Brahman itself is both⁵⁵ the *āśraya* and *viśaya*. The disagreement between Maṇḍana and Sureśvara on this matter served as the basis of the two different views regarding the locus and object of nescience, which are associated in later Advaitic tradition with what came to be known as *Vācaspati's school* and *Vīṅaraṇa-kāra's (Prakāśātman's) school*. By the way, it may be observed here that most of the distinctive features of the *Vācaspati-school* have their roots in Maṇḍana's views as set forth in the *Brahmasiddhi* and most of the distinctive features of the *Vīṅaraṇa-school* are derived from Sureśvara's views as set forth in the *Vārtikas* and the *Naiṣkarmya-siddhi*.

5. The Upaniṣadic texts like "Tattvamasi" reveal the identity of Brahman with *Ātman* and give rise to the true knowledge of the *One Absolute Real*. The knowledge which arises from such texts, however, according to Maṇḍana, is indirect and mediate (*paròkṣa*) and necessarily involves relation in some manner (*samsr̥ṣṭa-viśaya*), like any other cognition arising from a valid verbal testimony (*śabda-pramā*). Maṇḍana maintains⁵⁶ that such indirect knowledge of Brahman should pass through the furnace of meditation (*Upāsana*), before the detractive and recessive elements of relation and mediacy could be removed from it, and before it could be

⁴⁹ *Bra. Sid.*, p. 35, Part I.

⁵⁰ *Bhāmātī*, verse i.

“ अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिदस्य प्रभवतो
विवर्ती यस्यैते वियदनिरुतेजोऽभवन्नयः । ”

⁵¹ *Bṛhad. Vār.*, Part II, p. 1065, verse 199.

⁵² *Bra. Sid.*, pp. 10 and 11, Part I.

⁵³ *Mai. S.*, pp. 105-106, *Bṛhad. vār.* Part I, pp. 55 to 58, verses 175 to 182; Part II, p. 675 to 677, verses 1215 to 1227.

⁵⁴ *Bra. Sid.*, p. 35, lines 1 to 8, 25; p. 134, p. 159, lines 10 to 13, Part I.

refined into the pure, efficient and direct realisation of the Absolute Real (*Brahmavidyā* or *Brahmasākṣātkāra*). It is only this direct realisation which springs from meditation based upon the indirect knowledge arising from the Upaniṣadic texts, that is capable of bringing about liberation (*mukti*). Maṇḍana is thus seen to maintain what is known in Advaitic literature as the doctrine of *prasamkhyāna*. Consistently with this view, Maṇḍana interprets the text³⁵ “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत” in his *Brahmasiddhi*. Vācaspati adopts Maṇḍana's view regarding the relation between *Prasamkhyāna* and *Brahmasākṣātkāra* and Amalānanda³⁶ specifically ascribes this view to Vācaspati, and says that Vācaspati understands the expression “Scriptural realisation (*Śāstradrṣṭi*),” as used by Bādarāyaṇa, to mean exactly what Maṇḍana understands to be *Brahman-realisation* springing from *Prasamkhyāna*—the true knowledge which arises from meditation on the true import of the *mahāvākyas* (*śāstrārthadhyanaja pramā*) and that this view is supported by Bādarāyaṇa in the *Brahmasūtra*³⁷—“*Api ca samrā-dhanē pratyakṣānumānābhyām*”. It may be said, by the way, that this is one of the instances in which Vācaspati is made responsible by later Advaitins for a view which was originally put forward by Maṇḍana, and only revived and read into Sāṅkara's system at a later stage by Vācaspati among the commentators on Sāṅkara's *Brahmasūtrabhāṣya*. In his *Naiṣkarmyasiddhi*³⁸ and *Vārtikas*³⁹, surēśvara severely criticises this view with an unmistakable animus that is characteristic of an avowed opponent, and emphatically maintains the position that direct Brahman-realisation (*Brahmāparōkṣajñāna*) springs from the Upaniṣadic Śabda—the *mahāvākyas*, and meditation, however useful it may be, is not the cause which effectuates the liberating realisation. He repudiates also the Nyāya view^{39(a)} that Śabda can generate only an indirect cognition having a relational content. Relying upon the well-known illustration⁴⁰ of the ten men, who counted only nine, each

³⁵ Bra. Sū. p. 154, Part I.

³⁶ Lalpataru-N.S.S. 1917, p. 218.

“अपि संराधने सूत्राच्छास्त्रार्थध्यानजा प्रमा ।
शास्त्रदृष्टिर्मता तां तु वेत्ति वाचस्पतिः परम् ॥”

³⁷ Bra. Sū.—3-2-24.

³⁸ Nai. S., p. 38, verse 1-67; pp. 159 to 162, verses III, 88 to 93; pp. 175 to 177, verses III, 123 to 126.

³⁹ * Bṛhad. Vār., Part I, pp. 225 to 233, verses 818 to 849, Part III, pp. 185a to 1878, verses 796 to 961.

^{39(a)} Bṛhad. Vār., Part III, pp. 1852 to 1854, verses 799 to 803 and verses 810 et. seq.

⁴⁰ Nai. S., pp. 146 to 149, verses III 64 to 71; Bṛhad. Vār., Part I, pp. 64-65, verses 206 to 216.

leaving out himself, and of the tenth among them, who was thus unable to realise himself as the tenth, actually realising his identity as the tenth directly from the statement "Thou art the tenth", which revealed his identity as the tenth, Sureśvara argues that *Śabda*, in certain special cases, is capable of producing an immediate cognition with a non-relational content. In this connection, in referring to Maṇḍana's view and similar views and refuting them, Sureśvara uses in his *Vartika*, sneering and ironical expressions, with reference to Maṇḍana and such of his contemporaries and predecessors as happened to agree with Maṇḍana and describes those thinkers as "pedantic wiseacres" (*paṇḍitam-manyāḥ*⁴¹), "profoundly conversant with recondite principles" (*gambhīranyāyavēdinaḥ*⁴²), "complacent in their determination of the sense of the Veda" (*Vēdārthanīscitaḥ*⁴³), and "courageous and great Mimāṃsakas" (*mahāmīmāṃsakaḥ dhīrāḥ*⁴⁴). In a similar context in the *Naiṣkarmyasiddhi*, Sureśvara sets forth and refutes the views of Brahma-datta and Maṇḍana in respect of the causal relation between Brahman-realisation and the Upaniṣadic *Śabda*; and in this context, Sureśvara says that these philosophers take their stand haughtily on the strength of their own tradition and say what they say in this matter (*svasampradāyabalavaśtambhad ānuḥ*⁴⁵). It is clear from the context that the phrase—*svasampradāyabalavaśtambhad*—is intended to be applied to both of the views that are clubbed together in the same paragraph, as forming the subject of refutation in verse 67 of chapter I, in the *Naiṣkarmyasiddhi*. In order to understand clearly the bearing of these Sanskrit phrases as applied to Maṇḍana by Sureśvara, on the contrast between these two Advaitins, it would be necessary to remember that Maṇḍana's exposition of the Advaita doctrine was based mainly on a pre-Śaṅkara phase of it, while Sureśvara's exposition of that doctrine was entirely dependent upon its Śaṅkara phase. The significance of the expression "dhīrāḥ", as applied to Maṇḍana may be understood fully, if it is remembered that the spirit of philosophical accommodation which Maṇḍana exhibits towards the Naiyāyikas, in respect of the nature of the cognition arising from *Śabda* and which his supporters and impartial critics would describe as the sweet reasonableness of a non-partisan Advaitin, is derided by Sureśvara as amounting to

⁴¹ Bṛhad. Vār., Part III, p. 1852, verse 796, see also Ānandagiri's *avatārika* to this verse "मुण्डनादीनां तद्वाख्याभृत्यापयति—अन्ये त्विति ।"

⁴² Bṛhad. Vār., Part III, p. 1854, verse 810.

⁴³ Bṛhad. Vār., Part III, p. 1864, verse 876.

⁴⁴ Bṛhad. Vār., Part III, p. 1866, verse 891.

⁴⁵ Nai. S., p. 38.

philosophical cowardice. It is worthy of notice here that Madhusūdanasarasvati, when he refers to Maṇḍana's view about the mediate character of the knowledge that arises from the Upaniṣadic Śabda, frankly describes Maṇḍana and others who agree with him as (*kēcit tārīkēbhyō bibhyataḥ*⁴⁶) "philosophical cowards afraid of the *tārīkās*."

6. Maṇḍana's interpretation of the *Iśāvāsya* text⁴⁷ "*vidyām cāvidyām ca . . . .*" is entirely different from Śaṅkara's interpretation of it as given in his *Iśāvāsya-bhāṣya*⁴⁸ or his *bhāṣya* on Gauḍapāda's *Māṇḍūkya-kārikās*⁴⁹ and from Suresvara's interpretation of it as given in the *Bṛhadāraṇyakavārtikā*.⁵⁰ Maṇḍana explains this *mantra* in two ways; in his first explanation⁵¹, the first half is taken to refer to the association of *avidyā* and *vidyā* as the means and the end (*upāyōpēyabhāvāt sūtrē*) and the second half states the fact that, when a person removes his *avidyā* by *avidyā*, his self-realisation follows; and in his second⁵² explanation, the first half refers to the fact that *avidyā* never exists without *avidyā* and there is no difference in the meaning conveyed by the second half. According to Maṇḍana, the word *mṛtyu* in the *mantra* means *avidyā*; the liberating knowledge, which is called *vidyā*, is nothing but the ever-revealed, all-revealing and eternal consciousness (which is identical with *Brahman* or *Ātman*); the appearances of *avidyā* are all dependent upon the eternal self-luminous light called *Brahman*; *avidyā* is non-*ātman* and has got a bad phase in the multifarious cognitions of difference and a good phase in the understanding of the truth from textual teachings (*śravaṇa*), the investigation of the truth in the light of reason (*manana*) and repeated contemplation upon the truth (*dhyānābhyāsa*) the bad phase of *avidyā* is the *mṛtyu*, which is removed by the good phase of it consisting in *śravaṇa*, *manana* and *dhyānābhyāsa*, and the knower of the truth thus remains what he has always really been, the eternal, free, self-luminous Absolute. Maṇḍana quotes this *mantra* as a textual authority supporting his statement

⁴⁶ Ved. Kalpa. S. Bh. T. No. 3—Benares—1920, p. 68, line 6.

⁴⁷ *Iśa-II*.

⁴⁸ *Īśā. Bhā. II*.

“अविद्यया कर्मणा अग्निहोत्रादिना, मृत्युं स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुपयमम्, तीर्त्वा अतिक्रम्य, विद्यया देवताज्ञानेन, अमृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तच्चमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ।”

⁴⁹ *Māṇḍ. Kār. 3-25* and the *Bhāṣya* on it.

⁵⁰ *Bṛhad Vār., Part II, pp. 779-780, verses 1764 to 1766.*

⁵¹ *Bra. Sid., p. 13, lines 7 to 11, Part I.*

⁵² *Bra. Sid., p. 13, lines 11 to 18, Part I.*

leaving out himself, and of the tenth among them, who was thus unable to realise himself as the tenth, actually realising his identity as the tenth directly from the statement "Thou art the tenth", which revealed his identity as the tenth, Surēśvara argues that *Śabda*, in certain special cases, is capable of producing an immediate cognition with a non-relational content. In this connection, in referring to Maṇḍana's view and similar views and refuting them, Surēśvara uses in his *Vārtika*, sneering and ironical expressions, with reference to Maṇḍana and such of his contemporaries and predecessors as happened to agree with Maṇḍana and describes those thinkers as "pedantic wiseacres" (*paṇḍitam-manyāḥ*⁴¹), "profoundly conversant with recondite principles" (*gambhīranyāyavēdinaḥ*⁴²), "complacent in their determination of the sense of the Veda" (*Vēdārthaniscitāḥ*⁴³), and "courageous and great Mīmāṃsakas" (*mahāmīmāṃsakā dhīrāḥ*⁴⁴). In a similar context in the *Naiṣkarmyasiddhi*, Surēśvara sets forth and refutes the views of Brahmadatta and Maṇḍana in respect of the causal relation between Brahman-realisation and the Upaniṣadic *Śabda*; and in this context, Surēśvara says that these philosophers take their stand haughtily on the strength of their own tradition and say what they say in this matter (*svasāmbhādyabalāvastambhād āhuḥ*⁴⁵). It is clear from the context that the phrase—*svasāmbhādyabalāvastambhād*—is intended to be applied to both of the views that are clubbed together in the same paragraph, as forming the subject of refutation in verse 6, of chapter I, in the *Naiṣkarmyasiddhi*. In order to understand clearly the bearing of these Sanskrit phrases as applied to Maṇḍana by Surēśvara, on the contrast between these two Advaitins, it would be necessary to remember that Maṇḍana's exposition of the Advaita doctrine was based mainly on a pre-Śaṅkara phase of it, while Surēśvara's exposition of that doctrine was entirely dependent upon its Śaṅkara phase. The significance of the expression "*dhīrāḥ*", as applied to Maṇḍana may be understood fully, if it is remembered that the spirit of philosophical accommodation which Maṇḍana exhibits towards the Naiyāyikas, in respect of the nature of the cognition arising from *Śabda* and which his supporters and impartial critics would describe as the sweet reasonableness of a non-partisan Advaitin, is derided by Surēśvara as amounting to

⁴¹ Bṛhad. Vār., Part III, p. 1852, verse 796, see also Ānandagiri's *anavāriḥā* to this verse "मण्डनादीनां तद्व्याख्यामुत्थापयति—अन्ये त्विति ।"

⁴² Bṛhad. Vār., Part III, p. 1854, verse 810.

⁴³ Bṛhad. Vār., Part III, p. 1864, verse 876.

⁴⁴ Bṛhad. Vār., Part III, p. 1866, verse 891.

⁴⁵ Nai. S., p. 38.

philosophical cowardice. It is worthy of notice here that Madhusūdanasarasvatī, when he refers to Maṇḍana's view about the mediate character of the knowledge that arises from the Upaniṣadic Śabda, frankly describes Maṇḍana and others who agree with him as (*kēcit tārkiḅbhyaḥ bibhyataḥ*)⁴⁸ "philosophical cowards afraid of the *tārkiḅas*."

6. Maṇḍana's interpretation of the *Isāvāsya* text⁴⁷ "*vidyāṁ cāvidyāṁ ca . . . . .*" is entirely different from Saṅkara's interpretation of it as given in his *Isāvāsya-bhāṣya*⁴⁸ or his *bhāṣya* on Gauḍapāda's *Māṇḍūkya-kārikās*⁴⁹ and from Sureśvara's interpretation of it as given in the *Bṛhadāraṇyakavārtika*.⁵⁰ Maṇḍana explains this *mantra* in two ways; in his first explanation⁵¹, the first half is taken to refer to the association of *avidyā* and *vidyā* as the means and the end (*upāyōpēyabhāvāt sūtrīe*) and the second half states the fact that, when a person removes his *avidyā* by *avidyā*, his self-realisation follows; and in his second⁵² explanation, the first half refers to the fact that *avidyā* never exists without *avidyā* and there is no difference in the meaning conveyed by the second half. According to Maṇḍana, the word *mṛtyu* in the *mantra* means *avidyā*; the liberating knowledge, which is called *vidyā*, is nothing but the ever-revealed, all-revealing and eternal consciousness (which is identical with *Brahman* or *Ātman*); the appearances of *avidyā* are all dependent upon the eternal self-luminous light called *Brahman*; *avidyā* is non-*ātman* and has got a bad phase in the multifarious cognitions of difference and a good phase in the understanding of the truth from textual teachings (*śravaṇa*), the investigation of the truth in the light of reason (*manana*) and repeated contemplation upon the truth (*dhyānābhhyāsa*) the bad phase of *avidyā* is the *mṛtyu*, which is removed by the good phase of it consisting in *śravaṇa*, *manana* and *dhyānābhhyāsa*, and the knower of the truth thus remains what he has always really been, the eternal, free, self-luminous Absolute. Maṇḍana quotes this *mantra* as a textual authority supporting his statement

⁴⁸ *Īś.* Kalpa. S. Bh. T. No. 3—Benares—1920, p. 68, line 6.

⁴⁹ *Īś.* II.

⁵⁰ *Īś.* Bhā. 11.

“अविद्यया कर्मणा अग्निहोत्रादिना, मृत्युं स्वाभाविकं कर्म ज्ञानं च मृत्युशब्दवाच्यमुभयम्, तीर्त्वा अतिक्रम्य, विद्यया देवताज्ञानेन, अमृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति । तच्छमनमुच्यते यद्देवतात्मगमनम् ।”

⁴⁷ *Māṇḍ.* Kār. 3-25 and the *Bhāṣya* on it.

⁴⁸ *Bṛhad Vār.*, Part II, pp. 779-780, verses 1764 to 1766.

⁴⁹ *Bra. Sid.*, p. 13, lines 7 to 11, Part I.

⁵⁰ *Bra. Sid.*, p. 13, lines 11 to 18, Part I.

that the good phase of *avidyā* removes its bad phase and then passes away. Śaṅkara takes the word *avidyā* in this *mantra* to mean "the scriptural rites like agnihotra," "*mṛtyu*" in the sense of "natural activities and knowledge" (*svābhāvikaṁ karma jñānaṁ ca*), "*vidyā*" in the sense of "the knowledge of the particular deity" (*dēvatājñāna*), and the resultant *amṛta* as amounting to "becoming that particular deity" (*dēvatātmabhāva*). Surēśvara's interpretation of this *mantra* proceeds on entirely different lines. He is anxious that it should be so interpreted as not to give any handle to those Vēdāntins who advocate the combination of *karma* and *jñāna* in some manner (*jñāna-karma-samuccaya*) as the means of liberation. He seems to scent some danger even in Śaṅkara's interpretation, for the reason that Śaṅkara is prepared to take the first half of the *mantra*, with the two *cakāras* and the word *saha* in the natural sense of *samuccaya*, though the combination intended to be conveyed, according to Śaṅkara, is that of *dēvatājñāna* and *śāstrīya-karma* and not that of *Ātmajñāna* and *karma*. Maṇḍana's interpretation of this *mantra* is not accepted by Surēśvara, for the reason that, according to Maṇḍana, the *avidyā* that is the means of removing *avidyā* admits of being accommodated to the combination of *Ātmajñāna* with *karma* in a manner which would be unacceptable either to Śaṅkara or to Surēśvara. As a result of this attitude, Surēśvara gives a highly laboured⁸³ interpretation of this *mantra*, taking the words *vidyā* and *avidyā* in the first half in the sense of *śāstrīyakarma* and *svābhāvikakarma* and understanding the same two words in the second half in an entirely different way, as denoting *Brahmajñāna* and *śāstrīyakarma* respectively, the word *mṛtyu* in the second half being taken to denote what the word *avidyā* in the first half stands for. He also wishes that the two *cakāras* and the word *saha* in the first half should be understood as not referring to *samuccaya* in any manner, but merely as amounting to a co-mention⁸⁴ of two rival factors, even that, not of any kind of *jñāna* and *karma* but of two kinds of *karma*. Thus, Surēśvara squeezes out of this *mantra* the sense that "anyone who

⁸³ Bhāṣ. Vār., Part II, p. 779, verses 1765 and 1766.

⁸⁴ Bhāṣ. Vār., Part II, p. 779, verse 1765—Anandagiri says here:—

“अविषया मृत्युमित्यत्र विहिताकरणं निषिद्धत्वेना च मृत्युः, तद्धेतुत्वात्; अविद्योत्रादि शास्त्रीयं कर्म विद्यां चेत्यत्र विद्या; एतेनाविषयेत्यपि व्याख्यतम्, तस्य वीशुद्धिद्वारा तद्धेतुत्वात्; अशास्त्रीयं स्वाभाविकं कर्म मृत्युशब्दोक्तम्; अविद्यां चेत्यविद्या, तत्कार्यत्वात्; निवर्त्य-निवर्तकभावेन च तयोः सहोक्तिरित्यर्थः ।”

understands the contrast between the scriptural activities as the inhibitors (*nivartaka*) and natural activities as the inhibited (*nivartya*), attains Brahman-realisation and liberation in due course, after inhibiting the natural activities by scriptural activities." None can miss here the striking contrast between Maṇḍana's interpretation of this *mantra* and Surēśvara's interpretation of it.

7. Maṇḍana's evaluation of *karma* in relation to the liberating realisation of Brahman (*vidyā*) and his attitude towards the stage in religious life, which is called *saṁnyāsa* and is characterised by a complete renunciation of *karma*, exhibit certain features of striking contrast, when compared with the views of Śaṅkara and Surēśvara concerning the value of *karma* and *saṁnyāsa*. Maṇḍana notices, in his *Brahmasiddhi, seven theories*⁵⁵ put forward by contemporary and earlier thinkers with reference to the question of the association of *karma* and *jñāna* in the scheme of discipline leading to liberation. These seven theories are:—that all the injunctions in the ritualistic portion of the *Vēda* are directive in their purpose and tend to turn men away from natural activities in the direction of the meditative activity enjoined for the realisation of *Ātman*; that all these injunctions relating to *karma* are intended to kill desires through a process of enjoyment and cloying and thus to prepare the way for the meditative activity leading to *Ātmajñāna*; that the performance of *karma* is necessary to discharge the three congenital debts (*ṛṇatraya*) whose liquidation is an indispensable qualification for *Ātmajñāna*; that the activities prescribed in the *karmakāṇḍa* are bi-functional in their character and have two distinct functions (*saṁyogaprthaktva*) by conducting to their respective fruits and also to the realisation of *Ātman*; that all *karma* is intended to purify men and make them fit for *Ātmajñāna*; that *Ātmajñāna* should be regarded as a purificatory subsidiary to the agent, subserving the requirements of the various activities prescribed in the *karmakāṇḍa*; and that *karma* and *jñāna* are fundamentally opposed to each other and have no interrelation whatever. Maṇḍana accepts⁵⁶ the fourth and the fifth among these theories and discards all the remaining five. In doing so, he clearly enunciates his own view about the interrelation of *karma* and *jñāna* and is definitely in favour of a particular type of *saṁnyāsa*. He is favourably disposed, in an equal degree,⁵⁷ to the fourth and fifth of these seven theories—*saṁyogaprthaktvapakṣa* and *saṁskārapakṣa*. He is emphatically of the opinion that *Agnihōtra* and such other obligatory rites form a highly valuable

⁵⁵ Bra. Sid., p. 26, line 24 to p. 28, line 7, Part I.

⁵⁶ Bra. Sid., p. 28, line 7 to p. 36, line 17, Part I.

⁵⁷ Bra. Sid., v. 36, lines 13 to 17, Part I.

accessory to the repeated contemplation (*abhyāsa*) on the content of the verbal cognition (*sūbdajñāna*) arising from the *mahāvākyas* of the *Upaniṣads*, in bringing about the final manifestation (*abhivya-kti*) of the eternally self-luminous light of *Ātman*, which amounts to what is called *Brahmavidyā*; that those who have chosen to enter the religious order of *sannyāsa* can and do come⁵⁸ by *Ātman-realisation*, exclusively through the tranquillising, self-effacing, soul-centered, non-possessive, contemplative discipline, without the performance of scriptural rites; and that the meditative discipline which brings about the manifestation of the pure *Brahma-vidyā*, when implemented⁵⁹ by the prescribed *yajñas* and such other rites, enables one, presumably a *grhastha*, to get at the final goal far more quickly than otherwise, when *karma* is not comprised in the means employed. In this connection, Maṇḍana clearly advocates his own view regarding *mānakarmasamuccaya*, which consists not merely in the combination of repeated contemplation (*abhyāsa*)—a special form of mental activity—with the indirect knowledge of the One Absolute Reality derived from the Upaniṣadic *śabda*, but also in the association of that contemplative discipline with the ritualistic discipline of the prescribed *yajñas* and such other rites. It would be helpful in understanding Maṇḍana's position in contrast with Sureśvara's, to note here that Maṇḍana quotes the *Brahmasūtra*⁶⁰ "sarvāpekṣā ca yajñādiru-teraśvavat" in support of his view of *samuccaya* and explains the illustrative expression *asvavat* thus⁶¹:—"Though the goal may be reached by plodding on, without a horse, yet a horse is sought to be employed for gaining time or for avoiding inconvenience"; and that Śaṅkara, anxious as he is to avoid giving any handle to the advocates of *samuccaya*, gives deliberately a somewhat strained, though ingenious, interpretation of the phrase *asvavat* in this way⁶²:—"Just as a horse is employed in drawing a chariot and not

⁵⁸ Bra. Sid., p. 36, lines 18 to 21, Part I.

⁵⁹ Bra. Sid., p. 36, line 21 to p. 37, line 3, Part I.

⁶⁰ Bra. Sū., 3-4-26.

⁶¹ Bra. Sid., p. 37, lines 1 to 3.

“एषोऽर्थः—‘यज्ञेन दानेन’ इति श्रवणात् कर्माण्यपेक्षन्ते विद्यायामभ्यासलभ्यायामपि, ययान्तरेणाप्यश्वं ग्रामप्राप्तौ तिष्ठन्त्यां शैत्र्या-याच्छेसाय वाश्वोऽपेक्षते ।”

⁶² Śaṅkara's Bhāṣya on Brahm Sū. 3-4-26.

“अश्ववदिति योग्यतानिदर्शनम् । यथा च योग्यतावशेनाश्वो न लङ्कलकर्मणे युज्यते, रश्चर्यायां तु युज्यते; एवमाश्रमकर्माणि विद्या फलसिद्धौ नापेक्षन्ते उत्पत्तौ चापेक्षन्ते ।”

in an unsuitable work like ploughing, even so the prescribed rites like *yajña* are intended to serve the preliminary purpose of preparing the mind by generating the desire to know (*vividisā*) and thus helping in bringing about Brahman-realization". Though there are certain minor differences⁶³ among the post-Śaṅkara Advaitins, like Vācaspatimīśra and Prakāśātman, about *karma* being conducive to *vividisā* or *vidyōtpāda*, it may be safely said that both Śaṅkara and Surēśvara are definitely against the type of *jñānakarmasamuccaya* which Maṇḍana advocates. Surēśvara, as well as Śaṅkara, would urge insistently that the whole function⁶⁴ of Karma is restricted to the preparatory stage and after purifying the mind and definitely orientating it in favour of the spiritual insight, all the prescribed religious activities like *yajña* vanish like clouds dispersing at the end of the rainy season. Further, Maṇḍana concedes, in a rather halting way, that it is quite permissible for a person to enter on the stage of *saṁnyāsa* directly from the stage of *Brahmacarya* and that exclusively through *abhyāsa* in association with *Śama, dāya* and such other aids and without performing *yajña* and such other spiritual rites, a *saṁnyāsin* reaches the final goal of *vidyā*; and according to Maṇḍana,⁶⁵ a *saṁnyāsin* can, at the best, plod on slowly to the final goal, while a person, who harnesses *yajña* in the service of *abhyāsa*, presumably a *gṛhastha*, gallops on very quickly to the final goal. Unlike Maṇḍana, Sūrēśvara and Śaṅkara are zealous propagandists of *saṁnyāsa* and affirm emphatically⁶⁶ that *saṁnyāsa* is indispensable for Brahman-realisation. This position is wholly foreign to Maṇḍana's Advaitism as embodied in his *Brahmasiddhi*;

⁶³ Sid.-lēs S.—Benares, 1916, pp. 402 to 408.

⁶⁴ Nai. S., pp. 30 to 32, verses 1—46 to 51; Bṛhad. Vār., Part I, pp. 98—99, verses 321 to 325; Part III, p. 1161, verses 79 to 82; Śā. Bhā o. Bra. Sū. 3-4-3 and on 3-4-26; Bṛhad. Bhā. Anandarama Press, pp. 412-413, pp. 657-658 and pp. 684 to 695.

⁶⁵ Bra. Sid. p. 46, lines 21 to 23 and p. 37, lines 1 to 3—Part I.

“सत्यम्; तथाचोर्ध्वरेतसां चाश्रमिणां विनापि तर्बिशुद्धविद्योदय-
इष्यते; किं तु कालकृतो विशेषः; साधनविशेषाद्धि सा क्षिप्रं क्षिप्रतरं
च व्यस्यते; तदभावे चिरेण चिरतरेण च । तदुक्तम्—“सर्वोपेक्षा च
यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” । एषोऽर्थः—“यज्ञेन दानेन” इति श्रवणात् कर्मा-
ण्यपेक्ष्यन्ते विद्यायामभ्याससलभ्यायामपि, यथान्तरेणाप्यश्वं ग्रामप्राप्तौ सिध्य-
न्त्यां शैत्रत्रयास्तेऽश्वे वाश्वोऽपेक्ष्यते ।”

⁶⁶ Nai. S. verses, IV 71 to 73; Bṛhad. Vār. Part II, p. 843, verse 260; Part III, p. 1896, verse 1071; Part III, p. 1257, verses 106 to 110, p. 1274, verses 200 to 204, p. 1923, verses 1228 to 1232, and pp. 1264-1265; Bṛhad. Bhā. Anand., pp. 684 to 695 Śā. Bhā on Bra. Sū. 3-4-20 and 3-4-47.

and it follows, as a necessary corollary from Maṇḍana's views in this matter, that the Advaitic scheme of discipline which is available to a competent *gṛhastha* is more efficient than that which a competent *sannyāsīn* can avail himself of, for the reason that the former may comprise *yajña* and such other prescribed rites and the latter cannot.

8. The doctrine of *Jīvanmukti* or 'liberation in the living state' is upheld by Surēśvara in a form⁶⁷ which does not come into any kind of conflict with Saṅkara's views. Maṇḍana also supports the doctrine of *Jīvanmukti*⁶⁸, but certain features of this doctrine as propounded by him come into direct conflict with Saṅkara's views in this matter. Brahman-realisation completely destroys the accumulated *karma* of the past that has not yet fructified, and it prevents any future accumulation of *karma*. But there is a special type of the past *karma*, called *prārabdha*, which has fructified and begun to bear fruit; and this kind of *karma*, according to Saṅkara⁶⁹, is a live force, which must be allowed to work itself out through its own inevitable workings even in the case of a *jñānin*, who has realised himself to be Brahman. Such a *jñānin*, free from unfructified *karma* and living out only his fructified *karma* without being influenced and bound by it, is called a *jīvanmukta*—one who is liberated and yet alive. Saṅkara maintains that there are numerous instances of high-souled *jīvanmuktas*⁷⁰, like Apāntarātmas reincarnated as Kṛṣṇa dvaiṇāyana, *Vasiṣṭha* reincarnated as Maitrāvaruṇa, Sanatkumāra reincarnated as Skanda, and Dakṣa and Nārada reincarnated in many a corporeal form; that they are all *ādihikārikas* who are charged by the Lord with the privileged duty of rendering various forms of service in the worlds of men and gods, in accordance with the nature and strength of their fructified *karma*; and that, while such *jīvanmuktas* are not in any way affected and bound by the workings of their *prārabdha*, and live continuously in the bliss of their spiritual realisation, their fructified *karma* may come to an end with the death of the body in which they have come by Brahman-realisation or it may lead to their donning⁷¹ many other corporeal forms, commissioned by

⁶⁷ Nai. S. pp. 196 to 202; Bṛhad. Vār. Part II, pp. 735 to 741.

⁶⁸ Bra. Śū. pp. 130 to 134, Part I.

⁶⁹ Śā. Bhā. on Bra. Śū. 4-1-15 and 19 and 3-3-32.

⁷⁰ Śā. Bhā. on Bra. Śū. 3-3-32.

⁷¹ Śā. Bhā. on Bra. Śū. 3-3-32.

“अपान्तरतमःप्रभृतयोऽपिश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु
नियुक्ताः सन्तः सत्वपि सम्यग्दर्शने कैवलयहेतावक्षीणकर्माणः यावदधि-
कार्यवतिष्ठन्ते ।”

God to do many things, before it comes to an end; that, in this manner, the force of the fructified *karma* is of varying strength in the case of different *jīvanmuktas*, it cannot be stopped like the force of a discharged arrow⁷³ and it must spend itself out through its workings being experienced (*bhōga*⁷³) in one embodied form or another; that the *jīvanmuktas* who do many other corporeal forms remember⁷⁴ distinctly all their previous incarnations and should be differentiated from those who are reborn and remember distinctly their previous birth (*Jāṭismarāḥ*); that the state of *kaivalya*, which is entirely free from any possibility of living in the present or in any future body, is reached by a *jīvanmukta* only after a complete annihilation of his fructified *karma* through the experience of its workings (*bhōga*); and that the *śhitaprajña*⁷⁵, referred to in the second chapter of the *Bhagavadgītā* is the *jīvanmukta* who has realised himself to be Brahman and continues to live in his corporeal form. Maṇḍana's view in this matter exhibits a striking contrast in many respects. In discussing the question of the destruction of *karma* by the realisation of Brahman (*tattvadarśana*), Maṇḍana holds that two views can possibly be put forward:—one view⁷⁶ being that Brahman-realisation brings about the total annihilation of all, *kaṃmas*, the fructified as well as the unfructified, and that it is immediately followed by the falling off of the body (*dēhapāta*) and complete liberation from embodied existence (*vidēhakaivalya*); and the other view⁷⁷ being that, in some cases, even after realising Brahman, the body in which realisation is achieved does not fall off and persists for some time as a result of a trace of nescience (*avidyā-saṃskāra*) persisting 'in the form of *prārabdhā* and that this condition is described as liberation in the

⁷³ Śā. Bhā. on Bra. Sū. 3-3-32.

“प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेषोरिव वेगक्षयान्निवृत्तिः ।”

⁷⁴ Śā. Bhā. on Bra. Sū. 3-3-32.

“सत्कृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः ।”

⁷⁵ Śā. Bhā. on Bra. Sū. 3-3-32.

“स्रतन्त्रयेणैव गृहादिव गृहान्तरमन्यं देहं संचरन्त स्वाधिकार-
निर्वर्तनाय अपरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वास्मिर्माय देहान्
युगपत् क्रमेण वा अर्षितेष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते ।

‘त एवैते’ इति स्मृतिप्रसिद्धेः ।”

⁷⁶ Śā. Bhā. on Gītā. 2—54 to 72; and on Bra. Sū. 4-1-15.

⁷⁷ Bra. Sū. p. 130, lines 7 to 20, Part I.

⁷⁷ Bra. Sū. p. 130, line 21 to p. 132, line 5, Part I.

living state' (*Jīvanmukti*⁷⁸). The former of these two views rules out *Jīvanmukti*, while the latter supports it. While Maṇḍana indicates, in unmistakable terms, that the former view is perfectly logical and admits of being harmonised with all the *śrutis* and *smṛtis* dealing with *mukti*, he shows his definite preference for the latter view and elaborately explains and maintains it⁷⁹. Unlike Śaṅkara, who rejects the former view as coming into conflict with *śrutis* and *smṛtis*, Maṇḍana concedes that it may be maintained to be quite sound; and agreeably to this view, he interprets the *Chāndogya* text⁸⁰ "*Tasya tāvad eva ciraṃ*" as conveying the idea of quickness (*kṣipratā*) or total absence of delay in having *mukti* and supports his interpretation by secular illustrations like "*Etāvan mē ciraṃ yat snāto bhujānāśya ca*", ('This will be the only delay for me—that I bathe and eat and get ready'), the intention in such cases being to convey total absence of delay. The conflict between the description of '*sthītaprajña*' in the second chapter of the *Gītā* and the former view which supports *sadyōmukti* is removed by Maṇḍana, by taking the *sthītaprajña* to be a highly advanced *sādhaka*⁸¹ who has closely approximated to realisation and is awaiting it, and not a *siddha* who has realised Brahman and has annihilated all his nescience. In this connection, Maṇḍana discards⁸² Śaṅkara's interpretation of the text "*Tasya tāvad eva ciraṃ*," according to which it should be understood to convey the delay that is caused in the attainment of *kaivalya*, together with its utmost limit, which

⁷⁸ Bra. Sid., p. 132, line 6.

“सा चैयमवस्था जीवन्मुक्तिरिति गीयते ।”

⁷⁹ Bra. Sid., compare, p. 130, lines 7 to 20 with p. 130, line 21 to p. 133, Part I.

⁸⁰ Bra. Sid., p. 130, lines 7 to 16, Part I.

⁸¹ Bra. Sid., p. 130, lines 17 to 19.

“स्थितप्रज्ञस्तावन्न विगलितनिखिलाविद्यः सिद्धः, किं तु साधक
द्वावस्थावच्छेष प्राप्तः स्यात् ।”

⁸² Bra. Sid., p. 130, lines 7 to 16.

“न हीयं श्रुतिश्रिरकालताविशिष्टं देहपातावधिं मुक्तेराह, किं तु
क्षिप्तमाम्; × × × अन्यथा 'तावदेव' इति न वाच्यं स्यात्,
'चिरम्' इत्येव ब्रूयात्; 'तावदेव' इति तु वचनात् क्षेपचपरता गम्यते;
अतः क्षिप्तैव मुक्तिः; न तु प्रतीक्षणीयमस्ति; देहपातप्रतीक्षा तु तत्र नान्तरीय-
कलाङ्गवत्येव । अथवा चिरत्वमनूद्य देहपातावधित्वमत्रोच्यते; अन्यथा चिर-
त्वेषधिविशेषे चोच्यमाने वाच्यं भिद्येत ।”—

Cf. Śa. Bhā on Chānd, 6-14-2.

consists in the falling off of the *body* or *bodies* caused by the fructified *karma*; and according to Vācaspati-miśra's *Bhāmati*, as interpreted by Amalananda, Maṇḍana, when he says that the *śhitaprajña* of the *Gītā* is a highly advanced *sādhaka*, and not *siddha*, should be understood as criticising⁸³ Śaṅkara's view that the description of *śhitaprajña* in the *Gītā* should be taken to refer to a *Jivanmukta* and to support the doctrine of *Jivanmukti*. While Maṇḍana feels constrained to recognise the soundness of the doctrine of *sadyomukti*, he prefers to accept *Jivanmukti* in those cases in which the body persists even after realisation, owing to the persistence of a trace of *avidyā* (*avidyāsaṃskāra*). In Maṇḍana's opinion, the doctrine of *Jivanmukti* can be harmonised with *śrutis* and *smṛtis* in a more satisfactory manner than the doctrine of *sadyomukti*; the *Chāndōgya* text "*Tasya tēvad ēva ciram*" should be taken to convey only the limit of *dēhapāta* with reference to the delay (*varatva*) which must necessarily be recognised in the case of *Jivanmuktas*; the *Gītā* texts describing a *śhitaprajña* may be taken to refer to a⁸⁴ (a) *Jivanmukta*; the trace of *avidyā* (*avidyāsaṃskāra*) that survives in the case of a *Jivanmukta* becomes exceedingly attenuated and is entirely powerless⁸⁵ to cause any physical experience (*bhōga*) of a binding character, though it contributes to the semblance of *bhōga*; a *Jivanmukta*'s body and physical environment have really sloughed off⁸⁶ through his realisation, though they have not yet completely perished and they bear the same relation to him as a east-off slough to the snake to which it once belonged; and a *Jivanmukta* comes by *kaiṇaiya* on the destruction of his present body⁸⁶, in which he achieved Brahman-realisation. While, thus, maintaining the latter of the two views regarding *mukti* and accepting *Jivanmukti*, Maṇḍana sets his face wholly against Śaṅkara's view that the force of *pādrabdha* cannot be impeded and must be allowed

⁸³ Kalpataru, N.S., pp. 958 and 959.

“ माय्य स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशो जीवन्मुक्तिसाधक उक्तः; तत्र स्थितप्रज्ञः साधको न साक्षात्कारवानिति मण्डनमिश्रैरुक्तं दूषणमुद्धरति— स्थितप्रज्ञमिति । ”

⁸⁴ (a) Bra. Sid., Part I, p. 131, line 16 to p. 132, line 1.

⁸⁵ Bra. Sid., Part I, p. 131, line 21 to p. 132, line 1.

⁸⁶ Bra. Sid., Part I, p. 132, lines 1 to 3.

⁸⁶ Bra. Sid., Part I, p. 132, lines 9 to 14.

“ येन हि कर्मणा यच्छरीरमारब्धं, तत्रैव तद्विपाकशेषामाप्तः ।
 × × × तस्मादनारब्धकार्याणामलब्धवृत्तित्वादारब्धकार्यैस्तेस्कारक्षयस्य च
 देहपातादवगमाद्विदुषः पतितेऽस्मिन् शरीरे कैवलयमवश्यंभावि । ”

may be rendered in English by the expression *ens-monism*. According to this view, there is only one absolute reality of a positive kind, viz., *Brahman*; all the non-dualistic texts of the *Vēdānta*, like "*Advaityam*," "*Asthūlam ananyavahrasvam*" and "*Nēti nēti*" teach the negation of the world (*prapañcabhāva*) as the great truth of Advaitism, which can be learnt only from *Vēdāntic* texts and not from any other source; the realisation of *Brahman* as the only absolute reality brings about the removal of nescience (*avidyānivṛtti*); the negation of the world and the removal of nescience are negative realities and do not come into conflict with the monism of Advaita, which excludes only a second positive reality (*bhāva*) and is quite compatible with the recognition of a negative reality other than *Brahman*, in the form of *prapañcabhāva* or *avidyādhvaṃsa*; in view of the necessity for recognising such negative realities, the scope of the Advaita doctrine should be restricted to positive entities other than *Brahman* and should not be understood as excluding certain negative realities; and the *advaita* taught by the *Vēdānta* texts reduces itself, in this manner, to the accommodating type of *advaita* known as *bhāvādvaita* or *sadaadvaita* (*ens-monism*). In authoritative works on *Advaita* and *Dvaita*, this view is contrasted sharply with the uncompromising type of strict *advaita*, which excludes thoroughly the reality of every category, positive as well as negative, other than *Brahman*. *Vēdāntic* tradition in *Advaita*⁹⁷ and *Dvaita*⁹⁸ classics, associates *bhāvādvaita* specifically with Maṇḍanamīśra and refers to it as *Maṇḍanamata*. Though Maṇḍana does not use the expression *bhāvādvaita* anywhere in his *Brahmasiddhi*, a careful scrutiny of that work in the light of the references in later *Vēdāntic* works to *bhāvādvaita* as Maṇḍana's view, discloses that Maṇḍana is disposed to support *bhāvādvaita* and maintain it as a sound doctrine quite in harmony with the trend of the *Vēdānta*, more especially with the anti-dualistic texts in negative form. In the *Brahma-Kāṇḍa*⁹⁹ of the *Brahmasiddhi*, Maṇḍana introduces the *bhāvādvaita* view in the course of the statement of an objection and, while refuting the objection, implicitly accepts the reasonableness of *bhāvādvaita*. If there were all that could be gathered from the *Brahmasiddhi* concerning *bhāvādvaita*, it would not be unfair to say that the text of that work does not adequately warrant the specific ascription of *bhāvādvaita* to Maṇḍana in *Vēdāntic* tradition. In some places⁹⁴

⁹¹ A.S.N.S.P., 1917, p. 467, lines 10, 11 and 16; A. Rat. Ra. N.S.P. 1917, p. 18, line 14, p. 22, line 2; L. Ca. N.S.P. 1917, p. 326, lines 12 to 23; Gu. Ca. No. 75, Mys. S.S. 1933, pp. 190 and 191.

⁹² N.M. Kumb. Pari, I, p. 198, line 1, Pari, 4, p. 1, line 4.

⁹³ Bra. Sid., Part I, p. 4, para. 2 to p. 6, line 6.

⁹⁴ Bra. Sid., Part I, p. 119, verse 106; and p. 121, last line.

in the *Brahmasiddhi*, Maṇḍana equates the removal of nescience (*avidyānivṛtti*) with Brahman-realization (*vidyā*); and this would appear to militate against the ascription of *bhāvādvaita* to Maṇḍana and one may justly wonder how his name came to be so prominently associated with this view. However, there should be no difficulty in seeing that Maṇḍana sets forth and maintains, in unmistakable terms, the *bhāvādvaita* view, in the *Siddhi-kāṇḍa*⁹⁵ of the *Brahmasiddhi*, where he points out that the total negation of the world (*prapañcābhāva*) is the absolutely irreducible minimum of truth that could be exclusively attributed to Upaniṣadic teachings, having due regard to the fact that Brahman, in some manner or other, is presented in all kinds of cognition.⁹⁶ Brahmananda-sarasvatī explicates, amplifies and vindicates Maṇḍana's *bhāvādvaita* as set forth in the *Siddhi-kāṇḍa* of the *Brahmasiddhi*. He points out that Maṇḍana should be taken to hold that the total negation of the world (*prapañcābhāva*) and the destruction of nescience (*avidyādhvaṃsa*) are the only two negations which should be recognized to be real (*sattvika*), in the sense that they are not annulled by Brahman-realisation, that the negation of the world involved in the conception of its unreality has a type of existence (*sattā*) which is superior to that of the world, and that the recognition of the reality of *prapañcābhāva* and *avidyādhvaṃsa* does not come into any kind of conflict with the conception of *advaita* as *bhāvādvaita*. The full significance of the *bhāvādvaita* view is brought out clearly in the alternative expression *abhāvādvaita*⁹⁷ which is sometimes used by the Dvaitins in their criticism of the Advaita doctrine. Maṇḍana's name has come to be prominently associated with *bhāvādvaita*, not so much for the reason that he considers *avidyādhvaṃsa* to be a real factor, as for the marked manner in which he stresses the reality of *prapañcābhāva* in the concluding part of his *Brahmasiddhi* and emphatically declares⁹⁸ it to form the final and the otherwise-unascertainable (*pramāṇāntarānadhigata*) import of Vēdāntic texts. While Maṇḍana is prepared to reduce *avidyānivṛtti* to a positive form by equating it with *vidyā*, he points out that these two are coeval and indistinguishable realities and is clearly solicitous⁹⁹ of preserving

⁹⁵ Bra. Sid., Part I, p. 157.

“प्रपञ्चस्य प्रविलयः शब्देन प्रतिपाद्यते ।”—

× × × “किं तर्हि शब्देन प्रतिपाद्यते ! प्रपञ्चाभावः ।”

⁹⁶ L. Ca. N.S. P. 1947, p. 326, lines 12 to 23.

⁹⁷ N.M. Kumb., p. 198; and chapter 4, p. 4, line 3; N.M. tar. Kumb., p. 371.

⁹⁸ See f.n. 95.

⁹⁹ Bra. Sid., Part I, p. 122, lines 1 to 11.

the negative character of *avidyānivr̥tti* in his endeavour to reconcile its reality with the Advaita doctrine. In respect of *prapañcābhāva*, he would frankly treat it as an irreducible negative reality, present as such alongside the absolute *Brahman* and forming the main theme of non-dualistic Vēdāntic texts. There is thus discernible in the text of the *Brahmasiddhi*, more particularly in the *Siddhikāṇḍa*, ample ground for taking *bhāvādvaita* to be a distinctive feature of Maṇḍana's contribution to Advaita. A careful consideration of Maṇḍana's *bhāvādvaita* in comparison with what Surēśvarācārya has said in his works with reference to *prapañcābhāva* and *avidyānivr̥tti* would disclose a striking divergence and in some places, an irreconcilable opposition between the views of Maṇḍana and Surēśvara in regard to *bhāvādvaita*. Madhusūdanasarasvatī draws pointed attention, in his *Vedāntakalpalatikā*¹⁰⁰, to the uncompromising antagonism which Surēśvara has shown to *bhāvādvaita* in the *Prhadāranyakavārtika*. One of the Vārtika texts quoted in this connection in the *Vedāntakalpalatikā*—"Nābhāvaniṣṭhonyatrapī niṣēdhaḥ kimutākṣare"—is understood by Madhusūdanasarasvatī¹⁰¹ to refute the view that *prapañcābhāva* should be taken to be an irreducible negative reality present alongside the absolute *Brahman*; and in fact one may go a step further and find in this Vārtika text "*nābhāvaniṣṭhonyatrapī*" a direct protest against Maṇḍana's text—"Prapañcasya pravilayah śabdēna pratipādyatē"¹⁰²—which forms the main basis of *bhāvādvaita*. By the way, it may be useful to consider here the attitude towards *bhāvādvaita* of the Advaitins, who came after Maṇḍana and Surēśvara. Vimuktātman, the author of the *Iṣṭasiddhi*, may be taken to have accepted Maṇḍana's *bhāvādvaita* or *Sadaadvaita*, as Madhusūdanasarasvatī¹⁰³ suggests, for all practical purposes and the *Iṣṭasiddhi* puts forward two views¹⁰⁴ about the nature of *avidyānivr̥tti*, one view treating it as a *fifth indefinable something* (*pañcamaprakāra*), *anirvacanīya*, in the sense that it cannot be said to be absolutely existent (*sat*), or absolutely non-existent (*asat*) or both or *anirvacanīya* as the equivalent of being removable by valid knowledge (*Jñānanivartya*); and a *second view* reducing it to *Brahman-knowledge* (*Vidyā*) or the pure, absolute Soul (*ātman*). Ānandabōdha¹⁰⁴ does not vacillate between these two views as Vimuktātman does and maintains, in his *Nyāyamakaranda*, the former of these two views and discards the latter; and perhaps this is why the view that *avidyānivr̥tti* is a

¹⁰⁰ Vēd-kalpa, S. Bh. T. No. 3, Benares—1920, pp. 26 to 28.

¹⁰¹ Vēd-kalpa, p. 28, lines 6 to 8.

¹⁰² Vēd-kalpa, p. 26, lines 3 to 9.

¹⁰³ I. S. G. O. S. LXV, p. 85, para. 2 to 86, line 12; and chapter VIII.

¹⁰⁴ Nyi-Mak, Chow, S.S. 1907, pp. 355 to 357; and p. 357, lines 2 to 5.

fifth indefinable something (*pañcamaprakāra*) is attributed by Appayyadīkṣita¹⁰⁶ to Ānandabōdha in a specific manner. Citsukha¹⁰⁶, in his *Tattvapradīpikā*, notices the view of Vimuktātman and Ānandabōdha, criticises them and holds that Advaita in the strict sense of the term, makes it necessary to equate *Aviḍyānirvṛtti* with the absolute *Ātman* realised as such (*"Nirvṛttirātmā mōhasya jñātatvēnōpalakṣitaḥ"*¹⁰⁷). Madhusūdana-sarasvatī and Brahmanandasarasvatī, while, in their polemics with Dvaitins, they seriously maintain the perfect tenability¹⁰⁸ of the *bhāvādvaita* view, in the form in which Maṇḍana put it forward as well as in the slightly modified form in which Vimuktātman and Ānandabōdha adopted it, point¹⁰⁹ out in the constructive parts of their works that it is but an accommodation to the dualistic leanings caused by the Nyāya-Vaiśeṣika obsessions relating to the category of negation (*atyantābhāva* and *dhvaṅsa*) and that Citsukha's view embodied in the text "*Nirvṛttir ātmā mōhasya XXXX*" should be regarded as decisive and thoroughly in accord with *Advaita* in the strict sense. It may be safely stated here, that, in the whole range of Advaita literature before Citsukha, none could be said to have so frankly maintained the soundness of *ens-monism* (*bhāvādvaita*) or *non-ens-dualism* (*abhāvādvaita*) as Maṇḍana did in the concluding part of his work in connection with the exposition of his text "*Prapañcasya pravilayah śabdena pratipādyate*"; and none could be said to have so uncompromisingly repudiated this view of Maṇḍana as Sureśvara did in the *Bṛhadāraṇyakavūrtika*, in the observation—"*Nābhāvaniṣṭhonyatrāpi niṣēdhaḥ kimutākṣarē*". It must also be noted in this connection that Rāmānirṭha¹¹⁰, in his commentary on the *Samkṣēpaśārīraka* states specifically that it is Maṇḍana's view that the *niṣēdhāvākyas* (negative non-dualistic texts) should be taken to

¹⁰⁶ Śid. Ieā. S. D. series, 1916, pp. 499 to 500, line 1.

¹⁰⁶ T.P.N.S.P., p. 381, line 5; and p. 383, line 3.

¹⁰⁷ T.P.N.S.P., p. 382, lines 9 and 10.

¹⁰⁸ See p. vii.

¹⁰⁹ A.S.N.S.P. 1917, p. 467, line 16.

“अस्तुतस्त्वाविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वं भाषाद्वैतं चानभ्युपगम-
परहृतम् ।”

“ये तु पञ्चमप्रकारादिपक्षाः, ते तु मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्था इति न
तत्समर्थनमर्थेयामः ।”

L.A. Ca. N.S.P. 1917, p. 885, lines 9 to 13.

¹¹⁰ Sañ-Si-Su-Anand, S.S. No. 83, p. 227.

teach *prapañcābhāva* as reality, independently of the affirmative Vedāntic texts (*vidhivākya*s) referring to Brahman or that the latter texts should be taken to be subsidiary to the former. Sarvajñātmamuni and Rāmānirṭha understand this to be Maṇḍana's view, presumably because it is clearly deducible from Maṇḍana's observations about the import of non-dualistic negative texts in the *Brahmasiddhi*. In this context, it is also pointed out in the *Śaṅkṣēpaśūriraka*¹¹¹ that Maṇḍana's interpretation of the *Viśeḍhāvākya*s obviates the need for having recourse to *lakṣyaṅ* (secondary significative force) in the explanation of the meaning of Advaita texts.

10. Maṇḍana's attitude towards Śaṅkara, as far as it can be made out from his *Brahmasiddhi*, is that of a self-confident and self-complacent Advaitic teacher towards a rival Advaitic teacher, holding divergent views on certain questions; whereas Surēśvara's attitude towards Śaṅkara is, as frankly admitted by Surēśvara himself, that of a devoted disciple to his Godlike master. One of the striking features of Maṇḍana's *Brahmasiddhi* is that it is based chiefly on the basic texts of the Vedānta system—the *Upaniṣads*, the *Bhagavadgītā* and the *Brahmasūtras*; while Surēśvara's *Vārtika* and the *Naiṣkarma-siddhi* are admittedly based on and intimately connected with Śaṅkara's *bhāṣya*s and other Advaitic works. In the exposition of the Advaita doctrine, Maṇḍana does not own any special allegiance to any Advaita teacher and plays the role of a perfectly independent and self-reliant teacher of Advaita. In the *Brahmasiddhi*, there is absolutely no¹¹² instance at all in

¹¹¹ Śaṅk. Śā-Ānand S.S. No. 83, chapter I, verses 250 to 252.

¹¹² In the text of the *Brahmasiddhi*, Part I, page 26, the line

“अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चते ।”

is found quoted. This line is found in the *Sarvavedāntasiddhāntasārasaṅgraha* (295), which is attributed by some scholars to Śaṅkara; and the authenticity of this work can be and has been challenged on very good grounds. In all the editions of Śaṅkara's *bhāṣya* on the *Bhagavadgītā*, in the course of the commentary on verse 13, chapter 3, Śaṅkara quotes the line “अध्यारोपापवादाभ्यां . . . ।” as an extract from an earlier work, in this way:—

“तथाहि संप्रदायविदां वचनम्—‘अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चते’ ।”

It is obvious, therefore, that the line “अध्यारोपापवादाभ्यां . . . ।”

quoted by Maṇḍana in the *Brahmasiddhi*, was not taken from any of Śaṅkara's works. Perhaps, this line was taken, both by Maṇḍana and Śaṅkara, from Ācārya-Sundara-pāṇḍya's *Vārtika*, from which Śaṅkara has quoted three verses at the end of the *Samanvayaśikharāya-bhāṣya*. (See J.O.R.M., Vol. I, p. 1 to 15.)

which Maṇḍana seeks to support his view with a quotation or extract from Śaṅkara's works; while he quotes a verse from Gauḍapāda's *Māṇḍūkya-kārikā*¹¹³ in one place, and is inclined to strengthen his Advaitic views by quoting Bhartṛhari¹¹⁴. There are unmistakable internal evidences in the *Brahmasiddhi*, showing that the antithesis between *karma* and *jñāna*, which is maintained by Śaṅkara by an elaborate process of reasoning and an overwhelming weight of scriptural authority, is wholly unacceptable to Maṇḍana and repudiated by him without any reservation. In the *Brahmakāṇḍa*¹¹⁵ of the *Brahmasiddhi*, Maṇḍana summarises and criticises Śaṅkara's view about the antithesis between *karma* and *jñāna*, rejects this view and gives his own verdict in favour of a certain type of *jñānakarma-samuccaya*, in which *karma*, in the form of *Agnihōtra* and such other sacrifices or at least in the form of meditation (*prasamkhyāna*), has an important place and function in the final stage of the causal scheme necessary to bring about Brahman-realisation. A careful comparison of Śaṅkara's remarks¹¹⁶ on *karma* and *jñāna* in his *Caṭussūtrabhāṣya* with Maṇḍana's criticism of Śaṅkara's position regarding the antithesis of *jñāna* and *karma*, as also with the relevant portions of Surēśvara's *Naiṣkarmyasiddhi*¹¹⁷ and *Vārtika*¹¹⁸ and of Vācaspatimīśra's *Bhāmati*¹¹⁹, would compel a critical judgment of these works to

¹¹³ Bra. Sid., Part I, p. 150, lines 3 and 4; *Māṇḍūkār* 1-11.

¹¹⁴ Bra. Sid., Part I, p. 26, line 21; V. 1. 1. 3-211.

¹¹⁵ See Bra. Sid., Part I, p. 32, line 8 to the end of p. 34, for a full statement of Śaṅkara's view; see p. 35 to p. 36, *ibid.*; for Maṇḍana's criticism of Śaṅkara's view, See Commentary on Bra. Sid.: Abh. Pr. (R. No. 3853, Tr. C. S. Mss. in the Govt. Ori. Mss. Lib.), p. 47—

“तदेवं वाक्यार्थज्ञानमात्रादेव कृतकृत्यतेति मन्यमानानां मतमुपन्यस्य
स्वाभिमतं ज्ञानकर्मणो संबन्धवतारयति—अत्रोच्यत इति ।”

See also commentary on Bra. Sid.: Bhā. Su., R. No. 3967, Tr. C. S. Mss. in the Govt. Ori. Mss. Lib., p. 50—

“तदेवं वाक्यार्थज्ञानमात्रान्मोक्षमिच्छतां मतमुपन्यस्य स्वाभिमतं ज्ञान-
कर्मणोः सम्बन्धवतारयितुमाह—अत्रोच्यत इति ।”

¹¹⁶ Bra. Sid.: Bhā. N.S., p. 1917, pp. 51 to 70; pp. 113 to 116, line 8 to p. 129, line 5.

¹¹⁷ Nai. S., p. 31, I, 49; p. 38, I, verse 61; pp. 146 to 148, III, verses 64 to 70.

¹¹⁸ Bhā. Pār., Part I, verse 357, *et seq.*; and see footnotes 41, 42, 43 and 44, *supra*.

¹¹⁹ *Bhāmati*, N.S., p. 1917, p. 51, lines 5 to 54, line 2; p. 58, lines 7 to 14. Here, it should be remembered that Vācaspatimīśra summarises Maṇḍana's *siddhānta* as stated in the portion of the *Brahmasiddhi* referred to in footnote 115, *supra* and incorporates it in the *śūlopekya*, which should be refuted before Śaṅkara's *siddhānta* is maintained. In fact, Vācaspatimīśra has woven into lines 7 to 14 on p. 58 of his *Bhāmati* almost the very words of Maṇḍana in the *Brahmasiddhi*, in lines 23 to 25 of p. 35 and in lines 17, 18 and 25 of p. 12 and line 1 of p. 13.

conclude that Maṇḍana's statement of Śaṅkara's view on *karma* and *jñāna*, as *pūrvapakṣa*, in the *Brahmakāṇḍa* of the *Brahmasiddhi*, was intended by Maṇḍana himself to be understood as a direct epitome of what all Śaṅkara had observed on this subject in his *Catussūtrabhāṣya* and such intention was unambiguously indicated by Maṇḍana through the significant manner in which he wove into the closing part of the *pūrvapakṣa* portion of his own text, two¹²⁰ of the unforgettable sentences extracted from the end of Śaṅkara's *Samanvayādhikaranabhāṣya*; that the *Naiṣkaiṅkaryasiddhi* was deliberately designed by Suréśvara, acting at the instance¹²¹ of his great master Śaṅkara, to be a clear and effective counterblast to Maṇḍana's attitude towards *Jñānakarmaśamuccaya*; and that Vācaspati Miśra, who wrote the *Bhāmati* after writing the *Tattvasamīkṣā* and who had been deeply steeped in Maṇḍana's *Brahmasiddhi* when he proceeded to interpret Śaṅkara's *Brahmasūtrabhāṣya*, felt constrained to draw attention to the pronounced divergence between Śaṅkara and Maṇḍana in respect of *karma* and *jñāna*, by introducing¹²² certain portions of Śaṅkara's text as implying a refutation of Maṇḍana's view and by weaving relevant extracts¹²³ from the *Brahmasiddhi* into the *pūrvapakṣa* portions of the *Bhāmati*, although Vācaspati would prefer to retain as much as possible of his heritage from Maṇḍana and to read it into Śaṅkara's exposition of *Advaita*. In the interpretation of the text of the *Upaniṣads* and the *Brahmasūtras*, Maṇḍana adopts an independent line and has no hesitation to deviate from Śaṅkara's bhāṣyas, where he finds such deviation necessary to maintain his own views. Attention has already been drawn to the¹²⁴ differences noticeable in Maṇḍana's interpretation of the *śrutis* " *Om iti Brahma* " " *Vijñāna prajñāṃ kurvīta* " " *Vidyāṃ cavidyāṃ ca* " as compared with the interpretation of these texts by Śaṅkara and by his loyal and devoted disciple, Suréśvara. Again, pointed attention has already been drawn¹²⁵ to the divergence

¹²⁰ Compare Bra. Sid. part I, p. 34, lines 20 to 23, with lines 2 and 3 and lines 9 to 13 on page 30 and lines 8 and 9 on p. 152 in the Bra. Śā. Bhā., N.S., p. 1917.

¹²¹ Vid. supra. com-on Nai. S. (R. No. 3354, Tr. Ca. S., Govt. Ori. Mus. Lib.), p. 3—

शङ्करभगवत्पूज्यपादरूपिणा माध्यकारेण सङ्कटपदेशमात्रादेवापरो-
क्षीकृतब्रह्मात्मतत्त्वः परमहंसपरिव्रानकश्रीसुरेश्वराचार्यो गुरुनियोगात् प्राणि-
नामुपकाराय श्लोकप्रबन्धरूपा नैष्कर्म्यसिद्धि श्रीमच्छारीरकप्रकरणमुप-
निबन्ध ।”

¹²² See footnote 119, supra.

¹²³ See footnote 119, supra.

¹²⁴ See footnotes 41, 47, 48, 53 and 54, supra.

¹²⁵ See footnotes 61 and 62 and p. 20, supra.

between Maṇḍana on the one hand and Śaṅkara and Sureśvara on the other, in the interpretation of the Sūtra “*Śarvapekṣā ca yajñādiśrutēraśvavat.*” A careful investigation of those sections of the *Brahmasiddhi*, in which Maṇḍana discusses the relation between *karma* and *jñāna* and the nature of *Jivanmukti*, would make it clear that his commentators¹²⁶ and Amalananda¹²⁷ are right in taking him as animadverting upon Śaṅkara’s views and rejecting them. It is clear in almost every section of Sureśvara’s *Naiṣkarmyasiddhi* and *Vārtika* that he would consider it a sacrilege on his part or on the part of any other advaitin to treat Śaṅkara’s views on certain questions in the manner in which Maṇḍana has done. It should be remembered here that Sureśvara avows¹²⁸ it to be his chief task to interpret, amplify and vindicate the thoughts of his Divine Master Śaṅkara, while Maṇḍana plays the role of a perfectly independent advaitic teacher throughout his *Brahmasiddhi*. It is also noteworthy that, in the¹²⁹ interpretation of what may be regarded as the pivotal aphorism of the Vedānta system “*Tat tu samanvayāt*”, Maṇḍana does not care to follow Śaṅkara and wants us to take the word “*tu*” to indicate the difference between *Dharma* and *Brahman*, and the word ‘*samanvaya*’ in the sense of the interrelation of the meanings of words. Maṇḍana’s interpretation¹³⁰ of the oft-quoted Muṇḍaka text “*Vedāntavijñānasamūcītarthāḥ xxxv*” is completely at variance with Śaṅkara’s interpretation of the same text and bears testimony to the striking contrast between Maṇḍana and Sureśvara in respect of their attitude towards Śaṅkara. In the bhāṣya on the Muṇḍakopaniṣad, Śaṅkara takes¹³¹ this mantra as referring to *Jivanmuktas* who have renounced all *karma* and firmly stand on *sannyāsa* and

¹²⁶ Bra. Sid. Vyā. Part II, p. 204, lines 12 to 24.

“मगवत्पादीयप्रपुन्यस्यनि—ये त्विति । तद्वृषयति—तदिति ।”

¹²⁷ Kalpataru, N.S.P., pp. 958-959—

“भाष्ये स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशो जीवन्मुक्तिसाधक उक्तः; तत्र स्थित-
प्रज्ञः साधको न साक्षात्कारवानिति ऋण्डनमिश्रैरुक्तं दृषणमुद्धरति—
स्थितप्रज्ञत्विति ।”

¹²⁸ Nai. S., p. 8, I, 5; pp. 203, 204, 205, IV, 74, 76 and 77, Brhad. Var. Part I, verse 2; Part III, pp. 2071 to 2073, verses 22 to 25.

¹²⁹ Bra. Sid., Part I, p. 155, lines 8 to 11—

“तथा च ‘तत्तु समन्वयात्’ इति चोदनालक्षणाद्धर्मात् तुल्यत्वेन
विशेष्यं ब्रह्म समन्वयगम्यमुक्तम् । समन्वयो हि पदार्थानां संसर्गो
विनियोगः; ततो ब्रह्म गम्यते न चोदनात् इत्यर्थः ।”

¹³⁰ Bra. Sid. Part I, p. 123, lines 8 to 17.

¹³¹ Muṇḍ. Bhā., on 3-26.

Brahman-realisation and become finally liberated in the sense that they realise themselves to be the absolute Brahman, the expression '*Brahmalōkēṣu*' being understood to be the absolute Brahman itself as *lōka* and the plural number in that expression having reference to the apparent plurality of the adepts (*sādhakas*) before their *mukti*. Surēśvara quotes¹²⁸ this Muṇḍaka text in his *Vārtika* and follows up Śaṅkara's interpretation by pointing out that, according to this text, entering into the order of *saṁnyāsa*, in which all *karma* is renounced, is indispensable for Brahman-realisation. According to Śaṅkara and Surēśvara, '*Vēdāntavijñāna*' in the Muṇḍaka text is the effective Brahman-realisation arising from the *Mahāvākhyas* of the Upaniṣads and '*saṁnyāsayōga*' is the *saṁnyāsāśrama* itself, which is here described as *yōga* in the sense of unshakable fixation in Brahman (*kēvalābrahmaṇiṣṭhā*). Those who are familiar with the traditions of the Śaṅkara school know well that this Muṇḍaka text is usually cited as the distinctive motto of the *saṁnyāsāśrama* as conceived by Śaṅkara and his followers and that this is solemnly chanted on all occasions when anything is piously offered in the name of Śaṅkara or of any of his piteficial representatives. Maṇḍana, on the contrary, dissociates this Muṇḍaka text completely from the *saṁnyāsāśrama* and explains it in a manner which would be characteristic of one, who refuses to believe in the supreme importance of that *āśrama*. According to him,¹²⁹ the expression '*Vēdāntavijñāna*' refers only to the indirect verbal cognition of the truth arising from Vēdāntic texts and not to the direct and complete realisation resulting from constant meditation; the expression '*saṁnyāsayōgāt*' refers, not to *saṁnyāsāśrama*, but to the worshipful surrender of all actions and their results at the feet of God and constant meditation that all this is Brahman; and that the expression '*Brahmalōkēṣu*' refers to the non-eternal producible world presided over by God Brahman (*kāryabrahmalōka*) and does not refer to the absolute Brahman. Further, it may be deduced, as a very natural and perfectly logical corollary, from Maṇḍana's criticism of Śaṅkara's views on the relation of *karma* and *jñāna*, that, if Maṇḍana should be asked to give his interpretation of the word '*atha*' in the first *Brahma-sūtra*, he would have no hesitation to say that '*atha*' should be taken in the sense of 'after investigating and understanding the nature of *karma*' (*karmāvabōdhānantaram*) and that one could hardly see any compelling necessity to take it in the sense of 'after equipping oneself with the fourfold scheme of preparatory means' (*sādhana-catuṣṭayasampattyanantaram*). When considering Maṇḍana's attitude towards Śaṅkara in contrast with Surēśvara's attitude

¹²⁸ Bṛhad. Vārt. Part III, p. 1264, verse 148.

¹²⁹ See footnote 130, supra.

towards him, Sarvajñātmamuni's verdict¹³⁴ that *Maṇḍana-prasthāna* is not *Śāṅkaraprasthāna* and is different to it, leaps up into one's view with added significance.

II. In none of the available authoritative works on the advaita system, Maṇḍanamīśra is identified with Surēśvara, while, in many Vēdāntic works of the Advaita and Dvaita schools, Maṇḍana and Surēśvara are distinguished as two different advaitins. As already pointed out, there is sufficient evidence¹³⁵ to show that Surēśvara himself criticises some of the views put forward by Maṇḍana in his *Brahmasiddhi*. Sarvajñātmamuni¹³⁶ and the commentators¹³⁷ on the *Saṁkṣēpaśāriraka* differentiate Maṇḍana from Surēśvara and draw attention to the fact that the former's prasthāna is different from *Śāṅkaraprasthāna*, while the latter closely follows Śāṅkara. Prakāśātman, in his *Vivaraṇa*¹³⁸ and *Śābdanirṇaya*,¹³⁹ vindicates the views of Padmapada and Surēśvara and criticises Maṇḍana's views; and where he quotes Maṇḍana with approval, he refers to him as the author¹⁴⁰ of the *Brahmasiddhi* and not as Surēśvara. Anandabōdha quotes extracts¹⁴¹ from the *Brahmasiddhi* in many places in his *Nyāyamakaranda*, accepts¹⁴² Maṇḍana's views in some cases and criticises¹⁴³ them in cases where he prefers to adopt Surēśvara's views; and Citsukha identifies all these references in his commentary¹⁴⁴ on the *Nyāyamakaranda*, but nowhere identifies the author of the *Brahmasiddhi* with the author of the *Vārtika*. On the

¹³⁴ Sañi. Śā. Anand, S.S. No. 83, p. 555, verse 174—

“ जीवन्मुक्तिर्गता षडाह भगवान् सत्संप्रदायप्रभु-
जीवाज्ञानवचस्तदीहगुचितं पूर्वापरालोचनात् ।
अन्यत्रापि तथा बहुश्रुतवचः पूर्वापरालोचना-
क्षणान्यं परिहृत्य मण्डनवचस्तच्चन्यथा प्रस्थितम् ॥ ”

¹³⁵ See footnotes 38 to 45, supra.

¹³⁶ See footnote 134, supra.

¹³⁷ See the commentaries of Agnicitpuruṣōttama and Rāmatirtha on Sañi. Śā. Anand. S.S. No. 83, p. 555, verse 174.

¹³⁸ Pa-Vi-Viz. S.S. No. 5, p. 105, lines 4 and 5; see also the relevant portion of the Tatp. Dip. Ben. S.S., p. 359, lines 23-24.

¹³⁹ Śā-Nir. T. S.S., p. 71, verse 71.

¹⁴⁰ Pa-Vi-Viz., S.S. No. 5, p. 32, lines 17-18.

¹⁴¹ Nyā. Mak-Ch. S.S., p. 231, line 9; p. 234, lines 8-9; p. 256, lines 4-5.

¹⁴² See footnote 141, supra.

¹⁴³ Compare Bra. Sid. Part I, p. 13 with Nyā. Mak. Ch. S.S., pp. 338 to 351. See

¹⁴⁴ Nyā. Mak., p. 323, lines 1 and 2, in which Maṇḍana's view is discarded.

¹⁴⁵ Citsukha's commentary on Nyā. Mak. pp. 231, 234, 256, 290 and 291.

contrary, Pratyakṣvarūpa, in his commentary¹⁴⁵ on Citsukha's *Tattva-prāṭīkā* carefully differentiates Maṇḍanamīśra from Surēśvarācārya. Ānandaṇubhava, a great saṁnyāsīn of the advaita school, who is presupposed¹⁴⁶ by Citsukha in his *Tattva-prāṭīkā* and who is the author of an advaita treatise called—*Nyāyaratnadīpāvalī*,¹⁴⁷ distinguishes Maṇḍana and Surēśvara in unmistakable terms¹⁴⁸ in that section of the *Nyāyaratnadīpāvalī* in which the saṁnyāsa of the *Tridaṇḍīn* type advocated by Bhāskara and his followers is assigned to an inferior place and saṁnyāsa in the strict sense of the term is maintained to be of the *Ekadaṇḍīn* type, involving the total renunciation of all the Vedic rites and of the two external symbols of Vedic rites—the sacred thread (*Yajñōpavīta*) and the tuft of hair on the crown (*Śikhā*). In this section of the *Nyāyaratnadīpāvalī*, Ānandaṇubhava refers to Viśvarūpa, Prabhākaraguru, Maṇḍana, Vācaspati and Sucaritamīśra as reputed and reliable exponents of vēdic religion and as having signified their approval of the saṁnyāsa of the *Ekadaṇḍīn* type. It is also stated in the same section of the same work that Viśvarūpa and Prabhākara themselves¹⁴⁹ became *Ekadaṇḍī-saṁnyāsīns*, that Viśvarūpa expressed himself in favour of *Ekadaṇḍī-saṁnyāsa*, in the smṛti work¹⁵⁰ which he wrote when he was a *gṛhastha* and not subsequent to his becoming a saṁnyāsīn, and that Viśvarūpa came to be known as Surēśvara in his *Saṁnyāsāśrama*. It may also be clearly made out from this work that Maṇḍana did not himself become a Saṁnyāsīn, though he was prepared to recognise Śāstraic sanction¹⁵¹ in favour of *Ekadaṇḍī-saṁnyāsa*, while Bhaṭṭa-viśvarūpa himself became a saṁnyāsīn of the *Ekadaṇḍīn* type. A reference

¹⁴⁵ See Nayanaprasādīn, T.P., p. 333, lines 5 and 6 and p. 340, line 18.

¹⁴⁶ See T.P., p. 6; lines 3 and 4 and Nayanaprasādīn thereon.

¹⁴⁷ Nyā. Ra. Di. manuscript, R. No. 5505, Tr. Cat. Govt. Orl. Mus. Lib., Madras.

¹⁴⁸ Nyā. Ra. Di. Ms., p. 153, lines 16 to 18—

“किंच प्रोक्तप्रभाविश्वरूपप्रमाकरमण्डनवाचस्पतिसुचरितमिश्रैः शि-
ष्टाग्रणीभिः परिगृहीतस्य कथं ह्यधमोहाभ्यां विनापलात्सम्भवः ।”

¹⁴⁹ Nyā. Ra. Di. Ms., p. 153, lines 19–20.

“तनु विश्वरूपप्रमाकरो भवत्यक्षपतितौ; तावप्येकदण्डिनौ ।”

¹⁵⁰ Nyā. Ra. Di. Ms., p. 154, lines 2 to 6.

“गृहस्थावस्थायां विरचिते च विश्वरूपग्रन्थे दक्षितत्राक्यपरिग्रहो
दृश्यत । न चासौ ग्रन्थः संन्यासिना विरचितः; तथाहि परिव्राजकाचार्य-
सुरेश्वरविरचितेति ग्रन्थे नाम लिखेत्; लिखितं तु बहुविश्वरूप-
विरचितेति ।”

¹⁵¹ See footnote 65, supra.

to Viśvarūpa's *Balakṛīḍā*¹⁵⁹ would show that Anandānubhava is presumably having in his mind, in this connection, the strong advocacy by Viśvarūpa of the *Ēkādāṇḍi-saṁnyāsa* in the lengthy discussion of this subject, which is appended to his commentary on verse 66 in the *Prayaścittādhyāya* of *Yājñavalkyaśmṛiti*. Ānandagiri, who wrote a commentary on Ānandānubhava's *Nyāya-ratnadīpāvalī* and also a commentary on Surēśvara's *Vārtika*, besides several other works, has no doubt whatever that Surēśvara and Maṇḍana are different persons and points out that Surēśvara repudiates¹⁵⁴ Maṇḍana's view in favour of *prasamkhyāna* in the *Bṛhadāranyakavārtika*. Amalananda, in his *Kalpataru*,¹⁵⁵ draws attention to the fact that Maṇḍana, as an advaitin, criticises some of Śaṅkara's views and assumes that Surēśvara's *Vārtika*¹⁵⁶ should be taken to elucidate Śaṅkara's views and that Maṇḍana and Surēśvara were two different advaitins adopting different view-points. Vidyāranya, in his *Vivaraṇapraṇīyasāṅgraha* quotes¹⁵⁶ Surēśvara under the name *Viśvarūpācārya*, thereby clearly indicating the identity of Viśvarūpa and Surēśvara and refers to Maṇḍana,¹⁵⁷ the author of *Brahmasiddhi*, as a distinct person. In his *Vārtikasāra*, Vidyāranya refers to Brahmasiddhikāra as a great writer¹⁵⁸ who had an insight into the spirit of the veda (*Vēdarahasyavit*) and quotes the verse "Sarvapatryaya vedyē vā * * *" from the *Brahmasiddhi* in support of one of the alternative interpretations of the text "*athāta ādēsō nēti nēti*." It is clear, from this portion of the *Vārtikasāra*, and the commentary thereon, called *Laghusaṅgraha*,¹⁵⁹ that Vidyāranya and the commentator Mahēśvararāyaṇa take Maṇḍanamīśra and Surēśvara to be different persons. To avoid any possible misapprehension here, it would be necessary to observe that, according to Vidyāranya's analysis in the *Vārtikasāra* Surēśvara interprets the text "*athāta ādēsō nēti nēti*" in three ways¹⁶⁰ in his *Vārtika*; that the first interpretation avoids *lakṣaṇā* and takes the negative text to express directly the negation of the world (*prapañca*); that the second interpretation has recourse to *lakṣaṇā* and takes the negative text to indirectly convey an affirmation of the identity of *jīva* with *Brahman*; that the third interpretation also proceeds on the basis of *lakṣaṇā* and presents the negative text

¹⁵² B. Kṛ., Part II, T. S.S. No. LXXXI, pp. 29 to 31.

¹⁵³ See footnote 41, supra.

¹⁵⁴ See footnote 127, supra.

¹⁵⁵ *Kalpataru*, p. 921.

¹⁵⁶ *Viv. Pra. Saṁ. Viz.*, S.S. No. 17, p. 92, lines 9 to 11.

¹⁵⁷ *Viv. Pra. Saṁ. Viz.*, S.S. No. 7, p. 224, lines 21 to 24.

¹⁵⁸ *Vārt. Sā. Ch. S.S.*, p. 573, lines 4, 5 and 6.

¹⁵⁹ I. S. on *Vārt. Sā. Ch. S.S.*, p. 573, lines 5 and 6.

¹⁶⁰ *Vārt. Sā. Ch. S.S.*, pp. 573, 574, 575, verses 82, 83, 84, 93, 97.

as conveying indirectly the identity of *jīva* with *Īsvara*; and that the second interpretation is more satisfactory than the first and that the third is most satisfactory. It should also be noted that, while there is some agreement between Surēśvara and Maṇḍana, as pointed out in the *Vārtikasāra*, in the first of these three interpretations, Surēśvara's attitude is one of half-hearted acquiescence in it. None, who remembers Madhusūdanasarasvatī's remarks on Surēśvara's opposition¹⁶¹ to Maṇḍana's *bhāvādvaita*, can miss in the *Vārtika* portion setting forth the first interpretation, these facts:—that Surēśvara expressly repudiates¹⁶² the *bhāvādvaita* implication in it by adducing the argument that the *nisēdha* also comes within the scope of *dvaita* and, as such, comes within the scope of *dvaitanisēdha*, while Maṇḍana emphasises¹⁶³ the *bhāvādvaita* implication here and accepts it as a position quite consistent with the conception of *advaitabrahman*; and that Surēśvara considers it safe, in the interest of *advaita* in the strict sense, to discard the first interpretation which comes dangerously near Maṇḍana's position and, after criticising Maṇḍana's position, proceeds to set forth in the *Vārtika*, the second and third interpretations. From the way in which Appayadīkṣita refers to *Vārtikakāra*¹⁶⁴ and *Brahmasiddhikāra*,¹⁶⁵ it may be made out that he knows that the authors of the *Vārtika* and the *Brahmasiddhi* are two different persons. However, in the *Siddhāntalēśasaṅgraha*, the first half of a verse from the *Brahmasiddhi* is found to be misquoted¹⁶⁶ as an extract from the *Vārtika* and Acyuta Kṛṣṇānandatīrtha also, in his commentary on the *Siddhāntalēśasaṅgraha*, assumes that the *Vārtikakāra*, Surēśvara, is the author of this verse. It would be a mistake to suppose from this erroneous reference that Appayadīkṣita believed Maṇḍana to be identical with Surēśvara; for Appayadīkṣita wrote a complete commentary on the *Kalpataru* and must have been quite aware that Amalānanda assumed¹⁶⁷ that the *Brahmasiddhi* was written subsequent to Śaṅkara's *Bhāṣya* on the *Brahmasūtras* and that Maṇḍana criticised Śaṅkara's views on certain questions; and Dīkṣita must also have been aware that Surēśvara's exposition of *advaita* doctrine was based entirely on Śaṅkara's works, while Maṇḍana's exposition of *advaita* doctrine did not follow Śaṅkara's works and constituted a different *prasthāna*, as pointed out by Sarvajñātmamuni, in his

¹⁶¹ See footnotes 100, 101, 102, supra.

¹⁶² *Bṛhad. Vār.*, Part II, p. 1025, verses 196 to 199.

¹⁶³ See footnote 95.

¹⁶⁴ *Sid. lēś. Saṁ.* Benares, 1916, p. 418, lines 6, 7, 8.

¹⁶⁵ *Sid. lēś. Saṁ.* Benares, 1916, p. 498.

¹⁶⁶ *Sid. lēś. Saṁ. Ben.*, 1916, p. 473, lines 5, 6, 7.

¹⁶⁷ See footnote 127, supra.

Samkṣēpaśārīraka—a work with which Dikṣita was thoroughly familiar¹⁶⁶. This misquotation, therefore, has to be accounted for as one of the possible oversights, for which he seeks the indulgence of his scholarly readers in the apologetic verse¹⁶⁹ at the end of the *Siddhāntalēśasamgraha*; or the expression “*ityādi-vārtikavirōdhaḥ*”¹⁷⁰ may be the result of some scribal corruption¹⁷¹ in the manuscripts; or this expression has to be explained by understanding Dikṣita to mean that the idea contained in Maṇḍana’s text is in agreement with Surēśvara’s views as expressed in his *Vārtika* and any conflict with this idea would amount to conflict with the *Vārtika*. It may be noted here that the last explanation suggested above may be supported by a reference to Vidyāraṇya’s *Vārtikasāra*,¹⁷² and Vyāsatīrtha’s *Nyāyāmṛta*,¹⁷³ which draw pointed attention to the agreement between Surēśvara and Maṇḍana in respect of the idea embodied in the line “*Sarva-pratyavēdyē va * * **.” Further, the Dvaita tradition, as recorded in *Dvaita-vēdānta* works, clearly differentiates Maṇḍana and Surēśvara; and this is quite evident from the manner in which Vyāsatīrtha quotes¹⁷⁴ Maṇḍana, in his *Nyāyāmṛta*, as holding a certain view in a previous sentence, and in the next sentence quotes Surēśvara, as a different advaitic writer and as holding a very similar view. Madhusūdana-sarasvatī and Brahmānanda-sarasvatī nowhere equate Maṇḍana with Surēśvara and assume in all their works that Maṇḍana and Surēśvara were two distinct individuals. This is quite clear from the manner in which the *Vēdāntakalpalatikā* quotes¹⁷⁵ the *Vārtika* and *Brahmasiddhi* in successive sentences, as works by two different authors on Advaita and sets forth Surēśvara’s *Vārtika* in sharp opposition¹⁷⁶ to Maṇḍana’s *bhāvānūjita* or *śāddādvaita*. This is also clear from the way in which the *Advaitasiddhi*¹⁷⁷, the *Advaitaratnarakṣaṇa*¹⁷⁸, the *Laghucāndrikā*¹⁷⁹ and the *Gurucāndrikā*¹⁸⁰ refer to Maṇḍana and his views on advaita. It is also worthy of notice that

¹⁶⁶ Sid. lēs. Sañ. Ben., 1916, pp. 62, 75, 82, 270, 339 and 340.

¹⁶⁹ Sid. lēs. Sañ. Ben., 1915, concluding verse.

¹⁷⁰ Sid. lēs. Sañ. Ben., 1916, p. 473, line 7.

¹⁷¹ Sid. lēs. Sañ. Ben., 1916, p. 473 “इत्यादिवाचिकविरोधः।” may be a scribal

corruption of “इत्यादिवचनविरोधः।”

¹⁷² See footnote 138.

¹⁷³ Nyāyāmṛta. Kumb., Vol. I, p. 163, lines 6 to 9.

¹⁷⁴ See footnote 173.

¹⁷⁵ Vēd kalpa, p. 12.

¹⁷⁶ Vēd kalpa, pp. 26 to 28.

¹⁷⁷ A. S. N. S. P., 1917, p. 318, lines 1, 2 and 11.

¹⁷⁸ A. Rat. Ra. N. S. P., 1917, p. 21, lines 30 and 31.

¹⁷⁹ L. Ca. N. S. P., 1917, p. 326, lines 13 to 23.

¹⁸⁰ Gu. Ca. Mys. S. S. N., 75; p. 484 and pp. 190 and 191.

the *Siddhāntadīpa*¹⁸¹, the *Sambandhōkti*¹⁸², the *Subdōhini*¹⁸³, the *Anvayārthaprakāśikā*¹⁸⁴ and the *Sārasaṅgraha*¹⁸⁵ all these commentaries on the *Saṅkṣēpaśārīraka*, when commenting on the reference to Maṇḍana by Sarvajñātman in verse 174 of chapter II of the *Saṅkṣēpaśārīraka*, differentiate Maṇḍana's advaitic *prasthāna* from Surēśvara's *prasthāna* in such a striking way that it would be impossible to equate Maṇḍana with Surēśvara. It would also be of great advantage to note here that Jñānamṛta, in his commentary on the *Naiṣkarmyasiddhi*, called *Vāyasurabhi*, while criticising¹⁸⁶ Maṇḍana's view that *prasamkhyāna* brings about Brahman-realization and *śabda* cannot and maintaining the soundness of Surēśvara's view that *śabda* can and does bring it about, emphatically suggests¹⁸⁷ that, though Maṇḍana is a great *Mīmāṃsaka*, his *advaitasampradāya*, as enshrined in *Brahmasiddhi*, is not *satsampradāya* (good and approved advaitic tradition), while Surēśvara's advaitic tradition, based as it is on Śaṅkara's works, is *satsampradāya*.

There are numerous works in Sanskrit purporting to give an account of Śaṅkara's life. They mix up in a hopelessly confused manner legendary and historical materials. It would be very unreasonable to base any conclusion on the statements contained in these works, without adducing corroborative evidence from other and more reliable sources. The Government Oriental Manuscripts Library, Madras contains over a dozen works¹⁸⁸ in manuscript form, which purport to give an account of Śaṅkara's life and some of which, like the *Śaṅkaravijaya* ascribed to Vidyāraṇya and Śrī Govindanātha's *Śaṅkarācāryacarita*, are available in print¹⁸⁹. A poem, called the *Guruvaṅśakāvya*¹⁹⁰,

¹⁸¹ Viśvaveda's commentary Ms. R. No. 1558, Tri. Cat. Govt. Ori. Mss. Lib., Madras. "मण्डनान्तश्च तु प्रस्थानान्तरत्वात्तदीयं वचो यश्चश्रुतमेवास्तु ।"

¹⁸² Vedānta's commentary Ms. R. No. 2919, Tri. Cat. Govt. Ori. Mss. Lib., Madras. "अयमेव न्यायो बार्तिकादिषु नेतव्यः, परिहृत्य मण्डनवचः, तस्यान्यथा प्रस्थितत्वात् ।"

¹⁸³ Anand, S.S.No. 83, p. 555.

¹⁸⁴ Anand, S.S. No. 83, p. 555.

¹⁸⁵ Haridās, S.S. No. 18, Ben., 1934, Chap. 2, p. 106.

¹⁸⁶ Ms. R. No. 3354, Tr. Cat. Govt. Ori. Mss. Lib., Madras, p. 350, lines 6 and 7.

¹⁸⁷ Do. do. p. 351 do.

¹⁸⁸ Śaṅkarācāryacaritra, 2 Mss. D.C. No. 12171 and D.C. No. 12172; Śaṅkaravijayavilāsa, Ms. D.C. No. 12173; Saṅkṣēpasamkaravijaya, Ms. D.C. No. 12174; Ācāryadvāśaka, Ms. Tr. Cat. R. No. 146 (d); Ācāryadigvijaya, Ms. D.C. No. 12380; Śaṅkaravijaya 4, Mss. 2 b-4-15, 0-20-5, 0-20-8, 15 b-3-1; Guruvijaya, Ms. 1-10-14.

¹⁸⁹ Śaṅkarācāryacarita, by Govindanātha published by the Kerala Publishing House, Trichur, Cochin State, 1926; Śaṅkaravijaya attributed to Vidyāraṇya, Anand, S.S. No. 22.

¹⁹⁰ Śrī Vāṅi Vilās Press, Srirangam via Trichinopoly.

dealing with the life of Śaṅkara and his disciples and written by Vidvadbalka-kāśī-lakṣmaṇaśāstri, about the end of the 18th century, is available in print. The late Mr. T. S. Narayana Śāstri, in his incomplete work on the age of Śaṅkara, speaks¹⁹¹ of ten *Śaṅkaravijayas* and refers¹⁹² also to certain other sources of information about Śaṅkara and his disciples. Almost all these works refer to Maṇḍana and Surēśvara. Some of them¹⁹³ identify Maṇḍana with Surēśvara and the *Śaṅkaravijaya*¹⁹⁴ ascribed to Vidyāraṇya proceeds further to identify Surēśvara with Viśvarūpa, Maṇḍana and Bhattōmvēka. Some others¹⁹⁵ distinguish Maṇḍana and Surēśvara as two distinct individuals, the latter being known by the name of Viśvarūpa in his *grahasāharama*. In one of these works, Maṇḍana is referred to as Kumārila's sister's husband¹⁹⁶. Another work¹⁹⁷ states that Maṇḍana was living in *Vidyālayadēśa*, identified with the place called *Ājjalacāidu*. Citsukha records, in his *Tattvapradīpikā*, an old and reliable tradition that Bhattōmvēka is identical with Bhavabhūti¹⁹⁸, the author of the *Mālatīmādhava* and other dramas. Almost all the traditions embodied in these works are unanimous in associating Maṇḍana and Viśvarūpa with Kumārila as his pupils, in identifying Viśvarūpa with Surēśvara and ascribing to him the *Naiṣkarmyasiddhi* and the *Vārīḥas* on Śaṅkara's bhāṣyas on the *Bṛhadāraṇyaka* and *Taittirīya Upaniṣads*, and in not ascribing the *Brahmasiddhi* to Surēśvara or Viśvarūpa. The traditions in these works, which come down to the level of pseudo-biographies containing more of legendary and less of historical material, must be discarded as unreliable in so far as they come into conflict with the weighty internal evidences in authoritative Vēdāntic works to which attention was drawn in the foregoing paragraphs. How unreliable the materials contained in the *Śaṅkaravijaya* attributed to Vidyāraṇya are may be easily seen from the way in which Vidyāraṇya, in his *Vivaraṇapramēyasamgraha* and *Vārīḥasūtra*, differentiates Maṇḍana, the author of the *Brahmasiddhi*, from Surēśvara, otherwise known as Viśvarūpācārya and from the arguments adduced by some writers to show the spurious¹⁹⁹ character of the *Śaṅkaravijaya* ascribed to

¹⁹¹ The Age of Śaṅkara, by T. S. Nārāyaṇa Śāstri, B.A., B.L., Thomson & Co., Madras, 1916, Part I, chapter III, pp. 30 and 31.

¹⁹² The Age of Śaṅkara, by Mr. T. S. Nārāyaṇa Śāstri, Part I, chapter III, p. 31.

¹⁹³ See footnote 188 supra. M. 18-6 D.C. No. 12380.

¹⁹⁴ Anand, S.S. No. 22, Canto 7, verses 113 to 117.

¹⁹⁵ Guruvāṣṭakāvya, Śrī Vāṅt Vilās Press, Srirangam, Canto II, verses 43 to 50.

¹⁹⁶ See footnote 188, supra 0-20-8.

¹⁹⁷ See footnote 188, supra 0-20-5.

¹⁹⁸ T.P.N.S.P., 1915, p. 265, lines 8 to 12 and com. thereon.

¹⁹⁹ The age of Śaṅkara, by Mr. T. S. Nārāyaṇa Śāstri, Part I, chap. III, pp. 128 to 159; J.O.R.M., Vol. I, 1927. "The last days of Śrī Śaṅkarācārya," pp. 130 and 131.

Vidyāranya. As a result of a careful consideration of the host of literary evidences adduced in the foregoing paragraphs from authoritative Vedāntic literature, beside the conflicting and confused accounts of Maṇḍana and Sureśvara furnished in the pseudo-biographies above referred to, three important conclusions emerge:—*firstly*, that Maṇḍana, the author of the *Brahmasiddhi*, was never a disciple of Śaṅkara, did not become a *sāmyāsīn*, was not identical with Sureśvara and represented an advaitic *prasthāna* different from *Śaṅkaraprasthāna*; *secondly*, that Sureśvara, who was known as Viśvarūpa in his *gṛhasthāśrama*, was a pupil of Kumārila when he was a *gṛhastha* and came to be known by the name of Sureśvara when he became a *sāmyāsīn* and a disciple of Śaṅkara; that, in his *Vārtika* and *Naiṣkarmyasiddhi*, he controverted many an advaitic doctrine expounded by Maṇḍana in his *Brahmasiddhi*; and that Sureśvara nowhere departed from his avowed allegiance to *Śaṅkaraprasthāna*; and *thirdly*, that Maṇḍana should have written his *Brahmasiddhi* after seeing Śaṅkara's bhāṣyas, more particularly the *Brahmasūtrabhāṣya*; and that Sureśvara should have written his *Naiṣkarmyasiddhi*, mainly as a *Śaṅkara* counterblast to the *Brahmasiddhi* probably in compliance with Śaṅkara's desire. If the *Maṇḍana-Sureśvara* equation looms large, at present in the world of advaitic scholars and continues to hold sway over the belief of many of them, it is because they have not so far examined the grounds of this belief in the light of the internal evidence available in the *Brahmasiddhi* and a host of other advaitic works; and it may now be reasonably expected that, after the publication of Maṇḍana's *Brahmasiddhi*, scholars will see that Maṇḍana and Sureśvara are two distinct individuals. It may not be out of place to add here that, even in the midst of the scurrilous and blasphemous references to Śaṅkara in the Mādhva work, called ³⁰⁰ Maṇimañjari, one could find that the correct tradition differentiating Maṇḍana from Viśvarūpa is preserved.

SECTION III

MAṆḌANA'S PLACE IN THE HISTORY OF INDIAN PHILOSOPHY: HIS CONTRIBUTION TO INDIAN PHILOSOPHY.

Maṇḍana's date is not difficult to determine. From the references ³⁰¹ considered in the previous section, it would be clear that he was later than Bhartṛhari and earlier than Śaḷikanātha

³⁰⁰ Maṇimañjari, by Nārāyaṇapaṇḍita, Canto VII, verses 1, 8 and 9.

³⁰¹ See Introduction, pp. 12 and 31; See Appendix V, pp. 51 and 52; See, Rjuvimalā, Mad. Univ. Skt. S. No. 3, pp. 20 and 21 and compare it with Brā. Śid., Part I, pp. 115 to 118; See Appendix III for quotations from Kumārila's works; See footnotes 83, 87, 88 and 115 to 121.

and that he must have been a younger contemporary of Kumārila and an elder contemporary of Śāṅkara and Surēśvara. In all probability, Maṇḍana was a younger contemporary of Prabhākara; for, while he quotes extracts from Prabhākara's *Bṛhātī*²⁰² and criticises them, Prabhākara himself does not presuppose Maṇḍana's works; but Śālikanātha, one of Prabhākara's pupils and the most authoritative scholiast on Prabhākara's works, quotes²⁰³ extracts from Maṇḍana's works and *refutes Maṇḍana's views*. The cumulative effect of the data assembled together in the article²⁰⁴ on the date of Śāṅkarācārya which appeared recently in the *Journal of Oriental Research*, Madras, compels a reconsideration of the date generally accepted for Śāṅkara—788 to 820 A.D.—; and in the light of these data, it would be reasonable to assign Śāṅkara's literary activity to the period 632 to 664 A.D. The following provisional scheme* of dates is suggested for the philosophical writers, whose dates have a direct or indirect bearing on the chronological position of Maṇḍana in the history of Indian Philosophy; and this scheme* relies upon Bhartṛhari's date of death recorded by I-Tsing, as a landmark and takes duly into consideration all the evidences which may be gathered from relevant references in Śāstra-literature and from the traditions embodied in the various Śāṅkara-śāstras and similar works.

* Gaudapāla : 520-620 A.D.
 Gvīndabhaṅgavatpāda : 560-650 A.D.
 Dharmakīrti : 600-650 A.D.
 Bhartṛhari : 591-651 A.D.
 Śāṅkara : 632-664 A.D.
 Padmapāda : 625-705 A.D.
 Viśvarūpa (Surēśvarācārya) : 620-700 A.D.

Kumārila : 600-660 A.D.
 Prabhākara : 610-690 A.D.
 Maṇḍana : 615-695 A.D.
 Bhāṭṭōmvēka (Bhavabhūti) : 640-725 A.D.
 Śālikanātha : 650-730 A.D.

This scheme may be taken to exhibit, in a fairly satisfactory manner, the chronological relation which Maṇḍana bears to other leading Advaitins and Mīmāṃsakas mentioned here, though the dates given are of a tentative character.

Maṇḍana holds a very high place in the history of Mīmāṃsā and Advaita. Among his contemporaries and successors, he is recognized as a high authority on Mīmāṃsā²⁰⁵ as represented by

²⁰² Compare Bra. Sid., Part I, pp. 23 to 26 and 75, lines 4 to 12 with *Bṛhātī*, Mad. Univ. Skt. S. No. 3, pp. 20 and 22; and compare *Vidhivivēka* (Pandit-Benares), p. 109, lines 3 and 4 with *Bṛhātī*, Mad. Univ. Skt. S. No. 3, p. 38, lines 3 to 5.

²⁰³ See Appendix V, pp. 51 and 52; *Rjūvimalā*, Mad. Univ. Skt. S. No. 3, pp. 90 and 21.

²⁰⁴ "Date of Śrī Śāṅkarācārya and some of his predecessors," by T. R. Chintamani, *J.O.R.M.*, Vol. III, 1929, pp. 39 to 55.

²⁰⁵ See *Nyāyakaṅikā* (Pandit-Benares) introductory verse 4, *Nyāyaratnamālā*, Ch. S.S., p. 52, last line.

the Bhāṭṭa school, next in importance only to the greatest Acārya of the Bhāṭṭa school—Kumārīlabhaṭṭa. Pārthasārathimīśra, one of the most authoritative exponents of Kumārīlabhaṭṭa's views, in the course of his exposition of the signification of *vidhi* on the basis of Kumārīla's vārtika "Abhidhābhāvanāmāhuḥ * * *", shows a great solicitude for reconciling²⁰⁶ his view with that of Maṇḍana, though, in fact, Pārthasārathi's view that the primary significant power of a *vidhi* (*abhidhā*) turns out to be identical with the *motivatory force* (*pravartanā*) constituting the meaning of a *vidhi*—stands out in marked contrast with Maṇḍana's view—that *contributoriness to a desired end* (*iṣṭasādhanaṭva*) is the *motivatory force* (*pravartanā*) constituting the meaning of a *vidhi*. The laboured reconciliation attempted by Pārthasārathi between his view and Maṇḍana's view in this connection is a clear indication of the profound influence which Maṇḍana's views exercised in the sphere of the Bhāṭṭa literature. Not merely among the Mīmāṃsakas, but also in the world of Advaitins, Maṇḍana is known as profoundly conversant with the Mīmāṃsā-Sāstra²⁰⁷ (*mīmāṃsāśāstra*) and as 'one who has mastered all the secrets of the Vēdic culture'²⁰⁸ (*Vēdaraḥasyavit*). That Śālikānātha, one of Prabhākara's pupils, when he had to refute the *advaitasiddhānta*, chose to state it in the words²⁰⁹ of Maṇḍana's *Brahmasiddhi*, and *not in the words* of Śāṅkara's *bhāṣyas* and that, likewise, Jayantabhaṭṭa, who wrote his *Nyāyamañjarī* shortly after²¹⁰ Vācaspatimīśra's *Tātparyāṭika* and Anandavardhana's *Dhvanyāḷkośa*, chose to review the advaita doctrine in the words²¹¹ of Maṇḍana's *Brahmasiddhi* and *not in the words* of Śāṅkara—may well be taken as good ground for the inference that, during the age of Śāṅkara and for some centuries immediately following it, Maṇḍana's authority on questions relating to the *advaitasiddhānta* was recognized to be at least as *high and important* as that of Śāṅkara himself. Among the advaitins, who were avowed followers of the *Śāṅkaraprasthāna*, some²¹² like Suresvara, Vimuktātman, Sarvajñātman, Prakāśātman and Anandaśubhava, assume an attitude of frank opposition to Maṇḍana, where they find him deviating from Śāṅkara, though Prakāśātman,²¹³ the leading representative of the *Vivaraṇa school*, does not hesitate to seek Maṇḍana's support in matters in which

²⁰⁶ Nyāyaratnamālā, Ch. S.S., p. 52, last two lines to the end of p. 53.

²⁰⁷ See footnote 187.

²⁰⁸ See footnote 158.

²⁰⁹ See Appendix V, pp. 51 and 52.

²¹⁰ See Nyāyamañjarī, viz., S.S. Ben., Vol. VIII, p. 67, line 6, p. 48, lines 20 to 27 and p. 49, lines 1 and 2.

²¹¹ See Nyāyamañjarī, viz., S.S. Ben., Vol. VIII, pp. 526 to 527.

²¹² See footnotes 41 to 45, 22, 110, 134, 137, 138, 139 and See Nya-ra-di-ma. p. 169, line 28 to the end of p. 170.

²¹³ See footnote 140.

Maṇḍana agrees with Śaṅkara; Vācaspatimīśra, in particular, among the earlier commentators on Śaṅkara's *Brahmasūtrabhāṣya* reads Maṇḍana's views²¹⁴ into Śaṅkara's text wherever he finds it possible to do so and refers to those views as the *pūrvapakṣa*²¹⁵ sought to be refuted, in several instances where Śaṅkara's observations are irreconcilably opposed to them; and several post-Śaṅkara advaitins²¹⁶, like Ānandabōdha, Cituskha, Madhusūdanasarasvati and Brahmānanda, have given, in their works, an honoured place to Maṇḍana as a great authority on Advaita.

Maṇḍana wrote three works on Mīmāṃsā—the *Mīmāṃsānūkrāmanīkā*²¹⁷, the *Bhāvanāvivēka*²¹⁸ and the *Vidhivivēka*²¹⁹, one work on the philosophy of language—the *Sphoṭasiddhi*²²⁰, one work on Epistemology—the *Vibhramāvivēka*²²¹ and one work on Advaita—the *Brahmasiddhi*²²². In the *Mīmāṃsānūkrāmanīkā*, Maṇḍana epitomises, in brief and terse anuṣṭubh verses, the siddhāntas of each of the adhikaraṇas of Jaimini's sūtras, according to Śabarasvāmī's bhāṣya. The *Bhāvanāvivēka* is an exposition of the nature of the activatory force, called *arthabhāvanā*, in accordance with Kumārilabhaṭṭa's *vārtika* and differentiates it, as the signification of the non-modal generic phase of verbal endings, called *ākhyāta*, from the meaning of the roots, after controverting the Vaiyākaraṇa view which includes *bhāvanā* in the meaning of the roots. In the *Vidhivivēka*, which is the biggest of the Mīmāṃsā treatises written by Maṇḍana, he makes his special contribution to the Mīmāṃsā theory of interpretation of mandatory propositions (*vidhis*) and maintains, after an elaborate course of reasoning, that the motivatory force, called *pravartanā*, which is conveyed by mandatory suffixes, reduces itself to the form of 'contributoriness to a desired end' (*śāstasādhanatva*), the main thesis of the work being embodied in the oft-quoted verse:—

२१४ " *Pravartanā nēṣṭābhyaupāyatvāt kriyāvanyah pravartakāḥ |
Pravartihētum dharmam ca pravadanti pravartanam ||*"

The special value of Maṇḍana's theory of *vidhyartha* consists in this—that, while it utilises with a sweet reasonableness, the most acceptable part of the old Nyāya theory of *vidhyartha*, it

²¹⁴ Bhāmatī N.S.P., p. 57, lines 2 and 3.

²¹⁵ See footnote 119; and see Bhāmatī N.S.P., p. 959, lines 2 and 3.

²¹⁶ See footnotes 91, 96, 104, 106, 107, 109, 177, 178, 179-180.

²¹⁷ Edited by Dr. Ganganath Jha in the Ch. S. S. Benares.

²¹⁸ The Princess of Wales, Sarasvati Bhavana texts—Benares No. 6.

²¹⁹ The Pandit Benares.

²²⁰ Madras University Sanskrit Series No. 6.

²²¹ Madras Oriental Series No. 1, M. L. J. Press, Mysapore.

²²² The present edition of the Brahmasiddhi.

²²³ Vidhivivēka, the Pandit edition, p. 241.

furnishes to the advaitin a very powerful argument by which he could easily disarm his Mīmāṃsaka opponent of the Bhāṭṭa as well as the Prābhākara school and render nugatory the Mīmāṃsakas' endeavour to show that the Upaniṣads would be purposeless unless their teachings could be subordinated to the injunctions of the *Karma* or *Upāsanā* sections of the Vēda. After showing in his *Vidhivivēka* why *iṣṭasādhanatva* should be recognised as the vidhyartha, Maṇḍana finds it easy to show in his *Brahmasiddhi* that the *Niyōga* of the Prābhākaras would turn out to be an unmeaning shibboleth, unless it comes to be equated²²⁴ with *iṣṭasādhanatva* and that, even on the view that the validity of śāstras rests upon their bringing about a fruitful activity and not merely upon giving correct information about truth, the Upaniṣadic texts could be maintained to be purposeful and valid, inasmuch as they lead to the highest kind of *pravṛtti*²²⁵ in the form of meditation on the Absolute Brahman as the only reality, such *upāsanā* being indispensable for transforming the indirect knowledge of Brahman arising from the *Mahāvākya*s into direct Brahman-realisation and such *pravṛtti* being directed towards the highest end of human endeavour, viz., Brahman-realisation concomitant with complete liberation from bondage (*mukti*). The *Sphōṭasiddhi* is a spirited defence of the *sphōṭa* theory of Vaiyākarana, as expounded by Bhartṛhari, and meets the objections advanced against the *sphōṭa* theory by Kumārilabhaṭṭa and Prabhākara. Maṇḍana's view is that the *siddhānta* of the Mīmāṃsakas would in no manner be prejudiced by the acceptance of the *sphōṭa* theory, but would gain immensely²²⁶ on the contrary, through that theory, by finding its ultimate fulfilment in the absolute monism of *advaita*. Maṇḍana uses rather strong language²²⁷ in the second and concluding verses

²²⁴ Bra. Sid., Part I, p. 115, lines 11 and 12 and 117, lines 3 to 5.

²²⁵ Bra. Sid., Part I, p. 159, lines 10 to 13.

²²⁶ Sph. Sid., Mad. Univ. Skt. S. No. 6, verse 2. See commentary on the expression and see verse 36.

²²⁷ Sph. Sid., See verse 2, p. 7.

दुर्विदग्धैरवाक्षिप्ते दर्शने पददर्शनाम् ।

यथागमं यथाप्रज्ञं न्यायलेशो निदर्श्यते ॥

and see p. 264.

सान्द्राविद्यातिमिरपटलाच्छादितान्तदृशो ये

दृष्टिं मन्दा वरमुनिमते कुर्वन्ते सावमानम् ।

तेभ्योऽविद्यातिमिरपटलोच्छेखिनीं संहितेयं

स्पष्टन्यायैर्षटितसुमतिर्दक्षिता स्फोटसिद्धिः ॥

of his *Sphōtasiddhi*, in referring to the opponents of the *sphōta* theory. In the second verse, he says that his object is to vindicate the *sphōta* theory against the sneering attacks by some perverse and ill-bred scholars and in the concluding verse he describes such scholars as dull-witted persons whose inner vision has been obscured by the cataract of ignorance. These uncomplimentary references should not be understood as including within their scope even Kumārilabhāṭṭa; for in that case, these references would militate against the tradition generally accepted by almost all the great śāstraic authors, that Maṇḍanamīśra was one of the senior pupils of Kumārilabhāṭṭa. There is nothing in any of Maṇḍana's works to show that he was disrespectful to Kunāriḷa and there is sufficient evidence to show that he had great regard²⁸⁷ for Kumāriḷa's views on points on which he agreed with him. It is a fact that Maṇḍana criticises Kumāriḷa's views in many places, but it should be remembered that he does not hesitate to criticise the views of any philosopher, however eminent he may be, whenever he finds good reason for an honest difference of opinion. A careful comparison²⁸⁸ of the earlier portions of the *Sphōtasiddhi* with the relevant portions of the *Bṛhatī* by Prabhākara would induce one to think that Maṇḍana has in his mind Prabhākara's sneering remarks²⁸⁹ against *sphōta* theory and in fact, the learned commentator on the *Sphōtasiddhi*—*Ṛṣipurā-paramēśvara*—is inclined to believe that Maṇḍana is referring to Kumāriḷa's pupils²⁹¹ when he uses the phrase "*durvidagdha-śvaakṣiptē*". It should also be remembered here that, throughout his criticism of Brhatphari's *sphōta* theory, Kumāriḷa adopts a respectful and apologetic²⁹² attitude, never uses any sneering remark which may be brought under the category of *anvāpa* and apologetically observes,²⁹³ at the end of the criticism of *sphōta* in the *Śūka-vārtikā*, that he has to discard the *sphōta* theory as it would be incompatible with the realism of the Mīmāṃsā-siddhānta, particularly in respect of the reality of Vedic texts.

Maṇḍana's view on the nature of *bhrama* or erroneous cognition, from the advaitic standpoint, is set forth on pages 136-150 of the *niyōga-kāṇḍa* of the *Brahmasiddhi*, partly in verse and partly in prose. Error or erroneous cognition, which is the central

²⁸⁷ Vibhramavivēka, M. L. J. Press, Myslapore, Madras. See verses 126 and 127.

²⁸⁸ Compare *Sphōtasiddhi*, pp. 21 to 23 with *Bṛhatī*, pp. 145 and 146 (Mad. Univ. Skt. S. Nos. 3 and 6).

²⁸⁹ See *Bṛhatī*, p. 160 (Mad. Univ. S.S.), p. 160.

²⁹⁰ "तस्माद्विद्वन्वैषा - 'विद्यतेतत्त्वावेन' इति ।"

²⁹¹ *Sphōtasiddhi*, commentary, p. 8, Mad. Univ. S. S. No. 6.

²⁹² *Śūka-vārtikā* Ch. S.S., pp. 510 to 544.

²⁹³ Do.

problem of epistemology, is the main theme of another work by Maṇḍana, called *Vibhramavivēka*, which may be said to be the metrical counter-part of pages 139-150 of the *Brahmasiddhi*. The four chief theories of *bhrama* (*khyātivāda*), *Ātmakhyāti*, *Asatkhyāti*, *Akhyāti* and *Anyathākhyāti*—are briefly stated and critically reviewed²⁸⁴ in the *Vibhramavivēka* and the Bhāṭṭa theory of *Viparītakhyāti*,²⁸⁵ which is practically the same as the Nyāya theory of *anyathākhyāti*, is sought to be maintained. In his *Brahmasiddhi*, Maṇḍana maintains that the Bhāṭṭa theory of *viparītakhyāti*²⁸⁶ should, for all practical purposes, be adequate even from the advaitic view-point and when the nature of the object of erroneous cognition is examined, this theory reduces itself to a form in which it is hardly distinguishable from the *anirvacanīya khyāti*²⁸⁷ of advaitins.

It would be very helpful to students of Indian epistemology to make, in this connection, a critical and comparative study of the various theories of *bhrama* (*khyāti vāda*) propounded by the different schools of Indian philosophy. There are five theories of *bhrama*; viz., the theory of *self-apprehension* (*ātmakhyāti*), the theory of *non-being's apprehension* (*asatkhyāti*), the theory of *non-apprehension* (*akhyāti*), the theory of *mis-apprehension* (*anyathākhyāti*), and the theory of *indefinable's apprehension* (*anirvacanīyakhyāti*). The Yōgācāra school of Buddhism, otherwise known as the Vijñānāvāda school, explains erroneous cognition as consisting in the 'self', which is identical with consciousness, externalising itself in the form of objects like silver; all determinate cognitions of objects, according to the Yōgācāra subjectivists, are erroneous; this theory of *bhrama* is called *ātmakhyātivāda* (theory of *self-apprehension*). The Nihilistic school of Buddhists, otherwise known as the Mādhyamika school, explains *bhrama* as consisting in the cognition of a *non-being* (*asat*) in the case of the erroneous cognition 'this is silver', which arises where there is no silver, the object of the cognition is a non-being (*asat*); on the strength of experience, even non-being should be taken to admit of being cognized; this theory of *bhrama* is known as *asatkhyātivāda*. The Prābhākara school of Mīmāṃsakas explains all cases of *bhrama* as cases of *non-apprehension*. They contend that, in the cognition of silver where only nacre is seen, two cognitions arise in fact, one cognition being the perception of nacre in the general way as *this (idam)* and not as possessing the distinctive feature of nacreness, and the other cognition being the

²⁸⁴ Mad. Or. S. No. 1, M. L. J. Press, Myslapore, Madras.

²⁸⁵ Vibh. vi, M. L. J. P., 1932, verse 126 et seq.

²⁸⁶ Bra. Sid., Part I, pp. 136 to 150, lines 13 and 14.

²⁸⁷ Do. p. 150.

recollection of silver previously cognized elsewhere. The recollection of silver in this case is not identified by the knower as recollection, but is cognized by him merely as cognition, since the object or recollection, viz., silver, is thought of merely as silver, stripped of its association with past time and the particular place where it was seen. The Prābhākaras describe such recollection by the phrase *pramuṣṭatattākasmaraṇa* or 'recollection of an object robbed of its *that-ness*'. In certain other cases of *bhrama* like 'the conch is yellow' (*pītaḥ śaṅkhaḥ*), the prābhākara theorist explains that two imperfect perceptions arise, one being the visual perception of a conch as such, its real colour being missed, and the other being the visual perception of the yellow colour of the bilious matter which causes jaundice (*pittadravyapṭima*) the relation of the yellow colour to the bilious substance being missed. Thus in all cases of *bhrama*, two distinct cognitions—either a perception and a recollection or two perceptions—arise; their distinction is missed; and the difference between objects comes to be missed for the time being; as a result of such non-discrimination, volitional decision (*pravṛtti* or *yatna*) leading to voluntary activity arises; a voluntary activity with a view to seizing the object of *bhrama*, such as silver, follows; the knower in such cases, acting on his knowledge, realises through his experience that his activity has become futile, as he finds only nacre at the particular spot and no silver at all; and in those cases, in view of the fact that the volitional decision (*pravṛtti*) of the knower concerned leads to a futile activity, the cognitive antecedent of such a futile *pravṛtti* is technically called *bhrama*. It will be seen that, while the Prābhākaras are prepared to give a place to the term *bhrama* in their vocabulary, they maintain that all experiences are valid (*anubhūtiḥ pramā*) and that the so-called cases of *bhrama* are only undiscriminated jumbles of cognitions whose objects also happen to be undiscriminated for the time being (*jñānayoḥ viśayayōsca vivēkā-grahāt bhramah*). In other words, according to the Prābhākaras, to experience is to experience validly and to err in experience is to experience imperfectly, though validly, the imperfection consisting merely in non-discrimination and not in misapprehension.

The Śhāktas, for all practical purposes, adopt the Nyāya theory of *bhrama*, with this difference—that they describe a *bhrama* as *viparitakhyāti* or contrary experience; that they do not account for *bhrama* through extra-normal sense-relation, and that the relation (*saṁsarga*) between nacre and silverness (*rajatatva*) or 'idam' and 'rajatam' (this and silver), in the case of the misapprehension of nacre as silver, is a non-being²⁸⁸ (*asat*).

²⁸⁸ See Sā, Dip. N.S.P., p. 58, lines 4, 5 and 6.

Among the Vedantins, those of the dualistic school (Dvaitinah) maintain what they call their own version of *anyathākhyāti* and contend that, in cases of erroneous experience like *śūktirajata-bhrama*, the silver which is presented in *bhrama* is non-being out-and-out (atyantāsat) within the sphere of nacre, though it is real elsewhere, and the chief argument in support of this view is that the sublating cognition (*bādhuḥkapratīti*), which arises later takes the form—"there was no silver at all here in the past; it is not here now, and it will never be here in the future" (*nātra rajatam āsīt, asti, bhavisyati*), and it totally denies the existence of silver within the sphere of nacre in the past, the present and the future. The Vedāntins of the Viśiṣṭādvaita school²³⁹ adopt the Prābhākara theory of *akhyāti* with certain modifications and their version of *akhyāti* is known as 'non-apprehension cum apprehension of reality' (*akhyatisaivalitasatkhyaṭi*). Śrī Rāmānuja and his followers hold that the object of *bhrama* is always real and there is strictly speaking no invalid cognition at all. In the perception of nacre as silver, it is the silver which is included among the component parts of nacre that is seen. They assume that substances which are similar must have some component parts in common, that silver is made up of parts of nacre and parts of silver and is called silver because the constituent parts represented by silver predominate; that in the constitution of nacre, likewise, the predominating part is represented by nacre and there is a small portion of silver; and that this small portion of silver it is, that happens to be seen when nacre is seen as silver. Thus according to the school of Śrī Rāmānuja, a person who errs in cognition really blunders into a subtle truth, which under normal conditions, is missed or ignored.

A critical student of Indian philosophy would find reason to be dissatisfied with every one of these theories of *bhrama*. The non-existent or non-being (*asat*) is an absolute zero and cannot be presented in any experience, though the Mādhyamikas insist that we are helpless in the matter and have to recognise the possibility of *asat* being presented in experience on the strength of experience itself. The Yōgācāra idealist endeavours to improve upon the nihilistic explanation of the Mādhyamikas by saying that consciousness comprises its configuration (*sākāraṃ vijñānam*), and in its externalized form, it is presented in itself as its object. But one can easily see that this explanation involves a number of inconsistencies. The Nyāya realist realises that nothing but reality (*sat*) admits of being presented in experience; he explains that error consists in confounding one reality with another reality and

²³⁹ Śrī Bhāṣya, pp. 183 to 188 (N.S.P.)—1916.

complicates his theory by trying to bring the absent reality within the range of the sense-organ concerned through the extra-normal relation (*alaukika sannikarṣa*) represented by some form of cognition itself (*jñānalakṣaṇā pratyāsatti*). The Bhātta realists, while adopting the theory of *anyathākhyāti*, find it necessary to accommodate themselves to the *asatkhyāti* theory, in holding that the *samsarga* element, in the apprehension of nacre as silver and in such other cases, is a non-being (*asat*). The Prābhākara realist sees the danger of compromise with the *asatkhyāti* on the one side, and on the other side, sees how the Nyāya theory that one reality is present as another reality (*sadantarāṇi sadantarātmanā grhyate*) would inevitably reduce itself to a variety of *asatkhyāti* for the obvious reason that one reality never exists (is *asat*) in the form of another reality. In order to avoid all these difficulties the Prābhākara realist adopts the extreme theory of *akhyāti*. Though this is the only theory which could be said to be perfectly consistent with realism, it is not adequate to account for the volitional decision (*pravṛtti*) and the further activity that follows a *bhrama*. As Vācaspati Miśra points out in his *Tātparyatīkā*²⁴⁰ and *Bhāṣati*,²⁴¹ in the *akhyātivāda*, one could find as much justification in non-identification (*abhēdāgraha*), for the two cognitions in cases of *bhrama* appearing as two cognitive units and consequently for the two objects in such cases appearing as different, as in non-discrimination (*bhēdāgraha*), for the two cognitions and their two objects in such cases appearing as one and the same; and as a result, if there should be volitional decision in the direction of activity on the latter ground, there should be volitional decision in the opposite direction of abstention on the former ground and the knower should hang between *pravṛtti* and *nivṛtti*. These difficulties, the Advaitins endeavour to meet by propounding the theory of *anirvacanīyakhyāti* and explaining *bhrama* as experience of a relatively real object, which is neither absolute being (*sat*) nor absolute non-being (*asat*) nor both. According to the Advaitins, when nacre is seen as silver, for instance, what happens is this:—over the real substratum (*adhiṣṭhāna*) represented by a nacre, or more correctly, nacre-delimited spirit (*śuktyavacchinmacaitanya*), the beginningless positive mist of nescience (*anādhībhūvarūpājñāna*) happens to be thrown; when the sense of sight comes into relation with nacre in a general way, the mist is partly dispelled by the cognitive modification of *antahkaraṇa*, which takes the form “this” (*idamākāravṛtti*); the mist of nescience however, continues to veil the nacreousness of what is seen as “this” (*idam*), and reinforced

²⁴⁰ N. V. T. Tilka, K.S.S. 24, p. 89.

²⁴¹ Bhāṣati N.S.P., p. 28.

by the prepossessions of the knower's mind and the similarity between the object seen as "this" and silver, undergoes transformations, with the result that silver comes into being also with the cognition of silver, which is but a cognitive modification of nescience (*śuktyavacchinnacaitanyādhiṣṭhitāvidyā rajatarūpēna rajatākāravṛttirūpēna ca paṇinamatē*²⁴³) silver, which thus comes into being has relative reality; it is said to be *anirvacanēya* in the sense that it does not admit of being definitely described as *sat* (being,) or *asat* (non-being,) or both; and it is also said to be *prātibhāsika* in the sense that it is coterminous with its presentation in cognition. It will thus be seen that the Advaitin's theory of *bhrama* regards it as a cognitive complex consisting of two cognitive factors, one of them being a *vṛtti* of *antaḥkāraṇa* and the other being a *vṛtti* of *avidyā*. According to this theory, the object of a *bhrama* is real in a relative sense and comes into being along with the *bhrama* and lasts as long as the *bhrama* lasts; and there is no need for accommodation to *usatkhyāti* or for any complication in the form of extra-normal (*alaukika*) sense-relation. That the Advaitins have no particular animus against the advocates of *anyathākhyātivāda* is evident from the way in which they are readily willing to accept the explanation of *anyathākhyāti* in the case of what is known as *sōpādhikabhrama* where the object of *bhrama* happens to be within the normal scope of the sense-organ, as for instance, in the erroneous perception of a crystal (*śphaṭika*) as red coloured, when a *japā* (China rose) is seen to be in its vicinity. Such students of Indian philosophy, as are capable of critically reviewing the five "theories" of *bhrama* (*ḥyātivāda*) set forth here, would not find it difficult to conceive of an appropriate graph by means of which the epistemological interrelation of these theories may be exhibited and comprehended. If one could imagine that epistemological thought starts with *usatkhyāti* as centre and, in its endeavour to escape from it, swings forcibly between the two diametrical termini of *anyathākhyāti* and *akhyāti*, it would not be difficult to imagine that such thought inevitably describes a comprehensive epistemological circle in the form of *anirvacanīyakhyāti*, which easily accommodates itself to *akhyāti* in respect of the non-discrimination of the two *vṛttis* constituting a *bhrama* and to *anyathākhyāti* by complete surrender in the case of *sōpādhikabhrama*.

It would be quite appropriate to consider here the various views regarding the way in which the validity and invalidity of a cognition, or truth and error, or *prāmānya* and *aprāmānya* have to be accounted for and ascertained. The Naiyāyikas hold that validity and invalidity of cognitions are made out through extrinsic

considerations and are brought about by extrinsic circumstances. In other words, according to the Naiyāyikas, validity and invalidity cannot be said to be intrinsically made out (*svatōgrāhya*) or intrinsically brought about (*svatōjanya*). Intrinsicity (*svatastva*) in respect of the knowledge of reality consists in reality being made out by every means by which the cognition having it is ascertained but not ascertained to be invalid. This definition of *svatōgrāhyatva* is expressed thus in the technical language of Nyāya:—¹⁴⁸ “*Prāmānyasya jñaptau svatastvam tadaprāmānyagrāhakayāvajjñānagrāhakasāmāgrigrāhyatvam*”. Whenever a person knows that he cognizes and does not know for the moment that he errs, he also knows that he validly cognizes:—this is the contention of the advocates of *svatōgrāhyatva* or the theory that validity is intrinsically made out. Thus, if a person could become aware of the existence of a cognition in him in a hundred ways without becoming aware, that that cognition is erroneous, and if in any one of those cases he becomes aware of the cognition only without becoming aware of its validity, the definition of *svatōgrāhyatva* would not hold good and the view that validity is made out extrinsically (*paratōgrāhya*) has inevitably to be accepted. The Naiyāyikas explain their position thus in regard to this question. A determinate cognition like “this is silver” (*idam rajatam*) is called *vyavasāya* and it is presented first in the *anuvyavasāya* (after-cognition or consciousness of a cognition) which takes a form like this—“I cognize this silver” (*idam rajatam jānāmi*), and in this *anuvyavasāya*, the validity of the cognition referred to is not presented. If such *anuvyavasāya* were to invariably take cognisance of the validity of such *vyavasāya*, it would not be possible to account for the doubt which an inexperienced person feels regarding the validity of such *vyavasāya*. So, in such cases, the validity of the *vyavasāya* “this is silver” should be ascertained through the practical result to which it leads. If the voluntary decision and activity following such *vyavasāya* should turn out to be fruitful and if the knower should actually find himself in a position to get the silver which he wanted, such *vyavasāya* (cognition) is recognized to be valid. The process of inference through which one’s mind may pass in such cases is usually put in this form:— ‘This cognition is valid, because it leads to a fruitful effort; any cognition that leads to a fruitful effort is valid, as another valid cognition already realized to be such in experience (*idam jñānam pramā; saphalapravṛttīanakatvāt; yadyat saphalapravṛttījanakam tat jñānam pramā; yathā pramāntaram*). It should be borne in mind, in this connection, that causing fruitful effort is, according to

Nyāya, the ground of inferring validity, while validity itself consists in the cognition in question cognising a thing as possessing an attribute which it really has. In that the Naiyāyikas make the ascertainment of the truth of a cognition dependent upon its agreement with its expected workings or, in other words, with the consequences which are expected to arise from it in the experience of the active subject, their view would appear to be closely similar to that of the modern pragmatist. However, they do not lose sight of the fact that pragmatism is only a method of ascertaining truth, that this method itself presupposes truth whose nature has to be explained independently of agreement with practical workings and that, if the truth presupposed by the pragmatic argument were itself to be ascertained pragmatically through inference, the fault of *regressus ad infinitum* would inevitably follow. Having due regard to such difficulties, the Naiyāyikas define truth as consisting in correspondence with reality and thus combine their pragmatic theory with a theory which has much in common with what is known as the correspondence notion of truth in western philosophical literature. The Nyāya definition of validity (*pramāṇva*) makes it clear that truth consists in correspondence with reality. The Naiyāyikas also point out that, only in cases where a cognition leads to effort in practical experience or it happens to be *pravartaka*, it becomes necessary to ascertain the validity of such cognition in order to ensure unflinching effort (*niṣkampa-pravṛtti*); and that, on the first occasion of halting effort (*sakampa-pravṛtti*), it is not necessary that the cognition leading to such effort should have been definitely made out to be valid and it would do if such cognition should not have been definitely ascertained to be invalid. It can be easily seen from this that there is no room for any fear of *anavasthā* (endless regression) or *ātmaśraya* (self-dependence) in the pragmatic method of inferring truth as employed by the Naiyāyikas. In respect of the question how validity and invalidity are brought about, the Nyāya theory is that they are brought about by certain extrinsic circumstances which, for the sake of convenience, are called *guṇas* (good features) and *dōṣas* (defects); in other words, the Nyāya theorists maintain *paratāva* (extrinsicity) in respect of the *utpatti* (production) of validity and invalidity of a cognition as well as in respect of their *jñāpti* (knowledge). For instance, the validity of a perception is secured by the good feature (*guṇa*) consisting in the adequacy of the contact between the sense-organ concerned and its object; and its invalidity is the result of defects such as distance and some disease affecting the sense-organ.

It would be interesting to make here a comparative study of the epistemological theories put forward by other schools of Indian

philosophy about the way in which truth and error are made out. The Sāṅkhyas maintain that both validity and invalidity are intrinsically made out in the sense that it is by virtue of the reflection or proximity of the same *cit* (self-luminous consciousness), that the existence of a cognitive *vṛtti* and its validity or invalidity are illuminated. The Prābhākaras make no difference between *vyavasāya* and *anuvyavasāya* and maintain that, in every cognition, the knower, the known object, and knowledge itself, along with its validity, are presented. They advocate the theory of intrinsicity (*svatastavapakṣa*), in so far as validity (*pramāṭva*) is concerned; and there is no question of error (*apramāṭva*) in their theory, since they maintain that all experiences are valid (*anubhūtiḥ, pramā*). The Bhāṭṭas contend that cognition is to be inferred through its effect, called *jñātatā* or *prākāṭya*, which consists in what some of them describe as temporary luminosity (*prākāśa*) arising in known objects and referred to in propositions like 'this is known' (*ayaṃ jñātaḥ*) and that, in such inference, the cognition which has caused *jñātatā* and its validity are presented. The validity which is thus intrinsically made out may be stultified by a subsequent subtler cognition; and thus, in the Bhāṭṭa theory, invalidity (*apramāṭva*) is extrinsically made out. The Bhāṭṭas are, therefore, to be taken to advocate *svatastava* in the case of validity and *paratastava* in the case of invalidity. Murārimīśra, who does not go the whole hog either as Prābhākara or as Bhāṭṭa, but who is undoubtedly a Mīmāṃsaka, recognises, like a Naiyāyika, that a cognition (*vyavasāya*) is cognised by its after-cognition (*anuvyavasāya*), but maintains, unlike a Naiyāyika, that the validity of *vyavasāya* is also presented in the same *anuvyavasāya*. It will thus be seen that Murārimīśra is an advocate of the theory of the intrinsicity of validity (*pramāṭvam svatō gṛhyatē*). The Bauddhas, on the other hand, hold that all determinate knowledge (*saṃvikalpa*), in so far as one is conscious of it, is erroneous (*apramā*) and its *apramāṭva* is intrinsically made out; while, through inference, the validity (*pramāṭva*) of indeterminate cognition (*nirvikalpa*) is extrinsically made out. The Buddhists thus advocate the theory of extrinsicity (*paratastavapakṣa*) in regard to validity and intrinsicity (*svatastavapakṣa*) in regard to invalidity. According to the Advaitins, the validity of a cognition is intrinsically made out in the sense that the witnessing inner spirit (*sākṣicaitanya*) which illuminates the valid cognitive *vṛtti*, also illuminates its validity (*pramāṭva*) and the invalidity (*apramāṭva*) of a cognitive *vṛtti* is inferred extrinsically, through the resultant effort becoming futile.

In order to evaluate adequately the different theories of *pramāṭva* and *apramāṭva* set forth here, it is necessary to note that the Naiyāyikas would answer in the affirmative, the question

'Is error possible in realism'—and would explain the possibility of error by showing how a real substantive (*viśeṣya*) and a real attribute (*prakāra*) may be erroneously correlated when they are presented in cognition and thus save realism itself from being ruined by conceding the possibility of error. The Prābhākara realists think that any concession of the possibility of error (*bhrama*) would spell the ruin of realism and insist that all experiences are valid (*anubhūtiḥ pramā*) and that the so-called *bhramas* involve an element of non-discrimination (*aviveka*). The Bhāṭṭa realists adopt the *anyathākhyāti* of Nyāya with suitable modifications; and in order to effectively preserve realism, they would make the knowledge of cognition (*jñāna*) dependent upon the knownness (*jñātatā*) of the object (*jñeya*) and thus provide an effective counterblast to idealism which seeks to merge all *jñeya* in *jñāna*. The Buddhist idealist rules out truth and considers all determinate knowledge (*savikalpaka*) erroneous. The advocates of the theory of intrinsicality of validity (*prāmānyasvatatvavādinah*) more especially the Bhāṭṭas and the Advaitins, would generally emphasise the ideas that, in a valid cognition, the object is not stultified by a subsequent sublating cognition and is not merely re-exhibited through a reminiscent impression, the former of these two features being stressed in particular; and this way of looking at *pramāṭva* would be quite in accord with the view that *apramāṭva* is made out extrinsically and *pramāṭva* intrinsically. It may also be noted, with advantage, that, in the Nyāya theory, *anuvyavasāya* (the subject-centred after-cognition) is regarded as self-luminous (*svaprakāśa*) in the sense that it reveals itself along with the *vyavasāya* (the object-centred cognition in which the knower and knowledge are not presented); and that, in this respect, the Nyāya realist seeks to combine in a way his objectivism with an aspect of subjectivistic thought which is not incompatible with his realism. In this kind of compromise, a danger is lurking, as students of Advaita may easily see, and this danger consists in the manner in which the Nyāya view lends itself to *anuvyavasāya* being treated as a fragmentary appearance of the absolute reality represented by the absolute self-luminous consciousness called *cit*.

An intelligent attempt to review synthetically all the theories of *bhrama* known to Indian philosophy will bring to light the fact that, in some manner or other, a negative element is involved in every one of the five *khyātivādas* (theories explaining the nature of *bhrama*). In the *asatkhyāti* doctrine, the negative element is obvious; and in *ātmakhyāti* doctrine, it is obvious in so far as objective externality is concerned. In the *anyathākhyāti* view, the negative element is to be found in the *samsarga* part or in the

idea that one reality is presented as another reality which it is not or that a real substantive is presented as having a real attribute which it has not; and in the *akhyāti* doctrine, one can easily detect the negative element in the idea of non-discrimination (*avivēka*). The *anirvacanīyakhyaṭi* doctrine appears; on the surface to eschew the negative element from the conception of *bhrama*; but, in fact, the negative element is replaced by *relativity*, which implies a negative element and transfers the negative element from the side of object to the side of definite predications (*nirvacana*) with reference to the object. A careful investigation of the Advaitin's *anirvacanīyakhyaṭi*, as compared with the other theories of *bhrama*, would lead to the mystery of *error* being unravelled through the disentanglement of *negativity*, which is the inner core of *bhrama*. But this would not amount to all the theories of *bhrama* being reduced to the level of *asakhyāti*; for, it should be remembered that *negativity* is only the other side of *relativity* and an aspect of reality. If one might be permitted here to indulge for a while in epigrammatising, one might well say that *yes* (*sat*) and *no* (*asat*) are the fulcra of all epistemology as they are of all metaphysics; that *yes* and *no* are but phases of the same reality; that all appearances are the offspring of a cross between *yes* and *no*; that it will be evident through the germination of *yes* and *no*, that *yes* is *no* and *no* is *yes* and that *error* (*bhrama*) is the antechamber of truth (*pramā*).

Maṇḍana's contribution to advaitic ontology and advaitic exegesis and ethics is no less important than his contribution to advaitic epistemology. In the *Brahma-kāṇḍa* of the *Brahmasiddhi*, Maṇḍana elucidates the nature of reality as the *absolute Brahman* and shows that, according to the Upaniṣads, it is the only reality and *absolute existence, consciousness and bliss* (*sat, cit and ānanda*) and that *as absolute ānanda*, constitutes the highest puruṣārtha, viz., *mōkṣa*;³⁴⁴ and incidentally, the negative conception of *apavarga*, which, according to the Naiyāyikas, consists in the annihilation of all the *duḥkhas*, is shown to be unsustainable.³⁴⁵ In the *Tarkakāṇḍa* of the *Brahmasiddhi*, Maṇḍana maintains by an elaborate process of reasoning, the relative superiority³⁴⁶ of the *advaita* texts, as *pramāṇa* in relation to perception and other *pramāṇas*, refutes the doctrine of *bhēdābhēda*³⁴⁷ advocated by Kumārila and Bhartṛ-prapañca, and in a brilliant critique³⁴⁸ of the concept of difference (*bhēda*), shows how the reality of this concept cannot be maintained

³⁴⁴ Bra. Sid., Part I, pp. 4 and 5.

³⁴⁵ Do. p. 16, lines 15 and 16.

³⁴⁶ Do. pp. 39 to 44.

³⁴⁷ Do. pp. 63 to 70.

³⁴⁸ Do. pp. 44 to 63.

with the help of any of the recognised means of valid knowledge. In the Niyōga-kāṇḍa of the *Brahmasiddhi*, Maṇḍana exposes fully the hollowness of the Prābhākara concept of *niyōga* or *kārya*, showing how this concept would turn out to be an unmeaning shibboleth unless it is reduced to the form of *iṣṭasādhana*²⁴⁹ (contributoriness to a desired end) and explains fully how it would be vain²⁵⁰ to attempt to bring Brahman-realisation directly within the scope of any kind of injunction (*vidhi*); and incidentally in this kāṇḍa, Maṇḍana's views about *Jīvanmukti*,²⁵¹ the place of *karma*,²⁵² and *Upāsana*²⁵³ in the advaitic scheme of mukti and the nature of *bhrama*²⁵⁴ (erroneous cognition) are also fully discussed. In the fourth kāṇḍa of this work, called the siddhi-kāṇḍa, Maṇḍana winds up his exposition of the Brahman-doctrine, by setting forth his *bhāvadvaita*²⁵⁵ interpretation of the negative Upaniṣadic texts (*niṣedhavadkyāni*) and by pointing out how even vedantic texts may be linked with purposeful activity²⁵⁶ (*pravṛtti*) by taking into account the *pravṛtti* in the direction of the meditation (*upāsana*) necessary for transforming the indirect verbal cognition arising from the *mahāvākyas* into direct Brahman-realisation (*Brahma-sākṣātkāra*).

Several striking features are noticeable in Maṇḍana's philosophical attitude. He shows a refreshing independence of judgment, but never carries it to the point of a rebel mentality and readily benefits himself by loyalty to reliable and sound authority and tradition whenever he finds it desirable to do so. He is perfectly loyal to Kumārila on the main questions of Mīmāṃsā-exegesis but criticises him in a fearless manner when he has to do so in the interest of *advaita-siddhānta* of the Upaniṣads. He derives his advaitic inspiration mainly from the *pre-Śaṅkara* phase of *Śabādvaita* and *Sattādvaita* expounded by Bhartṛhari; but he does not hesitate to discard the view of Bhartṛhari and other *Vaiyākaraṇas* in regard to the concept of *bhāvanā*. He refuses²⁵⁷

²⁴⁹ Bra. Sid., Part I, p. 115, lines 11 and 12 and p. 117, lines 3 to 5.

²⁵⁰ Do. pp. 74, 75 and 151 to 155.

²⁵¹ Do. pp. 129 to 133.

²⁵² See footnote 115.

²⁵³ Bra. Sid., Part I, p. 134.

²⁵⁴ Do. pp. 136 to 150.

²⁵⁵ See footnote 95.

²⁵⁶ Bra. Sid., Part I, p. 159.

iv यदि मतम्—प्रत्यक्षादीन्यपि प्रवृत्त्यङ्गान्येव, ह्यनोपादानादिलक्षणायाः प्रवृत्तेस्तन्मूलत्वात्; ईदृशं प्रवृत्त्यङ्गत्वमत्राप्यस्त्येव, शब्दात्प्रमिते ब्रह्मणि साक्षात्करणाय प्रवृत्तेरिष्टत्वात् ।”

²⁵⁷ See footnote 115.

to be dazzled by the brilliant glamour of Śaṅkara's exposition in regard to the question of complete renunciation of all kinds of activities (*karma*) and has the courage to adopt a reasonable compromise with the Mīmāṃsakas by assigning to *karma* and *upāsana* their place in his scheme of Brahman-realization. He has also the clarity of vision and sobriety necessary for duly appreciating the soundness of the contention of the Naiyāyikas that *Śabda* can give rise only to a determinate judgment involving relation and he holds that the direct realization of the absolute unrelated Brahman (*nirguṇa-brahmasākṣātkāra*) results from constant contemplation (*prasamkhyāna*) on the knowledge of the truth got from the Upaniṣadic texts. He accepts the *sphoṭavāda*, without losing himself in the mysticism of *śabda-brahman*. He recognises the value of ²⁵⁸ *Saṁnyāsāśrama* but refuses to elevate it above the *gṛhasthāśrama*.²⁵⁹ He recognises the possibility of *jīvanmukti*²⁶⁰ but sees clearly the difficulties in the view which recognizes the possibility of *jīvanmuktas* reincarnating themselves in many an embodied existence. It would be clear from a perusal of Maṇḍana's works that they constitute a well-rounded scheme of philosophical thought which passes through important stages of accommodation with the Nyāya, Vyākaraṇa and Mīmāṃsā systems of thinking, in respect of the nature of *śabdajñāna*, *sphoṭa* and *pravartana* (as *iṣṭasādhanatva*), and culminates in the *Brahmadvaita* of the *Brahmasiddhi*. These compromises came to be viewed by some of Maṇḍana's contemporaries like Surēśvara²⁶¹ and by some *post-Śaṅkara* advaitins like Madhusūdanasarasvatī,²⁶² as symptomatic of philosophical nervousness. But, having regard to the fact that Maṇḍana expounded the advaita doctrine with all these features of compromise in an age which was dominated by the uncompromising type of advaita preached by Śaṅkara in an overwhelmingly brilliant style, the fairer view would appear to be that Maṇḍana had the courage to refuse to play to the gallery and fearlessly preferred to remain a sweetly reasonable, accommodating and eclectic type of advaitin, not caring for the plaudits which he might have gained by adopting Śaṅkara's aggressive and uncompromising advaitism. The heritage which Maṇḍana has left in his works has influenced contemporary and later writers in a remarkable manner. The criticisms of the concept of *bhēda* found in advaitic literature, including the works of Surēśvara,²⁶³ are mostly polemical

²⁵⁸ Bra. Sid., Part I, p. 36, lines 4 to 12.

²⁵⁹ Do. p. 36, line 21 to p. 37, line 3.

²⁶⁰ See footnote 251 and Bra. Sid., Part I, p. 132, lines 12 to 14.

²⁶¹ See footnote 44.

²⁶² See footnote 46.

²⁶³ Bṛhad. Vārt., pp. 1670 and 1685.

amplifications of the critique of difference in Maṇḍana's *Brahmasiddhi*. Maṇḍana's view that *iṣṭasādhanatva* is *vidhyartha* is found used even by Surēśvara²⁶⁴ in criticising the Mīmāṃsā view that all the vedic texts should be understood to teach directly or indirectly some form of activity. All the distinctive features of what is known as the *Vācaspatiprasthāna* in the *post-Śaṅkara* literature are really inherited from Maṇḍana's *Brahmasiddhi*. An impartial estimate of Maṇḍana's works would certainly result in a full vindication of the claim which Maṇḍana himself puts forward in the concluding verse of his *Brahmasiddhi*—in the lines—

“*Sadyaḥ prakṣālayanti ghuṇamapi jagatām tīrthānustarkapaṅkam*
* * * * *
Brahmasiddhiḥ.”

Page 159.

SECTION IV.

THE COMMENTARIES ON THE BRAHMASIDDHI.

So far, four commentaries are known to have been written on Maṇḍana's *Brahmasiddhi*. The earliest of them is the *Tattvasamīkṣā* by Vācaspatimīśra, written in the former half of the 9th century A.D. It is known only through references,²⁶⁵ and no manuscript of this commentary has yet been discovered to exist anywhere at the present moment. All that can be said about the *Tattvasamīkṣā* is that it is an extensive and learned work written in the same characteristically rhythmic and stately style that readers of Vācaspati's available works are familiar with. Cit-sukha, who flourished in the beginning of the 13th century, wrote a brief commentary on the *Brahmasiddhi*, called *Abhiprāya-prakāśikā* and it is available in manuscript²⁶⁶ in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. Anandapūrṇa alias Vidyāsāgara, wrote, in the latter part of the 16th century, a copious commentary on the *Brahmasiddhi*, called *Bhāvaśuddhi*, and this also is available in manuscript²⁶⁷ in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. The commentary on the *Brahmasiddhi*, now published in this edition as Part II, is by one Śaṅkhaṇḍi, about whom nothing definite is known. The only information available about this commentator from a Malabar tradition is that he was a Nambudiri Brahmin of Malabar. In one of the Manuscripts of Śaṅkhaṇḍi's commentary, which is noticed in Part II²⁶⁸ of the Adyar Library catalogue of Sanskrit manuscripts, the name “*Samīkṣāphakṣikā*” is

²⁶⁴ Bṛhad. Vār. (Sambandhavārtika), verses 632 and 637.

²⁶⁵ Bhāmati N.S.P., p. 1020, epilogic verse 3.

²⁶⁶ Tri. Cat. R. No. 3853.

²⁶⁷ Do. 3967.

²⁶⁸ See p. 147 in the catalogue published for the Adyar Library, Adyar, Madras, in 1928.

reported to have been given on a fly-leaf and this name is given within brackets in that catalogue. From this name it may be conjectured that Śaṅkhaṇḍī's commentary closely follows Vacaspati-miśra's *Tattvasamikṣā*. The copiousness and lucidity of Śaṅkhaṇḍī's commentary and its close relation to the *Tattvasamikṣā* are the chief reasons which have determined the inclusion of this commentary in this edition.

MADRAS,
16 June 1936.

S. KUPPUSWAMI SASTRI,
Curator, Government Oriental
Manuscripts Library, Madras.

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

वेदान्तेषु अप्रामाण्यादिविप्रतिपत्तिनिरासपरतया आद्यश्लोकस्या-		
वतरणम्	1	1
दुःखनिवृत्तिरेवानन्द इति मतस्योद्भावनम्	1	12
तन्निराकरणम्	1	19
कामनानिवृत्तिरेव सुखमिति मतस्योद्भावनम्	2	8
तन्निराकरणम्	2	15
ब्रह्मण आनन्दरूपत्वेऽपि न रागनिबन्धना तत्र प्रवृत्तिः	3	17
आनन्दस्य संवेद्यत्वे द्वैतप्रसङ्गस्याक्षेपः	3	26
तत्परिहारः	4	3
आनन्दोऽभावरूपो धर्मः नाद्वैतं विद्वन् इति केषाचिन्मतस्य		
निरूपणम्...	4	16
आनन्दस्य भावरूपत्वमन्युपेत्य द्वैतस्य निरूपणम्	5	5
आत्मनानात्वस्य शङ्का	6	7
तन्निरासः	6	11
क्षणिकज्ञानात्मवादिमतस्योपवर्णनम्	8	18
तन्निरासः	8	21
अविद्यास्वरूपविषयचने मतभेदाः	9	1
तत्र तिरस्कारः	9	11
अविद्याया जीवाश्रयत्वे आश्रयानुपपत्तेराक्षेपः	10	3
तत्परिहारः	10	9
अविद्यानिवर्तकोपायस्य प्रतिपादनम्	12	11
अस्तत्त्वादिपि सत्यप्रतिपत्तिर्भवत्येव	13	21
क्षणिकज्ञानात्मवादिनां मतस्य दूषणम्	14	16
विज्ञानगुणकमात्मेति पूर्वपक्षस्य वर्णनम्	15	18
तन्निरासः	15	24
ब्रह्मणः शब्दात्मत्वस्य प्रतिपादनम्	16	28

विषयसूचिका

	Page.	Line.
ब्रह्मणः परिणामवादस्य निरासः	19	14
सर्वशून्यवादिनां मतस्य प्रतिक्षेपः	20	10
ब्रह्मणोऽभयरूपत्वस्य वर्णनम्	21	2
मुक्तानां पुनरावृत्तिशङ्का	21	8
तन्निरासः	22	7
ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिप्रमाणवेद्यत्वस्य निरासः	22	9
ब्रह्मण आम्राप्यगम्यत्वस्य प्रतिपादनम्	23	18
भूतार्थनिष्ठान्यपि लोके वचांसि भवन्ति	23	20
प्रत्यस्तमितसकलविशेषमपि ब्रह्म शब्दगम्यम्	26	15
केषांचिन्मतेन कृत्स्नस्याप्याज्ञायस्य आत्मज्ञानौपयिकत्वस्य समर्थनम् (१)	27	1
केषांचिन्मतेन कर्मकाण्डस्यात्मज्ञानाधिकारजनकत्वेनौपयोग्यस्य वर्णनम् (२)	27	17
केषांचिन्मतेन संयोगपृथक्त्वेन कर्मणामात्मज्ञानाधिकारानुपवेशस्य वर्णनम्	27	20
केषांचिन्मतेन कर्मणां पुरुषसंस्कारतत्त्वज्ञानाधिकारसंस्पर्शस्य वर्णनम्	28	1
केषांचिन्मतेनात्मज्ञानस्य कर्माधिकारौपयिकत्वस्य वर्णनम् (३)	28	4
केषांचिन्मतेन कर्मज्ञानयोः परस्परसंबन्धस्य वर्णनम् (४)	28	6
प्रथमकल्पनिराकरणम्	28	8
द्वितीयकल्पनिराकरणम्	30	20
तृतीयकल्पनिराकरणम्	31	1
तुरीयकल्पनिराकरणम्	32	8
कर्मणां कल्पनिवर्हणादिद्वारा आत्मज्ञानदाढ्यापादकत्वेनोपयोग इति स्वमतस्य वर्णनम्	35	1
कर्माण्यात्मज्ञानाङ्गानीति पक्षस्य वर्णनम्	36	13
अविद्यायाः कारणतापेक्षत्वस्य समर्थनम्	37	4
ब्रह्मणः सत्तारूपत्वस्य प्रतिपादनम्	37	22
ब्रह्मणो निर्बिम्बत्वस्य वर्णनम्	38	2

इति ब्रह्मकाण्डः.

तर्ककाण्डः

प्रत्यक्षादिभिर्विरोधात् नाद्वैतान्नायस्य प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षः	39	1
प्रत्यक्षस्य विधायकत्वमेव, न तु निषेधकत्वमिति नाम्नायस्य प्रत्यक्षादिभिर्विरोध इति सिद्धान्तः	39	3
प्रत्यक्षादिभिर्विरोधेऽपि नाम्नायस्य प्रामाण्यं व्याहन्यते इत्याक्षेपः.	39	5
सापेक्षत्वादिभिराम्नायस्य प्रत्यक्षापेक्षया दौर्बल्यामिति केवाचि- दाक्षेपः	39	10
प्रत्यक्षान्नाययोर्विरोधे सति वस्तुतत्त्वे संशय इत्यन्येषामाक्षेपः ...	40	1
प्रत्यक्षान्नाययोर्विरोधे अपच्छेदनयेनाम्नाय एव बलवानिति सिद्धान्तः	40	3
संभवद्वेषान् प्रत्यक्षादसंभवद्वेषस्याम्नायस्यैव प्राबल्यम् ...	40	7
प्रत्यक्षादितापेक्षत्वेऽप्याम्नायस्य न दौर्बल्यम्	40	23
प्रत्यक्षादीनां व्यवहाराविसंवादादलक्षणमेव प्रामाण्यम्, तच्चा- वेदनलक्षणं त्वान्नायस्यैव	41	2
हेतुत्वेन पूर्वापेक्षितेभ्योऽपि प्रत्यक्षादिभ्य आम्नायस्यैव बलवत्त्वम्	41	4
आम्नायस्याभेदबोधकत्वं व्याघात इत्याक्षेपः	41	11
तत्परिहारः	41	14
शब्दस्य दृष्टत्वाभिचारत्वान् आम्नायस्य दौर्बल्यामिति शङ्कायाः परिहारः	41	16
सावकशब्दादाम्नायस्य दौर्बल्यामिति शङ्कायाः परिहारः	41	17
प्रत्यक्षादीनामनत्रकाशत्वमप्यसिद्धम्	42	23
मुख्यत्वात् प्रथमभाविभिः प्रत्यक्षादिभिः प्रतिष्ठितार्थैरपहतविषय आम्नाय इति शङ्का, युक्तिज्ञानदृष्टान्तेन परबलीयस्त्व- मङ्गीकृत्य तत्परिहारश्च	43	5
तत्र मष्टसम्मानः	43	10
परबलीयस्त्वन्यायविषयप्रदर्शनम्	43	12
पेदाभेदबोधकत्वेन परम्परव्याघातादाकृलितन्यायान्याप्रामाण्य- मिति शङ्कायाः समाधानम्	43	15

साध्याभावेऽपि यथा श्वेनविधिः, तथा साध्याद्यंशत्रयाभावेऽपि कर्मविधिसंभवात् नान्नायस्य भेदबोधकत्वम् ...	43	19
प्रत्युत प्रत्यक्षादीनामेव व्याहितदर्शनादप्रामाण्यम् ...	44	3
प्रत्यक्षे त्रयः कल्पाः ...	44	10
प्रत्यक्षं विधिमानपरम्, न व्यवच्छेदपरम् ...	44	15
स्वपुष्पं नास्तीत्यादौ निषेधानुपपत्तेराशङ्का ...	44	22
तत्र केषांचिन्मतेनोपपत्तेरिच्छेदपरम् ...	44	25
सिद्धं सिद्धे निषिध्यते इत्यत्रोपपत्त्यन्तरम् ...	45	3
प्रत्यक्षं न विधिपूर्वव्यवच्छेदपरम् ...	45	8
तत्रैव हेत्वन्तरम् ...	45	15
शुक्तिर्केयमिति प्रत्यक्षे निषेधपूर्वकत्वशङ्का ...	45	19
तत्रापि विधिपूर्वकत्वमेवेति सिद्धान्तः ...	45	28
तत्रैव निषेधपूर्वकत्वं परमतेनान्वारुण्य समाप्तस्य वर्णनम् ...	45	24
शक्यस्य विधिरेवान्यस्य व्यवच्छेदः, न व्यापारद्वयमिति बौद्धाना- माशङ्का ...	46	7
तत्समाधानम् ...	46	12
तदुपरि बौद्धानामाक्षेपः ...	46	17
भावानां भेदस्वरूपत्वात् मात्रविधिरेव भेदे प्रमाणापत्ति आक्षेपः ...	47	11
तत्समाधानम् ...	47	15
परापेक्षो वस्तुनां घेदत्वभाव इति पूर्वपक्षः ...	48	16
परानपेक्षया वस्तुत्वभावनिर्णय इति समाधानम् ...	48	19
भेदस्य प्राप्तिर्यागिसापेक्षत्वभावत्वात् न परापेक्षत्वेऽपि भेदस्य वस्तुत्वभावत्वहानिरिति आक्षेपः ...	49	12
तत्समाधानम् ...	49	16
अर्थक्रियाभेदेऽपि न वस्तुभेदनियमः ...	50	21
परस्परविरुद्धार्थक्रियाभेदात् वस्तुनां भेदः स्यादिति आक्षेपः ...	52	6
अर्थक्रियाविरोधस्य दुर्बलतया न वस्तुनां भेद इति समाधानम् ...	52	8
अर्थक्रियाव्यवस्थया वस्तुनां भेदः स्यादिति आक्षेपः ...	53	3

	Page.	Line.
व्यवस्थाया दुर्वचतया न तथापि भेदसिद्धिरिति समाधानम् ...	53	7
विनियोगभेदादपि न वस्तूनां भेदसिद्धिः ...	54	4
एवं च न केनापि हेतुना भेदः साधयितुं शक्य इति स्वपक्षो- पसंहारः ...	54	15
अमावास्थ्यप्रमाणेन भेदः सेत्स्यतीति आक्षेपः ...	56	20
तत्समाधानम् ...	57	2
सर्वापि प्रतीतिः सन्मात्रग्राहिणीनि न भेदप्रतीतौ प्रमाणपरत ...	58	19
अनुवृत्तव्यावृत्तरूपज्ञानद्वयबलात् भेदसिद्धिरित्याक्षेपः ...	59	20
न ज्ञानबलादर्थतत्त्वनिर्णय इति समाधानम् ...	59	23
पूर्वोक्तज्ञानद्वयपरीक्षयापि न भेदसिद्धिः ...	60	10
वस्तुतो मिश्रानामपि जावानां संसर्गबलात् भेदावभासः स्या- दिति पूर्वपक्षः ...	61	8
तत्समाधानम् ...	61	10
एकमेव वस्तु सामान्यविशेषाभावेन व्यात्मकमिति आक्षेपः ...	63	4
एकमेव वस्तु न व्यात्मकं भवितुं मर्हतीति समाधानम् ...	63	13
एकस्यैव वस्तुनः स्वयो व्यात्मकत्वासंभवेऽपि द्विरूपबुद्धिग्राह- त्वात् व्यात्मकमिति आक्षेपः ...	64	17
वस्तुन एकत्वे द्विरूपबुद्धिग्राहत्वासंभवात् न ततोऽपि व्यात्म- तेति समाधानम् ...	64	22
सामान्यविशेषयोरेकत्वमयुक्तम् ...	65	16
एकमेव वस्तु द्रव्यपर्यायात्मना भिद्यते इति भेदसिद्धिरिति आक्षेपः, तत्समाधानं च ...	68	5
भेद एव सत्यः, तदुपादाना अभेदकरूपनेति आक्षेपः, तन्नि- रासश्च ...	70	8
अभेदोपादानैव भेदकरूपनेति सिद्धान्तस्य वर्णनम् ...	70	14
करूपनालाषवाद्यभेदोपादानैव भेदकरूपनोचिता ...	72	23

नियोगकाण्डः.

पूर्वोत्तरकाण्डार्थयोः संगतिवर्णनम्	74	1
कार्य एवार्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति परेषां पक्षस्य निराकरणार्थोऽयं नियोगकाण्ड इति विषयप्रदर्शनम्	74	3
शाब्दं ब्रह्मज्ञानं न चोदनावाक्यैर्विधीयते	74	14
शाब्दस्यापि ब्रह्मज्ञानस्य निश्चयार्थो विधिः स्यादित्याक्षेपः	76	18
तन्निरासः	76	19
उपनिषदामविवक्षितार्थत्वं मा प्रसांक्षीदिति शाब्दस्यापि ब्रह्म- ज्ञानस्य विधिः स्यादिति आक्षेपः	76	28
तन्निरासः	77	5
ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थत्वसिद्ध्यर्थं शाब्दस्यापि तस्य पुनश्चोदनेति आक्षेपः, तन्निरासश्च	77	20
कार्यशून्यं भूतार्थमनुवादकत्वात् प्रमाणान्तरसापेक्षमप्रमाणं स्या- दिति तत्प्रामाण्यसिद्ध्ये विधिरिति आक्षेपः	78	28
वेदस्यापौरुषेयतया न तत्र भूतार्थस्यापि सापेक्षत्वमिति सिद्धान्तः	79	12
अपौरुषेयेऽपि भूतार्थे विसंवादाभासार्थं संवादापेक्षाया आवश्यक- कतया सापेक्षत्वादप्रामाण्यं स्यादिति आक्षेपः	80	7
तन्निरासः	80	10
पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वे एव सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोर्निमित्ते इति वेदस्यापौरुषेयत्वात् अनपेक्षत्वमिति नाप्रामाण्यशङ्का	83	24
वेदान्तानां विधिशेषत्वाभावे क्रियां विना पदार्थसंसर्ग एव न स्यादिति तदर्थं विधिशेषत्वमावश्यकमिति परेषामाक्षेपः.	85	1
अस्तीक्रियायाः सर्वत्र प्रातीतिकतया तथैव पदार्थसंसर्गसिद्ध्यै न तदर्थं विधिशेषत्वमाश्रयणीयमिति सिद्धान्तः	85	4
प्रमाणविषयतैव सत्ता, न ततोऽन्या काचित् सामान्यमूता प्रती- यत इति प्रमाणापेक्षत्वात् अप्रमाणमेवेति पुनराक्षेपः	85	10
न प्रमाणविषयतैव सत्ता, किंतु ततोऽतिरिक्ता काचित्सामान्य- मूता क्रिया अङ्गीक्रियते इति सिद्धान्तः	85	19

	Page. Line.
प्रमाणविषयतैव सत्तेति परमतं न विकल्पसहमिति निरूप्य तस्य निरासः	87 21
प्रमाणविषयता सत्तेति परमतमभ्युपगम्यापि दोषाभावस्य उपपादनम्	95 1
वेदान्तानां प्रमाणान्तरापेक्षत्वेऽपि नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति उपपादनम्	95 15
सत्तासामान्याभ्युपगमे परेण दोषस्योद्भावनम्	96 24
तन्निरासः	97 9
क्रियामन्तरेणापि पदार्थसंसर्गः सेत्स्यतीत्युपपादनम्	99 10
भूतार्थपराणामपि वेदान्तानां जतिक्रियापर्यवसितत्वात् न क्रियानन्वरूपो दोषः	99 22
पदार्थानां परस्परं संसर्गनिर्वाहार्थं भूतार्थपराणामपि वेदान्तानां विधिपरत्वमाश्रयितव्यमिति परेषामाक्षेपः	100 1
आक्षेपस्य विकल्पासहत्वात् दूषणम्	101 12
लोके पदार्थसंसर्गस्य यथाकथंचित् विध्यधीनत्वाङ्गीकारेऽपि न सर्वथा वेदे तस्य विध्यधीनत्वं वर्णयितुं शक्यम्	102 17
शब्दस्य नार्थेन संबन्धः, किं तु अर्थज्ञानेनेति पूर्वपक्षः	106 13
तत्समाधानम्	106 15
प्रवृत्तिरूपप्रयोजनसंपादनस्य वेदान्तानां विधिपरत्वमावश्यकमित्याक्षेपः	112 16
स्वरूपमात्राश्रित्येऽपि प्रवृत्तिपरत्वमव्याहृतं, तेन न विधिपरत्वनिर्णय इति सिद्धान्तः	112 18
स्वरूपमात्रनिष्ठत्वे वेदान्तानां तत्त्वबोधपरत्वमेव, न प्रवृत्तिपरत्वमित्याक्षेपः	113 20
तन्निरासः	114 2
वेदान्तवाक्यैः प्रलीनग्रहणग्राह्यादिविभागग्रहणद्वयान्नानं विधीयत इति परेषां मतस्थोपक्षेपः	115 4
अद्वयत्वज्ञानस्य न विधिविषयत्वसंभव इति सिद्धान्तस्य वर्णनम्.	115 7

	Page. Line.
अह्यात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात् विधेः संभव इति पूर्वपक्षः ...	118 15
मोक्षस्य नित्यसिद्धाह्यात्मरूपत्वात् न विधेः संभव इति सिद्धान्तस्य वर्णनम्	119 8
क्षेत्रेण ग्रामस्य प्राप्तिरिव जीवेनाचिरादिना ब्रह्मणः प्राप्तिर्मोक्षः, मधुनि कुसुमरसानामिव ब्रह्मणि जीवस्थाविभागापत्तिर्मोक्षः. कार्यस्य कारणभावापत्तिर्मोक्षः, जीवस्य ब्रह्मरूपपरिणामो मोक्षः, इति मतभेदानां वर्णनम् ...	119 8
तेषां निरासः	120 8
रागापकर्षणेन स्फटिकस्यैव स्वस्वरूपाविर्भाव एव मोक्ष इति स्वसिद्धान्तवर्णनम्	121 13
स्वसिद्धान्तरात्या अचिरादिगतिबोधकश्रुतेरुपपत्तिदण्डणम् ...	122 11
सर्गबोधिकाः श्रुतयोऽपि एकात्मतत्त्वप्रतिभक्तिप्रधानाः, न तु वस्तुतः सृष्टिप्रतिबोधिकाः	124 12
ब्रह्मण्यैश्वर्यस्य बोधिकाः श्रुतयोऽपि सगुणाविद्याविषया एव, न तु मोक्षविषयाः	126 8
ब्रह्मणः सर्वात्मत्वात् तत्स्वरूपादिभोवलक्षणस्य मोक्षस्य प्रशंसार्थमैश्वर्यसंकीर्तनमिति सिद्धान्तैकदेशिनां मतस्य वर्णनम्	126 12
उपासनार्थमेव ब्रह्मणि ऐश्वर्यं वर्णयत इति मतान्तरस्य वर्णनम् ...	128 8
आत्मदर्शनस्य मोक्षफलकत्वासंभवेऽपि बन्धहेतुक्षयफलकत्वं स्यादिति आक्षेपः	128 15
नात्मदर्शनद्वन्द्वो बन्धहेतुक्षयो नाम कश्चिदस्ति, यः क्लिप्तात्मदर्शनस्य फलं संभाव्यत इति सिद्धान्तस्य वर्णनम् ...	129 7
आत्मदर्शनस्यैव बन्धहेतुक्षयरूपत्वे आत्मदर्शनानन्तरमेव मुक्तिः किं न स्यादिति आक्षेपः	129 15
देहपातप्रतीक्षाया नान्तरीयकत्वेन न तद्यो मुक्तिरिति सिद्धान्तस्य वर्णनम्	180 7
यदि ब्रह्मविद आत्मदर्शनानन्तरमपि कंचित् कालं बन्धोऽनुवर्तेत, तर्हि तस्य देहपातानन्तरमपि बन्धोऽनुवर्तेतेत्याक्षेपः ...	181 7

	Page.	Line.
आत्मदर्शनात्पूर्वं यादृशी सुदृढा बन्धानुवृत्तिरासीत्, न तादृशी ब्रह्मविद् आत्मदर्शनानन्तरं, किंतु आभासिकीति सिद्धान्तस्य वर्णनम्	181	11
प्रवृत्तभोगानां कर्मणां भोगेनैव नाशयत्वात् युज्यत एव कंचित् कालं बन्धानुवृत्तिरिति मतस्य वर्णनम्	182	20
विद्ययैव कर्मणां विनष्टत्वात् न भोगप्रतीक्षेति स्वमतेन पूर्वोक्त- मतस्य निरासः	183	1
यदि तत्त्वज्ञानानन्तरं संसारोऽनुवर्तमानोऽपि न पुरुषं ब्रह्मणि, तदा कृतं शब्दजन्येन तेनैव, किमर्थमुपासना नाम कर्म चिदन्वा अपेक्ष्यत इत्याक्षेपः	184	1
शब्दस्य ज्ञानस्य परोक्षरूपत्वात् न तत् अपरोक्षं अप्रत्यक्षभासं प्रतिबन्धुं शक्नुयादिति आत्मतत्त्वापरोक्षजनपाय उपास- ना आवश्यकीति स्वसिद्धान्तस्य वर्णनम्	184	3
ब्रह्मविद् उत्तरावाश्लेषस्य प्रतिपादनम्	134	14
ब्रह्म न शाब्दज्ञानस्य विषय इति मतस्य निराकरणम्	184	19
ब्रह्मणो विधिर्विषयत्वाभावेऽपि अपहृतपाप्मत्वादिश्रुत्या ब्रह्म सेत्स्यतीत्याक्षेपः	185	22
' ब्रह्म एवं प्रतिपत्तव्यम् ' इति ज्ञाननियोगपरत्वाच्छ्रुतेः, न तद्वत्त्वात् ब्रह्मणिद्धिरिति समाधानम्	185	23
ब्रह्मविषयज्ञानस्य आधरव विशेषणभूतं ब्रह्म साधयेदित्याक्षेपः... ..	186	10
अविद्यमानस्य विषयस्य समारंभेणापि ज्ञानविधिसंभवात् न तद्व- त्त्वात् ब्रह्मासिद्धिः सुवचेति समाधानम्	186	13
यथाभूतस्य वस्तुनोऽतथाभावेन प्रतीतेरसंगतत्वात् न समारो- पेण बुद्धिसंभवः । एवं च ज्ञानविधिनैव ब्रह्म सेत्स्य- तीति आक्षेपः	186	18
अन्यथाख्यातेरावश्यकत्वस्य स्थापनेन पूर्वोक्ताक्षेपनिरासः	187	6
दृश्यमानसमर्थमाणयोरद्विवेकात् भ्रान्तिरिति पक्षस्य विस्तरश- आक्षेपसमाधानपूर्वकं खण्डनम्	188	15

ब्रीहीनवहन्तीत्यादौ संस्कारस्य ब्रीहार्थताया इव ज्ञानस्यापि आत्मस्वरूपैदमर्थ्यस्य प्रतीतेः ज्ञानविधिरेव आत्मस्वरूपं साधयेत् इत्याक्षेपः	147	16
सत्यं ज्ञानेनात्मा प्रतीयते इति सिध्यति, न तु आत्मा स्वस्वरू- पेण सिध्येत् । यतः पररूपेणापि ज्ञानमर्थस्य भासकं भवतीत्यन्यथाख्यातिप्रतिष्ठापनेन समर्थनम् । अतः आत्मस्वरूपप्रतिपत्तिः न ज्ञानविधिबलादायातीति सिद्धा- न्तस्य वर्णनम्	148	22
अख्यातिमात्रवादिनः सर्वसंप्रतिपन्नमविद्याद्वैविध्यं दुरूपपदम्...	149	1
ज्ञानातेस्तद्व्यवधानविषयतया आत्मनः सत्यं रूपमेव ज्ञानस्य विषयः, नाभूतमारोपितमित्याक्षेपः	151	13
तस्मिन्नासः	151	19
वेदान्तानामुपासनाविधिपरत्वमिति द्वितीयप्रतिपत्तिविधेर्व्युदासः...	153	15
चोदनालक्षणसूत्रेण वेदार्थसामान्ये चोदनायाः प्रामाण्यस्य प्रतिपा- दनात् उपनिषदां सिद्धार्थपराणां विधिपरत्वमङ्गीकरणीय- मिति आक्षेपः	155	12
लोकप्रसिद्धधर्मयुद्धिन्य चोदनालक्षणत्वमुच्यते, न वेदार्थसामा- न्यस्येति समाधानम्	155	18

इति नियोगकाण्डः.

चतुर्थः काण्डः.

पदानां प्रमाजान्तराधिगतार्थबोधकत्वस्वामाख्यात् ब्रह्मणः प्रमा- णान्तराधिगततया न तद्वोधकत्वसौपेनिषदानां वा- क्यानामिति सर्वथा अप्रमाणान्त्रेव वेदान्तवाक्यानीत्या- क्षेपः	156	4
--	-----	---

सामान्यनो जगत्कारणत्वेन लोकसिद्धस्य वस्तुन उपनिषद्भिः कृत्स्नाविकरुपातीतत्त्वेन बोधनस्य संभवात् नाममाणत्वं वेदान्तानामिति सिद्धान्तस्य वर्णनम्	156	21
लोके सर्वप्रत्ययवेद्यत्वात् ब्रह्मणः नात्यन्तमप्रतीतिं ब्रह्म भवितु- मर्हति । आबिद्यकविशेषशबलिततया प्रतीतमेव ब्रह्म वेदान्तैः विशेषविलयेन शुद्धं प्रतिपाद्यन इति प्रका- रान्तरेण सिद्धान्तस्य वर्णनम्	157	10
पुरुषार्थतायाः प्रमाणलक्षणत्वात् वेदान्तानां प्रवृत्तिनिवृत्तिरूप- पुरुषार्थाबोधकत्वात् अप्रामाण्यं स्यादित्याक्षेप	157	23
उपेक्षायास्तत्त्वज्ञानस्य च पुरुषार्थत्वाविशेषात् तत्त्वकृतत्वविद्वा- न्तानां प्रामाण्यमस्त्येवेति सिद्धान्तस्य वर्णनम्	158	4
ब्रह्मसाक्षात्कारार्थप्रवृत्तिजनकत्वाच्च वेदान्तानां प्रामाण्यमभ्या- हतमिति प्रकरणोपसंहारः	159	10

इति ननुर्घः काण्डः.

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAKNATH)

ओम्

ब्रह्म सिद्धिः

म षु न मि श्र वि र वि ता

॥ ब्रह्मकाण्डः ॥

आनन्दमेकममृतमजं विज्ञानमक्षरम् ।

असर्वं सर्वमभयं नमस्यामः प्रजापतिम् ॥ १ ॥

वेदान्तेषु विप्रतिपद्यन्ते विप्रश्चितः—केचिदप्रापण्यं यजन्ते, आत्मनः
प्रमाणान्तरसिद्धत्वे तेषामनुवादकत्वात्, अतिदत्त्वे संबन्धाग्रहणात्,
अवधार्यत्वे वाक्यस्याविषयत्वात्, प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपदेशे चापुरुषार्थत्वात् ।
अन्ये तु प्रतिपत्तिकर्तव्यताप्रामाण्यव्याजेनाप्रामाण्येवाहुः । अन्ये तु कर्म-
विधिविरोधात् प्रत्यक्षादिविरोधाच्च श्रुतार्थपरिहारे उपचरितार्थान्यन्यन्ते । तास्मि-
न्नासायेदमारभ्यते—आनन्दमिति । परं च देवतां गुणाभिधानलक्षणया
स्तुत्या कावकात्मनःप्रकृतालक्षणया च प्रणत्या पूजयति; प्रकरणार्थं
चोपश्रितं—विप्रतिपत्तिनिराकरणमुत्तम वेदान्तानामेवंमूलेऽप्ये प्रामाण्यप्रति-
पदनत्वात् ततो प्रवत्येवोऽपि प्रकरणात् ।

अत्र केचित्—आनन्दोऽस्त्वै ब्रह्मणः, आनन्दरागान्मुमुक्षुप्रवृत्तिः
स्वात्; रागनिवन्धनात् प्रवृत्तिः संसारबीजमिति न मुक्तये स्यात्;
ज्ञान्तस्य दान्तस्य आत्मनि दर्शनमुच्यते; न चानन्दरागात् प्रवर्तमानः
शान्तो भवति । तस्मात् सकलदुःखातिगे ब्रह्मतत्त्वे दुःखस्य उद्दिमः
सुखस्य च निरागः प्रवर्तमानो मुच्यते । आनन्दश्रुतयश्च सकलदुःखाति-
कममेवाहुः; इष्टो हि क्षुद्रुःखादिनिदृशौ सुखशब्दः; सैव च सुखमित्यन्ये ।
न चानन्दो प्रसङ्गः, प्रत्यग्वृत्तेरुपलभ्यमानायाः सुखत्वात्, तद्विशिष्टात्मो-
पलब्धेर्वा । तान् प्रत्याह—आनन्दमिति । न तावद्दुःखनिवृत्तिरेव सुखम्,
युगपत् सुखदुःखयोर्दर्शनात् संतापवतः शीतहृदे निमगार्धकायस्य । अथ

१ प्रह्लात्—C.

२ त्वस्ये—C

३ शीतनिमग्रा—B.

४ करणेन—A.

५ विमतरावः—C.

तस्यप्यनिमगार्धकायदुःखे इतरस्याभावात् सुखमिति, कुम्भीपाके पच्यमानस्य नरकान्तरदुःखाभावात् सुखित्वप्रसङ्गः; एकेन्द्रियद्वारदुःखस्य च इन्द्रियान्तरद्वारदुःखाभावात् । इतश्च, अदुःखस्यापि विषयविशेषसंपर्कात् संवेद्याह्लादोत्पत्तेः । यत्रापि दुःखविगमः, तत्रापि न तन्मात्रमेव सुखम्, अन्नपानविशेषोपादानात् ; दुःखविगमो हि यैस्तैरन्नपानैः सिध्यति ; न च स विशेषवान्, येन तद्विशेषाय तत्साधनविशेषोऽपेक्ष्येत ; सुखे त्वतिशयबच्चायुक्ता तत्साधनातिशयापेक्षा ।

यदापि मन्यन्ते—यदापि नान्यदुःखं निवर्त्यम्, तदापि कामस्य दुःखात्मकत्वात् तन्निरर्हणरूपं सुखम् ; तत्राप्यकामस्य विषयविशेषोपभोगे न सुखिता स्यात् ; भवति च मध्यस्थोऽपि रमणीयविषयसंपर्के ह्लादवान् । स्यादेतत्—यत्रैव कामः स एव सुखयति त्रिषु नैतरः ; तस्मात् कामनिवृत्त्यैव विषयाः सुरव्यतिारः ; अन्यथा य एकस्य सुखः स सर्वस्य स्यात् ; कामनिवृत्त्या तु सुखत्वे यत्र^१ यस्तु कामोऽभिरुचिः स एव तस्य सुख इति युज्यते ; तत्राकामस्यापि विषयविशेषोपभोगात् कामाभिव्यक्तौ तन्निवृत्तौ तत्सुखित्वमिति । तदप्युक्तम्, यतो विषयोपभोगा नावययं कामनिवर्हणाः । उक्तं हि “ न चातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ” इति^२ ; तथा “ भोगाम्बासमनु विन्दन्ते रागाः, कौशलानि चेन्द्रियाणाम् ” इति । विषयदोषदर्शनावरं च कामनिवृत्तिः, तत्रोपभोगतुल्य आह्लादः स्यात् ; समाने च प्रार्थितार्थलाभे प्रमोदभेदो न स्यात्, कामनिवृत्तेरविशेषात् । स्यादेतत्—कामातिरेके तन्निवृत्तौ सुरवातिशयाभिमानः, इतरत्रान्ययेति । तच्च न, कामातिरेकात् प्रयस्यन्तमबाप्तोऽर्थो न तथा प्रीणयति, यथाप्रार्थितो जित् प्रयासादुपनतः ; तथाहि—क्लेशादबाप्तोऽयमिति न तेन तथा प्रीयते, यथानाशंसितोपनतेन । कामाभावमात्रे च सुखेऽकामितविषयोपभोगे न भोगावस्थायाः पूर्वापरे अवस्थे भिद्येयाताम् ; ^३कामप्रबन्धे ^४या परावस्था ^५न भिद्येत । भोगावस्थार्था प्रजुद्धाध्वस्तकाम एवेति चेत् पूर्वा-

^१ योगात्—B.

^२ A and C omit इति.

^३ A omits वा.

^४ मन्यते—B.

^५ Yōgasūtrabhāṣya, 2-15.

^६ B omits न.

^७ यस्य यत्रैव—C.

^८ अतिरेकेण—B.

^९ Manu. 2-94.

^{१०} कामप्रबन्धे—A.

परयोरपि द्वयोरवस्थयोस्तर्हि सुखी इतरत्र दुःखीत्यनुभवविरुद्धमापद्येत ; अप्राप्तश्च स्मरणविपरिवर्ती विषयः कामस्योद्बोधकः, प्राप्तो निवर्तकः ; प्राप्तस्योद्बोधकत्वे न ततो निवृत्तिः स्यात् ।

न च यत्र कामस्तत्र सुखम्, मनोरथशतार्थितस्याप्युपभोगेन कस्य-
चिद्दुःखित्वदर्शनात् । सुखपूर्वकस्तु कामः, अनुभूततद्भावे तद्दर्शनात् । यापि
काचिदननुभूतेऽपि जातिविशेषभाजां कामप्रवृत्तिः सापि प्राप्तवैयानुभव-
निबन्धना । यथा च कस्यचित् क्वचित् कामो जातिभेदादिनिमित्तः, तथा
किञ्चित् कस्यचित् सुखमिति नाव्यवस्था । अपि च कामनिवृत्त्यापि केचिद्दूयन्ते,
तदभावे विषयोपभोगसामर्थ्याभावात् । न तर्हि निवृत्तकामाः ; निवृत्तकामा
विषयं प्रति, तस्य कुतश्चिन्मितादनुपभोग्यत्वात् । किमिति तर्हि दूयन्ते ?
अनुभूतचरस्य तज्जन्मनः सुखस्याप्राप्तेः ; यथा पिवाद्युपहृतेन्द्रिया विशिष्टेभ्योऽ-
न्नपानेभ्यो निवृत्तकामाः, तथैव कामनिवृत्त्या तप्यन्ते ; तत्रानुभूतचर¹तज्जन्मा-
द्वादविच्छेदान्नाभ्यो हेतुः । तस्मात् प्रत्यात्मवेदनीयसुखप्रत्याख्यानमयुक्तम् ।
सुखसङ्गिनोपच्छन्दनाथ तु तत्र प्रवृत्तिर्वर्णितमिति पश्यामः । तदेवं
दुःखनिवृत्तेरन्यत् सुखम् । स चानन्दशब्दस्य मुख्योऽर्थः । शब्दप्रमाणके
च यथाशब्दं प्रतिपत्तिर्युक्ता ।

न च रागनिबन्धना तत्र प्रवृत्तिः । न हीच्छामात्रं रागः । अविद्या
क्षिप्तमभूतगुणान्निवेशेन रागमाचक्षते । तच्चदर्शनवैमल्यात्तु तच्चे चेतसः
प्रसादोऽपीभिरुचिरपीच्छा न रागपक्षे व्यवस्थाप्यते, यथा संसारासारतातच्च-
दर्शननिष्पन्नो भोद्धगस्ततो द्वेषपक्षे ; अन्यथा सर्वदुःखातिगेऽपि तच्चे
तद्द्वेषनिबन्धना प्रवृत्तिरिति संसारानुबन्धः स्यात् । अपि च दृष्टपरोत्कर्ष-
रागिभ्योऽपीन्द्रियजय उपदिश्यते साधनत्वेन कामादित्यागात्मकः, तथेहापि
मन्विष्यति । कथं च तत्र समीहितेतरविषयामिष्वङ्गनिषेधः ? सर्वनिषेधेऽ-
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् ; तयोत्तमसुखरागादितरस्मादुपनतादापि निवृत्तिः । तथा
योक्तम्—“³कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्यकामता” इति ।

स्यादेतत्—आनन्दश्चेद्ब्रह्मणि संवेद्यः, कर्तुरन्यत् कर्मेति द्वैतप्रसङ्गः ;
कर्तृकर्मभावश्च न क्रियां करणं चान्तरेण यतः ; ततः “⁵आनन्दं ब्रह्म”

¹ तज्जन्मा—A.

³ Manu. 2-2.

⁵ Bṛh. 3-9-28.

² अभिरतिः—A.

⁴ A and C omit ततः.

इति च न स्यात्; तद्वत्तया ¹व्यपदेशे आद्वितीयमिति न युज्यते । असंवेदने सङ्गप्यसत्कल्प इति व्यर्थं तत्संकीर्तनम्; पुरुषार्थत्वाय हि तत्संकीर्तनम्, असंवेद्यश्च कथं पुरुषार्थः? उच्यते—फलवत् कर्तृवच्छेदं द्रष्टव्यम्; तथा हि—प्रमाणस्य फलमर्थान्तरमनर्थान्तरं वा सर्वपरीक्षकैः प्रतिज्ञायते प्रज्ञायते च । न च तदसंवेद्यम्, तदसंवेद्यत्वे सर्वासंवेद्यत्वप्रसङ्गात्, ²तत्कृतत्वात् संवेद्यभावस्य भावानाम् । न च संवेद्यम्, फलान्तरानुपलब्धेरनवस्थाप्रसङ्गाच्च । तस्मात् संवेद्यम्, आत्मप्रकाशत्वात्; असंवेद्यं च, विषयवत् कर्मभावाभावात् । यथा च कर्तर्यात्मन्यसंवेद्ये संविदेव न स्यात्; न हि तदैवं भवति—³भवेदं विदितम्-इति; न ह्यात्मासंवेद्यः फले विषये चानुसंधातुं शक्यः । अननुसंधाने च स्वपरसंवेद्ययोः कोऽतिशयः? न च संवेद्यः, कर्मत्वे कर्तृव्यतिरेकप्रसङ्गात् अनात्मत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मादात्मप्रकाशत्वे तस्य संवेद्यता । तथा ब्रह्मणः स्वात्मप्रकाशस्थानन्दस्वभावो न संवेद्यः, कर्मत्वाभावात् । न चासंवेद्यः, स्वप्रकाशत्वात् । “तत् केन कं प्रपद्यत?” इत्यपि निषेधः कर्मविषयः; तथा हि सर्वकर्मप्रत्यस्तमयहेतुप्रसङ्गस्य उच्यते “⁴ब्रह्मात्स सर्व-मात्मैवाप्नुत” इति ।

अन्ये मन्यन्ते—द्विविधा धर्मोः भावरूपा अभावरूपाश्चेति; तत्राभावरूपा नाद्वैतं विन्नन्ति, यथा—“एकममृतमजम्” इति; न हि भेदो-दयव्ययानां निवृत्तिः किञ्चिदस्तु, येन द्वैतमावहेत् । आनन्दश्च यदि भावः, तस्य धर्मित्वे विज्ञानं धर्मः स्यात्; अथ विज्ञानं धर्मरूपम्, आनन्दो धर्मः; न ह्यकस्य द्वे रूपे युज्येते, विरोधात्; तत्र “विज्ञानानानन्दं ब्रह्म” इति ⁵भावरूपयोरानन्दब्रह्मणोर्धर्मधर्मिणोर्भेदादद्वैतविधातः । स्वादेतत्—धर्मोऽपि धर्मिणो न भिन्नः, भेदे गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः । तदसत्, अभेदेऽपि धर्मरूपवत्तदनुपपत्तेः; तस्मात् कथंचिद्विज्ञो धर्मः; तथा चाल-न्तिकभेदभावाद्भ्रुतिः “⁶एकमेवाद्वितीयम्” इति न युज्यते; एवं योऽप्ये-कस्य रूपद्वयं प्रतिपद्यते । तस्माद्विज्ञानात्मनो ब्रह्मणो दुःखाभावोपाधिरेवा-

¹ च व्यपदेशः—B.

⁵ यथा त्वस्य—B. Bṛh.

⁶ Bṛh. 3-9-28.

² तत्कृतत्वात्—B.

4-5-15.

⁹ भावयोः—A.

³ भवेदं—A.

⁶ A omits इति.

¹⁰ Ohānd. 6-2-1.

⁴ Bṛh. 4-6-15.

⁷ Nṛsihm.-Utt. 1.

नन्दशब्दः, यथा—स्थूलाभावाद्युपाधयः “अस्थूलमनण्वहृत्वम्” इत्यादयः शब्दाः । न च विज्ञानानन्दयोरेकत्वमेव, शब्दद्वयप्रयोगवैयर्थ्यात् । कथं चापर्यायशब्दाभिधेय एकत्वम्? तस्माद्दुःखोपरम एवानन्दशब्दस्य ब्रह्मण्यर्थ इति ।

अत्रोच्यते—विशिष्टस्याहादात्मनः प्रकाशस्य चान्द्रमसस्यैव शब्द-
द्वयेन प्रतिपादनात् दोषः; यथा ³च—¹प्रकृष्टः प्रकाशः सवित्ता—इति ।
न च प्रकृष्टप्रकाशशब्दयोः पर्यायत्वम्; अथ च एक एवाभ्यामर्थविशेषः
प्रतिपाद्यते प्रकाशविशेषः; न हि प्रकर्षोऽन्यः प्रकर्षोऽस्मात् सवितरि, न
⁶प्रकाशरूपो वा प्रकर्षात्, अपि तु प्रकाशभेदः शब्दद्वयोपायः प्रतीयते ।
तथा ⁸“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यानन्दभेदो विज्ञानभेदो वा ब्रह्मरूपमिति
शब्दद्वयेनावगम्यते । परमतामप्यस्य केचित् तावन्नपारतन्वयलक्षणायाः ⁷क्षयि-
तालक्षणायाश्च दुःखताया अभावान्मन्यन्ते । तदपि यथाशब्दं प्रतिपत्तेः
शब्दप्रमाणकेऽर्थे नानुमन्यन्ते; न हि स्वरूपतः परमतासंभवे विरोध्यसं-
र्गादुपचरिता सा युक्ता ⁸भवितुम् । तस्मादात्मप्रकाशप्रकृष्टानन्दस्वभावमेव
ब्रह्मेति युक्तम् । एवं च लौकिकानन्द ⁹एतस्य मात्रेति युज्यते, अवच्छेदात्;
दुःखनिवृत्तौ ¹⁰तु दुर्बलमेव । इतश्चानन्दस्वभाव आत्मा, परमेमास्पदत्वात् ।
श्रूयते ¹¹हि ¹²परमेमास्पदत्वम्—¹³“तदेतल्लेयः पुत्रात्” इति । प्रतीयते च;
तथा हि—सर्वस्थेयमात्माशीः कृमेरपि “मा न ¹⁴भूवम्, भूयासम्” इति ।
¹⁵सा च प्रियेऽवकल्पते; प्रेमा च सुरवात्मानि; न दुःखे, नोभयरूपराहिते,
द्वेषात् ¹⁶उपेक्षणात् । अन्ये तु सुषुप्ते “सुखमहमस्वाप्सम्” इति परामर्शादा-
त्मनि सुखानुभवमाहुः; न ह्यननुभवे परामर्श एव स्यात्, ¹⁷सुषुप्ताभ्युप-

¹ Brh. 3-8-8.

⁶ Brh. 3-9-28.

¹¹ च—B.

² स्य हला—A.

⁷ B omits क्षयिताल-

¹² परमेमास्पदं—C.

³ ब्रह्म—A and B.

क्षणायाः.

¹³ Brh. 1-4-8

⁴ प्रकृष्टप्रकाशः—A
and B.

⁸ आश्रयितुम्—A
and B.

¹⁴ भूवः—C.

¹⁵ सापि—B.

⁵ प्रकाशरूपं प्रकर्षात्—
A and B.

⁹ एकस्य—C.

¹⁶ उपेक्षणाय—C.

¹⁰ C omits तु.

¹⁷ सुषुप्ताभ्युपगमम्—C.

गमश्च ; ¹न चान्यथानुभवे सुखमिति परामर्शः; न च तत्रात्मनोऽन्य-
दनुभवनीयमस्ति ; तथा चाहरह²ब्रह्मलोकावाप्तिः श्रूयते । तत्रान्य आहुः—
दुःखोपरमादपि तथा परामर्शसिद्धे³नैकान्ततः सुखित्वसिद्धिः । तान्
प्रत्याहुः—अन्यथाभावेऽवगते दुःखोपरमनिमित्तः सुखशब्द इति युज्यते,
अन्यथा सुख्यार्थैव युक्ता । तत्राहुः—उभयथा व्यपदेशस्य दर्शनादुपप-
त्तेश्च न व्यपदेश⁴मात्रादर्शसिद्धिरित्यलमतिविस्तरण ।

अत्र केचित्—भोगव्यवस्थाभात्, मुक्तसंसारिविभागोपपत्तेश्च, इवैकैक-
श्रार्थवत्त्वात् स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, इदमेव च द्रष्टुरनुमानात्, इदमेव च
सुरबदुःखमोहभेदबच्छब्दादिविभागोपलब्धेः, एकत्वश्रुतिः जातिदेशकारणवैभागा-
भाषनिमित्तोपचारान्मन्यन्ते; ⁵“आत्मैवेदं सर्वम्” इति च तादर्थ्यनिमित्तोप-
चारात् । तान् प्रत्युच्यते—एकमिति । ⁶“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”
इति व्यक्तमेव नानारूपावगमो मायानिबन्धनो दर्शितः; तत्र कथमेकत्वमु-
पचरितमिति वक्तुं शक्यम्? तथा व्यक्तो नानात्वनिबन्धनः—⁷“नेह नानास्ति
किञ्चन” इति; नानात्वदर्शननिन्दा च—⁸“शूलैः स मृत्युमामोति” इति;
भेददर्शनस्य चाभावात्—भेददृष्टिरिव भ्रमात्—⁹“एव इह नानेव पश्यति” इति
इवशाब्देन प्रकाशितो नोपचरित एकत्वेऽवकल्पते । काममुपचारादस्त्वेक-
त्वम्, न तु भाविकस्य नानात्वस्य सिद्धिः । साप्युपचारेणैवोच्यत इति
चेत्, न, प्रयोजनाभावात्; सति निमित्ते प्रयोजने चोपचारः; न च नाना-
त्वनिवृत्त्युपचारे प्रयोजनं पश्यामः; विपर्ययाच्च; अम्युदयाथ निःश्रेयसाय वा
नानात्वनिवृत्तिरुपचर्येत; सा हि साध्यसाधनादिविभागं निवर्तयन्ती सर्वत्र
चात्माभिमानमाविर्भावयन्ती तद्विरोधिनी स्यात्; तथा हि सर्वतो निवृ-
त्तस्य निःश्रेयसमित्यपि सवादः । तथा ¹⁰“एकमेवाद्वितीयम्” इत्यवधारणा-
द्वितीयशब्दाभ्यां तस्मैकार्यस्य पुनः पुनरभिधानात् सर्वप्रकारभेदनिवृत्तिपरता
भ्रुतेर्लक्ष्यते; अभावे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथा ‘अहो दर्शनीया,
अहो दर्शनीया’ इति; न न्यूनत्वमपि; दूरत एवोपचरितत्वम् ।

¹ नान्यथा सुखानुभवे—C.

² ब्रह्मलोकप्राप्तिः—A and B.

³ नैकान्तकः—C.

⁴ मालात्सिद्धि—B.

⁵ Ch&nd. 7-25-22.

⁶ Bph. 2-6-19.

⁷ ईयते युक्ता इति—B.

⁸ Bph. 4-4-19.

⁹ Ch&nd. 6-2-1.

यत्तु भोगव्यवस्थानादिति, तत्रोच्यते—कल्पितादपि भेदाद्भोगव्यवस्था-
सिद्धिरसारमेतत् । तथा हि—एकैस्मिन्नप्यात्मनि सर्वगते शरीरपरिमाणेऽणुप-
रिमाणे वा कल्पितभेदनिबन्धना भोगव्यवस्था दृश्यते—पादे मे वेदना,
शिरसि मे वेदना—इति । न हि पादस्य शिरसो वा वेदनायामिबन्धः,
अज्ञत्वात् ; शरीरपरिमाणात्मवादिनोऽपि नावयवा एव वेदनाभाजः, आत्म-
नस्तद्विरहप्रसङ्गात् । स्यादेतत्—एकाम्ये तद्वदेव देहान्तरयोगानुसंधानं
स्यात् । अन्यदिदानीमेतत् । अस्ति तावद्भोगव्यवस्था । अपि च तत्रापि न
प्रदेशः प्रदेशान्तरवेदनामनुसंधाति, तथेहापि न जीवो अक्षान्तरवेदनामनु-
संधातीति समानम् ; तथा माणिक्यपाणदर्पणादिषु मुखादीनां वर्णसंस्नानभेद-
व्यवस्थानमुपलभ्यते भेदाभावेऽपि । एवं च मुक्तसंस्मरिभिर्भागोऽप्युपपन्नः ;
तथा हि—एकोऽप्यात्मा प्रदेशैः सुखदुःखादिभिर्दृज्यमानः तत्र बन्ध इव
इतरत्र मुक्त इव च गम्यते ; यथा मलीमते दर्पणतले मलीमसं मुखं वि-
शुद्धे विशुद्धं दर्पणरहितं च गम्यमानं तदुभाधिवोषासंश्रुक्तम् । स्यादेतत्—
कल्पना प्रतिपत्तुः प्रत्ययस्य धर्मः न वस्तु व्यवस्थापयितुमलम् ; न खलु
प्रतिपत्तुः प्रत्ययमनु विपरिवर्तन्ते वस्तूनि ; न चोपचरितात् कार्यमुपपद्यते ;
न चोपचरिताभिभावो माणवको देहात् । उदाहता तु व्यवस्था । संख्यम् ;
विभ्रमो हि सः । अत्रापि विभ्रमत्वं न दण्डवारितम् ; कल्पितोऽपि चाहि-
दंशो मरणकार्याय कल्पते, प्रतिसूर्यकश्च प्रकाशकार्याय ।

यदपि दृश्येनैव द्रष्टुरनुमानाद्द्रष्टृदृश्ययोर्भेदः, दृश्यस्य च सुखादिभेदोप-
लब्धेर्नानात्वमिति, तदप्यसत् ; न द्रष्टर्यप्रकाशे यतो दृश्यस्य सिद्धिर-
स्तीत्युक्तम् । दृश्यभेदोपलब्धिश्च नास्ति, प्रमाणस्यानवच्छेदकत्वादिति व-
क्ष्यते । दृश्यभेदोपलब्धिश्च स्वात्मोपयोगात् ; न च स्वात्मनि वृत्तिविरोधः ;
प्रदीपवत् प्रमाणफलवच्छेत्युक्तम् । अपि च एकत्व एवायं द्रष्टृदृश्यभावोऽ-
वकरूपते, द्रष्टुरेव चिदात्मनस्तथातथा विपरिणामाद्विवर्तनाद्वा ; नानात्वे तु

1 तद्विदेव देहान्तरे—B.

2 A and C omit योग.

3 बन्ध इव—B ; बन्ध एव—C.

4 A and B omit च.

5 नोप—C.

6 दृश्यादिति—B and C.

7 भावो—B ; विभागो—A.

8 A omits वि.

१विविक्तस्वभावयोरसंसृष्टपरस्पर^१स्वरूपयोरसंबन्धयोः कीदृशो द्रष्टृदृश्यभावः ; न हि चित्वासंसृष्टं चेतितमिति युज्यते । एकान्तःकरणसंक्रान्तावस्थेय संबन्ध इति चेत्, न, चित्तेः शुद्धत्वात् अपरिणामात् अप्रति^२संक्रमाच्च । दृश्या बुद्धिश्रितिसंनिधेस्तच्छायया विवर्तत इति चेत्, अथ केयं तच्छायता? अतदात्मनस्तदावभासः ; न तर्हि परमार्थतो दृश्यं दृश्यते ; परमार्थतश्चादृश्यमानं^३ द्रष्टृव्यतिरिक्तमस्तीति दुर्भणम् । योऽपि मन्यते—दृश्यत्वेन दृश्यं व्यवस्थाप्यते, न संबन्धेन ; दर्शनं च 'इदम्' इति पराग्रूपविषयम् । स वक्तव्यः—सत्यं पराग्रूपविषयम् ; तद्वेकस्यैवात्मनस्तथा तथा^४ विपरिणामाद्विवर्तनाद्वा दर्पणतल^७ इवात्मनः ; तथा हि दर्पणतलस्थमात्मानं विभक्तमिवात्मनः प्रत्येति ; चित्तस्तु^५ विभक्तमसंसृष्टं तथा चैतत् इति^६ दुरवगमम् ।^{१०}एवं च द्रष्टृव्यतिरेको दृश्यस्यान्नाद्यते—^{११}अस्मानि विज्ञाते सर्वभिदं विज्ञातं भवति ” इति । तस्मात् सुष्टूक्तमेकमिते ।

क्षणिकज्ञानात्मवादिनस्तु सवासनकेश्मत्मुच्छेदाज्ज्ञानोपरमलक्षणामेव ब्रह्मप्राप्तिमाहुः ; तथा च श्रूयते—^{१२}“न प्रत्य संज्ञास्ति ” इति ; अन्ये तु समुच्छिन्नसकलवासनत्वाद्द्विधूतविषयाकारापल्लवविशुद्ध^{१३}ज्ञानोत्पादलक्षणाम् । अनादिनिघनत्वे हि नापनेयं नोपनेयं वा किंचिदस्तीति तदर्थानि^{१४}शास्त्राणि तदर्थान् प्रवृत्तयो व्यर्थाः स्युः ; तथा हि—विद्यास्वभावं चेत्, न किञ्चिद्वर्त्यमवाप्तव्यं वा स्यात्, अविद्याया अभावाद्द्विद्यायाश्च भावात् ; अविद्यास्वभावं चेत्,^{१५} तस्य नित्यत्वे पूर्वस्वभावात्यागात् स्वभावान्तरानापत्तेश्च ; एवमुभयस्वभावत्वेऽपि विद्यायाः प्राप्तत्वाद्द्विद्यायाश्चोच्छेदोपपत्त्यत्वात् । तान् प्रत्याह—अयमेवमजमिति । न च शास्त्राणां मुक्त्यर्थानां च प्रवृत्तीनां वैयर्थ्यम्, अविद्याया निवर्त्यत्वात् ; सर्वप्रवादेशु चानादिरप्यविद्योच्छेद्या-^{१६}स्युपगम्यते । न ब्रह्मोऽनादेर्नोच्छेद इति, किंतु नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभावस्य ;

१ विविक्त—B.

२ A and B omit स्व.

३ संक्रमत्वाच्च—A and B.

४ अतदात्मनस्तथावभासः—B ;

अतदात्मनस्तथावभासः—A.

५ द्रष्टृव्यं A and B.

६ परिणामात्—A and B.

७ B omits तले.

८ विविक्त—A.

९ दुरधिगमम्—B.

१० B omits एव च.

११ Cf. Brh. 4-5-6.

१२ Brh. 2-4-12.

१३ विज्ञानो—A.

१४ A adds च.

१५ A and B omit

तस्य.

१६ C omits इति.

विचिक्तस्वभावयोरसंसृष्टपरस्पर¹स्वरूपयोरसंबन्धयोः कीदृशो द्रष्टृदृश्यभावः ; न हि चित्त्वासंसृष्टं चेतितमिति युज्यते । एकान्तःकरणसंक्रान्तावस्थेव संबन्ध इति चेत्, न, चित्तेः शुद्धत्वात् अपरिणामात् अप्रति²संक्रमाच्च । दृश्या बुद्धिश्रितिसंनिधेस्तच्छायया विवर्तत इति चेत्, अथ केयं तच्छायताः³ अतदात्मनस्तदवभासः ; न तर्हि परमार्थतो दृश्यं दृश्यते ; परमार्थतश्चादृश्यमानं⁴ द्रष्टृव्यतिरिक्तमस्तीति दुर्भगम् । योऽपि मन्यते—दृश्यतथैव दृश्यं व्यवस्थाप्यते, न संबन्धेन ; दर्शनं च 'इदम्' इति परामृष्टविषयम् । स वक्तव्यः—सत्यं परामृष्टविषयम् ; तच्चेकस्यैवात्मनस्तथा तथा⁵ विपरिणामाद्विचर्तनाद्वा दर्पणतल⁷ इवात्मनः ; तथा हि दर्पणतलस्थमात्मानं विभक्तमिवात्मनः प्रत्येति ; चित्तेस्तु⁸ विभक्तमसंसृष्टं तथा ज्ञेयत इति⁹ दुरवगमम् ।¹⁰ एवं च द्रष्टुरव्यतिरेको दृश्यस्याज्ञायते—¹¹ "आत्मनि विज्ञाते सर्वभेदं विज्ञातं भवति" इति । तस्मात् सुष्ठुक्तमेकमिति ।

क्षणिकज्ञानात्मवादिनस्तु सवासनच्छेदात्समुच्छेदाज्ज्ञानोपरमलक्षणामेव ब्रह्मप्राप्तिमाहुः ; तथा च श्रूयते— "न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति ; अन्ये तु समुच्छिन्नसकलवासनत्वाद्धिषूतविषयकारोपप्लवविशुद्ध¹²ज्ञानोत्पादलक्षणाम् । अनादिनिघनत्वे हि नापनेयं नोपनेयं वा किञ्चिदस्तीति तदर्थानि¹³ शास्त्राणि तदर्थाश्च प्रवृत्तयो व्यर्थाः स्युः ; तथा हि—विद्यास्वभावं चेत्, न किञ्चिद्विद्वर्त्यमवाप्तव्यं वा स्यात्, अविद्याया अभावाद्धिद्यायाश्च भावात् ; अविद्यास्वभावं चेत्, तस्य नित्यत्वे पूर्वस्वभावात्यागात् स्वभावान्तरानापत्तेश्च ; एवमुपग्रहस्वभावात्¹⁴ऽपि विद्यायाः प्राप्तत्वादविद्यायाश्चोच्छेत्तुमशक्यत्वात् । तान् प्रत्याह—अमृतमजमिति । न च शास्त्राणां मुक्त्यर्थानां च प्रवृत्तीनां वैयर्थ्यम्, अविद्याया निवर्त्यत्वात् ; सर्वप्रवादेषु चानादिरप्यविद्योच्छेदाभ्युपगम्यते । न ब्रह्मोऽनादेर्नोच्छेद¹⁵ इति, किंतु नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभावस्य ;

¹ विवृक्त—B.

² A and B omit स्व.

³ संक्रमत्वाच्च—A and B.

⁴ अतथात्मनस्तथावभासः—B;

अतदात्मनस्तथावभासः—A

⁵ इदमर्थं A and B.

⁶ परिणामात्—A and B.

⁷ B omits तले.

⁸ विवृक्त—A.

⁹ दुरधिगमम्—B.

¹⁰ B omits एव च.

¹¹ Cf. Bp. 4-5-6.

¹² Bp. 2-4-12.

¹³ विज्ञानो—A.

¹⁴ A adds च.

¹⁵ A and B omit

तस्य.

¹⁶ C omits इति.

अथाविद्या न ब्रह्मणः स्वभावः, अर्थान्तरं ब्रह्मण आपद्येत ; न वा स्यात्, तत्र किं निवर्त्यम्? अथ मतम्—अग्रहणमविद्या, सा कथमर्थान्तरं स्यात्? न चानिवर्त्या, सर्वप्रमाणव्यापारानामग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वात्; तदप्ययुक्तम्; तत्त्वाग्रहणात्मिका ह्यविद्या तत्त्वग्रहणात्मिकया विद्यया निवर्त्येत; सा च नित्या ब्रह्मणि; न च ब्रह्मणोऽन्योऽस्ति, यस्य तत्त्वाग्रहणं ब्रह्मणि प्रयत्नलभ्यया विद्यया 'निवर्त्येत'; ब्रह्मणि तु युगपद्ग्रहणाग्रहणे विप्रतिषिद्धे; अविप्रतिषेधे वा न कदाचिदविद्या निवर्त्येत। यस्य तु विप्रयुगग्रहणमविद्या, तस्य ब्रह्मणः स्वभावश्चेत् स नित्यः कथं निवर्त्येत? अस्वभावश्चेदर्थान्तरमापद्येत। कस्य च तदिति वाच्यम्, ब्रह्मणोऽन्यस्यभावात्; ब्रह्मण एवेति चेत्, विप्रतिषेधः, तस्य विद्यास्वरूपत्वात्; अविप्रतिषेधे वा² केन निवृत्तिः?

अत्रोच्यते—नाविद्या³ ब्रह्मणः स्वभावः, नार्थान्तरम्, नात्यन्तमसती, नापि सती; एवमेवेयमविद्या माया मित्यवभास इत्युच्यते। स्वभावश्चेत् कस्यचित्, अन्योऽनन्यो वा⁴ परमार्थः⁵ एवेति नाविद्या; अत्यन्तासत्त्वे स्वपुष्पसदृशी न व्यवहाराङ्गम्; चरमादनिर्वचनीया। सर्वप्रवादिभिश्चेत्यभिमियमास्थेया। तथा हि—⁶ग्रन्थादिनां सत्त्वे यथादर्शनम्, नाविद्या; स्वपुष्पतुल्यत्वे न⁷ व्यवहाराङ्गम्। विज्ञानमात्रवादिनोऽपि यथावभासं⁸ ज्ञानसद्भावे⁹ नाथापह्नवः¹⁰ नीलपीतादेश्चैयाकारस्य बहिरवभासानपह्नवात्, अत्यन्तासत्त्वे बहिरवभासायोगात्, स्वपुष्पवत्। बाह्यार्थवादिनामप्यनित्यादिषु नित्यादिख्यातयो¹¹ रचितादिविभ्रान्तयश्चावभासमानरूपसद्भावे नाविद्यात्वमशुधीरन्; नात्यन्तासत्त्वे तन्निबन्धनः कश्चन व्यवहारः स्यात्। स्यादेतत्—¹²अवभासमार्तिरूपं मा भूत्, अवभासस्तु सन्नेव, स चाविद्येति गीयते। नैतत्¹³ सारम्; अवभासमानेऽसति तदवभासोऽपि सत्यतो¹⁴ दुर्निरूपः; अवभासमात्रं तु स्यात्; तदवभास इत्यपि भ्रान्तिरेव। तस्मान्नाविद्या सती, नाप्यसतीति। अत एव चास्या निवृत्तिरदृढस्वभावायाः, मायामात्रत्वात्; अन्यथास्वभावे दृढं व्यवस्थितायाः कथमन्यथात्वम्? स्वभावादानात्;

¹ निवर्त्यते—B.

⁴ चरमार्थ—C.

⁷ अत्यन्ताभावेन—A and B.

² A omits वा.

⁵ व्यवहारः—A and B.

⁸ अवभासमानरूप—B.

³ ब्रह्मस्वभावः—A.

⁹ ज्ञेय—A.

¹¹ एवास्या—B.

शून्यत्वे स्वयं निवृत्तत्वात् । एवं च नाद्वैतहानम्, न निवर्तनीयस्याभावो वा¹ ।

यत्तु कस्याविद्येति; जीवानामिति ब्रूमः । ननु न जीवा ब्रह्मणो भिद्यन्ते; एवं चाह—“अनेन ⁹जीवेनात्मनानुपविश्य” इति । सत्यं परमार्थतः; कल्पनया तु भिद्यन्ते । कस्य पुनः कल्पना वेदिका? न तावद्ब्रह्मणः, तस्य विद्यात्मनः कल्पनाशून्यत्वात्; नापि जीवानाम्, ¹⁰कल्पनायाः प्राक् तदभावात्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्—कल्पनाधीनो हि जीवविभागः, जीवाश्रया कल्पनेति ।

अत्र केचिदाहुः—वस्तुसिद्धावेष दोषः—नासिद्धं वस्तु वस्त्वन्तरनिष्पत्तयेऽलम्, न मायाभात्रे; ⁵न हि मायायां क्वचिदनुपपत्तिः; अनुपपद्यमानार्थैव हि माया; उपपद्यमानार्थत्वे यथादीभावाच्च माया स्यात् । अन्ये तु—अनादित्वानुपपत्तयोरविद्याजीवयोर्बीजाङ्कुसंतानयोरिव नेतरेतराश्रयत्वमप्रसङ्गसिमावहतीति वर्णयन्ति । तथा चोक्तमविद्योपादानभेदवादिभिः—
“अनादिरप्रयोजना चाविद्या” इति; अनादित्वान्नेतरेतराश्रयत्वदोषः, अप्रयोजनत्वाच्च भेदप्रपञ्चसर्गप्रयोजनस्यैतदनुयोगावकाशः । यदेके पर्यनुयुज्यन्ते—
“प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते” ¹⁰इति, तत्र परस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चसर्गप्रयोजनं व्यञ्जम्, न तावत् परानुग्रहः, प्राक् सर्गादनुग्राह्याणामभावात्, दुःखोत्तरत्वाच्च सर्गस्य; नात्मार्थक्रीडादिः, आप्तकामत्वादिति—
तस्य अविद्यानिवृत्तधने सर्गे नावकाशः; न चाविद्या प्रयोजनमपेक्ष्य प्रवर्तते; न हि गन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । तथा
“¹¹पुरुषस्य विशुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्” इत्यपि प्रत्युक्तमविद्यानिवृत्तधने ¹²सर्गविभागे । अपि च कृतार्थानामाप्तकामानामेव क्रीडादिप्रवृत्तिरुल्लासात्; प्रार्थनापरिक्लिष्टचेतसां तु रतिविरहिणामनभिमतैव क्रीडा भवति । न च वैषम्यनैवृष्यदोषः; न हि मायाकारस्य विविधं प्रपञ्चं

¹ A and C omit वा. ⁵ न हि मात्रामायायाः—B. ⁹ Śloka-Vārtika, page 663.

² Chānd. 6-3-2. ⁶ नार्थे वाह—(नार्थे एव हि) B. ¹⁰ B omits इति.

³ जीवेनात्मनोति—B. ⁷ जीवविभागी—A. ¹¹ Śloka-Vārtika page, 662.

⁴ ब्रह्मकल्पनायाः—B. ⁸ . . . . . ¹² निवृत्तधने हि—B and C.

दर्शयतोऽङ्गसाकल्यवैकल्यविभागेन रागद्वेषविभागः । चित्र^१पुस्तादिकृतां वा विकलाविकलादिभेदेन चित्राणि तानि तानि कुर्वताम्, बालानां च मृन्मयादिभिः प्रतिकृतिभेदैर्विचित्रैः क्रीडतां न तेषु किञ्चिद्द्वेष्यं नैर्घृण्यं वा । कर्मशयानुरोधेन च विदधतो वैचिध्यं न दोष इत्याचार्याः । न चानीश्वरस्वदोषः; न हि सेवामेदानुरोधेन फलभेदप्रदः प्रसुरप्रसुर्भवति । तथा शुद्धस्याप्यशुद्धो विकारः; न हि प्रकृतिविकारयोरत्यन्तमवैलक्षण्यम्; प्रकृतिविकारभाव एव न स्यात् । द्रवाणां चापां करकादि- कठिनो विकारः, तथाचेतनस्य गोमयस्य चेतनो वृश्चिक इत्यादि बहुविधं प्रकृतिविकारवैलक्षण्यमुत्प्रेक्षितव्यमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

ननु जीवा अपि ब्रह्मतत्त्वान्यतिरेकाद्विशुद्धस्वप्नमः; तत् कथं तेष्व-विद्यावकाशः? वार्तमेतत्; न च तावद्विद्यावदात्तात् प्रतिबिम्बं कृपाणादिषु भिन्नम्; अथ च तत्र इयमन्तर्दिशुद्धिरवकाशं लभते । विभ्रमः स इति चेत्, समानमेतज्जीवानामप्यशुद्धिविभ्रमः; अन्यथा दुरवापैव विशुद्धिः स्यादित्युक्तम् । अदितत्—कृपाणादयो मुखे विभ्रान्तिहेतवः, तथेहापि विभ्रमहेतुर्वाच्यः । अनादौ विभ्रमे हेत्वन्वेषणप्रसा-प्रतमिव । तथाच “स्वमादिवदविद्यायाः प्रवृत्तिस्तस्य किंकृता” इति प्रत्युक्तम् । ननु स्वाभाविक्यनादिरविद्या निर्हेतुः, सा कथमुच्छिद्येत्? सर्वशास्त्राप्येव तावन्नैतर्गिक्या अविद्याया उच्छेदाय प्रस्थितानि; अपि च शार्थिवानामणूनां श्यामतानादिः पाकलेन वर्णेन निवर्त्यते । ननु स्वाभाविकमपि किञ्चिद्विलक्ष-णप्रत्ययोपनिपातनिवर्तताम्; ऐकात्म्यवादिनस्त्वनागन्तुकार्थस्य तदभावात् कुतो निवृत्तिः? न स्वत्वात्मस्वभाव एव विद्या अविद्यानिवर्तिका, अविद्याया-स्तया सह वृत्तेरविरोधात्; विरोधे वा नित्यनिवृत्तेर्नित्यमुक्तं जगत् स्यात् । न च विद्यान्तरमागन्तुकं विरोधि निवर्तकम्, ऐकात्म्यवादे व्यतिरिक्तस्य तस्यायागात्, आगन्तुकस्य ब्रह्म^२स्वभावत्वानुपपत्तेश्च । तदुक्तम्—

“^३स्वाभाविकीमविद्यां तु नोच्छेत्तुं काश्चिद्दहति ।

विलक्षणोपपाते हि नश्येत् स्वाभाविकं क्वचित् ॥

^१ दर्शयतोऽं(श)—B.

^२ पुरतकादि—A and B.

^३ C omits च.

^४ कृपाणादयो आ-

न्ति—C.

^५ Śloka-Vārtika, page 663.

^६ स्वभावानु—A and C.

^७ दहति—B.

न त्वैकान्याभ्युपायानां हेतुरस्ति विलक्षणः ।”

इति । अत्रोच्यते— उक्तमेतज्जीवानामविद्याकलुषितत्वम्, न ब्रह्मणः; तद्धि सदा ¹विशुद्धनित्यप्रकाशमनागन्तुकार्थम्; अन्यथा ब्रह्मभूयं गतस्यापि नाविद्या निवर्तते; तत्रानिर्भोक्षः । अथ ब्रह्मैव संसरति ब्रह्मैव मुच्यते, एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः; यतो भेददर्शनेन ब्रह्मैव संसरति, अभेददर्शनेन च मुच्यते; तत्र सर्वविभागप्रत्यस्तमये युगपत् सर्वमोक्षप्रसङ्गः । तस्मादविद्यया जीवाः संसारिणः, विद्यया मुच्यन्ते । तेषां च निसर्गजाविद्याकलुषाणां विलक्षणप्रत्ययविद्योदयेनोपपद्यतेऽविद्यानिवृत्तिः । न हि जीवेषु निसर्गजा विद्यास्ति; अविद्यैव ²हि नैसर्गिकी; तस्या ³आगन्तुक्या विद्यया प्रविलयः । अव्यतिरेकेऽपि च ब्रह्मणो जीवानां विद्यप्रतिबिम्बवद्विद्याविद्याव्यवस्था व्याख्याता । केन पुनरुपायेनाविद्या निवर्तते? श्रवणमननध्यानाभ्यासैर्ब्रह्मचर्यादिभिश्च साधनभेदैः शास्त्रोक्तैः ⁴कथम्? योऽयं श्रवणमननपूर्वको ध्यानाभ्यासः प्रतिषिद्धास्त्रिभेदप्रसङ्गः ⁵“स एष नेति नेति” आत्मनि, स व्यक्तमेव भेददर्शनप्रतियोगी तन्निवृत्तयति; ⁶“स च सामान्येन भेददर्शनं प्रविक्षापयन्नात्मनापि प्रविलीयते । न च श्रोतृश्रवणश्रोतव्यादिविभागपरिहाण्या विभागान्तरनिवृत्तिविषयः श्रवणादयः, अपि तु सामान्येन । तथा च तस्मिन्नापि प्रविलीने स्वच्छः परिशुद्धोऽ⁷स्यात्मा प्रकाशते; यथा रजःसंपर्ककलुषितमुदकं इव्यविशेषचूर्णरजः प्रक्षिप्तं रजोन्तराणि संहरत् स्वयमपि तं हि स्वमाणं स्वच्छां स्वरूपावस्थामुपनयति, एवमेव श्रवणादिभिर्भेददर्शने प्रविलीयमाने विशेषाभावात्तद्गते च भेदे, स्वच्छे परिशुद्धे स्वरूपे जीवोऽवतिष्ठते । अविद्ययैव ⁸तु ब्रह्मणो जीवो विभक्तः; तन्निवृत्तौ ⁹ब्रह्मस्वरूपमेव भवति; यथा घटादिभेदे तदाकाशं परिशुद्धं परमाकाशमेव भवति । स्यादेतत्— कथं भेदेनैव भेदः प्रतिसिद्धि¹⁰यते? भेदप्रतिपक्षत्वात्, यथा रजस्त रजः—इत्युक्तम् । व्यक्तमेव भेदातीत¹¹ब्रह्मणि श्रवणमननध्यानाभ्यासात्तानां भेददर्शनप्रतिपक्षत्वम् ¹²विद्यानुबन्धेऽपि; यथा पयः पयो जरयति

¹ विशुद्धं—B.

² विमुच्यते—B.

³ A and B omit हि.

⁴ आगन्तुक्या—B.

⁵ Bgh. 2-9-26.

⁶ सा च—B.

⁷ हि—A.

⁸ स्यस्यात्मा—B.

⁹ A and B omit तु.

¹⁰ जाव—A and B.

¹¹ द्वियेत—B.

¹² तद्वाश्रवण—A.

¹³ विद्याकृतत्वेऽपि—B.

स्वयं च जीर्यति, यथा च विषं विषान्तरं शमयति स्वयं च शाश्व्यति ।
यथोक्तम्—

“विद्यां चाविद्यां च यत्तद्भेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥”

एतदुक्तं भवति—विद्याविद्ये द्वे अप्युपायोपेयभावात् सहिते; नाविद्या-
मन्तरेण विद्योदयोऽस्ति; साध्या तर्हि, तथा च कृतकत्वादनित्यत्वम्, अत
आह—अविद्यया मृत्युमिति । एषोऽर्थः—नाविद्या विद्यायाः सन्धनम्; किं
तु अविद्यया श्रवणादि³लक्षणयाप्यविद्यैव निवर्तते; मृत्युरेत्यविद्यैवोच्यते;
तस्यां निवृत्तायां विद्यारूपोपलक्षित⁴ममृतमश्नुते स्वरूपान्तरान् स्फटिकमणि-
रिवो⁵पाध्याश्रयनिबन्धनोपरागत्यागात्; अन्तरेण प्रयोजनान्तरं विद्यास्वरूपेऽ-
वतिष्ठत इति । अन्योऽर्थः—नाविद्या विद्यारहितत्वात् । तथाहि—भेददर्शन-
मपि न प्रकाशशून्यम्; तदभावे न भेदः प्रकाशितः । तस्मात् पर एव
प्रकाशस्तथा तथा प्रकाशते; यथोक्तम्—“तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति” इति; किं चाविद्यातु⁷बद्धः; यथोक्तम्—“¹¹सर्वं
दर्शनमन्यूनमविकल्पं¹² विकल्पितमिव त्वयमान्तरः पुरुषोऽभिमन्यते” । तथा
न विद्या ऐकान्त्यश्रवणादिलक्षण विनाविद्यया, श्रोतृश्रवणादिविभागानु-
¹³बद्धत्वात्; तत्राविद्ययैव विद्यापत्यासन्नया विभागदर्शनमविद्यां तीर्त्वा विद्या-
लक्षणे नित्ये स्वरूपेऽवतिष्ठते, प्रतिबिम्बकल्पितमिवोदकं तन्निवृत्तौ । स्यादे-
तत्—ऐकान्त्ये विभागस्या¹⁴सत्यत्वात्, तदधि¹⁵छानश्रवणादयोऽप्यसत्याः कथं
कस्मैचित् कार्यादस्युः? असत्याच्च¹⁶सत्यप्रतिपत्तिर्मिथ्यैव, यथा घूम इति
मिथ्यागृहीताद्वाप्यादिति । उच्यते; नायं नियमः—असत्यं न कस्मैचित्
कार्याय भवतीति; भवति हि माया प्रतीर्भयस्य च निमित्तम्, असत्यं च

¹ विषान्तराणि—B

² Is. 11.

³ लक्षणया विद्यैव नि-
वर्तमाने—B.

⁴ विद्याया स्वरूपो—B.

⁵ अमृतत्व—B.

⁶ C omits उपाध्याश्र-
यनिबन्धन; उपा-
श्रयनिबन्धन—B.

⁷ विद्यायाः—B.

⁸ तस्याभाव—A.

⁹ Katha. 2-2-15.

¹⁰ बन्धः—C. Ānanda-
pūrṇa reads

“अविद्यानिबन्ध-
नः” in his
commentary.

¹¹ . . . . .

¹² विकल्पमिव—A.

¹³ बन्धत्वात्—C.

¹⁴ स्यात्सत्त्वात्—A.

¹⁵ छानाः—A and B.

¹⁶ A omits सत्व.

¹⁷ प्रभवतीति—B.

सत्त्वप्रतिपत्तेः, यथा रेखागवयो लिप्यक्षराणि च । स्यादेतत्—स्वरूपेणैदं सत्यम्, न शून्यम्; ऐकात्म्यवादिनस्तु स्वरूपेणाप्युपायानामसत्यता । उच्यते—सन्तु ^१स्वरूपेण सत्याः; येन ^२तु रूपेण प्रतिपादकाः तदसत्यम्; कार्त्तव्ययोगरहिता स्वरूपसत्यता व्यर्था । अपि च अभेददर्शनोपाया अपि न स्वरूपेण मिथ्या, यतो ब्रह्मैवैषां स्वरूपम्; 'तत्र ब्रह्मैवाविद्यानु^३बद्धं ब्रह्म-प्राप्त्युपायः, यथा रेखाद्यः 'ककारोऽयम्, गवयोऽयम्' इत्यविद्यमानरूपेणैव वर्णादीनां बोधकाः । योऽपि मन्यते—न रेखागवयो गवत्त्वेन गवयान्तराणां प्रतिपत्तिहेतुः, ^४न रेखा वर्णत्वेन; किंतु सादृश्यात्—इतत्सदृशो गवय इति, ^५रेखा च समयात्—ईदृशीं रेखां दृष्ट्वायं वर्णः स्मर्तव्य इति । तस्य लोकविरोधः; तथा हि—बाला ^६हि रेखात्तु वर्णत्वेनैव व्युत्पाद्यन्ते लोके^७ऽभेदेन च व्यपदेशः—'अयं गवयः' इत्युत्प्रातः; प्रतिपत्तुश्च—'गवयो^८ऽयं मया दृष्टः' इति । तथा असत्यात् प्राति^९विम्बाच्चादृष्टस्य ^{१०}प्रतिविम्ब-हेतोर्विशिष्टदेशावस्थस्यानुमानं न मृषा, ^{११}शब्दाच्च नित्यादसत्यदीर्घादिविभागभाजोऽर्भेदप्रतिपत्तिर्न मिथ्या । ^{१२}विम्बा मिथ्याहिदंशो मरणहेतुः; ततश्च मरणमूर्च्छाद्यनुमानं न वितथम्, काळादिभेदयुक्तात् सत्याहिदंशादिव ।

यस्यैव ^{१३}क्षणिकज्ञानमसत्त्वं तस्यैव तूपनेयापनेयासंभवान्मोक्षशास्त्राणां ^{१४}मुक्त्यर्थानां च प्रवृत्तीनां वैपरिध्यम्; क्षणिकस्य स्वरसेनैव ^{१५}निर्वाणात्, अनाभेदातिशयत्वाच्च; ^{१६}कस्मिन् क्षणे विशेषविशेषविभागाभावात्, ^{१७}क्षण-स्याभेदत्वात् । यदि मतम्—संततात्तुपनेयमपनेयं च समस्तीति, तद-सत्; कर्ता योक्तुः च संसारी; न च संततिरवस्तुत्वात् कर्त्ता भोक्त्री वा । कथं वास्तवो मुक्तिबन्धौ? अथ मतम्—नात्यन्तमसती संततिः, नापि सती, कल्पनया तु सती, तद्विमोक्षाय शास्त्राणि प्रवृत्तयश्चेति; कल्पितसत्ति-संसरति विमुच्यते च; कल्पितविषयी च संसारविमोक्षावपि कल्पि-

प्रतीतेः—A.

^२ A and B omit स्वरूपेण.

रूपेण.

^३ A and B omit तू.

^४ तत्र च—A.

^५ कल्प—A. and B.

^६ न च रेखा—B.

^७ रेखाश्च—A and B.

^८ A omits इ.

^९ वर्णत्वेन—A. and B.

^{१०} अभेदेनैव व्यप—B.

^{११} C omits अयं.

^{१२} विम्बाददृष्टस्य—B.

^{१३} A adds च.

^{१४} तथाहि—A and B.

^{१५} क्षणिक—B.

^{१६} मुक्त्यर्थानां प्रवृत्तीनां

च—A.

^{१७} स्वरसेन परिनिर्वा-

णात्—A.

^{१८} क्षणिकस्य—C.

तावेव; तदेतदस्माभिरुच्यमानं किं न भवतोऽभिमतम्? उक्तमेतत्—
 कल्पितविषयावेव संसारमोक्षौ, न परस्मिन् परमार्थे । अपि च अभ्युपग-
 म्यापि क्षणिकं विज्ञानमनादिनिधनाया एव संततेर्मुक्तिसंसारबन्धुपेतौ ।
 तथा हि—संततेः अनादित्वात् संसारस्य अबस्तुत्वाच्च नोत्पादः; नोच्छेदः;
¹अवस्तुत्वात् अन्यक्षणानुपपत्तेश्च । स ह्यन्त्यः क्षणः किञ्चित् कार्यमारभत वा,
 न वा; आरम्भे नान्त्य इति तदभावान्नोच्छेदः; अनारम्भे सर्वशाक्तिविर-
 हादसलक्षणात् तस्यासत्त्वम्; तस्मिन्नसति सर्वेऽप्यनेनैव क्रमेण सन्तः संता-
 निनः ²स्युः; तदभावे संतान एव नास्ति, कस्योच्छेदः? अथारमत एव
 कार्यमन्त्यः संतानान्तरे सार्वज्ञे, सति हेतुफलभावे कथं संतानान्तरम्? न
 हेतुफलभावादन्यदेकसंततेर्व्यवस्थापकम् । न हेतुफलभावमात्रादेकसंतति-
 व्यवस्था, अपि तु उपादानहेतुफलभावात्; न च सार्वज्ञस्य ज्ञानस्य चर-
 मक्षण उपादानम्; आलम्बनप्रत्ययो हि सः समनन्तरप्रत्ययश्चोपादानम्;
 स्वसंततिपतितसमनन्तर³प्रत्ययजन्यं च सार्वज्ञं ज्ञानम्; आलम्बनप्रत्ययोऽस्व
 चरमक्षणः । यदि तुल्यजातीयोपादानम्, न मुक्तचित्तसार्वज्ञज्ञानबोस्तु-
 ल्यजातीयता नास्ति । योऽपि मन्यते—‘विलक्षणकार्ये संतत्युच्छेद इति,
 तस्य रूपज्ञान⁴प्रबन्धे विषयान्तरविज्ञानान्निर्वाणप्रसङ्गः; कथंचित्तुल्यतायाम-
 निर्वाणमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

केचित्तु—विज्ञानगुणविज्ञानस्वभावमात्मतत्त्वमिच्छन्तः समुत्सवात्सकल-
 विशेषगुणे स्वरूपे तस्य स्थितिं ब्रह्मप्राप्तिमाहुः; सा हि तस्यावस्था देहे-
 न्द्रियाद्युपाधिभिरुत्पावच्छेदा बृहती ब्रह्मेति गीयते । ज्ञानस्वभावत्वे च
 सर्वगतस्य देहेन्द्रियनिरपेक्षस्य नित्यत्वात् ज्ञानस्वरूपस्य संनिहितविषि-
 ज्ञेयभेदस्य बृहत्तरः संसारः स्यात् । अथ न विजानाति किञ्चित्, न तर्हि
 ज्ञान⁵निरूपः; सकर्मको हि जानात्वर्थो नासति कर्मसंबन्धे युज्यते । तान्
 प्रत्याह—विज्ञानमिति । कुतः? श्रूयते हि—“सत्यं ज्ञान⁶मनन्तं ब्रह्म”
 “विज्ञानमानन्दम्” इत्यादि । न चोक्तदोषः; यथा दाहकोऽपि वहि-
 रुपनीतं दाहं दहति, नानुपनीतमदाहं च; यथा च स्फटिकदर्पणादयः

¹ A omits अवस्तुत्वात्.

² C omits स्युः.

³ प्रत्ययोजन्यत्वसार्व-
 ज्ञं—B; प्रत्ययं च
 सार्वज्ञ—A.

⁴ विलक्षणे—A and B.

⁵ प्रतिबन्धे—C.

⁶ स्वभावः—A and B.

⁷ Tait. 2-1-1.

⁸ C omits अनन्तं ब्रह्म.

⁹ Brh. 3-8-28-7.

स्वच्छाः प्रकाशस्वभावा अपि यदेवोपनिधीयते योग्यं च तच्छायापच्या तदेव दर्शयन्ति; एवमयं पुरुषो भोगायतनशरीरस्थो भोगसाधनेन्द्रियोपनी-
तान् शब्दादीन् मुञ्चे, तच्छायापच्या नित्यचैतन्योऽपि; अतश्च न सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसङ्गः; न च मुक्तौ बाह्यविषयोपभोगः । स्यादेतत्—सर्वगतस्य सर्वमेव विषयत्वेन वर्तते; तत्र किमुपनेयम्? उच्यते—यस्याप्यज्ञस्यात्मनो ज्ञानं मनःसंयोगादिजन्यम्, तस्यापि सर्वमनोभिः सर्वात्मनां संयोगात् कथ-
मुपभोगव्यवस्था? मनःसंयोगमुत्वेन सर्वे हि तद्विषया विषयत्वेऽस्य वर्त-
न्ते । अथास्य कर्मनिबन्धनत्वादुपभोगस्य कर्मनिमित्ता व्यवस्था, सा चित्ति-
रूपात्मवादिनोऽपि न दण्डवारिता । अपि च अस्यावेददर्शनपरिनिष्पच्या सर्वात्मि-
न्नात्मभावमापन्ने दृश्याभावादेव न दर्शनं दृक्स्वभावस्यापि दृग्भुरिव बह्वेदाह्याभावान्न दाहः, 'प्रकाशस्यैव च प्रकाश्याभावान्न प्रकाश'कता ।
तदुक्तम्—“न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात्; न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तम्, यत् पश्येत्” “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-
भूत्” इत्यादि । विज्ञानादिविशेषगुणान्वितिलक्षणा च मुक्तिरुच्छेदपक्षान्न⁸ भिषते; न हि⁹ सतोऽप्यात्यन्तिको रक्षणाभावोऽभावाद्भिः शिष्यते । कश्च सर्वतः प्रेयसं आत्मनोऽभावमधिकान्दक्षेदित्यपुरुषार्थो मोक्षः स्यात् । स्यादे-
तत्—विषयदुःखोपशमत्वात् तस्य उच्छेदोऽपि पुरुषेणार्थ्यते; दृश्यन्ते हि तीव्र-
पापरोगग्रस्ताः स्वोच्छेदस्य यतमानाः । सत्यं प्रबृद्धगदोन्मूलितनिर्विल-
सुरवा दुःखमयीमिव मतिमद्ब्रह्मन्तः; न त्वेवं संसारिणो विविधविचित्रदेवा-
¹⁰द्यानन्दमागिनः तत्र यथा विविधदुःखो¹¹परमत्वात् पुरुषार्थत्वम्, ¹²तथा विविधदुःखोपरमत्वादपुरुषार्थत्वमपि; बस्य तु निर्मृष्टनिखिलदुःखानुपज्ञा पर-
मानन्दसंयतेऽवस्था तस्यैवैकान्तिकं¹³ पुरुषार्थं¹⁴त्वमित्यलमितिप्रसङ्गेन ।

क्षरमिति ¹⁵शब्दात्मतामाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात्; अपरिणा-
स्त्वि वा, परिणामे पूर्वधर्मनिवृत्तेः क्षरणस्य भावात्, तद्युदासेन । कथं

¹ नीयते—A.

⁶ Brh. 4-3-23.

¹⁰ तथाविध—A and B.

² चालन्यभाव—C.

⁷ Brh. 4-5-15.

¹³ कः—A.

³ अदर्शनम्—A and B.

⁸ C adds हि after न.

¹⁴ धः—A.

⁴ प्रकाशस्यैव च—A, B

⁹ सत्त्वे—B.

¹⁵ शब्दालक्षता—C.

and C; C omits च.

¹⁰ नन्दभोगमागिनः—A.

⁵ B omits क.

¹¹ पक्षम्—B.

तत्त्वच्छब्दात्मताः “¹परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । न
²चेदमभिषेयोपेक्षम्, कारप्रत्ययान्तस्य ³शब्दस्वरूपपरत्वात् । अवर्णादधि
वर्णसमुदायात् परः कारप्रत्ययो दृश्यते—“एवकारः किमर्थः?” “किमर्थश्च-
कारः?” इति । नन्विदमन्यथैव व्याचक्षते—सर्वविशेषातिगस्य ब्रह्मण उपा-
सितुमशक्यत्वात् प्रतीकोपदेशोऽयम्; अस्मिन्नालम्बने ब्रह्मोपासितव्यम्⁴;
यथा देवतायाः साक्षात् पूजासंभवात् तल्लाम्बने दारुण्यभ्रमि⁵ वा पूजा-
⁶विधानं तद्बुद्ध्या, ⁷तथा ⁸ध्याता देवता सा प्रसीदतीति⁹; अनेन वा-
मिधानेन तद् ध्येयम्, प्रणव¹⁰स्य तदमिधानत्वात् । उच्यते—“¹¹ओमित्वा-
त्मानं ध्यायथ ” “¹²ओमिति युञ्जीत ” इति यत्र योगाङ्गता श्रूयते तत्रै-
वम्; यत्र तु युञ्जीतेत्यादेरश्रवणात् तादात्म्य एव प्रयोज्यमिति वाच्यम्, तत्र
नेत्वम्; यथा “¹³ओमिति ब्रह्म, ओमितीदं सर्वम्”, “¹⁴तद्यथा शुकुना—”
इत्यादि “¹⁴ओकार एवेदं सर्वम्” इति । अत्र हि सर्वभागानुगमेन तद-
त्यागादोकारो वाचस्तत्त्वमिति दर्शयित्वा वाग्भात्यागाच्च रूपप्रपञ्चश्च “¹⁴ओ-
कार एवेदं सर्वम्” इत्युपसंहरति । यत्रापि “¹⁶एतेनैव¹⁶ परं पुरुषमभिध्या-
यीत ” इति श्रवणम्, तदपि सत्त्वात्मभावप्रतिपादनपूर्वकम् । न च सर्वा-
त्मभाव औपचारिकः स्तुत्यर्थ इति युक्तम्, मुख्यार्थत्वेऽप्यविरोधात्; सर्वस्व
हि प्रत्यक्षाद्यनवसेयं शास्त्रमन्यमिदं रूपं न विरुध्यते; न हि प्रमाणान्तरे-
णानवगमः प्रमाणान्तस्य विषयमपहरति; “¹तस्माद्भिद्धान् ” इति च
सार्वात्म्यविद एव ततो ध्यानोपदेशः । न च तदन्यतः; तस्मादनन्तरमेव
वाक्यं तत्र पर्यवसितम्; ततोऽधिगतसार्वात्म्यस्य सतो ध्यानोपदेशः । अथ-
वा—“¹⁷वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वागेवेदं बुभुजे वागुवाच ” इत्यादौ वाचः
सार्वात्म्यं श्रूयते । तथा वाक्सूक्ते वाचः सर्वात्मत्वं सर्वेशित्वं च प्रद-
र्शितम्—“¹⁸अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चरामि ” इति वाचैव; यथात्मनि प्रतिबुद्धेन

¹ Praśna. 5-2.

⁵ O omits ध्याता

¹³ Tait. 1-8-1.

² वे—B.

⁹ A omits इति.

¹⁴ Chānd. 2-23-3.

³ शब्दस्य स्वरूप—B.

¹⁰ B omits स्य.

¹⁵ Praśna. 5-5.

⁴ इयात्—B.

¹¹ Muṅḍ. 2-2-6.

¹⁶ A omits एव.

⁵ B adds इति.

¹² Mahānārā. 24-2

¹⁷ .....

⁶ क्रियते—B.

(ओमत्यात्मानं यु-
जीत).

¹⁸ Bṛg. 10-125-1.

⁷ सा—B.

वानदेवेन—“अहं मनुरभवं सूर्यश्च” इति । अपि च प्रकृतिरूपान्विता विकाराः; वाग्रूपान्वितं च जगत्; अतो वाचो विपरिणामो विवर्तो वाव-
 तीयते । कथं तदनुगमः? तदुपरागविज्ञानवेदनीयत्वात्; तथा हि—न
 शब्दाच्चक्रादिवत् प्रतिपत्तिः, तदसंवेदनेऽर्थे प्रतिपत्त्यभावात् । नापि धूमा-
 दिव्यविकरणतया; तथा हि धूमादनाभिरिति प्रतिपत्तेर्व्यधिकरणतया
 व्यक्तं वैलक्षण्यं शब्दादर्थावगमस्य संवेद्यते सर्वेण । इतश्चैतदेवम्—यस्तु
 शब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावोऽवगम्यते ‘नीलमुत्पलम्’ इति, अर्थगत एवासीत्;
 अन्यथा तथा ‘ऊर्ध्वत्वे काकनिलयनात् स्थाणुः’ इति परस्परव्यतिरेकान्वा-
 यार्थान्वायन्तरप्रतीतिः, तथा स्यात् । अपि च धूम इव शब्दे प्रति-
 पत्तिहेतौ न ताद्रूप्येण निश्चयः स्यात् । न च धूमात् प्रमाणान्तराद्वाग्यौ
 निश्चयो धूमरूपानुकारी भवति; भवति तु प्रमाणान्तरादप्यर्थेषु निश्चयः
 शब्दरूपपरामर्शी; तददर्शनात् शब्दादपि प्रतिपत्तौ तथा प्रतिपत्तिः, न त्वा-
 नन्तर्यनिमित्ता भ्रान्तिरित्येवमस्यामः । तस्मिन्नापि च येयमन्यपरिहारेण
 स्तनादौ प्रवृत्तिः, सा न ‘इदम्’ इत्यतिश्विन्वतां भवितुमर्हति; नानिश्चिते
 स्यात्पौ पुरुषे वान्यतरनिबन्धना प्रवृत्तिः; न च निश्चयः शब्दा-
 नुरागस्य इति तेषामपि पूर्वजन्मशब्दभावनामाज्ञां वाग्रूपोपरक्तमेव ज्ञानं
 निश्चीयते । तथा च तद्रूपोपरकं जगत् तद्विवर्त इति प्रतीयते । अपि च
 सन्त्वर्था व्यावहारिकाः, तथा न शब्दविवर्तादन्यत् तत्त्वम्; तत्सामान्यादितरे-
 पि तथावसाव्याः; यथा—‘कुर्यात् न कुर्यात्’ इति विधिनिषेधौ, वाक्यार्थः,
 समूहः, अस्तन्तत्त्वत्तत्रक्रमशविषाणादयः । तत्र न तावद्विधिनिषेधौ मूले
 प्रवृत्तिनिवृत्तौ, न च^१ वर्तमाने, न भविष्यन्त्यौ; अपाक्षीत् पचति
 पश्यतीत्येवमप्रसङ्गात्; कार्ये इति चेत्; न, कालत्रयातिरेकेण कार्य-
 त्वस्यनिरूपणात्; तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुगुणमवस्तुकं प्रतिधामात्रं विधि-
 निषेधश्च स्याताम; न चानालम्बना ज्ञानस्त्रमावत्वात् प्रतिभा युक्ता; न
 च सा शब्दरूपपरामर्शविकला; तस्मात् प्रवृत्तिनिवृत्त्यानुगुणेन शब्दत्वमेव

^१ Bgh. 1-4-10.

^२ व्यधिकरणार्थाः—O.

^३ वन्दते—A.

^४ B and O omit अर्था-
भ्याम्.

^५ A omits च.

^६ A omits भवति.

^७ तदर्शनाच्च शब्दा—A.

^८ शशालातपक—A.

^९ A and B omit च.

तथा तथावभासत इति सांप्रतम् । एवं वाक्यार्थः ; संसर्गो न संसर्गि-
व्यतिरेकेण कश्चित्, न संसर्गी असंसर्गिरूपातिरिक्तः ; न ज्ञेयशून्यं ज्ञानम् ;
न विकल्पप्रत्ययो वाग्मूपोपरागरहित इति वाक्तव्यमेव तथा तथा¹ विवर्तत
इति न्याय्यम् । एवं समूहे वनादौ असत्सु चालातचक्रादिषु योजनीयम् ।
अपि च यद्यपि षड्जादिषु गवादिषु च² प्राक् शब्दात् ज्ञानमस्ति, तथापि
न तादृक्, यादृक् शब्दानिवेशादुत्तरस्मिन् काले ; अविविक्ता हि प्राक् प्रतिपत्तिः,
स्फुटतरा विवेकवती पश्चात् । तथा च गोपालाविपालाभ्यां विवेकज्ञान-
सिद्धये संज्ञां निवेशयन्ति । एवं च शब्दसंस्पर्शे³ यथोक्तवददर्शनात्
तत्प्रतिसंहारे च⁴ संचेतितानामप्यसंचेतितकरूपत्वात् तद्यपि गच्छतस्तुपावी-
नामपकर्षात् वाग्मूपाधीनमेव चित्तश्रितित्वम् । वाक्शक्तिरेव वा चितिः ;
तत्प्रतिसंहारेऽपि सूक्ष्मा वाक्शक्तिरित्येके ; तस्या वाग्मूपाधीनो ज्ञेयबोध
इति सर्वे ज्ञेयं वाग्मूपात्नितं गम्यत इति⁵ अकारस्तद्विवर्तो वा ; शब्द इव
घटादयः, चन्द्रमस इव जलतरङ्गचन्द्रमस इति । अन्ये तु⁶—मूदादि-
दृष्टान्तदर्शनात् परिणामितां ब्रह्मणो न्यन्ते ; तदपाक्रियते⁷—असरिति ।
कुतः ? “⁸ध्रुवः” “⁹नित्यः” इति तत्र तत्र श्रुतेः । अयं मतम्—परिणामित्वेऽपि
तच्चाधिघातात् नित्यता व्याह्रन्त्येते ; यथोक्तम्—“¹⁰यस्मिन् विक्रियामात्रेऽपि¹¹
तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्यम्” इति । सत्यम् ; तथापि तु यद्वि-
शुद्धमात्मरूपं तस्याधिवत् सर्वात्मना परिणतावनित्यत्वम्, एकदेशपरिणतौ
सावयवत्वासित्यत्वमेकत्वं च¹² व्याह्रन्त्येते ; तदेताद्विशुद्धत्वं नित्यत्वमेकत्वं
चाकाशकरूपे तस्याप्यवकरूपते ; कल्पितावच्छेदेऽकल्पितावच्छेदमप्याकाश-
मनवच्छिन्नमस्त्येव । अथ कल्पितैकदेशपरिणामः स कल्पनयैवेति सुहृक्तम्
—अज्ञानमिति ।

नोचत “¹²सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादिश्रुतेः सर्वात्मतां ब्रह्मण
उपागमन् ; एवं च विषयोपभोगोपपत्तेः प्रकाशस्वभावस्यात्मनो¹³ विषयाः,
युक्तम्, यत्¹⁴ प्रकाशेरन् ; अन्यत्वे¹⁵ तु जडानां प्रकाशानयसंभावनीयमिति ।

¹ A and B omit तथा .

² वा—A .

³ A omits च .

⁴ A omits तु .

⁵ कीर्तते—A and B .

⁶ Bph. 4-4-20 .

⁷ Śrīsta. 6-13 .

⁸ व्याह्रन्त्येते—B .

⁹ तदपि नित्यं यस्मिस्तत्त्वं
न विहन्यते Mahā-

bhāṣya 1-1-1 .

¹⁰ A and B omit अपि .

¹¹ व्याह्रन्त्येते—A and C .

¹² Chānd. 8-14-2 .

¹³ आत्मानः—A .

¹⁴ यत्—B .

¹⁵ च—O .

तान् प्रत्याह—असर्वमिति । कुतः ? “अस्थूलमनण्वह्रस्वम्” इति सर्व-
भेदोपरागप्रतिषेधात् । सर्वभेदावियोगाच्चानिर्मोक्षः ; न हि स्वभावाद्धियोजयितुं
वस्तु शक्यम्, वह्निरिवोष्ण्यात् । अथापि कथंचिद्धियोज्येत, तथापि
भेदप्रपञ्चप्रबन्धस्यानुच्छेदाद्धियोगाभावाच्चित्त्यसंसारिता स्यात् । सर्वथा अज्ञ-
नायापिपासादिप्रपञ्चोऽस्यात्मा ; तत्प्रपञ्चस्य चोच्छेदो नेष्यते ; तत्रैकात्म्यवादि-
नोऽनिर्मोक्षः ; आत्मभेदवादिनस्तु कस्यचिदुच्छिन्नः कस्यचिन्नेति मुक्तान्तार-
विभागः । तस्मान्न प्रपञ्चात्मकं ब्रह्म, अविद्याक्रीडितमेव प्रपञ्च इति साप्रतम् ।

यदि तर्ह्यविद्याक्रीडितमेव⁶ प्रपञ्चः, प्रपञ्चशून्यता तर्हि परमार्थः ;
सैवास्तु ब्रह्म, परमार्थत्वात् । तथा च⁷ प्रपञ्चनिषेधेनैव तद्रूपं भाव्यते—“स एष
नेति नेति” “अस्थूलमनण्वह्रस्वम्” इति च । तत्राह—सर्वमिति ।
एतदुक्तं भवति—ब्रह्मणो न सर्वात्मता ; सर्वे तु ब्रह्मात्मकम्, ब्रह्मरूपेण
रूपवत्, न तु⁸ शून्यमेव, नित्यमुक्तिप्रसङ्गे⁹ तदर्शोपदेशप्रवृत्तिवैयर्थ्य-
प्रसङ्गात्¹⁰ । नित्यमुक्तत्वेऽप्यविद्यानिबन्धनः संसार इति चेत् ; यदि ब्रह्मण-
भावोऽविद्या, कथं तर्हि¹¹ तन्निबन्धनः संसारः ? मुक्तावपि तस्य तुल्यत्वात्,
ब्रह्मैव न किञ्चित् प्रकाशेत । अथायथार्थब्रह्मणमविद्या, न तर्हि
सर्वशून्यता ; “तेनेदं पूर्णं पुनरेव सर्वम्” इति श्रुतेः “आत्मैवेदं
सर्वम्” इति च सर्वस्मिन्नात्पोपदेशः¹² ; “कथमसतः सज्जायेत” इति च
स्वप्न¹³ शून्यताया निषेधात् । भावो हि यथावदप्रकाशमानोऽध्वस्ताविद्यमान-
रूपः प्रकाशते ; इत्येव तु काव्यासः, किं प्रकाशतामिति निर्वाणसैव
स्यात् । “विद्यमानानन्दम्” इति रूपोपदेशाच्च न सर्वाभावमात्रं ब्रह्म¹⁴,
अपि तु सर्वशून्यमिति ।

केचित्तु—केवलस्य¹⁵ सुखस्यादर्शनाद्ःसाविनाभावाच्चास्त्यवस्था दुःख-
संस्पृशनेऽपि चेति मन्यन्ते ; न हि कश्चिज्जन्तुः सुख्येवोपलभ्यते, दुःखेव वा ;

1 Bph. 3-8-8.

2 B adds अन्यथा.

3 A omits वियोज्येत.

4 अनिर्मोक्षप्रसङ्गः—A.

5 भेदेऽजगत्—A.

6 A omits च.

7 Bph. 3-9-26.

8 A and B omit तु.

9 प्रसङ्गात्—A and C.

10 C adds च.

11 A and B omit तर्हि.

12 Mahānār. 10-4.

13 Chānd. 7-25-2.

14 आत्मोपदेशात्—B.

15 Chānd. 6-2-2.

16 शून्यता—A.

17 Bph. 3-9-23-7.

18 B omits मत्त.

19 A adds च.

दुःखवत् एव तु सुखं सुखत्वेऽवतिष्ठते ; तापवत् एव¹ चन्दनपङ्कसं²स्पर्शः सुखम् । तत्राह—अभयमिति । सर्वभयविनिर्मुक्ता हि ब्रह्मावस्था ; न³ चात्रारूपीयानपि क्लेशः, असकृदभयश्रुतेः—“अभयं वै ब्रह्म” इत्यादि ; तथा हि—न स्वामाविकं भयं ब्रह्मणि, आनन्दरूपेण विरोधात् ; नागन्तुकं हेतुम्, ⁴द्वितीयाभावात् ; तदुक्तम्—“द्वितीयाद्वै भयं भवति” इति । न च दुःखनिवृत्तिरूपं सुखम्, येन दुःखितस्यैव सुखं सुखत्वेऽवतिष्ठत— इति प्रपञ्चितमेतत् पुरस्तात् ।

अपरः प्रकारः—इह केचित् मुक्ताभिमतानामपि पुनरावृत्तिभयं मन्यन्ते । इह हि⁵ विज्ञानात्मानो ब्रह्मणो विभक्ताः⁶ स्युः, अविभक्ता वा ; स्वतो ब्रह्मणैव वा विभज्येरन् भोगार्थं क्रीडार्थं⁷ विभूतिल्यापनार्थं वा स्वभावाद्वा ; अविद्यानिबन्धनो वा तद्विभागः ; विज्ञानात्मान एव वा ब्रह्मशब्दाभिधेयाः, नान्यद्ब्रह्म ; तेषां कर्माविद्यानिबन्धनः संसारः, ब्रह्मदृश्ययोः परस्परयोग्यतानिबन्धनो वा ; तत्र योभ्यता⁸निबन्धनत्वे योग्यताया अनपायात् पुनरावृत्तिभयमप्रच्युतम् । अथ कृतकर्मयत्वाच्च पुनरावृत्तिः ; सकृच्छब्दापुपलब्धौ न पुनस्तदुपलब्धिः स्यात् । अथानन्तविकारा प्रकृतिः⁹ सर्वात्मनोपलब्धौ निवर्तते, अविकृतरूपान्तरोपलब्धये च¹⁰ प्रवर्तत एव ; आनन्तवादेव तर्हि न सर्वात्मनोपलब्धिः संभवतीति गुणपुरुषान्यताख्यातिमत्तोऽपि पुनरावृत्तिः¹¹ संभाव्येत । अविद्यापूर्वकर्मनिबन्धनत्वेऽप्यनादौ संसारेऽनन्तत्वात् कर्मणामनियतविपाककालत्वाच्च प्रतिसर्गावस्थाया¹² इव मुक्त्यवस्थाया¹³ अपि प्रत्युदायाचिभयं न व्यावर्तते । अविद्यानिबन्धनत्वेऽपि तस्या निर्हेतुत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च प्रवृत्तेः तथैव पुनः पुनः प्रवृत्तिः केन वर्तते ? तथा च सुषुप्ते ब्रह्मनाप्तेः प्रत्युदावृत्तिर्दृश्यते । स्वतन्त्रे तु ब्रह्मणि विभक्तानां जीवानां देहन्द्रियोपभोगहेतो अविभक्तानां वा विभज्य भोगादिभिर्हेतुभिर्न पुनर्देहादिसंबन्धो न संभाव्यते ; स्वतन्त्रो हि क्रीडया स्वातन्त्र्यस्यापनेन

¹ इव—A and B.

⁵ द्वितयिस्थाः भावात्—A.

¹¹ सा सर्वात्म—A.

² संस्पर्शसुखम्—B and C.

⁶ Brh. 1-4-2.

¹² A omits च.

³ न हि तस्मा—B and C.

⁷ C omits हि.

¹³ संभाव्यते—A and B.

⁸ A and B adds वा.

⁹ C adds वा.

¹⁴ यामिव—A.

⁴ Brh. 4-4-26.

¹⁰ निबन्धने—A and B.

¹⁵ यामपि—A.

वा स्वभावेन वा पुनर्बन्धीयालौकिक इवेश्वरः । अथैष कर्मपक्षः, न¹ कर्मस्वस्य स्वातन्त्र्यम् ; तथापि कर्मणामानन्त्याद्विपाककालनियमाभावाच्च कल्पश्रुतातिक्रमेऽपि प्राप्तविपाककालेभ्यः कर्मभ्यः पुनर्बन्धः संभाव्यते, यतो नैकमविकः कर्मशायः ; न ह्यस्य प्रायणमेवामिव्यञ्जकम्, अपि तु देशकालादयोऽपि ; तथा हि—एकस्मिन्नपि देहे क्रमेण कर्मफलभोगो दृश्यते, विरुद्धजातिभोगनिमित्तानां च कर्मणां युगपदावापगमनानुपपत्तेः ; परमेश्वरानां चाकर्षणां² विद्युक्तिप्रसङ्गः³ । तत्रोच्यते—अभयमिति । पराहीय⁴ क्षेमप्राप्तिः श्रूयते ।⁵ नास्यां पुनः संसारभयमस्ति ; न तावत् कर्मनिमित्तः पुनः संसारः, विषया प्रायश्चित्तेनेवाकृतभोगानाप्यनन्तानामपि कर्मणां प्रक्षयात् । उक्तं हि—“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा” इति ; तथा— “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इति । अथवा विद्ययाविद्यानिवृत्तौ प्रविलीन एव कर्तृकर्मफलविभागः ; तस्य कुतः संभवः ? नाप्यविद्यानिमित्तः, तत्प्रवृत्तिहेतोरभावात् ; अनादिर्ब्रह्मविद्या, अनादिब्रह्मदेव न हेतुमपेक्षते ; प्रागभावे हि हेतुव्यापारः ; असति प्रागभावे कदा हेतुर्व्याप्तिरियेत ; न हि सतो हेतुकृत्यमस्ति ; विषया⁶ विच्छिन्ना प्रागसती प्रवर्तमाना नाकस्मात्⁷ प्रवर्तितुमर्हति । सुषुप्ते तु विक्षेपमात्रं निदृष्टम्, तत्संस्कारोऽग्रहणं च नैव निवृत्ते ;⁸ अन्यथा न तुरीयात्कुरुते ; विक्षेपमात्राभावात् ब्रह्मप्राप्त्यभिधानम् । तस्मात् सुषुक्तम् अभवमिति ।

केन पुनः प्रमाणभात्यार्थस्य समधिगमः ? न⁹ तावत् प्रत्यक्षेण, तत्पितृद्विपरीतभेदत्रिपयत्वात् ;¹⁰ नाप्यनुमानेन, तत्पूर्वकत्वात् ; नोपमानेन, सादृश्यविषयत्वात्, तस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् ; अर्थापत्तिस्तु विपर्यये, न भेदमूलकं कश्चिद्व्यवहार उपपद्यते यतः ; अभेदोऽपि हि प्रमात्रादिविभागादतः¹¹ दुरवगमः ; असावोऽपि न भावरूपतत्त्वावगमायालम् ; नापि

¹ कर्मस्वस्य—A.

⁶ Gitā. 4-37.

¹⁰ प्रवृत्तिम्—C.

² A and B omit वि.

⁷ Mupd. 2-2-8.

¹¹ अन्यथा तु—B.

³ प्रसङ्गात्—B.

⁸ व्याप्तिरियते—B and C.

¹² A omits तावत्.

⁴ क्षेमावाप्तिः—A.

⁹ विच्छिन्ना—A;

¹³ नानुमानेन—A.

⁵ न तस्मात्—A.

छिन्ना—B.

¹⁴ दुरधिगमः—B.

प्रपञ्चाभावावगमाय, प्रत्यक्षादिषु सस्यु तदसंभवात् । आगमोऽपि न तावदा-
प्तप्रणेतृकोऽत्र क्रमते, प्रमाणान्तराधिगतगोचरत्वात्; नापि स्वतन्त्रः,
विधिनियेधरूपत्वात्, तयोश्च स्थिते तत्त्वेऽसंभवात्; नापि तदनपेक्षं
व्यवस्थितवस्तुविषयमेव प्रामाण्यम्, भूतानुवादत्वे प्रमाणान्तरापेक्षत्वात्;
लोकाच्च शब्दसामर्थ्याधिगमः; ¹तत्र कार्यपरतयैव कार्यान्वयिष्वर्थेषु पदानि
प्रयुज्यन्ते, तथार्थवच्चात्; न हि प्रवृत्तिनिवृत्तिशून्यस्य वचसः कीदृशदर्थः ।
अपि च न भूतानुवादाद्ब्रह्मस्य संबन्धावगमः, अपि तु ²प्रवर्तकत्वात्;
प्रवृत्त्या अनुमायार्थप्रत्ययं तत्र शब्दस्य सामर्थ्यप्रतीतिः । तथा च
न प्रवृत्तिसंबन्धरहितेष्वर्थेषु शब्दानां शक्तिर्गम्यते; तथा सत्यनवगतसामर्थ्याः
शब्दा भूतेऽर्थे कथं तदवगमयेयुः? अपि च प्रमाणान्तरावसितश्चेत् सोऽर्थः,
न शब्दस्य तत्र प्रामाण्यम्; अयानवसितः, नतराम्; अपदार्थत्वे
वाक्यविषयत्वात्संभवात्; पदार्थ एव हि विशिष्टतया वाक्यार्थीभवति;
अत्यन्तापरिदृष्टस्तु पदादनवगम्यमानः पदासंसर्गात्मके वाक्यार्थे न गुणत्वेन
प्रधानत्वेन 'वानुप्रवेशमर्हति । अपि च प्रलीननिविलावच्छेदं तच्चमगोचर
एव प्रतिपत्तेः; सर्वा हि प्रतिपत्तिः—' एवम्, नैवम् ' इति व्यवच्छेदेन
प्रवर्तते; अन्यथा न 'कश्चित् प्रतिपन्नः स्यात्; सर्वविशेषप्रत्यस्तमये तु
कथं प्रतिपत्तिः स्यादित्यत्राह—

आप्नापतः प्रसिद्धि च क्वयोऽस्य प्रचक्षते ।

भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणाम् ॥ २ ॥

भूतार्थवादिषुऽप्यपौरुषेयस्य न सापेक्षत्वमिति वक्ष्यते । न च
कार्यनिष्ठान्तेषु लोके वचांसि; तथा हि—प्रियाख्यानानि 'दिष्ट्वा वर्षसे,
पुनस्ते जातः' इति न प्रवृत्तये निवृत्तये वा, दृश्यन्ते च सुखोत्पादन-
प्रयोजनानि । न च 'सुखी भव' इति तत्र प्रवृत्तिरुपदिश्यते, वस्तु-
सामर्थ्यादेव तस्मिन्नेरुपदेशस्यानपेक्षणात् । अत्र मतम्—अस्ति तावत् तत्र
प्रवृत्तिविशेषः, वचसश्च तत्र तात्पर्यम्; सत्यम्; उत्पत्त्या तात्पर्यम्, न
प्रतिपत्त्या; ³प्रतिपत्तिस्तु ⁴भूतार्थनिष्ठैव; न च भूतार्थपर्यवसितस्यैव शब्दस्य

¹ तत्र च—A and B.

² वा प्रवेक्ष—O.

A and B omits तत्र.

³ प्रवर्तकत्वात्—B and C.

⁴ कश्चित्—A and B.

प्रतिपत्तुः—C.

⁵ तत्र च—A and B.

⁶ प्रतिपन्न—A and B.

⁷ हि—A and B.

प्रयोजनवत्त्वे प्रवृत्तवाच्यव्यापारः^१ कल्पयितुं शक्यते । अपि च उपाये वा प्रवृत्तः पुरुषः प्रवर्तते, अज्ञातोपायत्वाद्वा उपये प्रागप्रवृत्त उपायप्रज्ञापनद्वारेण तत्र; इह न तावदुपाये पुत्रजन्मनि, तस्य निष्पन्नत्वात्; नोपेये सुखे, तदर्थव्यापारान्तराभावात् । तथा दुर्जनवचनान्यप्रियाख्यानानि विषादप्रयोजनानि न प्रवृत्तिं निवृत्तिं वोपदिशन्ति पूर्वेणैव न्यायेन । तथा रज्जुबद्धितस्य सर्पवेष्टितमात्मानं मन्यमानस्य भयनिवृत्तये तत्स्वाख्यानं दृश्यते, न तु तत्र 'मा मैत्रीः' इति नियोगः । तत्र हि नियोगो भवति, 'यत्र नियोगार्थं प्रतिबुध्य^२ पुरुषो बुद्धिपूर्वं नियोगसामर्थ्यादिच्छया वा पुनः प्रवर्तते निवर्तते वा । इह तु तत्त्वप्रतिपत्तिमात्रान्नियोगेच्छानपेक्षस्य हेत्वभावादेव 'तस्य भयनिवृत्तिः । न च भयनिवृत्तौ पुरुषार्थत्वात् स्वर्गं प्रयुज्यते' इति नियोज्यः, नापि तदुपाये तत्त्वप्रतिपत्तौ, 'रज्जुः, न^३ सर्पः' इति शब्दादेव तदुत्पत्तेः; शब्दार्थप्रतिपत्त्युत्तरकालस्य^४ च व्यापारस्य विधिनिबन्धनत्वात् । 'तथा 'वुरोक्षे^५ वृत्तान्ताख्यानानि पृष्टवतां कुतूहलिनोऽनौत्सुक्यनिवृत्त्यर्थानि सूतार्थपर्यवसितानि न हानायोपादानाय वा ।

अपि च यत्रापि सूतार्थप्रतिपत्तौ हानमुपादानं वा संभवति, यथा— 'एष प्रतिरोधकवानध्वा, निषिधाचेव भूभागः' इति, तत्रापि न हानोपादानयोः शब्दो व्याप्रियते, 'सूतार्थोपक्षया'^६ तः; शब्दाद्भूतमर्थं प्रतिपद्य तस्य प्रमाणान्तरादवगतामुपकारहेतुतामपकारहेतुतां वा संस्मृत्य इच्छया प्रवर्तते द्वेषेण^७ निवर्तते वा । अनु प्रयोक्ता बुद्धिपूर्वकारो श्रोतुः प्रवृत्त्युर्थं निवृत्त्यर्थं वा वचनं प्रयुज्यते, तथा च प्रवृत्तिनिवृत्तिपर्यवसितमेव; इदं हि तत्र प्रयोक्तव्यं न प्रयुज्यते 'न गन्तव्यमनेनाध्वना' तथा 'गृहाणेतो निषिधम्' इति । नैतत् सारम्; सूता^८र्थपर्यवसितस्यापि वचसो सूतार्थावगम^९मुखेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यङ्गभावो यतो न व्याहन्यते प्रत्यक्षादीनामिव; सूतार्थप्रमापरि-समाप्तव्यापृतयः प्रत्यक्षादयो मात्रयाप्यगोचरीकृतप्रवृत्तिनिवृत्तयो न^{१०} प्रवृत्ति-

^१ भवधिव्यापारः—O.

^७ कालीनस्य—A.

^{११} तु शब्दाद्भूतार्थं—A; च्छब्दापु

^२ यत्त हि—O.

^८ तथा च—O.

सूतार्थं—B.

^३ इह—A and B.

^९ अति दूर—B.

^{१२} द्वेषेण च निवर्तते—B.

^४ अस्य—A and B.

^{१०} वृत्तान्तान्वाख्यानानि

^{१३} प्रोक्षितव्यापारस्यापि—A and B

^५ विदुष्यते—A and B.

—A and B.

^{१४} सुखेनैव—B.

^६ नार्थं सर्पः—A.

^{१५} न च—A and B.

निवृत्त्यङ्गभावं जहति, तथा शब्दोऽपीति न किञ्चित् प्रदुष्यति । ¹प्रयोक्तृ-
भिसंहिते प्रवृत्तिनिवृत्ती इति चेत्, न प्रयोक्तृभिसंधानाच्छब्दार्थत्वम्,
अपि तु सामर्थ्यात्; अन्यथा निधिप्राप्तिद्वारिका नानाविधपुरुषार्थावाप्तिरपि
तस्याभिसंहितेति शब्दार्थः स्यात् । यदा च प्रवृत्तिं निवृत्तिं वाभिसंधाय
किञ्चित् प्रत्यक्षादिभिर्जिज्ञास्यते, तदाभिसंहिते अपि प्रवृत्तिनिवृत्ती न
प्रत्यक्षादिप्रमेये; तथाभिसंहिते अपि प्रवृत्तिनिवृत्ती न शब्दार्थः । इतश्च
तदेवम्—यत् कस्यचिदुपादानबुद्धिः, अन्यस्योपेक्षा; शब्दार्थत्वे हि
सर्वेषामुपादानबुद्धिरेव स्यात् ।

न च प्रवर्तकवाक्यव्यवहारादेव संबन्धावगमः, येन प्रवृत्तिपरतै-
वावगम्येत; अन्यथापि दर्शनात्; 'देवदत्तः कारुः स्थाख्यामोदनं पचति'
इत्यव्युत्पन्नकाष्ठशब्दार्थो व्युत्पन्नेतरपदार्थो व्युत्पन्नविप्रकृत्यर्थश्च यत् पचत्यर्थे
करणं पश्यति तस्य काष्ठप्राप्तेपदिकार्थतां प्रतिपद्यते । तथा हर्षविषादा-
श्वासप्रयोजनेभ्यः ²तत्स्थाख्यानेभ्यो हर्षादिनिमित्तेषु भवति व्युत्पत्तिः ।
यथैव हि प्रवृत्तिविशेषदर्शनाद्विशिष्टप्रवृत्तिप्रत्ययस्तन्निमित्तप्रत्ययो वानुमीयते,
हेस्वन्तराभावात् शब्दानन्तर्याच्छब्दस्य तत्र सामर्थ्यं करुष्यते, तथा
हर्षाद्युपलब्धेः हर्षादिनिमित्तप्रत्ययाणुपादानम्, शब्दानन्तर्याच्च ³शब्दस्य तत्र
सामर्थ्यं करुष्यते । प्रमाणान्तरेण च पुत्रजन्मनो हर्षनिमित्तस्य तत्स्थावगतत्वा-
दन्य⁴स्थाभावात् 'पुत्रस्ते जातः' इतीदं वाक्यमाप्तेन तत्र 'पुत्रजन्मनि
प्रयुक्तमिति प्रतिपद्यते; पुत्रजन्मैव चास्माद्वाक्यादनेन प्रतीतमित्यवधारयति;
तदेवं प्रयोगप्रत्ययभेदो मस्मिन्नर्थे वाक्यस्य सामर्थ्यं प्रतिपद्यते ।

भवतु न लोके सर्व⁵वचसां प्रवर्तकता, ततश्च संबन्धावगमः; तथापीदं
विज्ञार्यम⁶ विधायकपदव्यतिरेकिणां पदानां स्वार्थमात्रपरता, आहोस्वित्
कार्थार्थसंसर्गपरता, उत पदार्थमात्रसंसर्गपरतेति । तत्र स्वार्थमात्रपर्यवसाने
वाक्यार्थप्रत्ययाभावः प्रयोगवैयर्थ्यं च ⁷स्यात्; तस्मादन्यार्थ¹⁰व्यतिषङ्गपरता ।

¹ A omits प्र.

² च शब्दस्य—B.

⁷ A and B omit पुत्रजन्मनि.

³ यत्किञ्चित्—A and B.

⁵ शब्दसामर्थ्यकल्पना—B.

⁸ वचसामपि—A.

⁴ तत्स्थाख्यानेभ्यो—B

⁶ स्य चाभावात्—A and

⁹ B omits स्यात्.

and C.

B.

¹⁰ व्यतिषङ्गः—A and B.

तावता प्रयोगप्रत्यययोरुपपत्तौ न विशेषण्यतिषङ्गे प्रमाणमस्ति; यो हि विशेषण्यतिषङ्गं कल्पयति, कल्पयत्यसा¹वर्धान्तरव्यतिषङ्गम् । तथा च विनापि कर्मेण पदार्थानां परस्परसंसर्गाद्विशिष्टभूतार्थप्रत्ययसिद्धिः । अथैवं चैतदेवं विशेषम्; अन्यथा लोके विवक्षापरत्वात् पदार्थान्वयस्य, तदभावाद्भेदे वेदार्थप्रतीतिर्न स्यात् । अपि च सर्वेषां कार्यान्वयित्वे परस्परं पदार्थानामनभिसंबन्धः; तत्र न² विशिष्टपदार्थविषयो नियोगः प्रतीयते; एतत्पदार्थसाध्य एव स्यात् । अथ न विनियोगप्रत्यर्थी नियोगः, विशिष्टविषयत्वात्; पूर्वस्तीह विनियोगः, पश्चाभियोगः । किमतः? अस्ति नियोगातिरिक्तार्थान्वयेऽपि पदस्य सामर्थ्यं नियोगानपेक्षं च, परस्परान्वितानां नियोगान्वयात् । न च नियोगाकाङ्क्षानिबन्धनः संसर्ग इति प्रतिपादयिष्यते । अनधिगतमपि प्रमाणान्तरेणानधिगतसंबन्धं च स्वशब्देन शक्यं शब्देन निरूपयितुं विशेषप्रतिषेधमुलेन, विशेषशब्दानां नञश्च पठ्यायथमर्थैर्विदितसंगतित्वात्; तथा चेत्थमेव तदुपदिश्यते. “अस्थूलम्” इति सर्वविशेषातिगम् । एतत् कथयति—भेदप्रपञ्चविलयद्वारेणेति । तच्च वक्ष्यत इति ।

अन्योऽर्थः; यदुक्तम्—प्रत्यस्तमितसकलविशेषं तत्त्वं प्रतिपत्तेरेवाविषय इति, तत्रोच्यते—विशेषनिवृत्त्यैव तत् शब्देन बुद्धौ निधीयते, सुवर्णतत्त्ववत्; न हि सुवर्णतत्त्वं पिण्डरुचकादिसंस्थानभेदोपप्लवराहितं दृश्यते; न च त एव सुवर्णतत्त्वम्, तत्परित्यागेऽपि भावात् संस्थानान्तरे; अथ चादृष्टसंस्थानभेदोपप्लवराविवेकमपि बुद्ध्या भेदापोहद्वारेण स्वयं प्रतीयते, परस्मै च प्रतिपादते; ⁸स एव प्रतिपत्तिक्रमः श्रुत्यैव⁹ दर्शितः—“¹⁰स एव नेति नेति” इति; तथान्यैः—“¹¹सत्यमाकृतिसंहारे घदन्ते व्यवतिष्ठते”;¹² तथापि—“¹²अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चते” इति ।

वेदमिदानीं विचार्यते—किं कृत्स्न आत्मायो भेद¹³प्रपञ्चविलयमुलेन ब्रह्म निरूपयति, आहोस्वित् कश्चिदस्यैकदेशः? तत्र केचिदाहुः—सर्वत्रैवात्माये

¹ तावता च—A and B.

² वन्यार्थेन्यतिषङ्ग—A.

³ वद्विशिष्ट—A.

⁴ Brh. 3-8-8.

⁵ विशेषातिगमेव तत् कथयति—C.

⁶ एतद्वक्ष्यत—C.

⁷ भत्रोच्यते—A.

⁸ स वैव—B.

⁹ प्रवृत्तः—A and B.

¹⁰ Brh. 3-9-26.

¹¹ Vākya-padīya

3-2-11.

¹² Cf. Sarva V.S.S.S.

295.

¹³ A omits प्रपञ्च.

क्वचित् कस्यचिद्भेदस्य प्रविलयो गम्यते, यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इति शरीरात्मभावस्य प्रविलयः; अत्र हि देहव्यतिरिक्तस्वर्गोपभोगसमर्थोऽधिकारी गम्यते; तेन देहात्मभावप्रविलयः । तथा "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्" इत्यधिकृताधिकारादधिकारिभेदप्रविलयः । तथा विधिनिषेधचोदनास्वधि नैसर्गिकीणां रागादिनिबन्धनानां प्रवृत्तीनां प्रविलयः, निषेधेषु साक्षात्, विधिषु प्रवृत्त्यन्तरनियोगेन; लोकेऽप्यनभिप्रेतात् परः साक्षाद्वा निवारणम्, पथ्यन्तरोपदेशेन वा । एवं च रागादिनिबन्धनैसर्गिकप्रवृत्तिभेदविलयद्वारेण दृष्टेनैव कर्मविधय आत्मज्ञानाधिकाराभ्यागिनः । तथा हि—शान्तस्य दान्तस्य समाहितस्य चात्मनि दृष्टेः सुपदिश्यते; शक्यं च; न हि विषयै¹⁰ राक्ष्यमाणस्तदुपायप्रवृत्तिकृतचेता शक्तोऽत्यात्मनि समाधातुम्; नैसर्गिकीभ्यस्तु प्रवृत्तिभ्य उपरतो नियतभावस्त आत्मदर्शनेनाधिक्रियते, सामर्थ्यात् ।

अन्ये ¹¹तु मन्यन्ते—अनवाप्तकर्मः कामोपहतमना न ¹²परमाद्वैतदर्शनयोग्यः; कर्मभिस्तु कृतकामनिबन्धनः सहस्रसंवत्सरपर्यन्तैः प्राजापत्यात् पदात् परमाद्वैतमात्मानं प्रतिपद्यते इति । उभयोरपि पक्षयो¹³ रनयोः कृत्वा आप्नाय आत्मज्ञानैककार्यपर्यवसायी ।

अन्येषां दर्शनमपि पृथक्कार्या एव सन्तः कर्मविधय आत्मज्ञानाधिकारमवतारयन्ति परमसु, अनपाकृतर्णत्रयस्य तत्रानधिकारात्—“ऋषानि त्रीण्यपाकृत्य राजा मोक्षे निवेशयेत्” इति ।

अन्ये तु—संयोगप्रयत्नेन सर्वकर्मणामेवात्मज्ञानाधिकारानुप्रवेशमाहुः “¹⁴विद्विषन्ति यज्ञेन” इति श्रुतेः, “¹⁵येन केनचन यजेतापि दर्वीहोमेनानुपहतमना एव भवति” इति ¹⁷च ।

¹ शरीरात्मत्वस्य—A ;
शरीरस्य—C.

² C omits हि.

³ देहात्—B.

⁴ विलयः—A.

⁵ Āpa-Śr-Sū.

1-16-3.

⁶ प्रवृत्त्यन्तरोपदेशेन—A
and B.

⁷ साक्षाद्विनिवारणम्—A.

⁸ A omits भेद.

⁹ B omits दान्तस्य.

¹⁰ राक्ष्य—B.

¹¹ A omits तु.

¹² परमाद्वैत—A.

¹³ A omits अनयोः.

¹⁴ Manu. 6-35.

¹⁵ Bṛh. 4-4-22.

¹⁶ . . . . .

¹⁷ A and B omit च

अन्ये तु—पुरुषसंस्कारतयात्मज्ञानाधिकारसंस्पर्शं कर्मणां वर्णयन्ति—
 “महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः”, “यस्यैते चत्वारिंशत् संस्कारा
 अष्टावात्मगुणाः” इति ^३ च ।

अन्ये तु—एतदेव विपरीतं वर्णयन्ति, आत्मज्ञानमेव कर्तृसंस्कारत-
 या कर्माधिकारानुप्रवेशीति ।

अन्ये तु—परस्परविरोधिनाः कर्मात्मज्ञानयोः द्वैताद्वैतविषयत्वेनासत्त्व-
 एवेति मन्यन्ते ।

तत्र न तावत् प्रथमः कल्पः । न हि ^४कर्मादिविषय-स्ववोक्यसमधि-
 गतस्वर्गादि^५कार्याः कार्यान्तरमपेक्षन्ते ; नाप्यात्मज्ञानविषयैर्भादितब्रह्मचर्या-
 दिसाधनं निराकाङ्क्षः कर्मविधीनपेक्षते; तत्र कुत एकाधिकारत्वम् ? अथ
 अनवगतकार्या ^७एव ^८कर्मादिविषयः, स्वर्गादीनां गुणत्वेन ^९संबन्धादिति ;
 स्वर्गकामाधिकरणमस्मै व्याचक्षीत । अपि च सर्वविधिनिषेधानां नामरूप-
 प्रविलयकार्यापवर्गित्वे जन्तूनामभ्युदयविनिर्गता अकर्मनिमित्ता आकस्मिकाः
 स्युः ; तथापवर्गोऽपि स्यादिति वैयर्थ्ये सात्त्वस्यापि^{१०} । अथ स्वर्गादिकार्य-
 द्वारेण कर्मविधीनां ज्ञानाधिकारानुप्रवेशिता मार्गग्रामगमनोपदेशानामिवाभि-
 मतनगरगमनोपदेशानुप्रवेशित्वम् ; तदसत् ; युक्तं मार्गग्रामप्राप्ते^{११} रनिमित्तत्वा-
 द्भिमतदेशप्राप्त्युपदेशानुप्रवेशित्वम् ; न हि मार्गग्रामोपदेशेषु पुरुषार्थप्राप्तिः ;
 अतः ^{१२}साकाङ्क्षत्वाद्यत्र पुरुषार्थप्राप्तिः ; तमनुप्रवेशन्ति ; न त्वेवं कर्मविषयु
 पुरुषार्थस्यालामः ; स्वर्गादीनां पुरुषेणार्थ्यमानत्वात् ; तत्र च नैराकाङ्क्ष्ये कश्चम-
 न्यानुप्रवेशः ? अथ न तम्—यदोपच्छन्द्य नीयत उत्तरोत्तरग्राम^{१३}गुणोपदर्शनेना-
 भिप्रेतं देशम्, तथा पूर्वग्रामोपदेशाः प्राप्ताभिमतकार्या उपदेशान्तरानुप्रवेशिन-
 श्रेति ; युक्तं तत्रापि प्रमाणान्तरेण वक्तुरभिप्रायाधिगमात् ; प्रमाणान्तरेण हि
 तत्रेदमभिमतम्—^{१४}एतद्देशप्राप्ताविदमस्य समीहितं वक्तुः संपद्यते, तस्मादिद-
 मस्य विवक्षितमिति ; न तु शब्द^{१५}वृत्तमात्रानुसारेण । इतश्चैतदेवम्—

^१ Manu. 2-28.

^२ Gaut-Dhar. 8-22.

^३ A and B omit च.

^४ कर्मादिविषयः—C.

^५ कार्यात्—A.

^६ निरपेक्षः—A.

^७ A and O omit एव.

^८ कर्मविषयः—A and
B.

^९ अभिसंबन्धादिति—B.

^{१०} B and C omit अपि.

^{११} रनीहितत्वा—A.

^{१२} साकाङ्क्षतात्यन्त्र—C.

^{१३} गुणप्रदर्शनेनाभिप्रेतं—
A and C.

^{१४} तद्देश—A.

^{१५} प्रष्टसि—A.

यत् प्रतिग्रामं वक्तुः श्रोतुश्च सत्यामर्थप्राप्तौ प्रमाणान्तरेणानधिगते परदेश-
प्राप्त्यभिप्राये पूर्वोप'देशान् पूर्वार्थानिव पार्श्वस्थाः प्रतिपत्तारः² प्रतिपद्यन्ते,
परदेशोपदेशं च स्वार्थनिष्ठम् ; 'यद्यपि वस्तुस्थित्या पूर्वोपदेशार्थाः परोप-
कारिणः, तथापि न शब्दस्य' तात्पर्यम्, द्रव्यार्जनादिविधेरिव ऋतुविध्य-
र्थोपकारेऽपि ; शब्दवृत्तानुसारेण चेह तात्पर्यम्, प्रमाणान्तराभावादिति ।
अपि च अध्वमामोपदेशानां तत्परत्वाध्यवसायेनैव तत्र गमनम् अर्थप्राप्तिश्च ;
तत्र परदेशप्राप्तिपरतायां तु न नियोगतस्तत्र गमनम् ; माणान्तरेणापि
तत्रासेविधिवक्षितत्वात् गच्छेत् ; न च नियोगतोऽर्थप्राप्तिः, अन्यपरेषु प्र-
योजनश्रुतेरप्यर्थवादत्वात् ; तदिह यदि विधिनिषेधाः कार्यान्तरपराः, न स्वर्गा-
दिकार्याः ; न 'खलु स्वर्गादिकार्यं प्रयानादिकार्यतुल्यम्, येन कार्यान्तर-
मनुपेतम् । कथं च दृष्टेनैवात्मज्ञानाधिकारोपकारिण इति वक्तव्यम् ; यदि
तावद्वागाद्याक्षिसदृष्टार्थप्रवृत्तिनिरोधेन, भवतु प्रतिषेधानामेवंभावः ; कर्मविध-
यस्तु कथं निरुन्धन्तीति वाच्यम् ; न हि प्रतिपरिसंख्यायकाः, 'न च
नियामकाः', अत्यन्तमप्रासार्थत्वात् ; प्रासाधो हि विधिरन्यनिवृत्तिफलो
विजायते ; न च तुल्यकार्यत्वेन विरोधेन निवृत्तिः ; अनियतकालफला
हि नैयोगिक्यः प्रवृत्तयोऽदृष्टार्थाः, दृष्टार्थास्तु रागाद्याक्षिसाः स्वामाविक्यः ;
न च साद्ब्रह्मणाः सेवायाश्च ग्रायेणयत्वे कश्चिद्विरोधः, एतावति प्रमाणत्वा-
च्छास्त्रस्य ; तत्र युगपत् कर्मणो वा फलसुमाधिः सेवासाद्ब्रह्मण्यावनुत्तिद्वतः को
विरोधः ? अपि च सकलदृष्टार्थप्रवृत्तिनिरोधे नियोगनिष्ठा अपि प्रवृत्तयो निरु-
ध्येरन्, अनार्जितफलस्य साधनविकलस्य तासामसंभवात् । अपि च तुल्ये
कामोपायत्वे दृष्टादृष्टार्थप्रवृत्त्योर्न विशेषो रागाद्याक्षिसत्वे ; तथा हि—
'स्वर्गकामः' इति रागाद्याक्षिसप्रवृत्त्यनुवादेन विशेषविधानम् ; तथा च प्रपञ्चा-
भिनिवेशे न चैतन् विशेषेण एका आत्मज्ञानानुगुण्यं भजते, तद्विरोधिन्वयपराः
कामाक्षयोऽपि अविशिष्टो मनसः । अथ कामोपायत्वमेव न मन्येत, वर्णित-
माकस्मिकत्वम्, उक्तश्च न्यायः प्रत्युद्दिद्येत ; तुल्यकार्य³निबन्धनत्वाच्च वि-

¹ देशात्—C.

² रत्न—A and B.

³ यद्यपि च—A.

⁴ शब्दस्य तत्र—A.

⁵ तु—A.

⁶ नापि for न च—A.

⁷ नियामका वा—C.

⁸ निबन्धनाच्च—A and

B.

रोधात् या निरोधाच्छङ्का सा दूरतो¹ निरस्तावकाशा स्यात् । अथ कामप्राप्त्या कर्मविधयः कामान् प्रविलापयन्तो ज्ञानाधिकारानुगुणाः ; यथोक्तम्—

“²यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥” इति,

‘तदप्यसत् ; यतो न कामप्राप्त्या कामप्रविलयः, अपि तु दोषपरिभवात्प्राप्तुवा प्रसंख्यानानेन ; कल्याणि चेत् कामैर्मनः संस्पृश्यते ह्रियत एव हारिमिः ; उक्तं हि—“⁴न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति”, “⁶आगाभ्यासमनु विवर्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणाम्” इति च । अन्त्यात्वादिपि तावदयं कामेभ्यो⁷ विनवर्तते ; निखिलकेशोपशमरूपं चाल्पज्ञानं संश्रयेत ; कर्मविधि-निदर्शितविधियोपायस्तु तानेव प्रकृतिहारिणो⁸ भोगानभिनिविशेत ; तत्प्रविलयरूपान्वात्मज्ञाना⁹दुद्धिजेत । श्रुतोऽपि ब्रह्मज्ञानन्दोऽननु¹⁰भूतो नानुभूत-विषयनिबन्धनानन्दाभिलाषं मन्दीकर्तुमप्युक्तं¹¹ हैतुः प्रागेवोच्छेत्तुम् । तस्मात् प्रसंख्यानमवैकः¹² कामनिवर्हणोपायः, कर्मविधयस्तु विपर्ययहेतवः । यदापि—¹³सर्वत्रैवाप्राये क्वचित् कस्यचिद्भेदस्तु प्रविलयः, यथा ‘स्वर्गकामो यजेत’ इति¹⁴ शरीरात्मत्वप्रविलय इति ; ‘तदप्यसत्, अनिदं परत्वात् ; न हीदं वचनं देहव्यतिरिक्तात्मतत्त्वावबोधपरम् । अथान्यपरा¹⁵दप्य¹⁶र्थादेवमवतीयत इति, तदपि हस्तिनि दृष्टे तत्प्रदेन तेषामनुमानमिव ; साक्षाद्धि¹⁷ “¹⁸अस्थूलम्” इत्युपक्रम्य देहेन्द्रियविलयो¹⁹ दर्शितः, अर्थाच्च कामादिग्रन्थैः काठिन्यं वैदिकं स्यादिति²⁰ ।

द्वितीयोऽपि रूपो वर्णितादेव कामानां कामनिवर्हणसामर्थ्याभावात् स्वकार्यनिराकरणार्थां चान्यानुप्रवेशे प्रमाणाभावादसमञ्जसः ; एकाधि²⁰कारत्वे तु समञ्जसः सर्वकर्मणां स्यात् ; स चाशक्य इति ।

¹ दूरतो—A and B.

² Katha. 3-3-14.

³ तदसत्—A.

⁴ Manu. 2-94.

⁵ Yōgasūtrabhāṣya
2-15.

⁶ A omits कौशलानि
चेन्द्रियाणामिति च.

⁷ निवर्तते—A.

⁸ A omits भोगान्.

⁹ दुद्धिजेते—A.

¹⁰ भूतचरो—A.

¹¹ एकम्—O.

¹² कामप्रविलयो—A.

¹³ सर्वत्रैवाप्राये—A.

¹⁴ शरीरविलयः—B and
C.

¹⁵ A and B omit अपि.

¹⁶ अर्थादिद्—A.

¹⁷ O omits हि.

¹⁸ Ṣph. 3-3-8.

¹⁹ A omits इति.

²⁰ कारित्वे—O.

येऽपि¹ विपर्ययेण ज्ञानकर्मणोरेकाधिकारत्वमाहुः, तैरपि ज्ञानस्य कर्म-
संबन्धे प्रमाणं वक्तव्यम् । न तावत् “²त्रीहीन् प्रोक्षति” इति यथा; तत्र
हि प्रकरणात् प्रकृतकर्मापूर्वलक्षणापरो त्रीहिशब्दः “स्वस्वरूप आनर्थक्यात्
प्रकृतापूर्वसंबन्धं बोधयति । नापि यथा “³अस्य पर्णमयी जुहूर्भवति” इति;
⁴तत्र हि जुह्वादि अव्यभिचारितकर्मसंबन्धमसत्यपि प्रकरणे कर्मोपस्थापयति; तत्र
वाक्येनैव संबन्धः । आत्मज्ञानं तु न प्रकरणे श्रुतम्; नाप्यात्मा अव्य-
भिचारितकर्मसंबन्धः; तेनास्य कर्मसंबन्धो दुर्वचः । तथा चाज्ञानं पारार्थ्ये
या नाम फलश्रुतिर्न सा अर्थवादिनी भवतीति प्रथमधिकारत्वम् । अथ
मतम्—वर्तमानापदेशात् “⁵न च पुनरावर्तते” इति कर्मोपबन्धाभावात्
फलं विपरिणमय्य करूपयितव्यम्; तच्च तदाकाङ्क्षायाः सत्याम्; न तु दृष्टे
सति तदाकाङ्क्षा; अस्ति चात्मज्ञानविषेर्दृष्टफलं देहान्तरोपभोग्यफलेषु
कर्मसु प्रवृत्तिः; तस्मात् स्वाध्यायाध्ययनविधिवत्तत्त्वज्ञानविधिः; स्वाध्याया-
ध्ययनविधिर्हि दृष्टकर्मोवबोधनिराकाङ्क्षो नार्थोपादेतः फलं प्रार्थयते, तथा-
त्मज्ञानविधिरपीति “⁶नाधिकारान्तरम् ।⁷तदप्यसत्; यतोऽयमन्य एवौ-
पनिषदः पुरुषो वेदान्तेषु जिज्ञास्यते, न च तज्ज्ञानं कर्मप्रवृत्तिहेतुः; न
हि तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे; एवं साह—“⁸न तदश्नाति किंचन” “⁹अन-
श्रन्नन्योऽभिचाकशीति” इति; यस्तु कर्मणां कर्ता भोक्ता च, स एव
सर्वप्रत्वक्षसिद्धः; न शब्दप्रत्ययः । ननु जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव; एवं
साह—“¹⁰अनेन जीवेनात्मना” इति । सत्यम्; तस्यैव तु जीवस्यैव-
मविद्यानुबन्धं प्रत्यक्षानुसंगं रूपम्, तच्च कर्मप्रवृत्तिहेतुः; ¹¹न च तत्
शब्दमपेक्षते; यत् स्वयंप्रकाशं सर्वविभागशून्यं तत् शब्दाज्ज्ञातुमिष्यते;
तच्च कर्मप्रवृत्तिहेतोरपि; तज्ज्ञानस्य कथं कर्मप्रवृत्तिहेतुं प्रयोजनं स्यात् ?
तथा हि—अज्ञानन्दमेकमद्वयमात्मानं विजानतः किमर्थं कथं वा प्रवृत्तिः
स्यात्, आसिद्धामत्वात् साधनाद्युपायाभावाच्च ? स्यादेतत्—औपनिषदपुरुष
¹²ज्ञानमेव कर्माङ्गत्वेन चोदितम् “¹³यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा

¹ B omits अपि.

⁷ दृष्टं प्रयोजनं—A.

¹¹ Muṅḍ. 8-1-1.

² . . . . .

⁸ नाधिकारान्तरमे-

¹² Chānd. 6-3-2.

³ O omits स्व.

तत्—A.

¹³ न शब्दमपेक्षते—A.

⁴ Tait-Sāh. 3-5-7-2.

⁹ एतदप्यसत्—B and

¹⁴ विज्ञान—A.

⁵ तत्रापि—A.

C.

¹⁵ Chānd. 1-1-10.

⁶ Chānd. 8-15-1.

¹⁰ Brh. 3-8-8.

तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति; तथा “¹यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा-
स्मिँल्लोके जुहोति” इत्युपक्रम्य यागादिफलस्यान्तवचादर्शनेन ब्रह्मविद्याया-
स्तादर्थ्यं दर्शितम्; “²तं विद्याकर्मणी समन्वारभते” इति च विद्या-
कर्मणोः साहित्यं दर्शितम्; पूर्वं तावत् प्रकृतोद्गी³थविषयम्, “⁴ओमित्येत-
दक्षरमुद्गी⁵थम्” इत्युपक्रमात्; परेणापि कर्मनिन्दयाक्षरजानस्तुतिः; विद्या-
कर्मणोश्च समन्वारम्भो भेदेन—विद्यावन्तं विद्यान्वारभते कर्मवन्तं कर्मेति ।
तस्मादेवमपि न कर्मज्ञानयोरेकाधिकारस्त्विति ।

येऽपि विरोधा⁶दसंबन्ध एव कर्मज्ञानयोः ‘द्वैतविषय-कर्म, अद्वैत-
विषयं ज्ञानम्’ इति मन्यन्ते, तेषामनुत्पाद एवाद्वैतज्ञानस्य प्रसज्यते, प्रमा-
णादिविभागाद्वैतप्रतिपत्त्योर्विरोधात् । अथोपायोपेययोरेकपद्याद्विरोधः, प्रली-
यत एवाद्वैतप्रतिपत्तौ सर्वो विभागः; न च विरोधोऽनुपायत्वं वा,
उपायस्य पूर्वकालत्वात्, तदा च तस्या⁷प्रलीनत्वात्; भेद एव ⁸चाभेद-
प्रतिपत्तावुपायः; न तर्हि कर्मभिरपि विरोधः, उपायत्वादेव । स्या-
देतत्—असाध्यत्वाद्ग्रहणो न कर्मसमुपयोगो विद्यते; श्रूयते च—
“⁹नास्त्यकृतः कृतेन” इति । न च ज्ञानोत्पत्तावुपयोगः, ज्ञानस्य प्रमाणा-
धीनत्वात् । न च ज्ञानसहकाराणि कर्माणि, ज्ञानस्य साध्यान्तराभावात्; न
तस्य मोक्षः साध्यः, अतित्यत्वप्रसङ्गात् । अथ बन्धहेतुविच्छेदः साध्य
इति तस्मिन् विच्छेदे तदभावाऽमुच्यते; कः पुनर्बन्धहेतुः? अनाद्यविद्या,
न तर्हि पृथक्कद्विभेद साध्यः, यतो विद्योदय एवाविद्याव्यावृत्तिः । स्या-
देतत्—भवत्¹⁰ग्रहणलक्षणविद्याव्यावृत्तिः विद्योत्पादः, यतो भाव एवाभाव-
व्यावृत्तिः; न च विद्योत्पाद एव ¹¹विपर्यासज्ञानव्यावृत्तिः; न खलु
भावान्तरं भावान्तरव्यावृत्तिः; न हि परस्परभावात्मानो भावाः, अभावत्व-
प्रसङ्गात्, यदि मन्येत—तच्चाग्रहणनिमित्तो विपर्यासो निमित्तनिवृत्तौ स्वय-
मेव निवर्तिष्यते, तच्च न; न खल्वग्रहणमभावः कस्यचिन्निमित्तम्, मूर्च्छा-

¹ Bph. 3 8-10.

² Bph. 4-4-2.

³ उद्गीथविद्याविषयं—A.

⁴ Chānd. 1-1-1.

⁵ A omits उद्गीथं.

⁶ अलंबबन्धमेव—C.

⁷ C omits च.

⁸ प्राबलान्—A.

⁹ A omits च.

¹⁰ Mupj. 1-2-12.

¹¹ अग्रहलक्षणा—C.

¹² A omits च;

बहु—B.

¹³ विपर्ययज्ञान—B.

दिषु प्रसङ्गात् ; किं तर्हि निमित्तम् ? “अनादिरप्रयोजना चाविद्या” इत्युक्तम् ; तत्र च हेत्वनुयोगो निरवकाशः ; विपर्यासतत्संस्कारयोश्च परस्परहेतुफलभावेन व्यवस्थानात् दोषः ; अतो विपर्ययज्ञानस्य निवृत्तिर्विद्यया साध्यति तत्र ज्ञानस्य सहकार्यपेक्षा स्यात् । एतच्च वार्तम् ; न खलु शुक्तिकादिषु विपर्यासपुरःसरं ²समुपजातसम्यग्ज्ञानास्तन्निवृत्तये पृथक् प्रयतन्ते, सहकारि वान्यदपेक्षन्ते ; यतो विरोधिभावान्तरोत्पाद एव पूर्व³प्रध्वंसः, न शून्यम् ; अन्यथा न प्रध्वंसो हेतुमान् स्यात् ; विरोधिनी च विद्या विपर्ययज्ञानस्य । तदुत्पत्तौ विपर्यासो नष्ट एव भवति । अशोच्येत—कर्माणि बन्धहेतवः ; तत्क्षयो ज्ञानात् सहकारिसव्यपेक्षादिति ; तच्च न ; यत्तदविद्यं कर्मफल-विभागव्यवहारमात्रम् ; तस्य प्रमृष्टाद्येषविशेषविशुद्ध⁴ज्ञानोदये कुतः संभवः ? तथा च विपर्याससंशयाभ्यां तुल्यवत् प्रसंख्यादानि कर्माणि—

“भिद्यते हृदयमन्विच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥” इति ।

अथ विज्ञानवैभल्यायान्यापेक्षा ; सापि मुधा, संशय⁵विपर्यासयोर्ज्ञान-मलयोः प्रमाणोत्थविज्ञानेऽसंप्रदात् । अथ मतम्—शाब्दज्ञानादन्यदपि प्रत्यक्षं ज्ञानमिष्यते विगच्छति विभागोद्गाहं सर्वविकल्पातीतम् ; तस्य हि ब्रह्म गोचरः, न शाब्दस्य विभक्तपदार्थसंसर्गोद्गाहिणः ; तदुत्पत्तौ कर्मोपासनाद्य-पेक्षेति । कः पुनरस्य विशेषः, येन तदर्थ्यते ? स्पष्टाभत्वम्, न तस्योपयोगः ; ज्ञानं हि ज्ञेयापन्यासये, शाब्दज्ञाने चोत्पन्ने आप्तमेव ज्ञेयम् ; प्रमितेः प्रत्यक्ष-परत्वात् तत्र च नैराकाङ्क्षयात् तदर्थ्यते इति चेत्, एतदधिगते प्रमेये किमन्यदा काङ्क्षेत ? प्रमाणान्तरमिति चेत् न, प्रमेयासिद्धार्थत्वात्तदा-काङ्क्षयाः ; पुनः सिद्धार्थमिति चेत् न, पूर्वस्मादप्यसकृच्चत्सिद्धेः ; सिद्धय च सिध्यपेक्षायां न हेतुरस्ति । उपायान्तरसद्भावश्चेत्, उपायान्तरं तर्ह्यपेक्ष्येत ; प्रमेये तु नैराकाङ्क्षमेव । ⁶प्रीतिविशेषश्चेत्, स पूर्वप्रमाणजादपि

1 . . . . .

² समुपजनित—A ; उप-
जात—B.

³ ध्वंसः—A and B.

⁴ विज्ञानोदये—B.

⁵ Mund. 2-2-8.

⁶ विपर्यययोः—B.

⁷ B omits च.

⁸ आकाङ्क्षयते—B.

⁹ प्रमिति—C.

दर्शनात् सिध्यति ; न तस्तिष्ठत्यर्थं प्रमाणान्तरम् ; प्रत्यक्षदृष्टमपीतै-
 त्तसंभवात् जिज्ञास्येत, विशेषाभावात् ; ¹निश्चायकत्वमितरेषामपि, प्रमाण-
 भावात् । हानादियोग्यविषयं प्रत्यक्षम्, संनिकृष्टार्थत्वात्, नेतरापीति चेत् ;
 संनिकृष्टत्वे तुस्तर्ह्येदयताम् ; न ²प्रमाणम्, सिद्धत्वात् प्रमायाः । प्रकृते च
 प्रक्षेपे नैव विशेषोऽस्ति । सामान्यविषयाः शब्दादयः, विशेषविषयं
 प्रत्यक्षमिति चेत् ; अनधिगत एव तर्हि शब्देन प्रत्यक्षस्य विषयः । दाहम्,
 उक्तमेतत्³—न शाब्दस्य ज्ञानस्य विषयो ध्रुवोति । यदि तर्हि न शब्दे-
 नाधिगतं ब्रह्म, कथं तस्मिन्नुपासना प्रवर्तताम् ? न चान्यस्मिन्नुपास्यमानेऽ-
 न्यद् साक्षाद्भवति ; कस्य च रूपस्य साक्षात्करणाय यज्ञादिविधानम् ?
 शब्दोप⁴दर्शितनिरतिशयानन्दापहृतपाप्मादिरूपब्रह्मस्वभाव आत्मनः साक्षा-
 त्करणात् यज्ञादिविधिरुपपद्यते ; अविदितपुरुषार्थकत्वे तद्विपरीत⁵रूपे
 वा तस्मिन्तद्विधिरसदर्थः । तस्मादपहृतपाप्मत्वादिपुण्यब्रह्मस्वभाव आत्मनि
 निर्विकिकित्सात् प्रमाणात् प्रकृततां प्राप्ते ⁶नापरमपक्ष्यमस्ति । नन्ववगतेऽपि
 “तत् त्वमसि” इति शब्दाद्ब्रह्मात्मभावे प्रागिव सांसारिकधर्मदर्शनात्
 तन्निवृत्तये भवत्यन्यापेक्षा । नैतत् सारम् ; कथं स्वस्ववगतब्रह्मात्मभावो
 विदिततात्पर्याभावात्तद्यो मिथ्यादर्शननिमित्तैर्धर्मैर्युज्यते ? श्रूयते च—⁷“ब्रह्म वेद
 ब्रह्मैव भवति” इति । न च ब्रह्मण्यपहृतपाप्मनि तेषामवकाशः ; तथा—

“¹⁰आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥”

तथा “¹¹अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृश्यतः” इति ।
 मिथ्याभिमाननिमित्तः शरीरसंबन्धः ; तस्मिन् याथातथ्यदर्शनाद्विवृत्तेऽ-
 शरीरस्त्वम् ; ⁸न प्रियाप्रिययोरसंबन्ध आख्यायते । तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावः
 प्रागिव सांसारिकधर्मभाक् ; यस्तु तथा, नासाववगतब्रह्मात्मभाव इति ।

¹ निश्चायकत्वम् is the reading found in the MSS. of the text but the commentator, Śaṅkha-
 pāni, gives two readings निश्चा-

यकत्वम् and निश्चा-
 यकत्वे.

⁷ न पर—B.

⁸ Chānd. 6-8-7.

⁹ प्रमाणान्तरम्—B.

⁹ Muṇḍ. 3-2-9.

³ भेदम्—B.

¹⁰ Bṛh. 4-4-12.

⁴ B omits स्य.

¹¹ Chānd. 8-12-1.

⁵ शब्दोपम—A and C.

¹² ततः—B.

⁶ B omits—रूपे.

अत्रोच्यते—निश्चितेऽपि प्रमाणात् तच्चे सर्वत्र मिथ्यावभासात्
 निवर्तन्ते, हेतुविशेषादनुवर्तन्तेऽपि ; यथा द्विचन्द्रदिग्विपर्यासादय आस-
 वचनविनिश्चितदिक्चन्द्रतत्त्वानाम् ; तथा निर्बिचिकित्सादान्नायादवगतात्मतत्त्व-
 स्थानादिमिथ्यादर्शनाभ्यासोपचितबलवत्संस्कारसामर्थ्यान्मिथ्यावभासानुवृत्तिः ;
 तन्निरूपयतेऽस्त्यन्यदपेक्ष्यम् ; तच्च तत्त्वदर्शनाभ्यासो लोकसिद्धः ; यज्ञादयश्च
 शब्दप्रमाणकाः ; अभ्यासो हि संस्कारं द्रढयन् पूर्वसंस्कारं प्रतिबन्ध्य
 स्वकार्यं संतनोति ; यज्ञादयश्च केनाप्यदृष्टेन प्रकारेण ; श्रेयपरिपन्थि-
 कलुषनिवर्हणद्वारेणेत्यन्ये, नित्यानां कर्मणां दुरितक्षयार्थत्वात् । स्यादेतत्
 —अनुवर्तन्तां मिथ्यावभासाः ; प्रमाणात् निश्चयः ; यथातथ यथानिश्चयं
 च व्यवहारः ; तस्मान्नावगतात्मतत्त्वस्य काचन शुभाशुभा वा प्रवृत्ति-
 रूपपद्यते । उच्यते—जातेऽपि तत्त्वदर्शने, अनादि च पटौ संस्कारे,
 द्रवीयसि^१ च मिथ्यादर्शनञ्च संस्कारे निश्चया अपि मिथ्यार्था भवन्ति ;
 यथा दिङ्मूढस्थाननुसंहितासवचसः, प्राणिव प्रवृत्तिदर्शनात् ; तथा
 प्रसितरज्जुभावाया अपि^२ रज्ज्वाः प्रमाणानुसन्धाने सर्पआन्त्या भयदर्शनम्^३ ।
 तस्माज्जातेऽपि प्रमाणात् तत्त्वदर्शने अनादिमिथ्यादर्शनाभ्यासपरिनिष्पन्नस्य
 द्रवीयसः संस्कारस्याभिभवयोच्छेदाय वा तत्त्वदर्शनाभ्यासं मन्यन्ते । तथा
 च “ मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ” इत्युच्यते ; शमदमब्रह्मचर्ययज्ञादिसाधन-
 विधानं च ; अन्यथा कस्तदपदेशार्थः ? स्यादेतत्—ब्रह्मचर्यादिसाधनोप-
 क्रमादेवाप्रायात् तत्त्वविज्ञानम् । तदसत् ; शब्दभावात् प्रतिपत्तेरुत्पत्तेः ; न
 हि प्राक् साधनविशेषेभ्यस्तत्त्वप्रतिपत्तिपर आप्रायोऽवाचकः, नाप्य-
 निश्चायकः, अथवाशाङ्कानिमोक्षात्^४ ; अन्यथा तद्रूपदिष्टेषु^५ साधनेष्वपि
 दुर्लभा प्रतिपत्तिः । अपि च अन्यथानिश्चयेऽपि रज्जुगता भरतादयो
 मिथ्यावभासिनः शोकभयादिहेतवः ; निश्चितेऽपि गुलस्य माधुर्ये तत्र मिथ्या-
 तिकावभासाऽवितथ इव दुःखयति, अवितथस्येव तस्यापि घृत्कृत्य
 त्यागात् ; तस्मात् तन्निरूपयते विनिश्चितब्रह्मात्मभावेनापि साधनान्यपेक्ष्याणि ;

^१ दित—B.

^४ दर्शनात्—B.

^७ साधनविशेषेष्वपि—B.

^२ B omits च.

^५ Bph. 2-4-6.

^६ भासैरेव—B.

^३ रज्जोः—B.

^४ मोक्षात्—B.

^९ सागदर्शनात्—B.

यथैव प्रमाणात् तत्त्वामिव्यक्तौ न मुक्तेः कार्यता, तथाभिव्यक्तिविशेषेऽपि साधनेभ्यः । श्रुतयस्त्वभ्यासपरिनिष्पत्त्यवस्थाविषयाः शब्दसाधनज्ञानापेक्षा वा भवन्तु, ²तद्धेतुत्वादुत्तरस्य—इत्यलमतिविस्तरेण ।

यदपि—एथकार्या एव कर्मविषयो ज्ञानाधिकारभवतारयन्ति, अपाकृत-
र्णत्रयस्य तत्राधिकारात्—तदपि न नियोगतः, आश्रमविकल्पस्य स्मरणात्—
“³तस्याश्रमविकल्पमेके” “⁴धमिच्छेत्तमावसेत्” इति, “⁵यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” इति श्रवणात्; “⁶एतद्ध स्म वै तदूर्ध्वं विद्वांसोऽ-
भिहोत्रे न जुहुवांचकिरे” तथा “⁷किं प्रजया करिष्यामः” तथा “⁸किमर्था
वयमप्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे” इति कर्मयोगदर्शनात् । प्रति-
पन्नगार्हस्थ्यस्यात्वविद्यैव कृतकृत्यतां मन्वानस्य ऋषापाकरणं प्रत्यनाहृतस्य
विहिताकरणनिमित्तस्य पाप्मनो विद्योदय⁹प्रतिबन्धुत्वं दर्शयति—¹⁰“ऋणानि
त्रौण्यपाकृत्य” इति ।

इदं तु युक्तम्—कार्यान्तर¹¹निरपेक्षाणांमपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वात्
“¹²तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विधिदिवन्ति यज्ञेन” इति विद्याङ्गभावः ;
सोऽप्युत्पत्त्यर्थतया, न प्रमाणादिवत् कार्योपयोगेन ; विद्यायाः कार्यान्तरा-
भावात् । संस्कारपक्षो वा, स्मृतः ; संस्कृतस्य हि विद्योत्पत्तेः ; तदुक्तम्—
“¹³विहितत्वाच्चाश्रमकर्माणि” इति ।

ननु इद्योपादे एव विद्योत्पादः ; तत्र दृष्टैवेतिकर्तव्यतापेक्ष्यतां श्रमदमा-
दिसाधन¹⁴विशेषाश्रमविक्षेपस्य विहन्त्री, समाहितचित्तस्याभ्यस्यतो ज्ञान-
प्रसादोत्पत्तेः ; न तु यज्ञादयः, तैर्विनाप्यभ्यासेन तत्संभवात् । सत्यम् ;
तथा चोर्ध्वतसां ¹⁵चाश्रमिणां विनापि तैर्विशुद्धविद्योदय इष्यते ; किं तु
कालकृता विशेषः ; साधनविशेषाद्भि सा क्षिप्रं क्षिप्रतरं च व्यज्यते ; तदभावे
चिरेण ¹⁶चिरतरेण च । तदुक्तम्—¹⁷“तर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेश्चवत्”

1 यथैव च—B.

7 Brh. 4-4-22.

13 Brahm.-Sū. 3-4-32.

2 तद्दीज—B.

8 .....

14 विशेषादि—A and C.

3 Gaut.-Dhar. 1-3-1.

9 विशोदयस्य—A and C.

15 B omits च.

4 .....

10 Manu. 6-35.

16 B omits चिरतरेण.

5 Jābāla. 4.

11 निरपेक्षाणा—B.

17 Brahm.-Sū. 3-4-26.

6 Kauṣ. 2-4.

12 Brh. 4-4-22.

एषोऽर्थः—“¹यज्ञेन दानेन” इति श्रवणात् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते विद्यायाभ्यासा-
कम्यायामपि, यथान्तरेणाप्यश्वं ग्रामप्राप्तौ सिद्ध्यन्त्यां शैघ्रचायाह्वेसाय वाश्वोऽ-
पेक्षते ।

ननु विद्यारूपं ब्रह्मैव; न विद्या ब्रह्मणोऽन्या; तच्च नित्यमकार्यम्; तत्र
कथं किञ्चिदपेक्ष्येत? उच्यते—यथोपधानतिरोहितरूपस्फटिकमणिरुपधानाव-
कर्षणं स्वरूपामिव्यक्तयेऽपेक्षते तथेहापि द्रष्टव्यम्; न हि स्फटिकमणेः
पूर्वरूपं विनष्टमुपधानसंनिधेः, तदपगमे वान्यदुत्पन्नम्; न च कस्मादनेक-
विशभागक्षणव्यवहितस्य पूर्वसभागक्षणस्योत्पत्तिः संभवति; न च भिन्निवगमेऽ-
ङ्गारेभ्यः पुनः काष्ठसंततिप्रवृत्तिः । तस्माद्यथैवाकार्यं स्फटिकरूपमुपधानाव-
कर्षणमपेक्षते तथात्मरूपमपि । स्यादेतत्—ज्ञानं तु च सापेक्षम्; तच्च
स्फटिकाङ्गिणं कार्यम्; पुरुषप्रयत्नो हि तत्र ज्ञानार्थः । किं पुनर्ज्ञानं
स्वरूपेणैवार्थितम्, आहोस्विदर्थस्वभावसिद्धये? न तावत् स्वरूपेण, अर्थेन
व्यवहारात्; न ⁵विज्ञानमात्रनिबन्धनो व्यवहारः, मिथ्याज्ञानेनापि प्रसङ्गात् ।
अकार्यस्वभावाय ज्ञानमर्थ्येत⁶, तदर्थो व्यापार⁷स्तेनार्थितो भवति । न च
ज्ञानार्थं कश्चिद्विकारः, तयोरसंबन्धत्वात्; योग्य⁸देश्यतायाः सर्वत्र भावात्;
सर्वप्रतिपत्तृणां⁹ च विदितत्वप्रसङ्गात्; ध्वस्तानागतेषु च तदसंभवात् ।
तस्माद्यथातिरोहितमपि तिरोहितमिवाभि¹⁰व्यज्यत इव प्रयत्नापेक्षम्,
¹¹तथात्मतत्त्वमप्यतिरोहितं¹² तिरोहितमिव प्रयत्नादभिव्यज्यत इवेति पुष्कलम् ।

संस्तुतास्त्रिभुवोऽतः सामान्यात्मा स वर्णितः ।

हेमेव परिहार्यादिभेदसंहारसूचितम् ॥ ३ ॥

यतश्च विशाषप्रत्यस्तमयमुखेन तन्निरूपणम्, अतोऽन्यैर्ब्रह्मविद्याभियुक्तैः
सामान्यरूपं ब्रह्म निरूपितम्—“¹³स एष महानज आत्मा सत्तालक्षणः”
तथा ¹⁴“सत्तैव सर्वभेदयोनिः प्रकृतिः परा” इति । यथा उवर्णतत्त्वं
कटककुलीयादिविशेषोपसंहारेण निरूप्यमाणं तत् सामान्यमिति । ये वा¹⁵—

1 Brh. 4-4-22.

2 अपेक्ष्यते—B.

3 B omits स्व.

4 सान्निधी—B.

5 हि for वि—B.

6 मर्थ्यते—B.

7 तेनैवार्थितः—B.

8 देशकतायाः—B.

9 वक्तृणां—A and C.

10 व्यज्यमानमिव—B.

11 तथात्सैकत्व—B.

12 B adds अपि.

13 Cf. Brh. 4-4-24.

14 . . . . .

15 च—B

“निर्विशेषं न सामान्यं भवेच्छशविषाणवत्” इत्यभाषमाहुः; तान् प्रत्युच्यते—संहतासिलभेद इति । यदि तावदसामान्यत्वं साध्यते सिद्धसाधनम्; विशेषाणामभावे केषां तत् सामान्यम्? सामान्यं तूक्तं ब्रह्मवादिभिः विशेष-प्रत्यस्तमयसुरेण निरूपणादुपचारतः । अथाभाव एव साध्यः, विशेषैरेवास्य निर्विशेषैर्व्यभिचार इति ।

^१इति श्रीमन्मण्डनमिश्रविरचितायां ब्रह्मसिद्धौ

ब्रह्मकाण्डः समाप्तः ।

^१ Ślōka-Vārtika, page 548.

^२ इत्याचार्यमण्डनमिश्रकृतौ ब्रह्मकाण्डं समाप्तम्—A and C.

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

ओम् ।

॥ तर्ककाण्डः ॥

ननु प्रत्यक्षादिभिर्व्याधुक्तानां भावस्वभावानामवगमाच्चैकस्मिन्नह्ये शब्दः
प्रमाणम्, प्रत्यक्षादिविरोधात्, ¹ग्रावप्लवनाद्यर्थवचोवत् । उच्यते—

आहुर्विधातु प्रत्यक्षं न निषेद्धु विपश्चितः ।

नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ १ ॥

ननु प्रमाणान्तरपरतन्त्राणां पुरुषवचसां तद्विरोधाद्युक्तमप्रमाणत्वम् ;
स्वतन्त्रस्य² त्वाम्नायस्यानपेक्षितप्रमाणान्तरप्रवृत्तेस्तद्विरोधेऽपि कस्मान्प्रमाणत्वम् ?
आम्नायविरोधादेव तु प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतायाः किमिति न च्यवन्ते ?
तुल्येऽनपेक्षत्वे न विशेषहेतुरस्ति । तत्र वृथा प्रमाणान्तरविरोधपरिहार-
परिश्रम इति ।

तत्र केचिदाहुः—प्रत्यक्षादिविरोधे आम्नायस्य दोषत्वम्, सापेक्षत्वात् ;
तथा हि—स्वरूपसिद्ध्यर्थमेव तावत् प्रत्यक्षादीनाम्नायोऽपेक्षते ; तथा च
तेषां प्रामाण्यमनुमन्तव्यम्, तदपबाधने स्वरूपस्यैव तावदसिद्धेः ; न त्वेव-
माम्नाये प्रत्यक्षादीनां काचिदपेक्षा । ह्यष्टव्यभिचारत्वाच्च शब्दस्य,³ प्रत्यक्षस्य
चाह्यव्यभिचारत्वात् । अपि च तावकाशानवकाशयोरनवकाशं बलवत् ;
अनवकाशाश्च प्रत्यक्षादयः, सावकाशास्तु शब्दो गौणेनार्थेन ; तथा हि—
शक्यमेकत्वमभेदश्रुतीनामुपचरितमवकाशो वर्णयितुम् ; अविवक्षितार्थानां
वा वेदान्तानां जपोपयोगोऽवकाशः ; उपनिषदो वेदान्ता इति ⁴वर्णितम् ।
किं च व्याकुलत्वादान्नायस्य अव्याकुलत्वात् प्रत्यक्षादीनाम् ; कर्मविधयो
हि भेदाश्रया अभेदाश्रयाश्च वेदान्ताः परस्परपराहता असत्यपि प्रमाणा-
न्तरविरोधे दुर्लभप्रमाण्याः ; किं पुनरव्याहृतप्रतिष्ठितप्रामाण्यप्रत्यक्षादिविरोधे ।
तस्मादिदमविरोधाय प्रयत्यत इति । मुख्यत्वाच्च ; मुख्या हि प्रत्यक्षादयः ;
जातस्य प्रान्तरपरकाल आम्नायः ; स तैः प्रतिष्ठितार्थैरपहृतविषयः
करूपनीयानां बाध्यते, तदनुसारेण वार्थकरूपनामर्हति । अर्थतोऽपि च
मुख्यता प्रत्यक्षादीनाम् ; पदपदार्थविभागाधीन ⁵आम्नायार्थपरिच्छेदः,
स च प्रत्यक्षादिष्व्वायतते । अतोऽविरोधाय ⁶प्रयत्यत इति ।

¹ शिला—A and C.

² स्थान्नायस्य—B

³ B omite—स्य.

⁴ वर्णितः—A ; वर्णितः

—B.

⁵ भान्नायार्थ—B.

⁶ प्रयत् इति—A.

अन्ये मन्यन्ते—तुल्यबलत्वेऽपि प्रत्यक्षादीनामाज्ञावस्य च वस्तुनि
विकल्पानुपपत्तेर्विरोधे संशयः स्यात्; तेनाविरोध उपपाद्यत इति ।

अन्यदर्शनम्—आज्ञाय एव बलवांस्तद्विरोधे ; “¹पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बस्य
प्रकृतिवत्” ; “²पूर्वाभावेन नोत्पत्तिरुत्तरस्य हि सिध्यति” इति । तथा हि—
सर्वस्य निसर्गजः प्रत्यक्षादिनिबन्धनः किल विभक्तवस्तुपरिच्छेदः ; तदपेक्षस्तु
तत्पूर्वकोऽनिसर्गजः कस्यचिदेवागन्तुरद्वैतावगमः ; स पूर्वमनुष्मत्त्वादिनुमश-
कृत्तदपवाधात्पोदीयते । इतश्च—संभवद्वित्रिचित्रविभ्रमहेतुत्वात् प्रत्यक्षादीनाम्,
विगलितनिखिलदोषाशङ्कत्वाच्चाज्ञावस्य ; पुरुषाश्रयाणां हि द्वाषाणां शब्दे-
पुरुषाभावेऽसंभवात् । शक्यो ह्याज्ञायादेवानादिरविद्यासंस्कारो विभ्रमहेतुः
प्रत्यक्षादिषु संभावयितुं निश्चेतुं च देहात्माभिमानः³ न त्वेवमपौरुषेये
शब्दे ‘काचिद्दोषाशङ्का ; सत्यां वा प्रमाणमेव न स्यात् । प्रत्यक्षादीनां तु
व्यावहारिकं प्रामाण्यम्, अविद्यासंस्कारस्य⁴ व्यवहारविपर्ययाभावात् ;
यत्र च व्यवहारविपर्ययो न तत्र प्रामाण्यम् । शब्दे तु संभावितदोषे न
तच्चावेदनेन प्रामाण्यम् ; न व्यवहारविपर्ययेण ; अदृष्टार्थत्वात् दोषेभ्यो
व्यवहारविसंवादिज्ञानदर्शनाच्च । प्रत्यक्षादीनां तु ‘व्यवहारे संवादात्
शक्यते व्यवहारविसंवादिज्ञानहेतुदोषः कल्पयितुम् ; व्यवहारविपर्ययाच्चि त
‘कल्पयेत् ; तच्चदर्शनस्य तु वेदान्तजन्मनः प्रतिपक्षत्वात् तच्चप्रतिद्विषिमात्र-
हेतुरेवानादिरविद्यानुबन्धः⁵ कल्पयते ; ततो दोषानुबन्धः प्रामाण्यं चेति न
विरोधः । शब्दस्तु संभावितदोषो दुर्लभप्रामाण्य एव स्यात् ; इत्यते हि
दोषेभ्यो व्यवहारविसंवादिज्ञानोत्पत्तिः ; तत्र दोषाशङ्कया व्यवहारविसंवादस्य
शङ्कितत्वात् तच्चप्रतिघातस्य च, न तच्चावेदनलक्षणं प्रामाण्यम्, न
व्यवहारविसंवादलक्षणमिति । तस्मात् शब्दस्य प्रामाण्याभ्युपगमे प्रमाणान्तर-
विरोधेऽपि तस्यैव बलवच्चमिति सांप्रतम् । यत्तु प्रत्यक्षाद्यपेक्षणादिति,
तत्रोच्यते—न प्रमितावधेक्षावत्ता शब्दस्य प्रत्यक्षादिषु, किंतु स्वरूपसिद्धौ ;
अन्यथा प्रमाणमेव न स्यात् । तथा च स्वकार्येऽनपेक्षत्वाच्च प्रत्यक्षादिभ्यो
हीक्ते । प्रत्यक्षादयोऽपि स्वरूपसिद्धौ नान्यानपेक्षाः ; कार्ये हि सापेक्षत्वं

¹ Mm. Sū. 6-5-54.

² Śūtra-Vārtika.

page 82.

³ वाक्यम्—A.

⁴ कस्यचिदपेक्षा—A.

⁵ हेतुः—A and B.

⁶ व्यवहार—A.

⁷ कल्पयते—A.

सामर्थ्यमपकर्षतीति¹ । यच्चेतेषां² प्रामाण्यमनुमन्तव्यमिति, को वान्यथाह ? व्यवहाराविसंवादिलक्षणं तु तत्, न तच्चावेदनलक्षणम् । व्यावहारिक-प्रामाण्योपेत्यैः प्रत्यक्षादिभ्यः सिद्धादाप्राभातत्त्वदर्शनम्, तद्विरोधात् तेषु तत्त्वदर्शनांशमे³वापबाधते, न व्यवहाराविसंवादांशम् । दृष्टं च हेतुत्वे-नापेक्षिताया अपि पूर्वस्थाः प्रतिपत्तेः परस्याः प्रतिपत्तेर्बलीयस्त्वम् ; यथा दूरस्थेषु वनस्पतिषु हस्तिप्रतिपत्तिभ्यो वनस्पतिप्रतिपत्तेः ; अपेक्षिता हि हस्तिप्रतिपत्तयो व्यक्तवनस्पतिप्रतिपत्त्या हेतुत्वेन ; न तस्या इन्द्रियार्थ-संनिर्घर्षमात्राज्जन्म, आपातेऽभावात् ; न च⁴ देशविशेषात्, तद्देशस्थस्यै-वोत्पत्तेः ; तस्मात् पुरोवर्तिषु वनस्पतिषु प्रणिहितमनसः प्राच्यविपर्यया-नुगतमतिस्फुरत्सचिबेन्द्रियादि⁵संयोगकारिता सेति मन्तव्यम् । एवमेकादि-संख्याबुद्ध्या च पाया विशत्यादिबुद्ध्योऽप्युदाहारीः । एते च यदेके वर्णयन्ति— स्वयमेव व्याहृता वेदान्तार्थप्रतिपत्तिः ; नाभेदे अहमन्तरेण शक्योऽवसातुम् ; भेदोपाया हि तस्य प्रतिपत्तिः ; तत्राभेदः समाक्षिप्तभेद एव प्रताबत इति व्याघातः—तदपास्तम् ; यत् उपायमाप्स्यति प्रतिपत्तिः, नोपायस्य परमार्थ-ताम्, मिथ्याज्ञानादपि⁷ तत्त्वप्रतिपत्तिः । व्यावहारिकं च भेदस्य सत्यत्व-मिष्टमेवेति । व्यभिचारदर्शनं च दृष्टहेतुजन्मनोः शब्दप्रत्यक्षयोः समानम् ; इतरथोरपि तुल्यमव्यभिचारित्वम् । तथानवकाशलमपि ; यदि स्वस्वेकमद्भ्यं वेदान्तार्थः, कस्तेषामन्योऽवकाशः ? अथौपचारिकमेकत्वं तदर्थः अबि-चक्षितार्थता वा जपोपयोगिनाम्, तत्र विरोध एव नास्तीति नलानलचिन्ता नावतरति । तत् कृतः सावकाशत्वेन दीर्घत्वम् ? कथं च मुख्यमर्थमति-लक्ष्योपचरितेऽवकाशः ? कथं⁸ वौत्पत्तिके शब्दस्यार्थं प्रति शेषभावे— “⁹दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्” “¹⁰अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः” इति च—अविचक्षितार्थता ? प्रमाणान्तरविरोधादिति चेत्, वार्तिभेदतः ; न प्रमाणस्य प्रमाणान्तरापेक्षं प्रामाण्यम्, येन तद्विरोधे स्वरसं जहात ; तदपेक्षत्वे हि तदनुगुणतया वर्तेत । निरपेक्षस्य¹¹ कः प्रमाणान्तरानुसरणे

¹ A omits इति.

² अनुमन्तव्यं प्रामाण्य-
मिति—B.

³ भावबाधते—B and C.

⁴ A and C omit च.

⁵ A omits एव.

⁶ B omits सं.

⁷ ज्ञातादपि—A.

⁸ चौत्पत्तिके—A.

⁹ Śābarabhāṣya.

I-1-1.

¹⁰ Mīm.-Sū. I-2-40.

¹¹ स्व तु—B.

हेतुः ? लौकिकास्तु शब्दाः प्रमाणान्तरापेक्षं स्वार्थमभिदधतीति युक्ता
तेषां तदनुसारिणी वृत्तिः । तुल्ये त्वनपेक्षत्वे किमिति न विपर्ययः, उभयोर्वा
व्याघातादप्रामाण्यम्, “^१पौर्वापर्ये पूर्वदोर्बल्यम्” इति वा रजतज्ञानस्यैव पूर्वस्य
बाधः ? न खलु रजतज्ञानविरोधाच्छुक्तिज्ञानमन्यविषयमविषयं वा । कथं
तर्हि वेदे गुणवादः ? यत्र श्रौतैरर्थैः प्रमाणार्थानिष्पत्तेरसंभवः, तत्र द्वितीयस्या
अपि वृत्तेः शब्दानां प्रवृत्तिदर्शनात् तथा प्रमाणविषयलाभः, अत्र तु
शब्दाः स्वरतेन लभन्ते विषयम्, तत्र न प्रमाणान्तरविरोधादपावर्तन्ते ;
न ह्येषां प्रमाणान्तरनिबन्धनोऽर्थः, येन तद्वशादपावर्तेरन ।

अथ मतम्—^२उभयानुग्रहादेवं कल्प्यते; एवं हि शब्दः प्रत्यक्षादय-
श्रानुगृहीता भवन्ति; अन्यथा प्रत्यक्षादयोऽत्यन्तैव बाधिताः स्युः ।
नैतत् सारम्; प्रमाणसामर्थ्यानुसारेण प्रमेये कल्पना कल्पना स्यात्; प्रमाणे
तु स्वरसत्सिद्धं परित्यज्य ^३कल्पनायां न निबन्धनमस्ति । तस्मात् प्रमाणा-
नुसारेण विकल्पसमुच्चयव्यवस्थाः कल्पन्ते, नोभयानुग्रहात्; नोभयमनु-
ग्रहीतव्यमिति प्रमाणमस्ति । ते एव प्रमाणे इति चेत्—यदि मतम्, न प्रमाण-
स्य प्रमाणान्तरादनुग्राह्यत्वम्; अपि तु सत एव; प्रमाणत्वादेव हि तस्य
तेनार्थव्यवस्थापना—यथा तर्हि ततोऽर्थोऽवगम्यते तथा व्यवस्थापनीयः;
एवं तदनुगृहीतं भवति अन्यथा बाधितं स्यात् । अप्रमाणीका चार्थ-
व्यवस्था, ततः स्वरतेन प्रतीतिः अन्यस्य चाभावात् । इतरेतराश्रयप्रसङ्गा-
च्च; प्रामाण्यात् सिद्धादर्थान्तरे प्रतीतिः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या कल्पनीया,
तत्प्रतीतिश्च प्रामाण्यम्; स्वरसलभ्ये त्वर्थे प्रतीतित एव प्रामाण्यमिति
नेतरेतराश्रयता । तस्माद्विरोधे बाध एव पूर्वस्य प्रमाणानुसारी, तथा प्रतीतिः ;
नोत्तरस्य विषयान्तरकल्पना । न खलु रजतज्ञानानुग्रहाय ^४शुक्तिशकलज्ञान-
स्य नोपरोऽपरः कल्प्यते । न च प्रत्यक्षादीनामनन्यगतित्वादनवकाश-
त्वम्; या खलु रजतादिविभ्रमाणां गतिः, सा तेषामपि; यदि तेषामुप-
चारितः कल्पितो वा विषयः, प्रत्यक्षादीनामपि तथा; अथासत्त्वात् तस्या
विषया अविद्यमानार्थाः; प्रत्यक्षादयोऽप्येवम् । तस्मादविभक्तितार्थत्वमुप-

^१ स्वमर्थ—A.

^२ Mīm. Śā. 6-5-54

^३ उभयवानु—B.

^४ मथ—A.

^५ कल्पनायाः—A.

^६ पनात—A and B.

^७ शुक्ति—A and C.

^८ अपरोऽपि—A and B.

चरितार्थत्वं वा गतिरुभयोरविशिष्टा । एतेनेदमपि पराकृतम्, ¹यदाहुः—
शब्दस्य प्रमाणान्तरविरोधे दृष्टमुपचरितार्थत्वमविवक्षितार्थत्वं वा लोके;
तस्मात् प्रत्यक्षादिविरोधे वेदान्तानां तथाभाव इति, प्रत्यक्षादिष्वपि
तथा दर्शनादिति ।

यत्तु मुख्यत्वात् प्रतिष्ठितार्थैरपहतविषय आज्ञाय इति ; अत एव
बाधकः, शुक्तिज्ञानवत् । न च तदनुसारेणार्थकरूपनामर्हति, अपेक्षत्वात् ;
न तदर्धानमस्य प्रमाणत्वम् ; न तैः संभूयकारित्वम्, ²नाश्रयस्य प्रत्यक्षा-
दीनां चैकवाक्यभावः ; परस्परानपेक्षो ह्युभयत्र बुद्ध्युत्पादः । तत्र परबली-
यस्त्वं न्याय्यम् ; यथोक्तम्—

“⁴पूर्वात् परबलीयस्त्वं तन्न नाम ⁵प्रतीयताम् ।

अन्योन्यानिरपेक्षाणां यत्र जन्म विद्या भवेत् ॥”

यत्र त्वेकवाक्यतया संभूयकारित्वं तत्रानुपजातविरोधितया स्वरस-
दृच्या मुख्ये स्थिते, प्रथमया दृच्या त्वेकवाक्यत्वं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्ति तद-
पेक्षितार्थसमर्पणानुपपत्तेः परपदानि द्वितीयया दृच्या पूर्वापेक्षितमर्थं समर्प-
यन्त्येकवाक्यतासामर्थ्यादिति मुख्यबलीयस्त्वम् । यत्तु व्याकुलत्वादिति,
तत्रोच्यते—स्याद्वाकुलत्वम्, यदा कर्मविषयो भेदप्रतिपादनपराः स्युः ; ते
तु सिद्धं भेदमुपाश्रित्य ‘इदमनेत्यं साधयेत्’ इति पुरुषहितानुशासनप्रधानाः।
स्यादेतत् ; असति भेदेऽन्यप्रत्यस्तमथात् कुतो हितानुशासनम् ? उच्यते—
यया खलु श्येनादिषु “न हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति प्रतिषेधात्
साध्यांशप्रत्यस्तमप्यनुशासनम्, एवं सर्वत्र सर्वांशप्रत्यस्तमयेऽपि ; तथा
हि—निषिद्धात्प्रोक्त्या कथं हिंसा साध्या स्यात् ? अथ भवति कस्य-
चित् वीरक्रोधाक्रान्तस्वान्ततया समुद्धतध्वान्तरिस्कृतविवेकविज्ञानस्यानर्थ-
मप्यर्थत्वेन पश्यतः शास्त्रोपदेशमतिक्रामतः, तथा ज्योतिष्टोमादिषु निसर्ग-
जाविद्याप्रदक्षिता अप्रतिबुद्धानां त्रयोऽप्यंशाः, तानुपाश्रित्य तेषामनुशा-
सनम् । प्रतिबुद्धास्तु कर्मविधिभिर्नानुशाष्यन्ते ; यया श्येनादिविधिभिर्प-
ब्रितक्रोधारातयः । तदेवं व्यवहारसिद्धभेदा⁶श्रयेषु कर्मविधिषु यद्यपि भेद-

¹ यदाह—B.

² C omits न.

³ नां चैकवाक्यताभा-
वात्—C.

⁴ Tantra-Vārtika,
page 819, reads

पूर्वापर्य.
⁵ प्रतीयते—A.

⁶ . . . . .

⁷ हिंसा—B and C.

⁸ रवजित—A.

⁹ श्रियेषु—A.

प्रतीतिरस्ति, तथापि तेषामतत्परत्वात् तत्र प्रामाण्यं वृत्तान्तेष्विवा¹र्थाद-
पदानाम् । तथा च कुतस्तैर्वेदान्तानां पराहतिः, वेदान्तैर्वा तेषाम्? अपि
च प्रत्यक्षादिष्वेव पराहतिरुप²लभ्यते, बाध्यबाधकभावदर्शनाद्रजतशुक्तिशक-
लादिज्ञानेषु; भेदाभेदप्रतीतिश्च सर्वत्र । तदेवं बलवच्चेऽप्याज्ञायस्य यो नाम
मन्दशीलौकिकवचसां प्रत्यक्षादिविरोध उपचरितार्थत्वदर्शनाल्लोकवद्भेदेऽपि
शब्दवृत्तमिति मन्यते, यो वा निरूढनिविडतया भेददर्शनान्धकारेण प्रत्य-
क्षादीनामेव बलवच्चं³ मन्यते, लोकवचसां च तैर्बाधदर्शनात्, तत्प्रतिबो-
धनाय विरोधो निरस्यते; न हि यो नाम मन्दविषेण⁴ वाचिकेन दष्टो
त्रियते, नासौ न चिकित्स्यत इति ।

तत्र प्रत्यक्षे त्रयः कस्याः—वस्तुस्वरूपविधिः⁵ वस्तुस्वरूपस्य⁶ व्यव-
च्छेदः, उभयं⁷ वेति; उभयस्मिन्नपि त्रैविध्यम्—योगपद्यम्, व्यवच्छेद-
पूर्वको विधिः, विधिपूर्वको व्यवच्छेद इति तत्र वस्तुस्वरूपव्यवच्छेदे
उभयस्मिन् वा भेदः प्रत्यक्षगोचर इति भेदत विरोधः । स्वरूपविधिमात्रे तु
कस्यचिद्व्यवच्छेदेन शून्ये न भेदः प्रमाणार्थः; न हि व्यवच्छेदाद्वत्ते भेद-
सिद्धिः । विधिमात्रव्यापारं च प्रत्यक्षम्; अतो न विरोधः । कथमि-
त्युच्यते—

लब्धरूपे क्वचित् क्वचित् तादृगेव निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणात्मे न निषेधस्य संभवः ॥ २ ॥

न तावद्व्यवच्छेदमात्रं प्रत्यक्षव्यापारः, न युगपदुभयम्, न व्यवच्छेद-
पूर्वकं विधानम्⁸ यतः सिद्धे विषये सिद्धरूपमेव निषिध्यते—‘नेदमिह,
‘नायमयम्’ इति सिद्धे भूतले सिद्धो घटः, यवि वा अश्वः । न प्रतिषेध्यात्
प्रतिषेधविषयाच्च विना प्रतिषेधोऽवकल्पते । कथं तच्चैत्यन्तासतां प्रधान-
स्वरूपानां प्रतिषेधः? न हि ‘तत्र क्वचिद्देशे काले वा निषेधः, आत्य-
न्तिकत्वात्; नापि कृतश्रित् सिद्धिः, अत्यन्तासत्त्वात् ।⁹ तत्र केचिदाहुः—
‘स्वपुष्पादिषु तावत् सिद्धेषु स्वादिषु तद्विधाः पुष्पादयो निषिध्यन्ते; ‘प्रधानं
नास्ति’ इति जगत्कारणे सुरबदुःस्वमोहात्मताविभक्तकार्यत्वादीनि¹⁰ निवार्यन्ते ।

¹ र्थादानाम्—A.

⁴ B omits स्य.

⁷ B and C omits तत्र

² लभ्यते—A.

⁵ वेति—A.

⁸ अत्र—A.

³ मयुते—A and B.

⁶ पूर्व—A.

⁹ न वार्यन्ते—C.

अन्ये तु—कुतश्चिन्निमित्ताद्बुद्धौ लब्धरूपाणां बहिर्निषेधः क्रियत इति वर्णयन्ति; अन्यथा दैवनिषेधे कः प्रतिषेधोऽप्रासरूपे? 1 प्राप्तरूपे वा कथमत्यन्ताय प्रतिषेधः? अपि च अनपेक्षितविषयनिषेधे व्यवच्छेदे शून्यता प्रमाणार्थः स्यात्, न भेदः; सर्वस्य सर्वत्राविशेषेण निषेधात् । यस्तु भेदाय व्यवच्छेदः स भेदयोः सिद्धिमपेक्षते; न च सा विधाना-²द्वत इति प्राग्बिधानमेषितव्यम्; विधिपूर्वक एव ³च निषेधोऽप्यक्रियत इति ।

नापि विधिपूर्वको व्यवच्छेदः; यतः—

क्रमः संगच्छते युक्त्या नैकविज्ञानकर्मणोः

न संनिहितजं तच्च तदन्यामर्थं जायते ॥ ३ ॥

न स्वस्वेकप्रमाणज्ञानव्यापारौ सन्तौ विधिव्यवच्छेदौ क्रमवन्तौ युज्येते, क्षणिकत्वात्; क्रमवतोर्हि व्यापार्याः पश्चात्तनो न तद्व्यापारः स्यात्, व्यवधानात् । अपि च जन्मैव बुद्धेर्व्यापारोऽर्थावग्रहरूपायाः; सा चेदर्थविधानरूपोदया, विधिरेवास्या व्यापारः, यौगपद्यस्य निषेधात्, उत्पन्नायाश्च⁴ पुनरनुत्पत्तेः । अपि च संनिहितार्थालम्बनं प्रत्यक्षं नासंनिहितमर्थमवभासयितुमर्हति; न चानवभासमान⁵रूपं व्यवच्छेत्तुं पर्याप्तोति; अनवभासमाने हि तत्र व्यवच्छेदे व्यवच्छेदमात्रं स्यात्, न व्यवच्छेदः कस्यचित्; सर्वस्य वा स्यात् । तस्मान्नानवभासमाने व्यवच्छेदे⁶ व्यवच्छेदः; न च संनिहितार्थालम्बने प्रत्यक्षेऽसंनिहितावभासो युक्तः; कथमिदानीं बाधकं प्रत्यक्षम्? तत्र हि पूर्वार्थनिषेधपुरःसरोऽन्यविधिरैकज्ञानेऽभ्युपेयते, असंनिहितनिषेधावभासश्च; तस्मान्नैष नियमः, यतः पूर्वा निषेधः, एक⁷ज्ञानव्यापारं च क्रमः, प्रत्यक्षेण⁸ चासंनिहिता⁹र्थावभासः । नैतत् सारम्; तत्रापि पूर्वविज्ञानविहिते रजतादौ 'इदम्' इति च संनिहितार्थसामान्ये निषेधो विधिपूर्व एव; शुक्तिकाविधिस्तु विरोधिनिषेधपूर्व उच्यते; विधिपूर्वता च नियमेन निषेधस्योच्यते, न विधेर्निषेधपूर्वक¹⁰ता निषिध्यते; न च तत्रैक-

1 अप्राप्तरूपे—B.

2 दत्तमिति—B.

3 A omits च.

4 A and B omit रूप.

5 अन्यव्यवच्छेदः—A

and B.

6 विज्ञान—A.

7 प्रत्यक्षे—A.

8 B omits च.

9 A omits अर्थ.

10 A omits क.

ज्ञानस्य क्रमबद्धापाारता, उभयरूपस्योत्पत्तेः; पूर्वज्ञानप्रापितत्वाच्च विषयव्यवच्छेद्ययोर्नासंभवः; पूर्वज्ञानावभासिते च व्यवच्छेद्ये व्यवच्छेदस्य वृत्तेर्नासंनिहितार्यावभासप्रसङ्गः, पूर्वापेक्षस्य तस्योत्पत्तेः; पूर्वापेक्षयैव च तत् द्विरूपमुदेति; अन्यथा एकरूपमेवोदीयात् । अपि च सर्वव्यवच्छेदान-पाकुर्वतः को व्यवच्छेदोऽभिमतः, येन प्रत्यवस्थीयेत? सिद्धः स लोक इति चेत्, अयं वा किं न लोकसिद्धः—‘नाश्वो गौः, न गौरश्वः’ इति ?

यत्तु मतम्—एकविधरेवान्यव्यवच्छेदः; तथा हि—दर्शनययैव तदा-कारतया तद्रूपं विदधाति, तथा तदेकाकारप्रतिनियमात् ‘तदेव, नान्यत्’ इत्य-न्यद्वचवच्छिनत्ति; तत्सामर्थ्यप्रभाविता च ‘इदम्, नेदम्’ इति विकल्पौ भावा-भावव्यवहारं प्रवर्तयतः । न होकाकारप्रतिनियता^१ दर्शनसंसर्गिणो ज्ञानाद-न्योऽन्यव्यवच्छेदः । ‘तत्रोच्यते—

विधानमेव नैकस्य व्यवच्छेदोऽन्योऽन्योऽन्यः ।

मा स्म भूदविशेषेण मा न भूदकधीजुषाम् ॥ ४ ॥

नैकप्रतिनियमोऽस्याभावनिश्चयनिमित्तम्, उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्येतरस्य^६ चाविशेषेण व्यवच्छेदप्रसङ्गात्; तत्प्रतिनियमो हि ततोऽन्यस्यासंसर्गः । तथा चासंसर्गाद्व्यवच्छेदे तस्य दृश्यादृश्ययोरविशेषादुभयोर्व्यवच्छेदः स्यात् । अथ मतम्—भवत्येव तथा हि—यावन्तोऽस्यानात्मानस्तानविशेषेण तदात्मनियमाद्दर्शनमपाकुर्वेति; तथा च नास्यान्य आत्मानः; तद्देशकालस्तु भवेयुः, रूपादिव्यवच्छेदात्; तत्रोपलब्धिलक्षण^७ प्राप्तिविशेषस्तद्देशकाल-व्यवच्छेदावधारणाय; संभवति ह्यनुपलभ्यस्तद्देशकालोऽनन्त्यानुपलभ्यमानोऽ-प्यन्योपलब्धौ, रूपोपलब्धाविव रतः; न^८ तु तुल्योपलम्भयोग्यतः; निघमे-नोपलब्धात्; इतरवत्; अन्यथा न तुल्योपलम्भयोग्यतः स्यात् । सत्यम-स्तस्य विभागः, न त्विदानीं दर्शनप्रतिनियमस्य सामर्थ्यम्; तथा हि—प्रतिनियतमपि तत्र^९ देशे काले च रूपे दर्शनं तयोर्थभा^{१०} रूपविधिभात्रो-

१ स्येवोत्पत्तेः—A.

२ स्वीयते—A.

३ दन्यासं—C.

४ Saṅkhaṇḍī and

Citsukha read

अत्र. in their
commentaries.

५ स्वाशेषेण—B.

६ सर्गाव्यवच्छेदे—B.

७ प्राप्तिविशेष—B.

८ B and C omit तु.

९ काले देशे—A.

१० A omits यथा.

पक्षयात्र रसं व्यवच्छिन्नति, तथा भूभागदर्शननिबन्धोऽपि ¹भूभागविधिमन्त्र-
व्यापारत्वात् घटदृश्यमपि व्यवच्छिन्धात्; व्यवच्छेदे वा सर्वस्य² व्यव-
च्छेदः । तस्मात् दृश्यव्यवच्छेदेऽपि हेत्वन्तरमुपास्यम्, न दर्शनप्रतिनियममा-
त्रम् । ³तथा चात्मान्तरव्यवच्छेदेऽपि न ततः सिद्धिमुपाश्रुते । कामं
विधेर्विधेयासत्त्वव्यवच्छेदरूपत्वात् तदभावो व्यवच्छिद्येत; नात्मान्तरस्यत्ता,
तद्देशकालयोरिवानुपलभ्यसत्ता । नैकस्य बहव आत्मान इति चेत् अन्य-
तस्तीहि विरोधाद्यवच्छेदः; न दर्शननियमात् । असति च व्यवच्छेदे कुतो
बहुत्वम्, कुतो वा विरोधः? इतरतराश्रयं वा; तस्मान्नैकविधिरन्यव्यव-
च्छेदः । अपि च एकनियमादन्यव्यवच्छेदे चित्रादिषु नीलादीनामेकदर्श-
नभाजां भेदो न सिध्येत्, एकज्ञानसंसर्गादेकत्र ज्ञानस्यनियमात् ।

ननु प्रकृत्यैव भिन्ना भावाः; तांस्तद्विधान् विवेकदेव दर्शनं परस्पर-
रतो व्यावर्तयति; न हि व्यावृत्तिरन्या व्यावृत्तिमतः; तत्र व्यावृत्तिम-
द्विषौ 'सापि विधीयत एव; यत्प्रकृतिः स्रज्ज यः पदार्थः स तयैव
प्रकृत्या विधेयः; अन्यथा न तस्य विधिः स्यात्; व्यावृत्तस्वभावाश्च भावा
यथायथं दर्शनेषु निर्भासन्ते; तस्मात् तयैव विधीयन्त इति । अत्राप्य-
संस्पृष्टनिर्भासनादसंस्पृष्टस्वभावत्वे दृश्यादृश्ययोरविशेषेण व्यवच्छेदस्तद-
वस्थः । अपि च

न भेदो वस्तुना रूपं तदभावप्रसङ्गतः ।

अरूपेण च विपन्नत्वं वस्तुनो नावकल्पते ॥ ५ ॥

न व्यावृत्तिर्वस्तुस्वभावाः; सा स्वरूपकानेकाधिष्ठाना प्रतिज्ञायते प्रज्ञायते च ।
तथा च तस्या एकस्या अनेकवृत्तेर्वस्तुस्वभावत्वे वस्तुनामपि भेदो न स्यात्;
नैकस्मादाभिन्नमभिन्नस्वभावं भिन्नं युज्यते तद्देव । अथ मा भूदेष दोष
इत्यर्थान्तरादेव व्यावृत्तिरास्वीयते, तथापि व्यावृत्तेरूपत्वात् स्वरूपेण न
भावा व्यावृत्ताः स्युः । अपरः कल्पः—भेदः परस्परानात्मस्वभावः; स
चेद्द्वस्तुनः स्वभावः वस्तुनामभावप्रसङ्गः, अभावात्मकत्वप्रतिज्ञानात् । अपरः

1 B omits भू.

2 B omits स्य.

3 तथापि चा—A
and C.

4 A omits अपि;

B omits सापि.

5 छष्ट—A and C.

6 B omits प्रतिज्ञायते.

7 B omits—एकस्याः.

8 श्रीयते—A.

9 अभावात्मकत्वज्ञा-

नात्—B; अभावा-

त्मनोऽप्रतिज्ञा-

नात्—C.

प्रकारः—भेदश्चेद्वस्तुनः स्वभावः, नैकं किञ्चन वस्तु स्यात्, भेदेनैकत्वस्य विरोधात् । परमाणुरपि भेदादनेकात्मक इति नैकः । तथा च तत्समुच्चय-रूपोऽनेकोऽप्यस्मात्मा नावकल्पते ; तत्रैकत्वानेकत्वयोरनुपपत्तेस्तृतीयप्रकारासंभवाच्च वस्तुनो निःस्वभावत्वप्रसङ्गः । अन्या व्याख्या द्वितीयावर्षस्य—व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पे प्रत्यवतिष्ठते ; वस्तुगत एष विभागः—तत्त्वभावत्वमन्यत्वं^१चेति, नावस्तुनि विकल्पविरचितशरीरे भेदेऽवतारमर्हति । तथा हि—तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयोऽनादिविकल्पवासनोपादानविकल्प^२परिदर्शितशरीरः ‘अयमस्माद्भिन्नः, अयमनयोर्भेदः’ इति व्यवहारं भ्रवत्यति ; न भेदो नाम किञ्चिद्वस्तु, यस्य तत्त्वमन्यत्वं वा ‘किञ्चिद्विचर्यते’ । तत्रेदं पुनरुपतिष्ठते—अरूपेण च भिन्नत्वं वस्तुनो नावकल्पते । यदि तर्हीरूपो निःस्वभावो भेदः—न हि वस्तुस्थित्यास्ति, विकल्पैरेव केवलमुपदर्शयते—^३न तर्हि वस्तुनो भिन्नत्वम्, परमार्थतो भेदाभावात् ; न हि कल्पितेन स्वभावेन पारमार्थिकी तद्रता युज्यते ; कल्पितैव स्यात् । तदेतदस्माभिरुच्यमानं किमिति भवान्नानुमन्यते? वयमप्येतदेव ब्रूमः—न भेदो भावतोऽस्ति, अनाद्यविद्याबिलसितमेतदिति ।

यदुक्तम्—भेदात्मत्वे वस्तुनो परवस्त्वभावः ; तदभावादितरस्वापीति वस्त्वभावः ; तत्राहुः—परापेक्षं वस्तुनो भेदस्वभावं ब्रूमः, नात्मापेक्षम्, येन विरोधादेकवस्त्वभावः स्यात् ; स्वरूपेण त्वेकं वस्तु परापेक्षया^४ भिन्नमिति । तत्रोच्यते—

पौरुषेयीमपेक्षां च न हि वस्त्वनुवर्तते ॥ ५१ ॥

नापेक्षा नाम कश्चिद्वस्तुधर्मः, येन वस्तूनि व्यवस्थाप्येरन् ; न खलु स्वहेतुप्रापित्वे^५ १० स्वभावव्यवस्थितेषु वस्तुषु स्वभावस्थितये वस्त्वंसरापेक्षं युज्यते । तत्र पुरुषप्रत्ययधर्मोऽयम् । न च पुरुषप्रत्ययव्यवस्थितेषु वस्तूनि, स्वहेतुभ्यः^६ १० स्वस्वभावव्यवस्थितेः । अतो न तदनुसारेण वस्तुरूपं व्यवतिष्ठते । व्यवस्थितवस्तुस्वरूपानुसारेणैव तस्य व्यवस्था न्याय्या, तत्पूर्वकत्वात् । परस्परापेक्षायां च

^१ चेति—A.

^४ A omits किञ्चित्.

^६ भेद—A.

^२ विरचितशरीरः—A and B.

^५ विचार्यते—B and C.

^७ A adds च.

^३ B omits न.

^{१०} A and B omit त्व.

^४ B and C omit य.

^७ भिमन्दे—C.

^{११} C omits स्व.

वस्तुस्वभावस्थितावितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अथवा यदुक्तम्—एकस्माद्भेदादव्यतिरेकाद्भेदानो भेदाभावप्रसङ्ग इति, तत्राहुः—न भेद एकः, रूपविरोधात्; एकत्वे च तन्निमित्तं वस्तूनामेकत्वं स्यात्; तस्मात् प्रतिभावं भेदो भिद्यते; कथं तद्धिनेकाश्रयत्वम्? अपेक्षातः; तथा हि प्रतियोग्यपेक्षं तस्य स्वरूपं व्यवस्थितम्; तथा च यथा¹यथं भेदैः प्रतियोग्यपेक्षैरात्ममूर्तैर्भिन्नाः सर्वे भावा इति । तत्रोच्यते—पौरुषेयीमिति । पुरुषो श्लोकमर्थं गृहीत्वा परमपेक्षते कार्यार्थम्; स्वहेतुभ्यस्तु प्रतिकल्पाविकलस्वभावानां भावानां भावान्तरेषु किमर्थापेक्षा? ननु स्वभावस्त्वयै; नानाविधा हि भावस्वभावाः; तत्र कश्चित् प्रतियोग्यपेक्षयैव व्यवतिष्ठते² वस्तुतत्त्वे; यथायमेव भेदः । न तर्हि हेतुभ्यो भावस्याविकलात्मलाभः, भेदाख्यस्य रूपस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । हेत्वन्तरात् प्रतियोगिनः संपद्यमानः पश्चाद्भेदो न स्वभावः स्यात् ।

स्यादेतत्—अविकलरूप एव भावो हेतुभ्यो जायते । तत्र भेदाख्यं रूपं प्रतियोग्यपेक्षम्, नानपेक्षं कदाचिदिति तस्य तद्विघ्नत्वात् तेन तद्विधेनैव सह जायते इति न विकलरूपप्रादुर्भावः । तत्रोच्यते—भवतु तद्विधस्य प्रादुर्भावः; अपेक्षार्थस्तु वक्तव्यः; बस्य हि यत्र किंचिदायतते, तत् प्रदपेक्षत इत्युच्यते; नान्यो विशेषः सापेक्षनिरपेक्षयोर्व्यपस्थापको निरूप्यते । तत्र न तावदुत्पत्तिः प्रतियोगिन्यायतते, स्वहेतुभ्योऽविकलस्योत्पत्तेः; नार्थक्रिया, तदसंनिधानेऽपि तस्यार्थक्रियादर्शनात् । प्रतीतिश्चेत्—तथा हि, नानपेक्ष्य प्रतियोगिनं भेदः प्रतीयत इति—न तर्हि भेदस्वभावः सापेक्षः; तस्मिन्नवस्थिते वस्तुस्थित्युत्तरकाला प्रतीतिरन्तरमेव प्रतियोगिनमपेक्षते; यथा व्यवस्थितानपेक्षस्वभावा रूपादयश्चक्षुरादीनां प्रतीतौ न सापेक्षस्वभावाः कथ्यन्ते । इतरेतराश्रयाच्च न प्रतीतिरपि पररपरायत्तावकल्पते । न च वस्तुमात्रादनवगृहीतभेदाद्भेदसिद्धिः, एकस्मिन्नपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मात् पौरुषेयीमपेक्षां न वस्तुनवर्तते; अतो न वस्तुस्वभाव इत्यर्थः ।

¹ O omits स्व.

² B omits यथं.

³ O omits वस्तु.

⁴ कल्परूप—B.

⁵ हेतुः—A and B.

⁶ क्षन्वयोः—A.

⁷ पौरुषेयपेक्षा—O; पौरुषेयपेक्षा—B.

⁸ ता—A.

प्रकारः—भेदश्चेद्वस्तुनः स्वभावः, नैकं किञ्चन वस्तु स्यात्, भेदेनैकत्वस्य विरोधात् । परमाणुरपि भेदादनेकात्मक इति नैकः । तथा च तत्समुच्चय-रूपोऽनेकोऽप्यस्वात्मा नावकरूपते ; तत्रैकत्वानेकत्वयोरनुपपत्तेस्तृतीयप्रकारासंभवाच्च वस्तुनो निःस्वभावत्वप्रसङ्गः । अन्या व्याख्या द्वितीयार्थस्य—व्यतिरेकाव्यतिरेकविकल्पे प्रत्यवतिष्ठते ; वस्तुगत एष विभागः—तत्त्वस्वभावत्वमन्यत्वं¹ चेति, नावस्तुनि विकल्पविरचितशरीरे भेदेऽवतारमर्हति । तथा हि—तच्चान्यस्वाम्यामनिर्वचनीयोऽनादिविकल्पवत्सतोपादानविकल्प² परिदर्शितशरीरः 'अथमस्माद्भिन्नः, अथमनयोर्भेदः' इति व्यवहारे³ भ्रवत्वयति ; न भेदो नाम किञ्चिद्वस्तु, यस्य तत्त्वमन्यत्वं वा 'किञ्चिद्विचार्यते । तत्रेदं पुनरुपतिष्ठते—अरूपेण च भिन्नत्वं वस्तुनो नावकरूपते । यदि तर्हीरूपो निःस्वभावो भेदः—न हि वस्तुस्मित्यास्ति, विकल्परेव केवलमुपदर्श्यते—⁴ न तर्हि वस्तुनो भिन्नत्वम्, परमार्थतो भेदाभावात् ; न हि कल्पितेन स्वभावेन पारमार्थिकी तद्गता युज्यते ; कल्पितैव स्यात् । तदेतदस्माभिरुच्यमानं किमिति भवान्ना⁵नुमन्यते ? वयमप्येतदेव नमः—न भेदो भावतोऽस्ति, अनाद्यविद्याविलसितमेतदिति ।

यदुक्तम्—भेदात्मत्वे वस्तुन एकवस्त्वभावः ; तदभावादितरस्यापीति बस्त्वभावः ; तत्राहुः—परापेक्षा⁶ वस्तुनो⁷ भेदस्वभावं ब्रूमः, नात्मापेक्षम्, येन विरोधादेकवस्त्वभावः स्यात् ; स्वरूपेण त्वेकं वस्तु परापेक्षया⁸ भिन्नमिति । तत्रोच्यते—

पौरुषेणानपेक्षा च न हि वस्त्वनुवर्तते ॥ ५३ ॥

नापेक्षा नाम कश्चिद्वस्तुधर्मः, येन वस्तूनि व्यवस्थाप्येरन् ; न स्वस्वस्वत्वेनापेक्षा⁹ 10 स्वभावव्यवस्थितेषु वस्तुषु स्वभावस्थितये बस्त्वनापेक्षा युज्यते । तत्र पुरुषप्रत्ययधर्मोऽयम् । न च पुरुषप्रत्ययानुविधायीनि वस्तूनि, सहेतुभ्यः¹⁰ स्वस्वभावव्यवस्थितेः । अतो न तदनुसारेण वस्तुरूपं व्यवतिष्ठते । व्यवस्थितवस्तुस्व¹¹रूपानुसारेणैव तस्य व्यवस्था न्याय्या, तत्पूर्वकत्वात् । परस्परापेक्षायां च

¹ चेति—A.

⁴ A omits किञ्चित्.

⁸ भेद—A.

² विरचितशरीरः—A and B.

⁵ विचार्यते—B and C.

⁹ A adds च.

⁶ B omits न.

¹⁰ A and B omit स्व.

³ B and C omit प्र.

⁷ भिन्नन्दते—C.

¹¹ C omits स्व.

वस्तुत्वभावस्थितवितरेतराश्रयप्रसङ्गात् । अथवा घटुक्तम्—एकस्याद्भेदादव्यतिरेकाद्भस्तुनो भेदाभावप्रसङ्ग इति, तत्राहुः—न भेद एकः, रूपविरोधात्; एकत्वे च तन्निमित्तं वस्तुनामेकत्वं स्यात्; तस्मात् प्रतिभावं भेदो भिद्यते; कथं तर्ह्यनेकाश्रयत्वम्? अपेक्षातः; तथा हि प्रतियोग्यपेक्षं तस्य स्वरूपं व्यवस्थितम्; तथा च यथा¹घटं भेदैः प्रतियोग्यपेक्षैरात्मभूतैर्भिन्नाः सर्वे भावा इति । तत्रोच्यते—पौस्वेयीमिति । पुरुषो ह्येकमर्थं गृहीत्वा परमपेक्षते कार्यार्थम्; स्वहेतुभ्यस्तु प्रातल्लघाविकलस्वभावानां भावानां भावान्तरेषु किमर्थापेक्षा? ननु स्वभावस्थितये; नानाविधा हि भावस्वभावाः; तत्र कश्चित् प्रतियोग्यपेक्षयैव व्यवस्थितते² वस्तुतत्त्वे; यथायमेव भेदः । न तर्हि हेतुभ्यो भावस्वविकलात्मलाभः, भेदाख्यस्य रूपस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । हेत्वन्तरात् प्रतियोगिनः संपषमानः पश्चाद्भेदो न स्वभावः स्यात् ।

स्यादेतत्—अविकलरूप एव एवो हेतुभ्यो जायते । तत्र भेदाख्यं रूपं प्रतियोग्यपेक्षम्, नान्येक्षं कदाचिदिति तस्य तद्विधत्वात् तेन तद्विधेनैव सह जायते इति न विकलरूपप्रादुर्भावः । तत्रोच्यते—भवतु तद्विधस्य प्रादुर्भावः; अपेक्षार्थस्तु वक्तव्यः; बस्य हि यत्र किञ्चिदायतते, तत् तदपेक्षत इत्युच्यते; नान्यो विशेषः सापेक्षनिरपेक्षयोर्व्यपस्थापको विरूप्यते । तत्र न तावदुत्पत्तिः प्रतियोगिन्यायतते, स्वहेतुभ्योऽविकलस्योत्पत्तिः; नार्थक्रिया, तदसंनिधानेऽपि तस्यार्थक्रियादर्शनात् । प्रतीतिश्च—तथा हि, नानपेक्ष्य प्रतियोगिनं भेदः प्रतीयत इति—न तर्हि भेदस्वभावः सापेक्षः; तस्मिन्नवस्थिते वस्तुस्थित्युत्तरकाला प्रतीतिरर्थान्तरमेव प्रतियोगिनमपेक्षते; यथा व्यवस्थितानपेक्षस्वभावा रूपादयश्चक्षुरण्येसां प्रतीतौ न सापेक्षस्वभावाः कथ्यन्ते । इतरेतराश्रयाच्च न प्रतीतिरपि पररपरायत्तावकल्पते । न च वस्तुमात्रादनवगृहीतभेदाद्भेदसिद्धिः, एकस्मिन्नपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मात् पौस्वेयीमपेक्षां न वस्तुनवर्तते; ³अतो न वस्तुत्वभाव इत्यर्थः ।

¹ C omits स्व.

² B omits ययं.

³ C omits वस्तु.

⁴ कल्परूप—B.

⁵ हेतुः—A and B.

⁶ क्षन्वयोः—A.

⁷ पौस्वेय्यपेक्षा—C; पौ

स्वेय्यपेक्षा—B.

⁸ ता—A.

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

कामम्, दाहपाकौ तु स्पशादेव; तौ च ¹लोके प्रतीतभेदौ सत्यपि संयोगिद्रव्यविक्रियासामान्ये; कर्म चैकं संयोगविभागसंस्काराणां हेतुः, आत्मा चेच्छादीनाम्, तत्त्वादयश्च प्रत्येकमभेदाह्लाषवप्रकाशादीनाम्, रूपादयो ज्ञानविशेषाणां सजातीयक्षणानां ²चेत्युत्प्रेक्षितव्यम् । ननु नार्थक्रियाभेदमात्राद्भेदं ब्रूमः, अपि तु तत्रासंभाविन्या अहृष्टायाः; यथा चक्षुषि सत्यप्यहृष्टायाश्च ³बधिरे तत्रासंभाविन्याः शब्दबुद्धेरिन्द्रियभेदः; परस्परसंभाविकार्याश्च प्रायेण भावाः, अन्यकार्यस्यान्यत्रादर्शनात्; अथ कार्यासंभवः कथं प्रत्येतव्यः? ननुक्तं तत्रादर्शनात्; न तर्ह्यसंभवः; अस्य स्वस्वद्वयं जगत् तस्य कार्यजातमेकत्रैव दृश्यत इति कथमदर्शयसः तत्र सिद्धे भेदे तत्रादर्शनम्, तत्रादर्शनाच्च ⁴भेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयभेदानुमानम् । अथ मतम्—अहृष्टस्य दर्शनादिति; तदसत्, ⁵एकस्यापि क्रमवतां कार्याणां दर्शनात् । स्यादेतत्—एकान्ततोऽभेदे कार्यदर्शनादर्शने न युक्ते, विशेषाभावात् । न तर्हि कार्यभेदोऽभेदमपवाचयति, तदनुपमर्देन विशेषमात्रानुमानं स्यात्; तच्च कल्पनाविषयं नैवावजातीभेदे, वस्तुसतस्तस्यायोगात्, तत्त्वान्यत्वयोरसंभवात् । यस्तु क्षणिकवादी तत्त्वमेव विशेषस्य ⁷न मन्यते, तस्यासत्कारणत्वभावाभेदे कथं तुल्यत्वभावकार्योत्पादः? अथ निरन्वयविनाशानामपि कल्पनाविषयादभेदात् कार्यस्य तुल्यता; हन्त! ⁸तर्हि भेदादेव कल्पनाविषयात् कार्यभेदसिद्धे संघे कारणभेदकल्पना । अथ न कार्याभेदेन कारणत्वभावाभेदोऽपेक्ष्यते ⁹भिन्नस्वभावेभ्यः ¹⁰सहकारिभ्य एककार्योत्पत्तेः यथा चक्षुरादिभ्यो ¹¹रूपादेर्ज्ञानस्य; यथा तर्हि कार्यत्वभावाभेदाय न कारणत्वभावाभेदोऽपेक्ष्यते, तथा तद्भेदाय कारणभेदोऽपि नापेक्षितव्यः । अपि च अनेककारणभ्योऽप्येकस्मिन् कार्ये कारणव्यापारविषयभेदस्तेनैव वर्णितः, यथा ¹²ज्ञानस्य—चक्षुषो रूपग्रहणनियमः, समनन्तरज्ञानादुपलम्भात्मता, विषयानन्दकारतेति । यदि च कार्यतुल्यत्वं न हेतुसाम्यकृतम्, न कार्याद्वैत्वनुमानं स्यात्, भिन्नजातीयादपि तुल्यजातीयोत्पत्तिसंभवात् । हेत्वभेदश्चेन्न

¹ लोक—B.

⁶ व—A and C.

¹¹ रूपज्ञानस्य—A and C.

² चेत्याद्युत्प्रेक्षितव्यम्—A.

⁷ A and C omit न.

¹² B omits अपि.

³ B omits च.

⁸ A omits तर्हि.

⁴ A omits च.

⁹ अपेक्ष्यते—A and B.

⁵ एकस्यापि—C.

¹⁰ B omits सहकारिभ्यः.

कार्याभेद उपयुज्यते, कस्तुल्यजातीयाद्विजातीयस्य जन्म निवारयेत् ? तत्र यथा व्यावहारिकादभेदात् कार्याभेदः, तथा व्यावहारिकाद्भेदात् कार्य-भेद इति न विशेषः । स्यादेतत्—कल्पितश्रेद्धेदः कार्यभेदाय प्रभुः, न तर्हि कल्पितः; न ह्यन्यत् परमार्थसतो लक्षणमर्थक्रियासामर्थ्यात्; तुल्यमि-दमभेदेऽपि ।

योऽपि मन्यते—युगपद्विरुद्धार्थक्रियादर्शनाद्भेदावगतिः; तथा हि—जननमरणवृद्धिक्षयस्थानगमनशोकहर्षादिदिविधविरुद्धधर्मसमुपेतमेकदेशे विश्व-मुपलभ्यते; तद्भेदवदिति गम्यते; तस्यापीदमेवोत्तरमावृत्त्या—दाहपाक-विभागेनेति । कथम् ? इदं तावदयं प्रष्टव्यः—को विरोधात् ? यद्येकत्रासं-भवः, सोऽसिद्धः । अथ परस्परव्यवच्छिन्नात्मता, अननादयश्च परस्पर-रूपनिवृत्त्यात्मान इति; न तर्ह्यतो भेदसिद्धिः, एकस्मिन्नपि वहौ दम्भृत्वपक्तुत्वदर्शनात्; न हि परस्परव्यवच्छेदेन स्तरं नानात्वं धर्माणाम्; ततश्चेद्धेदः, नानेकधर्मकमेकं किञ्चित् स्यात् । अथ परस्परानात्मात्मतैव विरोधः—नैकस्मिन् स एव भवति, न च भवतीति; ततो भेदावसायः; तदसत्; न ह्येवं धर्मावेव; कुतश्चयोर्विरोधाद्भेदावगतिः? स्वपुष्पादिषु चोभयाभावाद्युभयप्रसङ्गः । अथ न्येघातुकभावो विरोधः—हर्षः शोकं हन्ति, शोकश्च तम्; एवमितरेष्वपि; तत्रापि नाजात एकोऽन्यं नाशयति, नान्याधिकरणम्; तस्मादेकधिकरणो भूत्वा नाशयतीति वाच्यम्; एवं च तयोरेकाधिकरणत्वदर्शनात् तद्दर्शनेनाधिकरणभेदानुमानमव्यभिचारम् । अथ भावरूपतावच्छेदात्मानो धर्मा विरोधिनः—नित्यत्वानित्यत्वमूर्त-त्वामूर्तत्वादयः; तत्संबन्धाद्भेदावगतिः; तदपि न; यतो नावश्यम्, यो यत्र भवति, तत्तं व्याप्नोति; न हि रथादयस्तत्तं योगादयो वा नभो व्यश्नुवते, अन्यान्वा संयोगिनः पृथिव्यादीन्, अवच्छिन्नत्वात् । एवमव-

¹ A and O omit अपि.

⁴ A omits एकं.

⁸ संयोगा वा—A and

² रं सामर्थ्यावृत्त्या—B

⁵ द्वेदगतिः—A.

B.

³ परस्परानात्मात्मानः

⁶ B omits च.

—B.

⁷ वाच्यभाषकभाव—B.

च्छिन्ना धर्मा अनवच्छिन्नमनन्तमर्थमाश्रयन्तोऽपि न व्यश्नुवते; अतो नैकस्मिन्नपि भावाभावविरोधः ।

यस्तु मन्यते—अर्थक्रियाभेदोऽर्थक्रियाव्यवस्था; ततो भेदाधिगमः; एकत्वे हि न व्यवस्था युज्यते; तथा च पयसोऽपि तैलं तिलेभ्यश्च दधि स्यात्; तथैकस्मिन् जायमाने सर्वं जायेत, नश्यति च नश्येत्; अन्यथा भेद एव शब्दान्तरेणोक्तः स्यात्; तदुक्तम्—'सहोत्पत्तिविनाशौ सर्वं च सर्वत्रोपयुज्यते' इति; तस्यापीदमेवोक्तम्—'दाहपाकविभागेनेति । यदि कार्यनानात्वं व्यवस्था, न¹ तथा तिलानां पयसश्च² भेदं प्रतिपद्यते । अथ पयसो दध्नो जन्म, नान्यत् इति व्यवस्था; नान्यत्वं सिद्धया व्यवस्थया प्रमितिसत्तं तल्लक्षणमनुप्रवेष्टुमर्हति, तस्या असिद्धिप्रसङ्गात् । तस्माद्दधिजननशक्तिस्तदभावाच्च व्यवस्था; ततो भेदः; न हेतुविषये एकस्य शक्यशक्ती युज्येते इति—स चायं विरोधिष्वर्भयोगो भेदहेतुरनन्तरमेव निरासि; यथा खलु दीर्घकालाः पदार्था मितकालैर्धर्मैः संबन्ध्यमानास्तद्धर्मणोऽतद्धर्मणश्च न विरोधपदभाजः; तथा परिमितदेशैर्विपुलदेशा अनन्ताश्च । कथमनन्तस्यान्तवान् धर्म इति चेत्, व्यतिरेकेऽनिर्वचनीयत्वे वा नास्त्यस्य विनावकाशः; अव्यतिरेकेऽपि दीर्घकालस्येव मितकालः । योऽपि दीर्घकालवर्धे न प्रतिपद्यते तं प्रतीदं पुनः पठितव्यम्—दाहपाकविभागेनेति । एकोऽपि बहिः किंचिदेव दहति पचति च; तथा च दाहकश्चादाहकश्च न भिद्यते; तथा न दाहान्तराणि पाकान्तराणि वा करोति तस्मिन्नेव दाहे पाक्ये च; 'तथा बीजादयः प्रत्येकं समर्था अपि नाङ्कुरान्तराणि जनयन्ति, नापि सामग्री; तथा च जनकत्वमजनकत्वमिति । अथैकरिभन्नपि जनकशक्तिः, अन्यं प्रध्वस्तमागामिनं³ वैकं किं न जनयति? अत्र तत्रैवेषां सामर्थ्यम्, नान्यत्र तुल्यजातीयेऽपि; कुतः? तस्यैवोत्पत्तेः, कायमन्यत्वाच्च सामर्थ्यस्य; तथा च न शक्तिरशक्तिश्चेति विरोधः । अभेदेऽपि तर्हि पयसस्तिलानां दध्नोऽनुत्पत्तौ न विरोधः; तथा हि—यस्य तावद्दध्नः पयसो जन्म न तस्य तिलेभ्योऽनुत्पत्तिः, येन शक्यशक्ति-

¹ .....

² A omits न.

³ B omits च.

⁴ तथापि—B.

⁵ वैकं—C.

विरोधाद्भेदः स्यात् ; कुतः ? तिलानां पयसोऽभेदात् । अथ दध्यन्तरस्या-
नुत्पत्तेर्विरोधः ; तच्च न, अन्यत्राशक्तेरतत्रैव शक्तेर्बीजादीनामिव ; न हि
तमर्थमित्येव कारणं सर्वं तुल्यजातीयं जनयति, एकस्मादेव सर्वतुल्यजाती-
यकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । अथ मतम्—अर्थक्रियासु भेदेन विनियोगाद्भेद-
मध्यवस्यामः ; 'दध्ने हि पयो विनियुज्यते, न सिकतेति ; तदप्यनैका-
न्तिकम्, एकत्वेऽपि भेदेन विनियोगदर्शनात् ; तदेवार्थवस्तु सहकारि-
समेतं विनियुज्यते, न केवलम् । अथ मतम्—भिन्नमेव तत्, सहकारि-
संनिधानोपाधिभेदात् ; औपाधिकस्तर्हि प्रत्ययमात्रनिवेशी भेदः, न परमार्थतः ;
तथाभूतश्च भावभेदो ह्यनुज्ञायत एव । योऽपि क्षणिकत्वन भेदमाह,
तस्यापि भेदस्य तुल्यत्वात् सर्वं सर्वत्र विनियुज्यते, न वा किञ्चित्
कचित् ; अदृष्टसामर्थ्यत्वात् । अथ कल्पनाक्षिप्यादभेदात् तत्सिद्धिः,
परस्यापि तादृशाद्भेदादिति न विशेष इत्युक्तम् । योऽप्येकस्योभयं प्रति-
जानीते—भेदमेभेदं च, तेनैकत्रापि विरुद्धभाववेशमभ्युपयता दुर्लभ एव
दध्ना जनकत्वाजनकत्वाभ्यां तिलपयसोरभिप्रेय इति ।

तदेवम्—

एकस्यैवैष महिमा भेदसंभेदादनासहः ॥ ८ ॥

बह्वैरिव यदा भेदभेदकल्पस्तदा मुषा ॥ ८ १/२ ॥

एकत्र क्रियाभेदोपसृष्टेः, असंभवस्य चासिद्धेः, अदृष्टदर्शनस्य
चाभेदापवाधने सामर्थ्याभावात्, विशेषमात्रहेतुत्वात् तस्य च तत्त्वान्यत्वा-
भ्यामनिर्वाच्यस्य कल्पनास्पदत्वात्, अभेदादिव च तादृशात् कार्याभेदस्य
भेदादपि तद्विरुद्धस्योपपत्तेः, विरोधस्य चानैकान्तिकत्वादासिद्धत्वाद्वा न्यव-
स्थायाम्, विनियोगभेदस्य चानैकान्तिकत्वात्, अभेदादिव च कल्पिताद्भेदा-
त्सिद्धेः, भेदाभेदयोश्चैकत्र⁶ समवाये शक्यशक्योर्विनियोगाविनियोगयोश्चैक-
समवायसंभवात् एकस्यैवैष कोऽप्यचिन्त्यः⁷ सामर्थ्यात्तिशयो निखिलभेद-
प्रपञ्चसंपादनयै प्रभुः पावकस्येव पाकछोषादिप्रविभागनिमित्तं यदोपपद्यते

¹ Śaṅkhaṇḍī reads

दध्नि in his com-
mentary.

² A omits वि.

³ समवेतं—B.

⁴ परमार्थः—A.

⁵ नियुज्यते—B.

⁶ A omits त्.

⁷ चिन्तसा—B.

तदा भेदकल्पनमकारणम्, एकस्मादपि तत्तिद्धेः—इति पूर्वोपसंहारः । तदेतद्वचाम्यनूक्तम्—“^१एतावानस्य महिमा” इति; एतत्परिमाणमस्य सामर्थ्यम्—यदेकोऽपि “^२सहस्रशरीर्षा” इति “^३यद्भूतं यच्च भव्यम्” इति । पूर्वार्द्धेयनिर्दिष्टविधिविरुद्धा^४भिमत्तर्ककार्यव्यवहाराश्रयः कथमिति ? “^५अतः” प्रत्यक्षाभिमतात्, “^६पुरुष एवेदं सर्वम्” इति वाद्वृत्तिनिर्दिष्टात्, “^७उतामृतत्वस्य” इति वा देवमनुष्यलोकभेदेन प्रपञ्चादकस्मात् समस्ताच्च वृद्धतरः पुरुषः; तेनास्मिन् परिमितानां विरुद्धाभिमतावामप्यनन्ते न समावेशो न युज्यते । तदेव ज्यायस्त्वं दर्शयति—“^८पदेऽस्य विश्वा” इति; कृत्स्नोऽपि तावद्भूतप्रपञ्चोऽस्य कनीयान् भग इति, किं पुनः प्रत्येकम्; तथा हि—“^९त्रिपात्” इवा^{१०}परिमितमन्तं मरणादिभूतप्रपञ्च-धर्मशून्यं रूपं “^{११}दिवि” प्रद्योतावस्थायां भवति, प्रद्योतावस्थायां वा, सूर्यमण्डले, द्युस्थाने वा; तत्र हि तदुपास्यम्, तद्वि तस्योपलब्धिस्थानमिति तत्रेत्युच्यते ।

अपरः कल्पः—कल्पितेऽपि कार्यभेदाद्यवस्थायां^१ वा कारणभेदे किमिति न कार्यन्तरम्? किमिति वा न संकरः, विपरीता वा व्यवस्था? भेदेऽपि पयसः, तिलेभ्य एव तैलं न सिकताभ्यः? भिन्ना अपि चैककार्याश्रक्षुरालोकादयः, शरद्वृक्षादयश्च^{१०}; भेदेऽपि च तिलेभ्यस्तैलं पयसो दधि, न तु पयसस्तैलं तिलेभ्यो दधि? यदि मतम्—अचिन्त्येभ्यो भावसामर्थ्येभ्यः—अचिन्त्यान्युपपत्तौ भावसामर्थ्यानि ‘कस्मात्? कथम्?’ इति, कार्यदर्शने-न्नेयव्यवस्थानि—तैभ्यः कार्यस्य भेदः, व्यवस्था, न विपर्ययश्चेति; यद्येवम्, एकस्यैव सत्सु सामर्थ्यातिशयः—यदनेकं व्यवस्थितमविपरीतं च कार्यम्; तन्मात्रेण तत्तिद्धेरप्रामाणिका भावानां भेदकल्पनेति ।

स्यादेतत्—वद्वेरपि शक्तिभेदनिबन्धनः कार्यभेदः; तन्नैकस्मादनेकं

१ सूक्तम्—B.

५ B reads विरुद्धाविर-

८ B omits वि.

२ Puraṣa-Sūkta 3.

द्वा.

९ B omits न.

३ Do. 1.

६ B reads परिमित.

१० क्षापि—B.

४ Do. २.

७ व्यवस्था—B.

कार्यम् । तत्र यदि वह्निरपि कारणम्, कथं नैकस्मादनेकं कार्यम् ? अथ शक्तीनामेव कारणत्वमभिप्रेति ; तत्रोच्यते—

यथैव भिन्नशक्तीनामभिन्नं रूपमाश्रयः ॥ ९ ॥

तथा नानाक्रियाहेतुरूपं किं नाम्युपेयते ? ॥ ९^१ ॥

एकस्यानेककार्ययोगविरोधाच्छक्तिभेदः कल्प्यते । यदि चैकस्यानेक-
संबन्धविरोधः, कथं नानामूलाभिः शक्तिभिरेकः संबन्धते ? तत्र यथैकस्या-
र्थस्वभावस्य नानाशक्तियोगः, तथा नानाकार्ययोगोऽपि किं नानुज्ञायते ?
अथ नानाकार्ययोगे विरोधः, न नानाशक्तियोगे ; विशेषहेतुर्वाच्यः ।
अपि च शक्तीनामव्यतिरेकादेकमनेकात्मकमिष्टम् ; तत्रैकत्वं स्वाश्रयसमवा-
यिनानेकत्वेन न विरुध्यते ; कार्यगतेन त्वाश्रयान्तरसमवायिना विरुध्यत
इति सुभाषितम् । अथार्यान्तरत्वमेव शक्तीनाम्, आश्रयार्थो वाच्यः ;
संश्लेषश्चेत्, न भिन्नत्वे रूपाविभागलक्षणः संश्लेषः^१ ; भेद एव न स्यात् ;
न नैरन्तर्यम्, तच्छक्तिद्रव्यसंयुक्तस्य द्रव्यान्तरस्यापि तच्छक्तित्वप्रसङ्गात् ;
न हि द्रव्यस्यानन्तरं तच्छक्तेर्व्यवहितं भवति ; न हि चक्षुर्द्रव्यस्यानन्तरं
रूपस्य नानन्तरम् । विभुत्वाकारिकाशादीनां सर्वार्थशक्तिव्यवधानाभावात्
सर्वशक्तित्वप्रसङ्गः । तस्मात्कार्यविशेषात् कुतश्चिदाश्रयः ; तत्र यथा
भिन्नासु शक्तिषु तद्भेदादपकारान् भिन्नानेकोऽर्थस्वभावः करोति, तथा
कार्याण्यपीति कस्मान्नेष्ट्यते ? एवं तावन्नानुमानेनापि भेदाधिगमः, नार्थापत्त्या
च^१ ।

ये तु मन्यन्ते—सत्यमेतत्, न प्रत्यक्षं भेदाधिगमायालम् ; इतरे-
तरामावांशे हि भावानां भेदः, न सोऽक्षगोचरः ; “^६भावांशेनैव संयोगो
योग्यत्वात्तद्व्यस्य हि” ; तथा च न लिङ्गगम्योऽपि, अदृष्टसंगतित्वात् ;
अर्थापत्तिरपि कार्यव्यवस्थाहेतुका स्यात् ; सा असिद्धे भेदे^७ कार्यव्यवस्थाया
एवानुपपत्तेस्तत्रायुक्ता । तस्मात् सदुपलम्भहेतुभ्यः प्रमाणान्तरमेवाभावायोपा-
सनीयम् ; विधायकाद्वा प्रमाणान्तरमेव व्यवच्छेदकमभावाख्यम् ; तन्निबन्धना

^१ वा—B.

^४ वा—A.

^६ संबन्धो—C.

^२ C omits हि.

^५ Śloka-Vārtika

^७ C omits कार्य.

^३ B omits त्व.

हि भावानामसंकीर्णस्वभावता; यदबोचन्—“¹वस्त्वसंकरसिद्धिश्च तत्रा-
माण्य²समाश्रया” इति तान् प्रत्युच्यते—

अन्योन्यसंश्रयाद्भेदो न प्रमान्तरसाधनः ॥ १० ॥

नास्मिन्नयं नाद्यमयमिति भेदाद्धिना न धीः ॥ १०^३ ॥

न स्वल्प यद्यवच्छिद्यते, यतश्च व्यवच्छिद्यते, तयोरप्रतिपत्तौ व्यव-
च्छेदगतिः; नानपेक्षितविषयनिषेधयोः निषेधोऽस्ति; सन् वा शून्यतामापा-
दयेत्, न भेदमित्युक्तम् । तेषामपि वचः—

• “⁴गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तितान्नानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥”

तयोश्च प्रतिपत्तिर्यादि नासंकीर्णस्वभावयोः, अपि तु वस्तुमात्रत्वेन, व्यवच्छे-
द्यव्यवच्छेदावधिविभागाभावात्; न निषेधसंभवः अर्धमात्रे ह्यविभागे; विषय-
त्वेनापेक्षिते न निषेध्यम्; निषेध्यत्वेनापेक्षिते न विषयविशेषः; तत्रात्यन्ताय
निषेधः स्यात्; स च न सिद्धत्वेनासिद्धत्वेन वा युज्यत इत्युक्तम् । कस्य चित् कुत-
श्चिच्च⁵ भेदप्रतिपत्तौ सर्वस्य सर्वतो भेदप्रतिः स्यात्, ⁶अविशेषात् । तस्मादनेना-
संकीर्णस्वभावेन भिन्नावेव प्रविष्य विषयनिषेधयौ ‘नेदमिह,’ ‘नायमयम्’
इति व्यवच्छेदः प्रतिपत्तव्यः, संभवात् नियमाच्च । न चान्यथा प्रतियो-
गित्वम्, सामान्योपलब्धौ च स्थाणौ ⁷पुरुषाभावप्रतिपत्त्यभावात् । तथा
च सिद्धविषयनिषेधसङ्कीर्णकरणेन व्यवच्छेदमात्रविधायिन्यभावप्रतिपत्तिः
प्रत्यात्ममुपलक्ष्यते । तथा च इतरेतराश्रयत्वम्—असंकरपूर्वमभावज्ञानम्,
ततश्चासंकरसिद्धिरिति । अपि च न प्रमाणानुत्पादमात्रादभावज्ञानम्, सुषुप्ता-
दाबनुत्पत्तः; तस्मात् सत्सु प्रमाणकारणेषु प्रमाणानुत्पादोऽभावज्ञानहेतु-
रिष्टः; न च तस्य स्वरूपभेदः कश्चित्, येन सामर्थ्यातिशयाच्चक्षुरादि-
वद्भावः; किं तु नान्तरीयकत्वात्; नान्तरेण प्रमेयाभावं सत्सु प्रमाण-
हेतुषु प्रमाणानुत्पादः; असत्सु तु सत्यपि प्रमेये तदभावात् स्यादिति ।
तथा च लिङ्गवत् ज्ञानापेक्षः प्रतिपत्तेर्जनकः; स च यदि वस्त्वन्तरज्ञानम्,

¹ Śloka-Vārtika
page 473.

² समाश्रयात्—C.

³ भिदं—A.

⁴ Śloka-Vārtika
page 482.

⁵ A omits च.

⁶ C omits अविशेषात्.

⁷ C omits च.

⁸ पुरुषस्याभाव—A.

नासिद्धे वस्तुभेदे सिध्यति; ज्ञेयभेदानुमेयो हि ज्ञेयानुमेयानां ज्ञानानां भेदः । तथा च वस्तुभेदसिद्धिपूर्विकैवाभावाद्भेदावगतिरितीतेतराश्रयत्वम् । 'अथात्मनोऽपरिणामः; न स स्तिमितावस्था, सर्वाप्रतिपत्तौ कस्यचिदभावस्यानवगतेः; तस्मात् सत्यपि वस्तुन्तरज्ञानरूपपरिणामे तज्ज्ञानरूपपरिणामाभावोऽभावज्ञानहेतुः । न चैव विशेषः प्राग्बस्तुभेदसिद्धेः सिध्यतीति तदेतेतराश्रयत्वम् ।

ये त्वाहुः—दर्शनादेव भावानां भेदः सिध्यति; तथा हि—निर्विकल्पस्य प्रत्यक्षस्य सामान्यविषयत्वमपाकुर्वतीक्तम्—“तदर्थकं प्रतिद्रव्यं भिन्नरूपोपलम्भनात्” इति; यस्तु संयोगात् समवायाद्वा संकरः, सोऽभावाख्येन प्रमाणेनापनीयत इति; ते प्रागेव प्रत्यक्षः ।

येऽपि—विधायकप्रत्यक्षपुरःसरं प्रत्यक्षान्तरमेव वस्तुग्रहणप्रतियोगिस्मरणेति कर्तव्यतानुगृहीताक्षप्रतिलब्धजन्म व्यवच्छेदकं मन्यन्ते; यथैव सविकल्पस्य वस्तुग्रहणस्य पश्चाज्जन्म, शब्दस्मरणव्यवधिश्च—न चानैन्द्रियकत्वम्, इतिकर्तव्यताविशेषाद्बुद्ध्यादिन्द्रियात् तदुत्पत्तेः—एवं नास्तीत्यपि ज्ञानस्थेति ब्रुवन्तः; तान् प्रतादमेव वक्तव्यम्—अन्योन्यसंश्रयाद्भेदो न प्रमाणान्तरसाधनः । प्रत्यक्षान्तरसाधन इत्यर्थः; 'अयमसौ न भवति' इति ज्ञानं प्रत्यक्षं वा प्रमाणान्तरं वा; सर्वथा विषयनिषेधविभागाद्धते न निषेधसंभव इति ।

किं च

मीयमानैकरूपेषु न निषेधोऽवकाशवान् ॥ ११ ॥

अपि च सन्मात्ररूपे सर्वत्र प्रतीयमाने तत्त्वभावेषु वस्तुषु नेतराभिमत इतराभिमतप्रमाणानुत्पादः, सत्त्वभावत्वात् तयोः; 'सत्' इति च सर्वत्र प्रमाणसद्भावात्; प्रमाणाभावाच्चेतेतराभावज्ञानमिति । ननु नार्थानां किंचिदभिन्नं रूपम्; प्रत्यभिज्ञानाद्धि तद्भव्येत; न चार्थमात्रं दृष्टवतोऽर्थान्तरे स एवायमिति प्रत्यभिज्ञास्ति, यथा एकां गं दृष्टवतो गवान्तरे; सच्छब्दप्रत्ययानुवृत्तिस्तु पाचकादिवद्योगनिबन्धना; प्रमाणविषयो हि 'सन्'

१ भेदवति—A.

४ Śloka-Vārtika

६ तदवगम्येत—A.

२ अथाप्यात्मनो—A.

page 170.

७ O omits यथा and

३ O adds इति.

५ प्रतीयमाणे—A.

दृष्टवतः.

इत्युच्यते । नैतत्सारम्; न चेदभिन्नरूपप्रतिपत्तिः, निर्विषयत्वमेव प्रमाणस्या-
पद्येत; यतो न व्यवच्छेदमन्तरेण भेदप्रतीतिः; न व्यवच्छेदः
केवलः, न विधिसहितः, न विधेः पश्चात् प्रमाणस्य व्यापारः; न विधि-
रेव व्यवच्छेद इति वर्णितम्; तत्र यद्येकमपि न गम्यते निर्विषयतैव
स्यात् । अप्रत्यभिज्ञानं च यदि गोवैलक्षण्या^१दुच्येत सत्यपि सन्मात्ररूपा-
नुगमे, गवान्तरेऽपि तन्न स्यात्, देवदत्तवैलक्षण्यात्; न हि यादृशो देव-
दत्तस्य पुनर्दर्शने 'एकत्वप्रत्ययस्तादृशो गवान्तरे । अथास्ति तत्र तावत्
पूर्वापरानुसंधानम्, न तु सतः सदन्तरे; किं च भोः! अनुसन्धानादे-
कत्वम्, नाभिन्नरूपसंविदः; नेदानीमभिन्नदेशकालोऽर्थप्रक. स्यात्; देश-
कालभेदे हि 'सोऽयम्' इति पूर्वापरानुसंधानम् । नोण्डले च महिष-
मण्डलविलक्षणे देशभेदेऽप्यभिन्नरूपानुगतात् सद्यसादेव निर्विकल्पकात्
प्रत्ययादेकार्थप्रतिपत्तिरिष्यते; न च तत्र कालभेदाभावात् 'सोऽयम्' इत्य-
वमर्शः; यथोक्तम्—

“निर्विकल्पकबोधेऽपि द्वयस्यैकस्यापि वस्तुनः ।
ग्रहणं लक्षणारूपेयं तत्र शुद्धं तु गृह्यते ॥”

न च यथा मणिकं दृष्ट्वा मणिकान्तरेऽनुसन्धिः तथा शराब्जं
दृष्ट्वा; तत्र मृज्जातिरप्यपह्यते । अथास्ति तत्रापि; न तु यथा मणिकान्तरे
सामान्यरूपाणां भूयस्त्वादत्कटः, अल्पसामान्यानुगमात्; सदन्तरेऽपि तथैव
स्यात् । विस्तरेण चेदुपरिष्ठादभिधास्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

भेदाभेदावभासे द्वे विज्ञाने चेत् परीक्ष्यताम् ॥ ११६ ॥

यदि भूतम्—विद्येते तावद^{१०}नुवृत्तव्यावृत्ताभे द्वे विज्ञाने; न हि तयो-
रभावेऽनुवृत्तव्यावृत्तव्यवहार^{११}संभवः; न च विज्ञानरूपादन्योऽर्थव्यवस्थाहेतुः;
तस्माद्द्विभूत्वेऽभेदोऽपि न सिध्यति । नैतत् सारम्; न हि विज्ञानमित्ये-
वार्थतत्त्वं व्यवस्थापयति; तदपि हि परीक्ष्यम्—युक्त्या विरुध्यते नेति,
प्रमाणौल्यं नेति; न खल्वलातचक्रादिज्ञानेभ्योऽर्थतत्त्वव्यवस्था । स्यादेतत्;

^१ न च—C.

^२ उच्यते—A.

^३ सन्मान्नावगमे—A.

^४ तत्त्व—A.

^५ A omits रूप.

^६ अवमर्शोऽपि—C.

^७ Ślōka-Vārtika

page 171.

^८ बोधेन—A.

^९ हि—C.

^{१०} अनुवृत्तव्यावृत्त्याभे—A.

^{११} सद्भावः—A.

न प्रत्यक्षं युक्त्यापवाध्यते; सत्यम्; प्रत्यक्षतैव भेदज्ञानस्य नेत्यावेदितम्, यथा क्षेपीयस्सर्वतोदिकसंयोगकारितस्यालातचक्रज्ञानस्य; तत् सदप्यप्रमाणोत्थं प्रत्यक्षस्वरूपं स्वमदृश्यालातचक्रादिज्ञानवन्न तच्चावगमनिमित्तम् । नचूक्तेन प्रकारेण प्रमाणादन्यतोऽपि भेदज्ञानस्योदयो न संभवति; को वान्यथाह! न हि परमार्थतो भेदावगमोऽस्ति; यदि स्यात्, कथं भेदोऽपहृत्येत? अपहृत्वे 'वा कथं तदवगमः? नावगम्यमस्ति, अवगम्यते चेति दुर्घटम् । किं तर्हीदम्? अविद्या विभ्रमः; यथावभासं च वेद्यसद्भावे न विभ्रमः, किं तु सभ्यज्ञानम्; असति चावगमोऽनुपपन्नः । तस्मान्न परमार्थतः तत्त्वेन निरुच्यते, नाप्यसत्त्वेन, लोके सिद्धत्वात् सर्वप्रवादोऽन्युक्तम् ।

अपि च ज्ञानद्वयेऽस्मिंश्चतस्रः कल्पनाः संभवन्ति— ज्ञानभेदात् सामान्यव्यक्तिविभागेन वस्तुद्वयम्, यथाहुः सैतर्गवादिनः । एकं वा सामान्यविशेषात्मकं वस्तु, यथाहुरनेकनिर्मादिनः । विशेषा एव वा वस्तुनि; तेषामालम्बितकभेदानिश्रयासमाध्यात् तदुपादानस्तद्विषय एवामेदः कल्पनाज्ञानगोचरः; इष्टा हि भिन्नेष्वभेदकल्पना 'वनम्' इति—यथाहुरालम्बितकभेदवादिनः । अमेदो वा परमार्थः; तस्यानवच्छिन्नस्यानन्तस्य तथा निश्चेतुमशक्तेरनादित्वाच्चाविद्यायास्तदुपादानास्तद्विषया भेदपरिकल्पनाः; इष्टा हि तरुभेदादभिन्ने चन्द्रमसि भेदकल्पना । तत्रापरीक्ष्य तत्त्वनिश्चयः । तत्र परिशयायाम्—

न तावद्वैदिके वस्तुनी सामान्यविशेषौ, प्रख्याभेदात् ॥ १२ ॥

समव्यपकृतं तच्चेन्न भेदस्यापरिच्युते ॥ १२ १/२ ॥

न तावद्वैदिके वस्तुनी सामान्यविशेषौ, प्रख्याभेदात्; समानाधिकरणत्वेन द्वये प्रख्ये जायेते 'सन् घटः, गौः स्वस्तिमती' इति; न व्यधिकरणत्वेन यथा नीलपीतप्रख्ये, यथा वा 'दण्डो देवदत्तः' इति; नापि विशेषणविशेष्यभावेन यथा 'दण्डी' इति, संबन्धस्याप्रतिभासनात्; न च वस्तुभेदविषयत्वे सामानाधिकरण्यमवकल्पते सत्यपि संबन्धे; संबन्धिद्वयं विशेषणविशेष्यत्वेन द्वाभ्यामेकया वा बुद्ध्या गृह्यते, न तु परस्परालम्बनेन; परस्परात्मत्वेन चेह प्रतिपत्तिः प्रत्यात्मवेदनीया; विप्रतिपत्तेश्च सामान्यविशेष-

¹ A adds तस्य.

² A omits वस्तु.

³ त्वना—A and C.

⁴ निरुच्यते—A.

⁵ अवगम्यते—A and C.

बयोर्भेदे; नान्यथा विप्रतिपद्येरन् । सामान्यप्रत्यक्षे च विशेषप्रत्यक्षाभिमानात्; अन्यथा घूमदृष्टाविवाभौ परोक्षाभिमानः स्यात् । स्यादेतत्—न संबन्धमात्रादभेदप्रतिपात्तिः, अपि तु संबन्धविशेषात् समवायात्; स हि वस्तुसंश्लेषात्मकः । तत्र, समवायेऽपि ताभ्यां रूपभेदस्यानपायात्, अन्यथा भेदाभावादसंबन्धात् । तथा च नैकालम्बेन प्रख्या युज्यते । अस्ति नेपथम् । अतस्तथा विरुद्धः प्रख्याभेदो न वस्तुभेदव्यवस्थायै प्रभवति; तस्य वा व्याहृतत्वात्, एकाधिकरणत्वेनोपपत्तेः ।

ननु भेदेऽपि परस्परान्वयेन प्रतिपत्तेर्भिमिचं समवायः; तस्य स्वस्वेष सामर्थ्यातिशयः, येन भेदवतामर्थानां भेदं तिरोदधाति । तथा च तेऽभेदेन प्रकाशन्ते । अत्रोच्यते—

भेदान्तर्धानसामर्थ्यं तस्य भेदेऽपि नेपथ्यम् ॥ १३ ॥

हन्तैकस्यैव तत् किं न यदेवमवभासते ॥ १३^१/_२ ॥

समवायसामर्थ्याच्चेद्भेदवतोरभेदावभासः, हन्ति । एकस्यैव वस्तुनः सामर्थ्यं विशेषाच्चा^१नावभासोऽभ्युपेयताम्; व्यर्था वस्तुभेदकल्पना; न चास्ति विशेषः—यतो भिन्नयोरभेदप्रकाशनिर्भवः, नैकस्य नानावभाससंभव इति ।

ननु ज्वलनायोगुडादिव दृष्टमेवंविधं संसर्गस्य सामर्थ्यम्; तत्र दर्शनात् संपत्ती संसर्गाद्भेदवत्त्वभेदावभासः; नैकस्मिन्नानावभासः, अदर्शनात् । उच्यते—

दृष्टः संसर्गधर्मोऽयं यद्येकमपि वै तथा ॥ १४ ॥

नानावभासते चित्रं रूपमेकं तथा मतिः ॥ १४^२/_२ ॥

दृष्टं स्वस्वैकमपि विविधावभासम्, यथा चित्रं रूपम्; तद्धि खलु न नीलादिसम^३ह्वारमात्रम्; तेषामवयवसमवाये रूपांतरानभ्युपगमे^४ चावयविनो नीरूपत्वप्रसङ्गात्; न च नीरूपत्वमेवावयविनः; रूपसंस्कारामावे हि न^५त्त चाक्षुषः स्यात्; न च रूपिसमवायात् संख्याकर्मादिवच्चाक्षुषत्वम्; एवं शक्तम्—“महत्यनेकद्रव्यसमवायाद्रूपाच्चोपलब्धिः” इति; सर्वश्रेष्ठमवयवी नीरूपः स्यात् । अथ नारूपः प्रतीयत इति नायं प्रसङ्गः,

^१ संबन्धाभावात्—B.

^४ का—B.

^७ Of. Vaiś. Sū. 4-1-6.

^२ च—A and B.

^५ C omits च.

^३ नानात्वावभासो—B.

^६ A and B omit स.

चित्रोऽपि तथेति नारूपः; तच्चास्य रूपं नीलपीतादिनिर्भासः । तथा ¹नगर-
वैलोक्यादिबुद्धयो विविधविषयाकारा निर्भासन्ते भेदाभावेऽपीति विषयाकार-
ज्ञानवादिनो मन्यन्ते । न चैक²बुद्धितच्चाव्यतिरेकाद्विषयाकाराः परस्पर-
तोऽपि व्यावर्तन्ते, प्रागेव बुद्धेः ।

स्यादेतत्—चित्रमपि रूपं संसर्गादेवैकार्थसमवेतसमवायलक्षणान् तथा-
वभासते । ³तदसत्; यतः—

न च संबन्धिसंबन्धः संसर्गो व्यवधानतः ॥ १५ ॥

संश्लेषो हि संसर्गः; ततश्च परस्पररूपावभासः; न चाव्यवधाने
युज्यते; न तु स्वाश्रयाभ्यां व्यवधाने; अवयवावयविरूपपरिकव्यवधानेऽ-
प्यसंश्लेषः, किमु द्वयव्यवधाने ।

किं च

व्यवहारे परोपाधौ सर्वा धीर्व्यावहारिकी ।

अयथार्था यदा भावभेदकल्पस्तदा मुषा ॥ १६ ॥

यस्य खलु 'शुद्धो गौः' इत्यादिबुद्धयो व्यवहाराङ्गमूला द्रव्येषु गुण⁴जा-
त्युपाधिनिबन्धनाः ⁵तस्यैता न यथावस्तु, जातिगुणद्रव्याणामन्योन्यमर्या-
न्तरत्वात् । तथा च न वस्तुनिबन्धनो व्यवहारः, बुद्धानुपदर्शितस्याव्यव-
हाराङ्गत्वात् बुद्ध्युपदर्शितस्य च तथाभावात् । एवं ⁶च प्रत्ययविर-
चितेनैवायमर्थेन व्यावहारिको व्यवहारोऽनुवृत्तश्चेति व्यर्था वस्तुभेदकल्पना,
कल्पितस्यापि तस्य व्यवहारोऽनुपयोगात् इतरस्य चोपयोगात् । यथार्थ-
त्वाय ⁷हि व्यावहारिकीणां बुद्धिनां वस्तुभेदः कल्प्यते; कल्पिते ⁸च
तस्मिन् परोपाधेत्वात् तासां नायथार्थत्वपरिहारः ।

स्यादेतत्—असति वस्तुभेदे अयथार्थमप्यनुवृत्तव्यावृत्तावमहं व्यावहारिकं
विज्ञानं नोदेतुमर्हति, बीजाभावात्; न खलु स्थाणुशुक्तिशकलादिषु पुरुष-
रज्ज्वादिद्विभ्रान्तयो निर्बीजाः, सामान्यनिबन्धनत्वात् । उच्यते—

अयथार्थधियो बीजमवश्यं बाह्यमेव न ।

दृष्टस्तिमेरकामादिरान्तरोऽपि ह्युपलब्धः ॥ १७ ॥

¹ A omits नगर.

² बुद्धित्वात्कति—C.

³ तदप्यसत्—A.

⁴ द्वयः—A.

⁵ जात्युपधाननिबन्ध-

नाः—A.

⁶ तस्यैतत्—B.

⁷ C omits च.

⁸ च—B.

⁹ अपि च—B.

न विषयदोषादेव सादृश्यादेरयथार्थज्ञानम्, आध्यात्मिकेभ्योऽपि तु दोषेभ्यस्तिमिरकामशोकादिभ्यः; तत्रासति वस्तुभेदे आध्यात्मिको दोषोऽविद्यालक्षणो व्यावहारिकज्ञानबीजमिति नार्थो वस्तुभेदेन ।

अस्तु तर्हि एकं द्व्यात्मकम्; एवं हि परस्परताप्रतिपत्तिश्च सामान्यविशेषयोः कल्पते; वस्तुविपरीतश्च नार्थसामर्थ्यातिशयः कल्पयितव्यः; वस्तुनिबन्धनो व्यवहारः, न व्यावहारिकज्ञानानामयथार्था¹ इति । स्यादेतत्—एकस्य द्व्यात्मकता विरोधवती; एकं च द्व्यात्मकं चेति विप्रतिषिद्धम्²; अपि च सामान्यं भेदान्तरानुयायि; ततो व्यावृत्तस्वभावो भेदः; तयोरेकत्वं³ हि विरोधादशक्यावगमम् । नैतत् सास्म । विरुद्धमिति नः⁴ क संप्रत्ययः? यत् प्रमाणविपर्ययेण वर्तते; यत्तु यथा प्रमाणनावगम्यते तस्य तथामावे विरुद्धत्वामिषाने कं अत्राप्यमाश्रित्य हेतुं विरुद्धत्वाविरुद्धत्वे व्यवस्थापयेत्? प्रमाणं चैकस्य सामान्यविशेषात्मकतामवगमयति, व्यावृत्तवृत्तिभ्यां प्रख्यारूपभेदात् एकाधिकरण्यावगमाच्च । तद्विदमत्ताप्रतमः; यतो नेदृशां⁵ विप्रतिषिद्धार्थज्ञानानां प्रामाण्यमेव युज्यते संशयज्ञानवत्; अन्यथा संशयविषयोऽपि द्व्यात्मा⁶ स्यात्, द्व्याभासतत्वात्तस्य सामानाधिकरण्याच्च तदवभासयोः ।

अथ मतम्—न संशयिते रूपसमुच्चयावगमः, यथा सामान्यविशेषवति, 'अयं वा, अयं वा' इति मनीते; मा श्रुत् समुच्चयः, विकल्पः स्यात् । सोऽपि न, वस्तुनो विकल्पानुपपत्तेः । एकमपि तर्हि न द्व्यात्मकम्, एकस्य द्व्यात्मकताविराभात् । तत्र यथा संशयज्ञानं विप्रतिषेधादप्रमाणं तथा सामान्यविशेषातिपत्तिरपि, एकाधिकरण्यात् ।

स्यादेतत्—न संशयज्ञानं विप्रतिषेधादप्रमाणम्, निर्णयज्ञानेन तु वाचनम् । यत्र तर्हि न निर्णयस्तत्र विकल्पात्मता स्यात् । अपि च यथा बाधायामेकस्याप्रामाण्यं निराकरणात्, एवं विरोधेऽपि द्वयोरेकस्य वा ज्ञानस्य विरुद्धरूपोषग्रहे तद्रूपविगत्योरन्योन्यानिराकरणात्; तत्रैकनि-

¹ धं—B.

⁵ B adds इति.

⁹ B omits ता.

² धं—B.

⁶ C omits हि.

¹⁰ विप्रतिषिद्धार्थानां—A

³ A omits क.

⁷ न—C.

and B.

A and B omit च.

⁸ A omits त्व.

¹¹ B omits स्यात्.

राकरणे इतरस्मान्निश्चयः; परस्परनिराकृ¹ती तुल्यबलत्वे सन्देह इति न²
संशयज्ञानादेकस्य सामान्यविशेषप्रतिपत्तिर्विशिष्यते । तस्मादिहानैकान्तिकं
वस्त्वित्येवं ज्ञानं सुनिश्चितमिति स्वपक्षोपवर्णनम् ।

अपि च एकत्वविरोधेन भेदसामान्ययोर्थादि ।

न द्व्यात्मता भवेदेकतरनिर्भक्तमागवत् ॥ १८ ॥

अवश्यमनेन पदार्थानां भेदाभेदौ व्यवस्थापयता—यथा तावत् सामा-
न्यमभिन्नं विशेषा भिद्यन्त इति—भेदाभेदयोर्लक्षणं वाच्यम्, तत्र
³रूपविरोधोऽन्योन्याभावो भेदलक्षणम्; विपर्ययोऽभेदलक्षणम्; रूपविरो-
धाच्चन्योन्याभावपर्यायाद्विशेषा भिद्यन्ते; भिद्यमानेष्वपि तेषु सामान्यम-
भिन्नम्, विपर्ययात्; तत्र सामान्यविशेषयोर्थादि स्वरूपविरोधोऽन्योन्याभाषः,
नैकत्वं भेदानामिव परस्परम्; अथ सामान्यविशेषयोरेकाधिकरण्येनोत्पत्ते
स्वरूपविरोधोऽभ्युपेयते, न तर्ह्येकं द्व्यात्मकम्; सामान्यविशेषयोः स्वरूप-
विरोधाभावादसति भेदे द्वित्वानुपपत्तेः । यथा न सामान्यांशो द्विरूपो
विशेषांशो वा, रूपविरोधाभावात्—तत्रैकस्मिन्नभिर्भक्ते द्वित्वाभावात्—तथा
सामान्यविशेषयोरपि सामानाधिकरण्ये⁴र्थादि न रूपविरोधः, न⁵ पर-
स्पराभाषः; द्वित्वं न युज्यते । अथ रूपविरोधः, नैकत्वमिति ।

यदि मतम्—न स्वरूपविरोधाभावात्त्वं, तद्भावश्चैकत्वम्, येन
सामान्यविशेषयोः स्वरूपविरोधाभावाद्द्वित्वं न स्यादन्यतरस्येव मागस्य; किं
तु बुद्धे रूपभेदाभेदस्याम्; सामान्यविशेषयोश्च परस्परात्मत्वेन प्रतिपत्ते-
रसत्त्वप्यन्योन्याभावात्⁶ विशेषे स्वरूपविरोधे बुद्धे रूपभेदाद्वित्वम्; अंशे तु
रूपभेदादेकत्वम्; अतो वस्तुनो द्विरूपबुद्धिप्राप्तत्वाद्द्व्यात्मतेति । तन्नोच्यते—

एकात्म्यबुद्धेर्भागे चेदेवं वस्तुनि तर्ह्यसौ ।

न त्रैव कुतस्त्यभेकत्वमस्ति चेद् द्व्यात्मता कथम् ॥ १९ ॥

यावत् तर्हि बुद्धेरैकरूपोपग्राहित्वाद्भेदोऽशस्य, वस्तु विचार्यम्—

¹ ते—B.

² रूपे—C.

³ भिन्नमस्ति—B.

O omits न.

⁴ परस्परात्मतामा-

वो—O; परस्परा-

त्वाभावो—B.

⁶ प्रमाणे रूपविरोधे—C.

तत्रापि बुद्धिः किमेकरूपोपग्राहिणी नवेति । तत्र यदि नैकरूपोपग्राहिणी वस्तुनि बुद्धिः—सामान्यविशेषात्मकं हि वस्तु—तद्विरूपबुद्ध्युपग्राह्यम्, कथमेकत्वं वस्तुनः ? बुद्धिरूपाभेदस्याभेदलक्षणस्याभावात्, रूपभेदस्य च भेदलक्षणस्य भावात् । अथैकरूपोपग्राहिण्येव वस्तुनि बुद्धिः, न ज्ञात्म-^१कत्वमंशवदेव । अथ मतम्—बुद्धिरूपभेदः परस्पररूपताभावात् भेद-लक्षणम् ; तत्र गवादायो भेदा भिन्नरूपबुद्ध्युपग्राह्याः परस्परानात्मानश्च न तु सामान्यविशेषौ, बुद्धिरूपभेदेऽपि परस्पररूपत्वेन प्रतिपत्तेः । एवमपि सामान्यविशेषयोर्भेदलक्षणेन विरहात् ज्ञात्मता, अंशवदित्युक्तम् ।

यदि मन्येत—^२बुद्धे रूपाभेदः परस्पररूपत्वप्रतिपत्तिश्च द्वे अमेद-लक्षणे ; तत्रांशस्य रूपभेदादेकत्वम्, उभयोस्तु परस्पररूपत्वप्रतीतिः ; विशेषाणां तु न बुद्धे रूपाविभागः, न परस्पररूपप्रतिपत्तिरिति भिन्ना इति । एवमप्यभेदलक्षणे सति परस्पररूपप्रतिपत्तौ उभयाभावे च भेदलक्षणेऽ-विद्यमाने, न ज्ञात्मता ; न चैकस्याभेदस्य द्वे लक्षणे युज्येते ; लक्षणाभेदो ह्यभेदं व्यवस्थापयति, तद्भेदश्च भेदम् । लक्षणभेदेऽपि चेत् तत्त्वम्, अन्यत्वं च लक्षणाभेदेऽपि यदि, अर्थतैव लक्षणस्य स्यादिति ।

अपि च सामान्यविशेषयोरेकः

बुद्ध्यन्तरस्य वैयर्थ्यमंश इव चापतेत् ।

नानात्वादर्थवत्त्वे चैदेकत्वाद्यर्थता न किम् ॥ २० ॥

बुद्ध्यन्तरप्रवृत्तिरेव सामान्यविशेषयोरेकवस्त्वात्मनामपाकरोति ; सा हि नानात्मत्वे भेदेष्विवाभावती, अनधिगताधिगमात् ; एकत्वे तु यथा सामान्य-विशेषविभागोऽस्वबुद्धिसमधिगतयोर्न विलक्षणं बुद्ध्यन्तरमर्थ्यते, तथा सामान्यबुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं विलक्षणं विशेषाधिगमाय प्रार्थ्यते ; तथा विशेषबुद्धेर्न सामान्याधिगमाय । अथ नात्यन्तमव्यतिरेकः सामान्य-विशेषयोः, व्यतिरेकोऽपि तु ; तत्र व्यतिरेकादर्थवत्तेति । तदसत् ; एवमपि कुत एतत्—व्यतिरेकादर्थवत्त्वं भेदवत्, न पुनरव्यतिरेकादेकांशवद्वैयर्थ्यम् ?

^१ B omits पा.

^४ बुद्धि —B.

^७ प्रार्थ्यते—B and C.

^२ B omits क.

^५ A omits त्व.

^३ A and B omit ता.

^६ B omits वि.

तुल्ययोर्हि भेदाभेदयोः कुत एतत्—भेदादेकया बुद्ध्या न ग्रहणम्, न पुनरभेदाद्ग्रहणमिति बुद्ध्यन्तरवैयर्थ्यम्? औत्सर्गिकश्च हेत्वभावे फलभावात् स्वभावसिद्धः; तस्य हेतुभावे फलभावोऽपवादः; तत्राभेदे हेतुभावादेकयैव बुद्ध्योभयाधिगमो युक्तः; नैकत्वेऽन्यतराधिगमहेतुर्नास्तीति शक्यं वक्तुम् । अयापि कश्चिन्नास्तीत्युच्येत; तथाप्यस्ति तावत्, एकत्वात्; तत्र हेतुभावात् फलभावः स्यात्, तस्य कारणत्वात्; न त्वभावेऽभावस्य कारणम्; स्वभावसिद्धस्त्वभावः फलस्य; तस्य हेतुनिबन्धनः फलभावो निवर्तकः; स च हेतुरुभयत्रास्ति तावत्; असत्त्वं त्वनुपयोगम्, स्वकारणत्वादिति ।

अपि च

सामान्यं न हि वस्त्वात्मा न भेदश्चिदप्येव सः ।

तस्यानन्वयतो भेदवादः शब्दान्तरादप्य ॥ २१ ॥

यस्यैकमुभयात्मकं वस्तु, न तस्य सामान्यमात्रं वस्तुन आत्मा, न विशेषमात्रम्; तन्मात्रत्वे वस्तुभेदप्रसङ्गः । तस्मात् संभिन्नोभयरूपः शबलो वस्त्वात्मा; न च शबलस्यान्यत्रानुगमः; यस्य त्वनुगमः, स वस्तुरूपं न भवति । तथा च शब्दान्तरादेकस्य भेदा एव सत्या इत्येतत् प्रतिपाद्यते, शब्दान्तरेण वा हेतुना ब्यात्मकमेकमिति; अनुगन्तुरवस्तुस्वभावत्वे कल्पनाविषयत्वात् । स्यादेतत्—मा भूद्दस्तु^१, ^२तदंशत्वं तु न वार्यते; अन्यथा निर्बीजा कल्पनापि न भवेत् । कः पुनरयमंशो नाम? न तावद्दस्त्वेव; तन्मात्रात्त्वे वस्तुनो भेदप्रसङ्ग इत्युक्तम्; नापि वस्तुनोऽन्यत्^{१०} स्वयं वस्तु सामान्यविशेषतद्दत्तां त्रयाणां वस्तुनां प्रसङ्गात् । अथ न वस्त्वेव, ^३नान्यत् स्वयं वस्तु; परिशेषात् कल्पनाविषयस्तच्चान्यत्त्वाम्यामनिर्वर्णनीयः । ननु नांशः अंशिनोऽर्थान्तरम्, नापि स एव, उभयशान्तशक्त्यात्; नाप्यवस्तु, अत एव; न हि स्वपुष्पं कस्यचिदंशो भवति; तत्रांशानुगमे वस्त्वेवानुगतं भवति, तस्य तदव्यतिरेकात् । नैतत् सारम्;

^१ A adds स्व.

^२ सद्भावा—A.

^३ B omits कश्चिद्.

^४ इत्येते—B.

^५ त्वनुपयोग—A and B.

^६ C omits तु.

^७ C adds तद्दस्तु.

^८ तददंशत्वं—C.

^९ निर्बीजकल्पना भवेत् —B.

^{१०} अन्यः—B and C.

^{११} नान्यः—C.

अननुगमादंशान्तरस्य किं न वस्तुनोऽननुगमः ? अपि च अननुगम एव, तस्य समुदायात्मकत्वादेकाभावेऽप्यभावात् । तथा हि—इतरेतरापेक्षी वा¹ सामान्यविशेषौ वस्तु, तत्समाहारो वा ; उभयार्थान्तरे विशेषण्यभावाच्च वस्त्वन्वयः । प्रत्येकमनपेक्षयोर्वस्तुत्वे नोभयात्मकमेकं वस्तु स्यादिति सुष्ठु-च्यते—तत्स्थानन्वयतो भेदवादः शब्दान्तरादयमिति ।

यदि वास्त्रिल²भावानामभेदात् तदतच्चतः ।

अभेदवादाश्रयणं स्यादन्यविषया गिरा ॥ २२ ॥

अंशानुवृत्त्या वा वस्त्वनुगमेऽद्वैतवादः । तथा हि—गौः स्वतस्तावद्गौः, सद्गव्यादिरूपानुगमादश्ववस्तुनोऽनुगमादश्वः ; तदेवं गौर्गौश्राधश्च ; अश्वोऽपि तावदश्वः, सद्गव्यादिरूपानुगमेन गोवस्तुनोऽन्वयद्वैतः ; तदेवमश्वोऽप्यश्वो गौश्च ; तदेवं सर्वभावानां तद्भावान्यभावाभ्यामभेद इत्यद्वैतं जगदित्युक्तमन्य-प्रकारया वाचा । सत्यम्, द्वैतमप्यस्ति ; यत्तद्भावान्यभावाभ्यामभेदः । नैतत् सारम् ; गौरपि चेदश्वो गौश्च, अश्वश्च³ ; तत् कुतोऽन्यत्वम् ? गौश्राधश्चेत्यपि भेदाभिधानमनिबन्धनमेव⁴ ; सिद्धे हि गवाश्वभेदे एतदुप-पद्यते ; गवाश्वस्य तु प्रत्येकं गवाश्वत्वे भेदाभावादननिबन्धनमेव⁵ तत् । ननु विशेषांशानां व्याहृत्तेरन्यत्वात्सिद्धिः⁶ ; तथा च द्वैताद्वैतात्मकं जगदिति । अथ विशेषव्याहृत्तेरन्यत्वात्सिद्धिः⁷ ; किमुपर्युक्तत्वाद्द्वैतानुगमो वस्त्वन्तरेऽनुगमो नास्ति, अश्ववस्तु गोवस्तु न भवति ? अथास्त्यनुगमः, अश्वोऽपि गौर्भवति ? तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे वस्तुनोऽनन्वयादनुपतश्रावस्तुत्वाद्भेदवाद इत्युक्तम् । अथ विशेषव्याहृत्तानामपि तद्वस्त्वनुगतम्, मद्यत्यश्वोऽपि गौः ; कुतोऽन्यत्व-सिद्धिः ? यदि कल्पम्—अनुगतं चाननुगतं चाश्वे गोवस्तु ; भवति चाश्वो गौः ; गौस्तु गौरव ; मद्यत्येव हि तत्र गोवस्तु ; ततोऽन्यत्वसिद्धिरिति । अथ गोवस्तु कथं बक्तव्यम् ? किं यद्गौर्भवत्येव, अथ यत्र भवत्यपि ? तत्र पूर्वस्यां कल्पवाचां न वस्तुनोऽनुगम इत्यनन्वितानि वस्तूनि ; द्विती-

¹ B omits वा.

⁵ एवं तदुपपद्यते—B.

⁸ अनुगतस्यावस्तु—B ;

² B omits त्रि.

and C.

अनुयायिनश्चावस्तु

³ भेदानां—B.

⁶ B omits व.

—C.

⁴ A omits च.

⁷ द्वैत—B.

यस्यां वस्तुनो वस्त्वन्तरेऽन्वयादद्वैतम् । सर्वथा येन विशेषणायमश्वान्नोवस्तु
व्यवस्थापयत्यन्वयत्, तद्विशेषयुजस्तु तस्यानन्वयाद्भेदवादः ; अधानन्वय-
दोषाच्च विशेषमाश्रयति, अमेदवाद इति न द्वैताद्वैतकल्पनोपपद्यत
इति ।

द्रव्यपर्यायार्थकानां नय एतेन वारितः ।

तेषामपि द्रव्यनयः पर्यायनय एव वा ॥ २३ ॥

येऽपि—द्रव्यं नित्यं मृत्सुवर्णादि; तस्य च^१ घटरुचकादयः पर्याया
विशेषाख्या अपाथिन उपाथिनश्राव्यतिरेकाः ; न च ते द्रव्यमेव, तस्य
स्थितिमन्वात् ; न च ततोऽत्यन्तं व्यावर्तन्ते, भेदेनानुपरूढेः ; द्रव्यस्यैव
रुचकादिरूपेण प्रत्ययात् । एवं द्रव्यपर्यायरूपं वस्तु^२ अथ द्रव्यमेव
स्यात्, बर्धमानकमङ्गेन रुचकक्रियायां न किञ्चिदुत्पन्नं नष्टं वेति प्रीति-
शोकौ तदर्थिनोर्न स्याताम् । अथ तु पर्यायमात्रम्, हेमार्थिनो मध्यस्थता
न स्यात् ; पर्यायमात्रे हि हेञ्चि हेञ्चो विनाशात् पर्यायविनाशे कथं
मध्यस्थता ? ज्ञप्तादे वा ? तस्माद्द्रव्यपर्यायरूपत्वाद्द्वस्तुन उत्पत्तिस्थितिभङ्गा-
नामेकत्र संभवाद्द्रव्यरूपस्थितेर्माध्यस्थत्वात्, पर्याययोरुत्पत्तिविनाशाभ्यां प्रीति-
शोकावधारणपेते इति—मन्यन्ते ; तत्रोतिरप्यनेनैव निराकृता प्रकारेण ।
तथा हि—तेषामपि वस्तुनो वस्त्वन्तरान्बयेऽपि मागामावाद्द्रव्यमात्रं स्यात् ;
अथ न वस्त्वन्वेति द्रव्यपर्यायरूपत्वाद्द्वस्तुनः, पर्यायान्तरे च पर्यायान्तरस्या-
ननुगामादनन्वितानि^३ तर्हि व्यावृत्तस्वभावानि वस्तुनि ; यस्यानुगमः कल्प्यते
तन्मात्ररूपस्यावस्तुत्वात् पर्यायमात्रम् ; अवस्थितं हि द्रव्यमुच्यते ; न
नैवमवस्थितं किञ्चिदेक वस्त्वस्ति ; वस्तुनस्त्वपो^४ द्रुतस्यांशस्यावस्थानकल्पना
कल्पनैव ; वस्तुनश्चिन्नत्वात्, तस्य चातथामावादिति ।

अथ च—

उत्पा^५दस्थितिभङ्गानामेकत्र समवायतः ।

प्रीतिमध्यस्थताशोकाः स्युर्न स्युरिति दुर्घटम् ॥ २४ ॥

^१ तु—A.

^३ O omits ताई.

^५ उत्पात्ति—A.

^२ अथ तु—B.

^४ उद्गतांशस्य—A.

यस्य खलु द्रव्यात् पर्याया भिद्यन्ते तस्य—द्रव्यमात्रार्थिनो द्रव्यस्य^१
स्थितेर्विनाशाभावादपूर्वस्थानुत्पादान्मध्यस्थता, रुचकार्थिनस्तस्यापूर्वस्योत्पत्तेः
प्रीतिः, वर्धमानकार्थिनस्तस्य विनाशाच्छोकः—इति व्यवस्था कल्पते ।
यस्य तु पर्यायेभ्योऽनन्यद्रव्यं न द्रव्यादन्ये पर्यायाः, तस्य—उत्पत्तिस्थि-
तिभङ्गानामेकत्र^२ समवाये द्रव्यार्थिनो मध्यस्थता भवेत्, न भवेत्; प्रीति-
शोकौ स्याताम्, न स्याताम् । न हि तद्रव्यमवतिष्ठत एव, विनश्यत्य^३-
पूर्वं चोत्पद्यते; तत्र विनाशादपूर्वोत्पत्तेश्च प्रीतिशोकौ स्याताम्, न मध्य-
स्थता; मध्यस्थता च स्थितेः स्यात्—इति दुर्घटमापद्ये^४त् । तथा वर्धमा-
नकार्थिनस्तन्नाशाच्छोकः स्यात्; न च स्यात्, स्थितेः, प्रीतिश्च तस्यापू-
र्वस्योत्पादात् स्यात्, न च स्यात् । तथा रुचकार्थिनस्तस्यापूर्वस्योदयात्
प्रीतिः स्यात्; न च भवेत्, पूर्वस्यैव स्थितेः; विनाशाच्च शोकः स्या-
दिति । अथ भेदोऽप्यस्तीति नायं दोषः; समदोऽप्यस्तीति किं न भवति?
अथ नात्यन्तमभेदः, तेन न संकरः; नात्यन्तमभेद इति व्यवस्थापि न
युज्यते; न चास्य किञ्चित् क्वचिदकान्ततः सर्वत्रानैकान्तमभ्युपयतः,
येनायं विशेष उच्यते—नात्यन्तमभेद इत्यसंकर इति । तथा च

नैकान्तः सर्वभावानां यदि सर्वविधानतः ।

अप्रवृत्तिनिवृत्तीदं मोक्षं सर्वत्र हीं जगत् ॥ २९ ॥

यदा हि सर्वप्रकारेण नैकान्तिकत्वं भावानां, तथा सति—नायं लोकः
क्वचिदभिमतसाधनतापन्नरमवधार्यं प्रवर्तेत, यतो नासौ तथैव; नापि निव-
र्तेत, यतो नासावतथैव; तथा दुःखहेतोर्न निवर्तेत, यतो नासौ तथैव;
नापि न निवर्तेत, यतो नासावतथैव—इति कष्टां वत ! दशमापद्येत ।

अथ वा यदुक्तम्—प्रीतिमध्यस्थताशोकाः स्युर्न स्युरिति दुर्घटमिति,
तत्र स्युः—सर्ववस्तुषु सर्वप्रकाराणामनैकान्तिकत्वात् का दुर्घटता? तथा
हि—प्रीतिमध्यस्थताशोका नैकान्ततः सन्ति, नैकान्ततो न सन्तीति ।

^{११} अत्रोच्यते—नैकान्तः सर्वभावानामिति । यदि खलु प्रीत्यादीनां सदसत्त्वेऽ-

^१ A omits स्य.

^४ A adds प्य.

^८ एकान्तः—C.

^२ यस्य तु न पर्यायेभ्योऽ-

^५ आपद्यते—A.

^९ नातथैव—A.

न्यद्व्यं—A.

^६ उदयात्—A.

^{१०} C omits हि.

^३ A omits च.

^७ कश्चित्—A.

^{११} तत्रोच्यते—A.

नैकान्तिके—न प्रीत्यर्थी प्रीतिसाधनेषु प्रवर्तेत, प्रीतिर्विद्यमानत्वात्; नापि न प्रवर्तेत, तस्या अभावात्; तथा दुःखनिवृत्त्यर्थी न दुःखसाधनसंपर्क परिहरेत्, तस्यासत्त्वात्; नापि न परिहरेत्, तस्य सत्त्वात्—इत्यप्रवृत्ति-निवृत्तिकं वत! विश्वमापन्नमिति ।

एवं तावन्न द्वे वस्तुनी, नैकं द्व्यात्मकम्; तत्र द्वयमर्वाशय्यते— भेदः सत्यः; तदुपादानाभेदकल्पना; अभेदो वा सत्यः, तदुपादानाभेद-कल्पनेति । तत्र—

आपेक्षिकत्वाद्भेदो हि भेदग्रहपुरस्सरः ।

नैकज्ञानं समीक्ष्यैके न भेदे तत्त्वहानतः ॥ २६ ॥

न भेदमुपादायाभेदकल्पना । कुतः? आपेक्षिको हि भेदो नान्यम-नपेक्ष्य शक्यते ग्रहीतुम्; न चाग्रहीतो भेदोऽभेदकल्पनाऽउपादानं भवति । परापेक्षत्वं चास्य ग्रहणमनुपपन्नम्; यतो नाग्रहीतो भेदो परात्मानौ व्यव-तिष्ठेते; न च परात्मव्यवस्थामन्तरेण भेदग्रहणं सतीति प्राक् प्रपञ्चितम् । न चैवमभेदग्रहणमभेदग्रहणापेक्षम्; नापि भेदग्रहणापेक्षम्, अभेदहानप्रस-ङ्गात्; न हि भेदे गृहीतेऽभेदस्यावकाशोऽस्ति । तत्राभेदं गृहीत्वा तमुपा-दाय तस्य यथावन्नियमाशक्तौ व्य^{१०}वच्छेदकल्पनोपपद्यते, यथैकबुद्धिनिर्ग-मेषु घटादिष्ववयव^{११}विभागकल्पना । न तत्र भेदोपादानाभेदकल्पना; भेदो हि परमाणुषु व्यवतिष्ठ^{१२}; ते चातीन्द्रियाः । ननु चैकत्वमप्यनु-सन्धानप्रत्ययावसेयम्; स न भेदमन्तरेण; भेदांतरं पश्येति हि किं केनानु-सन्धीयतामिति । प्रयुक्तमेतत्—नेदानीमभिनन्देशकालो^{१३}ऽर्थ एकः स्यात्; असति चैकस्मिन् निमाश्रया भेदा^{१४}शङ्का स्यात्, यस्यानुसंधानादेकत्वमुच्यते इति ।

अपि च सर्वप्रत्यात्मवेदनीयमेतदभेदोपादानो भेद इति । तथा हि—

आलोच्यते वस्तुमात्रं ज्ञानेनापातजन्मना ।

अचेत्त्वमानो भेदोऽपि चकास्तीत्यतिसाहसम् ॥ २७ ॥

१ नैकान्तिकत्वेनैकान्ति-
केन—B.

२ प्रवर्तेते—C.

३ निवर्तेते—A and B.

४ तस्याः सत्त्वात्—B.

५ तस्या असत्त्वात्—B.

६ मनुपपन्न—B.

७ त—A.

८ इ—B.

९ त्वेव—A.

१० अवच्छेद—A.

११ वावयुविभाग—B.

१२ छेत्त—A.

१३ तेषु एकात्म—A.

१४ इ—A.

वस्तुमात्रविषयं प्रथममविकल्पकं प्रत्यक्षम्; तत्पूर्वान्तु विकल्पबुद्धयो विशेष-
पानवगाहन्त इति सर्वप्रत्यात्मवेदनीयम् । स्यादेतत्—विशिष्टरूपोप-
ग्राह्येव प्रत्यक्षम्; स तु भेदः शब्देनासंस्पर्शीन्न तथोपलक्ष्यते, यथा विकल्प-
बुद्धौ । तदयुक्तम्, विप्रतिषेधात्; न चोपलक्ष्यते प्रत्यक्षबुद्धौ विशेषः
प्रकाशते चेति विप्रतिषिद्धम्; अतोऽतिसाहसमित्युच्यते । यस्तु संवित्ता-
वेव विप्रतिषद्यते सर्वानात्मव्यावृत्तस्पष्टप्रतिभासं प्रत्यक्षमिति वदन्; तस्यो-
त्तरम्—“आहुर्विधातृप्रत्यक्षम्” इत्याद्युक्तमेवेति ।

किं च

प्रतिष्ठितं च विज्ञानमर्थमात्रावलम्बनम् ।

भेदेषु त्वप्रतिष्ठत्वमस्तीन्द्रियधियामपि ॥ २८ ॥

वस्तुद्वयानुपपत्तेरेकस्य ^३च द्वयात्मता^४योगादवश्यं कल्पनीयेऽन्यतरस्य मिथ्यात्वे
युक्तं विशेषावभासस्य मिथ्यात्वम्, रचनादिविभ्रान्तिषु दर्शनात्; न च
वस्तुमात्रावभासस्य । न हि वस्तुमात्रमर्थविचारः कचिज्ज्ञाने दृष्टोऽस्ति,
अन्ततस्तस्यैव वस्तुनः प्रतिभासनात् । दृष्टतद्भावस्यैव तत्कल्पना लब्धी,
द्वयत्वबोधोऽन्यथायाः; इतरन्न ^५तु कल्पयत्वात् । स्यादेतत्—मानस्य एव बुद्धयः
द्वयबोधोऽन्यथाया मिथ्यात्वं प्रति-नेन्द्रियजन्मानः; इन्द्रियबुद्धिसमाधिगम्याश्च
भेदा इति । एतच्च ^६वार्तिकम्; इन्द्रियदोषविशेषानुविधायित्वाद्भ्रान्तीनामिति ।

अपि च यस्य भनम्—व्यावृत्तस्वरक्षण भावाः; तेन तेऽन्योन्या-
भावस्वभावा व्यक्तित्वाः, तद्विशेषणा वा; नान्यथा व्यावृत्तशब्दोऽर्थवान्
भवति, तस्येवैतन्नाभावनिमित्तत्वात् । तत्र

अन्योन्याभावरूपत्वं सर्वेषां न प्रकरते ।

तत्रोपाधौ प्रतीयन्तां तथा भिन्ना न रूपतः ॥ २९ ॥

एकात्मज्ञानपक्षे स्थिते तदभावरूपोऽन्यो व्यव^७तिष्ठते; सर्वे तु नान्योन्याभाव-
रूपाः करणन्ते, परस्पराश्रयस्थितित्वात् । अथ विशेषणमन्योन्याभावः;
कामम्; अतदात्मानोऽपि विशेषणानुरागात् तथावगम्यन्ताम्; न तु स्वभाव-

^१ ल्यं—A and B.

^४ कत्वा—A.

^७ A and B omit अपि.

^२ पूर्व(विं)का—C.

^५ A omits तु.

^३ B and C omit च.

^६ A omits व्य.

भेदः स्यात् । ननु नान्योन्याभाबो नाम कश्चित्, यो भावानां तद्वत्
विशेषणं वा स्यात्; अर्थसिद्धिरैवैषा । न चेदन्योन्याभाबो नाम कश्चित्,
सिद्धस्तर्ह्यभेद इति ।

अपि च भेदत्वादेव विश्वस्य भेदोऽभेदोपादान इति शक्यतेऽनुमातुम्;
दृष्टो हि मणिकृपाणदर्पणादिष्वभिन्नमुखोपादानस्तद्वेदः; न च तत्र भावा
न्तरोत्पत्तिः, विरुद्धपरिणामत्वात् । स्यादेतत्—अभेदोऽपि शाक्त्यो भेदोपा-
दानोऽनुमातुम्, वनाभेदस्य तरुभेदोपादानत्वात् । न, भेदोऽप्यप्रसङ्गात्;
एवं हि न कश्चिदेकोऽभिन्नः परमाणुरपि; तदभेदोऽपि हि भेदोपादानः
स्यात् वनादिषु । तथा तदंशाभेदोऽपीत्यनवस्थायां कस्वाजात्वात् तत्समु-
च्चयरूपोऽभेदो न स्यात् । अथ कश्चिदवतिष्ठते, स एकः; तदभेदो न
भेदोपादान इति व्यभिचारः । तदिदमुच्यते—

दर्पणादौ मुखस्येव भेदोऽभेदाप्रकम्बनः ।

भेदावकम्बनोऽभेदो न तथा तदेभाबतः ॥ ३० ॥

अपि च

प्रत्येकमनुविद्धत्वाद्भेदेन मृषा मतः ।

भेदो पथा तरङ्गणा भेदाद्भेदः कलावतः ॥ ३१ ॥

अभेदानुविद्धत्वात् प्रत्येकं विश्वस्य भेदो मृषा; यथा जलतरङ्गेषु चन्द्र-
मसः; तत्र हि प्रत्येकं चन्द्रमा इत्यभेदान्वयः, तथा विश्वस्य भेदेऽपि
प्रत्येकम् 'इदम्' 'तत्' 'अर्थः' 'वस्तु' इत्यभेदान्वयः । तरुभेदस्तु
यद्यपि न मृषा, वनमित्यभेदानुगमश्च न प्रत्येकम्; न हि प्रत्येकं तरुषु
वनमिति वदति; अतो न तेन व्यभिचारः । एतदर्थं च प्रत्येकमित्युक्तम् ।

अपि च—

एकस्थैवास्तु महिमा यज्ञानेव प्रकाशते ।

लाषवाज्ञ तु भिन्नानां यज्ञकासत्यग्निवत् ॥ ३२ ॥

इदं तावदर्थं भेदवादी प्रष्टव्यः—कथमयं व्यावृत्तत्वलक्षणेऽभेदावभासोऽ-
नुवृत्तव्यवहारश्च? यदि साहचर्यात्, तदत्यन्तमनन्वितेष्वनुपपन्नम् । अथ
व्यावृत्तेरग्रहात्—को हि गुञ्जाप्रबालादीनां रागव्यावृत्तिमवग्रहीतुं क्षमते—

इति; तदसत्; व्यावृत्तस्वभावस्य तदग्रहे ग्रहणमेव ¹हि न स्यात् । अथ निश्चयप्रत्यक्षयोरात्मभेदादनिश्चयात्; तदसत्, उभयरूपव्यवहारदर्शनात् । तथा हि—कालाक्ष्यां गोतामान्यनिबन्धनश्च व्यवहारो गवान्तरव्यावृत्ति²श्च दृश्यते; न च गवान्तरव्यावृत्तेस्निश्चये स युज्यते । अथैकार्थक्रियाकारि; त्वादतत्क्रियाकारिव्यावृत्तेस्तुल्यत्वात्; तदप्यसांप्रतम्, अर्थक्रियाणां नपि भेदादतत्क्रियाकारिव्यावृत्तेस्तुल्यत्वायोगात्; नैकसाध्यान्व³स्यार्थक्रिया, येना-तत्कारिव्यावृत्तिस्तुल्या स्यात् । वस्तुस्वभावश्च व्यावृत्तिः प्रतिवस्तु भेदात् तुल्या । अथास्वभावाः, तेषां कथं तुल्या? अथानादिवासनोपादाने न वस्तु-गतविशेषाभेदः; तदप्ययुक्तम्, नियमात्; कासुचिदेव हि व्यक्तिषु कश्चि-देवाभेदावभासः । स वासनामात्रोपादानत्वे न युज्यते; तस्मात् प्रकृत्यैव केचित् कस्यचिद्भेदावमर्शस्य योग्याः केचित्तेति स्वभावविपरीता भावानां सामर्थ्यातिशयाः कल्पयितव्याः; तथा सत्येवं गौरवात् कल्पनायाः, एकस्यै-वास्तु माहात्म्यं यदेकोऽपि नानेव भासते, लघुत्वात् कल्पनायाः; न तु भिन्नानां ते सामर्थ्यातिशयाः, यदमी अभिन्ना इवावभासन्ते ।

भेदव्यवहाराश्च यथावभासं भेदवादिनामिवाभेदव्यवहारा उपपद्यन्ते; तथा हि—आत्यन्तिकभेदवादिनां यथावभासमभेदव्यवहारः, न यथावस्तु संसर्गवादिनामपि सामान्यस्यार्थान्तरत्वाद्यथावभासमेव भेदव्यवहारः । येऽप्यन्तरार्थान्तरवादिनः तेषामपि शबलत्वाद्भस्तुनस्तस्य चानन्वयात् यथाव-भासमेवोभयव्यवहारः; न वस्त्वनुपातीति दर्शितमिति ।

यथानुवृत्तव्यवहारसिद्धिं यथावभासं कथयन्ति वाङ्माः ।

तथैव भेदव्यवहारयोगं वदन्ति वेदान्तविवेकभाजः⁴ ? ॥ ३३ ॥

इति श्रीमन्मण्डनमिश्रविरचितयां ब्रह्मसिद्धौ

तर्ककाण्डः⁵ समाप्तः¹⁰ ॥

¹ B and C omit हि.

² त—A.

³ अन्यार्थक्रिया—
A and B.

⁴ B omits भेदा.

⁵ संसर्गवादिनामपि—B.

⁶ मेव व्यवहारः—A
and B.

⁷ B and C add इति.

⁸ श्रीमण्डनमिश्रकृती—
A and C.

⁹ काण्डं समाप्तम्—B.

¹⁰ द्वितीयः—A.

ओम् ।

॥ नियोगकाण्डः ॥

एवं प्रत्यक्षादिविरोधात् कर्मविधिविरोधाच्च श्रुतार्थपरिग्रहे, ये मन्यन्ते वेदान्तानामुपचरितार्थत्वं तत्प्रतिबोधनाय विहितः प्रयत्नः । संप्रति तु— कार्य एवार्थे वेदस्य प्रामाण्यम्, न भूतरूपे; एवं ह्युक्तम् “²चोदना-लक्षणोऽर्थो धर्मः” ; चोदनाप्रमाणको वेदार्थ इति यावत् ; चोदना च प्रवर्तकं वचनम् ; तस्मात् ³कार्यार्थे वेदः प्रमाणम्, वेदान्तानामपि तु प्रतिपत्तिकर्तव्यताप्रामाण्यभाजां तन्मुखेन तदनुगतभूतानामन्वविषयबोधकत्वम् ; अतस्तेऽपि कार्यनिष्ठतां⁴ नातिवर्तन्ते ; तथा च कार्यं तर्हि मन्त्रार्थ-वादाः सोपनिषत्का इत्याशङ्क्य “⁵चोदना हि भूतं मन्यन्तम्” इत्याहुक्तम् ; एतदुक्तं भवति, कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदनैव भूतादिकमप्यर्थमवगमयतीति—ये मन्यन्ते, तत्प्रतिबोधनाय प्रयत्येते । तेष्वपि प्रतिपत्तयो ब्रह्मणि ; प्रथमा तावच्छब्दात्, अन्या शब्दात् तस्मिन्पद्य ⁷तत्स्तनानवती ध्यानभाव-वनोपासनादिशब्दवाच्या, अन्या⁸ ततो लब्धनिष्पत्तिर्विगलितनिखिलविकल्पा साक्षात्करणरूपा । तत्र प्रथमामधिक्याच्यते—

शब्दाद्यदात्मविज्ञानं तन्न तावद्विधीयते ।

भवत्यधीतवेदस्य तद्वि कर्मावबोधवत् ॥ १ ॥

ब्रह्मणो हि कर्मणान्तरा⁹नधिगमनयिरू¹⁰पत्वाच्छब्दाधिगम्य¹¹स्वभाव-विषयं ज्ञानं विधेयम् । तत्र यच्छब्दादेव ज्ञानं तदविधेयम्, विधि-मन्तरेण भावात् कर्मावबोधवत् । यथैव “¹²स्वर्गकामो यजेत” इति श्रुतवाक्यस्य वाक्यार्थी¹³वबोधस्तद्वाक्यप्रामाण्यादेव भवति, न विध्यन्तरमपे-¹⁴क्षते ; तथात्मस्वरूपाभिषाधिवाक्यप्रामाण्यादा¹⁵त्मावबोधो विध्यन्तपेक्षः

1 भाषनाय—C.

6 Band Oमित आदि.

12 Tait.-Sam. 2 5-5.

2 Mīm.-Sū. I-1-2.

7 Oमिते तत्.

13 शेषोच—A.

3 कार्यार्थे—A.

8 अन्या तु—A.

14 क्षयत—B.

4 निष्ठता—B.

9 रेणा—A and B.

15 वेवात्म—A.

5 Śābara-Bhāṣya

10 B omits रूप.

I-1-2.

11 स्वभावतद्विषय—B.

संजायते ; सति प्रमाणे तस्सामर्थ्येनैव प्रमेयबोधोत्पत्तेः । न स्वल्प सोपकरणे समग्रे प्रमाणे सतीच्छापि पुरुषस्यापेक्ष्यते ज्ञानं प्रति, अनिष्टानामप्यवबोधात् ; प्रागेव विधिः ।

तामेव विधेरनपेक्षतां कर्मावबोधे दर्शयति—

स्वर्गकामो यजेतेति बोधेऽस्मिन्न व्यपेक्ष्यते ।

विधिरन्योऽनवस्थानान्नायं कर्मव्यवस्थितेः ॥ २ ॥

न कर्मविधिवाक्यार्थज्ञानप्रवृत्तौ विधिरपेक्ष्यतेऽन्यः, न तद्वत् एव वा ; अन्यस्मिन्ननवस्थादोषात्, तदर्थज्ञानेऽपि विध्यन्तरस्यापेक्षणीयत्वात् ; तद्वत्स्य च कर्मविषयत्वेन तद्बोधं विधातुमसामर्थ्यात् ।

ननु यथैषां ग्रहणे विध्यन्तरमपेक्ष्यते “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति, न चानवस्था ; तद्वत् तदर्थबोधेऽपि स्यात् । अस्तु च विधिः—“वेदः कृत्स्नोऽविगन्तव्यः” इति । विषम उपन्यासः—अप्रवृत्तोऽपि हि स्वाध्यायाध्ययनविधिवाक्याध्ययने पुरुषान्तरप्रयोगान् ततः तस्य चान्येषां च वाक्यानामध्ययने प्रवर्तते, शास्त्रान्तराभाङ्गोपसंहार इव श्रवणमात्रात् ; न स्वल्प स्वाधीतमेव वाक्यं प्रवर्तयति ; यथैकस्तथा पुरुषान्तराण्यपि, अनादित्वाद्भेदवत् तदध्ययनस्यापि । अनवबुद्धार्थस्त्ववबोधविधिर्नावबोधे प्रवर्तयति, तदर्थबोधश्चेद्विध्यपेक्षः ; न तत्र स एव प्रवर्तयति, अनवबुद्धार्थत्वादितरेतराश्रयं स्यात्—तदर्थबोधात् प्रवृत्तिः ; प्रवृत्तस्य च तदर्थबोध इति । तस्माद्विध्यन्तरमपेक्ष्यतेऽन्यमित्यनवस्था । न च “वेदः कृत्स्नोऽविगन्तव्यः” इत्यपूर्वार्थविधिः ; “दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्” इति न्यायप्रामोऽर्थः प्रदर्श्यते । अथाप्येष विधिः—स्वाध्यायाध्ययनविधिर्नास्ति समर्थज्ञानम्—^६उच्यते ; तथापि ब्रह्मस्वरूपाभिधायिवेदवाक्यप्रभवे बोधे न पृथग्विधिरपेक्षितव्यः, कर्मविधिवाक्यवत् । यथैव “स्वर्गकामो यजेत” इति^७ सामान्यविधिना^८सिद्धे नान्योऽपेक्ष्यते, अनवस्थानात् ; सत्यपि विधाबन्ध-

1 Tait.-Āraṇ. 2-15.

4 Śābara-Bhāṣya.

6 Tait.-Sam. 2-6-5.

2 Manu. 2-185.

I-1-1.

7 इत्यादि—B.

3 B omits च.

5 च्यते—B.

8 सिद्धौ—B.

स्यापेक्षणात्; न चैतन्न एव, कर्मविषयत्वात्; एवं तत्त्वप्रतिपत्तिपरेष्वपि वाक्येषु न विधिरपेक्षितव्यः, वाक्यसामर्थ्यादेव तत्त्वबोधोत्पादादिति ।

इतश्च—

फलं विधेयावगमात् प्रवृत्तिश्चोत्तरा विधेः ।

अन्योन्यसंश्रयान्नैष शाब्दो बोधः स नो परः ॥ ३ ॥

शब्दादवगम्य विधेयं या प्रवृत्तिः सा 'विधेः प्रयोजनम्, न तु शब्दप्रभवो विधेयावगम एव; अन्योन्यसंश्रयान्—अवगते शब्दार्थे प्रवृत्तिः प्रवृत्तस्य चावगमात् । शब्दार्थबोधोदेव वा शब्दार्थबोध इत्यात्माश्रयः; अन्योन्यसंश्रयस्तु तुर्यानुपपत्तित्वादुक्तः । यस्तु तत्त्वावबोधपराहात्मान् तत्त्वावबोधः, नासौ शब्दार्थबोधोत्पात्तः पराचीनः^२; किंतु स एवेति ।

अपि च

जाते बोधे न प्रवर्त्यो नतरां स्ववबोधके ।

शब्देन निश्चये तस्मादन्यस्मादन्यवच्छेदनम् ॥ ४ ॥

उदपादि चेत् “^३सदेव सोऽग्निदमप्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्” इत्युपक्रमात् “^४तत्त्वमसि” इत्यन्ताद्वाक्यादात्मतत्त्वावबोधः, पदानां परस्परान्वितार्थत्वात्; किमन्यद्विधिः करिष्यति? न “प्रवृत्त एव प्रवर्त्यः । अथ पदार्थसमन्वयमात्रात् तत्त्वबोधोत्पादः, सुतरामप्रवर्त्यः; शाब्दस्य तत्त्वावबोधस्यासंभवात् । स्यादेतत्—उत्पन्नेऽपि तत्त्वावभासे शब्दात्, निश्चये प्रवर्त्यः—‘एवमिदम्’ इति । तन्न; यदि तस्माच्छब्दान्निश्चयः, स जात एव; अथान्यतो निश्चयः, अन्यवच्छेदनं प्रमाणान्तरापेक्षा; न तत्र तत्त्वनिश्चयान्न^५बन्धनं शाब्दः स्यात् । एवं तावन्न तत्त्वनिश्चयाय विधि र्थ्यते ।

अथाविवक्षितार्थत्वनिवृत्तौ प्रार्थ्यते विधिः ।

अर्धो ज्ञातव्य इत्युक्ते^६ ज्ञेयः स्यान्नाविवक्षितः ॥ ५ ॥

^१ विधि—A; प्रवृत्तिः—
B.

^४ Chānd. 6-8-7.

^३ इदमिति—B.

^५ रसम—A.

^९ स—C.

^२ चीनः—B.

^६ प्रवर्त्यत—B.

^{१०} निबन्धनः—1.

^३ Chānd. 6-2-1.

^७ त्वे—A.

^{११} तौ—A.

यदपि मतम्—सत्यपि वाक्यादर्थोपलब्धे तात्पर्यं दुर्लभम्, भूतार्थ-
परस्य वैयर्थ्यात्; सांशयिकत्वं वा, अतात्पर्यस्यापि दर्शनाज्जपमन्त्रेषु ।
विधौ तु सत्यर्थज्ञानस्य चोदितत्वान्नार्थोऽविवक्षितो भवितुमर्हति । तस्माद्विवक्षि-
तार्थत्वाय विधिः प्रार्थ्यः ।

तद्द्वार्तमर्थपरता शब्दानां लोकावेदयोः ।

“अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ” इत्युत्सर्गवती यतः ॥ ६ ॥

औत्सर्गिकः शब्दानामर्थं प्रति शेषभावः; निमित्तान्तरात्, स्वरूप-
प्रधानत्वमविवक्षितार्थत्वमपवादो लोके; तथा वेदेऽपि, लोकावगम्यत्वा
च्छब्दसामर्थ्यस्य; तदुक्तम्—“अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः” इति ।

दृष्टार्थता च साध्यायविधेरत्र न भिद्यते ।

भवेदितरथा कृत्स्नः तद्विध्यर्थोऽविवक्षितः ॥ ७ ॥

यथैव कर्मविधीनां “दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्” इति
नाविवक्षितार्थानामध्ययनात् फलान्तरकरूपना तथा दृष्टत्वादात्मतत्त्वावबोधस्य
वेदान्तानाम्; न च^१ भूतार्थप्रतिपत्तौ वैयर्थ्यामिति वक्ष्यते; प्रतिपत्तिविधौ
च तुल्यम् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम्; अन्यथा सह विधायकेन कृत्स्न-
स्याविवक्षितार्थता स्यात्; यतो विधायकशब्दनिबन्धनमन्येषां विवक्षितार्थत्वम्,
विधायकस्य तु^२ न तन्निबन्धनमस्ति; एवं च तस्याविवक्षितार्थत्वे इतरेऽ-
पि तथा स्युः अथ विधायकः प्रकृत्या दृष्टार्थत्वेन “वार्थपरः, इतरेऽपि
तथेति व्यर्थोऽसौ विधिः”

ज्ञानस्य पुरुषार्थत्वसिद्धये विधेरिष्यते ।

सर्वत्र पुरुषार्थत्वं विधेरित्यप्यपेशलम् ॥ ८ ॥

विध्यधीनः पुरुषार्थसाधनतावबोधः, तच्छब्दतो लब्धजन्यमनोऽप्यात्म-
तत्त्वावबोधस्य पुरुषार्थसाधनत्वावगमो विधेरित्येतदपि न शोभनम् ।

ज्ञेयाभिग्याप्तितो यस्मान्न विज्ञानात् फलान्तरम् ।

इष्यते मोक्ष इति चेत् साध्यस्तत्त्वच्युतेर्न सः ॥ ९ ॥

१ Mim.-Sū. I-2-40.

३ B omits च.

५ वा—A.

२ Śābara-Bhāṣya

४ B and C omit तु.

ज्ञानस्य हि दृष्टमेव फलम्—ज्ञात्रा ज्ञेयस्याभिध्यासिः, ज्ञातारं प्रति तस्य प्रकाशता—न त्वदृष्टं कालान्तरभावि, यदर्थो विधिः स्यात् । स्यादेतत्—आत्मज्ञानस्य फलान्तरमपीष्यते मोक्षः । तन्न, असाध्यत्वात्; न हेतुजन्योऽसौ मोक्षः, तच्चच्युतेः, कार्यत्वे विनाशात् तस्य, पुनः संसारात्; आत्यन्तिकी च संसारनिवृत्तिर्मोक्ष इत्युच्यते । ननु कार्योऽपि नाशो न नश्यति । सत्यम्; भावरूपं तु मोक्षं निरतिशयानन्दलक्षणं निरतिशयैश्वर्यलक्षणं चाभिधेत्वात् तदुच्यते, भावस्य कार्यस्य नाशेनाविनाभावात् । भागामिशरीरेन्द्रियबुद्धिसंयोगाभावस्य प्रागभावस्य कार्यत्वमनुपपन्नमेव । बन्धहेतुनिवृत्तिस्तु यद्यपि कार्या, कार्यत्वेऽपि च नास्या अनित्यत्वप्रसङ्गः; तथापि नासौ तच्चज्ञानात् प्रथमिति न तेन साध्या; अविद्या हि बन्धहेतुः, तच्चज्ञानोदय एव च तच्चिद्वृत्तिः ।

अथवा “परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणावतिष्ठते” इति स्वरूपस्थितिर्भूक्तिरुक्ता; साध्यत्वे च न स्वरूपस्थितिः स्यात्; अतो मोक्षत्वाच्चयवेत् । यच्च—“न च पुनरावृत्तिः” इति श्रुतेः प्रामाण्यात् कार्यस्यापि मोक्षस्य नित्यत्वमिति; दृष्टविपरिणामपि तदाश्रीयेतानन्यगतित्वे श्रुतः । यदा तु विदितात्मतत्त्वस्याद्वयं विशुद्धप्रकाशमात्मानं पश्यतः समुत्खाताया-मनवयवेनाविद्यायां हेत्वभावात्^१ पुनर्वन्धस्यासंभाव्यत्वात् प्राप्तमेवार्थं वर्तमानापदेशादनुवदति श्रुतिरर्थवादत्वेन, तदा कुतस्तत्त्वामाण्यादनन्तफलत्वम्? तथा हि—वर्तमानापदेशादेव नापुनरावृत्तिः साध्यत्वेनावगम्यते; न च कामोपबन्धोऽस्ति, यतः साध्यता गम्यते; तस्मादर्थवादः । अर्थवादादपि च या फलकल्पना, सापि ज्ञाने ज्ञेयतत्त्वावभासदृष्टफलनिराकाङ्क्षेऽनुपपन्ना, परुषार्थता चास्य वक्ष्यते इति ।

अन्य पुनराहुः—

विधेर्विना कार्यंशून्यं मूर्तार्थमनुवादकम् ।

वचः स्यादनुवादश्च प्रमाणान्तरगोचरे ॥ १० ॥

^१ वि—B and C.

^४ भिनित्यद्यते—A.

^७ न गम्यते—A.

^२ त्येदमुच्यते—A.

^५ Chānd. 8-15-1.

^३ Chānd. 8-12-2.

^६ न—A.

तत् प्रमाणान्तरापेक्षं प्रामाण्यमतिवर्तते ।
मानान्तरस्याविषये विध्यर्थे तु प्रतिष्ठितम् ॥ ११ ॥
अनपेक्षं प्रमाणत्वमश्रुते कर्मवाक्यवत् ।
परप्रवृत्त्यभावेऽपि प्रामाण्यायैव तद्विधिः ॥ १२ ॥

विधिमन्तरेण न कार्योपदेशप्रतीतिः ; यथावस्थितं वस्तु तद्विध्यस्यनुबाद-
मात्रत्वं गम्यते ; अनुवादश्च प्रमाणान्तरविषय इति तदपेक्षो भूतार्थो नार्थ
उच्यत इति सापेक्षत्वादप्रामाण्यम् । विध्यर्थस्य तु प्रमाणान्तराविषयत्वात्
तन्निष्ठमनपेक्षं प्रमाणं कर्मविधिवाक्यवत् ; प्रमाणान्तराविषयश्च विध्यर्थः ; न
हि 'कुरु' इति शब्दज्ञानादन्यतः प्रतीतिः । एवं न सति तत्त्वप्रति-
पत्तिपरे वाक्ये यद्यपि वाक्यार्थबोधात् पराचीना प्रवृत्तिर्विधिफलं नास्ति,
प्रामाण्यायैव तु विधिनिष्ठत्वमेवितव्यमिति ।

अत्रोच्यते—

प्रमाणान्तरयातार्थभावः किमुतुद्विधा ।
उत भूतार्थता तत्र सिद्धार्थमपि यद्वचः ॥ १३ ॥
न मानान्तरलब्धार्थतया तस्यावबोधकम् ।
न तत् सापेक्षमेवा चेदभिप्रेतानुवादता ॥ १४ ॥

कः पुनरनुवादः—अधिगमन्तरसंभिनार्थत्वम्, मानान्तरेणाधिगम इति प्रति-
पादनम्? आहोस्त्रिद्वयस्येतामात्रम्? तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भवत्वधिगमान्तर-
संभिनार्थं सापेक्षम्, यत्तु भूतार्थमपि न मानान्तराधिगत इति बोधयति
न तदनुवादकम्, न सापेक्षम्; पूर्वाधिगमसंस्पर्शेन प्रतिपत्तेरभावात् ।

अथान्नः कल्पः—

सापेक्षनायाः को हेतुः शुद्धा सिद्धार्थता यदि ।
प्रमाणान्तरसंभेदस्तद्वचपेक्षणकारणम् ॥ १५ ॥
अनुधीप्रभवे नास्ति भूतार्थेऽपि स वैदिके ॥ १५ ॥

भूतार्थमात्रं चेदनुवादता न सापेक्षत्वहेतुरस्ति ; न भूतार्थतैव सापेक्षत्वहेतुः,
भूतार्थयोरपि प्रत्यक्षानुमानयोरनपेक्षत्वात् । तस्माद्भूतार्थेऽभूतार्थे वाधिगमान्तर-
संस्पर्शः प्रमाणान्तरापेक्षाहेतुः, स्मृतौ दर्शनात् ; सा वाधिगमान्तरसंभिनार्थेति

तत्साधनमपेक्षते । एवं च पुरुषबुद्धिप्रभवं भूतार्थमभूतार्थं वा वचो भवति सापेक्षम्; ततो हि तत्संभिन्न एवार्थे प्रत्ययः, न त्वनपेक्षितपूर्वाधिगमः स्वातन्त्र्येणार्थे । यथोक्तम्—“अपि न पौरुषेयाद्भवनात् ‘एवमयं पुरुषो वेद’ इति भवति प्रत्ययः, न ‘एवमर्थः’ इति” । अपुरुषबुद्धिप्रभव-^३त्वाद्देववचसि भूतार्थेऽपि न सापेक्षत्वहेतुः, पुरुषसंबन्धकृतत्वात् पूर्वाधि-
गमसंभेदस्य ।

स्यादेतत्—अपौरुषेयेऽपि भूतार्थे तद्विषये प्रमाणान्तरस्य संभवात्तद-
पेक्षा; तथा हि—संभवति प्रमाणान्तरे तद्विषये तद्विसंवादाऽपि शङ्क्येते; तस्मात् तदभावात् तत्संवादोऽपेक्षणीयः; अतं भवति कुत कार्येऽर्थे न कुत-
श्चिद्विसंवादाशङ्केति नापेक्ष्यमस्ति । अत्रोच्यते—

न च संभवमात्रेण तदपेक्षावकल्पते ।

विशेषो नहि गम्येत सापेक्षत्वे तदा तयोः H १६३ ॥

द्वयोरेकविषयसंभवे कुत एतत्—शब्दस्य तदपेक्षा; न पुनस्तत् प्रमाणान्तरं
शब्दापेक्षं स्यादिति? अथ शब्दः प्रमाणान्तराधिगतविषयो लोके दृष्ट
इति, प्रमाणान्तरस्याविषये तर्हि अतरां प्रामाण्यं तस्य भवति; प्रमाणान्तर-
विषये हि प्रमाणान्तरसंभवादिपि तावत् स्यात्, अन्यत्र तदभावाद्दुर्लभं तत् ।
अथ पौरुषेयत्वकारिता लोकावस्थां प्रमाणान्तराधिगताथता, न शब्दसाम-
र्थ्यकारिता; शब्दस्य प्रमाणान्तरासंभिन्न एवार्थे सामर्थ्यम्; न तर्हि प्रमा-
णान्तरसंभवाच्छब्द एव सापेक्षः; तदपि शब्दसंभवाच्छब्दापेक्षं स्यात् ।
किमतस्तस्य सापेक्षत्वेनाप्रमाणं^{१०} स्यात् । न शब्दस्य तत्रापेक्षा युज्यते;
सति हि तस्य प्रामाण्ये तत्संवादविसंवादावपेक्षेयाताम् । अथ शब्दस्था-
प्रामाण्यात् तत् शब्दापेक्षया प्रमाणम्; प्रमाणमेव, अनपेक्षत्वात् । शब्द-
स्याप्रामाण्यं कुतः? प्रमाणान्तरापेक्षत्वात् । तस्य च प्रामाण्यमनपेक्षत्वात्,
अनपेक्षत्वं च शब्दस्याप्रामाण्यादितिरेतराश्रयम्; प्रमाणे हि शब्दे तद्वि-
षये संभवति तदपि सापेक्षं स्यात् तत्संभवे इव शब्दः, विशेषाभावात् ।

^१ Śābara-Bhāṣya

1-1-2.

^२ Śābara-Bhāṣya

reads नैवमयमर्थः.

^३ त्वात्तु वेद—A.

^४ कदाचित्—A.

^५ A omits तत्.

^६ A omits इति.

^७ यदि—A.

^८ न च—A.

^९ भिन्नेऽर्थे एव—A.

^{१०} णत्वात्—A.

अथ शब्दसंभवेऽपि न तत् सापेक्षम्; तत्संभवेऽपि न शब्दस्य सापेक्षता, विशेषाभावात् ।

अपि च

प्रत्यक्षानुभयोरेवं वृत्तेरन्योन्यगोचरे ॥ १७ ॥

परस्परव्यपेक्षत्वविशेषं प्रसज्यते ।

स्यादक्षमपि सापेक्षं यदक्षान्तरगोचरे ॥ १८ ॥

संभवमात्रेण सापेक्षत्वे प्रत्यक्षानुभयोरेकस्मिन् विषये संभवान्योन्यापेक्षत्वादप्रामाण्यप्रसङ्गः । तथा सत्तागुणत्वद्रव्येष्वनेकेन्द्रियग्राह्येष्विन्द्रियान्तराणामिन्द्रियान्तरसापेक्षत्वप्रसङ्गः । अथ शब्दस्यैव प्रमाणान्तरसंभवे सापेक्षत्वम्, विशेषहेतुर्वाच्यः । प्रमाणान्तरादधिगतार्थत्वदर्शनमिति चेत्, उक्तमत्र— यदि शब्दमात्रधर्मोऽयमसंभवादेव तद्विषये प्रत्यक्षादेर्बुद्ध्यादिवान्यवदप्रामाण्यं प्राप्नोति, संभवे त्विन्द्रियविषये प्रत्ययिते पुरुषवंचोवद्युज्यते प्रामाण्यम्; यथोक्तम्— “^१तच्चेत् प्रत्ययितात् पुरुषादिन्द्रियविषयं वा, अविशयमेव तत्” इति; अथ पौरुषेयशब्दधर्मोऽयम्, न संभवत्प्रमाणान्तरविषयस्याप्यपौरुषेयस्य शब्दस्य सापेक्षत्वम् । अपि च प्रत्यक्षाधिगतविषयं किञ्चिदनुमानमिति न सामान्यतो दृष्टस्य तथा प्रत्यक्षसापेक्षता, यथा चागमपूर्वकं षड्जादिविवेकविषयं प्रत्यक्षमिति न सर्वं प्रत्यक्षं तथा, एवं पुरुषवचसां प्रमाणान्तराधिगतविषयत्वदर्शनेऽपि नापौरुषेयस्य तथाभावो भूतार्थस्यापि; अन्यथा सुतरां प्रमाणान्तरासंभवादप्रामाण्यं स्यादित्युक्तम् ।

अपि च

असंभवादौषधादिनियोगस्यानपेक्षता ।

लौकिकस्य प्रसज्येत नरप्रत्ययपूर्वकः ॥ १९ ॥

त्रिनियोगस्तत्र तेन व्यपेक्षा वैदिके पुनः ।

अबुद्धिपूर्वकः सोऽपीत्यनपेक्षत्वमुच्यते ॥ २० ॥

यदि कार्ये नियोगार्थे प्रमाणान्तरस्यासंभवाद्वेदवचसां तन्निष्ठानामनपेक्षत्वम् ‘ज्वरवियोगकाम इदमौषधं पिबेत्’, ‘स्वर्गकामः सिक्ता भक्षयेत्’ इति

^१ भावादिति—A.

^४ गतार्थत्वादिति—B

^६ Śubara bhāṣya

^२ शेषः—B and C.

and C.

1-1-2.

^३ सत्वगुणत्व—B and C.

^५ A omits पुरुष.

लोकवचांस्यपि कार्यनिष्ठान्यनपेक्षाणि प्रामाण्यमशुवीरन् । अथ यस्तत्र साध्यसाधनभावः स पुरुषविवक्षापूर्वकः, तेन तत्र सापेक्षता, वेदे तु साध्यसाधनभावोऽपि न पुरुषविवक्षापूर्वक इत्यनपेक्षत्वम् । यो वा विषयनियोज्यनियोगानां संबन्धः, स पुरुषबुद्धिविरचितो लोकवाक्ये; वेदे तु न केवलं निबो गोऽपुरुषबुद्धिपूर्वकः; सोऽपीत्यनपेक्षत्वम् । उच्यते—

नृबुद्धिपूर्वतैवेत्थं हन्तापेक्षानिबन्धनम् ।

मानान्तरासंबन्धेऽपि ततः सापेक्षता यतः ॥ २१ ॥

असंभवाप्रमाणान्तरकार्यनिष्ठेऽपि चेद्वाक्ये पुरुषसंबन्धात् सापेक्षत्वम्, पुरुषबुद्धिपूर्वतैव तर्हि प्रमाणान्तरव्यपेक्षाकारणमन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तद्भावे लोके सापेक्षत्वात्, तदभावे वेदे निरपेक्षत्वात्; न विषये प्रमाणान्तरसंबन्धः, तदभावेऽपि लोकनियोगे सापेक्षत्वदर्शनात् ।

अथ मतम्—

वेदे नियोगनिष्ठत्वं विनियोगप्रमाणम् ।

लोके वेदे न व्यपेक्षा तल्लोके च व्यपेक्षणम् ॥ २२ ॥

नियोगपर्यवसितं वैदिकं वचः, स च प्रमाणान्तरस्यागोचर इत्यनपेक्षत्वम्; साध्यसाधनभावानिष्ठं तु लौकिकं वचः, स प्रमाणान्तरविषय इति सापेक्षता;

न शब्दमात्रसामर्थ्यप्रविभागोऽयमीदृशः ।

लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ॥ २३ ॥

न तावदयं शब्दशत्रुस्यानपेक्षितपुरुषसंबन्धासंबन्धस्य शक्तिप्रविभागः—यदेकत्र नियोगशब्दार्थः; अन्यत्र विनियोगः, यथा गोशब्दस्य साक्षादिमान्, अन्यशब्दस्य केसरादिमान्; यतो लोकाधिगतसामर्थ्यो वेदेऽपि प्रतिपाद्यः; लोके चेद्विनियोगः शब्दार्थः, तत्रैवास्य सामर्थ्यमवगतम्, न नियोगे; तत्र वेदेऽपि विनियोग एव प्रमाणार्थः स्यात् ।

अथ मानान्तराज्ज्ञात्वा प्रयुङ्क्ते पुरुषो वचः ।

अर्थे तत्तेन तन्निष्ठमितरत्वन्यथा स्थितम् ॥ २४ ॥

¹ A omits वचः.

² A adds स्व.

³ स च—A.

⁴ A omits संबन्धा.

अथ मतम्—नैष शब्दमात्रस्य सामर्थ्यविभागः; शब्दस्य हि निजं सामर्थ्यं कार्यनिष्ठतैव; तथा हि—कार्यो नियोगार्थः; कार्याय चान्यस्यान्वयः प्रतीयते; न तु कार्यस्यान्यार्थोऽन्वयः । तस्मात् 'कार्यत्वान्नियोगस्य तत्प्रधानता । पुरुषस्तु प्रमाणान्तरादवगम्यार्थं तत्र प्रयुङ्क्ते वचनम्; न च नियोगः प्रमाणान्तरगोचरः । तस्मान्न^१ तत्र प्रयोक्तुमर्हति । विनियोगस्य तु तथाभावात् तत्र युज्यते प्रयोगः । तस्माद्विनियोगप्रधानं पुरुषवचः; वैदिकं तु^२ सामर्थ्येन कार्यत्वान्नियोगस्य तत्प्रधानमिति ।

अत्रोच्यते—

मानान्तरव्यपेक्षत्वात् संभव्यन्यप्रमाणकः ।

हन्तास्य गोचरो नास्मादपेक्षास्य प्रमाणान्तरे ॥ २९ ॥

यदि पुरुषोऽधिगते विषये वचः प्रयुङ्क्त इति विनियोगविषयता तस्य कल्प्यते प्रमाणान्तरापेक्षत्वात्, तर्हि संभव्यप्रमाणान्तरोऽस्य विषयः; न तु संभवत्प्रमाणान्तरविषयत्वात् पुरुषवचोऽपि सापेक्षम्, सापेक्षत्वनिमित्तत्वात् तद्विधस्य विषयस्य ।

तस्मान्मानान्तराद्गत्वा परस्य प्रतिपत्तये ।

वचः प्रयुङ्क्ते पुरुषो नाकस्मात् तेन तद्विरि ॥ २९ ॥

प्रमाणान्तरसंभेदो व्यपेक्षातो न संभवात् । २९ १/२ ।

स्योपलब्धिरूपानां पुरुषस्य गीः, तत्^३स्तस्यां प्रमाणान्तरसंभेदः, 'मयोपलब्धोऽयमर्थः' इत्यर्थः; तेन तत्रोपलब्धे संभवासंभवावेवापेक्षयेयाताम् । यत्रोपलब्धेर्निश्चयः संभवत्यस्योपलब्धिः, न चानुपलब्ध्यापि ब्रवीति' इति तत्र प्रामाण्यम्, यथास्यपुरुषवचनस्य प्रमाणविषये । यत्र तूपलब्धेरसंभव एव यथा दृष्टार्थं बुद्धादिवाक्ये, यत्र चानुपलब्ध्यापि वचनप्रवृत्तिसंभावना, तत्राप्रामाण्यम्; न तु प्रमाणान्तरसंभवात् पुरुषवचनेऽपि तदपेक्षा ।

अपौरुषेयता तेन पौरुषेयत्वमेव च ॥ २७ ॥

अनपेक्षव्यपेक्षत्वनिमित्ते वर्णिते बुधैः ।

भूतार्थमपि सापेक्षं नातोऽपुरुषबुद्धिजम् ॥ २८ ॥

^१ B and C omit कार्य-
त्वात्.

^३ A adds स्व.

^५ लब्धिः संभवासंभवावपे-
क्षयेते—A.

^२ भाव—A.

^४ तेन तस्यां—A.

अत एव च पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वे सापेक्षत्वानपेक्षत्वकारणे न्यायविद्धिर्दार्शिते पौरुषेयत्वनिराकरणप्रयत्नेन—“¹औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः” इति; औत्पत्तिके शब्दार्थसंबन्धेऽस्वातन्त्र्याच्छब्दस्य न पुरुषबुद्धिपूर्वकत्वमिति न प्रमाणान्तरसंभिन्ना शब्दादर्थाव²गतिरिति निरपेक्षत्वम् ।

ननु प्रमाणान्तरासंभवेऽपि कृत एव यत्नः—“³सत्संप्रयोगे” इति । सत्यम्: चोदनैव प्रमाणम्, नान्यत्—इत्यवधारणसिद्धये, न तु—प्रमाण-मेव—इति ।

अथ प्रमाणान्तरसंभवेऽपि यदि चोदनाप्रामाण्यं न व्याहन्यते, कोऽर्थः प्रमाणान्तरनिराकरणेन? धर्मतत्त्वज्ञानम्; प्रमाणान्तरसंभवे हि सर्वज्ञामित-बुद्ध्याद्युपदिष्टोऽपि धर्मः प्रतीयेत; तत्र न धर्मतत्त्वप्रवधारितं स्यात्; तदव-धारणार्थश्रायं यत्नः । चोदनाप्रामाण्यमपि तदर्थं मृम्यते, नादृष्टाय । अथवा तद्विरोधाच्चोदनाया बाधः स्यात्, संशयोऽपि तुल्यबलत्वे, तेन तस्यासंभवः प्रतिपाद्यते; न तु तत्संभवात् सापेक्षतेः । ननु, तदभावोऽपेक्षणीयः स्यात्; कामम्; न तु शब्द-प्रमाणान्तरापेक्षमर्थं प्रतिपादयति; यतः यदर्थस्य प्रतिपादकम्, न तु यदप्रदह्यते; यदपेक्ष्यते न तदर्थं प्रतिपाद-यति । न हि विरोधिप्रमाणाभावः प्रतिगतिहेतुः । विरोधिसंभवमात्रेण चाप्रामाण्ये प्रत्यक्षदीनात्⁴ तत् स्यात् । अपि च विरोधिसंभवादप्रामाण्यं कार्यनिष्ठत्वेऽप्यपरिहृयते, कर्तव्यताद्वारेण भूतार्थप्रतिपत्तेरिच्छत्वात्; तत्र तु प्रमाणान्तरविरोधसंभवेनात् । भूतार्थस्य प्रमाणान्तरविषयत्वात् तेन कार्यनिष्ठता चर्षते; प्रमाणान्तरविषयत्वे किलानुवाद⁵त्वात् प्रमाणान्तरापेक्ष-मर्थं प्रतिपादयति—प्रमाणान्तरैणायमधिगतः—इति, न स्वातन्त्र्येण; कार्य-निष्ठत्वं तु स्वातन्त्र्येण, तस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । उक्तेन प्रकारेण न सापेक्षत्वमिति ‘भूतार्थमपि सापेक्षं नातोऽपुरुषबुद्धिजम्’ इति सुहृकम् ।

अथ संसर्गभावो नो पदार्थाः क्रियया विना ।

क्रियायात् विधेः सापि त्वस्त्यादिः सुलभा क न⁶ ॥ २९ ॥

¹ Mfm. Sā. 1-1-5.

² Mfm. Sā. 1-1-4.

³ A omits त्वं.

⁴ वि—A.

⁵ A adds क.

⁶ नः—B.

यदि मतम्—आख्यातपदार्थमन्तरेण न नामपदार्थानां संसर्गः; क्रिया हि पदार्थसंश्लेषहेतुः, तदभावे साकाङ्क्षत्वात्; अतः सिद्धोऽर्थो ब्रह्मादिर्न शब्दगोचरः, पदस्याविदितसंगतित्वेनानवबोधकत्वात्; न वाक्यार्थः, तस्य संसर्गात्मकत्वात्; क्रियारहितानां च पदार्थानामसंसर्गात् । एवमपि क्रियाभ्युपेयताम्; तद्वारेण च पदार्थसंसर्गसिद्धिराशास्त्यताम्; न विषेः कश्चिदर्थः । सापि च क्रिया सर्वत्र सुलभैवाश्रूयमाणाप्यस्यादि. “अस्ति-र्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽपि गम्यते” इति । चत्र ब्रह्मस्वरूप-प्रतिपत्तिपरं वाक्यमस्त्यर्थनिष्ठम्; तन्नियन्धनस्तत्र पदार्थसंश्लेषः; सत्तायाश्च प्रकृत्यैव सत्प्रधानत्वात् तद्वारेण विशिष्टवस्तुसिद्धिरिति ।

अत्राहुः—न प्रमाणावगम्यताया अन्या काचन सत्ता; तथा हि—यत् प्रमाणेनावगम्यते तत्र ‘अस्ति’ इति व्यवहारो व्याकिकानाम्, विपर्यये ‘नास्ति’ इति; न स्वस्वन्यः सदसद्भिर्भागहेतुर्लक्ष्यते; अर्थक्रियाभावाभावौ चेत; न, तयोरपि प्रमाणभावाभावाधीनत्वात्; तथा हि—कार्येऽपि सद्व्यवहारो यदि कार्यान्तरनिबन्धनः, अनवस्था; तस्मादन्तेऽपि प्रमाणादेव सद्व्यवहारः, तद्विपर्ययाच्चासद्व्यवहारः; एव चेदादावेव प्रमाणभावाभावनियन्धनौ सदसद्व्यवहारौ स्ताम् । तथा चास्त्यर्थनिष्ठं वाक्यं प्रमाणान्तरापेक्षमेवार्थं बोधयति, प्रमाणविषयताया अस्त्यर्थत्वात् ।

अत्रोच्यते—

न च मानावगम्यत्वमरतीतिविषयो मतः ।

प्रमाणादेव यतो बुद्धिरभूदस्ति मविष्यति ॥ ३० ॥

धूमादिना भित्ते हि स्याद्ब्रह्मद्यादावियमन्यथा ।

भिद्येतोत्तरकाले वा भवन्ती न खलु त्रिधा ॥ ३१ ॥

न प्रमाणावगम्यत्वमस्त्यर्थः, न ‘अस्ति’ इति बुद्धेस्तत् विषयः; यतः प्रमाणादेव त्रिधा बुद्धिर्भवति—‘धूमादस्त्यत्राग्निः’ ‘नदीपूरविशेषादभूद्वाष्टिः’ ‘मेघोदय-

¹ पदार्थसंसर्गः—A.

² संसर्ग—A.

³ O omit³ च.

⁴ Mahābhāṣya

2-3-1.

⁵ अर्थ—B.

⁶ B reads येन for

चेत्; न.

विशेषाद्भविष्यति दृष्टिः' इति । तत्र यदि 'अस्ति' इति बुद्धिः प्रमाणविषयतां गोचरयति, प्रमिते हि स्यात्, न प्रमाणादेव; न हि प्राक् प्रमाणोत्पत्तेः सन्¹ प्रमाण-संबन्धः; प्रमाणसंबन्धनिबन्धना चेयं बुद्धिः । अथ वैयात्यादुत्तरकालतामे² वास्या ब्रूयात्; त्रैविध्यमनुपपन्नम्, प्रमाणसंबन्धस्याभेदाद्भिन्नकालेष्व-प्यर्थेषु ।

³स्वसंबन्धितया मानमथ वस्त्वधिगच्छति ।

तथापि नैव भिद्येत नेत्थं चान्यव्यपेक्षता ॥ ३२ ॥

अथ मतम्—आत्मसंबन्धितस्यैव प्रमाणेनार्थोऽवगम्यते; अतो न 'अस्ति' इति बुद्धेरुत्तरकालता प्रमाणसंबन्धविषयाया 'अपि, स्वस्वसंबन्धितस्यैवार्थस्य 'प्रतीतिः । एवमप्यस्तीत्येव सर्वत्र स्यात्; न त्रैविध्यम्, सर्वस्य⁷ प्रमितौ प्रमाणसंबन्धस्य वर्तमानत्वात् । न चेत्थं प्रमाणान्तरव्यपेक्षत्वमस्त्यर्थनिष्ठे बचसि, तत्प्रमाणसंबन्धस्यैवास्त्यर्थत्वात् ।

अन्यमानावगम्यत्वमथ⁸ लिङ्गनिषेक्ष्यते !

स्याल्लिङ्गमपि सापेक्षं तस्तिद्वस्तव एव⁹ चेत् ॥ ३३ ॥

नैरपेक्ष्यं यदि न तदेतदण्डेनिर्वायते । ३३¹⁰ ॥

अथ मतम्—प्रमाणान्तराभ्यस्तैव लिङ्गेनाधिगम्यते; तेन नोत्तरकालता; तच्च प्रमाणं त्रिकालमिति त्रैविध्यम् । किं पुनस्तत् ? प्रत्यक्षम्; तथा हि—मृतायां हृदौ कस्यचिद्भूतं प्रत्यक्षम्, भविष्यन्त्यां भविष्यत्, वर्तमानेऽ-मौ वर्तमानमिति । एतच्च वार्तम्, नित्यानुमेये तस्याभावात् । अपि च लिङ्गमप्येवं¹¹ प्रमाणान्तरापेक्षत्वाद्प्रमाणं स्यात् । अथ लिङ्गादेव प्रमाणान्तर-सङ्कावस्य लिङ्गेनिरपेक्षत्वम्; तथा हि—¹²प्रमाणान्तरसङ्काव एवेदानीं लिङ्गं प्रमाणम्; न च तत्रान्यदपेक्ष्यते; प्रमाणसङ्कावद्वारा¹³ प्रमेयसिद्धिरिति;

¹ सत्प्रमाण—B.

² वास्यां—B.

³ B omits स्व.

⁴ C omits अथ.

⁵ A omits अपि.

⁶ प्रमितेः—B.

⁷ त्वं स्यात्—B.

⁸ लिङ्गं निषेध्यते—B.

⁹ Cf. Citakha's

commentary—शास्त्राणि

चेत्प्रमाणं स्युरित्यादौ चेदिति

शब्दस्य निश्चयेऽपि प्रयोगात्—

दिना न पौनरुक्त्यम्; तत् एव तु इति पाठे तु न तच्छ-ङ्गापि.

¹⁰ प्रमाणान्तरसंबन्धा—B & C.

¹¹ प्रमाणान्तर—C.

¹² A adds च.

नायं विधिर्वेदे दण्डवारितः ; वैदिकमपि वचोऽस्त्यर्थनिष्ठं विशिष्टार्थप्रमाण-
सङ्गाव एव प्रमाणम् ; तत्र निरपेक्षम् ; तत्प्रमाणद्वारा च विशिष्टार्थ-
सिद्धिरिति समानम् ।

तत्संभवो लैङ्गिकेऽर्थे बुद्धवाक्यार्थवत् तु ॥ ३४ ॥

अत्रेति साक्षात्करणभ्युपायादसमञ्जसम् । ३४ १/२ ।

स्यान्मतम्—युक्तं लिङ्गस्य प्रामाण्यमेवम्, अर्थे तस्य प्रमाणांतरस्य^१
संभवात् ; संभवति हि वृष्ट्यादिषु प्रमाणान्तरम् ; ततस्तद्द्वाराऽर्थातिः ; न
तु सर्वविशेषातीति ब्रह्मण्याम्नायैकनिबन्धनेऽभ्युपगम्यते । तत्र यथैव बुद्धा-
दिवाक्यानाम् 'एवमयं पुरुषो वेद' इति ज्ञाननिष्ठानापीन्द्रियार्थे^२ ज्ञानस्या-
संभवान्नार्थे प्रामाण्यमतीन्द्रियार्थोपदेशिनाम्, तथाऽप्यत्र स्यात् । संभवि-
प्रमाणविषयास्रवचनवचु लिङ्गस्य प्रमाणनिष्ठत्वेऽपि युज्यते प्रामाण्यम् ।
तदसत्, ब्रह्मण्यापि साक्षात्करणस्याभ्युपगमात्विद्यासंहारे ; अविद्यावतां तु
तदाम्नायैक^३निबन्धनमुच्यते ।

अपि च

मेयत्वमेव सत्ता चेन्माते त्रिविधता कुतः ॥ ३५ ॥

तत्संबन्धादतो नार्थे त्रैविध्यमवकल्पते । ३५ १/२ ।

यदि च लिङ्गेन प्रमाणयेव भीयते, भीयमानतैव च सत्ता, तत्र^४ प्रतीय-
माणत्वात् प्रमाणं सर्वं तदव ; सच्च वर्तमानमित्युच्यते ; तत्र वर्तमानत्वात्
प्रमाणस्य सर्वत्रार्थे 'अस्त' इत्येव^५ स्यात् ; न प्रमाणत्रैविध्यादर्थे त्रैविध्यम्,
भीयमानस्य सत्त्वात् सतश्च वर्तमानत्वादिति ।

अपि च इदमर्थं प्रष्टव्यः— किं वर्तमानप्रमाणयोगः^६ प्रमाणसंबन्धः
सत्ता, सिद्धिपर्ययोऽसत्ता, आहोस्वित् प्रमाणयोगमात्रमनाश्रितकालविशेषम् ?
तत्र

वर्तमानप्रमाणयोगः सत्तासत्ता विपर्ययः ॥ ३६ ॥

माते यदि ततः प्राप्तमसत्त्वं स्मृतिगोचरे । ३६ १/२ ।

^१ व्यादवम्—A.

^४ स्यापि—A and B.

^७ त्वेवान्यन्न—B.

^२ B omits स्य.

^५ निर्वन्धमुच्यते—B.

^६ A omits ण्.

^३ वेऽर्थे—A, योऽर्थे—B.

^६ B omits भीय.

न स्मर्यमाणस्य वर्तमानप्रमाणसंबन्धः । ननु स्मर्यमाणे विनाशसंभवाच्चैव 'अस्ति' इति व्यवहारः; सत्यम्; 'नास्ति' इत्यपि नास्ति। यदि वर्तमानप्रमाणयोगः सत्ता तद्विपर्ययोऽसत्ता¹, 'नास्ति' इत्येव स्यात्, न च 'अस्ति' इति। तस्मादन्ये सदसत्त्वे ।

प्रमाणयोगमात्रं चेत् सत्तासत्ता विपर्ययः ॥ ३७ ॥

प्राप्ता प्रमितनष्टेन घटेन मधुधारणा ।

प्रमिते च² न जिज्ञासा पुनः स्यात् सदसत्त्वयोः ॥ ३८ ॥

अनाश्रितकालविशेषे प्रमाणयोगमात्रे सत्त्वे प्रमितनष्टमापि अस्तु तदिति तेनार्थक्रियाप्रसङ्गोऽनष्टेनेव, सत्त्वाविशेषात् । नष्टानष्टयोर्विशेषान्नैवमिति चेत्, स एव तर्हि विशेषः सदसद्व्यवहारव्यवस्थायां इत्युः कार्यव्यवस्थायां इव, न प्रमाणयोगः । तदनुसारिण्येवैषां³ इत्येते लोके; न खलु प्रमितनष्टे 'सत्' इत्युपचरति लोकः । किं च प्रमितार्थे सदसत्त्वे जिज्ञासेरन्न पुनर्लौकिकाः, सिद्धत्वात् प्रमाणयोगमात्रस्य अलक्षणात्वाच्च सत्त्वस्य ।

अथ प्रमाणयोगस्य⁴ 'सत्त्वं' नष्टाच्च तच्च्युतम् ।

स्मर्यमाणे प्रचलितं क्वचिदित्यप्यसुन्दरम् ॥ ३९ ॥

अथ मतम्—न वर्तमानप्रमाणयोगः सत्ता, नानाश्रितकाल⁵ तद्योग-मालम्; अपि तु प्रमाणं सति योग्यता; सा च न⁶ष्टाच्च्युतेति न तस्य सत्त्वप्रसङ्गः; स्मर्यमाणे⁷ च कुतश्चिच्च्युता कुतश्चिन्नेति न सर्वस्यासत्त्वमिति । एतदपि न सुन्दरम् अम्युपगतहानात् । तथा हि—इत्थमर्थ⁸स्वभाव एव सत्ता वर्णिवा भवति; प्रमाणयोग्योऽर्थस्वभावः सत्ता । अर्थस्वभावनिबन्धन एव सदसद्व्यवहारविभागः⁹, न प्रमाणतद्भावोपाधिः; तस्य त्वेष कथनोपायः, न प्रमाणतत्त्वशः; यथा 'नीलाकारज्ञानयोग्यो¹⁰ऽर्थो नीलः' इत्याख्यातेऽपि न नीलवद्बो नीलज्ञानोपाधिः । तथा च सोऽस्तिशब्देनाभिधीयत इत्यर्थ-

¹ A adds इति.

⁵ कालविशेष—A.

⁹ मे—B.

² न च—B.

⁶ ष्टे—A.

¹⁰ ग्या—B.

³ ष—B.

⁷ भाषातु—A.

⁴ सत्ता—A and B.

⁸ B adds स्य.

स्वभावनिष्ठमस्त्यर्थप्रधानं वाक्यमिति कुतः सापेक्षत्वम् ? प्रमाणस्यासंस्पृशत् ।
 स्यादेतत्—भिन्ना एवार्थस्वभावाः प्रमाणं प्रति योग्याः सच्छब्दत्राच्याः
 सन्तु, नैका सत्ता । मा भूत् ; नैतत् साध्यम् ; सर्वधार्थ-
 स्वभावाभिधाय्यस्तिशब्दो न प्रमाणयोगनिमित्त इति ; प्रमाणसंस्पर्शे हि
 सापेक्षता स्यात् ; अनेकता तु न कंचिद्दोषमावहति । अपि च यदि
 तस्यानेकत्वम्, कथमभिन्नशब्दप्रवृत्तः ? तथा हि—भिन्नेष्वभिन्नं विशेषण-
 मुपलक्षणं वाश्रित्यैकः शब्दो वर्तेत, भिन्ननिमित्तो वा साधारणशब्दो भ्याद-
 क्षादिवत् । तत्र न तावदनन्तार्थस्वभावेषु साधारणत्वमुपपद्यते, संबन्धग्रह-
 णतामर्थ्याभावात् ; परिमितजातिविषया ह्यक्षादिशब्दाः परिमितोपलक्षणलक्षिता
 वा स्युः । स्यादेतत्—द्रव्यत्वादिसामान्यत्रयोषलक्षितानामर्थानां सच्छब्दः
 साधारण इति ; तन्न ; यो हि सत्तामवजानीते स द्रव्यत्वादीन्यप्यवजानीत
 एव ; न किल तेजो दृष्टवतोऽप्यु तदवमशो रजति । अपि च सामान्य-
 विशेषसमवाया अपि सन्त एव ; न तेष्वौपचारिकः सच्छब्दः, प्रत्ययस्या-
 वैलक्षण्यात् ; न च सामान्याद्विनोपचारः सति वा सामान्ये तदेव
 सच्छब्दार्थः ; तदेव च सत्ता, तुल्यत्वात् प्रत्ययस्य । अथ मतम्—
 सर्वप्रवादिषु सर्वपदार्थाः परिमितैः कैश्चिद्भिर्रूपसंगृहीताः ; तदुपलक्षणानाम-
 नन्तानामप्यर्थानां 'सत्' इति साधारणः शब्दः । तदयुक्तम् ; संग्रहो हि
 नैकमन्तरेण । तत्र यदि सच्छब्दतार्था संग्रहः 'एतावत्प्रभेदः सच्छब्दार्थः'
 इति, नार्थान्तरनिवृत्तिः स्यात् ; तत्र न सर्वार्थसंग्रहः स्यात्, यथा
 'नवविधो गोशब्दार्थः' इति नान्येषामभाव एव । तत्र न प्रवादेभ्यः
 काचिदर्थतत्त्वावगतिः स्यात् । ननु न प्रवादानामर्थवत्ता साध्या । न
 ब्रूमः प्रवादानामर्थवत्ता साध्येति ; किं तु प्रतिपद्यन्ते प्रवादिनः कंचिदर्थ-
 स्वभावमेकम्, प्रत्यायं 'पञ्च, षट्' इत्यादि प्रभेदसंग्रहः ; यतो नैकमन्तरेणोप-
 संग्रहकमन्तरसंख्यानां निवेशः । अथ एतावान् प्रमाणयोभ्योऽर्थक्रिया-
 सामर्थ्या वेति प्रमाणयोग्यत्वेऽर्थक्रियासामर्थ्ये वा संग्रहः, ताभ्यामेव
 सच्छब्दार्थ उपलक्ष्यताम् ; व्यर्थः परिमितधर्मोपन्यासः ; तत्र सामान्यशब्दतैव
 स्यात्, न साधारणशब्दता । भिन्ननिमित्तत्वे चाक्षादिशब्देभ्य इव

¹ लक्षणानां—A.

² अप्यरामशो—C.

³ A omits शब्दे.

निमित्तभेदात् संशयः स्यात्, न विशेषप्रतीतिः; न हि 'सन् घटः' इति निमित्तभेदेषु प्रतिपत्तारः संशेरते; यथैव¹ 'शुक्लः पटः' इति निराकाङ्क्षः; तथा 'सन् घटः' इत्यपि । यस्तु द्रव्यं गुणः कर्म रूपं विज्ञानमिति वा संशयः, न स लौकिकानाम्; लौकिकास्त्वभिन्नमेव निमित्तं प्रतिपद्यन्ते । अर्थाच्च संदेहः, न शब्दात्; कुतः? विशेषप्रतीतिमन्तरेणापि प्रतिपत्तुर्नैराकाङ्क्ष्यात् । यत्र हि अर्थतामर्थेन संशयः, यथा 'दृक्षश्छिद्यताम्' इति परशुकुठारादिषु, तत्रान्यतरविशेषानवगमेऽपि नैराकाङ्क्ष्यम्, यस्य कस्यचिदुपादानात्, अन्यथानवस्थानात् । यत्र तु शब्दात्, तत्र विशेषावश्यामहेतोर्विना साकाङ्क्षत्वमेव । तदेवं न² नानानिमित्तः साधारणशब्दः । विशेषणमप्येकं प्रमाणं स्यात्; तच्च प्रागपि ततः सच्छब्दार्थविशिष्टत्वादादनुपपन्नमित्युक्तम्—'मानादेव यतो बुद्धिः' इति प्रमाणेन । अपि च कार्यादपि³ वृत्तमेव प्रमाणमवसीयते; तत्र कुतस्तद्विशिष्टता? न खल्वर्थोऽसन्निहितविशेषणो विशिष्टो भवति । न च प्रमाणाभावे विशेषणाभावे विशिष्टाभिधानानुबिद्धः संशयो भवति दण्डाभावनिश्चय इव 'दण्डो, न वा' इति; भवति च शून्यनगरादिषु चिरनिरवातानिषिद्धप्रमाणाभावनिश्चयेऽपि 'सन्ति, न' इति संशयः । तस्मादन्यः प्रमाणयोगात् सदर्थः, यत्रैष संशयः । नाप्यपलक्षणं प्रमाणम्, प्रमित⁴ ध्वस्तेषु सच्छब्दाप्रयोगात् स्मर्यमाणे च सच्छब्दानुबिद्धात् संदेहात् । वृत्तप्रमाणसंबन्धस्य प्रमाणोपलक्षितत्वात् सत्त्वमेव स्यात्; नासत्त्वम्; न संशयः । योऽप्यर्थक्रियया सच्छब्दार्थं विशिनष्टि उपलक्षयति वा, तस्यापि प्राक् कार्यदर्शनाच्च सच्छब्दयोगः स्यात् । अथ प्रमाणजननेवार्थक्रियां ब्रूयात्, प्रमाणादेवास्तिबुद्धिर्न स्यात् । अथ वैकल्पिकीयं प्रमाणोत्तरमिति मतम्, लिङ्गान्न स्यात् । अथ निर्ज्ञातकार्यसंबन्धमेव लिङ्गेनाश्रयते, एवं तर्हि प्रमेयाभावः; तथा हि—कार्यवत्ता ह्यस्त्यर्थः; सा चावगतैव; कार्यवत्तयैव⁵ कार्यवत्तावगम्यत⁶ इत्यचतुरश्रम् । कार्यकारणयोश्च यौगपद्याभावाद्दिशिष्टतानुपपत्तिः । अथोपलक्षणम्; अतीतस्यापि

¹ A adds सलु.

² मे—B.

³ B omits न.

⁴ ण—C.

⁵ दतिवृत्त—A and C.

⁶ A adds प्र.

⁷ दशौष—B.

⁸ ण एवास्ति—B.

⁹ A adds च.

¹⁰ इत्यचतुरश्रम्—C.

¹¹ वि—B.

सत्त्वप्रसङ्गः; स्मर्यमाणे च संशयो न स्यादित्युक्तम् । तस्माद्यथैव नील-
दिशब्दार्थोऽर्थस्वभावः, न कार्यलक्ष्यः, न प्रमाणलक्ष्यः, अनवस्थानात्;
स्वरूपव्यवस्थस्तु यथाप्रमाणमवसीयते; तथा सदर्थस्वभावोऽपीति युक्तम् ।
कार्यप्रमाणसदसद्भावनिबन्धने हि सदसद्व्यवहारविभागे तस्याप्रवृत्तिरेव,
कार्यप्रमाणसदसद्व्यवहारविभागस्यापि तन्निबन्धनत्वप्रसङ्गात् अनवस्थानात्;
तस्मादर्थस्वभाव एकः सत्तेति ब्रह्मविदो मन्यन्ते ।

अथ मतम्—नार्थस्वभावो योग्यता, प्रमाणहेतुसद्भावस्तु न चासतां
प्रमाणहेतवः सन्तीति; तदयुक्तम्;

भूमौ निखातं निर्लिङ्गमवेद्यानुपपन्नकम् ।

नष्टद्रष्टृकमत्येति¹ यत्सर्वमिति योग्यताम् ॥ ४० ॥

भूमौ निखातमविद्यमानेन्द्रियसंबन्धमदृश्यमानादिनाभूतमसंवेद्यमानान्यथानव-
कल्पमानं² वस्तु प्रलीनद्रष्टृकं यत् तस्य न प्रत्यक्षानुमानार्थापत्त्यागमहेतवः
सन्ति; सादृश्यविषयं ह्युपमानम्, तस्माद्दुर्दूरापेत एव; सर्वप्रमाणयोग्यताम-
तिक्रामति; न च तदसत् । ननु सत्त्वमप्यस्य कथम्? एवमपि संशयः ।
तत्र प्रमाणहेतुभावलक्षणयोग्यता³ रूप सत्त्वे प्रमाणहेत्वभावस्य निश्चयात्
संशयो न स्यात् । अथ स्वभावविशेषः कश्चित् प्रमाणं प्रति योग्यः
सत्त्वम्, प्रकृतहानादसुप्तमित्युक्तम् । अथ वा प्रमाणविशिष्टः सत्त्वब्दार्थ
इत्येतदनेन निराक्रियते, न निश्चिते विशेषणाभावे विशिष्टाभिधायि-
शब्दानुविद्धः संशयः युक्त इति ।

अपि च अभावस्यापि प्रमेयत्वान्न प्रमाणयोग्यता सत्तालक्षणम्;
तथा हि

असत् प्रमेयं च तथा यथैव स्थापयत्ययम् ।

अमितं हि तथा कस्मात्तथा न पुनरन्यथा ॥ ४१ ॥

अवश्वं स्वस्वनेन सदसद्व्यवहारविभागमिच्छता असत् कथंचिद्व्यव-
स्थाप्यम्, अन्यथा व्यवहारसंकरात् । तत्र यदि प्रमाणस्याविषयः, यदि

¹ तु:—B.

² मित्वेति—B.

³ A omits मा.

⁴ त्व—A.

सर्वशक्तिविरहो वासदुद्धेर्विषयः ; सर्वथा तथा प्रमेयम् । अपरिच्छिन्नं हि तथा प्रमाणेन किमिति तद्विषयम्, न पुनरन्यथा स्यात् ? न चेत् तस्य तथाभावेऽतथाभावे वा प्रमाणव्यापारः, किंनिमित्त एकपक्षानुरागः ?

अपि च

अमित्वा कण्टकाभावं चरणं न्यस्यते कथम् ।

नान्यग्रहात्तस्य भावे पुरस्ताच्च प्रसङ्गतः ॥ ४२ ॥

जिज्ञासा न प्रवर्तेत यदि संवित्त्यभावतः । ४२ १/२ ॥

“दृष्टिपूतं पदं न्यसेत्” इति कीटकण्टकाद्यभावेऽप्रमिते कथं तन्न्यासः ? तथा हि—कीटकण्टकाद्यार्थान्तरभूतलादिपरिच्छेदात् न स्यात्, कीटकण्टकाद्यपरिच्छेदात्, अभावपरिच्छेदाद्वा । तत्र न तावदर्थान्तरपरिच्छेदात्, कण्टकादिभावेऽपि प्रसङ्गात् ; तत्रापि तत्तन्तरपरिच्छेदस्य सत्त्वात् ; प्रागपि च भूमागपरिच्छेदात् प्रसज्येत, यस्य कस्यचिद्वत्त्वन्तरस्य परिच्छिन्नेर्विद्यमानत्वात् । अथ कीटकण्टकाद्यपरिच्छेदात्, न तद्भावाभावजिज्ञासा स्यात् । जिज्ञासापूर्वकादपि प्रयत्नात् तदपरिच्छेदमात्रमेव प्राप्यते यस्याभावो न प्रमेयः ; तच्च प्रागपि ततोऽस्ति ; अभावे तु प्रमेये अभावनिश्चयाय जिज्ञासा युज्यते । न चापरिच्छेदे एव जिज्ञास्यः, स्वतः सिद्धत्वात् ; परिच्छेदेन हि स निवर्त्यते ; अप्रमेयत्वाच्च सोऽपि स्वत्वभाव इत्यप्रमेयः ।

अथ मतम्—सत्सूपलम्बहेतुषु प्रमाणविषयस्यापरिच्छेदात् प्रवृत्तिः ; तदसत् ;

प्रमाणविषयत्वस्य नोपयोगोऽत्र दृश्यते ॥ ४३ ॥

असद्बोधेऽनन्यहेतुमानेन भ्रूपयुज्यते । ४३ १/२ ॥

अपरिच्छेदाच्चेत् प्रवृत्तिर्न प्रमाणविषयत्वस्योपयोगः, इतरत्राप्यपरिच्छेदस्य तुल्यत्वात् ततश्च प्रवृत्तेः । यस्य त्वभावः प्रमेयः, तत्परिच्छेदात् प्रवृत्तिः ;

¹ Manu. 6-46.

² सङ्गतः—A.

⁵ स्वरततः—A.

³ तस्य न्यासः—A and

⁴ पूर्वादिपि—A.

तस्यान्यनिमित्तत्वेनोपयोगवत् प्रमाणविषयत्वम्; नायमपरिच्छेदः तस्ये-
वार्थे हेतुवैकल्यानिमित्तः; समग्रत्वात्सङ्केतनामः; तस्मादर्थाभावादिति ।

अथ यत्र प्रवृत्तिः स्यात्तत्र केवलसंविदः ॥ ४४ ॥

जिज्ञासेत न सूक्ष्मार्थं कैवल्यं संविदो यदि ।

केवलो विषयो भेष्टो रूपोन्मिश्रेऽपि तद्यतः ॥ ४५ ॥

विशिष्टस्य च नास्त्यन्यदन्याभावाद्द्विशेषणम् ॥ ४६ ॥

यदि मतम्—यत्र भूभागादौ चरणन्यासादिलक्षणा प्रवृत्तिः, तस्य केवलस्य
सा ज्ञानादिति । तत्रापि संप्रधार्यम्—किमिदं ज्ञानस्य कैवल्यमभिसंहितमे-
कविषयप्रतिनियमो विषयान्तरासंसर्गः, आहोस्तिद्विषयस्य? यदि विज्ञानस्य,
प्रमितेऽपि भूभागादौ स्थूले सूक्ष्मकीटककण्टकादिभावाभावपरीक्षा न स्यात्;
प्रवर्तेतैव, केवलभूतलावग्रहज्ञानात् । अथ विषयस्य, तत्रापि संप्रधार्यम्—
स्वरूपेण वा विषयस्य कैवल्यम्, विशेषणयोगेन वा । तत्र न तावत्
स्वरूपेण, मिश्रेऽपि तस्य भावात् विशेषणयोगेन कैवल्ये^६ प्राप्ता कीट-
कण्टकाभावविशिष्टपरिच्छेदात्^७ प्रदन्यासादिलक्षणा प्रवृत्तिः; यतो नान्या-
भावाद्द्विशेषणमन्यादृशं किंचिद् दृश्यते, यद्विशेषणं वस्तु केवलं स्यादिति ।

नास्तीति वाच्यवहती विषयं कमुपाभिते ॥ ४६ ॥

मानाभावं यदि क्षुण्णं मेयाभावस्य तत्र किम् । ४६ ॥

अपि च अनेन नास्ति' इति बुद्धिशब्दयोर्विषयो वाच्यः । स न^{१०} वस्तुस्वरू-
पेण, मिश्रेऽपि प्रसङ्गात्; न केवलम्, अभावादन्यस्य विशेषणस्याभावादित्यु-
क्तम् । 'नास्ति' इत्ययमर्थः 'नेदं प्रमीयते' इति, न पुनरभावोऽवगम्यते;
विद्वेदमिदम्—नास्त्यवगम्यते चेति । यद्येवं प्रमाणाभावो विषय उक्तः
स्यात् 'नास्ति' इति शीशब्दयोः, तत्र कोऽपराधः स्यात् प्रमेयाभावस्य, येन

1 A omits त्त.

5 A adds तत्र.

8 ल्य—B.

2 स—B.

6 सा—A.

9 B omits त्त.

3 न—B.

7 B omits वा.

10 B omits स्व.

4 न्य—B.

तमतिलङ्घ्य प्रमाणाभावो विषय उच्यते? न हि तयोर्निरुपाख्यत्वे
कश्चिद्विशेषः ।

अथ मतम्—

अग्रहेऽसद्ब्रह्मान्तिरभावव्यवहङ्गमः ॥ ४७ ॥

अभावे च व्यवहृतेरदृष्टौ ध्वान्तदृष्टिवत् । ४७^१ ।

नैव स्तां 'नास्ति' इति बुद्धिव्यवहारौ । कथमिमां सर्वजनानां प्रतीताव-
पह्यते? उच्यते—अमोऽयं सद्बुद्ध्यभावे तद्विपर्ययपरिच्छेद इति; तथा
सद्बुद्ध्यवहाराभावे तद्विपर्ययव्यवहारभ्रमः, यथालोकादर्शनाभावे 'तमः पश्यामि'
इति विभ्रमः; न हि तमो नाम किञ्चिद् दृश्यमस्ति । जेतत् सारम्;

इत्थं भवेत् सुषुप्तादौ त्रैलोक्याभावदृग्भ्रमः ॥ ४८ ॥

अपरिच्छिन्दतः किञ्चिद्विभ्रमश्च न भवत्येते ।

आरोपविषयारोप्ये नाजानन् स्वप्नभ्रमी ॥ ४९ ॥

नाभावभिन्ना व्यवहृत्तदभावश्च धीपदे ।

तमोदृष्टिस्तु मूच्छायामासीकाभावमेव वा ॥ ५० ॥

आलम्बते न त्वदृष्टविष्टौ दर्शनविभ्रमः । ५०^१ ।

यदि स्वरुदर्शने विपर्ययदर्शनभ्रमो भवति सुषुप्ताद्यवस्थासु विश्वाभावदर्श-
नभ्रमः^२ स्यात् आलोकादर्शनभ्रमवत् । न च किञ्चिदपरिच्छिन्दतो विभ्रमः;
तथा हि—आरोपस्तु विषयं पुरोवर्ति वस्तु आरोपणीयं च रजतं ज्ञाने-
नानापनुषन् न रजतभ्रमवान् भवति; अन्यथा अप्रतिपत्तिः, स्मृतिः, सामान्य-
प्रतिपत्तिर्विभ्रमः न च बुद्ध्यभावो ज्ञानस्य विषयो न व्यवहाराभावः; ना-
भावबुद्धिर्नाभावव्यवहारः; विशेषणस्याभावस्य^३ ज्ञानाविषयत्वात् ।
ऋभयोर्विषयारोपणीययोरग्रहणे न मिथ्याज्ञानमिति ।

अभ्युपगम्य प्रमाणयोग्यतां सत्तां दोषाभाव उच्यते—

^१ उच्यते—A.

^२ विभ्रमः—A.

^३ विषयज्ञाना—A.

अस्तु वा मानयोग्यत्वं सत्त्वं तच्च प्रमीयताम् ॥ ११ ॥

तस्मिन् मिते वस्तुसत्त्वं भवत्यागमगोचरं ।

न च सापेक्षता नास्मिन्नन्तरार्थविभिन्नताम् ॥ १२ ॥

प्रचक्षते येऽपि सत्तामन्यां न प्रतिजानते । १२^१ ॥

भवतु वा प्रमाणयोग्यता सत्ता; सैव च प्रमेयास्तु; तत् प्रमेयं वस्तु-
सत्त्वमागमार्थः । न च प्रमाणान्तरापेक्षता दोषः, प्रमाणान्तरसंभेदस्याभा-
वात्; 'प्रमाणयोग्यः' इत्येतावन्मात्राभिगतेः । तथा हि—येऽपि प्रमाण-
योग्यतां सत्तामाहुः न तद्व्यतिरेकिणीम्, तेऽपि नात्रान्त्यर्थसंस्पर्शमिच्छन्ति;
तत्संस्पर्शं ह्यन्यत् प्रमाणमन्वेष्यं स्यात् । कथं नान्वेष्यम्? यदा वचः
प्रमाणयोग्यतायां पर्यवसितं न विशिष्टार्थसत्त्वं बोधयति, तत्र यस्य
प्रमाणस्य योग्यो विशिष्टोऽर्थस्तदवस्थापेक्षणीयम् । किमर्थं तदपेक्षयते?
विशिष्टवस्तुसत्त्वाभिगमाय । किं पुनर्विशिष्टस्य वस्तुनः सत्त्वम्? प्रमाण-
योग्यत्वम् । अभिगतमेव तर्हि तद्व्यतिरेकिण्यनिष्ठाहचनान्, प्रमाणयोग्यताया
अस्त्यर्थत्वात् ।

प्रमाणान्तरसंभेदाभ्युपगमोऽपि नाप्रामाण्यप्रसङ्गदोष इति दर्शयति—

प्रमाणान्तरसिद्धाद्यपि मानं न नो वचः ॥ १३ ॥

निरपेक्षव्यर्थं^१ तु प्रमितं वस्त्वदं मया ।

अर्थमात्रं च सापेक्षमन्यापेक्षार्थबोधनात् ॥ १४ ॥

असाधितमपि त्वर्थे प्रमाणांशोऽपवाचनात् ।

तत्राप्रमाणतामेति बुद्धानास्रवचो यथा ॥ १५ ॥

आस्रवाक्यं पुनर्नार्थं न मानांशोऽपवाधितम् ।

निरपेक्षं प्रमाणांशे व्यवहारोऽन्यथा कथम् ॥ १६ ॥

मयेति वक्रभावेन संभेदरहितं ततः ।

प्रतीनज्ञानविज्ञेयविभागं स्वात्मवेदनम् ॥ १७ ॥

प्रवेदयन्तु वेदान्ता मानान्तरमलौकिकम् ।

तत्सिद्धिसिद्धतार्थस्य पुंनचोवद्विष्यति ॥ १८ ॥

न खलु प्रमाणान्तरसंभित्तार्थमपि वचो न प्रमाणम्, प्रमाणमेव 'साप्त-
वाक्यम् । कथं पुनः प्रमाणं सापेक्षमिति चेत्, उच्यते—निरपेक्षमेव
तत् 'प्रमितोऽयं मयार्थः' इत्यरिमन्त्रर्थे; 'केवले ह्यर्थे' 'एवमयमर्थः' इत्य-
प्रतीतेः 'एवमयं पुरुषो वेद' इति च प्रतीतेः पुरुषज्ञानापेक्षम्, तत्रोप-
लब्धौ तावदनपेक्षत्वात् प्रामाण्यमश्नुते; तत्सिद्धिद्वारंश्च पश्चार्थ इति ।
कथं तर्हि पुरुषवचः किंचिदबाधितार्थमपि सापेक्षत्वेनाप्रमाणं कथ्यते ?
उच्यते—यद्यप्यर्थे बाधो नास्ति; यदपेक्ष त्वस्यार्थे प्रामाण्यं यत्सिद्धि-
मुखेन तं साधयति तत्र प्रमाणांशे बाध्यते; तत्सिद्धिस्तद्द्वारेण नार्थ-
सिद्धिरित्यर्थेऽप्रमाणम्, यथातीन्द्रियार्थे बुद्धवचः पुरुषस्य दर्शनासंभवात्;
यथोक्तम्—“पुरुषाशक्तितस्तत्र सापवादत्वस्येवः ।” इति; यथा च विप्र-
लम्भकवाक्यम्, अयथादृष्टार्थवादित्वस्य प्रमाणावगतत्वात् । आप्तवचः पुन-
र्नीर्भे नापि प्रमाणांशे संभवत्प्रमाणगोचरं बाध्यते । प्रमाणांशे चानपेक्षं
तन्मुखेन चार्थसिद्धिं विदधन्नाप्रमाणं भवितुमर्हति; अन्यथा शब्दनिबन्धनो
व्ययहारो न स्यात् । एवं च प्रमाणान्तरसंभित्तार्थत्वेऽपि वेदान्तवचसां
न प्रामाण्यव्याहतिः, आप्तवचस्यवत्; तथा हि—तान्यपि ज्ञानज्ञेयविभाग-
बिकलं स्वप्रकाशरूपमलौकिकं काममवगमयन्तु प्रमाणान्तरम्, तद्द्वारा
चार्थसिद्धिराप्तवचनवत्; इयांस्तु विशेषः स्यात्—वेदे वक्तुरभावात् 'मया'
इति संस्पर्शो न स्यात् ।

अभ्युपगम्य वेदान्तं परिसमाप्य प्रकृतमुपसं हरति --

एवं न मेयता सत्ता । १८^१ ।

परः पुनः प्रत्यवतिष्ठते

नन्दन्यापि न युज्यते । १८^२ ।

१ व्यास—B; साप्तवाक्यवत्—(1).

२ A and B omit व.

३ न केवले—C.

४ द्वारं च—B and C.

५ तद्द्वारा नास्त्वर्थसिद्धि—A; तद्द्वारेण

नास्त्वर्थसिद्धि—B.

६ Śloka-Vārtika page 74.

७ A omits कामम्.

८ प्रमाणं—B and C.

९ वाक्यवत्—B.

न हि पूर्वावमर्शेन विना सामान्यकल्पना ॥ १९ ॥

गामेकामीक्षितवतो जायतेऽन्यत्र यादृशः ।

अवमर्शो दृष्टसतस्तथा ¹न हि सदन्तरे ॥ ६० ॥

एकशब्दप्रवृत्तिस्तु दण्ड्यादिवदुपेयताम् ॥ ६०^१/_२ ॥

दृष्टरूपावमर्शः सामान्यकल्पनायां प्रमाणम् ; यथा—बाहुलेयं दृष्टवतः शाबलेये 'स एवायम्' इति । न ²च किञ्चित् सत् गृहीतवताऽन्यत्र स भवति । एकशब्दप्रवृत्तिस्तु विनापि सामान्येनार्थान्तरयोगाभिन्ता, दण्डि-पाचकादि³शब्दवत् । अत्रोच्यते—

को नु पूर्वावमर्शोऽयं पूर्वरूपान्वयो धियः ॥ ६१ ॥

सदन्तरेऽपि सोऽस्त्येव कयाचित् खण्ड मात्रया ।

सर्वात्मना त्वनुगमो न दृष्टः खण्डमुण्डयोः ॥ ६२ ॥

⁴न तादृशश्चेन्नो भेदमात्राद्देवः स्वपहवः ।

न भेदमात्रान्मृजातिहीनं मणिकमलकम् ॥ ६३ ॥

रूपान्वयः प्रत्ययस्य मणिकेषु हि यादृशः ।

न दृष्टमलकस्यास्ति मणिके खण्ड तादृशः ॥ ६४ ॥

कः पुनरयं पूर्वावमर्शः—पूर्वरूपावभासो बुद्धेः, अथ 'सोऽयम्' इति पूर्वा-परानुसन्धानम्? तत्र यदि पूर्वः कल्पः, सोऽस्त्येव सदन्तरे मात्रया । तथा हि—निरूपण्यैवैतदुपेयन सतां तुल्यरूपता प्रकाशते; अन्यथा निरुपा-रूप्यवत् सन्तोऽप्येयन्तविलक्षणाः प्रकाशेरन् । अथ सर्वरूपानुगमः, सोऽ-भिप्रेतेऽपि सामान्यगोचरे नास्ति; न हि खण्डमुण्डयोः सर्वात्मनान्वयः, एकत्वमिहावत् सामान्याभावापत्तेः । अथ ⁵न तादृशः, यादृशः खण्डा-दिषु; तदसत्; न विशेषमात्रेण संवेद्यान्वयिरूपप्रत्याख्यानं युज्यते, गो⁶त्वादेरपि तत्संभवात्; न हि देवदत्तस्य द्वितीयदर्शने यादृशो रूपानु-

¹ हि न—O.

² A and B omit च.

³ A omits शब्द.

⁴ B omits न.

⁵ A and B omit रूप.

⁶ स्वतान्वयः—O.

⁷ O omits न.

⁸ गत्वादेरपि—A.

गमः, तादृशः खण्डं दृष्टवतो मुण्डदर्शने । सामान्यगोचरेऽपि च न सर्वत्र तुल्यः; नानामणिकविलक्षणो हि मणिकशरवयो रूपान्वयः । न च तावता मृज्जातिहीनता तयोः, किंचित्तुल्यतयावभासमानत्वात् । अथ द्वितीयः कल्पः, अत्रोच्यते—

पूर्वावमर्शः स इति प्ररुषेत्यपि न शोभते ॥

मणिकं वीक्षितवतः सोऽपि नोदेति मल्लके ॥ ६१ ॥

पूर्वापरानुसन्धानात्मिका 'सोऽयम्' इत्यभेदमवगमयन्ती भिन्नेष्वपि सामान्यकरुणनहेतुबुद्धिः पूर्वावमर्श^१ इत्युच्यत इत्येतदपि न शोभते; यतो नानुसन्धानादेवाभेदसिद्धिः; अभिन्नरूपावभासादपि; अन्यथा नामिन्नदेशकाल एकोऽर्थः स्यात्; न हि तत्र देशकालभेदाभावे 'सः' इत्यनुसन्धानम् । अपि च दृष्टमणिकस्य मल्लके न भवति 'द्रागिव' 'सः' इत्यनुसन्धानं खण्डमुण्डवत्; ^२ न चैवं मृज्जातिहीनता । विमृशतस्तु 'सज्जातीयमिदम्' इति बुद्धिः सन्दन्तरेऽपि समाना ।

तुल्ये तर्हि सामान्ययोगे कस्मात् पूर्वचित् 'सः' इत्यवमर्शः, नान्यत्र ? उच्यते—

सामान्यरूपभूयस्त्वे तस्मात्तत्त्वं प्रकाशते ।

विलक्षणत्वमल्पत्वे चकास्ति तदनुद्भवात् ॥ ६६ ॥

यस्मात् सत्त्वात् सामान्ययोगे मणिकशरवयोः ॥ ६६ १/२ ॥

न; 'सः' इति प्रख्या मणिकान्तरे च भवति भूयिष्ठसामान्ययुक्ते । तस्मात् सामान्यरूपिणां भूयिष्ठत्वेनोद्भवात् 'सः' इति तच्चप्रख्या; अल्पत्वे तु न तथा तेषामनुद्भवात् ।

न त्र दण्ड्यादिवदेकशब्दप्रवृत्तिरित्याह—

प्रमाणं कार्यविज्ञेयसंयोज्यारित धीर्यतः ।

प्रथमं जायते तस्मान्न दण्ड्यादिसमानता ॥ ६७ १/२ ॥

^१ मल्लकात्—A; भासात्—B

^२ तत्रोच्यते—A.

^३ मगयती—B.

^४ मर्शः सः—C.

^५ द्रागिव—A and B.

^६ नचैकजाति—B.

^७ तत्त्वं—B.

^८ मायक—B and C.

^९ दण्ड्यादे—B.

नामृहीतविशेषणा विशिष्टनुद्धिः; न च सद्बुद्धेः प्राक् प्रमाणग्रहणं तत्कालं
 यः; तथा हि—प्रमाणादेव सा भवति; प्रमाणं च प्रमितिकायोरभियत्वात्
 पश्चात् सत्प्रतिपत्तेर्गृह्यते । तस्मादग्रहात् प्रमाष्यस्य तत्संयोजनविकला सा
 न प्रमाणयोगनिमित्ता । यदि तर्हि न प्रमाणयोगोऽस्त्यर्थः कथं तत्कालानुवि-
 धायिनी कालप्रवृत्तिरस्त्यर्थे—‘कूपोऽस्ति’ ‘कूपोऽभूत्’ ‘कूपो भविष्यति’
 इति ? तदुपनिषत्प्रकल्पितभेदत्वात्, देवदत्तसत्ताया इव पाठलिपुत्रयोगोपा-
 धिकल्पितभेदाया इति ।

न च ‘क्रियामन्तरेण न संसर्गः पदार्थानाम्’ इति शब्दार्थनयविदा-
 मविमानमित्याहुः²—

संबन्धमात्रावसितमपि चान्ये विपश्चितः ।

आहुर्वचोऽक्रियमयं राज्ञो ना फलिनो दुमाः ॥ ६८^१ ॥

‘राज्ञोऽयं पुरुषः’ ‘फलिता एते वनस्पतयः’ इति क्रियारहितेष्वपि संसर्गः
 प्रतीयते । न चेहापि ‘अस्तिक्रिया’ इति बुध्यते; यतो³ न निर्जातराजसंबन्धस्य
 पुरुषस्य फलवतां च वनस्पतीनां संचेह प्रतिपाद्या गम्यते; न ह्येते वाक्ये
 सत्तायां पर्यवस्यतः; किंतु पुरुषस्य राजसंबन्धे, दुमाणां च फलसंबन्धे—
 , योऽयं पुरुषः, स राज्ञः ‘य एते वनस्पतयः, ते फलिताः’⁴; न
 ‘यो राजपुरुषः, सोऽस्ति’ ‘ये च फलिताः, ते सन्ति’ इति । यद्वापि
 केचित्—‘अवधार्यताम्’ इति प्रतिपत्तिक्रियाविधिना क्रियावत्तां मन्यन्ते,
 तदपि शब्दादेव प्रतिपत्तेः सिद्धत्वात् प्राड् निरस्तमेवेति ।

अथापि न क्रियारहितं वाक्यमस्ति क्रियायां च सापेक्षता, तथापि
 न दोष इत्याह—

जनिक्रियावसानाच्च विशिष्टं शक्यबोधनम् ।

कारणं जायत इदमीदृक्षात् कारणादिति ॥ ६९^१ ॥

¹ कूपोऽभूत्, कूपोऽस्ति, कूपो भवि-

ष्यति—A and B.

³ B omits न.

⁴ फलिनः—A and B.

² अविमानमित्याहुः—B and C.

‘ ईदृशात्¹ कारणजगज्जायते ’ इति जनिक्रियानिष्ठादापि वाक्यात् तद्विध-
कारणसत्ता शक्यते प्रतिपत्तुम् ; यथा—‘ ईदृशात्तरोरिदं फलमजनि ’ इति
तद्विधतरुसङ्गावः² । तथा च श्रुतयः काश्चिदेवमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्ति—
“ सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते ” “ यथाग्नेः
क्षुद्रा विष्कलिङ्गा³ व्युत्स्रन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे देवाः ” इत्यादि ;
तथा

“ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि
तथाक्षरात् संभवतीह विश्वम् ॥ ”

“ तदेतत् सत्यम्—

“ यथा सुदीप्तात् पावकाद्विष्कलिङ्गा
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः⁴
तथाक्षराद्विषाः सोम्य मावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि कान्ते ॥ ”

तथा

“ दिव्यो धरणीः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो मनः शुभ्रोऽक्षरात् परतः परः ॥
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
स वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ”

इति ।

इदानीं पदार्थसंसर्गायैव¹⁰ विधिराश्रयितव्य इति प्रत्यवतिष्ठते—

¹ शात्—C.

² सभावः—B.

³ Ch&nd. 1-9-1.

⁴ Brh. 2-1-20.

⁵ A and B omit व्युत्स्रन्ति.

⁶ Ch&nd. 1-1-7.

⁷ Mupq. 2-1-1; C adds तथा
before तदेतत्.

⁸ A omits यथा.....रूपाः ।

⁹ Mupq. 2-1-2 and 3.

¹⁰ A and B omit एव.

ननु प्रमान्तराधीनसंस्मर्माः पुरुषोक्तिषु ॥ ७० ॥

पदार्था विध्यधीनात्मसंश्लेषा इतरत्र तु ।

पदानां रचना तत्र विवक्षापरिपूर्तये ॥ ७१ ॥

प्रमाणान्तरगम्येऽर्थे विवक्षा च व्यवस्थिता ।

विध्यर्थसिद्धये वेदे तदभावे त्वसंगतेः ॥ ७२ ॥

विशिष्टार्थगतिभ्रान्तिरग्रहे ग्रहविभ्रमः ॥ ७३ ॥

विवक्षितार्थनिष्पत्तये हि लोके पदानां समभिव्याहारः । नैकपदसाध्यो विवक्षितार्थः^१ । प्रमाणान्तरोपलब्धश्च विवक्षाविषयः । तेन तत्र प्रमाणान्तरायत्तः^२ संसर्गः । तथा च तद्विरोधेऽसंसर्ग एव पदार्थानाम्—“जरद्वः पादुककम्बलाभ्याम्” इति । वेदे तु प्रमाणान्तराभावाद्धिनिबन्धनोऽसौ । तदभावे त्वसंभवाद्येयं विशिष्टार्थगतिरुच्यते सा भ्रान्तिः, समभिव्याहारात् । सोऽयं विवेकाग्रहे संसर्गग्रहविभ्रमः । अत्रेदमेव विचार्यम्—कथं लोके प्रमाणान्तराधीनः संसर्गः ? इति । यदि प्रमाणान्तरेण तदवगमात्; तदसत्, अपूर्वस्यापि तस्य प्रतीतेः अन्यथा वचनवैयर्थ्यात्; अनधिगतं हि श्रोतुरर्थं बोधयितुं वचनमुच्यते । अथ संसर्गयोग्यताभात्रस्य प्रमाणान्तरेणावगमात्, समानमेतद्भेदः; तथा हि—अरुणया क्रीणातीति संसर्गः, नारुणयैकहायन्येति तथा भावार्थो नियोगविषयः, न द्रव्यगुणशब्दार्थ इति प्रमाणान्तरापासतयोग्यतासामर्थ्येनैव व्यवस्थाप्यते^३ अथ न विवक्षैकपदावगमात्, तदर्थमात्रविवक्षाया निष्प्रयोजनत्वात्; तस्माद्विवक्षाविशेषसिद्धिर्नसम्प्रेषु पदार्थेषु^४ भवतीति तथा विवक्षया प्रयुक्ताः संसृज्यन्ते; सा च प्रमाणान्तरसिद्ध इति । एवमपि विवक्षानिबन्धनः स्यात्, तस्मिन्पुक्तानां संसर्गात्; न प्रमाणान्तरनिबन्धनः; यतो न तत्तस्य प्रतिपादकम्,

^१ व्यध्य—B.

^२ गतिभ्रान्ति—B.

^३ क्षितोऽर्थः—A; क्षातोऽर्थः—B.

^४ यत्ताः संसर्गाः—B.

^५ .....

^६ व्यवहारात्—B.

^७ पदगम्या—A and B.

^८ संभवतीति—A and B.

न प्रयोक्तव्यं वा । यत्तु प्रमाणान्तरसिद्धे विवक्षेति ; भवतु ; ^१न तस्य संसर्ग^२ उपयोगः ; तथा च विप्रलम्भकवाक्येऽपि संसर्गप्रतीतिः । यत्तु— विरोधे न संसर्गः ; कामम् ; न तु ततः संसर्गः । विरोधेऽपि तु नासं-सर्गः ; प्रतीतिः ; प्रतीतिःऽपि तु बाध्यते प्रमाणान्तरेण । एवं चानृतं किञ्चिद्वचः ; किञ्चिदनर्थकम्—दशदाडिमादि. किञ्चित् सत्यम् ; अन्यथा-वृत्तानर्थकविभागो न स्यात् । अथ प्रमाणान्तरेणोपलभ्यार्थं विवक्षित्वा परस्मै प्रतिपादयति पुरुषः ; तेन तद्वचसः प्रमाणान्तरोपलब्धिरेवार्थः ; सैव प्रयोजिका पदार्थसंसर्गस्य ; तस्याः प्रयोजिकाया अभिप्राये वेदे पदार्थसंसर्गसिद्धिः । मा भूत् सा ; विशिष्टार्थ एव प्रयोजकः । अथ लोकावगम्यत्वाच्छब्दसामर्थ्यस्य लौकिकप्रयोजकभावात् संसर्गः ; विविधत्वेऽपि न स्यात् । अथ लोके संसर्गमात्रपरत्वेऽपि पत्तिः ; न तद्विशेषे ; तन्मात्रेण प्रतीतिप्रयोगयोरुपपत्तेः ; विनापि प्रमाणान्तरावलम्ब्या विशिष्टार्थगति-सिद्धिः । अथ प्रमाणान्तराद्धोके संसर्गसत्यतावगमः ; अपूर्वोऽपि हि श्रोतुः संसर्गो वक्तुः प्रमाणानुमानमुखेन सत्यजालमते, तदसंभवेऽसत्यत्वाद्बुद्धादि-वाक्येषु ; तेन प्रमाणान्तरनिबन्धनो लौकिक संसर्ग उच्यते । भवतु ; वेदे तु प्रमाणान्तरसंभेदाभावात् स्वातन्त्र्यार्थप्रतीतिः शब्दानिवन्धन एव ।

तदास्तामेतत् ; भवतु यथा तथा लोके ; इदं तु पर्यनुयुज्यते—

कथं नु विध्यमानत्वं यदि स्यादन्यथा वृथा ॥ ७३ ॥

विधिर्निर्दिश्यस्तुल्यामिदमन्यपदोदिते ।

विशिष्टावागत्यान्यपदार्थोऽपि प्रयुज्यते ॥ ७४ ॥

अथवत्त्वे प्रमाभावात्स्वसौ चेदनर्थकः ।

ज्ञापनेनैवं कस्य हेतोरथ स्यादपरं पदम् ॥ ७५ ॥

प्रमाणान्तरसिद्धार्थे^३ प्रयोगि न विधायकम् ।

^१ A and B omit वा.

^२ न तु—A and B.

^३ संसर्गोपेक्षोः—A and B.

^४ A and B omit प्रतीतिः.

^५ विशिष्टोऽर्थ—A and B.

^६ जकभावात्—B

^७ A and B omit अन्तर.

^८ हेऽर्थे—A and B.

तदर्थोऽनन्यगम्यो हि मीयमानः समाक्षिपेत् ॥ ७६ ॥

विषयं न यथासिद्धपदार्थस्त्वनुवादभाक् ।

अव्युत्पन्नप्रवृत्तिः स्यात् संबन्धज्ञाननिह्वये ॥ ७७ ॥

पदं स्वधर्मं व्युत्क्रामेदन्यतिसिद्धार्थतान्यथा ॥ ७७ १/२ ॥

न तावद्विधिः साक्षात् संसर्गसामान्यं तद्विशेषं वा बोधयति । अथाक्षिपति, अन्यथा नियोगमात्रं निर्विषयमनर्थकं स्यात्; पदार्थान्तरैस्त्वपि तुल्यमेतत्; तेऽपि हि केवलाः पदार्थान्तरसंसर्गमनाप्नुवन्ताऽपूर्वार्थप्रतिपत्तेरभावादनर्थकाः । न च लोके पदैः स्वार्थाः स्वरूपान्ननिष्ठतयैव प्रत्याख्यन्ते; किं तु विशिष्टार्थप्रत्ययप्रयुक्ताः; तथा व्यवहारोपपत्तेः । तथा च प्रतिपदार्थं संसर्गक्षेपः । स्यादेतत्—लोके बुद्धिसन्नेप्रयुक्तानां मा भूदानर्थक्यमिति संसर्गार्थता; वेदे तु नार्थवच्चे प्रमाणमस्ति; अतः पदार्थान्तरमनर्थकमेवास्तु । नैतत् सारम्; अन्यथानर्थक्यमित्यप्रमाणोऽर्थः शक्यः प्रतिपत्तुम्, यस्य कस्यचित् प्रतिपत्तुमसङ्गत् । तस्माद्व्यवहारात् संसर्गप्रयुक्तस्वार्थबोधसामर्थ्यमेव पदानुगम्यते; ततो वेदेऽपि संसर्गक्षेपः । यदि चान्यपदार्थानामानर्थक्यम्, विध्यर्थस्य तन्न कस्मात्? अथ मतम्—पदान्तराणि प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे प्रयुज्यन्ते; तानि यथावगताश्चानुवादपर्यवसिताः । तथा हि—अनुद्यमानोऽर्थो यथावगममनुवादान्नापूर्वार्थक्षेपायात्मः विधायकस्तु शब्दोऽनन्यगम्यार्थविषयस्तदर्थः प्रमीयमाणः शक्योऽनन्यगम्यान्माक्षेप्तुमन्यथानवकल्पक्षानः । तस्माद्देवे विधिनिबन्धनोः पूर्वसंसर्ग इति । तदयुक्तम्; प्रमाणान्तराविषयश्चेद्विधायकार्थः, तत्र संबन्धज्ञानविधायकमिति निह्वयेत; तथा च संबन्धज्ञानानुपेक्षादव्युत्पन्नोऽपि प्रवर्तते; संबन्धज्ञानानुपेक्षता च पदधर्मो व्युत्क्राम्येत; तन्निरपेक्षता वाक्यधर्मं आश्रीयेत् । अथ संबन्धानुपेक्षता नास्व निह्वयेत, बलात् प्रमाणान्तरसिद्धार्थतापद्येत; तथा च न विशेषः ।

1 मनाप्नु—B.

2 पदार्थः—A and B.

3 पार्थः—A and B.

4 बोधकत्व—A and B.

5 अतो—A and B.

6 A and B omit ३र्थे.

7 रविषय—B.

8 A and B omit ज्ञान.

9 संबन्धज्ञानानुपेक्षता—A and B

10 निह्वयेत—A.

शब्दादेव मिते योऽपि मन्यते संगतिग्रहम् ॥ ७८ ॥

नान्योन्यसंश्रयावद्यं न स्वयं प्रमिते हि तः ।

परेण शब्दावगते तत्प्रवृत्त्या च सूचिते ॥ ७९ ॥

पदार्थान्तरवत् तत्र सुकरः संगतिग्रहः ॥ ७९^१/_२ ॥

योऽपि मन्यते—न प्रमाणान्तरसिद्धे विध्यर्थे संबन्धज्ञानम्; अपि तु शब्दसिद्ध एव । न चान्योन्यसंश्रयदोषः—शब्दात् सिद्धे संबन्धज्ञानम्, संबन्धज्ञानपूर्विका 'च' शब्दात् सिद्धिरिति; यतो न स्वयं शब्दात् प्रमिते तदुच्यते; किंतु वृद्ध^१प्रयुक्ताद्बृहन्तरेणा^२वगते; तदवगमाच्च तस्य वृद्धस्य या प्रवृत्तिस्तयानुमिते—'नूनमनेन वृद्धेन प्रतिपन्नः' कश्चित् प्रवृत्तिहेतुरर्थोऽस्माच्छब्दात्, येनायमेतच्छ्रवणात् प्रवृत्तः' इति; यथा—'गामानय' इति सास्त्रादिमदानयनदर्शनात् तत्प्रत्ययमनुमाय तत्र संबन्धग्रहणमिति ।

तस्यैवमनुमेयस्वे कथं शब्दैकगोचरः ॥ ८० ॥

तस्यापि शब्दपूर्वत्वादानुमानिकगोचरः ।

कस्मान्न शब्दबोधोऽपि ह्यनुमानपुरःसरः ॥ ८१ ॥

नेदं प्रथमता लभ्या बीजाङ्कुरवदेतयोः ।

शब्दाद्बोद्धव्यमानं सर्वस्यैव पुरः स्थितम् ॥ ८२ ॥

पदार्थान्तरवत् तेन तस्य शब्दोऽनुवादकः ।

श्रुतभाषाद्बुध्यमानः शब्दाद्बुद्धं न बुध्यते ॥ ८३ ॥

प्रतिपन्नन्तरे बोधो नान्यबोधानुवादकतः ।

प्रवृत्तिहेतुमात्रं च शब्दार्थः स्यादलौकिकः ॥ ८४ ॥

न स कल्पयितुं शक्यस्तत्सिद्धेलौकिकादपि ॥ ८४^१/_२ ॥

१ Omits च.

२ प्रयोगात्—A and B.

३ अन्वगत—B.

४ न—B.

५ ह्यनुमानः—B.

यदि प्रवृत्त्युत्प्रेक्ष्यमानप्रत्ययविशेषणत्वेन व्यवस्थितोऽनुमेयो विधायकार्यः
संबन्धज्ञानविषयः, न तर्हि शब्दैकप्रमाणकः । अथानुमानं शब्दपूर्वक¹-
मिति तथोच्यते, शाब्दोऽपि प्रत्ययोऽनुमानपूर्वक³ इत्यनुमानैकगोचरः
स्यात् । न खलु बीजाङ्कुरयोरिवानयोरैकस्य प्राथम्यं व्यवस्थापयितुं
शक्यम्; शब्दावगतस्यानुमानात्, अनुमितस्य विदितसंगतेः शब्दाद्ब-
गमात् । अपि च सर्वप्रतिपत्तणामनुमानपूर्वा शब्दात् प्रतिपत्तिरिति तेषां
शब्दोऽनुवादक एव; तथा हि—शब्दाद्बुध्यमानोऽनुमितं विदितसंगतिं
बुध्यते सर्वः प्रतिपत्ता, न त्वनुमिमानः शब्दावगतमनुमिमिते । ननु शब्दा-
वगत एवानुमीयते । सत्यमन्येन तु प्रतिपत्ता; न चान्यदस्या प्रतिपत्ति-
रन्यप्रतिपत्तिमनुवादीकरोति । प्रवृत्तिहेतुमात्रे च तत्रैव व्युत्पत्तेस्तन्मात्रं
शब्दार्थः स्यात् । न चालौकिकः कल्पयितुमपि शक्यः, लौकिकादपि
¹⁰प्रवृत्तिसिद्धेः । स्यादेतत्—वैदि¹¹कीषु प्रवृत्तिषु तदनुभववादलौकिककल्पना ।
नैतत्; लोकावगतसामर्थ्यो हि शब्दो वेदेऽपि प्रतिपादकः । तत्र लौकि-
कीषु प्रवृत्तिषु लौकिके विदितसंबन्धे वेदेषु प्रतिपत्तिरेव स्यात्; अस्-
भवे ¹²वा मिथ्यात्वम् ।

अथ बहुविधत्वात् प्रवृत्तिहेतुमात्रं व्यभिचारादशब्दार्थत्वे प्रवृत्तिहेतुसा-
मान्यं शब्दार्थः; तत्र वेदे लौकिकानां विशेषाणामसंभवादलौकिकं विशेषा-
न्तरं प्रतीयते; एवमपि यः शब्दार्थो वेदे सामान्यं स लोकसिद्ध इति
नानुवादता व्यावर्तते, एतन्तस्वत् । योऽपि विशेषः सोऽन्यासंभवेन परिशे-
षानुमानगोचर इति न प्रमाणान्तरविषयत्वम् । न च परिशेषानुमानमपि,
श्रेयःसाधनतायाः संभवात् । अथ मतम्—लोकव्यवहार इव वेदव्यव-
हारोऽप्यनादिः; तत्र वैदिकीषु प्रवृत्तिषु लौकिकप्रवृत्तिहेत्वभावात् अलौकिके

¹ B omits क.

² यानुमान—B.

³ A and B omit क.

⁴ गाचरता—A and B.

⁵ वमस्या—B.

⁶ A and B omit द.

⁷ पूर्विका—A and B.

⁸ B omits प्रतिपत्तिरन्य.

⁹ च लौकिकः—C.

¹⁰ प्रतिपत्ति—B.

¹¹ केषु—B.

¹² C omits वा.

¹³ साधनत्वस्य—A; साधनमर्थस्य—

तु प्रवृत्तिहेतौ वैदिकानां विषयकानां संबन्धज्ञानम् । न चानुमेयत्वम्, तत्प्रत्ययस्य प्रवृत्त्यानुमानात्; तत्सिद्धिस्तु तत्प्रत्ययसामर्थ्येनैव; स च प्रत्ययः शब्दोऽथ इत्यनन्यप्रमाणात् । न च लौकिकस्यैव श्रेयःसाधनत्वस्य संभव इति युक्तम्; लौकिकी हि प्रमाणान्तरावगम्या श्रेयःसाधनता; तत्र प्रयोगदर्शनाल्लिङ्गदेः तदनुसारेण च शब्दार्थावधारणात् प्रमाणान्तरगम्यतापि शब्दार्थानुप्रवेशिनी ।

अत्रोच्यते—भवतु नाम 'वेदव्यवहारदेव शब्दार्थानुगमः, तद्यपि न प्रमाणान्तरगोचरता व्यावर्तते । तथा हि—अलौकिके प्रवृत्तिहेतौ शब्दस्य^१ सामर्थ्यज्ञानकाले प्रमितो वा स्यात्, न वा? प्रमित-श्रेण्, शब्दसंबन्धस्य तदैव ज्ञायमानत्वादवश्यं प्रमाणान्तरेणे^२ति वाच्यम् । अथ न प्रमितः, कथं तत्र संबन्धज्ञानम्? न प्रमितयोः संबन्धिनोस्तदाश्रयः संबन्धः^३ प्रमातुं शक्यः ।

योऽपि मन्यते—शक्तिर्हि शब्दस्य संबन्धः; सा च नार्थे, तस्य व्यवस्थितत्वात्; प्रत्ययस्तु^४ तस्य कार्यः; स च प्रवृत्त्यानुमितः; तत्रैव सामर्थ्यलक्षणः^५ संबन्धः प्रमी^६यत इति । स इदं प्रष्टव्यः—किं प्रत्ययमात्रे सामर्थ्यं गृह्यते, 'अथ विशिष्टे'^७ प्रवृत्तिहेतुप्रत्यये? यदि प्रत्ययमात्रे, यत्किंचित् ततः प्रतीयते; अथ विशिष्टे लौकिकव्यतिरिक्तप्रवृत्तिहेतुप्रत्यये, प्रवृत्तिपरिशेषाभ्यां तस्यानुमितत्वात् प्राप्तं प्रमाणान्तरगोचरत्वम् । ह्यपी हि विशेषणस्य गतिः—'स्मार्ताकृष्टं विशिष्टप्रमितावङ्गत्वमेति, यथा अस्मिन् धूमादिति; विशिष्टाह्निप्रमाणप्रमेयं वा, ^८यथा शुद्धो गौरिति; उभयया च प्रमाणान्तरविषयः, शब्दस्यानधिगतसंबन्धत्वात्; स्मार्ताकृष्टत्वे प्रमाणा-न्तरमन्वेष्टव्यम्; द्वितीयेऽ^९पि कल्पे विशिष्टप्रत्ययानुमानानुमितत्वात् । अर्था-

१ न्तरावगम्य—A and B.

२ मेद्—B.

३ C omits स्य.

४ B omits ने.

५ शक्यः प्रमातुम्—A and B.

६ A omits तस्य.

७ लक्षणसंबन्धः—B.

८ प्रतीयते—A.

९ उत—B.

१० विशिष्टप्रवृत्ति—A and B.

११ स्मार्ताकृष्टं वा विशिष्टप्रतिपत्त्यव-
ङ्ग—C.

१२ A omits यथा.

१३ विकल्पे—B and C.

नुमानस्य प्रत्यय एव प्रामाण्यम्; प्रतीतिमात्रं तु तत्र विशेषणस्य; तावता च तत् विशिष्टप्रतीत्यङ्गम्; विशेषणप्रमितित्वनुमितात् प्रत्ययात्, यथा पुरुषवचनाद्विशिष्टार्थप्रमाणेऽ¹नुमितेऽर्थसिद्धिस्तत एव प्रमाणात्²; तत्र अर्थः प्रतीतिमात्रेणैव वक्तृज्ञानस्य विशेषणम् । ³तदेतदपेशलम्, स्मृति-प्रमाणसंशयविपर्यासविकल्पान्तर्गमात्⁴ प्रतीतेः । तत्रालौकिकविशेषणप्रतीतिर्न स्मृतिः, प्रागनधिगतेः । न संशयः, कोटिद्वयसंस्पर्शाभावात् । न विकल्पः, प्रवृत्तिहेतु⁵प्रत्ययस्यापि तथा प्रसङ्गात् । तथा ⁶न विपर्यासः; कथं हि तत्र यथार्थत्वे तथाभूतग्राहिणी तत्प्रतीतिरर्थशून्या स्यात्? परिशेषात् प्रमाणम् । परज्ञानेन च⁸ परः प्रतिपद्यत इति सुभाषितम् ! अथ मतम्—न परज्ञानेन परः प्रतिपद्यते; किंतु स्वज्ञानेनैव परज्ञानमपथ्यात् । अथ तस्य⁹ स्वज्ञानं कतमत् प्रमाणमिति वाच्यम्; न तावच्छब्दम्, शब्दविज्ञानादर्थे¹⁰ विज्ञानमिति लक्षणात्; न च तच्छब्दज्ञानात्; कुतस्तर्हि¹¹ शब्दोत्पत्त्यज्ञानादनुमितात् । अथ तस्य प्रमाण्ये प्रवृत्तिहेतुसद्भावसिद्धिः; प्रामाण्यं च तस्य दोषरहितशब्दोद्भावात्, तत्र शब्दस्य तत्र प्रामाण्यमुच्यते; तदधीनस्तत्रार्थनिश्चय¹² इति । तदप्यसंभितम्, ¹³शब्दादर्थज्ञानं शाब्दमिति लक्षणात् । पुरुषवचनमपि नार्थे न प्रमाणम्; किंतु ज्ञानविशेषणे; इयी च विशेषणस्य गतिरुक्ता; तत्र स्मृत्यसंभवात् प्रमीयमाण एव त¹⁴ विशिष्टार्थप्रमित्यङ्गम्; अन्यथार्थे प्रमाणान्तरमन्वेष्यं स्यात् । न च वक्तृज्ञानेनैवार्थसिद्धिः, परज्ञानेन न परः प्रतिपद्यत इत्युक्तम् ।

¹ A omits अनु.

² प्रमाणाः—B.

³ B omits तदेतदपेशलम् । स्मृति-प्रमाण.

⁴ न्तमन्तर्गमात्—B.

⁵ शंभावात्—B.

⁶ हेतुः—B.

⁷ C omits न.

⁸ C omits च.

⁹ तदस्य—A and B.

¹⁰ B omits त्व.

¹¹ शब्दार्थज्ञाना—B.

¹² स्तत्रार्थनिश्चयः—A and B.

¹³ शब्दार्थ—C.

¹⁴ C omits सः.

यत्तुक्तम्—वकृज्ञानाधीनार्थसिद्धिरिति, ¹तत् तन्मिथ्यात्वे तदसंभवे वा प्रमाणप्रतीतिबाधनेऽर्थप्रतीतेरपि बाधनात् तदबाधे चाबाधात्²; न तु वचसोऽर्थो न विषयः; अन्यथा प्रमाणान्तरपरतन्त्रं पुरुषवचोऽर्थे सापेक्षमित्येतदेव न स्यात्; न हि यो यस्याविषयः स तत्र सापेक्षोऽनपेक्षो वा; तथा च³ “प्रामाण्यस्वापनं तु स्याद्वकृधीहेतुसंभवात्” इत्युक्तम् । स्थापनमबाधः, न तु प्रामाण्यमेव । तच्च वकृधीहेतुसंभवाद्वाक्यस्य, न तु वकृषिथ एव; शब्दस्य चार्थेन संबन्धः, न तु ज्ञानेन; एवं ह्युक्तम्—⁴“औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः” इति । अर्थग्रहणमत्र ‘अर्थासंस्पर्शी’ शब्दः, तन्मैव शब्दस्य संबन्धः—इति पश्यतां निराकरणाय । तस्मादन्योन्ययोगमात्रं शब्दार्थयोरैव संबन्धः । न चाप्रमितेऽर्थे स शक्यो ग्रहीतुम्; प्रमितं प्रमाणान्तरविषयत्वमुक्तम् । न च⁵ प्रतीतिमात्रे, अर्थवत्याः प्रतीतिः स्मृतिप्रमाणयोरन्य-¹⁰तरत्रान्तर्गमात्; आनर्थक्ये केन संबन्धः ? यदि च शाब्दप्रतीतिव्यतिरेकि-¹¹ष्यापि प्रतीत्या स विषयीक्रियतेऽप्रमाणप्रयोजक्यापि, भवत्ययमशब्दस्यापि ज्ञानस्य गोचर इति प्रमाणान्तराशङ्का क्व वार्यते ? न च प्रमाणान्तराव-¹²गम्यता शब्दार्थमनुपविशति, यतो नान्यमात्रेण व्यतिरेकमात्रेण वा शब्दार्थः; सति ह्यन्यस्मिन् प्रयोजकेऽर्थे यस्याभावे न प्रयोगः सोऽपि नस्य शब्दस्य प्रयोजक इति गम्यते, ¹³तथा सत्सु हेतुवन्तरेषु यस्याभावे न कार्यं सोऽपि ¹⁴हेतुर्गम्यते । इह च श्रेयोहेतुविवक्षायां लिङ्गादेर्दर्शनात्, तदभावे सत्यपि प्रमाणान्तरगम्यत्वेऽदर्शनाच्छ्रेयोहेतुत्वं तावच्छब्दार्थः । प्रमाणान्तर-¹⁵गम्यत्वे यद्यपि दर्शनम्, तदभावे च यद्यप्यदर्शनम्, न तु श्रेयोहेतुत्वे सति प्रमाणान्तरगम्यताया अभावात्; तत्र संदिग्धो व्यतिरेकः—उभयाभावेऽ-¹⁶प्रयोगात् किञ्चिन्बन्धनोऽप्रयोग इति । तत्र श्रेयःसाधनतायाः प्रयोजकत्व-

¹ यत्तुक्तम्—A and B.

² तत्र—B and C.

³ बाधनात्—A.

⁴ Omits च.

⁵ Śloka-Vārtika page 96.

⁶ Mim. Śa. 1-1-5.

⁷ ग्रहणं हि तत्र—A and B.

⁸ शब्दे—B.

⁹ प्रतीतिमात्रे—A and C.

¹⁰ तरान्तर्गमात्—C.

¹¹ रगम्यता—A and B.

¹² तथा—B.

¹³ B omits हेतुः.

¹⁴ रावगम्यत्वे तु—A and B.

स्यावधारितत्वात् तदभावे तन्निबन्धन इति गम्यते । ¹तन्मात्रेणान्वयव्यतिरे-
कोपपत्तौ नान्यस्य शब्दार्थत्वे प्रमाणम् ; अन्यथा शिक्षाशब्दार्थे सत्त्वा-
दयोऽप्यनुप्रविशेयुः, तेषु सस्तु प्रयोगात् तदभावे चाप्रयोगात् । अथ
शिक्षापात्वस्य शब्दार्थत्वात् तदभावनिबन्धन एव ²सत्ताद्यभावेऽ³प्रयोगः,
तत्तद्भावाच्च प्रयोग उपपद्यत इति न ते सामर्थ्यकल्पना, समानमेतदत्रापि ।
अथ श्रेयोहेतुत्वस्य प्रमाणान्तरविषयत्वात् तस्य च ⁴वेदेऽसंभवादप्रमाण्यम् ;
तदसत् ; न हि य एकत्र यस्य प्रमाणस्य गोचरः सोऽन्यत्रापि तस्यैव,
तदभावे वा अप्रतीयमानोऽपि मिथ्या ; समीपे हि बहिर्गन्दिगविषयः, दूरे
त्वागमानुमानगम्यः ; तथा यागादिषु विप्रकृष्टकालफलेषु वेदावगम्यं ⁵श्रेयः-
साधनत्वं भविष्यति । न च प्रमाणान्तरानुपलब्ध्या प्रमाणान्तरगम्यो बाध्यते,
विषयव्यवस्थयापि प्रमाणप्रवृत्तेः । अथ प्रमाणान्तरविषयत्वे तद्विरोधादप्रामाण्यम्,
अनन्तरफलानुपलब्धेः ; तदविषये तु शब्दार्थे न तद्विरोध इति । स्यात्, यदि
विरोधः स्यात् ; न चातौ ; “⁶आनन्तर्यं क्वचोदितम्” इत्युक्तम् ।

अथ मा भूदानन्तर्यचोदना, मा च भूत् प्रमाणान्तरावगम्यता
शब्दार्थः⁷ ; सर्वथा प्रमाणान्तरसिद्धेश्चैत पदार्थे आश्रीयते, स यथा-
⁸सिद्ध्याश्रयणीयः ; अन्यथा न तत्सिद्धः स्यात् ; अनन्तरश्रेयोहेतुता च
तत्सिद्धा⁹ । ¹⁰तत्र ; न तावन्तन्तरफलसाधनता¹¹ नियोगतः कर्मणाम्, ¹²कृष्यौ-
षधपानादिष्वन्यथापि तस्यैव, अवान्तरकार्यस्य यागादावपि प्रमाणसामर्थ्येन
सिद्धेः । अपि च शिक्षासिद्धौ विशेषणमपि श्रेयोहेतुत्वमात्रं सिद्धम् ;
तावच्च शब्दार्थः¹³ ; न च तावति प्रमाणविरोधः । तदेवं लौकिकेऽपि
प्रवृत्तिहेतौ दायाभावार्थार्था अलौकिक ¹³कल्पना । सुखादिवच्चास्थानुमेयत्वात् ;

1 तावन्मात्रेण—A.

2 सत्त्वाय—A and B.

3 प्रयोगतत्संभवाच्च—B.

4 C omits च.

5 श्रेयोहेतुत्वं—A and B.

6 Śloka-Vārtika, page 681.

7 र्थत्वं—B.

8 प्रसिद्ध आश्रयः—C.

9 द्वाः—B.

10 C omits तत्र.

11 C omits साधन.

12 अकृष्यमौषधी—B.

13 किकी—C.

तथा हि—मुखप्रसादाद्युन्नेयसंवेदनाः सुरवाद्यस्तेनैव सहोक्तीयन्ते; नैषां सत्त्वे पृथक् प्रमाणमर्थ्यते । यदापीदं दर्शनम्—बहुज्ञानमेव पुरुषवचनार्थः; तत्र ज्ञानं नार्थमन्तरेण संभवतीत्यर्थापत्त्यानुमानेन वार्थसिद्धिः; तदापि प्रवृत्तिप्रमितस्तद्धेतुप्रत्ययो न तमन्तरेणेत्याप्तवचनार्थवदनुमेयता न व्यावर्तते । अयानुमानहेतोः प्रत्ययस्य शब्दसाधनत्वाच्छब्दप्रमाणत्वम्; तदस्तत्; नाप्तवचनार्थज्ञानस्याक्षताधनत्वात् तदर्थः श्रोतुः प्रत्यक्षप्रमाणको भवति । तस्मात् सुबुध्यते—‘तस्यैवमनुमेयत्वे कथं शब्देकगोचरः ।’ तथा—‘न स कल्पयितुं शक्यस्तत्सिद्धेर्लौकिकादपि ।’ इति ॥

अथ प्रमाणरूपेण स स्वशब्दप्रकाशितः ॥ ८५ ॥

आक्षेप्ता निरपेक्षश्च कथ्यतेऽन्यप्रमां प्रति । ८६ ॥

अथोच्यते—न ब्रूमो विधिरन्यथा वृथा स्यादिति तदधीनः संसर्गः; किंतु प्रमाणात्मनैव स स्वशब्देन प्रतिपाद्यः; तथा च प्रमाणत्वात् प्रमेयस्याक्षेप्तापूर्वस्य, प्रमाणान्तरानपेक्षश्च; न ह्यसौ शब्दवत् संबन्धापेक्षत्वात् पूर्वसिद्धिमपेक्षत इति ।

तथाप्यसिद्धे प्रागुक्ते दोषो सिद्धेऽनुवादता ॥ ८६ ॥

प्रामाण्यमस्य यत्रास्तु श्रुतेस्तत्र वृथा स्वयम् । ८७ ॥

एवमप्यन्युत्पन्नप्रवृत्तिपदपर्यव्यतिक्रमौ प्रमाणात्मापि स यदि न प्रमाणान्तरसिद्धः⁷ । अथ सिद्धो यथावगतानुवादान्नापूर्वार्थाक्षेपः ।⁸ अपि च यत्रास्य प्रामाण्यमिति, शब्दस्यैव तत्रास्तु; किमनेन? ननुक्तम्—शब्दसंगतिज्ञानापेक्षानुवादको नापूर्वार्थावगमाय प्रभवति । नैतत् सारम्; शब्दश्चेदनुवादकः¹⁰, तत्प्रकाश्यं प्रमाणमप्यनुसमानं यथाधिगमं कथमपूर्वार्थ⁹ 11 बोधयेत् न प्रमेयसंस्पर्शरहिता प्रमाणावगतिः; अतो यथाधिगतप्रमेयमेव तत् प्रतीयते ।

1 शेषः—B.

2 A and B omit क.

3 A and B omit वचनार्थ.

4 व तदनु—B.

5 पृथक्ते—B.

6 अनुसमान—B.

7 सिद्धिः—B and C.

8 B omits अपि च.

9 वादः—C.

10 तः—B.

11 अवगमयेत—C.

क च प्रमाणमेषोऽर्थे न यागादौ स्वशब्दके ॥ ८७ ॥

लौकिकेऽपूर्वसंसर्गः श्रोतुरस्यविधावपि ।

फलसाधनशक्तौ चेच्छब्दस्तत्र न दुष्यति ॥ ८८ ॥

पदार्थान्तरतुल्यत्वाद्द्विध्याकाङ्क्षानिबन्धनः ।

न संसर्गः पदार्थानां स्वशब्दैस्तु^१ प्रकाशिताः ॥ ८९ ॥

संबन्धयोग्यरूपेण तस्मात् संसर्गमागिनः ।

विशिष्टार्थप्र^२युक्ता हि समभि^३व्याहृतिर्जने ॥ ९० ॥

अतो न विध्यभावेन संसर्गो न प्रकल्पते ॥ ९० १/२ ॥

न च नियोगस्य प्रमेयं निरूप्यते । न तावद्यागादर्थः प्रमेयाः, तेषां यज-
त्यादिशब्दविषयत्वात् । नापि तेषां प्रमाणान्तरयागोचरः संसर्गः; तथा
हि—अविधि^४पि लौकिकेषु वाक्येषु श्रोतुरनधिगतोऽपूर्वः^५ संसर्गः प्रती-
यते 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः' इत्यादिषु—अथ फलसाधनसामर्थ्यं प्रमेयमु-
च्यते; न किल कामिनो नियोगोऽकारणपाये घात्वर्थे^६वकल्पते; अनुपा-
यत्वे हि तस्य न स कामिना ज्ञतः स्यादिति । तदप्यसांप्रतम्; न हि
शब्दस्य 'तत्र कश्चिदपराधः; येन तमतिक्रम्यान्वत् प्रमाणं मृश्यते । प्रमा-
णान्तरापेक्षता प्रत्युक्ता । अनन्तरफलादर्शनेन तु विरोधो^७ नियोगगम्येऽपि
तस्मिन्नविशिष्टः । आचरन्त्यस्याप्रमाणार्थत्वेन तदभावः शब्देऽपि तुल्यः ॥
अथ वा शब्दस्तत्र न दुष्यति फलसाधनसामर्थ्ये, नियोगस्तु दुष्यत्येव;
न हि ततः पुरुषार्थे^८साधनावबोधः संभवति । तच्चेदं विधिविवेकभावना-
विवेकाभ्यामवगतव्यम् । तस्मात् संबन्धज्ञानापेक्षत्वेन पदार्थान्तरैः समा-
नत्वाद्द्विधेरकार्थस्य न शक्यं विशेषेण वक्तुम्—'तन्निबन्धनः पदार्थसं-
सर्ग इति । सर्व एव तु पदार्थाः^{१०} संबन्धयोग्यैः कारकादिभावैः स्वपदेभ्यः
प्रतीताः संनिकर्षेण संसृज्यन्ते, यतो लोकाच्छब्दव्यापारावगमः । लोके च

१ प्रदाशताः—A and B.

२ प्रयुक्त्या हि—C.

३ व्याहृते जने—C; व्याहृतिर्जने—B.

४ धिकेष्वापि—A and B.

५ विसंसर्गः—A and B.

६ C omits तत्र.

७ विरोधो हि—A and B.

८ धः—C.

९ तदर्थनिबन्धनः—A and B.

१० पदार्थसंसर्गयोग्यैः—B.

पदैः स्वार्थानां प्रतिपादनं संनिर्घषेण विशिष्टार्थपरतया, न स्वार्थमात्रप्रति-
पत्तिपरतया । तथा च सर्वपदार्थाकाङ्क्षानिबन्धन एव संसर्गः; सर्वे हि
ते पदैरपर्यवसितरूपाः स्वरूपमात्रे प्रकाशयन्ते । एवं पदार्थान्तरैस्तुल्यत्वा-
द्विधेः न विशेषेण तन्निबन्धनः संसर्गः । सर्वपदार्थनिबन्धने च संसर्गे
न विध्यभावेन संसर्गो नोपपद्यते । तदेवं न संसर्गार्थमपि⁹ विधिरूपास-
नीयः । कथं नोपासनीयः, यदा नियोगपरतयैव पदानां स्वार्थे¹⁰ 'संसर्ग-
ज्ञानम्? प्रवर्तकवचनान्तरप्रवृत्तिदर्शनेन हि तद्धेतुप्रत्ययमप्यत्र तत्र तस्य
सामर्थ्यं गम्यते; नैतत्, अप्रवर्तकेऽपि वाक्ये स्वरूपनिष्ठ संबन्धग्रहात् ।
संनिधापिताग्निव्यतिरिक्तपाक्योपकरणमन्यर्थिनं प्रति उच्यते—'चैत्रगृहे
कृशानुः' इति, 'तदा ततस्तेनानयनं दृष्ट्वा गच्छते—'इहानेनाग्निसत्ता
प्रतीता, सा चास्माद्वाक्यात्' । न च वाक्ये वक्तुम्—'तत आनय'
'गच्छ वा तत्र' इति वाक्यात् प्रत्ययस्य¹¹ अग्निसत्तामात्रप्रत्ययेन वा-
क्यात् प्रवृत्तिसिद्धेर्न वाक्यस्य नियोजनेऽपि सामर्थ्यं शक्यते कल्पयितुम् ।
अर्थान्तरान्वये च प्रयोगप्रत्ययोपपत्तौ न विशेषान्वये प्रमाणम्; अन्यथा
वेदार्यो¹² निष्प्रमाणक¹³ एव स्थापयितुम् ।

अयं कर्तव्यताज्ञानाद्द्वानानर्थक्यमुच्यते ॥ ९१ ॥

न प्रवृत्तिनिवृत्त्यामन्यद्वाक्यप्रयोजनम् ।

प्रतिपत्तिविधी तुर्यं यदि सैव प्रयोजनम् ॥ ९२ ॥

समानभेदार्थं च समर्पयति चेदयम् ।

इति क्रियोपासनाधिकारसिद्धिव्यपेक्षितम् ॥ ९३ ॥

हन्तं तर्हि स्वरूपे तत्र वचः पर्यवस्यति ।

१ रे तुल्यत्वा—B.

२ एष—B.

३ B omits पि.

४ संसर्गज्ञानम्—A and B.

५ वृत्ते—B.

६ पाक्योपकरण—C.

७ B omits तदा.

८ C omits अग्नि.

९ तत्र वाक्यात्—A and B.

१० द्वे—B.

११ A omits एव; एवं—B.

तुल्यमेतत् समाप्तं च वाक्यं वाक्यान्तरानुगम् ॥ ९४ ॥

¹नियोगानुप्रवेशोऽस्ति तावद्यदि वृथान्यथा ।

तत्त्वावबोधविध्यंशस्तावदेवं समुद्धृतः ॥ ९५ ॥

अथ ²मन्यते—वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानं कर्तव्यताज्ञानरहितं प्रवृत्तिनिवृत्ति-
शून्यमनर्थकम्; प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयुक्ता हि वाक्यप्रवृत्तिः; अतोऽर्थवत्त्वाय
विधिः; अन्यथानर्थक्यम् । तत्रोच्यते—प्रतिपत्तिविधावपि तुल्यमानर्थक्यम्;
तथा हि—‘एवंविधः प्रतिपत्तव्यः’ इत्यपि³ न ⁴तत्स्वरूपज्ञानातिरिक्ता काचन
प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा । अथ स्वरूपज्ञानमेव प्रयोजनम्, तत्र स्वरूपमात्रनिष्ठेऽपि
तुल्यम् । अथ प्रतिपत्तिविधिः “⁵प्रज्ञां कुर्वीत” ⁶“त क्रतुं कुर्वीत”
“⁷आत्मेत्येवोपासीत” इत्यधिकारविधिव्यपेक्षितप्रज्ञापासनाविषयसमर्पणेनार्थ-
वान्, नानवगतविषयस्वरूपा प्रज्ञा शक्येति स्वरूपनिष्ठमपि वचस्तथार्थ-
वत्; तस्य समर्पणे सुतरां सामर्थ्यम् । न चैव⁸मस्य स्वरूपनिष्ठता हीयते⁹
नियोगानुप्रवेशिनः । स्वगतनियोगनिष्ठमपि तर्हि तन्न, नियोगान्तरानुप्रवे-
शात् । अथ मतम्—स्वार्थपर्यन्तमेव वाक्यं वाक्यान्तरैरेकवाक्यतामु-
पैति; सोऽयं प्राकरणिकः संबन्ध उच्यते; अन्यथा वाक्यलक्षण एव
स्यात् । एतदपि समानम्; नियोगानुप्रवेशेऽपि न स्वरूपनिष्ठता हीयते ।
नन्वस्ति नियोगानुप्रवेशः अन्यथा आनर्थक्यात्; कामम्; तच्चप्रतिपत्ति-
विधिस्तु तावदानर्थक्यान्निराकृतः; ¹⁰विधेर्विनापि तस्माच्छब्दात्तत्त्वावबोध-
सिद्धेः ।

प्रतिपत्तिविधिः कर्मरूपबोधे व्यवस्थितः ।

यथा तत्त्वज्ञानविधिस्तथा बोधेऽवतिष्ठताम् ॥ ९६ ॥

अधिकारात् प्रवृत्तिश्च मता कर्माधिकारवत् ।

¹ नियोगोऽनु—B

² मन्यते—A and B.

³ विधे—B.

⁴ A and B omit अपि.

⁵ A and B omit तत्.

⁶ Brh 4-4-21.

⁷ Chānd. 3-14-1.

⁸ Brh. 1-4-7.

⁹ मय्यस्य—A and B.

¹⁰ हीयता—B.

¹¹ A omits विधेः; विधिः—B.

अज्ञातज्ञापनमतोऽद्याप्र¹वृत्तप्रवर्तनम् ॥ ९७ ॥

विधिमाचक्षते धीरा इत्येतदपि तादृशम् ।

कर्मस्वरूपावगमस्तत्र नेष्टं विधेः फलम् ॥ ९८ ॥

किं तु कार्यव्यपेक्षस्य फलवाक्येन संगतिः ।

इहाधिकारसंबन्धो यस्य तन्न विधीयते ॥ ९९ ॥

तत्त्वं तच्चावबोधस्य नाधिकारप्रवेशिता ।

न हि ब्रीह्यादिविषयं प्रत्यक्षमधिकारभाक् ॥ १०० ॥

यदपि चोद्यते—यद्योत्पत्तिविधेः “कर्मरूपप्रतिपत्तिमात्रपर्यं—“⁴आग्ने-
योऽष्टाकपालः” इति; न ततः प्रवृत्तिः; अधिकारनिमित्तबन्धनत्वात्तस्याः;
तथा तच्चावबोधविधेस्तच्चावबोधमाल्लमर्थः; प्रवृत्तिरधिकारविधेः—“⁵प्रज्ञां कु-
र्वीत” इत्यादेः । यतश्च प्रवृत्तिप्रतिपत्तिप्रयोजनभेदो⁶ विधेः; अतोऽ-
स्य लक्षणद्वयमाहुः—अज्ञातज्ञापन⁷मप्रवृत्त⁸प्रवर्तनमिति । एतदप्यसारम्;
यतो नोत्पत्तिगतस्य विधायकस्य स्वरूपावगममात्रमिष्यते फलम्; अपि
त्वधिकारवाक्यसंबन्धः; तथा हि—विधेः पुरुषार्थमात्रसाधनत्वेऽवबुद्धे
तद्विशेषा⁹काङ्क्षायामधिकारसंबन्धो ज्ञप्यते । न¹⁰ च तत्त्वप्रतिपत्तिविधेरपि
तदेव फलम्; यतो यस्याधिकारसंबन्ध उपपासनादिविषय¹¹यस्यात्मतत्त्वस्य, तद-
क्रियात्मत्वाच्च विधिविषयः ।¹² यत्तु तद्विषयस्त¹³च्चज्ञानम्, तस्य नाधिकार-
संबन्धः; ब्रीह्यादिप्रत्यक्षमात्रं न हि ब्रीह्यादिस्वरूपमाहि प्रमाणं प्रयोगैकदे-
शतां¹⁴ भजते; प्रमितं¹⁵ नामाधिकारसंबन्धान्निष्पन्नानामिदानीन्वासःप्रभृतीनाम्;
वानतक्षणविहिं¹⁶ तद्विन्या नाधिकारमनुप्रविशतीति ।

¹ प्रवृत्तप्रवर्तनम्—B.

² तु—C.

³ कर्मस्वरूप.

⁴ Tait-Sam. 7-5-21-1.

⁵ Brh. 4-4-21.

⁶ भेद—B.

⁷ मप्रवृत्त—C.

⁸ प्रवर्तनप्रवर्तनम्—B.

⁹ काङ्क्षयाधिकार—A.

¹⁰ B omits च.

¹¹ यात्म—B.

¹² यस्तु—B.

¹³ B omits तत्त्वज्ञानं.

¹⁴ भजते—B.

¹⁵ B omits ना.

इदानीं तृतीयप्रतिपत्तिगोचरो विधिः परास्यते, तच्चावबोधविषयत्वेन संबन्धात्; द्वितीयप्रतिपत्तिविषयो हि न तच्चावबोधविषयः, किं तु तदभ्यासविषयः ।

तोपायमन्यत् तर्हीदिं शाब्दाज्ज्ञानं विधीयते ।

प्रलीनग्रहण^१ग्राह्यविभागोद्गाहमद्वयम् ॥ १०१ ॥

न हि भिन्नार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थधीपदम् ।

आत्मतत्त्वं निष्प्रपञ्चमित्येतदपि पेलवम् ॥ १०२ ॥

अद्वयात्म^२प्रकाशोऽसावनवच्छेदविभ्रमः ।

स्वात्मस्थितिः सुप्रशान्ता फलं तन्न विधेः प्रदम् ॥ १०३ ॥

तत्साधनावबोधे हि विधातुःयाष्टतिर्भेदा ।

अपेक्षितोपायतै^३व विधिरिष्टो मनीषिभिः ॥ १०४ ॥

ततो ह्यध्यवसायादिनां कस्मान्न भिन्नान्तः ॥ १०५ ॥

न ब्रूमः—शब्दोत्थस्तत्त्वबोधो विधीयते इति; किं तु प्रत्यस्तमितबुद्धिबोध्यभेदावग्रहः । अतश्चाहयो द्वितीयं तद्विधिवोधाभावाद्वा प्रमातृप्रमेयद्वयविरहाद्वा ततोऽन्यः । तस्य चार्थकिकस्य प्रमाणांतरादुत्पत्त्युपायस्यानवगतमात्सहोपायैः शमदममननध्यानब्रह्मचर्यादिभिर्विधानम्; यतो न शाब्दज्ञानविषय आत्मतत्त्वम् । बोध्यलक्षणो हि शब्दः प्रमाणम् । तस्माच्च विषयो नानापदार्थसंसर्गात्प्रमा तदनुगमेन प्रतीतेः । तज्ज्ञानस्य च विविधार्थमात्रसंभेदावभासस्यात्मतत्त्वनिष्प्रपञ्चं द्वैतलेशेनाप्यनवमृष्टं कथं गोचरः स्यादिति । एतदनुसारम्; यतो योऽसावद्वयो द्वैतलेशसंस्पर्शविकल आत्मतत्त्वबोधः^४ तदवच्छेदविभ्रान्तिविरहात् तस्य स्वरूपावस्थानम् । अवच्छेदकल्लषतया हि तदनात्मरूपेण प्रकाशते; न तु ततोऽन्यस्तत्त्वबोधः; “^{१०}सत्यं

^१ णाग्राह्य -B.

^२ त्मकप्रकाशो—A.

^३ तेव—B.

^४ त्वावबोधो—A and B.

^५ B and C omit इति.

^६ तद्विधाभावा—B.

^७ C omits च.

^८ सोऽयमवच्छेद—A and B.

^९ तदानात्म—B.

^{१०} Tait. 2-1-1.

ज्ञानमनन्तम्” इति श्रुतेः । आत्मतत्त्वं च प्रशान्तशोकादिविश्वाशिवम्,
 अपहृतपाप्मादिश्रुतेः । प्रकाशमानानतिशयानन्दम्, “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”
 “^२ब्रह्मेऽस्य परम^३ आनन्दः, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी
 वन्ति” इति श्रुतिभ्यः । तथा च तत्स्वरूपस्थितिर्विश्वाशिवोपशमा^४न्निर
 तिशयाह्लादावाप्तेश्च सुष्ठु प्रशान्तापरः पुरुषार्थः फलम्; उक्तं च—
 “आत्मलाभान्न परं विद्यते” इति । न च पुरुषार्थे फले विधायकस्य
 व्यापारः, स्वयं प्रवृत्तेः । न च पुरुषार्थेऽप्यज्ञातोपाये न प्रवर्तते इति
 युक्तम्, यतः प्रवृत्तेः पूर्वरूपमिच्छा । तथा च तद्द्वारेण प्रवृत्त्युपदेश
 कञ्चित्—“^५व्यातो धर्मजिज्ञासा^६” । तथा “यो हि विधिच्छति स तत्
 करोति” इत्युक्तम् । अपि च अज्ञातोपाये चेन्न प्रवर्तते, अत्रस्यमुपायज्ञापनया
 तत्र प्रवर्त्यः^{१०} फलमुद्दिश्य; तावता च तत्रापि प्रवर्तितेन विधायकस्य
^{११}तत्र व्यापार आश्रयितव्यः; तदुक्तम्—“^{१२}तस्य लिप्तार्थलक्षणा” इति ।
 तस्मात् फलसाधन एव विधिव्यापारः । न तु फलवत्यप्यर्थलक्षणा प्रवृत्तिः ।
 क्व तर्हि विधिव्यापारः? इत्यंभावे । नैतत् सारम्; यतो यथैव साधन
 सामान्येऽर्थात् प्रवृत्तिः, तथेत्यंभावेसाधन्येऽपि; यतो नाननु^{१३}प्राहकं साधने
 समर्थम् । अथ तद्विशेषे प्रवर्त्यः, साधनविशेषेऽपि तथास्तु । अपि च
^{१४}अपेक्षितोपायतैव विधिः, इत्या अप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणत्वात्, प्रवृत्तिहेतोश्च
 धर्मस्य प्रवर्तनाशब्दाभिधेयत्वात्, इष्टतायास्तत्साधनतायाश्चान्यस्य प्रवृत्तिहेतो-
 रभावात्, इष्टतायाश्च प्रमाणान्तरावसेयत्वात् स्वयं प्रवृत्तेः नानाल्लेवासी
 ‘मयैतत् कर्तव्यम्’ इति नेष्टतायामप्रवृत्तप्रवर्त^{१५}नात्वम्; इष्टसाधनतायां तु
 प्रमाणान्तरावगमात्प्राच्छन्नद्वैकगम्यायां न शब्दमन्तरेणाप्रवृत्तपुरुषप्रवृत्ति-
 हेतुत्वम् । अतः सा शब्द^{१६}प्रमाणिका सती विधिरिति गीयते । अनुतिष्ठ

^१ Br. 3-9-28-7.

^२ Brh. 4 3-32.

^३ आनन्दः—B.

^४ मानिर—O.

^५ Āpa-adhyātma 2.

^६ O omits स्य.

^७ Mīm-Sū. I-1-1.

^८ A adds इति.

^९ Vidh-Vi. p. 460.

^{१०} तर्था—A.

^{११} A omits तत्र.

^{१२} Mīm-Sū. 4-1-2.

^{१३} प्राह—O.

^{१४} आकाङ्क्षितो—A and B.

^{१५} तैवत्व—A and B.

^{१६} प्राणा—B.

तश्च साधनमनुष्ठेयं प्रवृत्तिहेतुः; न स्वभावासिद्धम् । तेनानुतिष्ठतः
साधनताविधिः । अतोऽनुष्ठानं साधनविषयमेव विधायकाच्छब्दाद्भवत्येव ।

ननु अध्यवसायः, आकूतम्, आद्या प्रवृत्तिः, कालत्रय¹वियुक्तं प्रवृत्तिमात्रम्,
अज्ञातक्रियाकर्तृसंबन्धः इति विधिविदो विधिं व्याचक्षते । नैतत् सारम्; यतोऽध्य-
वसायादीनामेव हेतुरत्र मृग्यते; स च नान्योऽपेक्षितोपायतायाः; न च ते निरस्त-
हेतवः । स्यादेतत्—अभिधानमेषां हेतुः । तच्च वार्तम्; अभिधानाद्दे प्रतीति-
रेषां स्यात्, नोत्पत्तिः; न हि प्रतीतिमात्रेण घटादयः प्रवृत्तिहेतव इत्यादि
बर्णितं विधिविवेके । अथवा—नाभिधानतः; न ²च शब्दादध्यवसायादिः,
³ज्ञापकत्वात् अव्युत्पन्नप्रवृत्तिप्रसङ्गादित्यादि तन्नैवोक्तम् । अथवा 'यो
मन्यते—⁴मयेदं कर्तव्यम्' इति यतोऽध्यवसायः 'नियुक्तोऽस्मि' इति यतो
बुद्धिः ⁵त नियोगो विधिशब्दपर्याय इति, ⁶तं प्रत्युच्यते; ⁷तत एवा-
पेक्षितोपायत्वात् 'कर्तव्यम्' इत्यध्यवसायः; तथा हि—कर्तुरिष्टाभ्युपाये⁸
'कर्तव्यम्' इति लोके बुद्धिः; तदभावे तु 'अकर्तव्यम्' इत्यन्वयव्यतिरेका-
भ्याम् । ते च तद्विषये ⁹गम्येते । ¹⁰तस्मात् 'नियुक्तोऽस्मि' इति ¹¹'प्रवर्तितोऽस्मि'
इति स्वात्मप्रवृत्तिहेतुप्रतीतिः; न च सोऽन्य इ¹²ष्टाभ्युपायतायाः; न खलु
दृष्टसामर्थ्ये¹³ऽकस्माद्भिना हेतुप्राहेतुरिति युक्तिमत्; न हि तं परित्यज्य
लौकिकमलौकिककरणे प्रमाणमस्ति । कुतश्च? नाभिधानतः; न खल्व-
लौकिकस्याभिधानं संपन्नति, संबन्धाग्रहादित्युक्तम् । अथ वा ततो ह्यध्यव-
सायप्रारम्भानुष्ठानसंनिपापनाः, अपेक्षितोपायत्वात्; तत्सद्भावे एव नियुक्त-
¹⁴प्रवृत्तेः यस्य च स्याच्चिन्तियोगादप्रवृत्तेः ।

¹ वियुक्त—B.

² C omits च.

³ दिज्ञापक—A and B.

⁴ योऽपि—A and B.

⁵ मयेदं—A and B.

⁶ संनिपापना—B.

⁷ अत—B.

⁸ हस्याथ—A and B.

⁹ C adds हि.

¹⁰ गम्येते—B.

¹¹ तथाहि—A.

¹² A and E omit इति.

¹³ शोपाय—A and B.

¹⁴ ध्योऽकस्मा—A; ध्योतस्मा—C.

¹⁵ क्तस्य—B.

स्यादेतत्—‘कर्तव्यम्’ इति प्रत्ययात् प्रवर्तते; अन्यथा कर्तव्यं न कृतं स्यात् । तच्च न, नाकस्मात् कर्तव्यप्रत्ययोत्पादः; स हि स्वार्थावाप्ति-
निमित्तः । स्यादेतत्—शब्दादेव कर्तव्यताबुद्धिः । तत्रोच्यते—नाभिधा-
नतः; न शब्दात् कर्तव्यताबुद्धिः; नियोगो हि शब्दार्थः; स हि
नियोक्तधर्मः स्वतन्त्रो वा स्यात्; कर्तव्यता तु विषयधर्मः । अथ विषय-
धर्मं नियोगं ब्रूयात्, प्राप्तमपेक्षितोपायत्वम् । अथ नियोगात् “कर्तव्यता
स्यात्; एवमपि न तस्यां शब्दः प्रमाणम्, साक्षात् तस्य नियोगाभिधायि-
त्वात् । नाप्यर्थात्, अकर्तव्येऽप्यनाप्तनियोगदर्शनात् । अथ नियोगस्य
कार्यता गम्यते; तन्निष्पत्तिश्च विषयनिष्पत्त्यर्थमिति विषये कर्तव्यतावंगमः ।
तदसत्, विषये कार्यताप्रतीतिर्लौकिकी; तथा हि ‘गोविन्दो त्वया’ इति
नियोगे अन्येन दुग्धया न पुनर्दोहमारभत, विषयस्य कार्यताप्रतीतेः
‘तस्य निष्पादितत्वात् । न चान्येनैव नियोगो निष्पादितः, तस्यानिष्क-
त्वात्; तत्र नियोगसिद्धये पुनर्दोहारम्भः स्यात् । विस्तरेण चायमर्थो
विधिविवेके विचारित इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

स्यादेतत् अस्य ज्ञानस्य साधनत्वाद्विधानम्; विद्यासाध्यो हि
मांसः श्रूयते—“विद्यया तद्विद्वन्तः” “विद्यया मृतमश्नुते” “यस्त-
मात्मानमनुविद्य विजानाति” स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्”
तथा “¹²स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समु-
त्तिष्ठन्ति” इत्यादि । न च साध्यत्वेऽप्यन्तवच्यम्, शब्दगम्यत्वाद्ना-
वृत्तेः—“¹⁴न च पुनरावर्तते” इति । न ह्येष “तर्कगम्यः, येन तर्क-
णस्य तत्त्वं व्यवस्थाप्येत; शब्दगम्यस्य तु शब्दादेव तत्त्वव्यवस्था ।

1. आत्—B.

2. A and B omit कर्तव्यता.

3. ताभिधमः—B.

4. C omits ता.

5. तस्याः—C.

6. इत्यलं प्रसङ्गेन—A and B.

7. ....

8. ती—B.

9. Itā 11.

10. Cf. Chānd. 8-7-1.

11. A omits स; B omits स सर्वांश्च
लोकानामोति.

12. Chānd. 8-2-1.

13. A and B omit भवति.

14. Chānd. 8-15-1.

15. कर्मगम्यः—B.

अनन्तविद्यासाध्यत्वाद्दानन्तत्वम्; क्षणिकत्वेऽपि च¹ विज्ञानस्य संततिरूपेणान-
न्तत्वम् । तत्राहुः—

न च मोक्षः फले तस्य साध्यो मोक्षो न चापरः ॥ १०९ ॥

अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहता ।

विद्यैव चाद्वया शान्ता तदस्तमय उच्यते ॥ १०६ ॥

कः पुनरेष मोक्षः? यद्यनागतदेहेन्द्रियबुद्ध्यनुत्पादः “²अशरीरं वाव
सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः”—इति दर्शनात्, स कामनावो न साध्यः ।
अथ ब्रह्मप्राप्तिः, सा चैत्रग्रामयोरिव ³वा स्याज्जीवब्रह्मणोर्मार्गीश्रुतिभ्यः—

“शतं चैका च हृदयस्य नाक-
स्तासां मूर्धानमभि निस्स्रवैका ।

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति—”

“⁴स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै स्वल्पं लोकद्वारम्”
तथा “⁵तेऽर्षिषमभिसंभवन्ति अर्षिषोऽहः” इत्यादि; यथा वा मधुनि
नानाकुसुमरसानां समुद्रे च वेदीनां प्राप्तिरविभागलक्षणा तथा स्यात्,
“⁶यथा लोके मधुकृते मधु कुर्वन्ति” इति, “⁷यथा सोम्येमा नद्यः”
इति दर्शनात्; कार्यस्य वा कारणभावापत्तिः, “⁸तथा विद्वान् पुण्यपापे
विभूय निरञ्जनः परम साम्यमुपैति” इति श्रुतेः; तद्रूपपरिणामलक्षणा वा
योगव्यावृत्तत्वात्, “⁹त यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
इति दर्शनात् “¹⁰ब्रह्म संपद्यत” इति च; स्फटिकस्येव¹¹ रागापकर्षणेन

¹ C omits अपि च.

² Chānd. 8-12-1.

³ A and B omitt वा,

⁴ Kāṭha. 2-3-16.

⁵ Chānd. 8-6-5.

⁶ Bṛh. 6-2-15.

⁷ षोऽहं—B.

⁸ Cf. Chānd. 6-9-1.

⁹ A and B omitt इति

¹⁰ Chānd. 6-10-1.

¹¹ Muṇḍ. 3-1-3.

¹² Muṇḍ. 3-2-9.

¹³ Bra.-Bi. 6.

¹⁴ स्वैश्वरोपरागा—A and B,

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

प्राप्तनामैश्वर्यं स्यात्? न्यूनत्वेन ब्रह्मरूपापत्तिर्न त्वाराज्यम्; तथा हि—
 ब्रह्मशब्दवाच्यः परमेश्वरस्तेषामधिपतिः स्यात्; तथा चान्यराजता; तत्र
 'चान्तवत्त्वं श्रूयते—' 'अथ येऽन्यथातो विदुः, अन्यराजानस्ते क्षय्यलोका
 भवन्ति' इति; उपपद्यते च, परमेश्वरेच्छया न्यूनैश्वर्याणामैश्वर्यप्रच्युति-
 दर्शनाल्लोके । 'समत्वस्य त्वनपपत्तिरेव युगपत्; एकश्चेत् सर्वाधिपतिः
 सर्वस्य प्रशशिता, परः किं कुर्वन्नी¹शः स्यात्? विरोधाच्च; न स्तृषेष्वा-
 मेकमातित्वे हेतुरस्ति; तत्रैकस्मिन् वस्तुनि विरुद्धभिप्रायसंभेदाभिप्रायानु-
 विषायित्वे तस्येतरस्यानीश्वरत्वम्; उभयाभिप्रायानुविधानं न, विरोधात्; उभ-
 योरननुविधानेऽनीश्वरत्वमुभयोः । कार्यातिद्धिश्रेदैकगमे² हेतुः परिषद्वत्,
 अन्यथा तस्यासिद्धेरिति चेत्, प्रत्येकमनीश्वरत्वम् अथ पर्यायेणैश्वर्य-
 मविरोधायाच्यते, अन्तवता; जगत्सर्गस्य सत्प्रभवात् ब्रह्मतुल्यमैश्वर्यम्;
 यतः पर एव जगत्सर्गं श्रूयते; तदुपासनेन सर्गात्तरकालोऽपवर्ग इति ।
 तस्मात् स्फटिकस्येव रागाद्यपकर्षणेन स्वरूपाविर्भावो ब्रह्मप्राप्तिः, ब्रह्मरूपत्वा-
 द्भिन्नानात्मनः; तथा च "परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"
 इत्युक्तम्, ¹⁰अन्यरूपनिष्पत्तौ स्वशब्दानुपपत्तेः । निष्पद्यमानस्यामेदात्
 संबन्धाद्भोपपत्तिरिति चेत्; न, विशेषणानर्थक्यात् सर्वस्य तस्य निष्पद्यमा-
 नस्य स्वत्वात्; तत्र यथा मलापगमे शुक्लमेव सद्ब्रह्म 'शुक्लं जातम्' इत्युच्यते
 तथा मोहावरणविगमे स्वरूपाविर्भावे "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यु-
 च्यते; तथा "स्वरूपेव सन् ब्रह्माप्येति" इति । तदेवं स्वरूपस्वितिक्ष-
 णत्वान्मोक्षस्य न कार्यता, प्रागपि स्वरूपस्य भावात्; आगन्तुकस्यास्वरू-
 पत्वात् । न चान्यत्वम्, यतोऽविद्या¹¹पगम एवोक्तेन प्रकारेण मुक्तिः ।
 अविद्या संसारः; विद्यै¹²व चाविद्यानिवृत्तिः यद्यग्रहणमविद्या, यतो भाव

¹ चान्त—B.

² Chānd. 7-25-2.

³ A and B omit इति.

⁴ सर्वस्य—B; समस्य—A.

⁵ श्वरः—A and B.

⁶ रनुविधाने—A and B.

⁷ मशब्देन—A and B.

⁸ सिद्धरि—A and B.

⁹ Chānd. 8-3-4.

¹⁰ अस्या रूप—B.

¹¹ Brh. 4-4-6.

¹² विद्येन—A and B.

¹³ विद्ययैव वा—B.

एवाभावव्यावृत्तिः; अथ विपर्यासः, तथापि विरोधितस्वज्ञानोदय एव तन्निवृत्तिः; न हि शुक्तिकाज्ञानोत्पादादन्या रजतज्ञाननिवृत्तिस्तस्ताध्या प्र-
यत्नान्तरसाध्या वा, तद्योयौगपद्यात् प्रयत्नान्तरानपेक्षणाच्च । तथा च विद्या-
ब्रह्मप्राप्त्योस्तुल्यकालता श्रूयते—“ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति, तथा
“आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्, न बिभेति” “तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मा
स्मीति; तस्मात्तद्⁸ सर्वमभवत्,” “तत्र को मोहः कः शोक एकत्व-
मनुपश्यतः”; वेद-भवति, विद्वान्-न बिभेति, को मोहः-पश्यतः-इति पार्वपर्या-
श्रवणात् । यत्तु क्वचित् पौर्वापर्यं तत् ‘व्यादाय स्वपिति’ इति यथा ।
नन्वेकत्वे तुल्यकालताप्यनुपपन्ना; न, एकस्यापि वस्तुनो भावाभाव-
रूपेण व्यपदेशात्, ¹⁰यथा—‘यदा घटो नश्यति तदा कपालानि¹¹
जायन्ते’ इति । कथं तर्हि मार्गाविभाग¹²सर्गाद्यैश्वर्यश्रतयः? तत्राहुः—
न मार्गश्रुतयो निरुपाधि¹³विशुद्धब्रह्मविद्याविप्रज्ञाः, यत्र हि सर्वोपाधिविशुद्ध-
मस्थूलादिकं ब्रह्मोपास्यम्, तत्र “¹⁴ब्रह्मैव सेन् ब्रह्माप्येति” “¹⁵न तस्मात्
प्राणा उत्क्रामन्ति, अत्रैव समवनीयन्ते” इति प्राणानुत्क्रमणेन¹⁶ विज्ञा-
नात्मन एवा¹⁷गतिरुच्यते; न हि ¹⁸तद्गमने तदुपाधेस्तस्य ब्रह्मणो भेदेन
विज्ञानात्मत्वम्! यत्र ¹⁹तु “²मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः” इति सोपाधु-
पास्यम्,²¹ तद्विषयास्ताः । तत्र च न परं ब्रह्म गन्तव्यम्; किं तर्हिः
कार्यब्रह्मलोकः; यत्रैतच्छ्रुतम्—“²²अरश्च ह वै प्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीय

¹ एवाभावव्यावृत्तिः—B.

² A and B omit च.

³ कार्यता—B.

⁴ Mund. 2-2-9.

⁵ A and B omit इति.

⁶ Tait. 2-4-1.

⁷ Bṛh. 1-4-10.

⁸ तस्मात्सर्व—B.

⁹ Isa. 7.

¹⁰ A and B omit यथा.

¹¹ लाहि—B.

¹² विभागः—B.

¹³ A and B omit वि.

¹⁴ Bṛh. 4-4-6.

¹⁵ Cf. Nṛs.-Uttā. 5.

¹⁶ C adds हि.

¹⁷ एव गति—B.

¹⁸ तदव्ययम्—B.

¹⁹ C omits तु.

²⁰ Chānd. 3-14-2.

²¹ स्थः—B.

²² Chānd. 8-5-3.

स्यामितं दिवि तदैरमदीयं सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपरागिता
पूर्वक्षणः प्रभुविभितं शिरण्यं वेश्म" इति¹ । तथा चाब्रह्मविदामपि तद्व्रति-
श्रवणम्—“श्वे चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यं तप इत्युपासते” इति । पर-
ब्रह्मप्राप्तिस्तु नाब्रह्मविदां युज्यते,

“विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ।

न तत्र दक्षिणा यान्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः” ॥

इति, तथा “तमेव विदित्वाति मृत्युमेति” इति वचनात् । अपुनरावृत्ति
श्रुतिस्तर्हि कथम्? अत्र केचिन्मन्यन्ते—क्रममुक्त्याश्रयणात् तत्प्राप्य तत्रो-
त्पन्ननिरुपाधितत्त्वज्ञानाः परं पदमश्नुवते; यथोक्तम्—

“² वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः

संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले

परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥”

ब्रह्मलोकेऽपि कार्यब्रह्मलोकनिश्चिताः, बहुवचनात् तत्रावयवद्वारेण बहु-
त्वोपपत्तेः । परान्तकालो महाप्रलयो ब्रह्मणः स्वाधिकारपर्यवसानम्, तस्मिन्
परामृताः परब्रह्मरूपेणामृताः सन्तः संन्यासयोगात् भेदेन परमेश्वरे स्वकृतानां
कर्मणां फलानां च संन्यासात् योगाच्च सर्वाभिदं कर्त्रादि ब्रह्म इत्युपासनात् ।
तथा च स्मृतिः—

“³ ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥”

अन्ये तु मन्यन्ते—यथा चन्द्रलोके यावत्संपातमुषित्वा स्थित एव तस्मिन्
भुक्तभोगा आवर्तन्ते नैवं स्थित एव ब्रह्मलोके तत आवृत्तिः; किं तु तत्प्रलय-

¹ मूलो—B.

² A and B omit इति.

³ Bṛh. 6-2-15.

⁵ Śvṛta. 3-8.

⁶ Muṇḍ. 8-3-4.

⁷ A and B omit सं.

⁸ Kīrma. I Kṛpāḍa 12-269.

पर्यवसाना तत्र स्थितिः ; तत्रलये हि न तत आवृत्तो भवति ;⁶ ततश्चानावृत्तिः श्रूयते । तथा च “ इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते ”⁷ इति ‘ इम्, इह ’ इति विशेषणम्⁸ “ अमृतत्वमेति ” इत्यमृतत्वमापेक्षिकम्, यथा— ‘ अमृता देवाः ’ इति ।⁹ तथा च पौराणिक¹⁰स्मरणम्— “ आमृतसंख्यं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते¹¹ ” इति ।¹² यत्तु मन्यते—सर्वगतत्वेऽपि ब्रह्मणो विकृताविकृतत्वभेदः ;¹³ ततश्च देशभेदः ; तथा चाविकृतस्य ब्रह्मणो देशभेदः श्रूयते— “ अत्र यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ” इति । अतोऽविकृतस्य नियतदेशस्य ब्रह्मणः प्राप्तये युज्यते मार्गविशेषः । तत् संप्रधार्यम् । न तावदनुत्पन्नाद्वयविशुद्ध-¹⁴विद्यया¹⁵ मार्गः, ब्रह्मविदः श्रवणात् ; नापि विद्यापतः, विद्योदये निरिवलभेदोच्छेदादिति । मधुनदीनिदर्शनाविभागश्रुति¹⁶रेपि विवेकज्ञानाभाव-
परा, न तु तद्विध एवाविभागः ।

सर्गश्रुतयोऽपि न सर्गपराः ; किं गार्ह ? एकात्मतत्त्वप्रतिपत्ति-
प्रधानाः ।¹⁷ ततस्तदनुगुणतयैव तासां र्यव्यवस्थानम्, न तु¹⁸ तद्वि-
रोधेन ; तथा हि— “ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति ? ” “¹⁹ सदेव सोम्येदमग्र आसीदिकमेवाद्वितीयम् ” इत्येकत्वेनोपक्रमात्
“²⁰ ऐतदात्ममिदं सर्वम् ; तत् सत्यम्, स आत्मा, तच्चमसि ” इत्युपसंहारा-
देकत्वेनैवैकात्म्यतत्त्वप्रतिपत्तिपरमेकमिदं वाक्यं गम्यते । तत्र यद्यपरस्तेजः-
प्रश्रुतितत्त्व²¹सर्गः सत्यतया विधीयते, वाक्यभेदः स्यात् । अतो यथापांशु-
याजवाक्येऽजामित्रोपक्रमापसंहारे “²² विष्णुरुपांशु यष्टव्यः ” इत्यादीनि वचांसि

1 Chānd. 1-15-5.

2 A and B omit इति.

3 यत्—C.

4 Chānd. 8-6-6.

5 यथा च—B.

6 कं—A and B.

7 Viṣṇu. 2-8-96.

8 ज्यते—C.

9 यं तु मन्यन्ते—A and C;

10 B omits ततश्च देशभेदः.

11 Chānd. 3-13-7.

12 C omits विद्य.

13 मार्ग—C.

14 निदर्शनाविभागदर्शनश्रुति—B.

15 अतस्त—C.

16 A and B omit तु.

17 Muṇḍ. 1-1-3.

18 Chānd. 6-2-1.

19 Chānd. 6-8-7.

20 सत्त्व—C.

21 Tait. Sam. 2-6-6.

। क्यभेददोषात् पृथग्विधित्वमलभमानानि तादर्थ्यात्तदनुकूल्येन स्तुत्यर्थतया
 यवतिष्ठन्ते, तथा सर्गश्रुतयोऽप्येकत्वोपायतया । न च विपरीतं शक्यं
 कुम्—एकत्वश्रुतिरेव भेदप्रतिपत्त्यर्थेति, सर्वत्रैकत्वनोपक्रमात् उपसंहाराच्च ;
 नोपक्रम्यते येन चोपसंहियते स¹वाक्यार्थः; भेदप्रतिपत्तेश्चाफलत्वान्; एकत्व-
 तिपत्तेश्च दृष्टं श्रुतं च फलं शोकादिनिवृत्तिः, विद्युद्धैकात्म्यदर्शनेन²
 । दवगमात् “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति श्रु-
 तात्; फलवदङ्गता चाफलस्य । उपायत्वं च; न³ चेदं जगदसम्भूलम्;
 किं तर्हि? अद्वितीयैकसम्भूलम् । कारणाव्यतिरेकाच्च कार्यस्य सदेवभेदेदम्,
 गटादिवत्; मृद्रूपेण हि घटादयो नैकत्वमतिक्रामन्ति । नन्वेव मुख्य एव
 कार्यकारणभाव उक्तः स्यात् । नैतत्, एकत्वावतरोपेयमात्रत्वात्; न
 तत्रैव कार्यकारणभाव एव प्रतिपाद्यः, येनासौ प्रत्यक्षं मुख्य एव
 प्रोक्तः; एकत्वोपायत्वादित्युक्तम् । एकत्वं चानेनोपायनावतायते पुरुषः⁴ ।
 न च मुख्यः प्रधानविरोधी । “⁵एकमेवाद्वितीयम्” इति पुनः
 पुनः श्रुतेः सर्वभेदनिरासपरत्वान्न⁶ शक्यं कुम्—कारणात्मनैकत्वम्,
 कार्यरूपेणानानात्वम्— “⁷तत् सत्यम्, स आत्मा” इति च
 कारणस्यैव सत्यत्वात् कारणान्; अन्वयश्च “⁸इन्द्रो मायाभिः”
 इति भेदस्य मायात्व⁹श्रुतेः; साक्षाच्च भेदाभावस्य श्रवणात्—
 “¹⁰नेह नानास्ति किञ्चन” इति; भेदाभेदयोश्च विरोधात् प्रागनुप-
 पत्तेर्वर्णितत्वात् । तदविरोधे च वर्णयते तदुपादानमात्रतया भेदविकल्पस्य, बिम्ब-
 प्रतिबिम्बवत् वर्णपदवानुपादिवच्च¹¹ । यथा हि न बिम्बात् प्रतिबिम्बानामुत्पत्ति-
 र्नानारूपाणाम्, बिम्बात्तदुपादानमात्रतया प्रतिबिम्बभेदविकल्पस्य; न हि बिम्बात्

¹ वाक्यार्थेनान्नेदं—B.

² इ—B.

³ A and B omit न.

⁴ Isa. 7.

⁵ नेदं—A and B.

⁶ B omits किं तर्हि? अद्वितीयैक-
 सम्भूलम्.

⁷ नन्वेति—B.

⁸ षस्य च—B.

⁹ Chānd. 6-2-1, 2.

¹⁰ A and B add च.

¹¹ Chānd. 6-8-7.

¹² Bph. 2-5-19.

¹³ वगम्यत्व—B.

¹⁴ Bph. 4-4-19.

¹⁵ B omits च.

परस्परतो वा¹ व्यावृत्तानि कानिचिद्दस्तूनि² प्रतिबिम्बानि; बिम्बोपादानं तु तद्वाना निर्भासमात्रम्; तथा³ न वर्णेभ्यः पदवाक्यप्रकरणादीनि कानिचिद्दस्तूनि सन्ति, तदुपादानमात्रत्वाच्च⁴त्करूपनायाः 'वर्णेभ्यः' 'पदानि विष्पद्यन्ते⁵, पदेभ्यो वाक्यम्' इत्युच्यते। अपि⁷ च स्वप्नेऽपि सृष्टिः श्रूयते— "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्यानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान् पशुः सृजते" इति; तद्वदेषा स्यात्, अन्यपरत्वात्; स्वयमेव⁸ "वाचा-रम्भणं विकारो नामधेयम्" इति विकारासत्यत्¹¹या न पारमार्थिकीत्युक्तम्।

ऐश्वर्यश्रुतिष्वपि सगुणविद्याविपाकोऽयं श्रूयते— "एष एकधा भवति त्रिधा भवति¹³" "सर्वांश्च कामानामोति" "स स्वराड् भवति" इति, न तु मोक्षः; स हि निरुपाधिब्रह्मविद्यानिमित्त एव। यदापि कचिदपुनराद्युक्ति-श्रवणम्, तस्यापि द्वयी गतिर्व्याख्यातेत्येकं उदाहरणम्।

अन्ये तु मन्यन्ते—आविर्भूतब्रह्मरूपो ब्रह्मणः सर्वात्मत्वात् सर्वेशितु¹⁶त्वाच्च सर्वोपभोगानां च भोक्तृत्वात् तदापि तदमात्रा¹⁷रूपत्वाद्देवाद्यानन्दानां "स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्" "स स्वराड् भवति" इति तस्य तत्संकीर्तनं ब्रह्मरूपाविर्भावलक्षणप्राक्षप्रशंसार्थम्। ननु¹⁹ सर्वात्मत्वेन सर्वकामावाप्ती सर्वशोकमोहाद्यादिसि स्यात्; न, तेषामब्रह्मरूपत्वात् अविद्याध्यस्तत्वात्; ज्ञानैश्वर्यानन्दोपास्तु ब्रह्मणो रूपम्, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्म" "एतस्यैवानन्दस्थान्यानि भूतानि मात्रामुपजी-

¹ C omits वा.

² C omits वस्तूनि.

³ C adds च.

⁴ सु त—A.

⁵ परं—A and B.

⁶ त—A and B.

⁷ A and B omit अपि.

⁸ Bṛh. 4-3-10.

⁹ च—B.

¹⁰ Chānd. 6-1-4.

¹¹ सत्यता—C.

¹³ C adds इति.

¹⁴ Chānd. 8-7-1.

¹⁵ Chānd. 7-25-2.

¹⁶ A and B omit त.

¹⁷ मात्र—B and C.

¹⁸ Chānd. 8-7-1; सर्वांश्च लोकान्—A and B.

¹⁹ A and B add च.

²⁰ एतेषां—A and B.

²¹ Bṛh. 3-9-28-7.

²² Bṛh. 3-7-23.

²³ Bṛh. 4-2-22.

बन्ति” “सर्वस्थेशानः” “^२एतस्य वा अक्षरस्य प्रशातने गार्गि”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा च यत्किञ्चिदीश्वरत्वं यच्च विज्ञानं यश्चानन्दो ब्रह्मादिषु
स्थावरान्तेषु भूतेषु ब्रह्मणि तानि; तान्याविर्भूतब्रह्मत्वरूपः समञ्जुत इति युक्तम् ।
श्लोकादयस्त्वविद्याष्यस्ता^१ न ब्रह्मरूपम्; ते कथमाविर्भूत^२ब्रह्मत्वरूपमा-
स्कन्देयुः ? ननु प्रपञ्चशून्यत्वाद्देतस्य^३ ब्रह्मरूपस्य ज्ञेयाभावादीशितव्याभावात्
विज्ञानमैश्वर्यं चानुपपन्नम्; तत्र “सर्वज्ञः” “सर्वेश्वरः” इत्यपि श्रुती
समाधेये एव । नैतत् सारम्; यतो नेशितव्यकृतमीश्वरत्वम्, ज्ञेयकृतं वा
ज्ञातृत्वम्; किं तु सिद्धेन ज्ञानरूपेण सिद्धया^४ १० ज्ञानशक्त्या ज्ञेयमेवा^{११} भोति,
ईशितव्यं च विनियुक्ते प्रशास्ति च, प्रकाश^{१२} दाहवत्; सिद्धेन हि प्रका-
शरूपेण प्रकाश्यं प्रकाशयति विवस्वान्; न तु^{१३} प्रकाशमधीनं तस्य प्रका-
शरूपम्, दाहाधीना वा अभेर्दाहशक्तिः । तथा च ज्ञेयतन्त्येनैव^{१४} कृत्स्नस्य
प्रपञ्चस्यावभासनात् “^{१५}तस्य भासा सर्वमिदं विभोति” “^{१६}नान्योऽतोऽस्ति
दृष्टा” इत्यादिश्रुतेः सर्वज्ञत्वम्; सर्वेश्वरत्वमापि तदेष्वर्षेणैव यथायथमीश्वरै-
रीशितव्यानामीश्वरानात्; एवं च “^{१७}एष मनुष्यपतिः” “^{१८}एष लोकपालः”
इति ब्रह्मेन्द्रयमादीनां^{१९} वैश्वर्यमुक्तम् । सर्वकामावाशिश्च तदीयत्वाद्देवाणा-
नन्दस्य^{२०}; कामेष्वानन्द^{२१} प्राप्या कामा^{२२} आप्ता भवन्ति, न स्वरूपेण । एवं
“^{२३}स तत्र पर्येति जलन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा” इति वर्णनीयम्,

^१ Brh. 5-6-1.

^२ Brh. 3-9-8.

^३ A and B omit स्व.

^४ स्तं B.

^५ A and B add शुद्ध.

^६ B omits ब्रह्मरूपस्य.

^७ A and B omit वि.

^८ A and B add यः; Mupj.

1-1-9.

^९ Mānj. 6.

^{१०} C omits च.

^{११} C omits अव.

^{१२} शदाहकवत्—A; शदादाहकवत्

—B.

^{१३} प्रा—B.

^{१४} A adds तु.

^{१५} Katha. 5-15.

^{१६} Brh. 3-7-23.

^{१७} Brh. 4-4-22.

^{१८} Kauṣ. 3-8.

^{१९} स्त्व—B.

^{२०} B adds स्य.

^{२१} अवाप्ता—C.

^{२२} Chānd. 8-12-3.

तद्विषयानन्दभोगात्, न तु स्यादियोगः; यथा “¹आत्मरतिरात्मक्रीड
आत्ममिथुनः” इति; न हि मुख्यमात्मक्रीडत्वमात्ममिथुनत्वं वा संभवति ।
यतश्चानवच्छिन्नानि तदीयान्येव सर्वभूतेषु ज्ञानादीनि कल्पितावच्छेदानि,
अतो यत्र यत्र नात्यन्तमवच्छेदः समुत्कर्षात्तेषां तानि तानि प्रत्यासत्तेर्भूता-
न्यात्मत्वेन भगवानुक्त्वा—“²मुनीनामप्यहं व्यासः”³ इत्यादि, उपसंज्ञाहार—
“⁴यद्याद्विभूतिमत्सत्त्वम्” इति । तथा “⁵अदृष्टं द्रष्टुं, अश्रुतं श्रोतुं”
इत्यादि, सर्वभूतदर्शनादीनां तच्चैतन्यनिबन्धनत्वात् ।

अन्ये त्वाहुः—यावान् कश्चित् परस्मिन्नामरूपाश्रयोऽप्यदेशः सर्वोऽ-
सावाध्यानाय; यथा “⁶योऽसावादित्ये पुरुषः” “⁷हितपम्पश्रुः” इत्यादि; न
हि स्वमहिमप्रतिष्ठस्य परस्य देशविशेषावरोधः, सर्वविशेषातिगस्य च रूप-
विश्लेषयोगः; परश्रैषः, सर्वपाप्मोदयश्रुतेः—“⁸उदितः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः”
इति; आध्यानं तु तथा विधीयते; तथा सर्वज्ञत्वाद्यपि द्रष्टव्यमिति ।
तदेवं ब्रह्मात्मनस्तद्रूपाविर्भावस्तत्प्राप्तिः, न मोक्षः; सा च विद्यैव; तस्मान्न
साध्यो मोक्षः, न च विद्याया अस्य इति पुष्कलम् ।

अथ मतम्—मा भून्मोक्षः साध्यः; बन्धहेतुक्षयस्तु साध्यते; तस्मा-
धनमात्मदर्शनं स्यात् । भूयते च तस्य फलं बन्धहेतूनां कर्मणां क्षयः—
“⁹क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे”; तथा “¹⁰तद्यथेवीका-
तूलमग्नौ प्रोतं प्रदह्यते एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदह्यन्ते” पाप्मशब्देन
पुण्यमपि संगृहीतम्, सावद्यफलत्वात् । अन्यत्र च “¹¹नैतं सेतुमहोरात्रे
तरतो¹² न जग न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्”¹³ इत्युपक्रम्य

¹ Chānd. 7-25-2.

² Gitā. 10-37.

³ इत्युप—A and B

⁴ Gitā. 10-41.

⁵ Bph. 3-8-11.

⁶ Bph. 3-9-12.

⁷ Chānd. 1-6-6.

⁸ Cf. Chānd. 1-6-7.

⁹ भावप्राप्तिर्मोक्षः—A and B.

¹⁰ Mund. 2-2-8.

¹¹ Chānd. 5-24-3.

¹² Chānd. 8-4-1.

¹³ A and B omit न जग न मृत्युर्न
शोकः.

¹⁴ इत्युपक्रम्य—A and B.

“सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते” इत्युपसंहारात् । न च तत्क्षयमन्तरेण क्षेमप्राप्तिः । अतोऽवश्यकर्तव्यः । न चादत्तफलस्य कर्मणो न क्षयः, प्रायश्चित्तानां दोषसंबोगेन चोद्यमानानां तत्क्षयफलत्वात् । तस्मात् प्रायश्चित्तैरिव विद्यया बन्धहेतुक्षयः साध्यते; ‘सैव’⁵ च मुक्तिः, बन्धन⁶ विच्छेदार्थत्वात्सुचेः । एवं च नान्तवचनदोषः, प्रध्वंसस्य⁷ कार्यस्याप्यविषयात् ।
तत्रोच्यते—

प्रायश्चित्तविशा बन्धहेतु⁸च्छेदोऽपि नो ततः ।

सर्वाविद्याप्रविलये न च्छेद्यमवशिष्यते । १०७ ॥

बन्धहेतुरविद्यात्मा विद्यायां साक्ष्यमागता । १०७ १/२ ।

बन्धहेतुध्वंसोऽपि नात्मदर्शनसाध्यः; तद्वि¹⁰विदयदेव निरखिलाविद्याव्यवहार¹¹ प्रविलयम् उदीयते । कर्मफलभोगविभागश्चादिव्योपादानः; तत्रानवयवेनोन्मुलितायामविद्याया¹² न च्छेत्तव्यमस्ति; अविद्याध्वस्तानि हि कर्माणि तत्समुच्छेदे विद्यया समुच्छिन्नान्येव भवन्ति । तद्विभक्तस्वावकाश एव नास्त्यद्वैतमात्मतत्त्वं पश्यतः, भेददर्शनाश्रयत्वात्तस्य । यतश्चाविद्योच्छेदेनैव कर्मो¹³च्छेदः, अतस्तुल्यवत् संशयविपर्यासाभ्यामसंख्यातानि कर्माणि—

“मिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

शीयन्ते चास्या कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥”

नन्वेवं कर्मशून्याभ्युपगमे तत्त्वदर्शनसमनन्तर¹⁶मेव मुक्तिः स्यात्, न देहपातप्रतीक्षा; “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोहस्येऽथ संपत्स्ये”¹⁷ इति देहपातप्रतीक्षानिर्वाचयेत्; यस्य तु विद्या तत्क्षयसाधनं घात्नाद्भ्रम्यते तस्य

¹ Chānd. 8-4-1.

² ग—B.

³ से—B.

⁴ नैव च—B.

⁵ O omits च.

⁶ न—B.

⁷ स्या—B.

⁸ अ—A and B.

⁹ तु—A and B.

¹⁰ तद्विदय—O.

¹¹ व्यवहारः प्रवि—B.

¹² यां—B.

¹³ मच्छेदः—B.

¹⁴ Muṅḍ. 2-2-8.

¹⁵ रैव—A and B.

¹⁶ तत्र तावत्—A and B.

¹⁷ Chānd. 6-14-3.

तदनुसारेण केषांचित् क्षयो विद्यया, केषांचिदुपभोगेन ; तत्र “¹क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” इत्यविशेषात् सर्वक्षयप्रसङ्गे “²तस्य तावदेव चिरम्” इति देहपातावधिश्रवणान्मुक्तेरारब्धकार्याणां प्रवृत्त³भोगानां न ततः क्षयः, भोगेनैव क्षय इति गम्यते ; न हि सर्वक्षये देहपातप्रतीक्षोपपद्यते ; तदुक्तम्—“अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः” “⁴भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते” इति ; विद्यया त्ववियोच्छेदे⁵ कर्मविपाकव्यवहारोच्छेत्तावधिषोषात् सर्वोच्छेद इति संपद्येव मुच्येत । नैष दोषः, न हीयं श्रुतिश्रिरकालताविशिष्टं देहपातावधिं⁶ मुक्तेराह, किंतु विप्रतीक्षितम् ; यथा कश्चित् क्षेपीयस्तां प्रतिपादयन् ब्रवीति क्वचित् कार्ये—“एतवन्मे चिरं यत् ज्ञातो मुञ्जानस्य च” एवमियमपि ; अन्यथा “तावदेव” इति न वाच्यं स्यात्, “चिरम्” इत्येव ब्रूयात् ; “तावदेव” इति तु वचनात् द्वैप्रचपरता गम्यते ; अतः क्षिप्रैव मुक्तिः, न प्रतीक्षणीयमस्ति ; देहपात⁷-प्रतीक्षा तु तत्र नान्तरीयकत्वाद्भवत्येव ।

अथ वा चिरत्वमनूद्य¹⁰ देहपातावधित्वमत्रोच्यते ; अन्यथा चिरत्वेऽवधिविशेषे चोच्य¹¹माने वाक्यं सिद्धेत । तत्रायमर्थः—यदि कस्यचिच्चिरम्¹², तावदेव यावन्न विमोक्ष्ये इति ।

ननु पूर्वस्मिन् परे तद्व्यज्ञानानन्तरत्वाद्देहपातस्य स्थितप्रज्ञलक्षणाभिषाचं न युज्यते—“¹³स्थितप्रज्ञस्य का भाषा” इत्यादि ; द्वितीयोऽपि सर्वक्षये चिरत्वानुपपत्तेस्तत्कार्यविशेषविधानायोगादनुपपन्नः । उच्यते—स्थितप्रज्ञस्तावन्न विगलितानिखिलाविधः सिद्धः, किं तु साधक एवावस्थाविशेष¹⁴ प्राप्तः स्यात् । न च ब्रूमः—ब्रह्मवेदानानन्तर एव देहवियोगः ; किं तु आरब्ध-

¹ Mond. 2-2-8.

² Chānd. 6-14-2.

³ ते—B.

⁴ Brahm. Sū. 4-1-15.

⁵ Brahm. Sū. 4-1-19.

⁶ च्छेदेन—A and B.

⁷ संपद्येव—B.

⁸ चिन्तुं—B and C.

⁹ पातस्तु तत्र—A and C.

¹⁰ B adds ते.

¹¹ य—E.

¹² A and B add तत्.

¹³ Gitā. 2-54.

¹⁴ वप्राप्तः—B.

कार्यकर्मक्षयं भोगेन प्रतीक्षत इति । तत्र कस्यचित् तत्कालोऽप्यवर्गः, कस्यचित् क्रियांश्चित् क्षेपः; यथा रज्ज्वां सर्पसमारोपसमुत्थभवजन्मानो बेपथुप्रभृतयस्तत्त्वदर्शनादपावृत्ते भये कस्यचित्तदैव निवर्तन्ते, कस्यचित् क्रियन्तंचित् कालमनुवर्तन्ते, तत्संस्कारात्; तथा सर्वकर्मक्षयेऽपि भुञ्जमानविपाकसंस्कारानुवृत्तिनिबन्धना शरीरस्थितिः, कुलालव्यपारविगम इव चक्रभ्रान्तिः ।

नन्वेवं ब्रह्मविदोऽपि चेद्वेत्तादिविभागदर्शनमनुवर्तते, "देहपातादुत्तर" कालमप्यनुवर्तते; तत्र विदुषोऽपि नावश्यंभावि कैवल्ये स्यात् । तथा च "तावदेव चिरम्" इति श्रुत्या विरोधः । अथोच्छेदादविद्याया नानुवृत्तिः, क्षणमपि न स्यादिति स एव विरोधः । संपोभयतःस्पाशा रज्जुः । उच्यते; यथा भयविगमे लब्धाश्वासस्यापि संस्कारमात्रात् कम्पाद्यनुवृत्तिः, न च भयविगमेऽप्यनुवृत्तिरित्येतावता चिरकाल्य भवति; न च मूलकारण-तुल्यफलः संस्कारः; न च स्थायीः । अन्यथा कम्पादीनां निवृत्तिरेव न स्यात्; न च भयविगमहेतोस्तत्त्वदर्शनात्तन्निवृत्तये हेत्वन्तरमपेक्ष्यते; तत एव हि⁸ स क्रमेण निवर्तते, स्वयमेव वा कुलालचक्रभ्रान्तिसंस्कारवत्— तथा निवृत्तायामविद्यायां धर्मेषु चाविशेषेणारब्धकार्येष्व⁹नारब्धकार्येषु च निवृत्तेष्वारब्धविपाकसंस्काराच्छरीरिणं¹⁰ भोक्तारमिव चायमात्मानं प्रत्येत्या-भासमात्रेण विद्वानपि, न त्वविद्वानिवारूढाभिनिवेशः; स चायमीदृशः स्थितप्रज्ञो वर्णितः । वीतकाम आत्मरूपसंतुष्टो दुःस्वेषु च्छायामात्ररूपेषु तत्त्वदर्शनादभिनिवेशामावात् कृत्रिमेभ्य इव व्याघ्रादिभ्योऽनुद्भिन्नमनाः सुखेषु च कृत्रिमप्रसन्नयैष्विब¹¹ विगतस्पृहः । यथा त्वस्वविदुषो मृहारुरचिते रुद्यादौ विषये च्छायामात्रदर्शनमभिनिवेशविकल्म, तथा विदुषः क्षीणकर्मा-

¹ B omits कर्म.

² प—A and B.

³ कंचित्—A and B.

⁴ कालेऽप्य—A.

⁵ C omits च.

⁶ Oh&nd. 6-14-2.

⁷ अत एव हि—B.

⁸ C omits हि.

⁹ B omits अनारब्धकार्येषु च निवृत्तेषु

¹⁰ णां—B.

¹¹ य इव—C.

¹² A and B omit वि.

विद्यस्य तत्संस्कारमात्राद्दर्शनं छायामात्रेणैव विषयेषु । तथा च “तद्यथा-
हिनिरुच्यनी बल्मीके मृता¹ प्रत्यस्ता शयीत एवमेवेदं शरीरम्” इति
विदुषः शरीरेऽनास्थां दर्शयति ; यतो न मूलकारणतुल्यफलः² संस्कारः
कम्पादिवदेव ; न च³ चिरकालानुवृत्तिः, अरूपकालस्थायित्वात्⁴ संस्कारस्य ;
तद्देव च न तन्नित्ये हेत्वन्तरमपेक्षते, तत्त्वदर्शनादेव क्रमेण तस्यापि
निवृत्तेः, स्वयमेव वा । सा चैयमवस्था जीवन्मुक्तिरिति गीयते । अनलब्ध-
कार्यकर्मसंस्कारक्षयश्च देहपातादेव गम्यते ; तदनुवृत्तौ⁵ देहपात एव न
स्यादिति न देहपातोत्तरकाले तद्विपाकस्य च्छायामात्रेणापि दर्शनं शक्यते ।
येन हि कर्मणा यच्छरीरमारब्धं तत्रैव तद्विपाकशेषा⁶भारः अनारब्धका-
र्याणां त्वलब्धवृत्तीनामेव निवृत्तत्वाच्चास्ति तत्संस्कारः, लब्धवृत्तिकारण-
संस्काराद्धि कार्यलेशानुवृत्तिः । न खलु भयेऽप्रतिलब्धवृत्तावनुपजनितक-
म्पादौ तत्संस्कारात् कम्पाद्यनुवृत्तिः । तस्मादनारब्धकार्याणामलब्धवृत्तित्वादा-
रब्धकार्यसंस्कारक्षयस्य च देहपातादवगमाद्विदुषः पतितेऽस्मिन् शरीरे कैव-
ल्यमवश्यंभावि । अत्र च⁷ लब्धवृत्तिकारणसंस्काराद्वा कार्यशेषः, कार्यसं-
स्कारादेव वा,⁸ तथोभयसंस्कारादेव⁹ वा कम्पाद्यनुवृत्तिः ; भयसंस्काराद्वा
भयम्, ततः कम्पादयः ; कम्पादिसंस्काराद्वा कम्पाद्यनुवृत्तिः । सर्वथा
भवात् कारणविगमेऽपि कार्यशेषानुवृत्तिः¹⁰, संस्कारात् । अतो लब्धवृत्ति-
कर्मसंस्कारात्तद्विपाकसंस्काराद्वा विदुषोऽपि शरीरस्थितिः । तदुक्तं तन्त्रान्तरेऽ-
पि—“¹¹ तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रम्रमवद्भूतशरीरः” इति ।

ये तु मन्यन्ते—प्रवृत्तभोगानां¹² कर्मणां प्रवृत्तवेगस्येषोरिव चक्रस्येव
वा¹³ न शक्यः प्रसिबन्धः, अतो भोगेन क्षयप्रतीक्षेति । तदसत् ;

¹ Bp 4-4-7.

² त—B.

³ पलसंस्कार—B.

⁴ A and B omit च.

⁵ च—A and B.

⁶ लो—B.

⁷ यम्यते—B.

⁸ O omits च.

⁹ तथाभय—B and O.

¹⁰ A and B omit एव.

¹¹ श्रुतिसंस्कारात्—B.

¹² Sāh.—Kār. 67.

¹³ O omits कर्मणां.

¹⁴ च—A.

शक्त्यो हीषुः प्रतिबन्धुं कुञ्जादिभिः, नाशयितुं च च्छेदादिभिः । स्वमा-
दिसूचितोपस्थितविपाकवर्तमानदेहभोग्यकर्मक्षयार्थानि च शान्तिकानि¹ कर्माणि ।
तस्मात् संस्कारादेव स्थितिः ।

ननु संस्कारकार्यशेषावप्यविद्यैव ; तत्र कथं सर्वाविद्याप्रविलयः, कथं
वा न च्छेद्यमवशिष्यते ? उच्यते—विशुद्धैकात्म्यदर्शनप्रतिपक्षग्रस्ते² बिकी-
नाशेव³ तावदुदितौ, अकिंचित्करत्वात् अबन्धत्वात् ; तद्विद्यते⁴ हेत्वन्तर-
स्यानपेक्षणात् । विशुद्धं स्वस्वात्मानं साक्षादनुभवतो विपाकाभासस्तमस्पृशन्न
किंचित्करः बन्धात्मा प्रलीन एव ; यथा चित्रादौ चित्रादि⁵ तत्त्वमनुभवतः⁶
स्याद्यामासो रागादीनाभिनमित्तत्वात्, तथावदात्मत्त्वात् जानतो विपरीतं
वा स्वङ्गादिषु श्यामाद्याभास उत्पन्नोऽपि तत्त्वदर्शनादवकाशमलभमानः प्र⁷वि-
लीन एव । तथा च न तन्निबन्धनेन मूलनत्वेन शोचत्यात्मानम्, न
तेजस्वितयाभिनन्दति ; अवभासमानयोरपि तयोरात्मनि तत्त्वदर्शनप्रतिहृताव-
भासत्वात् । एवं च य⁸ उच्यते—कर्मणो वा शरीरस्थितिः स्यात् संस्काराद्वा,
को विशेषः ? कश्च कर्मणः क्षयः कथं नुवृत्तौ ? तन्निवृत्त्या हि तत्क्षयो गम्यते ;
तस्मात् “⁹भोगेन त्वितरे क्षययित्वा संपद्यते ” इत्येव धुक्तम् । तदप्यपास्तम् ;
कर्मविपाको ह्यात्मसंस्पर्शा¹⁰ शोकाभिनन्द¹¹ नवानाविदुषः, विदुषस्तु तदसंस्पर्शा-
दा¹² भासमात्रं मणिकण्ठदर्पणादिनिबन्धनविशेषवत् ; न विपाकः, अनभिनन्द्या-
मानत्वात् अद्विष्यमाणत्वाच्च ; तथा च “¹³तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति तद्दृष्ट्वा ” इति दर्शितम् ।¹⁴ तथा—“¹⁵यस्यां जाग्रति भूतानि
सा निशा पश्यतो मुनेः ” ; पश्यत एव शरीरादिप्रपञ्चो निशा, तदसं-
स्पर्शादिदृश्यमानसमत्वात् ।

¹ A and B omit कानि.

² त्म—A and B.

³ स्तो—B.

⁴ A and B omit य.

⁵ C adds च.

⁶ दिस्वमनु—C.

⁷ A and B add एव.

⁸ A and B omit वि.

⁹ यु—B.

¹⁰ Brahm.-Sū. 4-1-19.

¹¹ नन्दवान्—A.

¹² A and B omit दा.

¹³ Gītā 2-57.

¹⁴ B omits तथा ; तथा च—A.

¹⁵ Gītā 2-69.

ननु तत्त्वज्ञानप्रतिहतश्रेयदुत्पन्नोऽपि प्रपञ्चावभासो नात्मसंस्पर्शी, ²न किञ्चित्करः, न बन्धः, शब्दादेव तस्योत्पत्तेः किमर्थमुपासनादि³? उच्यते—
 परीक्षरूपं ⁴शब्दज्ञानम्, प्रत्यक्षरूपः प्रपञ्चावभासः; तेन तयोरविरोधेन
 प्रपञ्चावभासो⁵ नात्मासंस्पर्शी, ⁶नाकिञ्चित्करः, ⁷न न बन्धः; यथा
 प्रमाणान्तरादवसीयमानमाधुर्येऽपि द्रव्ये प्रत्यक्षरूप इन्द्रियद्वारस्तिक्ताव-
 भासः अद्रव्यसंस्पर्शी नाभासमात्र उयावतिष्ठते, तथा च तद्द्रव्यं परमाद्यैक-
 मिवानवसितमाधुर्यमिव दुःखाय भवति । उपासनादिना¹⁰ साक्षात्कृतात्म-
 तत्त्वस्य तु विरोधात् सन्नपि प्रपञ्चावभासो नात्मसंस्पर्शी, देवदत्त इव
 सिंहावभासः; 'सिंहो देवदत्तः' इति समारोपेऽ¹¹वभासमानोऽपि तदसंस्पर्शी,
 अकिञ्चित्करः, न भयहेतुः । नित्यश्चात्मतत्त्वप्रकाशः, तत्र न पुनर्विपर्ययाव-
 काञ्चोऽस्ति; शब्दं तु प्रमाणाधीनं क्षणिकं ज्ञानम्, तत्र पुनरपि विपर्य-
 यावकाशः; दृष्टं हि प्रमाणाननुत्तन्धाने पुनः सर्पभ्रान्त्या रजोर्भयम् ।
 अथात्रापि ¹²सततं शब्दं ज्ञानमनुसंद्धीत, किमन्यदुपासनमस्मात्? ¹³तस्मा-
 द्बन्धहेतुच्छेदोऽपि विधैव, न तथा साध्यः । एवमुत्तराशास्त्रेषुऽपि वाच्यम्,
¹⁴'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न
 श्लिष्यते' इति कर्तृकर्तव्यविभागरत् ¹⁵विद्याया प्रविलयात् । एवं न विद्याया
 अनेकफलरूपना भविष्यति, सर्वमाना¹⁶पदेशानां च फलविधिवलेन न विपरि-
 णतिरिति ।

यदुक्तं न शब्दज्ञानविषयो ब्रह्मेति, तत्रोच्यते—

न ब्रह्म शब्दधीगम्यं यद्यश्चक्यो धियो विधिः ॥ १०८ ॥

धीविशेषप्ररूपाय नासिद्धो विषयः क्षमः ।

1 C omits न.

2 A and B omit न किञ्चित्करः.

3 दिति—B.

4 A and B add त.

5 शब्दात् ज्ञानम्—C.

6 C adds न.

7 त्य—B.

8 नाकि—C.

9 B omits न.

10 A and B omit ना.

11 A and B omit अवभासमानोऽपि

12 सतत—B and C.

13 B omits तस्मात्.

14 तथा—C; Ohänd. 4-14-3.

15 विद्याया—A and B.

16 नो—B.

विधिर्नारूपितपदो धीमात्रं न विधीयते ॥ १०९ ॥

न खलु ज्ञानमात्रं^१ विधीयते; ज्ञानविशेषस्तु । न चाप्रसिद्धेऽनिरूपिते तत्र नियोगः; न ह्यप्रसिद्धे विषये नियोक्तं शक्यते । ज्ञानस्य च विशेषोऽर्थ-
द्वारः; न चाप्रसिद्धोऽर्थस्तद्विशेषनिरूपणाय प्रभुः । न चात्मीरूपस्य शब्दा-
दन्यतः सिद्धिः । शब्दादपि चेन्न सिद्धिः, तद्वारज्ञानविशेषासिद्धौ विषया-
नुपपत्तेर्नियोगानुपपत्तिः ।

अपि च ज्ञानविशेषविधिवादिन आत्मतत्त्वे प्रामाण्येन^२ हीयत इति दर्शयति—

विधिः स्वसिद्धिनिष्ठो वा क्रियासिद्धिपरतः^३ इत्येव ।

अद्वैतब्रह्मतत्त्वस्य प्रतिपत्तिरहेतुका ॥ ११० ॥

विनियोगादधिगतिर्यास्या^४ ज्ञानक्रियार्थता ।

अतत्परा न प्रमाणं सार्थवाच्यत्वबुद्धिवत् ॥ १११ ॥

विधिः क्रियागोचरत्वान्न^५ इत्येव व्यापृतिक्षमः ।

सत्तान्वयात्तु तत्सिद्धिः प्रत्युतेति स दुष्यति ॥ ११२ ॥

विशिष्टान्यक्रियाकार्येः प्रमाणं च विशेषणे ।

प्रतिपत्तिर्विशिष्टापि विषयस्य नियोगतः ॥ ११३ ॥

सत्तां न साधयत्येव समारोपेण संभवात् ॥ ११३ १/२ ॥

यादि तावन्नियोगस्यैव कार्यता प्रतीयेत, तदा स स्वनिष्पत्तौ पर्यव-
सितः सह शब्देन; अथ विनियोगाद्विषये कर्तव्यतावगमः, तथापि विषय-
सिद्धौ, अन्यथा न वस्तुतत्त्वं^६ संस्पृशति; तत्राद्वैतात्मतत्त्वप्रतिपत्तिर^७ प्रमा-
णिका^८ स्यात् ।

स्यादेतत्—“^९ आत्मापहतपाप्मा विजरः” इति पदानां सामानाधि-
करण्येन संबन्धादन्यथा वा वस्तुतत्त्वप्रतिपत्तिरिति । तच्च न, अन्यपर-

^१ ब्रह्मवधीयते—B.

^२ ज्ञान—C.

^३ न—C.

^४ यते—A and B.

^५ B omits सं.

^६ प्रामा—B.

^७ A and B omit स्यात्.

^८ C omits य, Chānd. 8-7-1

त्वात्; सा हि न 'एवमिदं' इति पर्यवसिता, किं तु 'एवमिदं प्रति-
पन्नव्यम्' इति कर्तव्यतानिष्ठा न¹ वस्तुतस्त्वे प्रमाणं वृत्तान्तेष्विवार्थवादो-
त्थज्ञानम्, अन्यपरत्वात् । न चात्मतस्त्वमेव विधेर्विषयः, तस्यानुष्ठेयविषय-
त्वात्, क्रियायाश्च तथाभावात्, सिद्धवत् स्वशब्दोपादानेऽननुष्ठेये द्रव्ये
व्यापारायोगात्; प्रत्युताविधेयकालत्रयान्यतमसंपृष्टसत्तानुगमेन द्रव्यस्वरूप-
सिद्धिः—'ईदृशं वस्त्वभूत्, अस्ति, भविष्यति वा' इति । तस्यात्
स्वरूपसिद्धौ दुष्यति । न हि विधेयस्य कालत्रयेऽपि सत्तावगमः; न हि
'यजेत' इत्युक्ते यागस्य भूतकाला वर्तमानकाला भविष्यत्काला वा सत्ता प्रती-
यते । ननु भविष्यत्कालो²वगम्यते, भविष्यत्कालविषयत्वाद्धिः; नैतत्; न
हि 'विहितं नियोगतोऽनुष्ठस्यते, विहिताकरणदोषाभ्युत्पत्तज्ञात् । ननु
विशिष्टीक्रियाभिधानं विशेषणेऽपि प्रमाणभिष्यते—यथा 'सोमेन यजेत';
तथा 'अङ्गदी कुण्डली व्यूढोरस्को देवदत्तस्य पुत्रो³ षति' इत्यध्ययनक्रियावत्
सर्वो विशेषणकलापः प्रतीयते । सत्यम्; विशिष्टक्रियाप्रमाणं विशेषणे⁴ऽपि
प्रमाणमन्यत्र प्रतिपत्तेः; प्रतिपत्तिर्हि विषयविशेषविशिष्टा⁵ 'प्रतीयमाणा न
विषयविशेषस्य सद्भावं गमयति, अन्यथाभूते तथाभावसमारोपेणापि संभ-
वात् "असौ वाव लोको गौतमात्रे" इति यथा द्युप्रभृतिष्वनभिदष्टेः ।

अत्राह—

ननु नो विपरीताशो धीः⁶ प्रतीतिविरोधतः ॥ ११४ ॥

अनाश्वासाच्च रजतप्रत्ययो रजते स्मृतिः ॥ ११४ १/२ ॥

न स्वल्वन्यदन्यथा प्रतीयत इति युक्तम्, प्रतीतिविरोधात्; कथमन्यस्मिन्
प्रतिभासमानेऽन्यो विषयः? अनाश्वासाच्च; विषयरूपव्यभिचारिणि ज्ञाने न
ततो विषयनिश्चयः स्यात् । अपि च विषयरूपमननुकुर्वदविषयमना¹⁰लम्बनं
ज्ञानमप्राप्तं स्यात्; ¹¹ज्ञानहेतुमात्रस्यानालम्बनत्वाच्चक्षुरादिवत्; तथा

¹ A and B add च.

² छेयद्रव्यव्यापारा—B; छेयद्रव्ये
व्यापारा—A.

³ A and B omit व.

⁴ विहितनियोग—B.

⁵ B omits अपि.

⁶ A and B add पि.

⁷ प्रतीयमाना—C.

⁸ Chānd. 5-4-1.

⁹ धीप्रतीति—B.

¹⁰ लम्बनमप्राप्त—B and C.

¹¹ ज्ञान—A and C; Śaṅkharāpi
omits ज्ञान in his com-
mentary.

चावेदकत्वान्नान्यापेक्षादपि ततोऽर्थसिद्धिः । किं तर्हीदं शुक्तिसंनिच्छे
चक्षुषि 'रजतम्' इति! स्मृतिः, सामान्यग्रहणात् । आन्तिस्तर्ही कथम्? ^१
प्रत्यक्षस्मर्यमाणयोर्विवेकाग्रहणात्; सोऽयं भेदाग्रहणेऽभेदग्रहणाभिमानो
विवेकरहितानाम्, यथा दूरादन्तरालाग्रहणे वृक्षादिषु^१ संश्लेषग्रहणामिमानः ।
तस्मात् 'स्मरामि' इति विवेकशून्या रजतस्मृतिरेषा । अत्रोच्यते—

नैतन्न हि प्रवर्तेत शुक्तिकाशकले तदा ॥ ११५ ॥

रजते सा प्रवृत्तिश्चेन्न तस्यासंनिधानतः ।

असंनिधानाबोधाच्चेत् प्रवृत्तिनियमः कुतः ॥ ११६ ॥

प्रवर्तते यत्तत्रैव तत्तत्संनिधिकारितम् ।

अन्यत्र भेदग्रहणाद्विवेकाग्रहणात्तथा ॥ ११७ ॥

प्रवृत्तिभेदः सादृश्याद्विवेकाग्रहणं यदि ।

अदृष्टेषु प्रवर्तेत ज्ञेयादिष्वविवेकतः ॥ ११८ ॥

न तत्र यदि तद्बुद्धिः शुक्तिकाशकलेऽपि न ।

अयास्ति विपरीतार्था ल्यार्तिर्निह्नूयते कथम् ॥ ११९ ॥

अदृष्टस्वादप्रवृत्तिः शुक्तिकाशकले समा ।

दृष्टं तच्चेन रूपेण तत् प्रवृत्तेरकारणम् ॥ १२० ॥

दृष्टस्मृताविवेकाच्चेदिदमत्र परीक्ष्यताम् ।

तत्त्वबोधोद्घातत्वाबोधाद्भजतभेदनात् ॥ १२१ ॥

दृष्टे प्रवृत्तः पूर्वस्मिन्विपरीतार्थता मतेः ।

न दृष्टादृष्टयोर्भेदः परस्मिन्नोपयोगिनी ॥ १२२ ॥

स्वयोगदर्शने ते 'हि समारोपोपयोगिनी' ।

नादृष्टेऽसंप्रयुक्ते वा चाक्षुषः स्याद्विपर्ययः ॥ १२३ ॥

यदि च^२क्षुषा संप्रयुक्तं शुक्तिशकलं न 'रजतम्' इति प्रतीयात्, रजतं
वा तथा, न शुक्तिका^३शकल आदित्सया प्रवर्तेत रजतार्थी, तस्य 'रजतम्'

^१ B adds तत्.

^२ तु—A.

^३ नि—A.

^४ शुस्तंयुक्तं—B.

^५ A and B omit का.

इत्यनवगतैर्लोष्टादिवत् । न च स्मर्यमाणे रजते सा प्रवृत्तिः, नद्देशासंनिधेः ;
न हि प्रतीतिमुपगतेऽपि वस्तुनि यत्र तस्यासंनिधिस्तत्र तेनार्थी प्रवर्तते ।
स्यादेतत्—रजतस्य प्रतीतिरसंनिधेश्चाप्रतीतेस्तत्र प्रवृत्तिः । तत्र ;
शुक्तिकाशकले एव प्रवृत्तेः । तत्रैव तु प्रवृत्तिस्तत्संनिधिनिबन्धना ;
रजतमात्रप्रतीतेः स्मृतिविवेकशून्यत्वाच्च प्रवृत्तिरन्यत्रापि स्यात्, असंनिधाना-
ग्रहणस्य तत्राप्यविशेषात् ।

अथ मतम्—अन्यदेशेषु वस्तुषु सविशेषेषु प्रत्यक्षावगतेषु रजता-
द्विवेकग्रहणादप्रवृत्तिः, शुक्तिकाशकले तु रजतसाधारणशुक्लभास्वरूपमात्र
प्रतीतिविशेषात्प्रत्यक्षाच्च स्मृतिविपरिवर्तिनो¹ रजताद्विवेकाग्रहणात् प्रवृत्तिः ;
एवमप्यदृष्टेषु लोष्टादिषु ततोऽन्यतानवधारणात् प्रवृत्तिः स्यात् । अथ न
तेषु रजतावगमः, इतरत्रापि न; भावे वा विपरीता ख्यातिरभ्युपगता
स्यात् । अथादृष्टत्वादेवादृष्टेषु न प्रवर्तते, युक्तावापि न प्रवर्तते । ननु
दृष्टा शुक्तिः सामान्यरूपेण; सत्यम्; न तु तद्रजतार्थिनः प्रवृत्तिहेतुः ।
यत्तु तथा रजतरूपम्, न तेनावगमः² स यथा चक्षुषा असंप्रयुक्तस्य
नास्ति, तथा संप्रयुक्ताया अपि शुक्तिः । यदि मन्येत—दृश्यमानस्मर्यमाण-
योरविवेकाच्चक्षुःसंप्रयुक्त एव प्रवर्तते, नंतरस्मिन्; तत्रापिदं विचार्यम्—
विवेकग्रह³स्य विवेककृतोऽभावात् संनिधिप्रतीतिरभेदबोधस्ततो वा प्रवृत्तिः,
भेदावबोधाभावमात्राद्वा⁴; पूर्वस्मिन्विपर्ययः, उत्तरस्मिन् दृश्यमानदृश्यमानयोः
सं⁵प्रयुक्तासं⁶प्रयुक्तयोर्वि⁷ न विशेषः, भेदाग्रहणस्य तुल्यत्वात्; न हीन्द्रिय-
संयो⁸गस्य दर्शनस्य वा कश्चिदग्रह उपयोगः, अमृतसमारोपे त्वस्ति; न
कथंचिदग्रहीतेः संप्रयुक्ते वैन्द्रियकः समारोप उपपद्यते ।

स्मृतं प्रत्यक्षतो भिन्नं स्वज्ञानादेव चेत् कुतः ।

1 ना—B.

2 क ग्रह—B and C.

3 B omits लोष्टादिषु.

4 अन्यतान्यतानवधारणात्—B

5 अभ्युपेता—A and B.

6 प्रवर्तते—B.

7 तेन नावगमः—B.

8 B omits स.

9 C adds य.

10 A omits प्र.

11 औपलब्ध—B.

अविवेकोऽन्यथा तु स्यात् तदा सामान्यदर्शने ॥ १२४ ॥

विपर्ययोऽन्यं स्मरतो न च संशयदर्शनात् ।

स्मृतद्वयाविवेकोत्थं संशयं यदि मन्यते ॥ १२५ ॥

तन्नोभयोरपि यतः स्मृतौ दृष्टो विपर्ययः ।

विशेषज्ञानतोऽप्यसौ स्मृतं यदि विविच्यते ॥ १२६ ॥

न स्वज्ञानादसत्यस्मिन्द्रि^१स्मृतौ कथमेकधीः ।

एकत्वमेव स्मरतः प्राग्रूपं शक्तिनि स्फुटम् ॥ १२७ ॥

तिभिरादिप्रदोषेण कथं ते द्वित्वविभ्रमः ।

पिपासतश्च सलिलं शुक्तिकाहितचेततः ॥ १२८ ॥

विपर्ययो न हि मवेद्भवन्वा सङ्किते भवेत् । १२८^{१/२} ।

अपि चेदं तत्रभवान् व्याचष्टाम्—स्मर्यमाणं दृश्यमानात् स्वज्ञानादेव विविच्यते, न वा—स्मृतिज्ञानस्य स्वरूपमेव तादृशं^२ यत् प्रमातव्याद्भेदे-नावभासयति, स्वरूपमात्रनिष्ठं वा । तत्र पूर्वस्मिन् स्मरणगोचरयोरविवेकः कुतः, स्वज्ञानादेव विविक्तत्वात् ? इतस्मिन्नपि सदा स्मृतौ विपर्ययः स्यात्, सामान्यदर्शने चान्यस्मृत्याविवेकात् । न च तत् तथा, संशयस्यापि दर्शनात् । अथ मतम्—एकस्मृतौ विपर्ययः, ततोऽविवेकात् ; अनेकस्मृतौ तु संशयः, नैकस्मादविवेकात् । तदसत् ; अनेकस्मरणेऽपि हि दृश्यते विपर्ययः । यदि च प्रत्यक्षेऽपि विशेषज्ञानात् स्मर्यमाणं विविच्यते, न स्वज्ञानात् ; असति तत्र विशेषज्ञाने च द्वयोः स्मृतौ संशय एव स्यात्, नैकावभासो विपर्ययः । अथ तु स्वज्ञानात् स्मृतं विविच्यते, स्मृतिविपर्ययभेदश्चाभ्युप-गम्यते ; तदानेकस्मरणेऽपीन्द्रियदोषविशेषावुक्तो विपर्ययः । दर्शितं चेदम्—सामान्यदर्शनेऽपि कदाचिदेकां कोटिं स्मरतो न संशयो न विपर्ययः, दोषागामपुष्टेः । अतः स्वज्ञानादेव तदा स्मृतं विविच्यते, न दृशविशेष-परिच्छेदात् । एवं चेत् कुतो ददवमानस्मर्यमाणाविवेकः ?

^१ त्विस्मृतौ—B.

^२ शः—B.

^३ तथा—B.

^४ वे—B.

अपि च अन्यदेव स्मरतः पूर्वरूढमेकत्वं शशिनि द्वित्वविभ्रमः, न स्मर्यमाणाविवेकजः । न च ज्ञानेन्द्रियवृत्तिभेदाविवेकात्, तयोरप्रत्यक्षत्वाद्-स्मर्यमाणत्वाच्च । शुक्तिकाहितचेतसश्च सलिलं पिपासतो न स्याद्विपर्ययः; सलिलमासो वा, स्मर्यमाणस्य स्वज्ञानादविवेकात् ।

न च सर्वा नियोगेन भ्रान्तिः सादृश्यबन्धना ॥ १२५ ॥

श्वेते पीतभ्रमो दृष्टो मधुरे तिक्तविभ्रमः ।

किञ्चित्सादृश्यतो हि स्यान्न कश्चित्तत्र न भ्रमः ॥ १२० ॥

तस्मादिन्द्रियदोषाणां सामर्थ्यस्य विभागतः ।

भ्रमेषु चियमो दोषादग्रहे न भ्रमे यमः ॥ १३१ ॥

यदि च सदृशदर्शनात् सदृशस्मृतेभ्रमः, कथं श्वेते पीतभ्रमः मधुरे वा तिक्तभ्रान्तिः? आन्तरपित्तसंवेदने, अव्यापारयतिऽपि बहिरिन्द्रियं स्यात्; अञ्जनव्याख्येयस्य तद्रतकृष्णिमादिवच्चादृश्यत्वात् । किञ्चित्सादृश्ये तद्वैप्रकार-भ्रमप्रसङ्गः । तस्मादिन्द्रियदोषसामर्थ्यभेदात्त्रियता विपर्ययोत्पत्तिः । अग्रह-मात्रे तु दोषव्यापारे कामिलादिदोषाद्भ्रान्तिनियमो न स्यात् । न हि सादृश्यनिमित्तः असदृशेऽपि भ्रान्तदर्शनात् ।

विश्वेभ्रस्मरणाच्चापि स्मृतावपि तदग्रहः ।

देसकालविशेषाच्च न स्मृतं प्रविविच्यते ॥ १३२ ॥

अनेकवशाधिगतं विविक्तं न पुनस्ततः ।

स्मृतिस्त्वपि विज्ञानं स्मृतेरन्यदुदाहृतम् ॥ १३३ ॥

न च मानफलाङ्गिजात्तत् सिध्यति फलादृते ।

सति स्मृतिविवेके च प्रत्यभिज्ञानविभ्रमः ॥ १३४ ॥

अयासनिहितो व्यर्थो वेद्यः संनिधिमत्तया ।

अविविक्तस्मृतेरेवं विपरीतार्थता भवेत् ॥ १३५ ॥

मनसोऽनुपधाताच्च नासंनिध्यपरिग्रहः ।

दोषो अग्रहणे हेतुरिन्द्रियाणामुदाहृतः ॥ १३६ ॥

प्रवृत्तिनियमो न स्यादिति चात्र निवेदितम् ।

सर्वज्ञानानि मिथ्या च प्रसज्यन्तेऽत्र कल्पने ॥ १३७ ॥

सर्वात्मनार्थो ज्ञानेन केनचिन्न हि गृह्यते ।

तथाज्ञातविवेकस्य द्विचन्द्रादिविपर्ययात् ॥ १३८ ॥

अनुवृत्तिमतः पश्यन् कस्य स्वात्मापनिहुते^१ ॥ १३९ ॥

अथ मतम्—स्वज्ञानादेव स्मृतं विविच्यते; कदाचित् तत्र प्रत्यक्ष इव विशेषाग्रहस्ततोऽविवेकः; तति तु विशेषाग्रहण इन्द्रियस्त्युक्ते सामान्यदर्शनेऽपि नाविवेकः; तत उभयकोटिस्मरणे न संशयः; एकस्मृतौ न संशयो न विपर्ययः । एवमपि द्वयोः स्मरणे न विपर्ययः स्यात् । न च स्मृतौ विशेषाग्रहणम्, विशेषस्मरणात् । अथ देशकालविशेषात् स्मर्यमाणं विविच्यते, तत्र देशकालभेदाग्रह इति; तत्र; अनन्तदेशकालभेदावगतं तद्देशावगतं च दृश्यात् स्मर्यमाणं विविक्तं गम्यते । न च देशकालभेदाग्रहणात्, अनन्तस्मरणानुपपत्तेः; तद्देशावगते च देशभेदाग्रहणात् । अथ स्मर्यमाणताया अग्रहणादविवेकः; स्मर्यमाणताज्ञानाच्च तस्मात् 'स्मरामि' इति ज्ञानशून्यानि स्वज्ञानादिज्ञानानि भ्रान्तिहेतवः । परिपूर्णं तर्हि स्मृतिः, न तथा स्वविषयस्य किञ्चिन्न गृहीतम्; स्वयमेव सा स्वविषयं दृश्याद्विनिवृत्तिं नास्ति दृश्यमानस्मर्यमाणयोरविवेकः । यतः 'स्मरामि' इति ज्ञानमन्यदेव दर्शनस्मरणविवेकाकारि स्मृतः । तत्रेदं विचार्यम्—स्मृतिः स्वविषयं विविनक्ति वा न च? यदि विविनक्ति, तदा विपर्ययाभावः; अथ न स्मृतिः स्वविषयं विविनक्ति, तदा सामान्यदर्शने चान्यस्मृतौ विपर्ययः स्यादित्युक्तम् । 'स्मरामि' इति विवेकाच्चेत्, स एव स्मृतेः स्वयमविवेचकत्वेन स्यात्; स्वयमन्यस्य हि ज्ञानस्य भेदः कार्यविशेषोन्नेयः । न चेत् स्मृतेः प्रमाणकार्यात् कार्यं विविक्तं स्यात्, केन सा विविक्ता गम्येत? सत्यपि स्मृतिविवेके दृष्टः प्रत्यभिज्ञाभ्रमः 'स एव' इति । न च प्रत्यक्षस्याविवेकः, एकविवेकेनोभयोर्विवेकात् स्मृतादविवेकाच्च स्मृतिविभ्रमः स्यात्, न प्रत्यक्षभ्रमः । तस्मात् 'स्मरामि' इति प्रमोषादविवेकः । अयासंनिहितस्य

संनिहितात्मना प्रतीतिरविवेकः, स्मृतेर्विपरीतार्थत्वप्रसङ्गः । जयासंनिष्य-
ग्रहणात्, भवतु स स्वप्रज्ञाने, न त्विन्द्रियजायां भ्रान्तौ; मनसोऽनुप-
घातादुपघातहेतुत्वाच्चाग्रहणस्य । न चेत्स्वं प्रवृत्तिनियमः स्यादिरयुक्तम् ।
सति च वस्तुग्रहे कस्यचिदंशस्याग्रहाद्भ्रान्तौ सर्वज्ञानभ्रमत्वम्; न हि कस्य-
चिज्ज्ञानस्य सर्वात्मना वस्तु विषय इति । सत्यपि च विवेकज्ञाने प्रमाणा-
न्तरात् द्विचन्द्रदिम्बोहाद्यानुगतिर्दृष्टेति नाग्रहणमात्रं विपर्ययः ।

प्रसक्तप्रतिषेधात्मा ख्यातिः प्राप्तौ प्रकल्पते ॥ १३९ ॥

नाग्रहः प्रापकोऽभावः प्रापिका विपरीतधीः ।

ये च ख्याती तु रजतचक्षुःसंयुक्तवस्तुनाः ॥ १४० ॥

नाथं तदुपनीतार्थप्रतिषेधोऽवगम्यते

न चाग्रहणमेवैषा प्रतीतिरपवाप्त ॥ १४१ ॥

सर्वा ब्रह्मवाधेन जन्म न स्यात्तथेदृशी ।

विवेकविज्ञानमिदं न प्रसक्तप्रतिषेधधीः ॥ १४२ ॥

इति ब्रुवाणो वैयात्याव स्वां प्रतीतिमपहृते ।

न क्रमे यौगपदे वा विवेकमतिरीदृशी ॥ १४३ ॥

प्राप्ते स्यादैक्यसंविक्तौ न भेदस्यानिरूपणे ।

रजतस्य करंश्चक्षुःसंयुक्तस्य च वस्तुनः ॥ १४४ ॥

सामान्यदृष्ट्या रजतादबुद्धा च विविक्तताम् ।

पश्चाद्विचिन् प्रत्येति नैवं सामान्यदर्शने ॥ १४५ ॥

कोटिद्वयस्मृत्यभावे संशयो न नियोगतः ।

विवेकग्रहणाभावात् कारुसंनिधिसंविदः ॥ १४६ ॥

तद्वदाभासनात् प्राप्ताविष्टः स्यादन्यथाग्रहः ।

तत्राग्रहो निमित्तं स्यादथवा संनिधिग्रह ॥ १४७ ॥

भेदग्रहापवादेन रहितो भावरूपतः ।

विपर्ययानभ्युपाये भ्रमोऽग्रहनिबन्धनः ॥ १४८ ॥

शब्दैकगम्य उक्तः स्यादग्रहोऽग्रहबन्धनः । १४८^३ ।

‘नेदं रजतम्’ इति प्रसक्तप्रतिषेधरूपा प्रतीतिर्नाग्रहणेऽवकल्पते, प्रसङ्गाभावात् । न खखग्रहणं कस्याचित् प्रसङ्गकम्; अभावो हि सः । विपरीता तु ख्यातिः संनिहितस्य रजततामभूतां रजतस्य वा संनिहिततामादर्शयन्ती प्रसज्जयति । ननु च रजतनयनघटितवस्तुनोः ख्याती स्तः; ते एव प्रसङ्गिके । सत्यम्; ^४ तु तदुपनीतयोरियं निषेधावगातिः । न हि ‘नेदं रजतम्’ इति रजतमात्रं चक्षुःसंयुक्तवस्तुमात्रं वा निश्चयमानमवस्थाम्; किं तु चक्षुःसंयुक्तस्य तु रजततां रजतस्य वा चक्षुःसंयुक्तताम् । न चेतयोरग्रहणं प्रापकम्, अग्रहणत्वादेव । तस्मात्तद्व्ययं प्रतिषेधप्राप्तये विपरीतख्यातिरुपासनीया । न च ‘नेदम्’ इत्यग्रहणमेव वार्यते, सर्वज्ञानेषु तां द्रूप्यप्रसङ्गात् । सर्वज्ञानानामग्रहणविशेषता^५ च विवेकज्ञानमात्रमिदं न प्रसक्तप्रतिषेधरूपमिति प्रतीतिप्रसारेणोऽनुरूपम् । न हि रजतशुक्तिकाशकलयोर्युगपद्विविक्तयोर्ग्रहण ईदृशी प्रतीतिर्न क्रमेण । अविविक्तयोर्ग्रहण ईदृशी स्यादिति चेत् युक्तम्, विविक्तयोर्ग्रहणेऽविवेकप्रतिषेधरूपत्वात्; विविक्तयोरग्रहणे प्राप्त्यभावादयुक्ता । अपि च भवति कदाचित्—यः स्मरति च रजतस्य, चक्षुःसंयुक्तस्य^६ वस्तुनः सामान्यमात्रदर्शी, न रजताद्विवेकं गृह्णाति, पुनश्चक्षुःप्रसादात् प्रत्येति; न च तदा तथा प्रतीतिरविवेकग्रहणाभावात् । ननु सामान्यदर्शने न चेद्विपर्ययः, संशयः स्यात्; तदपनोदि च निर्णयज्ञानमीदृशमेव । नैतत् सारम्; न ह्यसति फोटिद्वयस्सरणे सामान्यदर्शनेऽपि संशयः, न च विपर्ययः; भवति हि पुरोऽवस्थिते भास्वरूपमात्रमतेति, रजते च स्पृष्टिः । न च तयोरन्यत्वं प्रतिपद्यते, नैकत्वं च; तत्र न विवेकज्ञानमेवंरूपम्, एकत्वाप्रतिषेधे । अयं मतम्—विवेकग्रहणात् कालसंनिधिप्रतीतिश्च रजतं वा चक्षुःसंयुक्तवदवभासते; चक्षुःसंयुक्तं वा रजतवत्; अतः प्राप्तिरिति प्रतिषेधोपपत्तिः । अभ्युपेता तर्हि विपरीतख्यातिः; न ह्यन्या सा अतदात्मनस्तथावभासनात् । कामं

^३ B adds स्य.

^४ B adds च.

^५ सै. । न—A.

^४ का—B.

^५ A adds च.

^६ A omits रूप.

तच्चाज्ञाननिमित्ता स्यात्; न हि सा तत्त्वज्ञाने सत्युदेति, विरोधादिति ।
 सत्रापि संनिषिक्त्यातिरवे निबन्धनम्; तस्यास्तु विवेकग्रहोऽपवादः; अग्रहणे
 निरपवादा सैव कारणम्, नामादः । विपरीतख्यात्यनभ्युगमे चाग्रहण-
 निबन्धनो ब्रम इत्थग्रहणमग्रहणानिबन्धनमिति सुव्याहृतम् । स्वप्ने च द्विती-
 याभावात् कुतोऽविवेकः, स्मृतत्वेनाविधितस्य तथा विवेके^५ धर्मिण
 प्रतिपक्षे^६ धर्मान्तरप्रतिपक्षेर्बाधकत्वं पूर्वस्याश्च भ्रान्तित्वं^७ स्वाता-
 यिति ।

यः प्रतीतिविरोधस्तु स स्वदोष उदाहृतः ॥ १४९ ॥

सामानाधिकरण्येन बोधाद्रूप्यमिदं मितम् ॥ १४९^१/_२ ॥

‘इदं शुद्धं’ रजतम्’ इति सामानाधिकरण्येन प्रतीकितोऽभोपा^८लम्भः परस्मि-
 त्वासज्यते प्रतीतिविरोधः, ज्ञानभेदकल्पनायाः प्रमाणभावात् ।

अनाश्वासो ज्ञायमाने ज्ञानेनैव प्रमाण्यते ॥ १५० ॥

व्यभिचारादसामर्थ्यं न तत्त्वार्थस्य लभतः ।

व्यभिचारात्प्रमेयत्व कर्ममेव न लभ्यते ॥ १५१ ॥

यो हि ज्ञायमानेऽर्थेऽन्यथापि स्यादित्यनाश्वासस्तस्य तेनैव ज्ञानेन
 तथात्वपरिच्छेदिनोत्पत्तिरुच्यते; तथा हि—अनाश्वासनिवृत्तये तद्विषं
 ज्ञानमेवाप्युच्यते; तच्चरत्येव । न च व्यभिचारदोषादसमर्थप्रमाणं ज्ञानमिति
 युज्यते, प्रमाणकत्वस्य परिच्छेदस्य ज्ञानरूपादेव सिद्धत्वात्; परिच्छेदतो
 हि प्रामाण्यम्; अतन्त्रता तु व्यभिचाराव्यभिचारयोः, असति तस्मिन्
 चक्षुरेव व्यभिचारस्याप्यप्रमाणत्वात्, व्यभिचारवतोऽपि च सितासितादिषु
 चक्षुराः सति तस्मिन् प्रामाण्यात् । न च व्यभिचारो बाधहेतुर्दोषवत्
 प्रमाणापघाती क्वचिद् दृष्टः, चक्षुरादौ व्यभिचारवति प्रमाणत्वात् । ननु
 दृष्टो व्यभिचारः प्रामाण्योपघाती प्रमेयत्वोर्ध्वत्वाद्दौ; नैतद् सारम्; न

^१ निमित्त—B.

^२ ज्ञानेन—B.

^३ चाश्वासवः—B.

^४ क—B.

^५ क्ति—B.

^६ पलम्भः—B.

^७ दो—A.

तत्र व्यभिचारादप्रामाण्यम्, अपि तु परिच्छेदकार्याभावात्; तदभाव¹श्च हेत्वभावात् । अव्यभिचाराद्धि लिङ्गाल्लिङ्गिपरिच्छेदः । यत्र त्वव्यभिचारो न कारणं तत्र व्यभिचारेऽपि सति परिच्छेदे प्रामाण्यमविवादम्; अक्षेषु तद्वदेव च ज्ञानं परिच्छेदनिमित्तम्, न लिङ्गवत् । न च संज्ञाबो-
त्पस्या व्यभिचारः प्रामाण्यमुपहन्ति, सम्प्रतिपरिच्छेदे² द्वैविध्यस्यासंख्य-
हेतुत्वात् ; न निश्चिते स्थाण्णावूर्ध्वत्वेन संशेरते ; उत्पद्ये³ ज्ञानमर्थमव-
धारयति ; अनवधारकं तु नैवेहाधिकृतम् । एवं चावधारणेदेवानवधारण-
मिति विप्रतिषिद्धम् । य एव त्वव्यभिचारमर्थयते ज्ञानेनाश्वासार्थं तस्वैवा-
नाश्वासः, अव्यभिचारज्ञानेऽप्यनाश्वासात् ; न हि तदमित्त्वव्यभिचारमा-
त्मनि ज्ञानान्तरेण चाश्वासकारणम् । ज्ञानान्तरात् सिद्धावनवस्या । अपि
च ज्ञानरूपाश्चेन्नार्थाश्वासः, तस्यासिद्धौ न सहाव्यभिचारो ज्ञानस्य
गृह्येत ! किं च ज्ञानरूपादेवाव्यभिचारोऽपि कथ्यते, विपरीतरूप्यानी उच्यि-
रोभात् ; तथा सति तदेव विषयस्य साधकम् ; व्यर्थोऽव्यभिचारः । न च
व्यभिचारः प्रामाण्यमुपहन्तीत्युक्तम् ।

अपि चाग्रहणेऽपीष्टं यद्विवेकनिबन्धनम् ।

न परानुसृते दण्डैस्तद्विपर्ययदर्शने ॥ १९२ ॥

नोद्रेकद्वयौ दोषाः कार्यसामर्थ्यघातिनः ।

सहस्रहविभागः स्यादतस्तत्सदसत्त्वतः ॥ १९३ ॥

विपर्यये हि नितरामुपघातः प्रकरते ।

⁴ इष्टकार्योपरोधेन विपरीतोदयेन च ॥ १९४ ॥

तस्मात्सदसत्त्वाभ्यां विवेकोऽत्रापि कल्पते ।

दोषेऽसत्यग्रहाशङ्का कथं च विनिवर्तते ॥ १९५ ॥

¹ वा—B.

² न—B.

³ न—B.

⁴ री—B.

⁵ ज्ञा—B.

⁶ B omits न च व्यभिचारः.

⁷ यु—B.

⁸ इष्टं कार्योपघातेन—B.

⁹ धि—B.

न हि कारणसङ्गावे कार्यसत्ता नियोगतः ।

प्रत्यक्षं कार्यमेवं च हेतुनानुमितं भवेत् ॥ १९६ ॥

विपर्यये फलभावो हेत्वभावात्तु युज्यते ॥ १५६^१/_२ ॥

विवेकोपायश्च दोषाभावाभावी ग्रहणाग्रहणयोर्न दण्डवारितौ । विपर्यये विपर्ययहेतवोऽभ्युपचातकाः सुतरामिष्टकार्योपरोधाद्विपरीतोदयाच्च । न चा-
दुष्टेष्व^२पान्द्रिवादिषु अग्रहाशङ्कानिवृत्तिः, यतो हेतुभावेऽपि न नियोगतः कार्यम् ; विपर्ययश्च स्यात् ; प्रत्यक्षासंवित्तिर्हेतुनानुमीयेत । फलात्तु हेतो हेतुभावात्तु नानु-
मितम् ; दोषाभावात्तु विपर्ययकार्या^३सत्त्वं युक्तानुपानम्, हेत्वभावे कार्यानुत्पादात् ।

अनालम्बनतापरिचर्याकारान्तरार्पणम् ॥ १९७ ॥

स्वरूपानर्थाभादेवं भवेदग्रहणेऽपि ते ।

कस्यचिद्वर्षणं तुल्यमय एव न तत्तथा ॥ १९८ ॥

परस्वापि हि तत्रैवमत्र तत्र तथा स्थितेः^४ ।

सर्वत्र स्यात्तथाभासः स्यादेवं ग्रहणेऽपि ते ॥ १९९ ॥

यथा तत्रानिमित्तत्वात् सम्यग्ज्ञानेऽनिमित्तता ।

अनुक्तते एवमेऽप्येकमग्रहे सा निरूपिता ॥ १६० ॥

ज्ञानाद्येन निमित्तत्वमन्येषां न विशिष्यते ॥ १६०^१/_२ ॥

अनालम्बनत्वम् च यथाकारान्तरावभासे चक्षुःसंयुक्तस्य तथाग्रहणेऽपि, स्वरूपानर्थाभादेवं तुल्यत्वात् । अयं कस्यचित् सामान्यरूपस्य स्वीकारत्वात्—
^१अथ अनालम्बनविशेषः सं^{१०}युक्तानि वस्तूनि स्वेन रूपेण गृह्यन्त इति कस्य-
चिदग्रहणेऽपि अनालम्बनत्वम्—तुल्यम् ; आकारान्तरावभासेऽपि केषांचित्

१ E—B.

२ A omits अपि.

३ B omits अ.

४ स्थिते—B.

५ E—B.

६ गात्—A.

७ स्थिते—B.

८ स्वकार—B.

९ A omits अपि.

१० A adds ए.

'स्वाकाराणामवभासनात् । अथाग्रहणे नैव चक्षुःसंयुक्तस्यालम्बनत्वमिष्यते,
परोऽपि नैव विपर्यय इच्छति^१; एवं भुक्तम्—

“ तस्माद्यदन्यथा सन्तमन्यथा प्रतिपद्यते ।

तन्निरालम्बनं ज्ञानमभावालम्बनं च तत् ॥”

अथ विपर्यये चक्षुःसंयुक्तस्यालम्बनत्वाद्वदन्यत्राप्यनालम्बनताशङ्का, अग्र-
हणेऽपि तुल्या । यथा खलु विपर्ययज्ञाने चक्षुःसंयुक्तवस्तुसमावनिरपे-
क्षता दृष्टा सम्यग्ज्ञानेऽपि 'शङ्क्यते ज्ञानत्वसामान्यात् तथा चक्षुःसंयुक्त-
मपि वस्तु नाविकलरूपं गृह्यते, तेनालम्बनं भवति, स दृशस्मृतिहेतुतां
च प्रतिपद्यते—इत्यग्रहणे दृष्टानालम्बनता ग्रहणेऽपि कस्मान्न 'शङ्क्यते ?
दोषाभावादिति चेत्, विपर्ययेऽपि तुल्यम् : न चान्यथालम्बने निरा-
लम्बनत्वम् । चक्षुस्तद्वन्वशापि नालम्ब्यते । आलम्बनार्थश्च रजतव्यवहार-
योग्यता शुकैः ; तथा हि—रजतार्थी वाच्यते ; घटस्यापि हि नैवा-
न्वत् स्वज्ञानालम्बनत्वमन्यत्र व्यवहारयोग्यतायाः, यतो न विषयाकारं
ज्ञानम् ; तत्र शक्तिः स्वरूपेण नैवास्मिता रजतज्ञानेन, तन्निरन्धनव्यव-
हाराभावात् ; रजतरूपेण तु तन्निरन्धनस्योपादानव्यवहारस्य तत्र भावादिति ।

क्रियानिष्ठेऽपि विषये वस्तुस्वरूपसिद्धये कश्चिदाह—

अवच्छन्नप्रक्रियार्थेया द्रव्यार्थता स्थिता ॥ १६१ ॥

ज्ञानं स्वभावाद्द्रव्यार्थं कर्मत्वाच्चात्मनस्तथा ।

अवच्छेदं तथापीष्टरूपसिद्धिः कुतो मता ॥ १६२ ॥

शब्दस्तदर्शकार्यत्वे तावज्ज्ञानस्य निष्ठितः ।

ज्ञानाज्ज्ञेयस्य कोऽन्योऽर्थः स्वरूपप्रतिभासनात् ॥ १६३ ॥

अदृष्टकरूपना युक्ता न च दृष्टस्व संभवे ।

^१ स्वकाराणा—B.

^२ शङ्क्यते—B.

^३ B adds इति.

^४ A omits q.

^५ Śloka-Vārtika, page 245.

^६ B omits तेना.

तस्माच्चथा प्रोक्षणादिविधेर्ब्रह्मिषु गम्यते ॥ १६४ ॥

अदृष्टा संस्कृतिज्ञानविधे रूपां तथात्मनः ॥ १६४ १/२ ॥

यथा अवघातप्रोक्षणादयः स्वरूपेणैव द्रव्यार्थाः, द्वितीयया च द्रव्यस्य कर्म-
त्वेन निर्देशात्, तथा ज्ञानमपि स्वरूपेण परार्थम्; कर्मत्वेन चात्मनो
निर्देशात्तदर्थम् । अतो ज्ञानविषयोऽपि विधिरात्मरूपं संस्पृशति, न ज्ञान-
मात्रे पर्यवस्यति, ज्ञानस्यात्मरूपार्थत्वेन कर्तव्यतावगमात् ज्ञाननिधेगेनैवात्म-
रूपस्याक्षेपात् । स्यादेतत्—भवतु ज्ञानस्यात्मार्थताभिप्रेताः अपहतपाप्मादि-
रूपात्मप्रतीतौ तु प्रमाणं वाच्यम्; शब्दस्तावदेवंविधात्मज्ञानकर्तव्यतायां
पर्यवसितः—‘एवं विधात्मोद्देशेन ज्ञानं कुर्यात्’ ननु ‘एवं विध आत्मा’
इति । तत्रोच्यते—न हि तत्राकिंचित्करस्य तदर्थेन कर्तव्यता युज्यते;
ज्ञानस्य च कर्मणि नान्यत् फलं तद्रूपसंज्ञितं, न हि तस्यां दृष्टया-
मन्यस्यादृष्टस्य कल्पना । तत्र यथा “^१ब्रह्मिन् प्रोक्षति” इति प्रोक्षण-
विधेरेव ब्रह्मिष्वदृष्टसंस्कारावगमः प्रोक्षणविषयादपि; नान्यथा ब्रह्मार्थे
प्रोक्षणे कर्तव्यता युज्यते; न हि तत्र किंचिदकुर्वत् प्रोक्षणं तदर्थं कृतं
स्यादित्येवं विधेरेवादृष्टसंस्कारसंस्कारसिद्धिः; यथा “^२स्वर्गकामो यजेत”
इति; नान्यथा स्वर्गकामस्य यागकर्तव्यताप्रतीतिर्युज्यते यदि न स्वर्गो-
पायो यागः; अनुपायं चक्षियुज्यते, न स्वर्गकामो नियुक्तो भवति;
अनुष्ठितोऽपि न स्वर्गकामेनानुष्ठितो भवतीति क्रियाविषयादपि विधेः साध्व-
तावनभावभावगमः शब्दः—तथा ज्ञानविषयादपि विधेरारामरूपबोधः; न हि
तद्विषयमात्मनोऽन्य ज्ञाननिधेगो युज्यते अतद्विधेश्चेदात्मा तेन ज्ञानेन
प्रतीयत इति ।

उक्तोत्तरविधं यस्मादरूपेणापि भासकम् ॥ १६५ ॥

ज्ञानं प्रदर्शितं न स्यादन्यथा तद्विधेः फलम् ।

लभो निबल्यो न तथा विक्षेपो हि यथासुखः ॥ १६६ ॥

^१ Ap. Sr. Su. 1--9-1.

^२ Tait. Sam. 2-5-5.

^३ सं—B.

^४ सं—B.

लयविक्षोभमेदश्च न स्यादग्रहमात्रके ।

नन्वरूपावभासते स्याददृष्ट¹फलकरूपना ॥ १६७ ॥

रूपावभासते दृष्टं तु फलं तत्सिद्धिलक्षणम् ।

न दृष्टमात्राद् दृष्टार्थं पुरुषार्थानुगं तु तत् ॥ १६८ ॥

न भिद्यते च तद्भासो रूपारूपावभासयोः ।

यथा प्रपञ्चशून्यत्वे तत्रैव ज्ञानावभासिते ॥ १६९ ॥

दुःखकर्मक्लेशहानमतत्त्वेऽपि तथा भवेत् ।

एतच्चान्न भवेद्युक्तं प्रत्यक्षाद्यविराषतः ॥ १७० ॥

अनौपचारिकार्याश्च स्युः कर्मविषयोऽस्तः ॥ १७०^१ ॥

आत्मार्थज्ञानविधेरेतावद्भ्रम्यते—ज्ञानेन सोऽवभासयते, आलम्ब्यते, व्यवहार-
योग्यतामापाद्यते । तच्चावभासते स्वरूपेण च दृष्टम्, पररूपेण च; रज-
तात्मना शुक्तिकायाः । प्रतिपादितमेतत्—नाग्रहमात्रमेतत्, अन्यथाख्या
तिस्तु । तत्रोभयथा^१ संभवे युक्त एतत्—तत्त्वप्रतिपत्तिरवश्याभ्युपेया,
नातस्मिंस्तत्ख्यातिः? अन्यथा नात्मज्ञानविधिः फलवान् स्यात्; स स्व-
नात्मरूपप्रविलयार्थः; अनात्मरूपविलयेन हि वस्तुनोऽवगतिर्दृष्टेति ।
यदि च नात्मनो नात्मरूपप्रपञ्चरूपेण प्रकाशनम्, किं प्रविलाप्येत? अथ
मतम्—द्विपकारेण विद्या, प्रकाशस्याच्छादिका विक्षेपिका च; स्वप्रजाग-
रितयोर्विक्षेपिता, सुषुप्त आच्छादिका लयलक्षणा । तत्राच्छादकाविद्या
निवृत्तिर्ज्ञानविधिः फलम् । तच्चासत्; यतो नाच्छादिकाया अविद्याया
निवृत्तिः पुरुषेणाप्येते तथा यथा विक्षेपस्य; स हि विविषदुःस्वात्मकः;
कदास्तु विविषदुःस्वनिवृत्तेरसकृदानन्दत्वेन श्रुतौ गीतः प्रत्युत्तार्थनीयः स्यात्
अपि च विपर्ययसमनिच्छतोऽविद्यामेद एव न स्यात्, अवस्थात्रयेऽप्य-
ग्रहणमात्रत्वात् । तस्मादग्रहणविपर्ययग्रहणे द्वे अविद्ये कार्यकारणभावेनाव-

^१ ६—B.

^२ चरितार्थी—B.

^३ स्या—B.

^४ B adds g.

स्थिते; स्वप्रजागरितयोरुभे; कारणभूताग्रहणलक्षणा सुषुप्त इत्यविद्याप्राविभाग उपपद्यते । तदुक्तम्—

‘कार्यकारणबद्धौ ताविध्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणबद्धस्तु ह्यौ तु तुर्ये न सिध्यतः ॥’

नन्वन्यथायं भेदः—अग्रहणासम्यग्रहणस्याम्; अग्रहणलक्षणाच्छब्दित्या सुषुप्ते, असम्यग्रहणमितरयोः; तथा हि—अभिज्ञस्य वस्तुनोऽप्रदेयस्य ग्रहणे तथाभावस्य चाग्रहणात् पृथक्त्वेन प्रत्यवभासः । नैतत् सारम्; यदि तावदसम्यग्रहणमात्रं तदपदुत्वं वा ज्ञानस्य केन^१चिद्दूषणे वा^२ अग्रहणम्, न सर्वात्मना; तत्र दूरस्थे सूक्ष्मे च भवत्यपदु ज्ञानं सामान्यज्ञानम्; न च तदविद्या । न च किञ्चिद्ज्ञानं सर्वात्मनार्थास्य प्राप्त्यभिती सर्वज्ञानमिध्या-स्वापातः । अमेदस्याग्रहणेऽपि भेदस्यासांविर्तेर्न^३ निवर्तनीयमस्ति विद्यया । न स्वस्वभेदाग्रहणं^४ निवर्तनीयम्; न हि स्व^५ किञ्चिदपराध्यति । भेदस्तु विविधदुःस्वायतनम् । अज्ञासम्यग्रहणं पृथक्प्रत्यवभासोऽपृथगात्मनः, अभ्यु-षेता तर्हि विपर्ययस्यातिः—अपृथक् पृथक् प्रकाशत इति । अयो-‘ध्येत—न ज्ञमः ‘पृथक् प्रकाशते, किं तु पृथगिव प्रकाशत इति; क इवार्थः? यदि यथा ‘पृथक्प्रकाशमानैकत्वं प्रकाशते तथैकमप्यात्म-तच्छब्दगुणमाधिकत्वं प्रकाशत इति; केनचिदक्षेपेन ग्रहणं सर्वात्मना चाग्रहण-मुक्तं भवति, तत्र चोक्तम् । अथ प्रकाशत इव, न तु प्रकाशते; ‘प्रका-शते क उपचार्यः^६ तन्निवन्धनव्यवहारमदृतिः । तन्निवन्धनभेदव्यवहारः, प्राज्ञं प्रकाशतम्—नस्ति कारणे कार्यं भवतीति । अपात्रेवाग्रह एव पृथक्त्व-शब्दमिमानः^७ तदसत्, अग्रहणस्याभावस्य स्वरूपेण पररूपेण वा अग्रहणान-भ्युपगमत् । अग्रकाशमाने च पृथक्त्वे कुतस्तद^८वग्रहः? अभिज्ञे च भेदा-मिमानं^९ परिहृत्याभेदाग्रहणे भेदग्रहणमिमानमूरीकुर्यता किं परिहृतं स्यात्? तस्मात् सुहृष्यते—‘अप्यभिज्ञोपभेदश्च न स्वादग्रहमात्रके’ इति ।

१ Māpā-kr. 1-11.

२ B adds वा.

३ B omits सामान्यज्ञानं.

४ वा—B.

५ च्यते—B.

६ B omits पृथक्.

७ पृथग्भूतेः प्र—B.

८ B omits प्रकाशते.

९ B omits च.

नन्वनात्मरूपेण प्रतिपत्तेर्न दृश्यते किञ्चित् फलम्; तत्रावृष्टकल्पना स्वात्; आत्मरूपप्रतिपत्तेस्तु दृष्टं फलं तत्स्वरूपसिद्धिः । उच्यते— न यस्य कश्चिद्दर्शनाद् दृष्टार्थता, किं तु पुरुषार्थसंस्पर्शिनः; तेन हि तद्विधिर्निराकाङ्क्षा भवति । न च पुरुषार्थमेदस्तच्चातस्वप्रतिपत्त्योः; यथा हि विशुद्धमद्वैतमात्मानं प्रतिपद्यमानस्तथाभूतो न शोकेन संस्पृश्यते, शोचनीयाभावान्; न कर्माशयमुपचिनोति, कर्तृ^१व्याभावात्; न कश्चिद्विधिं किञ्चिद् द्रष्टुं वा, विषयाभावात्; 'एवं जीवन्नेव विद्वान्निप्रसक्तो भवति; तथा अतथाभूतमपि तथाभावनापुरःसरं साक्षादिव प्रतिपद्यमानः । अभूतोऽप्यर्थः परिभावनानिशयाद्भूतव्यवहारहेतुर्भवति । इदमेव चात्र युज्यते, प्रत्यक्षादीनामविरोधात्, कर्मविधीनां च भूतार्थत्वात् । परमार्थे हि प्रपञ्चशून्यत्वे प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि बाध्येरन्; कर्मनिष्कामाभूतकल्पनोपादानव्यवहारसिद्धार्थगोचराः स्युः । तस्मादपरमार्थैर्वाद्द्विनात्मज्ञानविधिर्युज्यते ।

जानातिस्तत्त्वबोधे चेन्न मिथ्याद्विशेषणात् ॥ १७१ ॥

नात्मा ज्ञातस्तथा स्याच्चेन्न तद्भूपाविधानतः ।

प्रमाणान्तरसिद्धत्वे न चरामन्यथा यदि ॥ १७२ ॥

शब्दार्पितेन रूपेण तस्य ज्ञानं विधीयते ।

अनच्चेनापि तन्मस्य विज्ञानमवकल्पते ॥ १७३ ॥

यदि मतम्—“^६विजिज्ञासितव्यः” इति जानातिस्तत्त्वपरिच्छेद एव वर्तते; तेन नाभूतसमारोपेण ज्ञानविधिः स्यादिति; तन्न; मिथ्यात्वादिभिर्ज्ञानं विशेष्यत—मिथ्याज्ञानं सम्बन्धज्ञानं संशयज्ञानमिति; तदेकनियमे नोपपद्येत, योनिरुक्त्याद्विरोधाच्च । स्यादेतत्—अस्वरूपेण प्रतिपत्तौ न तदस्मिन्ज्ञानम्, अन्यज्ञानमेव भवति; ^६तत्त्वज्ञानं च विधीयते; तस्मात् तत्त्वसिद्धिरिति । तच्च न; न स्वस्वेतावदेव तत्—‘आत्मा ज्ञातव्यः’ इति:

^१ केन—B.

^२ तं न—B.

^३ इ—B.

^४ एव—B.

^५ Chānd. 6-7-1.

^६ तत्त्वज्ञानं—B.

यदि स्वात् तद्रूपज्ञानविधिः; तच्च न, उभयथानुपपत्तेः; प्रमाणान्तरसिद्धं चेदात्मरूपं न तज्ज्ञानं¹ विधेयम्; अथासिद्धम्, अशक्यमेव तत् । स्वादे² तत्—“अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः” “इदं सर्वं यद्य मात्मा” इति शब्दसमर्पितरूपस्य तस्य ज्ञानं विधीयते; तेन च तन्वे-
नापि तत् संभवति समारोपितेनापि; तेन न नियोगतस्तथाभूतज्ञानवि-
धेस्तथा³ भावोऽस्य प्रतीयते ।

ज्ञानं यदि च दृष्टार्थं प्राप्तं दृष्टत एव तत् ।
आत्मरूपविजिज्ञासोरजिज्ञासोर्द्वैतैव तत् ॥ १७५ ॥
तदुपायो न चेज्ज्ञातस्तथैवास्तु विधिस्तथा ।
अवघातादिविषयो नादृष्टस्पर्शवर्जिताः ॥ १७६ ॥
अलौकिकमिदं ज्ञानमतो यदि लिख्यते ।
न रूपसिद्धये तावद्यतः कर्तव्यता विधेः ॥ १७६ ॥
कर्तव्यता च दृष्टार्थं दृष्टादेव प्रतिष्यति ।
अलौकिकेऽर्थरूपेऽतः शब्देन प्रतिपादिते ॥ १७७ ॥
ज्ञाने ज्ञेयाम्बुपान्थान् स्वयमेवोन्मुखः पुमान् ।
तदुपाये त्वत्किंवा विधिना स प्रवर्त्यताम् ॥ १७८ ॥
नियोगान्प्रवेशाऽतो विहन्येव प्रमाणताम् ।
भूतार्थ इति नोपास्यो भूतार्थगतिमिच्छता ॥ १७९ ॥

यदि च ज्ञानस्य दृष्टं फलम्, तत एव प्रवृत्तिसिद्धेर्व्यर्थो विधिः ।
यो ज्ञानमनुभवितुकामः, स त.य ज्ञाने स्वयमेव यतते; यस्तु न तथा,
तस्य तदर्थमिति विधिशतेनापि स न प्रवर्त्यते । अत्रोपायाज्ञानाद् दृष्टफलेऽ-
पि न प्रवर्तते स्वयम्, अनो विधीयत इति; तच्च वार्तम्; यतः स एवो-
पायो विधीयताम्, यत्रायमज्ञानान्न प्रवृत्तः; ज्ञाने तु दृष्टफलत्वात् प्रवर्तते

¹ ज्ञान—B.

² स्वादेव तत्—B.

³ Ch&nd. 8-7-1.

⁴ Bgh. 2-4-a.

⁵ भावस्य—B.

एव । स्यादेतत् अवघातादिषु दृष्टफलेष्वपि दृष्टो¹ विधिः । सत्यम्; न त्वदृष्टसंस्पर्शरहितः; नवापि हि नियमादृष्टं फलं तण्डुलेषु तत्रणाञ्जा वा प्रधानापूर्वातिद्धिरदृष्टैव । अथ मतम्— अद्वैतात्मज्ञानमदृष्टपूर्वमलौकिकम्; अतोऽनन्तरफलमपि विधीयत इति । तत्रोच्यते— किमर्थं विधीयते; प्रमा-
थान्तशांशचरस्य स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थम्, आहोस्विदनुष्ठानार्थम्? तत्र न स्वरूप-
तिद्धयर्थम्; अनुष्ठानफलो हि विधिर्नानुष्ठानाय, दृष्टार्थत्वादेव तस्तिदेः ।
तस्मादलौकिकेऽपहतपाप्मादिरूप आत्मतत्त्वे शब्दात् प्रतिपन्ने तस्य साक्षा-
ज्ज्ञानं प्रति तदनुभवोपायत्वात् स्वयमेव पुरुषस्याभिमुख्यं भवतीति व्यर्थं
तद्विधानम्, यथाश्रयभूते कस्मिंश्चिदर्थे आगमान् प्रतिपन्ने तस्य साक्षात्करणे
स्वयमेवोन्मुखत्वं भवति; तदुपायेषु त्वज्ञातेषूपाल्यज्ञापनस्य विधानं युज्यते ।
तदेवं ज्ञाने नियोगानुपपत्तेर्नियोगे च वस्तुरूपावगते प्रामाण्यायेत्याद्यव-
स्थितात्मतत्त्वप्रतिपत्तिपिच्छता शब्दात् तस्य नियोगानुपवेशोऽभ्युपगन्तव्य
इति ।

इदानीं द्वितीयप्रतिपत्तिविधिनिरासार्थम्—

अत एव न विज्ञानसंज्ञाविधिनिष्ठता

तत्रापि पूर्ववन्न स्यात् स्वरूपावगतिप्रमा ॥ १८० ॥

स्वरूपनिष्ठाच्छब्दोऽपि न स्यात् वचोऽन्तरात् ।

उपासनविधानं स्यात् प्राप्तेस्तदपि वा वृथा ॥ १८१ ॥

अभ्यसेन प्रत्ययस्य प्रकर्षस्याभिर्विक्षणात् ।

तस्माद्भवत्यकार्येऽर्थे वेदान्तानां प्रमाणता ॥ १८२ ॥

यदापि मतम्— “स क्रतुं कुर्वीत” “³प्रज्ञां कुर्वीत” “निदि-
ध्यासितव्यः” इति, यत्रापि स्वरूपनिष्ठतैव लक्ष्यते “⁵तत् त्वमसि”
इति, तत्रापि “सदस्मि— इति चेतो धारयेत्” इति विवक्षितत्वाच्छब्दवर्णाद-
न्यदनुचिन्तनं ध्यानं प्रत्ययप्रवाहो विधीयते कर्मवदेवामृतत्वफलम् ।

¹ B.

² Chānd. 3-14-1.

³ Bṛh. 4-4-21.

⁴ Bṛh. 2-4-5.

⁵ Chānd. 6-8-7.

तदप्यत एव न युज्यते, पूर्वोक्तात् तच्चावगतिप्रमाणाभावप्रसङ्गादन्यनिष्ठ-
त्वाद्वाक्यस्य । अथ तु वाक्यान्तरात्तच्चनिष्ठादधिगते तद्विषयप्रत्ययप्रवाह-
विधानमिष्यते; भवतु; न कश्चिद्विषयः; तथा च “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत”
इत्यात्मतत्त्वविज्ञानस्य सिद्धतां दर्शयति । तदपि वा व्यर्थमेव, प्राप्तार्थत्वात्;
साक्षात्करणफलं¹ हि तत्तदनुचिन्तनं दृष्टार्थम्, न ततोऽन्यत् फलमाकाङ्क्षते² ।
अमृतत्वं हि न स्वरूपविर्भाषादन्यदिति प्राग्दर्शितम् । दृष्ट्वा च ज्ञानाम्या-
सस्य तन्मध्यज्ञानप्रसादहेतुता लोके । भावनाविशेषाद्धि अभूत्तन्नुभवमापद्यते,
किं पुनर्भूतम् । “³स क्रतुं कुर्वीत” इति तु⁴ न सकलविशेषातिगात्म-
तत्त्वानुचिन्तनं विधीयते तद्भावात्फलम्; अपि तु नामरूपोपाधिमनोमय-
प्राणशरीरादिरूपानुध्यानमैश्वर्यफलम्, क्रमेण वा साक्षात्करणफलम् ।
“तमेव धीरो विज्ञाय” इति न प्रज्ञाकरणविधिः; ‘तमेव’ इत्यन्यनिष्ठतेः
श्रुतत्वात्त्रिवृत्तौ तात्पर्यं गम्यते, ‘रक्तः स भवति’ इति यथा रक्तपरत्वं
वाक्यस्य; अत्र आकाशादितत्त्वभेदपूर्वमाविभागः प्रतिपादितः, तत्र तथैव
प्रज्ञाकरणप्रसङ्गे ‘तमेव’ इति विधीयते; तथा च पूर्वोक्तं—“⁵विरजः
पर आकाशादज आत्मा मदात्त भुवः ।” इत्याकाशादिभ्यः परत्वे-
नात्मतत्त्वं दर्शितम्; तस्य तथैव प्रज्ञाकरणप्रसङ्गे तन्निवृत्तये ‘तमेव’
इत्युच्यते; अन्यथा न तद्विशेष फलम्, न च निवर्त्यं विज्ञायेत; तथा च
तदेवोत्तरेण प्रपञ्चयते “नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान्” इत्येकवाक्यता; अन्यथा
वाक्यं भिद्येन; अत्र यत्र चानुध्यायानाप्रसङ्गात् शब्दपूर्वत्वात्तस्य शब्दार्थविषयमे-
वदेमिति । एकम् “⁶आत्मेत्येवोपासीत” इत्येवकारश्रुतेस्तदर्थविधिः । “¹⁰निदि-
ध्यासितव्यः” इत्यपि “¹⁰आत्मनस्तु कामाय” इत्युपक्रमात् “¹¹इदं सर्वं

¹ Bph. 4-4-21.

² B omits फलं.

³ तदनु—A.

⁴ कश्चित्—B.

⁵ Chānd. 8-14-1.

⁶ B omits न.

⁷ भावे—B.

⁸ Bph. 4-4-20.

⁹ Bph. 1-4-7.

¹⁰ Bph. 2-4-5.

¹¹ Bph. 2-4-6.

यद्यमात्मा ” इयुपसंहारादात्मस्वरूपपरमेकं वाक्यम् ; तदन्तर्गताः “¹द्वष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः” इति न पृथग्विधयः कृत्यप्रत्यययोगेऽपि ; कृत्यप्रत्ययस्यार्थान्तरेऽपि स्मरणादर्हादौ स्तुत्यर्थाः यथोपांशुयाजवाक्यान्तर्गताः “²विष्णुरुपांशु यष्टव्यः” इत्येवमादयः । “³एतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तच्चमति” इति भूत एव पर्यवसिनं वाक्यम् । तत्र ‘सदस्मि—इति धारयेत्’ इति कल्पनेयम् । तस्मात् त्रिविधस्यापि ज्ञानस्य विधेयत्वायोगात्, विना च विधेर्वाक्यार्थप्रतिपत्तेः, अपौरुषेयत्वेन निरपेक्षत्वाद्भूतेऽप्यर्थे वेदान्तानां प्रामाण्यसिद्धिः । तथा च “⁴तत्र समन्वयात्” इति चोदनालक्षणाद्धर्मात् तुशब्देन विशेष्यं ब्रह्म समन्वयगम्यमुक्तम् । समन्वयो हि पदार्थानां संसर्गो विनियोगस्ततो ब्रह्म गम्यते, न चोदनात् इत्यर्थः ।

नन्वविशेषण कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यं वर्णितम्—“⁵चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति; चोदनालक्षणो वेदार्थ इत्यर्थः । नैतत् सारम्; एवं हि सिद्धप्रामाण्यवेदार्थविचारोऽयं स्यात् तदुत्तरलक्षणवत्; तत्रानन्तरं प्रामाण्यप्रतिपादनं न युज्येत, “⁶वृत्तं प्रमाणलक्षणम्” इति च; मन्वार्थवादेशु च कार्यार्थत्वेन विप्रतिपत्तिर्भवात्; सा चोपरिष्ठादेव निरसिष्यते बहु चात्र वक्तव्यमित्यलं प्रसङ्गेन ।

यथान्यस्मिन् यतिभेदमुक्ता मतिः प्रमाणत्वमुपैति कार्ये ।

अपौरुषेयागमलब्धजन्मा तथैव सिद्धे निरपेक्षभावात् ॥ १८३ ॥

॥ इति नियोगकाण्डस्तृतीयः ॥

¹ Bṛh. 2-4-5.

² Tait. Sam. 2-6-6.

³ Chānd. 6-8-7.

⁴ Brahm. Śū. 1-1-4.

⁵ B omits न्व.

⁶ Mīm.-Sū. 1-1-2.

⁷ Śābarabhāṣya. 2-1-1.

॥ चतुर्थः (सिद्धि)काण्डः ॥

एवं तावत् प्रतिपत्तिकर्तव्यताप्रामाण्यव्याजेन चैरप्रामाण्यमुक्तं तद्व्यति-
बाधनाय कृतः प्रयत्नः ; इदानीं त्वप्रामाण्यमेवाहुर्थे तद्व्यतिबाधनाय प्रयत्यते ।
तत्र पूर्वः पक्षः—

नन्वन्वितपदार्थत्वाद्वाक्यार्थस्य पदार्थताम् ।

अप्राप्य न स्याद्वाक्यार्थः पदार्थत्वेऽन्यमानकः ॥ १ ॥

न तावद्ब्रह्मान्तर्याम्यादिपदं प्रमाणम्, संबन्धज्ञानपरिक्रया पूर्वसिद्धे
प्रत्ययहेतुत्वेन । नापि वाक्यम् ; न हि तत् साक्षाद्वाचकम् ; पदार्थद्वारा
तु तत् प्रतिपत्तिः, अपदार्थं ज्ञानस्याभावात् । ते हि संतर्गाद्गुणप्रधानभावे-
नेतरपदार्थविशिष्टमेकं^१ पदार्थं गमयन्ति । तत्र पदार्थ एव विशिष्टो
वाक्यार्थो भवति । न चानधिगतेषु प्रमाणान्तरैः पदार्थत्वम् ; संबन्धज्ञा-
नापेक्षणात् इत्युक्तम् । तत्रापदार्थत्वे वाक्यविषयत्वम् ; अनवबोधकं
तेषां वाक्यम् । पदार्थत्वे प्रमाणान्तराभितरनुवादकम् । तत्रात्यन्तापरिदृष्ट-
ब्रह्माद्यर्थप्रमाणाभिमतेषु वाक्येषु सद्भाषीनि पदानि स्युः, न वा । यदि न
सन्ति, न त इतरैः संसृज्येरन्तु^२ अविद्येरन्निति न तेषां प्रमेयाः, लोष्टादि-
वत् । अथ तु सन्ति, तथैपि तरधिगतसंबन्धैः प्रतिपाद्येरन् अप्रतिपत्ताश्च
न विशिष्टवाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतवः ; तत्र यथा 'वनात् पिक आनीयताम्'
इति पिकपदार्थाज्ञानेऽप्यवबोधकत्वं तथा तेषामपि । तस्मान्न चोदनातोऽपूर्व-
पदार्थावैगमः ; तत्र हि विधिप्रतिषेधाभ्यां क्रियासु पुरुषमधिकरोति ; त्रैवि-
द्यवृद्धपरिग्रहस्तु जपोपयोगात्, उपनिषदो वेदान्ताः— इति तत्र विनियोगात्
^३तत्रोच्यते ।

सामान्येन पदार्थत्वे सिद्धेऽसाधारणैर्गुणैः ;

शक्यापूर्वविशेषस्य लोकवत् प्रतिपादना ॥ २ ॥

^१ मेकपदार्थ—B.

^३ अत्रोच्यते—B.

^२ मायाः—B.

^४ गुणे—B.

यथा लोके 'द्वीपविशेषे एवंमानो मरतकव्यपादाः पञ्चरागमय चञ्चवः सौदर्णराजतपक्षाः पक्षिणः' इति पक्षितामान्यं प्रमाणान्तराधिगत-मनन्यसाधारणेन धर्मकलापेन संसृज्यमानं प्रमाणान्तरानाधर्मां विशेषरूप-मासादयति, वाक्येन च प्रमेयते प्रमाणान्तराधिगतेन विशेषरूपेण— सर्वस्यैव हि वाक्यस्थानधिगतो विशेष एव प्रमेयः तथा कारणामान्यं वा सत्सामान्यं वा "यतो वा इनाति भूतानि जायन्ते" इति "अस्थूल-मनण्डहृत्स्वम्" इत्यादिपदार्थैः संसर्गाद्वैदाच्च प्रमाणान्तराधिगतं विशेषरूप-मासादयति, वाक्यस्य च प्रमेयं भवति । तदेवं लोकसिद्धपदार्थान्वयेनैवा-पूर्वार्थप्रतिपत्तेर्नानवबोधकत्वमनवाद्कत्वं वा ।

सर्वप्रत्ययवेद्ये वा ब्रह्मरूपे व्यद्यस्थिते ।

प्रपञ्चस्य प्रादिलयः शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ३

प्रदिलीनप्रपञ्चेन तद्रूपेण न गौचरः ।

मानान्तरस्येति मतभ्रान्नादिकानिबन्धनम् ॥ ४ ॥

अथावा न लोकेऽत्यन्तप्रसिद्धं ब्रह्म, सर्वप्रत्ययवेद्यत्वात्, ब्रह्मणो व्यतिरेकेण प्रत्येतव्यस्याभावात्, विशेषप्रत्ययानां च सामान्यरूपानुगमात्, भेदोपसंहारावशिष्टं च सत्यं ब्रह्म— इति प्रतिपादनात्, "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति दृष्टान्तात् । किं तर्हि शब्देन प्रतिपाद्यते ? प्रपञ्चाभावात् । तत्र प्रपञ्चपदार्थोऽपि सिद्धः, निषेधोऽपि सिद्धः, तयोः संसर्गात्तदभावात्प्रतिपत्तिः । आश्नायैकनिबन्धनत्वं तु तस्योच्यते, प्रत्य-क्षादीनामविद्यमानां निवृत्त्यात् ; प्रत्यस्तमित^१ निरिवलभेदेन रूपेणाविषयीकरभाङ्गे-दप्रत्यस्तमयस्याश्नायावगम्यत्वादिति ।

परः पुनः प्रत्यवतिष्ठते—

ननु चापुरुषार्थत्वं भूतनिष्ठे प्रसज्यते । ४^१ ।

यत् खलु वाक्यं न पुरुषं क्वचिद्धितसाधने प्रवर्तयति अहितसाधना^२च्च

^१ पं—B.

^२ Tait. 3-1.

^३ Brh. 3-8-8.

^४ Chānd. 6-1-4.

^५ सकल—B.

^६ नाद्वा—B.

निवर्तयति, केवलं सिद्धमर्थमन्वाचष्टे, तदपुरुषार्थम् ; अपुरुषार्थत्वाच्चोन्मत्त-
प्रलापवदप्रमाणम् ; तथा च प्रायेण वेदान्ताः ।

उच्यते—

प्रमाणस्य न चैतावत्पुरुषार्थेकनिष्ठता । १ ॥

^१(उपेक्षामपि हि फलं प्रमाणस्य प्रचतक्षे) ।

आपं चाज्ञानतः शोकी दुःखी जीवः प्रकाशते ॥ ६ ॥

तन्निवृत्तिश्च विज्ञानं पुरुषार्थः स्वयं मतम् ।

कर्म्मिश्चिदर्थे । वज्ञाते कुतूहलवतां नृणाम् ॥ ७ ॥

आकुलानां ज्ञानजन्म पुरुषार्थत्वसंमतम् ।

अक्षादौ च यथारूपनिष्ठे नापुरुषार्थत्वम् ॥ ८ ॥

न च प्रवृत्तिनिष्ठत्वं तथास्मिन् केन नार्थते ।

ज्ञेयस्य पुरुषार्थत्वं तत्र चेदत्र तद्वत्तम् ॥ ९ ॥

पुरुषार्थः स्वयं ब्रह्म प्रशान्ति-विजरादिकम् ।

अतस्तत्त्वमसीत्येवमनुशिक्ष्याथ शिष्यते ॥ १० ॥

परप्रवृत्तेरङ्गत्वं प्रत्यक्षपदार्थं यदि ।

अत्रापि साक्षात्करणप्रवृत्तावङ्गतेष्यताम् ॥ ११ ॥

न तावन्नियोगतः प्रमाणस्य पुरुषार्थफलता । न खलु द्वितोपादानाहितहाने
एव प्रमाणफले । उपेक्षामपि हि प्रमाणफलं प्रमाणविद आचक्षते । न च
पुरुषार्थता प्रमाणलक्षणम्, प्रमा^१हेतुत्वं तु । तस्मान्न पुरुषार्थाभावेनाप्रामा-
ण्यम् । अपि च 'शोकयहम्' 'दुःखःहम्' 'धनादीनि मम नष्टानि'
इति विशुद्धब्रह्मात्मनो जीवस्य मिथ्याज्ञानम् ; एतन्निवृत्तिरूपं च विशुद्धा-
नन्दप्रकाशाब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानम् । तत् स्वरूपेणैव पुरुषार्थः ; अनिष्टनिवृत्ति-
रूपत्वादिष्टविर्भावाच्च । यद्यपि च संस्कारात्तस्या^२नुवृत्तिस्तथापि शाब्द-
ज्ञानमनुसंतन्वतो विदुषो न पूर्ववद्भवति निवर्तते चात्यन्तया । ^३दृष्टा च
ज्ञानोत्पत्तेरेव पुरुषार्थता क्वचित् कुतूहलाकुलितानामज्ञातेऽर्थे । न हि

^१ अनेन श्लोकार्थेनात्मभाव्यामित्यभ्यु-

हः ; परं तु मातृकासुनददते ।

^२ प्राणहेतुत्वं—B.

^३ स्या अत्र—B.

^४ दृष्ट दृष्टो—B.

तज्ज्ञानात् परमन्यदर्श्यते । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयस्यैव पुरुषार्थेति नियमः; प्रत्यक्षादीनि हि प्रमाणानि; न च तावद्वृत्तिनिवृत्तिपराणि सिद्ध-वस्तुविषयाणि; न च पुरुषार्थतां जहति । यदि मतम् प्रत्यक्षादिज्ञेयं हि सिद्धं वस्तु पुरुषार्थः सल्लिहादिः, तदुपकारात्; ततः प्रत्यक्षादीनां पुरुषार्थता भूतनिष्ठानामपि । ¹अत्रापि च शब्दप्रमेयं स्वयमेव ब्रह्म पुरुषार्थो जरादिविविधाशिवोपशमान् परमानन्दप्रकाशत्वाच्च सुप्रसन्नम् अत एव “²तत् त्वमसि” इति श्वेतकेतुमुखेनानुशासनीयाय पुरुषाय श्रुत्याभिन्नमुपदिश्यते; अभिन्नं हि तदनुशासनीयान् । भेदेन च प्रतीयमानं न पुरुषार्थः । तच्चे तादात्म्यज्ञाने च तथाभावात् ³विद्याशिवोपशमात् परमशिवभावाच्च परिपूर्णः पुरुषार्थ आप्तो भवति । यदि मतम्—प्रत्यक्षादीन्यपि प्रवृत्त्यङ्गान्येव, प्रमितेऽर्थे हानोपादानादिलक्षणायाः प्रवृत्ते⁴स्तन्मूलत्वात्; ईदृशं प्रवृत्त्यङ्गरवमत्राप्यरत्येव, शब्दात् प्रमिते ब्रह्मणि साक्षात्करणाय प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति ॥

एषा वेदान्ततत्त्वप्रविचयचतुष्टयुरन्यायतेजा
मार्गं मुक्ते¹निरुन्धन्निबिडमपि तमोऽनादि निर्दारयन्ती ।
सद्यः प्रक्षालयन्ती धनपापे जगतां तीर्थदुस्तर्कपङ्कं
व्याख्यातोत्सतविद्यो शिवनिरतिशयश्रेयसे ब्रह्मसिद्धिः ॥ ११ ॥

॥ इति मण्डनमिश्राणां कृतिर्ब्रह्मसिद्धिः समाप्ता ॥

तत्त्वस्पृशः स्वण्डितभेदवादिनो
विनिःसृताः पण्डितषण्डमण्डनात्⁶ ।
ध्वान्नाच्छिदो मण्डनवक्तृपङ्कजा-
ज्यन्ति वाचः श्रुतिनीतिमण्डनाः ॥

¹ तत्रापि.—B.

² Chānd. 6-8-7.

³ B omits तत्.

⁴ कै—B.

⁵ मण्डनाः—A.

APPENDIX I.

॥ ओम् ॥

॥ ब्रह्मसिद्धिकारिकाः ॥

ब्रह्मकाण्डः १.

आनन्दमेकममृतमजं विज्ञानमक्षरम् ।
असर्वं सर्वमभयं नमस्यामः प्रजापतिम् ॥ १ ॥
आम्नायतः प्रसिद्धिं च कवयोऽस्य प्रचक्षते ।
भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणम् ॥ २ ॥
संहतारिवलभेदोऽतः सामान्यात्मा स वर्णितः ।
हेमेव पारिहार्यादिभेदसंहारसूचितम् ॥ ३ ॥
इति ब्रह्मकाण्डः ।

अथ तर्ककाण्डः २.

आहुर्विधातु प्रत्यक्षं न निषेद्धु विपाश्रितः ।
नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ १ ॥
लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित् तादृगेव निषिध्यते ।
विधानमन्तरेणातो न विषयस्य संभवः ॥ २ ॥
क्रमः संगच्छते युक्त्या नैकविज्ञानकर्मणोः ।
न संनिहितत्वात् तच्च तदन्यामर्शि जायते ॥ ३ ॥
विधानमेव नैकस्य व्यवच्छेदोऽन्यगोचरः ।
मा स्म बुद्विशेषेण मा न भूदेकधीजुषाम् ॥ ४ ॥
न भेदा वस्तुनो रूपं तदभावप्रसङ्गतः ।
अरूपेण च भिन्नत्वं वस्तुनो नावकल्पते ॥ ५ ॥
गौरुषेयीमपेक्षां च न हि वस्त्वनुवर्तते ।
पित्रादिविषयेऽपेक्षा जननादिप्रभाविता ॥ ६ ॥
एकक्रियाविशेषेण व्यपेक्षा ह्रस्वदीर्घयोः ।
अर्थक्रियाकृते भेदे रूपभेदो न लभ्यते ॥ ७ ॥

दाहपाकविभागेन कृशानुर्न हि भेदवान् ।
 एकस्यैवैष महिमा भेदसंपादनासहः ॥ ८ ॥
 बह्वैरिव यदा भावभेदकल्पस्तदा मुषा ।
 ययैव भिन्नशक्तीनामभिन्नं रूपमाश्रयः ॥ ९ ॥
 तथा नानाक्रियाहेतुरूपं किं नान्भ्युपेयते ।
 अन्योन्यसंश्रयाद्भेदो न प्रमान्तरसाधनः ॥ १० ॥
 नास्मिन्नयं नायमयमिति भेदाद्विना न धीः ।
 मीयमानैकरूपेषु न निषेधोऽवकाशवान् ॥ ११ ॥
 भेदाभेदावभासे द्वे विज्ञाने चेत् परीक्ष्यताम् ।
 न तावद् द्वयमैकात्म्यप्रख्यानानवकल्पनात् ॥ १२ ॥
 समवायकृतं तच्चेन्न भेदस्यापि न्युतेः ।
 भेदान्तर्धानसामर्थ्यं तस्य भेदोऽपि चेन्मतम् ॥ १३ ॥
 हन्तैकस्यैव तर्कि न भेदेवमवभासते ।
 दृष्टः संसर्गघर्षोऽप्येकमपि वै तथा ॥ १४ ॥
 नानावभासते चिन्नं रूपमेकं तथा मतिः ।
 न च संसर्गसंबन्धः संसर्गो व्यबधानतः ॥ १५ ॥
 व्यबहारं परोपाधौ सर्वा धीर्व्यावहारिकी ।
 अयथार्था यदा भावभेदकल्पस्तदा मुषा ॥ १६ ॥
 अयथार्थाधियो बीजमवश्यं नाहमेव न ।
 दृष्टस्तिमिरकामादिरान्तरोऽपि ह्युपलब्धः ॥ १७ ॥
 एकत्वमविरोधेन भेदसामान्ययोर्थादि ।
 न ह्य्यात्मता मवेदेकतरनिर्भक्तभागवत् ॥ १८ ॥
 ऐकात्म्यबुद्धेर्भागे चेदेवं वस्तुनि तर्कितौ ।
 न चेत् कृतस्यमेकत्वमस्ति चेद् ह्य्यात्मता कथम् ॥ १९ ॥
 बुद्धयन्तरस्य वैपर्ययमेकांशा इव चापतेत् ।
 नानात्वादर्थवत्ता चेदेकत्वाद् व्यर्थता न किम् ॥ २० ॥

सामान्यं न हि वस्तुवात्मा न भेदश्चित्र एव सः ।
तस्यानन्वयतो भेदवादः शब्दान्तरादयम् ॥ २१ ॥
यदि वारिवलभावानामभेदात् तदतच्चतः ।
अभेदवादाश्रयणं स्यादन्यविधया गिरा ॥ २२ ॥
द्रव्यपर्यायार्थकानां नय एतेन वारितः ।
तेषामपि द्रव्यनयः पर्यायनय एव वा ॥ २३ ॥
उत्पादस्थितिभङ्गानामेकत्र समवायतः ।
प्रीतिमध्यस्थताशोकाः स्युर्न स्युरिति दुर्घटम् ॥ २४ ॥
नैकान्तः सर्वभावानां यदि सर्वविधानतः ।
अप्रवृत्तिनिवृत्तिदिं प्राप्तं सर्वत्र ही जगत् ॥ २५ ॥
आपेक्षिकत्वाद्भेदो हि भेदग्रहपुरःसरम् ।
नैकज्ञानं समीक्ष्यैकं न भेदं तन्वद्वान्ताः ॥ २६ ॥
आलोच्यते वस्तुमात्रं ज्ञानेनभातजन्मना ।
अचेत्यमानो भेदोऽपि प्रकाशतीत्यातिसाहसम् ॥ २७ ॥
प्रतिष्ठितं च विज्ञानमर्थपात्रावलम्बनम् ।
भेदेषु त्वप्रतिष्ठितमस्तीन्द्रियधियामपि ॥ २८ ॥
अन्योन्याभावरूपत्वं सर्वेषां न प्रकल्पते ।
तत्रोपाधौ प्रतीयन्तां तथा भिन्ना न रूपतः ॥ २९ ॥
दर्पणाद्वा मुखस्येव भेदोऽभेदावलम्बनः ।
भेदावलम्बनोऽभेदो न तथा तदभावतः ॥ ३० ॥
प्रत्येकमनुबिद्धत्वादभेदेन मृषा ततः ।
भेदो यथा तरङ्गाणां भेदाद्भेदः कलावतः ॥ ३१ ॥
एकस्यैवास्तु महिमा यज्ञानेव प्रकाशते ।
लाघवाच्च तु भिन्नानां यच्चकासत्यभिन्नवत् ॥ ३२ ॥
यथानुवृत्तव्यवहारसिद्धिं यथावभासं कथयन्ति बाष्पाः ।
तथैव भेदव्यवहारयोगं वदन्ति वेदान्तविवेकभाजः ॥ ३३ ॥
इति तर्ककाण्डः ।

अथ नियोगकाण्डः ३

शब्दाद्यादात्मविज्ञानं तन्न तावद्विधीयते ।

भवत्यधीतवेदस्य तद्धि कर्मावबोधवत् ॥ १ ॥

स्वर्गकामो यजेतेति बोधेऽस्मिन्न व्यपेक्ष्यते ।

विधिरन्योऽनवस्थानान्नायं कर्मव्यवस्थितः ॥ २ ॥

फलं विधेयावगमात् प्रवृत्तिश्चोत्तरा विधेः ।

अन्योन्यसंश्रयान्नैष शाब्दो बोधः स नो परः ॥ ३ ॥

जाते बोधे न प्रवर्त्यो नतरां खल्वबोधके ।

शब्देन निश्चये तस्मादन्यस्मादन्यवाञ्छन्तम् ॥ ४ ॥

अथाविवक्षितार्थत्वनिवृत्त्यै प्रार्थ्यते विधिः ।

अर्थो ज्ञातव्य इत्युक्ते ज्ञेयः स्यान्नाविवक्षितः ॥ ५ ॥

तद्वार्तमर्थपरता शब्दानां लोकादयोः ।

अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इत्युत्सर्गवती यतः ॥ ६ ॥

दृष्टार्थता च स्वाध्यायविधेरत्र न भिद्यते ।

भवेदितरथा कृत्वा सविध्यर्थोऽविवक्षितः ॥ ७ ॥

ज्ञानस्य पुरुषार्थत्वसिद्धये विधिरिष्यते ।

सर्वत्र पुरुषार्थत्वं विधेरित्यप्यपेशलम् ॥ ८ ॥

ज्ञेयमित्याप्तितो यस्मान्न विज्ञानात् फलान्तरम् ।

इयते मोक्ष इति चेत् साध्यस्तत्त्वच्युतेर्न सः ॥ ९ ॥

विधेर्विना कार्यशून्यं भूतार्थमनुवादकम् ।

वचः स्यादनुवादश्च प्रमाणान्तरगोचरे ॥ १० ॥

तत् प्रमाणान्तरापेक्षं प्रामाण्यमतिवर्तते ।

मानान्तरस्याविषये विध्यर्थं तु प्रतिष्ठितम् ॥ ११ ॥

अनपेक्षं प्रमाणत्वमशनुते कर्मवाक्यवत् ।

परप्रवृत्त्यभावेऽपि प्रामाण्यायैव तद्विधिः ॥ १२ ॥

प्रमाणान्तरयातार्थभावः किमनुवादता ।

उत भूतार्थता तत्र सिद्धार्थमीप यद्वचः ॥ १३ ॥

न मानान्तरलब्धार्थतया तस्यावबोधकम् ।
 न तत् सापेक्षभेषा चेदभिप्रेतानुवादता ॥ १४ ॥
 सापेक्षतायाः को हेतुः शुद्धा सिद्धार्थता यदि ।
 प्रमाणान्तरसंभेदस्तद्व्यपेक्षणकारणम् ॥ १५ ॥
 अनृधीप्रभवे नास्ति भूतार्थेऽपि स वैदिके ।
 न च संभवमात्रेण तदपेक्षावकरूपते ॥ १६ ॥
 विशेषो न हि गम्येत सापेक्षत्वे तदा तयोः ।
 प्रत्यक्षानुमयोरेवं वृत्तेरन्योन्यगोचरे ॥ १७ ॥
 परस्परव्यपेक्षत्वमविशेषं प्रसज्यते ।
 स्यादक्षमपि सापेक्षं यदक्षान्तरगोचरे ॥ १८ ॥
 असंभवादौषधादिनियोगस्यानपेक्षता ।
 लौकिकस्य प्रसज्येत नरप्रत्ययपूर्वकः ॥ १९ ॥
 विनियोगस्तत्र तेन व्यपेक्षा वैदिके पुनः ।
 अबुद्धिपूर्वकः सोऽपीत्यनपेक्षत्वमुच्यते ॥ २० ॥
 नृबुद्धिपूर्वतैवेत्थं हन्तापेक्षानिबन्धनम् ।
 मानान्तरासंभवेऽपि ततः सापेक्षता यतः ॥ २१ ॥
 वेदे नियोगानिष्ठत्वं विनियोगप्रधानता ।
 लोके वेदे न व्यपेक्षा तल्लोके च व्यपेक्षणम् ॥ २२ ॥
 न शब्दमात्रसामर्थ्यप्रविभागोऽयमीदृशः ।
 लोकावगनसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः ॥ २३ ॥
 अथ मानान्तराज्ज्ञात्वा प्रयुङ्क्ते पुरुषो वचः ।
 अर्थे तत्तेन तन्निष्ठमितरच्चन्यथा स्थितम् ॥ २४ ॥
 मानान्तरव्यपेक्षत्वात् संभव्यन्यप्रमाणकः ।
 हन्तास्य गोचरो नास्मादपेक्षास्य प्रमान्तरे ॥ २५ ॥
 तस्मान्मानान्तराद्गत्वा परस्य प्रतिपत्तये ।
 वचः प्रयुङ्क्ते पुरुषो नाकस्मात् तेन तद्विरि ॥ २६ ॥

प्रमाणान्तरसंभेदो व्यपेक्षातो न संभवात् ।
 अपौरुषेयता तेन पौरुषेयत्वमेव च ॥ २७ ॥
 अनपेक्षव्यपेक्षत्वनिमित्ते वर्णिते बुधैः ।
 भूतार्थमपि सापेक्षं नातोऽपुरुषबुद्धिजम् ॥ २८ ॥
 अथ संसर्गभाजो नो पदार्थाः क्रियया विना ।
 क्रिमायातं विधेः सापि त्वस्त्यादिः सुलभा क्व न ॥ २९ ॥
 न च मानावगम्यत्वमस्तीतिविषयो मतः ।
 मानादेव यतो बुद्धिरभूदस्ति भविष्यति ॥ ३० ॥
 धूमादिना मिते हि स्याद्ब्रह्मचादावियमन्यथा ।
 भिद्येतोत्तरकाले वा भवन्ती न स्मृतं त्रिधा ॥ ३१ ॥
 स्वसंबन्धितया मानमथ वस्त्वधिगच्छति ।
 तथापि नैव भिद्येत नेत्थं चान्यव्यपेक्षता ॥ ३२ ॥
 अन्यमानावगम्यत्वमथ लङ्गात् त्रिषेद्यते ।
 स्याच्छिङ्गमपि सापेक्षं त्तिष्ठेस्तत एव चेत् ॥ ३३ ॥
 नैरपेक्ष्यं यदि न तद्भेदे दण्डैर्निवार्यते ।
 तत्संभवो लङ्केऽर्थे बुद्धवाक्यार्थवन्न तु ॥ ३४ ॥
 अत्रेति साक्षात्करणाभ्युपायादसमञ्जसम् ।
 मेवमव सत्ता चेन्माने त्रिविधता कुतः ॥ ३५ ॥
 तत्संबन्धादतो नार्थे त्रैविध्यमवकरुपते ।
 वर्तमानमभायोगः सत्तासत्ता विपर्ययः ॥ ३६ ॥
 मते यदि ततः प्राप्तमसत्त्वं स्मृतिगोचरे ।
 प्रमाणयोगमात्रं चेत् सत्तासत्ता विपर्ययः ॥ ३७ ॥
 प्राप्ता प्रमितनष्टेन घटेन मधुधारणा ।
 प्रमिते च न जिज्ञासा पुनः स्यात् सदसत्त्वयोः ॥ ३८ ॥
 अथ प्रमाणयोग्यत्वं सत्त्वं नष्टाच्च तच्छ्रुतम् ।
 स्पर्शमाषे प्रचलितं क्वचिदित्यप्यसुन्दरम् ॥ ३९ ॥

भूमौ निखातं निलिङ्गमवेधानुपपन्नकम् ।
 नष्टद्रष्टृकमत्येति यत्सर्वमितियोग्यताम् ॥ ४० ॥
 असत् प्रमेयं च तथा यथैव स्थापयत्ययम् ।
 अमितं हि तथा कस्मात्तथा न पुनरन्यथा ॥ ४१ ॥
 अभित्वा कण्ठकाभावं चरणं न्यस्यते कथम् ।
 नान्यग्रहात्तस्य भावे पुरस्ताच्च प्रसङ्गतः ॥ ४२ ॥
 जिज्ञासा न प्रवर्तेत यदि संवित्प्रभावतः ।
 प्रमाणविषयत्वस्य नोपयोगोऽत्र दृश्यते ॥ ४३ ॥
 असद्बोधेऽनन्यहेतुमानेन ह्युपयुज्यते ।
 अथ यत्र प्रवृत्तिः स्यात्तत्र केवलमिति ॥ ४४ ॥
 जिज्ञासेत न सूक्ष्मार्थं कैवल्यं सोचिदी यदि ।
 केवलो विषयो नेष्टो रूपोन्मिमेऽपि तद्यतः ॥ ४५ ॥
 विशिष्टस्य च नास्त्यन्यथाभावाद्दिशेषणम् ।
 नास्तीति धीव्यवहारी विषयं कमुपाश्रिते ॥ ४६ ॥
 मानाभावं यदि क्षणं मेयाभावस्य तत्र किम् ।
 अग्रहेऽसद्भ्रान्तिरभावव्यवहङ्गमः ॥ ४७ ॥
 अभावे च व्यवहृतेरदृष्टौ ध्वान्तदृष्टिवत् ।
 इत्यं भवेत् सुषुप्तादौ त्रैलोक्याभावदृग्भ्रमः ॥ ४८ ॥
 अपरिच्छिन्दतः किञ्चिद्भिन्नमश्च न युज्यते ।
 आरोपविषयारोप्ये नाजानन् रजतभ्रमी ॥ ४९ ॥
 नाभावभिन्ना व्यवहृत्तदभावश्च धीपदे ।
 तमोदृष्टिस्तु भूच्छायामालोकाभावमेव वा ॥ ५० ॥
 आरुन्धते न त्वदृष्टाविष्टो दर्शनविभ्रमः ।
 अस्तु वा मानयोग्यत्वं सत्त्वं तच्च प्रमीयताम् ॥ ५१ ॥
 तस्मिन् मिते वस्तुसत्त्वं भवत्यागमगोचरः ।
 न च सापेक्षता नास्मिन्नन्तरार्थविभिन्नताम् ॥ ५२ ॥

प्रचक्षते येऽपि सत्तामन्यां न प्रतिजानते ।
 प्रमाणान्तरभिन्नार्थमपि मानं न नो वचः ॥ ५३ ॥
 निरपेक्षमिहार्थं तु प्रमितं बस्त्विदं मया ।
 अर्थमात्रे च सापेक्षमन्यापेक्षार्थबोधनात् ॥ ५४ ॥
 अबाधितमपि स्वर्थे प्रमाणांशेऽपबाधनात् ।
 तत्राप्रमाणतामेति बुद्धानाप्तवचो यथा ॥ ५५ ॥
 आप्तवाक्यं पुनर्नार्थं न मानांशेऽपबाधितम् ।
 निरपेक्षं प्रमाणांशे व्यवहारोऽन्यथा कथम् ॥ ५६ ॥
 मयेति वक्तृभावेन संभेदरहितं ततः ।
 प्रलीनज्ञानविज्ञेयविभागं स्वात्मवेदनम् ॥ ५७ ॥
 प्रवेदयन्तु वेदान्ता मानान्तरपर्यौक्तिकम् ।
 तस्तिद्धिसिद्धतार्थस्य पुनरुक्तमद्वैविष्यति ॥ ५८ ॥
 एवं न मेयता सत्ता केचनपि न युज्यते ।
 न हि पूर्वावमर्शोऽपि विना सामान्यकल्पना ॥ ५९ ॥
 गामेकामीक्षितवता जायतेऽन्यत्र यादृशः ।
 अवमर्शो दृष्टसतस्तथा न हि सदन्तरे ॥ ६० ॥
 एकसदप्रवृत्तिस्तु दण्ड्यादिवदुपेयताम् ।
 को नु पूर्वावमर्शोऽयं पूर्वरूपान्वयो धियः ॥ ६१ ॥
 सदन्तरेऽपि सोऽस्त्येव कयाचित् खलु मात्रया ।
 सर्वात्मना त्वनुगमो न दृष्टः खण्डमुण्डयोः ॥ ६२ ॥
 न तादृशश्चेन्नो भेदमात्राद्वेद्यः स्वपहवः ।
 न भेदमात्रान्मृज्जातिहीनं मणिकमल्लकम् ॥ ६३ ॥
 रूपान्वयः प्रत्ययस्य मणिकेषु हि यादृशः ।
 न दृष्टमल्लकस्यास्ति मणिके खलु तादृशः ॥ ६४ ॥
 पूर्वावमर्शः स इति प्रख्येत्यपि न शोभने ।
 मणिकं वीक्षितवतः सोऽपि नोदेति मल्लके ॥ ६५ ॥

सामान्यरूपभूयस्त्वे तस्मात्तत्त्वं प्रकाशते ।
विलक्षणत्वमरूपत्वे चकास्ति तदनुद्भवात् ॥ ६६ ॥
यस्मात् सत्यपि सामान्ययोगे मणिशारावयोः ।
प्रमाणं कार्यविज्ञेयमसंयोज्यास्ति धीर्यतः ॥ ६७ ॥
प्रथमं जायते तस्मान्न दण्ड्यादिसमानतः ।
सम्बन्धमात्रावसितमपि चान्ये विपश्चितः ॥ ६८ ॥
आहुर्वचोऽक्रियमयं राज्ञो ना फलिनो द्रुमाः ।
जनिक्रियावसानाच्च विशिष्टं शक्यबोधनम् ॥ ६९ ॥
कारणं जायत इदमीदृक्षात् कारणादिवि-
ननु प्रमान्तराधीनसंसर्गः पुरुषोक्तिः ॥ ७० ॥
पदार्था विध्यधीनात्मसंश्लेषा इत्यत्र तु ।
पदानां रचना तत्र विवक्षयामसूत्र्ये ॥ ७१ ॥
प्रमाणान्तरगम्येऽर्थे विवक्षय च व्यवस्थिता ।
विध्यर्थसिद्धये वेदे तदभावे त्वसंगतेः ॥ ७२ ॥
विशिष्टार्थगतिप्रान्तिग्रहे ग्रहविभ्रमः ।
कथं नु विध्यधीनत्वं यदि स्यादन्यथा वृथा ॥ ७३ ॥
विधिनिविषयस्तुल्यमिदमन्यपदोदिते ।
विधिप्रार्थ्यावगत्यान्यपदार्थोऽपि प्रयुज्यते ॥ ७४ ॥
अर्थवत्त्वे प्रामाभावादस्त्वसौ चेदनर्थकः ।
विधिर्नैवं कस्य हेतोरथ स्यादपरं पदम् ॥ ७५ ॥
प्रमाणान्तरसिद्धार्थे प्रयोगि न विषयकम् ।
तदर्थोऽनन्यगम्यो हि भीयमानः समाक्षिपेत् ॥ ७६ ॥
विषयं न यथासिद्धपदार्थस्त्वनुवादभाक् ।
अव्युत्पन्नप्रवृत्तिः स्यात् संबन्धज्ञाननिहवे ॥ ७७ ॥
पदं स्वधर्मं व्युत्क्रामेदन्यसिद्धार्थतान्यथा ।
शब्दादेव मिते योऽपि मन्यते संगतिक्रमम् ॥ ७८ ॥

नान्योन्यसंश्रयावद्यं न स्वयं प्रमिते हि सः ।
 परेण शब्दावगते तत्प्रवृत्त्या च सूचिते ॥ ७९ ॥
 पदार्थान्तरवत् तत्र सुकरः संगतिग्रहः ।
 तस्यैवमनुमेयत्वे कथं शब्दैकगोचरः ॥ ८० ॥
 तस्यापि शब्दपूर्वत्वादानुमानैकगोचरः ।
 कस्मान्न शब्दबोधोऽपि ह्यनुमानपुरःसरः ॥ ८१ ॥
 नेदंप्रथमता लभ्या बीजाङ्कुरवदेतयोः ।
 शब्दाद्बोद्धुश्चानुमानं सर्वस्यैव पुरः स्थितम् ॥ ८२ ॥
 पदार्थान्तरवत् तेन तस्य शब्दोऽनुवादकः ।
 अनुमानाद्बुध्यमानः शब्दाद्बुद्धं न बुध्यते ॥ ८३ ॥
 प्रतिपन्नन्तरे बोधो नान्यबोधमुत्पादकृतम् ।
 प्रवृत्तिहेतुमात्रं च शब्दार्थः स्यादलौकिकः ॥ ८४ ॥
 न स कल्पयितुं शक्यस्तस्मिन्नेलौकिकादपि ।
 अथ प्रमाणरूपेण तस्वशब्दप्रकाशितः ॥ ८५ ॥
 आक्षेपान्तिरपेक्षश्च कथ्यतेऽन्यप्रमां प्रति ।
 तथाप्यसिद्धे प्रागुक्तौ दोषौ सिद्धेऽनुवादता ॥ ८६ ॥
 प्राधान्यमस्य यत्रास्तु श्रुतेस्तत्र वृथा त्वयम् ।
 न च प्रमाणमेषोऽर्थे न यागादौ स्वशब्दके ॥ ८७ ॥
 लौकिकेऽपूर्वसंसर्गः श्रोतुरस्त्यविधावपि ।
 फलसाधनशक्तौ चेच्छब्दस्तत्र न दुष्यति ॥ ८८ ॥
 पदार्थान्तरतुल्यत्वाद्बिध्याका निबन्धनः ।
 न संसर्गः पदार्थानां स्वशब्दैस्तु प्रकाशिताः ॥ ८९ ॥
 संबन्धयोग्यरूपेण तस्मात् संसर्गभागिनः ।
 विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहनिर्जने ॥ ९० ॥
 अतो न बिध्यभावेन संसर्गो न प्रकल्पते ।
 अथ कर्तव्यताज्ञानाद्दिनानर्थक्यमुच्यते ॥ ९१ ॥

न प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यामन्यद्वाक्यप्रयोजनम् ।
 प्रतिपत्तिविधौ तुल्यं यदि सैव प्रयोजनम् ॥ ९२ ॥
 समानमेतदर्थं च समर्पयति चेदयम् ।
 प्रज्ञाक्रियोपासनाधिकारसिद्धिव्यपेक्षितम् ॥ ९३ ॥
 इन्त तर्हि स्वरूपे तन्न वचः पर्यवस्यति ।
 तुल्यमेतत् समाप्तं च वाक्यं वाक्यान्तरानुगम् ॥ ९४ ॥
 नियोगानुप्रवेशोऽस्ति तावद्यदि नृथान्यथा ।
 तच्चावबोधविध्यंशस्तावदेवं समुद्भूतः ॥ ९५ ॥
 ननूपत्तिविधिः कर्मरूपबोधे व्यवस्थितः ।
 यथा तत्त्वज्ञानविधिस्तथा बोधेऽवतिष्ठताम् ॥ ९६ ॥
 अधिकारात् प्रवृत्तिश्च मत्तः कर्मधिकारवत् ।
 अज्ञातज्ञापनमतोऽथाप्रवृत्तप्रवर्तनम् ॥ ९७ ॥
 विधिमाचक्षते धीरा इत्यतदपि तादृशम् ।
 कर्मस्वरूपावगमस्तत्र चेष्ट-विधेः फलम् ॥ ९८ ॥
 किं तु कार्यव्यपेक्षस्य फलवाक्येन संगतिः ।
 इहाधिकारसंबन्धो यस्य तन्न विधीयते ॥ ९९ ॥
 तच्च तत्त्वावबोधस्य नाधिकारप्रवेशिता ।
 न किञ्चिद्वादिविषयं प्रत्यक्षमधिकारमाक् ॥ १०० ॥
 तोपायमन्यत् तर्हीदं शब्दापज्ञानं विधीयते ।
 प्रलीनग्रहणग्राह्यविभागोद्वाहमद्वयम् ॥ १०१ ॥
 न हि मिन्नार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थधीपदम् ।
 आत्मतत्त्वं निष्प्रपञ्चमित्येतदपि पेलवम् ॥ १०२ ॥
 अद्वयात्मप्रकाशोऽसावनबच्छेदविभ्रमः ।
 स्वात्मस्थितिः सुप्रशान्ता फलं तन्न विधेः पदम् ॥ १०३ ॥
 तत्साधनावबोधे हि विधातुर्व्यापृतिर्भिता ।
 अपेक्षितोपायतैव विधिरिष्टो मनीषिभिः ॥ १०४ ॥

ततो ह्यध्यवसायादिर्नाकस्मान्नाभिधानतः ।
 न च मोक्षः फलं तस्य साध्यो मोक्षो न चापरः ॥ १०३ ॥
 अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहृता ।
 विद्यैव चाह्वया शान्ता तदस्तमय उच्यते ॥ १०६ ॥
 प्रायश्चित्तदिशा बन्धहेतुच्छेदोऽपि नो ततः ।
 सर्वाविद्याप्रविलये न च्छेद्यमवशिष्यते ॥ १०७ ॥
 बन्धहेतुरविद्यात्मा विद्यायां सास्तमागता ।
 न ब्रह्म शब्दधीगम्यं यद्यशक्यो धियो विधिः ॥ १०८ ॥
 धीविशेषप्ररूपाय नासिद्धो विषयः क्षमा ।
 विधिर्नारूपितपदो धीमात्रं न विधीयते ॥ १०९ ॥
 विधिः स्वसिद्धिनिष्ठो वा क्रियमिद्धिपरोऽथवा ।
 अद्वैतब्रह्मतत्त्वस्य प्रतिपत्तिरहेतुका ॥ ११० ॥
 विनियोगादधिगतिर्यस्या ज्ञानक्रियार्थता ।
 अतत्परा न प्रमाणं सार्थवादौत्यबुद्धिवत् ॥ १११ ॥
 विधिः क्रियोपरत्वान्न द्रव्ये व्यापृत्तिसमः ।
 सचान्वयकस्तु तत्सिद्धिः प्रत्युतेति स दुष्यति ॥ ११२ ॥
 विधिष्ठान्यक्रियानोषः प्रमाणं च विशेषणे ।
 प्रतिपत्तिर्विशिष्टापि विषयस्य नियोगतः ॥ ११३ ॥
 सत्तां न साध्यत्येव समारोपेण संभवत् ।
 ननु नो विपरीतार्था धीः प्रतीनिविरोधतः ॥ ११४ ॥
 अनाश्वासाच्च रजतप्रत्ययो रजते स्मृतिः ।
 नैतन्न हि प्रवर्तेत शुक्तिकाशकले तदा ॥ ११५ ॥
 रजते सा प्रवृत्तिश्चेन्न तस्यासंनिधानतः ।
 असंनिधानावोषाञ्चेत् प्रवृत्तिनियमः कुतः ॥ ११६ ॥
 प्रवर्तते यत् तत्रैव तत्तत्संनिधिकारितम् ।
 अन्यत्र भेदग्रहणाद्विवेकाग्रहणान्तथा ॥ ११७ ॥

प्रवृत्तिभेदः सादृश्याद्विवेकामहणं यदि ।
 अदृष्टेषु प्रवर्तेत लोष्टादिष्वविवेकतः ॥ ११८ ॥
 न तत्र यदि तद्बुद्धिः शुक्तिकाशकलेऽपि न ।
 अथास्ति विपरीतार्था ल्यातिर्निह्वयते कथम् ॥ ११९ ॥
 अदृष्टत्वादप्रवृत्तिः शुक्तिकाशकले समा ।
 दृष्टं तद्येन रूपेण तत् प्रवृत्तेरकारणम् ॥ १२० ॥
 दृष्टस्मृताविवेकाच्चेदिदमत्र परीक्ष्यताम् ।
 तच्चबोधधातच्चाबोधद्रजतवेदनात् ॥ १२१ ॥
 दृष्टे प्रवृत्तिः पूर्वस्मिन् विपरीतार्थतः पतेः ।
 न दृष्टादृष्टयोर्भेदः परस्मिन्नोपयेतीना ॥ १२२ ॥
 स्वयोगदर्शने ते हि समारोपोऽप्योगिनी ।
 नादृष्टेऽसंप्रयुक्ते वा चाक्षुषः स्याद्विपर्ययः ॥ १२३ ॥
 स्मृतं प्रत्यक्षतो भिन्नं स्वज्ञानादेव चेत् कुतः ।
 अविवेकोऽन्यथा तू स्यात् सदा सामान्यदर्शने ॥ १२४ ॥
 विपर्ययोऽन्यं स्मृता न च संशयदर्शनात् ।
 स्मृतद्वयाविवेकास्थं संशयं यदि मन्यते ॥ १२५ ॥
 तन्नोपयोरपि यतः स्मृतौ दृष्टो विपर्ययः ।
 विशेषज्ञानतोऽध्यक्षे स्मृतं यदि विविच्यते ॥ १२६ ॥
 न स्वज्ञानादसत्यस्मिन् द्विस्मृतौ कथमेकधीः ।
 एकत्वमेव स्मरतः प्राग्रूपं शशिनि स्फुटम् ॥ १२७ ॥
 तिमिरादिप्रदोषेण कथं ते द्वित्वविभ्रमः ।
 पिपासतश्च सलिलं शुक्तिकाहितचेतसः ॥ १२८ ॥
 विपर्ययो न हि भवेद्भवन्वा सलिले भवेत् ।
 न च सर्वा नियोगेन भ्रान्तिः सादृश्यबन्धना ॥ १२९ ॥
 श्वेते पीतभ्रमो दृष्टो मधुरे तिक्विभ्रमः ।
 निःश्लिष्मादृश्यतो हि भ्याव कश्चिन्नत्र न भ्रमः ॥ १३० ॥

तस्मादिन्द्रियदोषाणां सामर्थ्यस्य विभागतः ।
 भ्रमेषु नियमो दोषाद्ग्रहे न भ्रमे यमः ॥ १३१ ॥
 विशेषस्मरणान्नापि स्मृतावपि तद्ग्रहः ।
 देशकालविशेषाच्च न स्मृतं प्रविविच्यते ॥ १३२ ॥
 अनेकदेशाधिगतं विविक्तं न पुनस्ततः ।
 स्मृतिरित्यपि विज्ञानं स्मृतेः न्यदुदाहृतम् ॥ १३३ ॥
 न च मानफलाद्भिन्नात्त्वमिध्यति फलादृते ।
 सति स्मृतिविवेके च प्रत्याभिज्ञानविभ्रमः ॥ १३४ ॥
 अथासंनिहितो व्यर्थो वेद्यः संनिधिमतया ।
 अविविक्तमृतेरेवं विपरीतार्थता भवेत् ॥ १३५ ॥
 मनसोऽनुपधाताच्च नासंनिध्यपरिग्रहः ।
 दोषो ह्यग्रहणे हेतुरिन्द्रियाणामुदाहृतः ॥ १३६ ॥
 प्रवृत्तिनियमो न स्वादिनि चान्निवेदितम् ।
 सर्वज्ञानानि मिथ्या च प्रसज्यन्तेऽत्र कल्पने ॥ १३७ ॥
 सर्वात्मनार्थो ज्ञानेन केनचिन्न हि गृह्यते ।
 तथाज्ञातविवेकस्य द्विषन्द्रादिविपर्ययात् ॥ १३८ ॥
 अनुवृत्तिमतः पश्यन् कस्य स्वात्पापनिहनुते ।
 प्रत्यक्षप्रतिषेधात्मा ख्यातिः प्राप्ती प्रकल्पते ॥ १३९ ॥
 चाग्रहः प्रापकोऽभावः प्रापिका विपरीतधीः ।
 ये च ख्याती तु रजतचक्षुःसंयुक्तवस्तुनोः ॥ १४० ॥
 नायं तदुपनीतार्थप्रतिषेधोऽवगम्यते ।
 न चाग्रहणमेवैषा प्रतीतिरपनाचते ॥ १४१ ॥
 सर्वा ह्यग्रहबाधेन जन्म न स्यात्तथेदृशी ।
 विवेकविज्ञानमिदं न प्रसक्तनिषेधधीः ॥ १४२ ॥
 इति ब्रह्मणो वैयात्यात् स्वां प्रतीतिमपहनुते ।
 न क्रमे यौगपद्ये वा विवेकमतिरीदृशी ॥ १४३ ॥

प्राप्ते स्यादैक्यसंविता न भेदस्यानिरूपणे ।
 रजतस्य स्मरंश्रक्षुःसंयुक्तस्य च वस्तुनः ॥ १४४ ॥
 सामान्यदृष्ट्या रजतादबुद्धा च विविक्तताम् ।
 पश्चाद्विविधं प्रत्येति नैवं सामान्यदर्शने ॥ १४५ ॥
 कोटिद्वयस्मृत्यभावे संशयो न नियोगतः ।
 विवेकग्रहणाभावात् कालसंनिधिसंविदः ॥ १४६ ॥
 तद्ददाभासनात् प्राप्ताविष्टः स्यादन्यथाग्रहः ।
 तत्राग्रहो निमित्तं स्यादथवा संनिधिग्रहः ॥ १४७ ॥
 भेदग्रहापवादेन रहितो भावरूपतः ।
 विषययानभ्युपाये भ्रमोऽग्रहनिबन्धनः ॥ १४८ ॥
 शब्दैकगम्य उक्तः स्यादग्रहोऽग्रहनिबन्धनः ।
 बः प्रतीतिविरोधस्तु स स्वदोष उदाहृतः ॥ १४९ ॥
 मायानाधिकरण्येन बोधाद्ब्रह्मण्येकं सितम् ।
 अनाश्वासो ज्ञायमाने ज्ञानेनैवापबाध्यते ॥ १५० ॥
 व्यभिचारसामर्थ्ये न तत्कार्यस्य लाभतः ।
 व्यभिचारप्रमेयत्वे कार्यमेव न लभ्यते ॥ १५१ ॥
 अपि चाग्रहणेऽभीष्टं यद्विवेकनिबन्धनम् ।
 न पराश्रयत्वेऽप्येवैस्तद्विपर्ययदर्शने ॥ १५२ ॥
 बोधेऽप्येवो दोषाः कार्यसामर्थ्यघातिनः ।
 अज्ञानादवभागः स्यादतस्तत्सदसध्वतः ॥ १५३ ॥
 विष्येयं हि नितरामुपघातः प्रकरते ।
 इष्टकार्योपरोधेन विपरीतादयेन च ॥ १५४ ॥
 तस्मात्तत्सदसध्वाम्यां विवेकोऽत्रापि करुते ।
 दोषेऽस्त्यग्रहाशङ्का कथं च विनिवर्तते ॥ १५५ ॥
 न हि कारणसद्भावे कार्यसत्ता नियोगतः ।
 प्रत्यक्षं कार्यमेवं च हेतुनानुमितं भवेत् ॥ १५६ ॥
 विपर्यये फलाभावो हेत्वभावात्तु युज्यते ।
 अनालम्बनतापत्तिर्यथाकारान्तरार्पणम् ॥ १५७ ॥

स्वरूपानर्पणादेवं भवेदग्रहणेऽपि ते ।
 कस्यचिद्वर्षणं तुल्यमथ तत्र न तत्तथा ॥ १९८ ॥
 परस्यापि हि तत्रैवमथ तत्र तथा स्थितेः ।
 सर्वत्र स्यात्तथाभावः स्यादेवं ग्रहणेऽपि ते ॥ १९९ ॥
 यथा तत्रानिमित्तत्वात् सम्यग्ज्ञानेऽनिमित्तता ।
 शङ्क्यते ग्रहणेऽप्येवमग्रहे सा निरूपिता ॥ १९० ॥
 ज्ञानादेव निमित्तत्वमन्येषां न विशिष्यते ।
 अवघातप्रोक्षणादेर्यथा द्रव्यार्थता स्थिता ॥ १९१ ॥
 ज्ञानं स्वभावाद्द्रव्यार्थं कर्मत्वाच्चात्मनस्तथा ।
 भवत्वेवं तथापीष्टरूपसिद्धिः कुतो मता ॥ १९२ ॥
 शब्दस्तदर्थकार्यत्वे तावज्ज्ञानस्य निष्ठितः ।
 ज्ञानाज्ज्ञेयस्य कोऽन्योऽर्थः स्वरूपप्रतिभासनात् ॥ १९३ ॥
 अदृष्टकरुपना युक्ता न च दृष्टस्य संभवे ।
 तस्माद्यथा प्रोक्षणादिविभ्रंहीषु गम्यते ॥ १९४ ॥
 अदृष्टा संस्कृतिज्ञानविधि रूपं तथात्मनः ।
 उक्तोत्तरमिदं स्यादपरूपेणापि भासकम् ॥ १९५ ॥
 ज्ञानं प्रदक्षितं न स्यादन्यथा तद्विधेः फलम् ।
 लयो निवृत्त्यो न तथा विक्षेपो हि यथासुखः ॥ १९६ ॥
 लयविक्षेपभेदश्च न स्यादग्रहमात्रके ।
 न स्वरूपावभासे स्याददृष्टफलकरुपना ॥ १९७ ॥
 रूपावभासे दृष्टं तु फलं तत्सिद्धिलक्षणम् ।
 न दृष्टमात्राद् दृष्टार्थं पुरुषार्थानुगं तु तत् ॥ १९८ ॥
 न भिद्यते च तद्भावो रूपारूपावभासयोः ।
 यथा प्रपञ्चशून्यत्वे तच्चे ज्ञानावभासिते ॥ १९९ ॥
 दुःखकर्मकेशहानमतच्चेऽपि तथा भवेत् ।
 पृतञ्चात्र भवेद्युक्तं प्रत्यक्षाद्यविरोधतः ॥ २०० ॥
 अनौपचारितार्थाश्च स्युः कर्मविधयो यतः ।
 जानातिस्तत्त्वबोधे चेन्न मिथ्यादिविशेषणात् ॥ २०१ ॥

नात्मा ज्ञानस्तथा स्याच्चैत्र तद्रूपाविधानतः ।
प्रमाणान्तरसिद्धत्वे नतरामन्यथा यदि ॥ १७२ ॥
शब्दापितेन रूपेण तस्य ज्ञानं विधीयते ।
अतच्चेनापि तेनास्य विज्ञानमवकरूपेण ॥ १७३ ॥
ज्ञानं यदि च दृष्टार्थं प्राप्तं दृष्टत एव तत् ।
आत्मरूपविजिज्ञासोरजिज्ञासोर्दृष्टैव तत् ॥ १७४ ॥
तदुपायो न चेज्ज्ञातस्तस्यैवास्तु विधिस्ततः ।
अवघातादिविधयो नादृष्टस्पर्शवर्जिताः ॥ १७५ ॥
अलौकिकमिदं ज्ञानमतो यदि विधीयते ।
न रूपसिद्धये तावद्यतः कर्तव्यता विधेः ॥ १७६ ॥
कर्तव्यता च दृष्टार्थे दृष्टादेव प्रसिध्यति ।
अलौकिकेऽर्थरूपेऽतः शब्देन प्रतिपादिते ॥ १७७ ॥
ज्ञाने ज्ञेयाभ्युपायत्वात् स्वयमेवेत्यन्मुखः पुमान् ।
तदुपाये त्वविज्ञाते विधिना स प्रवर्त्यताम् ॥ १७८ ॥
नियोगानुप्रवेशोऽतो विहितस्य प्रमाणताम् ।
भूतार्थ इति नोपभया भूतार्थगतिमिच्छता ॥ १७९ ॥
अत एव न विज्ञानसंतानविधिनिष्ठता ।
तत्रापि पूर्वमेव स्यात् स्वरूपावगतिप्रमा ॥ १८० ॥
स्वरूपाधिष्ठाच्छब्दात्तु प्रमितस्य वचोऽन्तरात् ।
उपासनविधानं स्यात् प्राप्तेस्तदपि वा वृथा ॥ १८१ ॥
अभ्यासेन प्रत्ययस्य प्रकर्षस्याभिर्वाक्षणात् ।
तस्माद्भवत्यकार्येऽर्थे वेदान्तानां प्रमाणता ॥ १८२ ॥
यथान्यमानव्यतिभेदमुक्ता
मतिः प्रमाणत्वमुपैति कार्ये ।
अपौरुषेयागमलब्धजन्मा
तथैव सिद्धे निरपेक्षभावात् ॥ १८३ ॥
॥ इति नियोगकाण्डः ॥

अथ चतुर्थकाण्डः ४.

नन्वन्वितपदार्थत्वाद्वाक्यार्थस्य पदार्थनाम् ।

अप्राप्य न न्याद्वाक्यार्थः पदार्थत्वेऽन्यमानकः ॥ १ ॥

सामान्येन पदार्थत्वं तिङ्हेऽसाधारणैर्गुणैः ।

शक्यापूर्वविशेषस्य लोकवत् प्रतिपादना ॥ २ ॥

तर्कप्रत्ययवेद्ये वा ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते ।

प्रपञ्चस्य प्रविलयः शब्देन प्रतिपाद्यते ॥ ३ ॥

प्रविलीनप्रपञ्चेन तद्विषये न गोचरः ।

शान्तरस्येति मतमात्रायैकनिबन्धनम् ॥ ४ ॥

ननु चापुरुषार्थत्वं भूतनिष्ठं प्रसज्यते ।

प्रमाणस्य न चैतावत्पुरुषार्थकनिष्ठता ॥ ५ ॥

(उपेक्षामपि हि फलं प्रमाणस्य न तद्विदः ।)

अपि चाज्ञानतः शोकी दुःखी मोघः प्रकाशते ॥ ६ ॥

तस्मिन्निश्चिन्ने विज्ञानं पुरुषार्थः स्वयं मतम् ।

कर्षिभ्रिदये विज्ञाते कृतफलवतां नृणाम् ॥ ७ ॥

आकुलानां ज्ञानजन्म पुरुषार्थत्वसंमतम् ।

अज्ञादौ च यथा रूपनिष्ठे नापुरुषार्थता ॥ ८ ॥

न च प्रवृत्तिनिष्ठत्वं तथास्मिन् केन वार्यते ।

ज्ञेयस्य पुरुषार्थत्वं तत्र चेदत्र तत् समम् ॥ ९ ॥

पुरुषार्थः स्वयं ब्रह्म प्रशान्तं विजरादिकम् ।

यत्तत्तत्त्वमसीत्येवमनुशिष्याय शिष्यते ॥ १० ॥

परमभूतेरङ्गत्वं प्रत्यक्षादेर्मते यदि ।

नत्रापि साक्षात्करणप्रवृत्तावङ्गतेऽप्यताम् ॥ ११ ॥

यथा वेदान्ततत्त्वप्रवृत्तिचयचतुरप्रस्फुरन्त्यायतेजा

मार्गं मुक्तेर्निरुन्धन्निबिडमपि तमोऽनादि निर्दारयन्ती ।

मद्यः प्रक्षालयन्ती घनमपि जगतां दीर्घदुस्तर्कपङ्कं

व्याख्यातोत्प्रातविश्वा शिवनिरतिशयश्रेयसे ब्रह्मसिद्धिः ॥ १२ ॥

॥ इति चतुर्थकाण्डः ॥

॥ इति मण्डनमिश्राणां कृतिर्ब्रह्मसिद्धिः समाप्ता ॥

APPENDIX II.

॥ ओम् ॥

॥ ब्रह्मसिद्धिकारिकाणां प्रत्यर्धमकारादिकमेणानुक्रमणिक्का ॥

पू = पूर्वार्धम्.

उ = उत्तरार्धम्.

अ	पुट.	अर्ध.	कारिक
अक्षादौ च यथारूप, उ	...	...	153 4 8
अग्रहेऽतद्ब्रह्मन्तिः, उ	...	...	94 3 47
अचेत्यमानो भेदोऽपि, उ	...	...	70 2 27
अज्ञातज्ञापनमतः, उ	...	...	114 3 97
अतएव न विज्ञान, पू	...	...	153 3 180
अतत्परा न प्रमाणम्, उ	...	...	135 3 111
अतच्चेनपि तेनास्य, उ	...	...	151 3 173
अतस्तत्त्वमतीत्येवम्, उ	...	...	158 4 10
अतो न विध्यभावेन, पू	...	...	111 3 91
अत्रापि साक्षात्करण, उ	...	...	158 4 11
अत्रेति साक्षात्करण, पू	...	...	87 3 35
अथ कर्तव्यताज्ञानात्, उ	...	...	112 3 91
अथ प्रमाणयोगत्वेन, पू	...	...	88 3 39
अथ प्रमाणरूपेण, उ	...	...	110 3 85
अथ प्रमाणान्तराज्ज्ञात्वा, पू	...	...	82 3 24
अथ यत्र प्रवृत्तिः स्यात्, उ	...	...	93 3 44
अथ संसर्गभाजो नो, पू	...	...	84 3 29
अथाविवाक्षितार्थत्वं, पू	...	...	76 3 5
अथास्तन्निहितो व्यर्थः, पू	...	...	140 3 135
अथास्ति विपरीतार्था, उ	...	...	137 3 119
अदृष्टकल्पना युक्ता, पू	...	...	147 3 164

	पुट.	काण्ड.	कारिका.
अदृष्टत्वादप्रवृत्तिः, पू	...	...	137 3 120
अदृष्टा संस्कृतिज्ञान, पू	...	...	148 3 165
अदृष्टेषु प्रवर्तत, उ	...	..	137 3 118
अद्वयात्मप्रकाशोऽसी, पू	...	...	115 3 103
अद्वैतब्रह्मतत्त्वस्य, उ	...	...	135 3 110
अधिकारात् प्रवृत्तिश्च, पू	...	...	113 3 97
अनपेक्षं प्रमाणत्वम्, पू	...	...	79 3 12
अनपेक्षव्यपेक्षत्व, पू	...	...	88 3 28
अनालम्बनतापत्तिः, उ	...	...	146 3 157
अनाश्वासाच्च रजत, पू	...	...	136 3 115
अनाश्वातो ज्ञायमाने, उ	...	...	144 3 150
अनुमानाद् बुध्यमानः, उ	...	...	104 3 83
अनुवृत्तिमतः पश्यन्, पू	...	...	141 3 189
अनुषीप्रभवे नास्ति, पू	...	...	79 3 16
अनेकदेशाधिगतम्, पू	...	...	140 3 133
अनौपचारिकार्थांश्च, पू	...	...	149 3 171
अन्यत्र भेदग्रहणात्, उ	...	...	137 3 117
अन्यमानावगम्यत्वम्, पू	...	...	86 3 33
अन्योन्यसंश्रयाद्भेदः, उ	...	...	57 2 10
अन्योन्यसंश्रयज्ञेयः, उ	...	...	76 3 3
अन्योन्यस्वरूपत्वम्, पू	...	...	71 2 29
अपरिच्छिन्दतः किञ्चित्, पू	...	...	94 3 49
अपे चाग्रहणेऽभीष्टम्, पू	...	...	145 3 152
अपिचाज्ञानतः शोकी, उ	...	...	158 4 6
अपेक्षितोपायतैव, उ	...	...	115 3 104
अपौरुषेयता तेन, उ	...	...	83 3 27
अपौरुषेयानमलच्छ, उ	...	..	155 3 183
अप्रवृत्तिनिवृत्तिदिम्, उ	...	...	69 2 25

	पुट.	काण्ड.	कारिका.
अप्राप्य न स्याद्वाक्यार्थः, उ	...	...	156 4 1
अबाधितमपि त्वर्थे, पू	...	...	95 3 55
अबुद्धिपूर्वकः सोऽपि, उ	...	...	81 3 20
अभावे च व्यवहृतेः, पू	...	...	94 3 48
अभेदवादाश्रयणम्, उ	...	...	67 3 22
अभ्यासेन प्रत्ययस्य, पू	...	...	153 3 182
अमितं हि तथा कस्मात्, उ	...	...	91 3 41
अमित्वा कण्टकाभावम्, पू	...	...	92 3 42
अयथार्थधियो बीजम्, पू	...	...	62 2 17
अयथार्था यदा भाव, उ	...	...	62 2 16
अरूपेण च भिन्नत्वम्, उ	...	...	47 2 5
अर्थक्रियागते भेदे, उ	...	...	50 2 7
अर्थमात्रे च सापेक्षम्, उ	...	...	95 3 54
अर्थवत्त्वे प्रमाभावात्, पू	...	...	102 3 75
अर्थे तत्तेन तन्निष्ठम्, उ	...	...	82 3 24
अर्थो ज्ञातव्य इत्युक्ते, उ	...	...	76 3 5
अलौकिकमिदं ज्ञानम्, पू	...	...	152 3 176
अलौकिकेऽर्थरूपेऽतः, उ	...	...	152 3 177
अवघातप्रोक्षणान्ते, उ	...	...	147 3 161
अवघातादिविषयः, उ	...	...	152 3 175
अवमर्शो ह्यसतः, उ	...	...	97 3 60
अविद्यस्तमयो मोक्षः, पू	...	...	119 3 106
अवित्रिक्तस्मृतेरेवम्, उ	...	...	140 3 135
अविवेकोऽन्यथा तु स्यात्, उ	...	...	139 3 124
अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः, उ	...	...	77 3 6
अव्युत्पन्नप्रवृत्तिः स्यात्, उ	...	...	103 3 77
असंनिधानाबोधाच्चेत्, उ	...	...	137 3 116
असंभवादौषधादि, पू	...	...	81 3 19

असत् प्रमेयं च तथा, पू	...	...	91	3	41
असद्बोधेऽनन्यहेतुः, पू	...	...	92	3	44
असर्वं सर्वमभयम्, उ	...	...	1	1	1
अस्तु वा मानयोग्यत्वम्, उ	..	...	95	3	51
आ					
आकुलानां ज्ञानजन्म, पू	...	...	158	4	8
आक्षेपा निरपेक्षश्च, पू	...	...	110	3	86
आत्मतत्त्वं निष्प्रपञ्चम्, उ	..	...	115	3	102
आत्मरूपविजिज्ञासोः, उ	..	...	152	3	174
आनन्दमेकममृतम्, पू	...	...	1	1	1
आपेक्षकत्वाद्देहो हि, पू	..	...	70	2	26
आप्तवाक्यं पुनर्नीधेः, पू	...	...	95	3	56
आज्ञायतः प्रसिद्धिं च, पू	...	..	23	1	2
आरोपविषयारोप्ये, उ	...	...	94	3	49
आलम्बते न त्वदृष्टौ, पू	...	...	94	3	51
आलोच्यते वस्तुमात्रम्, पू	...	...	70	2	27
आहुर्वेषोऽक्रियमयम्, पू	...	...	99	3	69
आहुर्विषातृ प्रत्यक्षम्, पू	...	...	39	2	1
इ					
इति त्रुषाणो वैद्यायात्, पू	...	...	142	3	148
इत्थं भवत् सुषुप्तादौ, उ	...	...	94	3	48
इष्टकार्योपरोधेन, उ	...	...	145	3	154
इष्यते मोक्ष इति चेत्, उ	...	..	77	3	9
इहाधिकारसंबन्धः, उ	...	...	114	3	99
उ					
उक्तोत्तरमिदं यस्मात्, उ	...	...	146	3	165
उक्त भूतार्थता तत्र, उ	..	...	79	3	13

	पुट.	काण्ड.	कारिका
उत्पादस्थितिमङ्गानाम्, पू	68	2	24
उपासनविधानं स्यात्, उ	153	3	181
उपेक्षामपि हि फलम्, पू	185	4	6
ए			
एकक्रियाविशेषण, पू	50	2	7
एकत्वमविरोधेन, पू	67	2	18
एकत्वमेव स्मरतः, उ	89	3	127
एकशब्दप्रवृत्तिस्तु, पू	97	3	61
एकस्यैवास्तु महिमा, पू	72	2	32
एकस्यैवैष महिमा, उ	54	2	8
एतच्चात्र भवेद्युक्तम्, उ	149	3	170
एवं न मेयता सत्ता, पू	96	3	59
एषा वेदान्ततत्त्व, पू	159	4	12
ऐ			
ऐकात्म्यबुद्धेरभागे च, पू	64	2	19
क			
कथं नु विच्छेदो नत्वम्, उ	102	3	73
कर्तव्यता च दृष्टार्थे, पू	152	3	177
कर्मस्वरूपसाधनम्, उ	114	3	98
कस्मात् शब्दबोधोऽपि, उ	104	3	31
कस्मिंश्चिदर्थे विज्ञाते, उ	158	4	7
कस्य चिच्चर्पणं तुल्यम्, उ	146	3	158
कारणं जायत इदम्, पू	99	3	70
किञ्चित्सादृश्यतो हि स्यात्, उ	140	3	130
किं तु कार्यव्यपेक्षस्य, पू	114	3	99
किमायातं विधेः सापि, उ	84	3	20

DR.RUPNATHJI(DR.RUPAK NATH)

त	पुट.	काण्ड	कारिका
ततो ह्यध्यवसायादिः, पू	...	...	115 3 105
तत्रमाणान्तरापेक्षम्, पू	...	...	79 3 11
तत्राग्रहो निमित्तं स्यात्, उ	...	...	142 3 147
तत्रापि पूर्ववन्न स्यात्, उ	...	...	153 3 180
तत्राप्रमाणतामेति, उ	...	...	95 3 55
तत्रोपाधौ प्रतीयन्ताम्, उ	...	...	77 2 29
तत्त्वं तत्त्वावबोधस्य, पू	...	...	114 3 100
तत्त्वबोधोपादयातत्त्वा, उ	...	...	137 3 121
तत्त्वावबोधविध्यंशः, उ	...	...	113 3 95
तत्संबन्धादतो नार्थे, पू	...	...	67 3 36
तत्संभवो लैङ्गिकेऽर्थे, उ	...	...	87 3 34
तत्साधनावबोधे हि, पू	...	...	115 3 104
तत्सिद्धिसिद्धितार्थस्य, उ	...	...	96 3 58
तथा ज्ञातावेवेकस्य, उ	...	...	141 3 138
तथा नानाक्रियाहेतु, पू	...	...	58 2 10
तथापि नैव भिद्येत, उ	...	...	86 3 32
तथाप्यसिद्धे प्रागेका, उ	...	...	110 3 86
तथैव भेदव्यवहार, उ	...	...	73 2 33
तदर्थोऽनस्यगम्यो हि, उ	...	...	103 3 76
तदुपायश्च विज्ञाते, उ	...	...	152 3 178
तदुपायो न चेज्ज्ञातः, पू	...	...	152 3 175
तद्वदाभासनात्प्राप्तौ, पू	...	...	142 3 147
तद्वार्तमर्थपरता, पू	...	...	77 3 6
तन्निवृत्तिश्च विज्ञानम्, पू	...	...	158 4 7
तन्नोभयोरपि यतः, पू	...	...	139 3 126
तमोहाद्यस्तु भूच्छायाम्, उ	...	...	94 3 50
तस्मात्तत्तदतत्त्वाभ्याम्, पू	...	...	145 3 155

	पुट.	काण्ड.	कारिका.
तस्मादिन्द्रियदोषाणाम्, पू	...	...	140 3 131
तस्माद्भवत्यकार्येऽर्थे, उ	...	...	153 3 182
तस्माद्यथा प्रोक्षणादि, उ	...	...	148 3 164
तस्मान्मानान्तराद्वत्वा, पू	...	...	83 3 26
तस्मिन् मिते वस्तुसत्त्वम्, पू	...	...	95 3 52
तस्यानन्वयतो भेद, उ	...	...	66 2 21
तस्यापि शब्दपूर्वत्वात्, पू	...	...	104 3 81
तस्यैवमनुमेयत्वे, उ	...	...	104 3 80
तिमिरादिप्रदोषेण, पू	...	...	139 3 128
तुल्यमेतत् समाप्तं च, उ	...	...	113 3 94
तेषामपि द्रव्यनयः, उ	...	...	68 2 23
द			
दर्पणादो मुखस्येव, पू	...	...	72 2 30
दाहपाकविभागेन, पू	...	...	50 2 8
दुःखकर्मच्छाहानम्, पू	...	...	149 3 170
दृष्टं तद्येन रूपेण, उ	...	...	137 3 120
दृष्टः संसर्गधर्मोऽयम्, उ	...	...	61 2 14
दृष्टस्तिमिरकामपि, उ	...	...	62 2 17
दृष्टस्मृतादिवकाच्चत्, पू	...	...	137 3 121
दृष्टार्थो न स्वाध्याय, पू	...	...	77 3 7
दृष्टे प्रवृत्तिः पूर्वस्मिन्, पू	...	...	137 3 122
दृष्टकालविशेषाच्च, उ	...	...	140 3 132
दोषेऽसत्यग्रहाराङ्गा, उ	...	...	145 3 155
दोषो ह्यग्रहणे हेतु, उ	...	...	140 3 136
द्रव्यपर्यायार्थकानाम्, पू	...	...	68 2 23
ध			
धीद्विशेषपरूपाय, पू	...	...	134 3 109
धृयादिना मिते हि स्यात्, पू	...	...	85 3 31

	पुट.	काण्ड.	कारिका.
न			
न कर्म यौगपद्ये वा, उ	142	३	143
न च प्रवृत्तिनिष्ठत्वम्, पू	158	4	9
न च मानफलाङ्गिन्नात्, पू	140	३	134
न च मानावगम्यत्वम्, पू	85	३	30
न च भोक्षः फलं तस्य, उ	119	३	105
न च संबन्धिसंबन्धः, उ	122	२	15
न च संभवमात्रेण, उ	80	३	16
न च सर्वानियोगेन, उ	140	३	129
न च सापेक्षता नास्मिन्, उ	95	३	52
न चाग्रहणमेवैषा, उ	142	३	141
न चेतुकुतस्त्यमेकत्वम्, उ	64	2	19
न तत्र यदि तद्बुद्धिः, पू	137	३	119
न तत्सापेक्षमेवा चेत्, उ	79	३	14
न तादृशश्रेष्ठो भेद, पू	97	३	63
न तावद्द्वयमैकाल्प्य, उ	60	2	12
न दृष्टमल्लक्ष्यास्ति, उ	97	३	64
न दृष्टमात्राद् दृष्टापत्, उ	149	३	168
न दृष्टादृष्टयोर्भेद, उ	137	३	122
न द्वाचात्मना भेदेक, उ	64	2	18
ननु चापुत्रार्थत्वम्, पू	157	4	5
ननु च विपरीतार्था, उ	136	३	114
ननु प्रमान्तराधीन, उ	101	३	70
ननूपपत्तिविधिः कर्म, पू	113	३	96
नन्बन्धितपदार्थत्वात्, पू	136	4	1
नन्वरूपावभासे स्यात्, उ	149	३	167
न पराणुद्यते दण्डैः, उ	145	३	152
न प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्याम्, पू	112	३	१२

	पुट.	काण्ड.	कारिका
न ब्रह्म शब्दधीराम्यम्, उ	184	3	108
न जिद्यते च तद्भावः, पू	149	2	169
न भेदभासानुमृजाति, उ	97	3	63
न भेदो वस्तुनो रूपम्, पू	47	2	5
न मानान्तरलब्धार्थ, पू	79	3	14
न रूपसिद्धये तावत्, उ	152	3	173
न शब्दमात्रसामर्थ्य, पू	92	3	23
न छद्मदृकमत्येति, उ	31	3	40
न संनिहितजं तच्च, उ	45	2	3
न संसर्गः पदार्थानाम्, उ	111	3	89
न स कल्पयितुं शक्यः, पू	104	3	85
न स्वज्ञानादसत्यस्मिन्, पू	139	3	127
न हि कारणसञ्ज्ञावे, पू	140	3	156
न हि पूर्वावमर्शेन, उ	97	3	59
न हि भिन्नार्थसंसर्ग, पू	115	3	102
न हि ब्रीहदिविषयम्, उ	114	3	100
नाग्रहः प्राक्कोऽभावः, पू	142	3	140
नात्मा ज्ञातस्तथा स्वस्वत्, पू	151	3	172
नादृष्टेऽसंप्रयुक्ते वा, उ	137	3	123
नानात्वादर्थवत्ता वत्, उ	61	2	20
नानावभासो चित्रम्, पू	61	2	15
नान्यथास्य भावे, उ	92	3	42
नाप्योपसंश्रयावद्यम्, पू	104	3	79
नाभावभिन्ना व्यवहृत्, पू	94	3	50
नायं तदुपनीतार्थ, पू	142	3	141
नास्तीति धीव्यवहनी, उ	93	3	46
नास्मिन्नयं नायमयम्, पू	57	2	11
नियोगानुप्रवेशोऽतः, पू	152	3	179

	पुट.	काण्ड.	कारिका.
नियोगानुप्रवेशोऽस्ति, पू	113	3	95
निरपेक्षं प्रमाणंशे, उ	95	3	56
निरपेक्षमिदार्थं तु, पू	95	3	54
नृबुद्धिपूर्वतैवेत्यम्, पू	82	3	21
नेदंप्रथमता लभ्या, पू	104	3	82
नैकज्ञानं समक्ष्यैकम्, उ	70	2	26
नैकत्व आगमस्तेन, उ	39	2	1
नैकान्तः सर्वभावानाम्, पू	69	2	25
नैतन्न हि प्रवर्तेत, उ	137	3	115
नैरपेक्ष्यं यदि न तत्, पू	86	3	34
नोद्रेकहेतवो दोषाः, पू	145	3	153

प

पदं स्वधर्मं व्युत्क्रामत्, पू	103	3	78
पदानां रचना तत्र, उ	101	3	71
पदार्थान्तरतुल्यत्वात्, पू	111	3	89
पदार्थान्तरवत्तत्र, पू	104	3	80
पदार्थान्तरवत्तेन, पू	104	3	83
पदार्था विध्यपीनात्म, पू	101	3	71
परप्रवृत्तेरेतन्नम्, पू	158	4	11
परप्रवृत्त्यभावेऽपि, उ	79	3	12
परस्परव्यपेक्षत्वम्, पू	81	3	18
परस्यापि हि तत्रैव, पू	146	3	159
परेण शब्दावगते, उ	104	3	79
पश्चाद्विषयं प्रत्येति, उ	142	3	145
पित्रादिविषयेऽपेक्षा, उ	50	2	6
पिपासतश्च सल्लिम्, उ	139	3	128
पुरुषार्थः स्वयं ब्रह्म, पू	158	4	10

	पुट.	काण्ड.	कारिका.
पूर्वावमर्शः स इति, पू	98	3	65
पौरुषेयीमपेक्षां च, पू	48	2	6
प्रचक्षते येऽपि सत्ताम्, पू	95	3	58
प्रज्ञाक्रियोपासनाधि, उ	112	3	98
प्रतिपत्तिर्विशिष्टापि, उ	135	3	113
प्रतिपत्तिविधौ तुल्यम्, पू	112	3	92
प्रतिपन्नन्तरे बोधः, पू	104	3	84
प्रतिष्ठितं च विज्ञानम्, पू	71	2	28
प्रत्यक्षं कार्यमेवं च, उ	146	3	156
प्रत्यक्षानुमयोरेवम्, उ	81	3	17
प्रत्येकमनुविद्धत्वात्, पू	72	2	31
प्रथमं जायते तस्मात्, पू	98	3	68
प्रथमस्य प्रविलम्बः, उ	157	4	3
प्रमाणं कार्यविक्षेपम्, उ	98	3	67
प्रमाणयोगमात्रं चेत्, उ	88	3	37
प्रमाणविषयत्वस्य, उ	92	3	43
प्रमाणस्य न चैतावत्, उ	158	4	5
प्रमाणान्तरगम्येऽर्थे, उ	101	3	72
प्रमाणान्तरभिन्नार्थे, उ	95	3	53
प्रमाणान्तरयात्ये, पू	79	3	13
प्रमाणान्तरसंबन्धे, उ	79	3	15
प्रमाणान्तरसंबन्धे, पू	88	3	27
प्रमाणान्तरसिद्धत्वे, उ	151	3	172
प्रमाणान्तरसिद्धार्थे, पू	102	3	76
प्रमिते च न जिज्ञासा, उ	88	3	38
प्रलीनब्रह्मग्राह्यं, उ	115	3	101
प्रलीनज्ञानविज्ञेयं, उ	95	3	57
प्रवर्तते यत्तत्रैव, पू	137	3	117

	पुट.	काण्ड.	कारिका.
प्रविलीनप्रपञ्चन, पू	...	157	4 4
प्रवृत्तिनियमो न स्यात्, पू	...	141	3 137
प्रवृत्तिभेदः सादृश्यात्, पू	...	137	3 118
प्रवृत्तिहेतुमात्रं च, उ	...	104	3 84
प्रवेदयन्तु वेदान्ताः, पू	...	96	3 58
प्रसक्तप्रतिषेधात्मा, उ	...	142	3 139
प्राप्ता प्रमितनष्टेन, पू	...	88	3 38
प्राप्ते स्याद्वैक्यसंविज्ञौ, पू	...	42	3 144
प्रामाण्यमस्य यत्रास्तु, पू	...	110	3 87
प्रायश्चित्तदिशा बन्ध, पू	...	129	3 107
प्रीतिमध्यस्थताशोकाः, उ	...	68	2 24
फ			
फलं विधेयावगमात्, पू	...	76	3 3
फलसाधनशक्तौ चेत्, उ	...	111	3 88
ब			
बन्धहेतुरविधात्मा, पू	...	129	3 108
बुद्ध्यन्तरस्य वैयर्थ्यम्, पू	...	65	2 20
भवत्वधीतिभेदस्य, उ	...	74	3 1
भवत्वेवं तथापीष्ट, उ	...	147	3 162
भवेदितरथा कृत्स्नः, उ	...	77	3 7
भिद्येतोत्तरकाले वा, उ	...	85	3 31
भूतार्थ इति नोपास्यः, उ	...	152	3 179
भूतार्थमपि सापेक्षम्, उ	...	83	3 28
भूमौ निरुवातं निर्लिङ्गम्, पू	...	91	3 40

	पुट.	काण्ड.	कारिका
भेदग्रहापवादेन, पू	...	...	142 3 148
भेदप्रपञ्चविलय, उ	...	...	23 1 2
भेदान्तर्धानसामर्थ्यम्, उ	...	...	61 2 13
भेदाभेदावभासे द्वे, पू	...	...	59 2 12
भेदाबलम्बनो भेदः, उ	...	...	72 2 30
भेदेषु त्वप्रतिष्ठत्वम्, उ	...	...	71 2 28
भेदो यथा तरङ्गाणाम्, उ	...	...	72 2 31
अमेषु नियमो दोषात्, उ	...	...	140 3 181
म			
मणिष्कं बीक्षितवतः, उ	...	...	98 3 65
गते यदि ततः प्राप्तम्, पू	...	...	87 3 37
मनसोऽनुपघाताच्च, पू	...	...	140 3 136
मयेति वक्रभावेन, पू	...	...	95 3 57
मानादेव यतो बुद्धिः, उ	...	...	85 3 30
मानान्तरव्यपेक्षत्वात्, पू	...	...	83 3 25
मानान्तरस्याविषये, उ	...	...	79 3 11
मानान्तरस्येति मतम्, उ	...	...	157 4 4
मानान्तरासंभवेऽपि, उ	...	...	82 3 21
मानामावं यदि क्षुण्णम्, पू	...	...	93 3 47
मा स्म भूदविशेषण, उ	...	...	46 2 4
मीयमानैकरूपेषु, उ	...	...	58 2 11
मेयत्वमेव सत्ता सत्, उ	...	...	87 3 35
यः प्रतीतिविरोधस्तु, उ	...	...	144 3 149
यथा तत्त्वज्ञानविधिः, उ	...	...	113 3 96
यथा तत्रानिमित्तत्वात्, पू	...	...	146 3 160
यथानुवृत्तव्यवहार, पू	...	...	73 2 33
यथान्यमानव्यातिभेद, पू	...	...	155 3 188

	पुट.	काण्ड.	कारिका.
यथा प्रपञ्चशून्यत्वे, उ	149	3	169
यथैव भिन्नशक्तीनाम्, उ	56	2	9
यदि वारिविभवावानाम्, पू	67	2	22
यस्मात् सत्यपि सामान्य, पू	98	3	67
ये च ख्याती तु रजत, उ	142	3	140
र			
रजतस्य स्मरंश्चक्षुः, उ	142	3	144
रजते ता प्रवृत्तिश्चेत्, पू	137	3	116
रूपान्वयः प्रत्ययस्य, पू	97	3	64
रूपावभासे दृष्टं तु, पू	149	3	168
ल			
लब्धरूपे क्वचित् क्वचित्, पू	44	2	2
ल्यविक्षेपभेदश्च, पू	149	3	167
लयो निबल्यो न तथा, उ	148	3	166
लाघवान्न तु भिन्नानाम्, उ	72	2	32
लोकावगतसामर्थ्यः, उ	82	3	23
लोके वेदे न व्यपेक्षा, उ	82	3	22
लौकिकस्य प्रसङ्गश्च, उ	81	3	19
लौकिकेऽपूर्वसंयोगः, पू	111	3	88
व			
वचः प्रसङ्गके पुरुषः, उ	88	3	26
वचः स्यादनुवादश्च, उ	78	3	10
वर्तमानप्रमायोगः, उ	87	3	36
वेदरिव यदा भाव, पू	54	2	9
विद्यैव चाह्वया शान्ता, उ	119	3	106
विधानमन्तरेणातः, उ	44	2	2
विधानमेव नैकस्य, पू	46	2	4
विधिः क्रियामोक्षरत्वात्, पू	135	3	112

	पृ.	काण्ड.	कारिका
विधिः स्वसिद्धिनिष्ठो वा, पू	...	...	135 ३ 110
विधिमाचक्षते धीराः, पू	...	...	114 ३ 98
विधिरन्योऽनवस्थानात्, उ	...	...	75 ३ 2
विधिर्नारूपितपदः, उ	...	...	135 ३ 109
विधिर्निविषयस्तुल्यम्, पू	...	...	102 ३ 74
विधिर्नैवं कस्य हेतोः, उ	...	...	102 ३ 75
विधेर्विना कार्यशून्यम्, पू	...	...	78 ३ 10
विष्यर्थसिद्धये वेदे, उ	...	...	101 ३ 73
विनियोगस्तत्र तेन, पू	...	...	11 ३ 20
विनियोगादधिगतिः, पू	...	...	135 ३ 111
विपर्ययानभ्युपाये, उ	...	...	142 ३ 148
विपर्यये फलाभावात्, पू	...	...	146 ३ 157
विपर्यये हि नितराम्, पू	...	...	145 ३ 154
विपर्ययो न हि भवेत्, पू	...	...	139 ३ 129
विपर्ययोऽन्वं स्परतः, पू	...	...	139 ३ 125
विलक्षणत्वमस्यत्वे, उ	...	...	98 ३ 66
विवेकग्रहणाभावात्, उ	...	...	142 ३ 146
विवेकविज्ञानमिदम्, उ	...	...	142 ३ 142
विशिष्टस्य च नास्त्यत्वे, उ	...	...	93 ३ 46
विशिष्टान्यक्रियानोर्वा, पू	...	...	135 ३ 113
विशिष्टार्थगतिसिद्धिर्नितः, पू	...	...	101 ३ 73
विशिष्टार्थनपुक्ता हि, उ	...	...	111 ३ 90
विशिष्टार्थात्रैगत्यान्य, उ	...	...	102 ३ 74
विशेषज्ञानतोऽध्यक्षे, उ	...	...	139 ३ 126
विशेषस्मरणाच्चापि, उ	...	...	140 ३ 132
विशेषो न हि गम्येत, पू	...	...	80 ३ 17
विषयं न ययानिद्ध, पू	...	...	103 ३ 77
वेदे नियोगनिष्ठत्वम्, पू	...	...	82 ३ 22

	पुट.	काण्ड.	कारिक.
व्यभिचारात् प्रमेयत्वे, उ	144	3	151
व्यभिचारादसामर्थ्यम्, पू	144	3	151
व्यवहारे परोपार्थौ, पू	62	2	16
श			
शक्यापूर्वविशेषस्य, उ	156	4	2
शङ्क्यते ग्रहणेऽप्येवम्, उ	145	3	160
शब्दस्तदर्थकार्यत्वे, पू	147	3	163
शब्दादेव मिते योऽपि, उ	104	3	78
शब्दाद्बोद्धुश्चानुमानम्, उ	104	3	82
शब्दाद्यदात्मविज्ञानम्, पू	74	3	1
शब्दार्पितेन रूपेण, पू	151	3	173
शब्देन निश्चये तस्मात्, उ	76	3	4
शब्दैकगम्य उक्तः स्यात्, पू	143	3	149
श्वेते पीतम्रमो हृष्टः, पू	140	3	130
स			
संबन्धमात्रावसितम्, उ	99	3	68
संबन्धयोग्यरूपेण, पू	111	3	90
संहतास्त्रिलमेदोऽतः, पू	37	1	3
सति स्मृतिविद्वेषे च, उ	140	3	134
सत्तां न साधयन्नेव, पू	135	3	114
सत्त्वान्वयात् तत्सिद्धिः, उ	135	3	112
सदस्तेऽपि सोऽस्त्येव, पू	97	3	62
सद्यः प्रसालयन्ती, उ	159	4	12
समवायकृतं तच्चेत्, पू	60	2	13
समानमेतदर्थं च, पू	112	3	93
सर्वज्ञानानि मिथ्या च, उ	141	3	137
सर्वत्र पुरुषार्थत्वम्, उ	77	3	8
सर्वत्र स्यात्तथाभावः, उ	146	3	159

	पुट.	काण्ड.	कारिका
सर्वप्रत्ययवद्ये वा, पू	157	4	3
सर्वात्मना त्वनुगमः, उ	97	3	62
सर्वात्मनार्थो ज्ञानेन, पू	141	3	138
सर्वाविद्याप्रविलये, उ	129	3	107
सर्वा ह्यग्रहबाधेन, पू	142	3	142
सापेक्षतायाः को हेतुः, पू	79	3	15
सामानाधिकरण्येन, पू	144	3	150
सामान्यं न हि वस्तुत्वात्मा, पू	66	2	21
सामान्यदृष्ट्या रजतात्, पू	142	3	145
सामान्यरूपभूयस्त्वे, पू	88	3	66
सामान्येन पदार्थत्वे, पू	156	4	2
सोपायमन्यत् तर्हीदिम्, पू	115	3	101
स्मर्यमाणे प्रचलितम्, उ	88	3	39
स्मृतं प्रत्यक्षतो भिन्नम्, पू	138	3	124
स्मृतद्वयाविवेकोत्थम्, उ	139	3	125
स्मृतिरित्यपि विज्ञानम्, उ	140	3	133
स्यादक्षमपि सापेक्षम्, उ	81	3	18
स्याल्लिङ्गमपि सापेक्षम्, उ	86	3	33
स्वरूपनिष्ठाच्छब्दात्, पू	153	3	181
स्वरूपानर्पणादेवम्, पू	146	3	158
स्वर्गकामो यत्नेनैव, पू	75	3	2
स्वसंबन्धितया मानम्, पू	86	3	32
स्वात्मस्थितिः सुप्रशान्ता, उ	115	3	103
ह			
हन्त तर्हि स्वरूपे तत्, पू	112	3	94
हन्तास्य गोचरो नास्मात्, उ	88	3	25
हन्तैकस्यैव तर्तिकं न, पू	61	2	14
हेमेव पारिहार्यादि, उ	37	1	3

APPENDIX III.

ब्रह्मसिद्धावुदाहृतानां ग्रन्थान्तरस्थवाक्यानामकारादिक्रमेणानु
क्रमणिका, भाकरश्च ।

वाक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	भाकरः.
अथ यदतः परो दिवः	... 124	6	Chand. 8-13-7.
अथ योऽन्ययातः ..	... 121	3	do. 7-25-2.
अथ योऽन्याम् ...	... 120	6	Bṛh. 1-4-10.
अथातो धर्मजिज्ञासा	... 116	9	Mim. Sū. 1-1-1.
अदृष्टं द्रष्टुं ...	... 128	6	Bṛh. 3-8-11.
अध्यारोपापवादाभ्याम्	... 26	22	Cf. Sarva. V. 8. 8. S. 295—vide Śāṅkara- bhāṣya on Gīta 18-18.
अनश्नन्नन्योऽमिवाकशीति	... 31	16	Muṇḍ. 3-1-1.
अनादिरप्रयोजना च ..	10	14	.....
	38	1	
अनारब्धकार्ये एव तु	... 130	5	Brahm. Sū. 4-1-15.
अनेन जीविनात्पना ...	... 10	4	Chānd. 6-3-2.
	31	19	
अपहतपाप्मा विपरः	... 152	3	do. 8-7-1.
अपि च पौरुषमाह्वयनात्	... 80	3	Śab. Bhāṣ. 1-1-2.
अमयं वै ब्रह्म ...	... 21	3	Bṛh. 4-4-25.
अमज्जन्ममिति ...	... 124	3	Chānd. 8-6-6.
अरश्च ह वै ष्यश्चार्णवौ	... 122	18	do. 8-5-3
अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः	... 41	22	Mim. Sū. 1-2-40.
	77	6	
	77	9	
अक्षरीरं वाव सन्तम्	... 34	20	Chānd. 8-12-1
	119	6	
असौ वाव लोकः ...	... 136	16	do. 5-4-1.
अस्तिर्भवन्तीपरः ...	... 85	6	Mahā-Bhāṣ. 2-3-1.

वाक्यानि.	पुटम्.	पंक्तिः.	आकरः.
अस्थूलमनण्वह्वलम् ...	...	5	1
		20	1
		20	10
		26	13
		30	17
		157	6
अहं मनुरभवम् ...	...	18	1
अहं रुद्रेभिर्वसुभिः ...	...	17	23
आ			
आग्नेयोऽष्टाकपालः ...	...	114	8
आत्मनस्तु कामाय	...	154	21
आत्मनि विज्ञाते सर्वम्	...	8	11
आत्मरतिरात्मक्रीडः	...	128	1
आत्मलाभात् परम्	...	116	6
आत्मानं चेद्विजानीयात्	...	24	13
आत्मेत्येवोपासीत ...	...	113	10
आत्मैवेदं सर्वम् ...	...	6	10
		20	16
आनन्तर्यं हाचोदितम्	...	109	13
आनन्दं ब्रह्म	...	3	27
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्	...	122	5
आश्रुतं तच्छब्दं स्थानम्	...	124	4
इ			
इदं सर्वं पश्यन्नात्मा	...	152	3
		154	21
इन्द्रो भगवाभिः ...	...	6	11
		125	16
इयं मानवमावर्तम् ...	...	124	2
उ			
उतामृतत्वस्य ...	...	55	6
उदितुः सर्वेभ्यः ...	...	128	11

Brh. 3-3-8.

Brh. 1-4-10

Rg. V. 10-135-1.

Tait. Sam. 7-5-21-1.

Brh. 2-4-5.

do. 4-5-6.

Chând. 7-25-2.

Āpa. Adhy. 2.

Brh. 4-4-12.

do. 1-4-7.

Chând. 7-25-2.

Ślō. Var. page 681.

Brh. 3-9-28.

Tait. 2-4-1.

Viṣṇu. 2-8-96.

Brh. 2-4-6.

do. 2-5-19.

Chând. 4-15-5.

Pur. Śuk. 3.

Of. Chând. 1-6-7.

वाक्यानि.	पृष्ठ.	पङ्क्तिः	आकरः.
ऋ			
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य ...	27	18	} Manu. 6-3-5.
	36	11	
ए			
एकममृतमजम् ...	4	17	Nra. Uta. 1.
एकमेवाद्वितीयम् ...	4	24	} Chand. 6-2-1.
	6	22	
	125	13	
एतद्ब्रह्म वै तत्पूर्वे ...	36	7	Kaus. 2-4.
एतस्माज्जायते प्राणः ...	100	9	Mund. 2-1-3.
एतस्य वा अक्षरस्य ...	127		Brh. 3-8-9.
एतस्यैवानन्दस्य ...	126	18	do. 4-3-32.
एतावानस्य महिमा ...	56	2	Pur. Suk. 3.
एतेनैव परं पुरुषम् ...	17	14	Praśna. 5-5.
एष श्रुताधिपतिः ...	127	14	Brh. 4-4-22.
एष लोकपालः ...	127	14	Kaus. 3-8.
एषोऽस्य परम आनन्दः ...	116	3	Brh. 4-3-32.
ऐ			
ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् ...	124	16	} Chand. 6-8-7.
	155	4	
ओ			
ओंकार इवेदं सर्वम् ...	17	12	Chand. 2-23-3.
ओमिति ब्रह्म ...	17	11	Tait. 1-8-1.
ओमिति युञ्जीत ...	17	9	Cf. Mahanārā. 24-2.
ओमित्यात्मानं ध्यायद्य ...	17	8	Mund. 2-2-6.
ओमित्येतद्दक्षरमुद्गीथम् ...	32	4	Chand. 1-1-1.
ओमित्येवोपासीत ...	154	20	Brh. 1-4-7.

शब्दार्थानि.	उट्.	पाङ्कः.	आकरः.
औ			
मौलपतिकस्तु शब्दस्य	... 84 108	2 } 7 }	Mīm. Sū. 1-1-5.
क			
कयमसतः सज्जायेत ...	... 20	17	Chānd. 6-2-2.
कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते	... 124	14	Muṇḍ. 1-1-2.
कामात्मता न प्रशस्ता,	... 3	25	Manu. 2-2.
कार्यकारणबद्धौ तौ	... 150	3	Mānd. Kār. 1-11.
किं प्रजया करिष्यामः	... 36	8	Bh. 4-4-22.
किमर्या वयमध्येष्यामहे	... 36	8	Bṛh. 6th Adh.—vide Jīvan-mukti-vivēka, p-2, Ānandāśrama.
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि	... 22 128 130	11 17 1 }	Muṇḍ. 2-2-8.
क			
गृहीत्वा वस्तुसद्भावम्	... 53	8	Śiṅ. Vār. page 482.
गोदोहनेन पशुकामस्य	... 27	3	Āpa.-Śr. Sū. 1-16-3
च			
चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः	... 74 155	3 } 12 }	Mīm. Sū. 1-1-2.
चोदना हि भूतं भवन्त्यस्य	... 74	8	Śāb. Bhāṣ. 1-1-1.
च			
जरद्रवः पादकचलाभ्याम्	... 101	9	.....
ज्ञानान्निःसर्गकर्माणि	... 22	10	Gītā. 4-37.
त			
तं विद्याकर्मणी समन्वाहभेते	... 32	8	Bṛh. 4-4-2.
तच्चैतप्रत्ययितस्फुरणान्तः	... 81	13	Śāb. Bhāṣ. 1-1-2.
तत्केन कं पश्येत् ...	... 4	13	Bṛh. 4-5-15.

वाक्यानि	पुटम्.	पङ्क्तिः.	आकरः.
तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्	... 133	18	Gītā. 2-57.
तत्तु समन्वयात् ...	... 155	8	Brahm. Sū. 1-1-4.
तत् त्वमसि ...	... 34	14	Chānd. 6-8-7.
	76	15	
	120	5	
	153	22	
	159	7	
तल को मोहः कः शोकः	... 122	6	Īśā. 7.
	125	6	
तत्सत्यं स आत्मा ...	... 125	15	Chānd. 6-8-7.
तथा विद्वान् पुण्यपापे	... 1.9	16	Chānd. 3-1-3.
तदन्तरस्य सर्वस्य ...	... 120	3	Īśā. 5.
तदयुक्तं प्रतिद्वयम्...	.. 58	7	Ślō. Vār. page 170.
तदात्मानमेवावेदेहम्	... 122	5	Brh. 1-4-10.
तदेतत्प्रेयः पुत्रात् ...	... 5	17	do. 1-4-8.
तदेतत् सत्यम् ...	... 100	11	Mund. 2-1-1.
तद्यथा शङ्कुना ...	... 17	11	Chānd. 2-23-3.
तद्यथाहिनिल्वयनी	132	1	Brh. 4-4-7.
तद्यथेषीकातूलम् ...	... 128	17	Chānd. 5-24-3.
तमेतं वेदानुवचनेन ...	... 36	14	Brh. 4-4-22.
तमेव भान्तमनुभाति	... 13	13	Kāthā. 2-2-15.
तमेव विदित्वातिभृश्या	... 128	7	Śvēta. 3-8.
तस्माद्यदन्यथा भन्तम्	... 147	3	Ślō. Vār. page 245.
तस्माद्द्विहा ...	... 17	18	Prasna. 5-2.
तस्य तावदेव चिरम् ..	... 129	19	Chānd. 6-14-2.
	130	2	
तस्य माता सर्वमिदम्	... 127	12	Kāthā. 5-15.
तस्य लिप्सार्थलक्षणा	... 116	12	Mīm. Sū. 4-1-2.
तस्याश्रमविकल्पमेके	... 36	6	Gaut. Dhar. 1-2-1
तावदेव चिरम् ...	... 131	9	Chānd. 6-14-2.

वाक्यानि.	पुटस.	पङ्क्तः.	आकरः.
तिष्ठति संस्कारवशात्	...	132 19	Saṅ. Kār. 67.
तेनेदं पूर्णं पुरुषेण ...	...	20 16	Mahānāra. 10-4.
तेऽक्षिपमभिसंभवन्ति	...	119 13	Brh. 6-2-15.
त्रिपात् ...	...	55 10	Pur. Sūk. 3.
द			
द्विवि ...	...	55 11	Pur. Sūk. 3
दिव्यो बभूवः पुरुषः	...	100 17	Mund. 2-1-2.
द्विष्टपूतं पदं न्यसेत्	...	92 8	Mann. 6-46.
दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माव	...	41 22	Sāb. Bhāṣ. 1-1-1
		75 20	
		77 12	
द्रष्टव्यः श्रोतव्यः ...	...	155 1	Brh. 2-4-5.
द्वितीयाद्वै भयं भवति	...	21 5	do. 1-4-2.
ध			
ध्रुवः ...	...	19 15	do. 4-4-20.
न			
न च पुनरावर्तते	...	31 9	Chānd. 8-15-1
		78 14	
		118 20	
न जातु कामः कामानाम्	...	2 16	Mann. 2-94
		30 7	
न तत्र स्या न सद्ययोगाः	...	126 5	Brh. 4-3-10
न तत्र भाति किंचन ...	...	31 16	do. 3-8-8.
न तस्मात्तान् अन्तःकामन्ति	...	122 13	Cf. Nṛs. Utt. 5.
न प्रेत्य संशयि...	...	9 14	Brh. 2-4-12.
न हि स्यात्सर्वो ब्रह्मणि	...	48 19	.....
न हि ब्रह्मैवेतिपरिच्छेदः	...	16 12	Brh. 4-3-23.
नानुभवावच्छेदः	...	154 18	do. 4-4-31.

वाक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	आकरः.
वान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा	... 126	18	Brh. 3-7-28.
	127	12	
नास्त्यकृतः कृतेन ...	... 32	15	Mund. 1-2-12.
नित्यं विभुं सर्वगतम्	... 120	4	do. 1-1-6.
नित्यः	... 19	15	Śveta. 6-13
निदिध्यासितव्यः	... 153	21	Brh. 2-4-5
	154	20	
निर्विकल्पकबाधोऽपि...	... 59	14	Ślō. Vār. page 171.
निर्विशेषं न सामान्यम्	... 38	1	do. do 548
निष्कलं निष्कियम्	... 120	7	Śveta. 6-19.
नेह नानास्ति किञ्चन	... 125	18	Brh. 4-4-19.
नैतं सेतुमहोरात्रे	... 128	19	Chānd. 8-4-1.
प			
परं चापरं च ब्रह्म	... 17	1	Praśna. 5-2.
परं ज्योतिरुपसंपद्य	... 78	12	Chānd. 8-3-4. 8-2-2.
	120	1	
	121	14	
पादोऽस्य विश्वा	... 55	8	Pur. Sūk. 3.
पुरुष एवेदं सर्वम्	... 55	8	do. 2.
पुरुषस्य विश्वा	... 10	21	Ślō. Vār. page 662.
पुरुषाशक्तिपरात्र	... 96	12	do. do. 74.
पूर्वात् नाबलीयस्त्वम्	... 43	10	Tant. Vār. page 819.
पूर्वाभाषणं नोत्पत्तिः	... 40	4	Ślō. Vār. page 62.
पूर्वार्थे पूर्वदोषव्ययम्	... 40	3	Mīm. Sū. 6-5-5-1.
	42	3	
प्रज्ञां कुर्वति	... 113	9	Brh 4-4-21.
	114	10	
	153	21	
प्रयोजनमनुद्दिश्य	... 10	16	Ślō. Vār. page 653.
प्रामाण्यस्थापनं तु	... 108	5	do. do. 96.

वाक्यानि व	पुट्य.	पङ्क्तिः.	आकरः.
ब्रह्मणा सह ते सर्वे...	... 128	19	Kūrma. I. 12-269,
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति	... 34	16	Mupñ. 3-2-9.
	122	4	
ब्रह्म संपद्यते ...	... 119	19	Bra. Bin 6
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति	... 121	19	Brh. 4-4-6.
	122	13	
म			
मावांशेनैव संयोगः	.. 56	21	Ślō. Vā. page 479.
भिद्यते हृदयग्रन्थिः...	... 38	12	Mupñ. 2-2-8.
	129	16	
भोगाम्ब्यासमनु ...	... 2	17	Yōga. Bhāṣ. 2-15.
	30	7	
भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा	.. 180	5	Brahm. Sū. 4-1-19.
	183	15	
म			
मनामयः प्राणशरीरः ..	... 122	16	Chānd. 3-14-2.
मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः	... 35	17	Brh. 2-4 5.
महत्त्वेनेकद्रव्यसमवायात्	... 61	25	Cf. Vaiś. Sū. 4-1-6.
महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ...	... 28	2	Manu. 2-28.
मुनीनामप्यहं व्यासः	... 128	5	Gītā. 10-37.
य			
य आत्मापहतपाप्मा	... 135	22	Chānd. 8-7-1.
य इह नात्रैव पश्यति	... 6	15	Brh. 4-4-19.
यज्ञेन दानेन ...	... 37	1	do. 4-4-22.
यतो वा इमानि भूतानि	... 157	6	Tait. 3-1.
यत्र त्वस्य सर्वमाल्मैव	... 16	13	Brh. 4-5-15.
यथाग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गाः	... 100	4	do. 2-1-20.
यथा पुष्करपलाशे ...	... 134	15	Chānd. 4-14-3.
यथा लोके मधुकृतः	... 119	15	Cf. do. 6-9-1.
यथा सुदीप्तात्पावकात्	... 100	13	Mupñ. 2-1-1.

वाक्यानि.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	आकरः.
यथा सोम्येमा नद्यः	119	15	Chānd. 6-10-1.
यथोर्णनाभिः सृजते	100	7	Mund. 1-1-7
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	30	3	Kaṭha. 2-3-14.
यादं बेतरया ब्रह्मचर्यादेव	36	6	Jabala. 4.
यदेव विद्यया करोति	31	25	Chānd. 1-1-10.
यद्भूत यच्च भव्यम् ..	55	3	Pur. Śā. 2.
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम् ...	128	6	Gī. 10-41.
यमिच्छेत्तमावसेत् ...	36	6	.....
यस्तमात्मानमनुविद्य ...	118	16	Cf. Chānd. 8-7-1.
यस्मिन् विक्रियमाणे ...	19	16	Cf. Mahā-Bhāṣ. 1.1-1
यस्य पर्णमयी जुहः	31	4	Tait. Saṁ. 3-5-7-2.
यस्यां जाग्रति भूतानि	135	19	Gī. 2-69.
यस्यैते चत्वारिंशत्	28	2	Gaut. Dhar. 8-22.
येन केनचन यजेतापि	27	21	.....
यो वा एतदक्षरम् ...	32	1	Brh. 3-8-10.
योऽसावादित्ये पुरुषः	128	9	do. 3-9-12.
यो हि यदिच्छति सः	116	9	Vidhi-Vi page 460.
व			
वस्त्वसंकरसिद्धिश्च	57	1	Ślō. Vār. page 473.
वागेव विश्वा भूतानि	17	21	.....
वाचारम्भणं विकारः	120	12	
	126	6	
	157	16	Chānd. 6-1-4.
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ...	4	20	
	5	10	
	15	25	
	20	20	Brh. 3-9-28-7.
	126	2	
	126	17	
विज्ञाय प्रज्ञां कर्वाति	154	3	do. 4-4-21.

वाक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	आकरः.
विद्यया तदारोहन्ति	.. 118	16	} .....
	123	5	
विद्ययामृतमश्नुते ...	... 118	16	} Īśa. 11.
	120	10	
विद्यां चाविद्यां च ...	... 13	3	do. 11.
विरजः पर आकाशात्	... 154	14	Brh. 4-4-20.
विविदिषन्ति यज्ञेन ...	... 27	21	do. 4-4-22
विष्णुरुपांशु यष्टव्यः	... 124	19	} Tai. Sam. 2-6-6.
	155	4	
विहितत्वाच्चाश्रम ...	... 36	17	Brahm Sū. 3-4-32.
वृत्तं प्रमाणलक्षणम् ...	... 155	15	Śab. Bhaṣ. 2-1-1.
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः	... 75	11	} Manu. 2-165.
	75	19	
वेदान्तविज्ञान ...	... 2	10	Mund 8-3-4.
ब्रह्मिन् प्राक्षति ...	... 3	2	} Āpa. Śr. Sū. 1-9-1.
	148	12	
श.			
शतं चैका च हृदयस्य	... 119	9	Kaṭha. 2-3-16.
स.			
स एकधा भवति ...	... 126	8	Chānd. 7-26-2.
स एष नेति नेति ...	... 12	13	} Brh. 3-9-26
	20	9	
	26	20	
स एष महानजः ...	... 37	22	Cf. do. 4-4-24.
स कुरु कुर्वीत ...	... 113	9	} Chānd. 3-14-1.
	153	21	
	154	8	
स तत्र पर्येति ...	... 127	17	Chānd. 8-12-3.
सत्तैव सर्वभेदयोनेः	... 37	23	.....
सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म	... 15	24	} Tait. 2-1-1.
	115	22	
सत्यमाकृतिसंहारे ...	... 26	21	Vāk. Pad. 3-2-11.

वाक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	आकटः.
सत्संप्रयोगे ...	84	5	Mim. Sū. 1-1-4.
सदेव सोम्येदमग्रे ..	76	14	Chānd. 6-2-1.
	124	15	
सर्वं दर्शनमन्यूनम् ...	13	14	.....
सर्वगन्धः सर्वरसः ...	19	23	Chānd. 3-14-2.
सर्वज्ञः ...	127	6	Mund. 1-1-9.
सर्वस्येशानः ...	127	1	Brh. 5-6-1.
सर्वाश्च कामानामोति ...	126	9	Chānd. 8-7-1.
सर्वाणि ह वा इमानि ...	100	4	do. 1-9-1.
सर्वापेक्षा च यज्ञादि ..	86	23	Brhm. Sū. 3-4-26.
सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते ...	129	1	Chānd. 8-4-1.
सर्वेश्वरः ...	127	6	Mānd. 6.
स विजिज्ञासितव्यः ...	151	15	Chānd. 8-7-1.
सु यदि पितृलोककामः ...	118	18	do. 8-2-1.
स यावत् क्षिप्येन्मनः ...	118	12	do. 8-6-5.
स यो ह वैतत्परमम् ...	119	18	Mund. 3-2-9.
स सर्वाश्च लोकानामोति ...	126	13	Chānd. 8-7-1.
स स्वराड् भवति ...	120	18	do. 7-25-2
	126	9	
	126	14	
सहस्रशीर्षा ...	55	3	Pur. Sūk. 1.
सहोत्पत्तिविनाशो ...	53	6	.....
स्वमादिबद्धविद्यायाः ...	11	16	Śīō. Vār. page 633
स्वर्गकामो यजेत ...	74	18	Tait. Sath. 2-5-5.
	75	23	
	140	15	
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ...	75	10	Tait. Āraṇ. 2-15.
स्वाभाविकीमविद्याम् ...	11	25	Śīō. Vār. page 668.
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ...	121	18	Chānd. 8-3-4.
ह.			
द्विरप्यश्मश्रुः ...	128	9	do. 1-6-6.

APPENDIX IV.

ब्रह्मसिद्धाब्रुदाहृतानां वाक्यानां यान्याकरभूतानि ग्रन्थान्तराणि
तेषामनुक्रमणिका.

Vide Br. Siddhi.

आपस्तम्बश्रौतसूत्राणि	...	Page 27, line 3; page 31, line 2; page 148, line 12.
आपस्तम्बीयाध्यात्मपटलम्	...	Page 116, line 6.
ईशावास्योपनिषत्	...	Page 13, line 3; page 115, line 16; page 120, lines 3, 16; page 122, line 6; page 125, line 6.
ऋग्वेदसंहिता	...	Page 17, line 23.
कठोपनिषत्	...	Page 13, line 13; page 30, line 3; page 119, line 9; page 127, line 12.
कूर्मपुराणम्	...	Page 123, line 19.
कौषीतक्युपनिषत्	...	Page 36, line 7; page 127, line 14.
गौतमधर्मसूत्राणि	...	Page 28, line 2; page 36, line 6.
छान्दोग्योपनिषत्	...	Page 4, line 24; page 6, lines 10, 22; page 10, line 4; page 17, lines 11, 12; page 19, line 23; page 20, lines 16, 17; page 31, lines 9, 19, 25; page 32, line 4; page 34, lines 14, 20; page 76, lines 14, 15; page 78, lines 12, 14; page 100, line 4; page 113, line 9; page 118, lines 16, 18, 20; page 119, lines 6, 12, 15; page 120, lines 1, 5, 12, 18; page 121, lines 3, 14, 18; page 122, lines 16, 18; page 124, lines 2, 3, 6, 15, 16; page 125, lines 13, 15; page 126, lines 6, 8, 9, 13, 14; page 127, line 17; page 128, lines 1, 9, 11, 17, 19; page 129, lines 1, 19; page 130, line 2; page 131, line 9; page 134, line 15; page 135, line 122; page 136, line 16; page 151, line 18; page 152, line 3; page 153, lines 21, 22; page 155, lines 4, 8; page 157, line 16.
जाबालोपनिषत्	...	Page 36, line 6.
तन्त्रार्थिकम्	...	Page 43, line 10.
तैत्तिरीयसंहिता	...	Page 31, line 4; page 74, line 18; page 75, line 23; page 114, line 8; page 124, line 19; page 148, line 15; page 155, line 4.
तैत्तिरीयारण्यकम्	...	Page 75, line 10.

Vide Br. Siddhi.

तैत्तिरीयोपनिषत् ...	... Page 15, line 24; page 17, line 11; page 122, line 5; page 155, line 22; page 157, line 6.
ऋसिंहोत्तरतापन्युपनिषत् ...	... Page 4, line 17; page 122, line 13.
पुरुषसुक्तम् ...	... Page 55, lines 2, 3, 5, 6, 8, 10, 11.
प्रश्नोपनिषत् ...	... Page 17, lines 1, 14, 18.
बृहदारण्यकोपनिषत् ...	.. Page 3, line 27; page 4, lines 13, 20; page 5, lines 1, 10, 17; page 6, lines 11, 15; page 8, lines 11, 14; page 12, line 13; page 15, line 25; page 16, lines 12, 13; page 18, line 1; page 19, line 15; page 20, lines 1, 9, 10, 20; page 21, lines 3, 5; page 26, lines 13, 20; page 27, line 21; page 30, line 17; page 31, line 16; page 32, lines 1, 3; page 34, line 18; page 35, line 17; page 36, lines 8, 14; page 37, lines 1, 22; page 100, line 4; page 113, lines 9, 10; page 114, line 10; page 116, lines 2, 3; page 119, line 13; page 120, line 6; page 121, line 19; page 122, lines 5, 13; page 125, lines 13, 18; page 126, lines 5, 17, 18; page 127, lines 1, 12, 14; page 128, lines 6, 9; page 132, line 1; page 152, line 3; page 153, line 21; page 154, lines 3, 14, 18, 20, 21; page 155, line 1; page 157, line 6.
ब्रह्मविन्दूपनिषत् ...	... Page 119, line 19.
ब्रह्मसूत्राणि ...	... Page 36, lines 17, 23; page 130, line 5; page 133, line 15; page 155, line 8.
भगवद्गीता ...	... Page 22, line 10; page 128, lines 5, 6; page 133, lines 18, 19.
मनुस्मृतिः ...	... Page 2, line 16; page 3, line 25; page 27, line 18; page 28, line 2; page 30, line 7; page 36, line 11; page 75, lines 11, 19; page 92, line 8.
महानारायणोपनिषत् ...	... Page 17, line 9; page 20, line 16.
महाभाष्यम् ...	... Page 19, line 16; page 85, line 6.
माण्डूक्योपनिषत् ...	... Page 127, line 6.
माण्डूक्योपनिषत्कारिका ...	... Page 150, line 3.

Vide Br. Siddhi.

मीमांसासूत्राणि	...	...	Page 40, line 3 ; page 41, line 22 ; page 42, line 3 ; page 74, line 3 ; page 77, lines 6, 9 ; page 84, lines 2, 5 ; page 106, line 7 ; page 116, lines 9, 12 ; page 155, line 12.
मुण्डकोपनिषत्	...	...	Page 17, line 8 ; page 22, line 11 ; page 31, line 16 ; page 32, line 15 ; page 33, line 12 ; page 34, line 16 ; page 100, lines 7, 11, 12, 17, 19 ; page 119, lines 16, 18 ; page 120, line 4 ; page 122, line 4 ; page 123, line 10 ; page 124, line 14 ; page 127, line 6 ; page 128, line 1 ; page 129, line 16 ; page 130, line 1.
योगसूत्रभाष्यम्	...	...	Page 2, line 17 ; page 30, line 7.
वाक्यपदीयम्	...	...	Page 26, line 21.
विधिविवेकः	...	...	Page 116, line 9.
विष्णुपुराणम्	...	...	Page 124, line 4.
वैशेषिकसूत्राणि	...	...	Page 61, line 25.
शाबरभाष्यम् (मीमांसा)	...	...	Page 41, line 22 ; page 74, line 8 ; page 75, line 20 ; page 77, line 12 ; page 80, line 3 ; page 81, line 13 ; page 155, line 15
छोकवार्तिकम् (मीमांसा)	...	...	Page 10, lines 16, 21 ; page 11, lines 16, 25 ; page 38, line 1 ; page 40, line 4 ; page 55, line 8 ; page 56, line 21 ; page 57, line 1 ; page 58, line 7 ; page 59, line 14 ; page 96, line 12 ; page 108, line 5 ; page 109, line 13 ; page 147, line 3.
श्वेताश्वतरोपनिषत्	...	...	Page 19, line 15 ; page 120, line 7 ; page 123, line 7.
सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसंग्रहः	C.f.	...	Page 26, line 22.
सांख्यकारिका	...	...	Page 132, line 19.

APPENDIX V.

NOTEWORTHY REFERENCES TO THE BRAHMASIDDHI
IN OTHER WORKS.

प्रकरणपत्रिका by Śalikanātha.

“ तत्रान्यः पण्डितमन्यो मन्यते—नन्विदमसमञ्जसमुच्यते । सर्वत्र
ब्रुपाधिभेदमवगम्यौपाधिकशब्दानुविद्धः प्रत्ययो भवति, न पुनः प्रागेव
सह वा । इह च प्रमाणमेव जायमानमस्तीत्येवमेव जायते । प्रमाणोदयो-
त्तरकालं ह्यनया भवितव्यम् । किं च सत्यपि प्रमाणयोगे किञ्चिदस्तीति
गम्यते, किञ्चिच्चासीदिति, तथान्यद्भवित्यतीति । तत्र प्रमाणसंबन्धस्य वर्त-
मानत्वात् सर्वत्र वर्तमानसत्ताप्रत्ययेन भवितव्यम् । तदतिरेकिणि तु सत्त्वे
तस्य श्रेया व्यवस्थानाद्युक्तस्त्रिधावभासः । अपिच भूमितलनिस्वातेषु
चिरतरकालवर्तिषु प्रलीनज्ञातुपुरुषेषु लिङ्गादिरहितेषु सकलप्रमाणप्रत्यस्त-
मयेऽपि वर्तमानसत्तासंदेहः । स च प्रमाणसंबन्धातिरेकिणीं सत्तामन्तरेणा-
नुपपन्न इति । तदिदमनाकलितपदचनस्य केवलं गलगर्जितम् । ”

Vide page 28, line 24 of the Prakaraṇapañcika, Chowkhamba
Sanskrit Series No. 17 and of the Brahmasiddhi III-39 and 40.

“ कः पुनरेष मोक्षः ? अविद्यास्तमय इति केचित् । एवमेवाद्भि-
तीयमसंसृष्टं सकलोपाधिपरिशुद्धं ब्रह्म तदनाद्यविद्यावशेन शरीरादिसद्भि-
र्तौष्यमिन्द्रोपाधिकुशुभेतावभासमानं लब्धजीवव्यपदेशं सत् बद्धमिव कल्प्यते ।
अतोऽनाद्यविद्येव संसारः, निरविलविकल्प्यतीतपरिशुद्धविद्योदयात् तदस्तमय
एव मोक्षः । तदिदं श्रद्धाविजृम्भितमिति प्रमाणपरतन्त्राः । ”

Vide page 154, line 1 of the book referred to above and the Brahma-
siddhi III-106.

“ सोऽयमात्मीय एव बाणो भवन्तं प्रहरति—
लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते ।
विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य संभवः ॥ इति । ”

Vide page 155, line 6 of the book referred to above and the Brahma-
siddhi II-2.

“ तत्र केचित् पण्डितमानिन आहुः—कार्पणिकी सुरादिव्यवस्था भविष्यति । यथैकस्मिन्नेव शरीरे पादादिवेदनाव्यवस्था न व्यतिकीर्यते, तथा नानाशरीरेषु न व्यतिकरिष्यत इति । न हि पादगता वेदना शिरसि, शिरोगता वा पादे । न च वेदना पादादिव्येव समवेतेति शक्यते वक्तुम्, तेषामज्ञत्वात् । ज्ञाता हि वेदनाभिः सह संबध्यते, दुःखविशेषरूपत्वात् तासांमिति । तदिदं मन्दबालजनमोहनामिति वृद्धाः । ”

Vide page 159, line 11 of the book referred to above and o.f. the Brahmasiddhi page 7, line 1.

“ अत्रापर आह—सत्यं कार्यावगमादेव प्रवृत्तिः । इष्टसाधनतैव तु कार्यता, न परा काचित् । सैव प्रवृत्तिहेतुविधिरित्युच्यते । तदाह—

अपेक्षितोपायतैव विधिरिष्टो मनीषिभिः ।

ततो ब्रह्मवसायादिर्वा कस्मान्नामिधानतः ॥ ”

Vide page 178, line 2 of the book referred to above and the Brahmasiddhi III-104.

प्रकरणषष्ठिकाव्याख्या—न्यायसिद्धिः.

“ उक्तमेवार्थं कृत्स्नमनुद्वा मण्डनाचार्येणात्र किञ्चिद्दूषणमुक्तम् । तन्निराकर्तुं सोपालम्भमाह—तन्नान्ये इति । ”

Vide page 80, line 5 of the MS. described under R. No. 3647 of the Triennial Catalogue of Sanskrit MSS., in the Govt. Oriental MSS., Library, Madras, Vol. IV-C; and c.f. the Brahmasiddhi III-39 and 40.

“ तदेवमुद्वात्ताकारप्रत्ययविरहादेव निराकृते पदार्थस्वरूपातिरेकिणि महासामान्ये सत्तारूपे द्वैतप्रतिपादनपरतया चोदनायां प्रत्यक्षविरोधं दर्शयितुं मण्डनाचार्येण सन्नातविषयं प्रत्यक्षमिति साधितम्—

‘आहुर्विधातु प्रत्यक्षं न निषेद्ध विपश्चितः ।

नक्तव आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥’ इति । तदपि निराकृतमित्याह । ”

Vide page 82, line 4 of the MS. referred to above and the Brahmasiddhi II-1.

“यदुक्तं ब्रह्मसिद्धिकारेण—इतरेतराश्रयप्रसङ्गादेवं सर्वत्र भेदो ग्रहीतुं न शक्यते । तथाहि घटपटयोरिह भेदो गृह्यते । तत्र घटात् पटस्य भेदो ग्रहीतुमिष्टश्चेत् पूर्वमेव घटस्यापि भेदो ग्रहीतव्यः । इतरथा कस्मात् पटस्य भेदो गृह्यत इति ज्ञायेत? तेन पूर्वमेव घटस्य भेदं गृहात्वा घटात्पटस्य भेदे ग्रहीतव्ये स्पष्टमितरेतराश्रयं भवति । तन्न ॥”

Vide page 135, line 10 of the MS. referred to above and c.f. the Brahmasiddhi II-10.

“नन्वेवमपि अदेतरेतराभावयोर्भेदाद्भावस्य चान्यापक्षत्वात् पुनरपि भेदग्रहणेऽन्योन्याश्रयणमापद्यत इत्यत्राह—लब्धरूपे कश्चिद्विचिदितात् ॥”

Vide page 135, line 18 of the MS. referred to above and the Brahmasiddhi II-3.

नैष्कर्म्यसिद्धिः by Surēśvara.

“एवमुपसंहृते केचित् स्वमीदृशबलावष्टम्भादाहुः—यदेतत् वेदान्त-वाक्यादहं ब्रह्मेति विज्ञानं संप्रत्युद्यते तन्नैव स्वोत्पत्तिभावेणाज्ञानं निरस्यति । किं तर्हि? अहन्यहनि दाधीयसा कालेनोपासीनस्य सतो भावनोपचयान्निःशेषमज्ञानमपगच्छति ॥”

Vide page 55, line 3 of the Naiṣkarmyasiddhi, Bombay Sanskrit Series No. 38 and c.f. the Brahmasiddhi page 15, line 15 and page 154, line 2.

बृहदारण्यकभाष्यवार्तिकम् by Surēśvara.

“अन्ये तु पण्डितमन्याः संप्रदायानुसारतः ।
विज्ञायेति वचः श्रौतमिदं व्याचक्षतेऽन्यथा ॥
तच्चमस्यादिवाक्योत्थविज्ञानेन यथोदितम् ।
विज्ञाय वस्त्वसंसर्गि प्रज्ञां कुर्वीत यन्नतः ॥”

Vide page 1852, stanzas 796 and 797 of the Bṛhadāraṇyakaśāstra-
vārtika, Anandaśrama Sanskrit Series No. 16 and c.f. the Brahma
siddhi page 154, line 2.

ब्रह्मसूत्रभाष्यव्याख्या — भामती by Vācaspatimīśra-

“ अभ्यासे हि मयस्त्वमथस्य भवति, यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति, न न्यूनत्वं, प्राग्वोपचरितत्वम् । ”

Vide page 8, line 9 of the Bhāmati (Catuṣṣūtri), Nirṇayasagar Press Bombay, 1915 and the Brahmasiddhi page 6, lines 24 and 25.

“ यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति, स्वयं च जीर्वति; यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति; यथा वा क्रतकरजो रजोऽन्तराविले पयसि प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि भिन्दत् स्वयमपि भिद्यमानपमाविलं पाथः करोति, एवं कर्म अविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराण्यपामयत् स्वयमप्यपगच्छति । ”

Vide page 58, line 11 of the book referred to above and c.f. the Brahmasiddhi page 12, lines 17 and 25.

भामतीव्याख्या — कल्पतरुः by Amalānanda.

“ स्थितप्रज्ञः साधको न साक्षात्कारवानिति मण्डनमिश्रैरुक्तं दूषणमुद्धरति—स्थितप्रज्ञश्चेति । ”

Vide page 959, line 22 of the Kalpataru, Nirṇayasagar Press, Bombay, 1917 and c.f. the Brahmasiddhi page 130, line 19.

विधिविवेकव्याख्या — न्यायकणिका by Vācaspatimīśra.

“ महाभाष्यः —

सामान्यरूपमयस्त्वे तस्मात्तद्धं प्रकाशते ।

विलक्षणत्वमरूपत्वे चकारित तदनुद्भवात् ॥

इति, तदेतत् ब्रह्मसिद्धौ कृतश्रमाणां सुगममिति नेह प्रपञ्चितम् । ”

Vide page 80, line 15 of the Vidhivivēka with commentary Pandit Series No. XXV and the Brahmasiddhi III-66.

न्यायमञ्जरी by Jayantabhaṭṭa.

“ तदुक्तम्—

आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद्ध विपश्चितः ।
नैकत्वं आममस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ ”

Vide page 526, line 17 of the Nyāyamañjarī, Vizianagaram Sanskrit Series No. 10 and the Brahmasiddhi II-1.

पञ्चपादिकाविवरणम् by Prakāśatman.

“ ब्रह्मसिद्धिकारेण च एवमेवेयमविद्या प्राया मिथ्याप्रत्यय इत्यु-
क्तत्वात् । ”

Vide page 32, line 17 of the Pañcapādikāvivarṇaṇa, Vizianagaram Sanskrit Series No. 5 and the Brahmasiddhi page 9, line 12.

प्रशस्तपादभाष्येण न्यायकन्दली Śrīdharaçārya.

“ एतेन तत्प्रत्युक्तं यदुक्तं मण्डनेन विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा मुक्तिरु-
च्छेदपक्षान्न भिद्यते इति । ”

Vide page 6, line 23 of the Nyāyakandali, Vizianagaram Sanskrit Series No. 6 and the Brahmasiddhi page 16, lines 14 and 15.

श्रीभाष्यम् by Rāmañuja.

“ अत्र केचिदद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपयन्त एवैवं समादधते—एक-
स्यैव ब्रह्मणः प्रतिबिम्बभूतानां जीवानां सुखित्वदुःखित्वादय एकस्यैव
मुरत्वस्य प्रतिबिम्बानां मणिरूपाणदर्पणादिषूपलभ्यमानानामल्पत्वमहत्त्वमलिनत्व-
विमलत्वादिबन्त तत्तदुपाधिबन्तात् व्यवस्थाप्यन्ते । ”

Vide the Śrībhāṣya II-1-15 and c.f. the Brahmasiddhi page 7, line 8

न्यायमकरन्दः by Ānandabōdha.

“ एतदेवाभिप्रेत्यामिहितम्—अपि च जन्मैव बुद्धेर्वापारोऽर्थावग्रह-
रूपाया इति । ”

Vide page 85, line 6 of the Nyāyamakaranda, Chowkhamba Sanskrit Series No. 88 and the Brahmasiddhi page 45, line 13.

“ यथोक्तम्—

‘ सर्वात्मनार्यो ज्ञानेन केनचिन्न हि गृह्यते । ’ इति । ”

Vide page 127, line 4 of the book referred to above and the Brahmasiddhi III-138.

“ तदुक्तम्—

‘ न स कल्पयितुं शक्यस्तस्तिद्धेर्लोकादापि । ’ इति । ”

Vide page 231, line 9 of the book referred to above and the Brahmasiddhi III-85.

“ तदाहुरत्रभवन्तो मण्डनमिश्रः—

‘ पदं स्वधर्मं व्युत्क्रामेदन्यसिद्धार्थतान्यथा । ’ इति । ”

Vide page 234, line 8 of the book referred to above and the Brahmasiddhi III-78.

“ तदमिहितमाचार्यवर्यैः—

‘ अपेक्षितोपायतैव विचिरिष्ठो मनीषिभिः । ’ इति । ”

Vide page 256, line 4 of the book referred to above and the Brahmasiddhi III-101.

“ उदाह स्म—

‘ अविद्यास्तमयो भोक्षः सा संसार उदाहृतः । ’ इति । ”

Vide page 271, line 5 of the book referred to above and the Brahmasiddhi III-106.

“ यदपि कैश्चित् प्रमेयविकल्पेन सामान्यमेव वस्त्विति स्थापयित्वा
सत्ताया महासामान्यरूपत्वात् सन्मात्रमेव सच्चमिति साधितं, तदपि न
सत्कल्पम् । ”

Vide page 290, line 9 of the book referred to above and c.f. the Brahmasiddhi II-32.

“ न हि निषेधवाक्येषु कस्यचिदात्यन्तिको निषेधः । किंतु किञ्चित् क्वचिन्निषिध्यते । ब्रह्माद्वैताभिमानी तु भवानात्यन्तिकमेव निषेधमभिलषति । तथा च सोऽयमात्मीय एव बाणो भवन्तं प्रहरति—

‘ लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित् तादृगेवं निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य संभवः । ’ इति । ”

Vide page 292, line 7 of the book referred to above and the Brahma-siddhi II-2.

“ यथोक्तम्—

‘ सर्वप्रत्ययवेद्ये वा ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते

प्रपञ्चस्य प्रविलयः शब्देन प्रतिपाद्यते ॥

प्रविलीनप्रपञ्चेन तद्रूपेण न गोचरः ।

मानान्तरस्येति मतमात्रैकनिर्गन्धनम् ॥ ’ इति । ”

Vide page 298, line 8 of the book referred to above and the Brahma-siddhi IV-3 and 4.

“ यदापि मतम्—बीजाद्भिरवदनादिरविद्याजीवविभागः, ततो नान्यो-
न्याश्रयत्वमिति, तदप्यसाप्रतम् । ”

Vide page 312, line 3 of the book referred to above and o.f. the Brahmāsiddhi page 10, line 12.

न्यायदीपावलिः by Ānandabōdha-

“ तदुक्तम्—

‘ यः प्रतीतिविरोधस्तु स स्वदोष उदाहृतः ।

सामानाधिकरण्येन बोधाद्भूप्यमिदं सितम् ॥ ’ इति । ”

Vide page, line 9 of the Nyayadīpavali, Ohowkhamba Sanskrit Series No. 117 and the Brahmāsiddhi III-149.

न्यायमकरन्दव्याख्या by Citsukha.

“तदुक्तं ब्रह्मसिद्धिकारैः—

‘यः प्रतीतिविरोधस्तु स स्वदोष उदाहृतः ।

सानानाधिकरण्येन बोधाद्दुष्यमिदं सितम् ॥’

इति तवात्भीय एव बाणो भवन्तं प्रहरति ।”

Vide page 74, line 22 of the Nyāyamakaranda with commentary, Chowkhamba Sanskrit Series No. 88 and the Brahmasiddhi III-149.

तत्त्वप्रदीपिका by Citsukha.

“तथाच ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रैः—विपर्ययाभावस्तु युक्तोऽनुमातुं हेत्वभावे फलाभाव इति ।”

Vide page 140, line 2 of the Tattvapradīpikā, Nirnay-sāgar Press, Bombay and c.f. the Brahmasiddhi page 146, lines 8 and 9.

“अज्ञाननिवृत्तेर्ब्रह्मज्ञानरूपतया तज्जन्यस्वाभावात् ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञानि-
र्वाज्ञानहानिरिति इष्टसिद्धिकारैरभिधानात् ।

‘विद्यैव बाह्यज्ञानान्ता तदस्तमय उच्यते ।’

इति ब्रह्मसिद्धिकारैरप्युक्तात् ।”

Vide page 381, line 9 of the book referred to above and the Brahmasiddhi III-106.

शतदूषणी by Vēdāntadōśika.

“एवमाश्रयज्ञानेनापि विरोधः । न हि यत्किञ्चिदाश्रयप्रतीतिमन्तरेणा-
मात्रप्रतिपत्तिमनुमन्यामहे ।

उक्तं चाभियुक्तैः—

‘लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते ।’ इति ।”

Vide page 251, line 5 of the Satadūṣaṇī, Śāstramuktāvalī Series No. 36, Vol. III and the Brahmasiddhi II-2.

अधिकरणसारावलिख्या—अधिकरणचिन्तामणिः by Varadanātha.

“अत्र विधिः कार्यभेदेषाम्, शब्दभावना पुनरन्वेषाम्, इष्टसाधनत्वं मण्डनस्य, इष्टस्य कृत्यधीनत्वलक्षणमाचार्यैकदेशीयानाम्, धात्वर्थभावनेति केचिदूचुः । आप्तस्य हितकामस्य नियोग इति न्यायवादिनः ।”

Vide stanza 20 in Śāstrāvātāra of the Adhikarapasārāvali with Adhikarapācintāmaṇi. Telugu edition, Madras and c.f. the Brahmasiddhi III-104.

न्यायसारव्याख्या—न्यायमुक्तावलिः by Mahārājābhīrūpa-parādityādeva.

“स्यादेतदेवं यदि प्रत्यक्षेण भेदः प्रतीयेत । तदेव तु दुःसंवादमिति त्रय्यन्तदन्तिनः, तस्य विधिमात्रव्यापारत्वान्न तदुक्तम्—

‘आहुर्विधातु प्रत्यक्षं न निषेद्ध विधिश्रतः ।

नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण निषिध्यते ।’

‘लब्धरूपे क्वचित् किञ्चिन्निरुद्धं निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य संभवः ॥’

‘क्रमः संगच्छते युक्त्या नैकविज्ञानकर्मणोः ।

न संनिहितं च तदन्यामार्शं जायते ॥’ इति ।”

Vide page 483, line 1 of the MS. described under R. No. 3262 of the Triennial Catalogue of Sanskrit MSS., in the Govt. Oriental MSS. Library, Madras, Vol. IV-B; and the Brahmasiddhi II-1, 2 and 3.

“सुप्रत्यभिहितम्—

‘अन्योन्यसंश्रयाद्भेदो न प्रमान्तरसाधनम् ।

नास्मिन्नर्थं नायमयमिति भेदाद्विना न धीः ॥’ इति ।”

Vide page 490, line 8 of the MS. referred to above and the Brahmasiddhi II-10.

“यदप्यभिहितम्—

‘मीयमानैकरूपेषु न निषेधोऽवकाशवान् ।’ इति ।”

Vide page 491, line 17 of the MS. referred to above and the Brahmasiddhi II-11.

“यत्तुक्तम्—

‘आलोच्यते वस्तुमात्रं ज्ञानेनापातजन्मना ।

अचेत्यमानो भेदोऽपि चकास्तीत्यतिसाहसम् ॥’ इति ।”

Vide page 492, line 14 of the MS. referred to above and the Brahmasiddhi II-27.

न्यायचन्द्रिका by Vidyaśūdra.

“न च प्रत्यक्षं बाधकम् । तर्हि बाधकं भवत् भेदाभावमभेदं वा गृहीयात् । न तावत् भेदाभावं गृह्णाति प्रत्यक्षस्य विधिमात्रनिष्ठत्वेन भेद-निषेधकत्वानुपपत्तेः । यथाहुः—

‘आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद्ध विपश्चितः ।’ इति ।”

Vide page 246, line 14 of the Nyāyacandrikā MS. described under B. No. 2981 of the Triennial Catalogue of Sanskrit MSS., in the Govt. Oriental MSS., Library, Madras, Vol. IV-A and the Brahmasiddhi II-1.

अद्वैतसिद्धिः by Madhusūdanasarasvatī.

“अत एव—‘घटादिकं तद्रूपे कल्पितम्, प्रत्येकं तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात्, प्रत्येकं चन्द्रानुविद्धजलतरङ्गचन्द्रवत् ।’ इति ब्रह्मसिद्धि-कारोक्तमपि साधु ।”

APPENDIX VI.

ALPHABETICAL INDEX OF IMPORTANT WORDS USED
IN THE BRAHMASIDDHI.

	Page and Line.		
अ.			
अंशत्रय	...	...	43-18.
अक्ष	...	...	81-6; 85-8, 9; 158-10.
अक्षर	...	...	1-1; 16-23; 19-14; 32-1, 5; 100-10; 120-11; 127-1.
अभिहोत्र	...	...	36-8.
अग्रहण	...	...	9-2.
अङ्गदिन्	...	...	136-2.
अङ्गुलीय	...	...	87-24.
अजामित्त	...	...	124-19.
अजन	...	...	140-12.
अद्वैत	...	...	67-11; 68-1; 127-5; 129-13; 151-5.
अद्वितीय	...	...	4-1, 24; 6-22; 76-14.
अध्यारोप	...	...	26-22.
अनणु	...	...	5-1; 20-1, 10; 157-6.
अनन्त	...	...	116-1.
अनवस्था	...	...	75-19.
अनस्	...	...	114-19.
अनिर्भोक्ष	...	...	12-4.
अनुपजातविरोधिन्	...	...	43-12.
अनुमान	...	...	56-18; 81-4; 91-11; 104-14.
अनेकान्तवादिन्	...	...	60-12.

अन्तर्यामिन्	...	...	...	156—6.
अन्यथाख्याति	...	...	...	149—12.
अन्योन्याभाव	...	...	...	64—8; 71—21.
अन्योन्याश्रय	...	...	...	57—3; 58—14.
अपराजित	...	...	...	123—1.
अपवर्ग	...	...	...	28—14.
अपहृतपाप्मन्	...	...	...	84—12, 17; 116—2; 135—22; 148—7; 152—3; 153—7.
अपेक्षा	...	...	...	48—20, 21, 26; 49—25.
अभीच्छा	...	...	...	3—19.
अभय	...	...	...	1—2, 21—2, 3; 22—7.
अमृत	...	...	...	3—1; 4—17; 118—16; 120—10; 121—3.
अमृतत्व	...	...	...	153—24; 154—6.
अयथार्थग्रहण	...	...	...	20—15.
अयथार्थधी	...	...	...	62—25.
अर	...	...	...	122—18.
अरण्य	...	...	...	123—3.
अहणा	...	...	...	101—16.
अर्णव	...	...	...	122—18.
अर्थवाद	...	...	...	44—1; 74—8; 78—20; 135—12; 136—2; 155—15.
अशक्तिया	...	...	...	49—19; 50—15, 21, 23; 51—4; 52—4, 6; 53—3 54—4; 73—4; 85—12 88—9; 89—24; 90—19, 21
अर्यापत्ति	...	...	...	22—21; 56—18, 23; 91—11 102—11.
अलातचक्र	...	...	...	18—20; 19—3; 59—25 60—2.

Page and Line.

अवघात	...	...	147-17; 148-3; 152-10; 158-1.
अविकल्प	...	...	18-15.
अविकल्पक	...	...	71-1.
अविद्या	...	...	8-17; 8-18; 11-21, 25; 12-21; 13-3; 14-5; 20-7, 15; 22-13; 82-18; 33-1; 43-24; 48-15; 60-7, 16; 63-8; 78-10, 17; 87-12; 131-22; 124-9; 145-17; 150-10.
अविद्यानुबन्ध	...	...	40-18.
अविद्यासंस्कार	...	...	40-9, 12.
अविद्योपादान	...	...	10-13.
अविवक्षितार्थत्व	...	...	42-26.
अविशिष्ट	...	...	17-6.
अशनाया	...	...	20-5.
अशरीर	...	...	119-6.
अश्व	...	...	82-22.
अश्वत्थ	...	...	128-1.
अष्टाकपाल	...	...	114-9.
असर्व	...	...	1-3; 20-1.
अस्थूल	...	...	5-1; 20-1, 10; 30-17 157-6.
अहिर्दंश	...	...	14-14, 15.
अहिर्निस्त्रियनी	...	...	132-2.
अहस्व	...	...	5-1; 20-1, 10; 157-7.
आ.			
आकाश	...	...	100-4.
आख्यात	...	...	85-1.

आगम	...	...	91—11.
आग्नेय	...	...	114—8.
आच्छादिका	...	...	149—17, 18; 150—5.
आत्मक्रीड	...	...	128—1.
आत्मगुण	...	...	28—3.
आत्मतत्त्व	...	...	15—18.
आत्मभेद	...	...	20—6.
आत्ममिथुन	...	...	128—2.
अत्मरति	...	...	128—1.
आत्मलाम	...	...	116—6.
आत्मन्तिकभेद	...	...	60—15.
आध्यात्मिक	...	...	63—2.
आनन्द	...	...	1—1; 3—26, 27; 4—18; 5—2, 3, 10; 20—20; 24—4; 116—2; 122—5; 126—17.
आप्तकाम	...	...	10—18.
आभूतसंख्य	...	...	124—4.
आलम्बन	...	...	17—5.
आलम्बनप्रत्यय	...	...	15—12, 13.
आश्रमकर्म	...	...	36—17.
आज्ञादात्मन	...	...	5—5.
इतरेतराश्रय	...	...	10—7, 12; 42—18, 21; 47—8; 49—1, 28; 51—10; 57—19; 58—2, 5, 13; 71—20; 75—18.
इन्द्र	...	...	6—11; 125—16; 127—15.
इषीकतुल	...	...	128—17.

Page and Line.

उ.			
उत्पत्तिविधि	...	...	113—20; 114—8.
उद्गीथ	...	...	32—4, 5.
उपश्रितार्थ	...	...	43—1, 2; 74—2.
उपधान	...	...	37—5, 9.
उपनिषत्	...	...	56—19.
उपांशु...	...	...	155—4.
उपांशुयाज	...	...	124—19; 155—8.
उपासना	...	...	74—12; 113—10.
उपेक्षा	...	...	155—5, 18.
उभयतस्स्पाशा	...	...	131—10.
ऊ.			
ऊर्णनाभि	...	...	100—7.
ऊर्ध्वरेतस्	...	...	36—21.
ऋ.			
ऋणत्रय	...	...	27—18; 36—5.
ए.			
एक	...	...	1—1; 4—24; 76—14.
एकहायनी	...	...	101—17.
ऐ.			
ऐकात्म्य	...	...	11—20; 14—2; 20—5.
ऐतदात्म्य	...	...	124—16; 155—4.
ऐरंमदीय	...	...	123—1.
ओ.			
ओंकार	...	...	17—1, 12.

औ.			
औत्पत्तिक	...	...	84-12.
औपनिषद	...	...	81-15, 24.
औषध...	...	...	109-18.
क.			
कटक	...	...	37-24.
कण्टक	...	...	92-5; 98-10.
कपाल...	...	...	122-10.
करक	...	...	11-7.
कर्मशय	...	...	11-4; 151-6.
कल्पना	...	...	7-13; 10-5; 51-14, 17; 64-14; 68-22.
कामनिबर्हण	...	...	4-16; 80-13.
कामातिरेक	...	...	2-20.
कामात्मता	...	...	8-25.
कामिल	...	...	140-14.
कार्यार्थ	...	...	25-23.
कीट	...	...	92-8; 93-10.
कुठार	...	...	90-7.
कुण्डलिन्	...	...	136-12.
कुम्भीपाक	...	...	2-1.
कुलाल	...	...	131-5.
कुसुमरत्न	...	...	119-14.
कूप	...	...	99-5.
कृपाण	...	...	7-9; 72-5.
कृमि	...	...	5-18.
कृशानु	...	...	112-10.
कृषि	...	...	109-17.
कैसर	...	...	82-22.

Page and Line.

क्रतु	113—9; 153—21.
क्रीडन्...	127—17.
क्षणिकज्ञान	8—13; 14—16.
क्षणिकबादिन्	51—15.
ख.	
खण्ड...	97—11; 98—14.
खपुष्प	9—14, 16; 44—23, 25 50—8; 62—15; 66—23.
ग.	
गन्धर्वनगर	10—20; 50—8.
गवय	14—7.
गुह्या	79—27.
गुणवाद	42—5.
गुल	35—23.
गोदोहन	27—3.
ग्रावञ्जवन	89—2.
घ.	
चक्रभ्रम	132—19.
चक्रभ्रान्ति	131—6.
चन्द्रलोक	123—21.
चित्र	11—1.
चिदम्बर	7—24.
चैत्रगृह	112—
चोदना	74—3; 84—6, 8; 156—17.
चोदनालक्षण	155—9, 12.
ज.	
जक्षन्	127—17.
जरदूगव	101—9.

जरा	128—20.
जलतरङ्ग	19—18.
जागरित	149—17; 150—1.
जीवन्मुक्ति	13—6.
शुद्ध	31—5.
ज्ञानविधि	151—19.
ज्योतिष्टोम	43—23.
ण.	
प्य	122—18.
त.	
तक्षण	114—20.
तस्वपरिच्छेद	151—18.
तश्वाग्रहण	9—4.
तस्वावेदन	40—21; 741—2.
तिमिर	62—26; 63—2; 139—9.
तिल	58—4.
तैल	58—4.
त्रिपात्	55—10.
त्रैविद्य	156—19.
व.	
दधि	58—4.
दर्पण	7—9; 72—5, 12.
दर्विहोम	27—21.
दाडिम	102—5.
दान्त	1—15.
दिग्बिम्बपर्याप्त	85—2.

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

Page and Line.

दृक्छक्ति	...	...	6-7; 7-22.
दृष्टार्थता	...	...	77-10.
दैवनिषिद्ध	...	...	45-2.
दोषानुबन्ध	...	...	40-18.
द्रष्टव्य	...	...	155-1.
द्रुम	...	...	99-11.
द्विचन्द्र	...	...	35-2.
द्वीप	...	...	157-1.
द्वैत	...	...	67-12.
द्वैताद्वैत	...	...	67-18; 68-3.
ध.			
धर्मज्ञानासा	...	...	116-9.
ध्यान	...	...	74-11.
न.			
नदीपूर	...	...	85-24.
नाना	...	...	6-18.
नामन्	...	...	85-1.
नामधेय	...	...	120-12; 126-7; 157-17.
नामरूपप्रपञ्च	...	...	149-16.
निःश्रेयस	...	...	6-19.
निनिःश्रयितव्य	...	...	155-2.
निर्वाण	...	...	27-14.
नियोग	...	...	24-9; 82-18, 15; 83-2, 3, 5; 111-9; 118-2; 118-6 11; 135-3.
निरन्वयविनाश	...	...	51-16.
निरालम्बन	...	...	147-4.
निरुपाख्य	...	...	94-1; 97-18.

निर्विकल्प	...	...	58—7.
निर्विशेष	...	...	38—1.
निष्कल	...	...	120—1.
निष्क्रिय	...	...	120—7.
नैर्घृण्य ...	...	...	10—24.
प.			
पयस्	...	...	53—4.
परमेमास्पद	...	...	5—16.
परमाणु	...	...	48—2; 70—18; 72—8.
परशु	...	...	90—7.
परस्परश्रय	...	...	71—24.
पराम्बू	...	...	8—7.
परान्तकाल	...	...	123—12, 15.
परावर	...	...	53—13; 128—17; 129—17.
पर्णमयी	...	...	81—4.
पाक्य	...	...	53—20.
पाटलिपुत्र	...	...	99—6.
पादुककम्बल	...	...	101—10.
पारिहार्य	...	...	87—20.
पितृलोक	...	...	118—18.
पिपासा	...	...	20—15.
पुरुरूप	...	...	6—11.
पुष्करपलाश	...	...	134—15.
पुस्त	...	...	11—1.
प्रकृति	...	...	37—28.
प्रकृतिरूप	...	...	18—1.
प्रकृष्टप्रकाश	...	...	5—6, 7.
प्रज्ञा	...	...	118—9; 153—21.

	Page and Line.		
प्रतिपत्ति	1—6 ; 3—16 ; 74—10.		
प्रतिपत्तिविधि	113—6.		
प्रतिसंक्रम	8—3.		
प्रतिसंचर	123—19.		
प्रतिसूर्यक	7—18.		
प्रत्यक्ष	58—7, 15, 16 ; 71—1, 6, 7 ; 81—4 ; 86—18 ; 91—11 ; 157—19.		
प्रत्यगात्मन्	120—5.		
प्रधान	44—25.		
प्रपञ्चशून्यत्व	149—3 ; 151—10.		
प्रमाणलक्षण	155—15.		
प्रयाज	36—15.		
प्रसंख्यान	30—6, 13.		
प्राणशरीर	154—20.		
प्रोक्षण	147—17 ; 148—3.		
व.			
बाहुल्य	97—5.		
बाह्यार्थवादिन	9—18.		
बिम्बप्रतिबिम्बभाव	12—10 ; 125—20.		
बीजाङ्कुर	10—12 ; 104—15 ; 105—4.		
बुद्ध	84—10 ; 87—4, 8 ; 95—20 ; 102—14.		
ब्रह्मन्	3—27 ; 5—10 ; 14—5 ; 85—3 ; 87—8 ; 116—2 ; 126—17.		
ब्रह्मतत्त्व	1—15 ; 10—10.		
ब्रह्ममूय	12—3.		
ब्रह्मलोक	6—2 ; 122—18.		
ब्रह्मविद्या	126—10.		

भ.			
भरत	...	...	35—22.
भवन्तीपर	...	...	85—7.
भावना	...	...	74—12; 151—8.
भाविक	...	...	6—17.
भूताधिपति	...	...	127—14.
भूतार्थ	...	...	23—18; 24—22, 28; 78—24; 79—6, 14, 18; 80—1; 81—18; 83—26; 152—18.
भेदवादिन्	...	...	78—16.
भोगव्यवस्थान	...	...	6—7; 7—1.
भोगाम्यास	...	...	2—17; 80—7.
भोगायतन	...	...	16—2.
म.			
मणि	...	...	7—9; 72—5.
मणिक	...	...	59—16; 97—13; 98—2.
मधु	...	...	124—10.
मधुकुल	...	...	119—15.
मनोमय	...	...	154—9.
मलापगम	...	...	121—17.
मल्लक	...	...	97—13.
महायज्ञ	...	...	28—1.
मात्रा	...	...	126—18.
माया	...	...	6—11; 9—12; 125—16.
मायाकार	...	...	10—24.
मायामात्र	...	...	10—10.
मार्गश्रुति	...	...	119—9.
मिथ्याज्ञान	...	...	37—13; 151—20.
मिथ्यादर्शन	...	...	35—8, 12.

मिथ्याभिमान	...	...	...	34—21.
मिथ्यावभास	...	...	...	9—12; 35—1, 9.
मुक्ति	...	...	...	15—3.
मृत्तिका	...	...	...	157—17.
मृत्यु	...	...	...	6—14; 128—20.
मेघोदय	...	...	...	85—24.
मोक्ष	...	...	...	77—25; 78—3, 4; 119—3, 6; 120—9; 126—10; 128—13, 14, 15.
मुण्ड	...	...	...	97—11; 98—11.
य.				
यम	...	...	...	127—15.
योगव्याप्त	...	...	...	119—18.
र.				
रङ्ग	...	...	...	35—22.
रजतज्ञान	...	...	...	42—22.
रययोग	...	...	...	126—5.
रममाण	...	...	...	127—17.
राग	...	...	...	3—17.
रुचक	...	...	...	26—17; 68—7, 10, 11; 69—2, 10.
रेखागङ्गा	...	...	...	14—1, 7.
ल.				
लब्धरूप	...	...	...	44—17; 45—1.
लय	...	...	...	149—1, 21.
लिप्यक्षर	...	...	...	14—1.
लिप्सा	...	...	...	116—12.

लोकद्वार	...	...	...	119—13.
लोकपाल	...	...	...	127—14.
व.				
वनस्पति	...	...	...	99—16.
वर्षमानक	...	...	...	68—11; 69—3, 8.
वल्मीक	...	...	...	132—2.
वाक्छक्ति	...	...	...	19—10.
वाक्तृत्व	...	...	...	19—3.
वाक्पूक्त	...	...	...	17—22.
वाग्रप	...	...	...	18—7, 16; 19—12.
वान	...	...	...	114—20.
वामदेव	...	...	...	18—1.
वासस्	...	...	...	114—19.
विकल्प	...	...	...	107—5, 6
विकल्पबुद्धि	...	...	...	71—3.
विकल्पवासना	...	...	...	48—7.
विकार	...	...	...	120—12; 126—7.
विक्षेप	...	...	...	22—17; 149—1.
विक्षेपिका	...	...	...	149—17, 18.
विजर	...	...	...	135—22; 152—3; 158—13.
विज्ञान	...	...	...	1—1; 4—19; 5—2, 10; 20—20; 116—2; 126—17.
विज्ञानमात्र	...	...	...	9—16.
विज्ञानात्मन्	...	...	...	20—9.
विद्या	...	...	...	118—16; 120—10; 123—5; 129—0.
विनियोग	...	...	...	62—21; 83—5, 11; 135—11.
विपरिलोप	...	...	...	13—12.
विपरीतरूप्याति	...	...	...	143—10; 144—3.

Page and Line.

विपर्ययरूयाति	150—14.
विपर्ययग्रहण	9—7.
विपर्याप्त	107—5, 7; 149—22.
विभु	120—4.
विभ्रम	7—17; 11—18; 60—7.
विमृत्यु	152—3.
विरजस्	154—4.
विलक्षणप्रत्यय	12—8.
दिवर्त	18—2.
दिवर्तन	7—21; 8—9.
विशुद्धप्रकाश	78—16.
विशेषगुण	16—14.
विश्वा	17—21.
विष्णु	124—19; 155—4.
विसमाग	37—8.
विस्फुलिङ्ग	100—5.
वीतराग	1—16.
वृश्चिक	11—8.
वृष्टि	85—24; 86—1.
वेदान्त	93—1; 153—20; 155—8; 156—19; 158—2; 159—14.
वैयास	86—3.
वैशम्पै	10—24.
व्यतिषङ्ग	25—24; 26—1.
व्यवच्छेद	59—2, 4.
व्यवहारविसंबाद	41—2.
व्यास	128—5.
व्यूहोरस्क	136—12.
व्रीहि	31—2; 148—12.

श.			
शङ्कु ...	...	...	17—11.
शब्दतरु	...	...	18—25.
शब्दभावना	...	...	18—16.
शब्दविवर्त	...	...	18—18.
शराव ...	...	...	59—16; 98—2
शशविषाण	...	...	18—20; 38—1
शान्त ...	...	...	1—15.
शान्तिक	...	...	133—2.
शानलेय	...	...	97—5.
शिशपा	...	...	109—2.
शुक्ति	...	...	33—4.
शुक्तिज्ञान	...	...	43—6.
शुक्तिशकल	...	...	42—22.
शून्यवादिन्	...	...	9—15.
शोक ...	...	...	128—20; 151—5.
श्येन ...	...	...	43—19.
श्रद्धा ...	...	...	123—3.
श्रोतव्य	...	...	155—2.
श्वेतकेतु	...	...	159—7.
ब.			
षड्ज ...	...	...	19—5.
स.			
संतति ...	...	...	14—19, 20; 15—3.
संतानिन्	...	...	15—7.
संन्यासयोग	...	...	123—11.
संयोगपृथक्त्व	...	...	27—20; 36—13.

Page and Line.

संशयज्ञान	....	....	151—20.
संसर्गवादिन्	....	....	60—11; 73—17.
संसार	....	....	15—3; 121—22.
संसारनिवृत्ति	....	....	78—5.
सत्ता	....	....	37—23; 85—8, 10; 87—15, 17, 22; 88—3, 10, 20; 89—11, 15; 91—6.
सत्तालक्षण	....	....	37—22.
सत्य	....	....	115—22.
सत्संयोग	....	....	84—5.
सन्मात्र	....	....	58—20.
सभाग	....	....	37—6.
समन्वय	....	....	155—8.
समन्वारम्भः	....	....	32—6.
समुद्र	....	....	119—14.
सम्यग्ज्ञान	....	....	151—20.
सरस्	....	....	123—1.
सर्गश्रुति	....	....	124—12.
सर्वगन्ध	....	....	19—23.
सर्वज्ञ	....	....	84—9; 127—6.
सर्वरस	....	....	19—23.
सर्वेश्वर	....	....	127—6.
सर्विकल्पक	....	....	58—12.
सांग्रहणी	....	....	29—17, 18.
सापेक्षता	....	....	79—22.
सामान्य	....	....	37—19, 24; 38—1, 3.
साक्षा	....	....	82—21; 104—11.
सिक्ता	....	....	54—5; 55—16; 81—26.
सिद्धसाधन	....	....	38—22.

सुषुप्त ...	...	...	...	5-20, 21; 57-20; 94-10 149-18, 150-1.
सेतु ...	...	...	...	128-19.
सोमसवन ...	...	...	...	123-1.
सोम्य ...	...	...	...	76-14.
स्तिमितावस्था ...	...	...	...	58-3.
स्थाणु ...	...	...	...	57-17; 145-6.
स्थितप्रज्ञ ...	...	...	...	130-17, 18; 131-19.
स्फटिक ...	...	...	...	119-19; 121-13.
स्वप्न ...	...	...	...	126-4; 149-17; 150-1.
स्वप्नज्ञान ...	...	...	...	142-2.
स्वराट् ...	...	...	...	120-18; 126-9.
स्वर्गकाम ...	...	...	...	27-1; 29-22; 39-1; 74-5, 18; 75-23; 81-20 148-15.
स्वर्गकामाधिकरण ...	...	...	...	28-12.
स्वलक्षण ...	...	...	...	71-18; 72-25.
स्वाध्याय ...	...	...	...	75-10.
इ.				
हिरण्मय ...	...	...	...	123-22.
हिरण्यसमश्रु ...	...	...	...	123-0.
हिरण्यमन्थि ...	...	...	...	83-12; 123-16.

CORRECTIONS AND ADDITIONS.

Page	Line	For	Read
4	last	Brh. 45-15	Brh. 4-5-15.
18	24	निषेध	निषेध
32	4	साहस्यं	साहित्यं
35	1	तच्चे सर्वत्र	तच्चे (न) सर्वत्र
37	24	तत् सामान्यम्	तत्सामान्यम्
41	18	प्रतीयत इति	प्रतीयत इति
45	24	पूर्व	पूर्व
52	9	Foot-note.—Add मेदवादी अित् अयं as a reading found in Trivandrum MS.	
56	4	हेतुरूपं	हेतु रूपं
61	7	उपपत्तेः	उत्पत्तेः
64	11	त्पत्ते	त्पत्तेर्न
65	Foot-note 3.	ता.	त
73	4	कारि ;	कारि-
74	16	गमनीय	गमनीय
75	6	विधेयं	विधेये
81	10	अत्र—	अत्र ।
96	8	यते ?	कथ्यते ?
96	21	उपसं हरति	उपसंहरति
98	23	अस्ति धी	अस्तिधी
99	20	अस्ति क्रियायां	अस्तिक्रियायां
104	20	शब्द-र्थः	शब्दार्थः
108	5	वक्तु	वक्तु
109	5	ते,	तेषु

Page	Line	For	Reads
109	8	अप्रतीयमानोऽपि	प्रतीयमानोऽपि
117	4	'प्रवर्तितोऽस्मि'	(न ?) 'प्रवर्तितोऽस्मि'
121	5	अनपपत्ति	अनुपपत्ति
"	11	अविरोधायाच्यते	अविरोधायोच्यते
122	"	श्रतयः	श्रुतयः
124	2	'इम्'	'इमम्'
130	12, 13	देहपातप्रतीक्षातु तत्र	देहपातस्तु तत्र
"	Foot-note	पातस्तु तत्र A and C	पातप्रतीक्षा तु तत्र B.
"	No. 9.		
"		<i>Add</i> the following in the foot-note as the last item :—In line 20	
"		'विगलितनिरिदलाविद्यः सिद्धः'—is adopted since it is found in all MSS. A. B and C. Śaṅkhaṇḍī, however, adopts the reading 'विगलितनिरिदलाविद्यासिद्धः' and makes the best of it by giving a somewhat laboured interpretation.	
144	14	प्रमेयत्वं	प्रमेयत्वं
145	3, 4	अविवादात्, अक्षेषु	अविवादमक्षेषु;
"	9	असिद्धव्यभिचारम्	असिद्धाव्यभिचारम्
"	Foot-note	इ. B.	इ. A
"	No. 5.		
146	3	विपर्यये फलाभावो	विपर्ययफलाभावो
"	5	पान्द्रिया	पीन्द्रिया
154	20	वेदमिति	वेदमिति
156	8	तत	ततः
158	5	प्रचक्षते	प्रचक्षते
"	8	विज्ञाते	विज्ञाते

PART II.—(COMMENTARY.)

16	26	दूषयात्	दूषयति
49	14	शेच्छ, शेळों	शेच्छ, शेळों

Page	Line	For	Read
96	8	इति: पूर्वपक्षसमाप्तौ ।	इति: पूर्वपक्षसमाप्तौ—(Note that the para does not end here.)
9 to 12		[Note.—The matter up to 'कर्मोपासनापेक्षा' इति । should be placed at the end of the previous para. just after इति: पूर्वपक्षसमाप्तौ.]	
12		इति सिद्धान्तमाह— अत्रोच्यत इति ।	इति । सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यत इति ।
		[Note.—'सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यत इति' This should be at the beginning of a separate para.]	
185	7	साऽत	नाऽत
"	8	कितु	किंतु
160	25	प्रमिणोति	प्रमिणोति
178	last	इतुरिति	हेतुरिति
198	18	यजातस्तु	यजतिस्तु
212	7	कण्ठक	कण्ठक
252	28	"अमृतत्वयेति"	"अमृतत्वमेति"
260	22	शुचय	शुचये
265	14	आत्मतत्त्वापरोक्षाय	आत्मतत्त्वापरोक्षाय
289	19	द्विविध	द्विविध
	20	अतोऽन्यथा	अतो नान्यथा.

DR. RUPNATHJI (DR. P. S. KUMATHI)

APPENDIX V.

Add the following in the page 60 :—

तत्त्वशुद्धिः by Jñānaghana.

“ नापि द्वितीयः कल्पः ; विधिमन्तरेण व्यवच्छेदानुपपत्तेः, विधि-
पूर्वकत्वात् व्यवच्छेदस्य । तदुक्तम्—

‘ लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते ।

विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य संभवः ॥ ’ इति । ”

Vide page 3, line 3 of the MS. described under R. No. 2897 of the
Triennial Catalogue of Sanskrit MSS. in the G.O. MSS. Library, Madras.

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAKNATH)

ओम्

ब्रह्मसिद्धिव्याख्या

शाङ्खपाणिनकृता ।

ब्रह्मकाण्डः

यदधीनं सुरेन्द्राणामप्यारम्भसमापनम् ।

गणाधिपतिसंज्ञं तद्वस्तु मेऽस्त्विष्टकृतं सदा ॥

प्रकरणारम्भे विघ्ननिवृत्तये परामत्र च प्रतिपादात्तथाभिमतानां देवतां
स्तुतिपुरःसरं नमस्यति—आनन्दमिति । कार्यारम्भे नमस्कारक्रियायामवि-
गीतसदाचारः प्रमाणम् । न च जैमिनिना नमस्कारो न कृत इति
विगानमाशङ्क्यम्; न ह्यकरणं विगानम्, अपि तु निन्दावादः । तथा
होलाकादीनां नियतप्राच्यादिकर्तृकाणामपि प्रमाप्यमिति स्थितम् । स
चात्र नोपलभ्यते । कृत एव वा जैमिनिनाप्यनिबद्धया वाचा मनसा च
नमस्कार इति विशिष्टत्वादानुमिमीमहे । न च कार्यारम्भे तत्समाप्तिफलाभि-
संधानेनैव शिष्टैराचर्यते; तेन विशिष्टफलाया एव स्पृतेस्तत्फलैव श्रुति-
स्ततः कल्प्या; अतो न विश्रान्ध्यायेन स्वर्गफलप्रसङ्गः । नमस्काराच्च
धर्मविशेषः, ततो विघ्नहेतोरधर्मस्य क्षयः, ततो हेत्वभावाद्भिन्नानुत्पत्तौ
प्रारिप्सितकार्यसमाप्तिरित्येवं कार्यसमाप्त्यर्थता नमस्कारस्य । स्तुतिपूर्वकश्च
नमस्कारो वीर्यवत्; अतस्तथैव कृत इति ।

तत्र नमस्कारमाय प्रकरणमिदमारम्भणीयम्; तच्च वेदान्तेभ्य एव
सिध्यति; अतः किमनेनेत्याशङ्क्य 'वेदान्तेषु' इत्यादिना 'आरम्भते' इत्यन्तेन
श्रोतृजनमनुष्ठस्यर्थं प्रयोजनमाह । वादिविप्रतिपत्तिसंशुत्याप्रामाण्यादिसंशय-
तिरोहितशक्तयो वेदान्ता न ब्रह्मज्ञानं कर्तुमीशते; अनेन तु प्रकरणेन
समस्ततन्शयनिराते कृते सत्याविर्भूतशक्तयस्त एव ब्रह्म ज्ञापयन्ति; ततश्च
कर्मविधीनामिव धर्ममीमांसा वेदान्तानामपि ब्रह्मज्ञानं कुर्वतां विप्रतिपत्तिनिरा-
करणद्वारेणेदं प्रकरणमङ्गम्; यच्च प्रधानस्य फलं तदेवाङ्गस्य, दर्शपूर्णमास-

फलमिव प्रयाजदेः; अतो ब्रह्मज्ञानमस्य प्रयोजनम् । तथा सति ब्रह्म
 विषयः, तेन चोपायोपेयलक्षणः संबन्ध इत्यप्यर्थात् सिद्धम्; ततश्च विषय-
 प्रयोजनसंबन्धैः संपन्नमिदं प्रकरणमारब्धव्यामित्यभिप्रायः । नन्वत्रापि ब्रह्म-
 मीमांसाशास्त्रमङ्गमस्येव; अतः किमनेन पुनरुक्तप्रायेण प्रकरणेन? सत्य
 मस्ति; किंतु तत्र नानाप्रदेशे संक्षेपतश्चार्थसिद्धं च सिद्धवच्च यदुक्तं
 तदत्रैकत्र प्रदेशे विस्तरेण साक्षात् सोपपत्तिकं कथ्यत इति पुनरास्मः ।
 तत्राद्यां विप्रतिपत्तिं तावदाह—केचिदिति । कुत इत्याह— आत्मन इति ।
 विज्ञानात्मा वा वेदान्तैः प्रतिपाद्यः, परमात्मा वा; तत्र विज्ञानात्मन-
 स्तावदहंप्रत्ययसिद्धत्वे सति तेषां वेदान्तानामनुवादकत्वादप्रामाण्यम्;
 स्वप्रकृतत्वेऽप्यात्मनः स्वतः सिद्धत्वादनुवादकत्वं वेदान्तानामविशिष्टम्
 प्रमाणान्तरसिद्धत्वं तु परमतोपन्यासप्रक्रमादुक्तम् परमात्मनस्तु प्रमाणा-
 न्तरेणासिद्धत्वे संबन्धिन्यगृहीते संबन्धग्रहणानुपपत्तेस्तेन सह तच्छब्दस्य
 वाच्यवाचकलक्षणसंबन्धाद्ग्रहादपदार्थत्वे स्वभावविषयत्वम्; यतः पदार्थ
 एव वाक्यार्थ इति मतम् । ततश्च वेदान्तानामनवबोधकत्वादेवाप्रामाण्य-
 मित्यर्थः । अथाहंप्रत्ययसिद्धमप्यात्मानं निरस्तसमस्तविशेषमवगमयताम्
 “अस्थूलमनण्वहस्त्वम्” इत्यादिवाक्यानामनुवादकत्वात् स्थूलादिपदान
 नञश्च ब्रह्मादिपदानां च बृहत्त्वाद्यर्थान्वयेन यथायथं स्वार्थं संबन्धग्रहणं
 संभवात् पदार्थत्वे सति वाच्यविषयत्वं चेदुच्यते, तथापि तेषां प्रवृत्ति-
 निवृत्त्युपदेशेऽसत्यपुरुषार्थत्वादप्रामाण्यम् । ननु परिच्छेदलक्षणं प्रामाण्यम्
 न तु पुरुषार्थोपयोगित्वलक्षणम्; पुरुषार्थोपयोगिनामपि घटादीनामप्राण्यत्वाद्
 पुरुषार्थानामप्यनभिहितवस्तुज्ञानानां प्रामाण्याच्च; अस्ति परिच्छेदकत्वं
 वेदान्तानामिति कथमप्रामाण्यम्? उच्यते—नानपेक्षितवस्तुज्ञानतुल्यमुप-
 निषदां परिच्छेदमात्रेण प्रामाण्यम्, किं तु पुरुषार्थोपयोगित्वेन । न
 तुल्यम् सांप्रदायिकत्वद्ध्ययनविधिविषयत्वाच्च; न हि विधिः पुरुषार्थ-
 नुपयोगिनि पुरुषं प्रेरयति; पुरुषार्थोपायं च बोधयतः प्रमाणस्य पुरुषार्थो-
 योगिता; व्यवहारश्च पुरुषार्थोपायः; स च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मा; ते चेद्भो-
 दिशस्मि वेदान्ताः, नैषां यथाप्राप्तं प्रामाण्यमस्तीत्यप्राण्याभिधानम्
 किमर्थं तर्हि तानध्ययनविधिरध्यापयति? जपार्थमिति ब्रूमः । नन्वापत्तं त

तेषां पुरुषार्थोपयोगित्वम्; बाढं प्रमेयतया, न तु प्रमाणतया; प्रमाण-
तया च पुरुषार्थोपयोगित्वाभावोऽप्रामाण्योपयोगादिह प्रतिपाद्यः; न सर्वथा ।
नन्वध्ययनविधिरर्थावबोधार्थः, न जपार्थः; सत्यम्; पूर्वोक्तयुक्त्या तु
तदसंभवात् वेदान्तेषु जपार्थो भविष्यति । नन्वेकस्य विधेः द्वयर्थत्वमयुक्तम्;
अयुक्तमपि विकल्पवद्गत्याश्रयिष्यते । तस्माद्यथा विध्यर्थवादमन्त्राणामध्ययन-
विधिविषयत्वाविशेषेऽपि 'यच्छक्नुयात्' इत्युपबन्धाद्विस्तृतिस्तृतीयौ यथा-
संभवमुपयोगविशेषास्तथा वेदान्तानां जप इत्यदोषः ॥

अन्ये तु कार्येऽर्थे वेदस्य प्रामाण्यं मन्यमानाः 'आत्मा प्रतिपत्तव्यः'
इत्युक्ते 'कथंभूतः' इत्यपेक्षायाम् 'इत्थंभूतः' इत्यपक्षितप्रतिपत्तव्यात्म-
स्वरूपसमर्पणादुपनिषदां कार्यानुप्रवेशात् प्रामाण्यं मन्यन्ते; तथा सति च
विशिष्टविध्यनुपपत्त्या विशेषणभूतमात्मस्वरूपस्योपनिषदं सेत्स्यति द्रव्य-
देवताविशिष्टयागविधाविधेर्द्रव्यदेवतम्, अपुरुषार्थत्वमध्ययनविधिव्यर्थत्वं च
न भविष्यति—इति वदन्तः । तेषां तु व्याजमात्रमिदम्; परमार्थतस्तु
नोपनिषदात्मात्मस्वरूपे प्रामाण्यं न सिध्यति, अतत्परत्वादुपनिषदाम्;
'एवंभूत आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति तदा वचनं व्यज्यते, न 'एवंभूत
आत्मा' इति । ननु कथमनेवंभूत एवंप्रत्ययः प्रत्येतुं शक्यते? न, अध्या-
रोपेणापि "वाचं धेनुमुपासीत" इतिवदुपपत्तेः । अत एव विशिष्टविधे-
रपि नात्मस्वरूपसिद्धिः; द्रव्यदेवतमन्तरेण तु यागो न सिध्यतीति युक्तं
तदाक्षेप इति वैषम्यम् । प्रतिपत्तिविध्यसंभवाच्चाप्रामाण्यम् । एतच्च वदयते ।
तदाह—अन्ये त्विति । विप्रतिपत्त्यन्तरं चाह । अन्ये त्विति । "एक
एवायम्" "अद्वितीयः" इत्यादिवचसां मुख्यार्थपरिग्रहे साध्यताधनेति
कर्तव्यतादिभेदविषयत्वेन कर्मविधिविरोधात् नीलादिभेदविषयत्वेन प्रत्यक्षादि
विरोधाच्च देशकालजात्याद्यभेदेन 'एकोऽद्वितीयः' इत्युपचारेणोच्यत
इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थः । उपलक्षणार्थाश्रिता विप्रतिपत्तय उक्ताः; इतरा
अपि वक्ष्यमाणनिराकरणान् द्रष्टव्याः । तदेवं विप्रतिपत्तिषु तासां निरासा-
येदमारब्धमित्याह—तन्निरासायेति किं तदित्याह—आनन्दमिति ।
आनन्दमिति प्रतीकेन प्रकरणमिदं निर्दिशति; प्रकरणमित्यर्थः । तत्राद्य-
श्लोकस्य तात्पर्यमाह—परामिति । यद्यप्यद्वैतानां निर्गुणं ब्रह्म; आनन्दा-

दयश्च तस्य स्वरूपमेव, न गुणाः; तथापि स्तुत्यस्तोत्रभेदवदविद्यासिद्धगुण-
गुणिभेदमाश्रित्य गुणसंकीर्तनात्मिका स्तुतिः कृता । अतस्तया स्तुत्या,
कायवाचनसां नम्रतास्वरूपया च प्रणत्या, देहेन्द्रियमनोबुद्धिभ्यः परां
तैरसंपृष्टस्वरूपां देवतां द्योतमानां स्वतः स्फुरन्तीं पूजयति; “नमसः
पूजायाम्” इति क्यचः स्मरणात् स्तुतिपूर्वया प्रणत्येत्युक्तं भवति । काय-
वाङ्मनःप्रवृत्तालक्षणयेति च प्रणतिमात्रस्येदं लक्षणम् । इह तु प्रणतिविशेष
एव वाचिकोऽभिप्रेत इति द्रष्टव्यम् । कायमनःपूर्वक एव वाच्यं वाचिको
नमस्कार इति ग्रन्थकृद्ब्रचनादेवावस्थाम् । तत्रानन्दमित्यादिषु स्तुतिर्वम
स्याम् इति प्रणतिः कृतेति । नमस्कारार्थंश्लेषश्लोकः ततो नमस्कारपूर्वत्वा-
प्रकरणारम्भस्य ततो बहिरिति कथं प्रकरणप्रतीकत्वेनानन्दमित्युच्यत
इत्याशङ्क्याह—प्रकरणार्थमिति । य एवार्थस्तुत्यर्थे उक्ता गुणास्त एव
प्रकरणेन प्रतिपाद्या इत्यर्थात् प्रकरणार्थमपि तेषामेतः सूचयति; अतः
प्रकरणान्तर्गतत्वाद्युक्तमस्य प्रकरणप्रतीकत्वमिति भावः । ननु ‘विप्रतिपत्ति-
निरासायेदं प्रकरणम्’ इत्युक्तम्; अतस्त्वनिरासोपपत्तिरेवास्य प्रतिपाद्यत्वा-
द्विषयः, नानन्दादिरित्याशाङ्क्याह—विप्रतिपत्तीति । विप्रतिपत्तिनिरासोप-
पत्त्यभिधानं नाहृष्टार्थम्, किं त्वानन्दादिरूपे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्य-
प्रतिपादनार्थम्; तदप्यानन्दादिरूपं ब्रह्मतत्त्वमिति प्रतिपादयितुम्; अतो
भवत्यानन्दादिरूपं ब्रह्मणि प्रतिपाद्यत्वाद्विषय इत्यर्थः । न केवलं विप्रति-
पत्तिनिरासोपपत्तिर्विषयः, किं त्वानन्दादिरपीत्यपिशब्दस्यार्थः ।

इदानीं प्रायश्चिदानन्दादिरूपं व्याख्यातुकामस्तत्पूर्वपक्षं तावत् करोति—
अत्रेति । आहारित्यध्याहार्यम्; मन्यन्त इति वा व्यवहितमध्यपक्षयाऽनुषङ्ग-
नीयम् । अतः किमित्याह—रागेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । रागनिबन्धना-
याश्च प्रवृत्तः संसारहेतुत्व “कामात्मता न प्रशस्ता” “विद्येनमिह
वैरिणम्” “यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ
पत्न्योऽमृतो भवति” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽवगतम्; अनुमानाच्च; तथाहि—
मुमुक्षो रागनिबन्धना प्रवृत्तिर्धर्मिणी, संसारबीजमिति साध्यो धर्मः; राग-
निबन्धनप्रवृत्तित्वात् स्त्रीभोगादिप्रवृत्तिवदिति । किं च रागतो मुमुक्षुप्रवृत्तौ
यथाचोदितोऽधिकार्यपि न लभ्यत इत्याह—शान्तस्य निगृहीतान्तःकरणस्य,
दान्तस्य निगृहीतबहिष्करणस्य, आत्मनि विषये दर्शनम् “तस्मादेवं-

विच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति श्रुत्योच्यते । न चानन्दरागात् प्रवर्तमानः शान्तो भवतीत्यर्थः । ननु शान्तत्वं चेदनुपपन्नं पूर्वं दान्तोपन्यासोऽपि व्यर्थः । न व्यर्थः; स हि शान्तत्वस्य श्रौतत्वज्ञापनार्थः; अनेकपदोपादाने हि श्रुतिबुद्धौ संनिधीयते; अतः शान्तत्वस्य श्रौतत्वज्ञानं भवति । यद्वा निगृहीतान्तःकरणश्चेन्न भवति, ततस्तन्मूलत्वात् बहिष्करणप्रवृत्तेर्दान्तोऽपि न स्यादेव; शान्तग्रहणं तूपलक्षणार्थं मन्तव्यम् । ननु "विज्ञानानन्दं ब्रह्म" इति श्रुतस्यानन्दस्य प्रयोजनवशादुत्सर्गो न युक्तः; न हि प्रयोजनवशात्प्रमाणव्यवस्थोचिता । बाढम्; न प्रयोजनवशादानन्दमुत्सृज्यामः; किं तु मुक्तिश्रुत्यन्तरबलादेव तामन्यथा नयामः; न चानन्दमुत्सृज्याम इत्यदोषः । नन्वानन्दोऽप्येकं ब्रह्मण्यपुरुषार्थत्वात् प्रवृत्तिर्न स्यात्; प्रवृत्तौ चास्य न नेच्छास्ति, अनिच्छोः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः; तैव च रागः; अतः कथं शान्तता तवापीत्याशङ्क्य परः स्वपक्षे प्रवृत्तिमङ्गीकरणं च शान्तं दर्शयति—तस्मादिति; यस्मादानन्दरागात्प्रवृत्तादिदोषस्तस्मादित्यर्थः । सकलसाध्यात्मिकादिभेदभिन्नं दुःखजातमतिक्रान्ते ब्रह्मतत्त्वे तेभ्य एव दुःखेभ्यः उद्भिन्नः सुखेभ्यश्च हैरण्यगर्भेभ्यः साध्यादिदोषपरिभावनया विगतस्पर्हः प्रवर्तमानो मुच्यत इत्यर्थः । न हि दुःखनिवृत्तीच्छा रागः, किं तु सुखेच्छा; दुःखनिवृत्त्यर्थमपि लोके प्रवृत्तिर्दृष्टा; अतः प्रवृत्तिरधिकारी चास्मत्पक्षे षट् इति भावः । ननु यदि नानन्दोऽप्येकं ब्रह्म का तर्हि "विज्ञानमानन्दम्" इत्यादिश्रुतीनां गतिरित्याशङ्क्याह—आनन्देति । सकलसाध्यात्मिकादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्यातिक्रममाभावबाहुः गमयन्ति; लक्षणयेत्यर्थः । सुखं हि दुःखाभावाविनाभूतम्; यत्रापि युगपत् सुखदुःखे तत्रापि सुखद्वारजदुःखाभावाविनाभूतम् । अनुपपन्नं च ब्रह्मणि पूर्वोक्तयुक्त्या । तस्मादानन्दश्रुतिषु लक्षणैव न्याय्या । केचित्तु सुखे दुःखाभावे च सुखशब्दस्य प्रयोगादक्षादिशब्दवदनेकार्थत्वमिच्छन्ति; तदयुक्तम्, एकार्थत्वेनैवेतरत्र लक्षणया प्रयोगोपपत्तेरभिधानशक्तिकल्पनानुपपत्तेः । निरूढा चैषा लक्षणा, नास्मत्कल्पितेत्यभिप्रायेणाह—दृष्टो हीति । सुखशब्दस्य दुःखनिवृत्तौ प्रयोगे सिद्धे तत्पर्यायस्यानन्दस्यापि तत्र प्रयोगः सिद्धो भवतीत्यभिप्रायेण

सुखशब्दप्रयोगो दर्शितः । सुखस्य वा वाचकः शब्दः सुखशब्दः, आनन्दशब्द एव द्रष्टव्यः । मतान्तरमाह—सैवेति ; दुःखनिवृत्तिरित्यर्थः ; मन्वन्त इत्यध्याहार्यम् । दृष्टो हि क्षुद्रुखादिनिवृत्तौ 'सुरूपहम्' इति सुखशब्दः ; न च तस्य मुख्यार्थत्वसंभवे गौणत्वमुचितम् ; उभयसिद्ध्या च दुःखनिवृत्तिः, भावात्मकसुखवादिनापि तत्र तन्निवृत्तेरिष्टत्वान् ; अतः सैव सुखमस्तु, किं धर्मान्तरकरूपया ? इति भावः । नन्वेवमुपलब्धा वपि दुःखनिवृत्तेरविशेषात् सुखित्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—न चेति ; सुखित्वस्येत्यध्याहार्यम् । कुत इत्याह—प्रत्यगिति । प्रतिगतो व्यापृत इदमंशेभ्योऽवृत्ति चेति प्रत्यक् अनिदं चिदात्मा, तत्र वृत्तिः यस्या दुःखनिवृत्तेः सा प्रत्यग्वृत्तिरिति वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वात्प्रसक्तः । अश्मादौ च जीवात्मा नास्तीति भावः । मूर्च्छितादौ प्रत्यग्वृत्तिरपि दुःखनिवृत्तिरनुपलभ्यमाना सुखं मा प्रसाङ्गीदित्युपलभ्यमानप्रदर्शनम् । 'इदम्' इति बुद्धिवृत्तेः प्रतिगता 'अहम्' इति बुद्धिवृत्तिः प्रत्यग्वृत्तिः, तत उपलभ्यमानाया दुःखनिवृत्तेः सुखत्वम् ; न चात्मनः 'अहम्' इति बुद्धिरस्तीति शयः । ननु भावरूपं सुखं प्रसिद्धम् ; कथं निवृत्तिः सुखमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—तदिति । दुःखनिवृत्तिविशिष्टस्यात्मन उपलब्धेर्भावरूपाया एव वा सुखत्वान्नाश्मादौ प्रसङ्गः ; तेन दुःखनिवृत्तिर्वा तद्विशिष्टात्मोपलब्धिर्वा सुखमस्तु ; सर्वेषां सुखं नाम न धर्मान्तरमस्तीति भावः । एवमानन्दात्मकत्वं ब्रह्मण आक्षिप्य समापत्ते—तानिति । तत्र दुःखाभावसुखपक्षे पूर्वपक्षे ब्रह्मण्यतन्देशब्दो मुख्य एव स्यात् ; ततश्च गौणतापक्षो नावतरेदिति । पूर्वपक्षे गौणपक्षमुपन्यस्य दुःखाभावसुखपक्ष उक्तः, तथापि बहुवक्तव्यत्वान्मुख्यसिद्धौ च गौणतायाः सुनिराकार्यत्वान्मुख्यपूर्वकत्वाच्च भाषाचिन्ताया दुःखनिवृत्तिसुखपक्षमेव तावन्निरस्यति—न तावदिति । दुःखाभाव हि सुखे नैकस्य भावाभावावेकत्र युगपत् स्याताम् ; भावरूपे तु तस्मिन् धर्माधर्मयोरिव विरुद्धयोरप्येकत्र यौगपद्यमुपपद्यते । धर्माधर्मयोश्चैकत्रात्मनि स्थिताविव जन्मन्यपि यौगपद्यमस्त्येव ; यत्रैकस्मात् व्यापारदेकस्य निग्रहोऽन्यस्य चानुग्रहः । संतापवतश्च शीतहृदे निममानिममार्धकायद्वयद्वारे सुखदुःखे युगपद्विद्येते । अतो न दुःखाभावः सुखमित्यर्थः ।

न च शङ्कुलीमक्षणे गन्धरसादिज्ञानवदयोगपद्येऽपि नैरन्तर्यामिणपद्य-
 भ्रम इति वाच्यम्; तत्र रसादिग्राहिणामिन्द्रियाणां भिन्नत्वादणुतरेण
 मनसा युगपदधिष्ठानाशक्तेर्युक्तमयौगपद्यम्; इह तु कृत्स्नदेहमभिव्याप्या-
 वस्थितेन त्वगिन्द्रियावयवित्नेन तोयेनार्धसंयोगिना सकृन्मनःसंयोगाधिष्ठी-
 तेन चित्तेन सितासितज्ञानवदेकं शीतोष्णग्राहि ज्ञानमुपजन्यते, तेन च
 सुखदुःखे युगपज्जन्येते; ते च मनःसंयोगाविशेषाद्युपपदेकत्वं ज्ञाने
 प्रतिभातः। तस्मात् सूक्तम्—युगपत् सुखदुःखयोर्दर्शनादिति। अत्राशङ्क्यति—
अयेति। अथ सत्यपि शीतहृदेऽनिमग्नार्धकायद्वारे दुःखम्, इतरस्य निम-
 ग्नार्धकायद्वारस्य दुःखस्याभावात् सुखित्वमित्युच्यत इत्यर्थः। एवमाशङ्क्य
 दूषयति—कुम्भीति। कुम्भीपाके नरके पच्यमानस्य पुंसो रौरवादिनरकान्तर-
 दुःखस्य भुक्तस्य प्रध्वंसाभावादभुक्तस्य च प्रागभावात् सुखित्वप्रसङ्गः
 स्यात्। न च तदिष्टम्; नरके हि सुखासंभिन्नमैकान्तिकदुःखम्। तदिद-
 मलोकमागममात्रसुज्ञेयमिति लौकिके विषयेऽतिप्रसङ्गदोषमाह—एकेति।
 एकेन्द्रियद्वारं दुःखं यस्य पुंसः तत्तथोक्तः। तस्येन्द्रियान्तरद्वारदुःखा-
 भावात्; सुखित्वप्रसङ्ग इत्यनुपपन्नम्। हेत्वन्तरमाह—इतश्चेति। इतश्च न
 दुःखाभावः सुखमित्यर्थः। कुत इत्याह—अदुःखस्येति। नास्ति दुःखं यस्य
 पुंसः सोऽदुःखः; तस्य कर्तुरादिविषयविशेषण संयोगात् संवेद्यस्य हृदस्य
 सुखस्योत्पत्तेरित्यर्थः। संवेद्यग्रहणमनुभवसिद्धत्वाज्ञासौ 'नास्ति' इति वक्तुं शक्यत
 इति दर्शयितुम्। नादुःखस्य दुःखप्रध्वंसः सुखम्, असतो ध्वंसायोगात्;
 न च दुःखप्रधानभावः, तस्य विषयैरजन्यत्वात्; अस्य च विषयजन्यत्वात्;
 ताम्बां सुरसमन्वयेन तत्र संवेद्यत इति भावः। यत्र तर्हि क्षुदादिदुःखमस्ति
 तत्र कृपानादिभिस्तत्प्रध्वंसः सुखं किं न स्यादित्याशङ्क्याह—यत्रापिति।
 कुत इत्यत आह—अन्नेति। सुरसाम्भःसुशीतलान्नपानोपादानादित्यर्थः।
 नन्वन्नपानविशेषोपादानात् तदुःखविगम एव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—थैस्ते-
रिति। यादृशैस्तादृशैरत्वादुभिरर्थात्यर्थः। ननु दुःखविगमविशेषार्थमेवाज्ञपान-
 विशेषोपादानं भविष्यति; दृष्टो हि कारणविशेषात् कार्यविशेष इत्या-
 शङ्क्याह—न चेति। दुःखाभावस्यातिशयाभावादिति भावः। भावरूपे तु सुखे
 तस्यातिशयवच्चात् तदर्थं सुखसाधनविशेषापेक्षा युक्ता। तदुक्तम्—सुखे त्विति।

अदुःखस्येति यदुक्तं तत्राशङ्क्यति—यदपीति । विषयप्राप्तिं विना काम एव दुःखम्, अतस्तन्निवृत्तिरेव सुखं भविष्यतीत्यर्थः । तद्दूषयति—तत्रेति; तस्मिन्नपि पक्षे । अकामस्य अविद्यमानकामस्य पुंसः पदचोपनीतचिन्तितचम्पकगन्धादिविषयविशेषोपभोगे सति सुखिता न स्यादित्यर्थः । मा भवत्विति चेत् तत्राह—भवति चेति । मध्यस्थो रागवैराग्ययोर्मध्ये वर्तमान इत्यर्थः । कामनिवृत्तेः सुखत्वव्यभिचारार्थमकामस्यापीत्युक्तम्, तत्र चोदयति—स्यादेतदिति । सुखयतीति सुखो विषयः, पञ्चाङ्गातोः पचाद्यच् । स्वपक्षे साधुत्वमाह—कामनिवृत्त्या त्विति । अभिज्ञाचरिति कामस्य विवरणम् । यत्राकामस्य विषयविशेषयोगात् सुखं भवति तत्र तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह—तत्रेति । सहजो हि रामः सर्वपुंसामस्ति, स तु विषयविशेषेणाविर्भवतीति धियोक्तम्—कामपिर्व्यक्ताविति । सिद्धान्ती प्रत्याह—तदपीति । निबर्हणा हन्तारः । भवन्तीत्यध्याहार्यम् । इममेवार्थमभियुक्तोक्त्या द्रढयति—उक्तं हीति । तथा पातञ्जलेनापि वचसा द्रढयति—मोगेति । यथा भोगाभ्यास्तं विवर्धते विशेषेण वर्धते तथा रागोऽपीत्यर्थः । दोषान्तरमाह—विषयदोषेति । कामनिवृत्तेरवस्तुत्वेनाविशेषादिति भावः । दोषान्तरमाह—समाने चेति । एकस्य प्रार्थितार्थलाभे प्रमोदो महान् भवति, अन्यस्य चारुप इति प्रमोदभेदो न स्यादित्यर्थः । कुत इत्याह—कामनिवृत्तेरिति । पर इदानीं विशेषमाह—स्यादिति । यस्य कामोऽतिरिक्तो महान् स तन्निवृत्तौ सुखमनतिरिक्तमप्यतिरिक्तमभिमन्यते, न तत्त्वतोऽतिरिक्तम्, कामनिवृत्तेरविशेषात्; इतरत्र त्वनतिरिक्ते कामे अन्यथा अनतिशयितमित्यर्थः । तत्र दोषमाह—तच्चैति । सत्यपि कामातिरेके क्लेशावाप्तेऽर्थे सुखातिरेकाभावात्, असत्यपि कामातिरेकेऽक्लेशादुपगते सुखातिशयदर्शनाच्च कामातिरेकनिबन्धनः सुखातिरेकाभिमान इत्यर्थः । कामातिरेकाङ्गतोः प्रयासं क्लेशं कुर्वाणं नरं न तथा लब्धोऽर्थः प्रीणयति, यथा विना प्रयासादुपगतोऽप्रार्थितः प्रीणयतीत्यन्वयः । इममर्थं लोकसिद्धेनानुभवेन द्रढयति—तथा हीति । अनाशंसितमप्रार्थितमित्यर्थः । किं च किं कामाभावमात्रं सुखम्, अथ प्रध्वंसः ? तत्राद्ये पक्षे दोषमाह—

कामाभावमात्रे चेति । अकामितविषयोपभोगे भोगात् प्राक् कामस्य प्राग-
 भावः ; भोगावस्थायां परत्र च विषयप्राप्त्युद्भूतस्य कामस्य प्रध्वंसाभावः ;
 अतः कामाभावस्याविशेषात् भोगावस्थातः सकाशात् पूर्वापरे अवस्थे न
 भिद्येयाताम् ; तस्यामिव तयोरपि सुखी स्यात् ; न चैवमस्तीति भावः ।
 द्वितीये पक्षे दोषमाह—कामध्वंस इति । कामध्वंसे च सुखे भोगाव-
 स्थातः सकाशात् परावस्था न भिद्येत ; उभयत्रापि कामध्वंसविशेषात्
 भोगावस्थायामिव तदुत्तरकालमपि सुखी स्यादित्यर्थः । अथ भोगावस्थायां
 सकामः पुमान् ; पूर्वापरयोरवस्थयोस्त्वकामः ; तेन कामाभावमात्रे सुखे
 भोगावस्थातः पूर्वापरे अवस्थे भिद्येते ; कामप्रध्वंसे च सुखे परावस्था-
 मिद्यते ; अतः पक्षद्वयोक्तदोषाप्रसङ्ग इत्युच्यते । तत्र युक्तम् ; एवं हाद्ये
 पक्षे भोगावस्थातः पूर्वापरयोरवस्थयोः कामाभावात्पञ्चात्मकसुखसद्भावात् सुखी
 स्यात् ; द्वितीये च पक्षे कामध्वंसात्मकसुखसद्भावात् परत्र सुखी स्यात् ;
 भोगावस्थायां तु कामात्मकदुःखसद्भावात् सुखी स्यात् ; एतच्चानुभवविरुद्धम् ।
 तदेतत्सर्वं साशङ्कमाह—भोगावस्थायापि । प्रबुद्धः अध्वस्तः कामो यस्य
 स तथा इति विग्रहः । पूर्वापरयोरित्युपलक्षणम्, परत्रेति च द्रष्टव्यम् ।
 अकामस्यापि विषयोपभोगात् कामाभिव्यक्तौ तन्नित्यतिः सुखमित्युक्तम्,
 तः युक्तम् ; यतोऽप्राप्तः सुखहेतुत्वेन स्मर्यमाणो विषयः काममुद्बोधयति,
 प्राप्तश्च तं निवर्तयति, प्राप्तस्यापि विषयस्य कामोद्बोधकत्वे तस्यानिवर्त-
 कत्वात् ततो विषयस्य कामस्य निवृत्तिर्न स्यात् । अतः सैव नास्ति ; का
 सुखं भविष्यतीत्याह—अप्राप्तश्चेति । अप्राप्तोऽभुज्यमानः, प्राप्तो भुज्यमान
 इत्यर्थः । किं च यदि कामनिवृत्तिः सुखं तथा यत्र कामस्तत्रावश्यं सुखेन
 भाव्यम्, उत्पत्तिमत्त्वेन कामनिवृत्तेरवश्यं भावित्वात् ; न चैतदस्तीत्याह—
न चेति । कुत इत्याह—मनोरथेति । मनोरथशतप्रार्थितस्यापि कस्य
 चिद्विषयस्य कुकलत्रादेरुपभोगदशायां दुःखदर्शनादित्यर्थः । किं च यत्र
 विषये सुखमनुभूयते तत्र कामस्य दर्शनात् सुखपूर्वक एव काम इति
 निश्चीयते ; अतः कामनिवृत्तेरन्यत् प्राग्भावि सुखं वस्तुभूतमेष्टव्यमित्याह—
सुखपूर्वकस्त्विति । अनुभूतः सुखसद्भावाद् दस्मिन्निति विग्रहः । ननु यदि
 सुखानुभवपूर्वक एव कामः, ततोऽननुभूते स्तनपानादौ कामासंभवात्

गवादिजातिविशेषभाजां वत्सादीनां कामः कामाद्वा स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याह—या पीति । प्राग्भवः पूर्वजन्म, तत्र भवोऽनुभवः प्राग्भवीयः, तन्निबन्धनेत्यर्थः । इदमुक्तं भवति—अनादौ संसारे शतशो गवादिदेहानुगृहीतात्मनां स्तनपानादिसुखानुभवोद्भूतस्ततः संस्कारः, संस्काराच्च गवादिदेहहेत्वद्दोषिता सुखस्मृतिः, ततः कामप्रवृत्तिः; अतस्तत्रापि सुखानुभवपूर्वक एव कामः, कामाच्च प्रवृत्तिरिति । तदुक्तम्—“तं विद्या-कर्मणी” इति । यत्र कामस्तत्र सुखम्, अन्यथा य एकरूपं सुखः स सर्वस्य स्यादिति अव्यवस्थोक्ता; तत्राह—यथा चेति । कामोऽपि न सर्वस्य सर्वत्र भवति; किं तर्हि? किञ्चिन्नातीयस्य किञ्चिद्व्यसः किञ्चिदवस्थस्य क्वचिद्भवति; यथा—गोर्घासमाप्तः यूनस्त्रैणो, रोगिणोऽप्यथे; सुखमपि तथैव जात्यादिभेदात् व्यवस्थाप्यत इति नाव्यवस्थेति भावः । इतश्च न कामनिवृत्तिः सुखम् । अपि तु दुःखं यावदित्याह—आपि च केचित् पित्तदोषहेतुन्द्रिया दूयन्ते दुःखेन तप्यन्ते; कामनिवृत्तौ सुखे तेऽपि सुखिनः स्युः; न चैवमस्ति; अतो न सा सुखमिति भावः । किमिति दूयन्त इत्याह—तदभाव इति; तदभावे कामाभाव इत्यर्थः । अपर आह—न तर्हीति । यदि दूयन्ते न तर्हि निवृत्तकामाः; न ह्यनिवृत्तकामनिवृत्त्या केचित् दूयन्त इति भावः । सिद्धान्तबाधाह—निवृत्तेति । पित्तदोषात् तिक्ततयावभासमानं खण्डादिविषयं प्रति निवृत्तकामा निवृत्तरुचयः; रुचितं कामयन्त एव ‘कथमत्र नो रुचिः स्यात्’ इति विषयग्रहणम् । हेतुमाह—तस्येति । तस्य विषयस्य, कुतश्चित् पित्तादिदोषात् अनुपभोग्यत्वात् सुखहेतुत्वादित्यर्थः । विषयं प्रति चेच्च कामाः कुतस्तर्हि हेतोस्तदभोग्यत्वेन दूयन्ते? न ह्यनिष्टविषयानुपभोगे दुःखं दृष्टमित्यभिप्रायेण हेतुं परः पृच्छति—किमिति । सिद्धान्ती हेतुमाह—अनुभूतेति । पित्तादिदोषात्पूर्वमनुभूतस्य खण्डादिविषयाज्जातस्य सुखस्य पित्तादिदुष्टेन्द्रियैरिदानीमप्राप्तेस्तदनुस्मृत्या ते दूयन्त इत्यर्थः । अत्रोदाहरणमाह—यथेति । उपसंहरति—तस्मादिति । प्रतिपुरुषवेषत्वेनानुभवतिद्धत्वादप्रत्याख्येयत्वमेव द्रढयति । यदि सुखं वस्तुभूतमास्ति किमर्थं तर्हि “अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मरूपातिरविद्या”

“दुःखं जन्म तमःश्वभ्रं वर्षबुद्धुदसंनिभम् ।

नाशप्रायं सुखाधीनं नाशोत्तरमभावगम् ।”

इत्यादिवचोभिः व्यासपतञ्जलिप्रमृतिभिराचार्यैः संसारे सुखाभाव उक्तः? किमिति वा कैश्चित्पण्डितैर्दुःखनिवृत्तिः सुखमुक्तम्? इत्याशङ्क्याह—तुल्यसं-
गीति । विषयसुखेऽत्यन्तमासक्तं परमश्रेयोविमुखं जनमनुकूलयितुं तत्र भवद्भिः
पूज्यैराचार्यैः सुखं नाम वस्तु नास्तीति वर्णितमिति कल्पयन् इत्यर्थः ।
प्रकृतविचारफलं संकलय्य कथयति—तदेवमिति । सिद्धमित्यव्याहार्यम् ।
इदानीं यदुक्तमानन्दश्रुतयो दुखाभावं लक्षणयाहुरिति, तद्वृथयति—स चेति ।
अतः स एव ग्राह्य इति वाक्यशेषः । ननु गङ्गाशोभेतिवाक्यवदमुख्योऽर्थः
किं न गृह्यत इत्याशङ्क्य विशेषमाह—शब्देति । तत्र प्रमाणान्तरगोचर-
त्वात् तथापि स्यात्; इह तु तन्नस्ति, शब्दैक्ये चरत्वादात्मस्वरूपस्य; अतोऽत्र
शब्दशक्त्यनुसारेणैवार्थे प्रतीतिर्युक्ता, न प्रमाणान्तरानुसारेण यथा गङ्गाशब्दात्
तीर इत्यर्थः ।

नन्वनुपपत्त्या लक्षणा भवति, सा चात्राप्यस्तीत्युक्तम् ‘आनन्दरागात्’
इत्यादिनेत्याशङ्क्याह—न चेति । कुत इत्यत आह—न हीति । न हि
तपस्वी तपांतीच्छन्नं रूपीत्युच्यते लोक इति भावः । को नाम स
इत्याह—अविचेति । सत्ये सत्यमित्यनात्मन्यात्मेति ज्ञानमविद्या, तथाक्षिप्तं
कृतमशान्तेषु रूपरसादिगुणेष्वभिनिवेशं रागमाचक्षते धीरा इत्यर्थः । अविद्यया
क्षेत्रधर्मादिमुल्लङ्घनाभिमनि मन्यमानस्य तद्धेतुषु रूपरसादिवस्त्येष्वविद्यया
सत्यतयामिमतेषु चोऽभिनिवेशः सोऽविद्याक्षिप्तः । व्यतिरेकमाह—तत्त्वेति ।
तत्त्वे तु सत्त्वे त्वानन्दात्मकब्रह्मणि तद्दर्शनस्य वैमल्यात् संशयविपर्ययमल-
विरहात् या चित्तस्य प्रशान्तिरभीच्छा सा न रागपक्षे व्यवस्थाप्यते धीरैः ।
इदमुक्तं भवति—न सर्वैवेच्छा रागः, किं त्वभूतविषयेति । प्रसादोऽभिरुचि-
रभीच्छेति पर्यायनिर्देशः, एवंविधैः शब्दैर्लोकैः सा प्रसिद्धा न रागशब्देनेति
द्योतनार्थः । यथा तव नोद्वेगमात्रं द्वेष इत्याह—यथेति । तत
इति, संसारादित्यर्थः । योद पुनरुद्वेगमात्रं द्वेषः स्यात् ततस्तत्रापि मुक्तिर्न
स्यादित्याह—अन्यथेति । ततो दुःखाद्द्वेषः, तन्निबन्धनेत्यर्थः । एवं ताव-

सत्त्वभूतनित्यनिरतिशयानन्देच्छा न रागो भवतीत्युक्तम् । अधुना भवतु सा रागः, तथापि न सा शान्ततादिश्रुत्या निषिध्यते; किं तु तत्परिपन्थि-तरूपक्षयिविषयसुरेच्छा; यथा प्रमाणान्तरदृष्टे परमे सार्वभौमे राज्याद्यु-त्कर्षे ये रागिणः; दृष्टः परम उत्कर्षः प्रकर्षो रागित्वेन वा येषां रागिणाम्; यद्वा परेभ्य उत्कर्षः परोत्कर्षः, दृष्टश्चासौ परोत्कर्षश्च, तत्र ये रागिणः; तेषामर्थे कामलोमादित्यागात्मक इन्द्रियजयस्तत्प्राप्त्युपायत्वेनोपदिश्यते तथेहापि

21. भविष्यतीत्याह—अपि चेति । सर्वरागादिनिषेधे सार्वभौमराज्यरापर्यापि निषे-धात् तत्राप्यप्रवृत्तेरुपदेन्नवैयर्थ्यं स्यादिति दोषात् यथा तत्र समीहितात् सार्वभौमराज्यादितरस्मिन् तत्परिपन्थिनि विषये अभिषङ्ग आसत्ती रागाति-शयो निषिध्यते, तथेहाप्युत्तमब्रह्मानन्दरागादितरस्मादनुत्तमविषयसुखासङ्गादु-पनतादुपस्थितादापि शमविधिना मुमुक्षोर्निवृत्तिरूपदिश्यते इत्याह—तथेति । एतदुक्तं भवति—ब्रह्मानन्दवर्जमितरत्र रागः शमविधिना निषिध्यते; तेन ब्रह्मानन्दरागादाप मुमुक्षुप्रवृत्तौ न शमविधिविरोध इति । तथा चान्यैरपि सूत्रिभिरिदमुक्तमित्याह—तथा चोक्तमिति । अत्यन्तकामात्मता न प्रशस्ता; न च मुमुक्षोरप्यत्यन्तकामितास्ति; तस्यापि हि मुक्तौ कामोऽ-स्तीत्यर्थः ।

एवं शमविधेर्विरोधे परिहृते परः पुनरपि ब्रह्मण्यानन्दमाक्षिपति—स्यादेतदिति । यथाभन्दः संवेद्यः ततः कर्तुः संवेदितुरन्यत् कर्म संवेद्य-मिति हेतोः हेतुगतसङ्गः; आत्मनि क्रियाविरोधादिति भावः । इतश्च द्वैत-प्रसङ्ग इत्याह—कर्त्रिति । क्रियागर्भत्वात् कर्मकर्तृसंबन्धस्य क्रियायाश्च करणमन्तरेणाभावादिति भावः । कर्तृकर्मभावेन चानन्दब्रह्मणोर्भेदे षट्पठयोरिव साम्यसाधिकरण्यमपि न स्यादित्याह—आनन्दमिति । अथ 'शुक्लः पठः' इति प्रदानन्दवद्ब्रह्मानन्दमित्युच्यते, ततो द्वितीयेन तद्ब्रह्मावादद्वितीयं ब्रह्मेति न युज्यते; तत्रश्चाद्वैतश्रुतिविरोध इत्यभिप्रायेणाह—तद्वत्तथेति । अथानन्दोऽ-संवेद्य इत्युच्यते तत्राह—असंवेदन इति । "विज्ञानमानन्दम्" इति श्रुतावित्यर्थः । कथं व्यर्थमित्याशङ्क्याह—पुरुषार्थेति । अत्र समाधानमाह—उच्यत इति । फलं प्रमाणफलमुभवः, कर्ता च सन्निधेस्तस्यैवानुभविना आत्मा, तद्वदित्यर्थः ।

इममेवार्थं फलसद्भावप्रदर्शनपुरःसरं प्रपञ्चयति—तथा हीति । परशोच्छिदिवत् P. 4-8.
प्रमाणादर्थान्तरं वा फलमस्तु ।

“यदाभासं प्रमेयं तत् प्रमाणं फलते पुनः ।

ग्राहकाकारसंविद्योत्स्रयं नातः पृथक् कृतम् ।”

इति बौद्धमतेनानर्थान्तरं वास्तु, सर्वथा सर्वपरीक्षकान्युपगम्यते; न तु तद्विशेषचिन्तोपयुज्यते; अतो न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । प्रमाण-
शब्दस्य भावकरणव्युत्पत्तिभेदाभिप्रायेणानर्थान्तरमित्युक्तमित्यन्ये । तस्यान-
वभासं तावन्निषेधानि—न चेति । कुत इत्याह—तदिति । तच्चेन्नावभाति,
ततः शशशृङ्गवन्नास्त्येव; अतो न तत्कृतं संवेद्यत्वं भावानां स्यादिति
भावः; यदा प्रदीपकरूपं नेन्द्रियकरूपम्—अतः सत्यपि तस्मिन्ननव-
भासमाने तत्कृतं संवेद्यत्वं भावानां न स्यादिति भावः । कस्मात् पुनरज्ञा-
तमेव फलमिन्द्रियवदर्थं न संवेदयति? चेपम्यात्; इन्द्रियं हि फले जनयति;
जनकं चाज्ञातमपि भवति यथा जीवपङ्कुरस्य; फलं तु फलान्तरं न जनयति,
अनवस्थानात्; अतस्तदेव घटस्यानुभवः । स चेत् तदनुविद्धघटप्रतिभाते
भात्येव । अन्यदेव ‘घटोऽयम्’ इति ज्ञानम्, अन्यच्च ‘घटोऽनुभूयते’ इति;
अतो ‘घटोऽयम्’ इति घट एवावभाति, न घटानुभव इति चेत्; नैवम्;
एवं हि घटे भाति ‘घटानुभवो ममास्ति, न वा’ इति पृथक् लिङ्गात्ता
स्यात्; न च तथास्ति; तस्मादनुभवो घट एवावभातीति । किं चैवं सत्यनु-
भवोऽनुभवस्तस्य भायात्; तथा सति चानवस्था स्यात् । किं च तदनु-
भवान्तरम्—यतोऽनुभवो भाति? आत्ममनःसंयोगजं प्रत्यक्षमिति चेत्;
न तावद्व्युत्पत्कालम्, ज्ञानानामयौगपद्येष्टे; नाप्यनुभवात् पूर्वोत्तरकालम्,
प्रत्यक्षस्यातीतानागतानुभवाविषयत्वायोगात्; अनुमेयत्वमपि लिङ्गाभावात्
प्रत्याख्येयम्; न तावदर्थः सत्तामात्रेण लिङ्गम्, अज्ञातस्यालिङ्गत्वात्;
ज्ञातश्रेत्, न; संबन्धानवसायात्; न ह्यज्ञातेऽनुभवे सम्बन्धिनि तस्य
लिङ्गेन सह संबन्धो ज्ञातुं शक्यः । ज्ञाते चेत् ज्ञायते, केन ज्ञाते? न
तावदनैनैव लिङ्गेन, इतरेतराश्रयात्; न लिङ्गान्तरेण, तुल्यदोषत्वात् लिङ्गा-
न्तरवैयर्थ्याच्च । तस्मात् ज्ञातेन चेदनुभवेन सह लिङ्गस्य संबन्धज्ञानमिष्यते,

ततः स्वतः संवेदितेनेति बलादापतितम्; अतः सिद्धो नः पक्षः; तदा चानुमानमप्यफलम् । यदप्युक्तं—“ ज्ञानं तज्ज्ञाततावज्ञान ” इति, तदप्य-
युक्तम्; ज्ञातता हि ज्ञानस्य ज्ञेये संबन्धः; तदुक्तम्—“ कृत्तद्धितसमा-
सेभ्यः संबन्धाभिधानं त्वनलभ्याम् ” इति । न च ज्ञाने संबन्धिन्यज्ञाते
ज्ञातता ज्ञातुं शक्यत इत्यलिङ्गम् । अथार्थस्थं प्राकट्यं ज्ञातता, तदप्य-
ज्ञातमलिङ्गम्; ज्ञातं चेत्, तत्राप्यर्थवत् प्राकट्यान्तरापत्तावनवस्था । स्वतः
सिद्धं चेत्, अनुभव एव तथास्तु, किं तेन? अर्थस्थं च प्राकट्यं ज्ञानेऽ-
तीतेऽप्यनुवर्तेत प्राकट्येति इव प्राकजरूपादि; तद्वदेव च सर्वपुरुषान्
प्रत्यविशिष्टं च स्यात्, अर्थस्थत्वात् तस्य । एतेन ज्ञातान्यथानुपपत्त्यापि
नानुभवोऽनुभूयत इति सिद्धम् । किं च ज्ञान एवमनुभवे प्रकाशमानेऽर्थः
प्रकाशत इत्युच्यते; न त्वर्थस्य पृथक् प्रकाशोऽस्ति, जडप्रकाशायोगादिति
वक्ष्यामः । किं च ज्ञानं ज्ञानान्तराप्रकाश्यम्, तद्वज्जातित्वात्; यत् यत्सजाति
तत् तस्याप्रकाश्यम् । तस्मादनुभवः स्वतो भासमान एवार्थं भासयति,
नेन्द्रियवदभासमानोऽपि; दीपवत् ज्ञानः स्वतश्च । तदभावेऽर्थस्याभानमिति
सूक्तम्—तदसंवेद्यत्व इति । अथ संवेद्यं फलमिष्यते तत्राह—न चेति ।
न च फलं संवेद्यं संवित्तिकर्म तदा हि तत्र संवित्यन्तरोपलब्धिः स्यात्,
न च सास्तीत्युक्तम् । तथा फले फलान्तरे तत्राप्येवमित्यनवस्था च स्या-
दित्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादिति । एवं फलवदिति यदुक्तं तत् प्रपञ्च
इदानीं कर्तृवदिति यदुक्तं तत् प्रपञ्चयति—यथा चेति । कुतो न स्यादित्याह
—न हीति । न तदात्मसंबन्धित्वेनार्थो भायादित्यर्थः । कुत इत्याह—
न हीति । ‘इदम्’ इति विषये ‘विदितम्’ इति फले च नात्मानवभासमानो
‘मया’ इति वेत्तृत्वेनानुसंधातुं शक्यत इत्यर्थः । तत्र च को दोषः
स्यादित्याह—अननुसंधान इति । स्वपरवेद्ययोः कोऽतिशयः? न कोऽपी-
त्यर्थः । अस्तु तर्हि संवेद्यः; तदपि नेत्याह—न चेति । कुत इत्याह—
कर्मत्व इति । आत्मनः संवित्तिकर्मत्वे स्वात्मनि क्रियाविरोधात् संवेत्ता
ततो व्यतिरिक्तः स्यात्; अत आत्मा त्वनात्मा स्यात्, संवेद्यत्वात्,
घटवत्; अनवस्था च स्यादिति भावः । नन्वात्मा नेदंतथार्थवदवभाति,
किं तु ‘अहम्’ इत्यात्मानमेव वेत्तृतया वेत्ति; अतः कुतो वेत्तृवेद्ययोर्व्यतिरिक्त-

प्रसङ्गः? प्रतीतिसिद्धत्वाच्चैकस्य विरुद्धोऽपि कर्मकर्तृभावो भावष्यति ।
 स्यादेवं यदाहंप्रत्यय एवं तदा स्यात्; स एव त्वात्मनि संवेद्ये दुर्लभः;
 तथा हि—घटादिवत् 'अयम्' इति प्रत्ययः स्यात्, न 'अहम्' इति;
 अतोऽहंप्रत्ययपर्यन्त एवायमाक्षेपः; ततश्च न तद्वलात् वेत्तवेद्ययोरव्यति-
 रेकः; नाप्यविरोधः । नन्वस्ति तावत् 'अहम्' इत्युल्लेखः; नासावन्यथा
 कर्तुं शक्यः । यदि न शक्यः, शृणु तर्हि तस्य गतिम्—न खलु
 'अहम्' इति प्रत्ययः, किं तु अहंकार एव स्वतःसिद्धनित्यचेतन्येनाव-
 द्योतितस्तद्गुणहिते चात्मनि स्वतोऽवभात्यपि; तेनैव 'आत्मा प्रतीयते' इति
 बालानां तत्र प्रत्ययभ्रमः । ततश्च न स्वात्मनि क्रियाविरोधः; न चाविरोधे-
 नोपपत्तौ विरोधकल्पनोचिता । अहंकारश्च केवलकर्तृप्रतीकः, न कर्म
 मात्रयापि स्फुरति । अतः कुतस्तद्वच्छिन्नस्य स्वसंवेद्यता? अतः स्वसं-
 वेद्यत्वं घटवदात्मनो न स्यात्, अपि तु ततोऽप्यस्य तत्संवेत्तुर्घटेत ।
 एवंमात्मनः संवेद्यत्वेऽहंप्रत्ययवेद्यत्वं बलादाप्रतिवन्तः; तत्र च वेत्तुवेद्ययो-
 र्व्यतिरेक इति सूक्तम्—व्यतिरेकप्रसङ्गादिति । एवं संबित्तिकर्मत्वासंभव-
 मुपजीव्यात्मनः स्वाभिमतं स्वप्रकाशत्वमाह—तस्मादिति । स्वप्रकाशतैव
 तस्यात्मनः संवेद्यता, न संवित्तिकर्मत्वैवकारार्थः । संवेद्यतेत्यविवक्षितकर्मत्व-
 निर्देशः । न चार्थसंबित्तात्मा भासते, अतत्कर्मत्वात् । यत् यत्र
 संबित्तावकर्म, तत् तत्र न भासते नीलमिव पीतसंबिदि । एवं
 फलवत् कर्तृवच्चेति दृष्टान्तेष्वेव स्वप्रकाशत्वमुपपाद्य दार्ष्टान्तिके योजयति—
तथेति । न तावदानन्दो न प्रतिभाति; प्रतिभानेऽपि न संबित्तिकर्मतया
 प्रतिभाति, फलवत् कर्तृवत् स्वप्रकाशत्वेनोपपत्तेः । अतो नापुरुषार्थत्वम्;
 नापि कर्तृत्वमिति द्वैतप्रसङ्गः; न च क्रियाकरणाद्यपेक्षेतिभावः ।
 ब्रह्मणश्च स्वप्रकाशत्वम् "आत्मज्योतिः सन्नाट्" "न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरि-
 लोपो विद्यते" इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । 'स्वभावः' इत्यानन्दस्य स्वप्रका-
 शत्वे हेतुः; स्वप्रकाशब्रह्मस्वभावत्वे तदव्यतिरेकादानन्दोऽपि स्वप्रकाश एव
 युक्त इति भावः । नन्वानन्दो ब्रह्मणो गुणः, न स्वभावः । नैतत्,
 "आनन्दं ब्रह्म" इति सामानाधिकरण्यात् । ननु गुणगुणिनोरपि शुद्ध-
 पटादिषु तद्दृष्टम्; न, वैषम्यात्; शुद्धादयो हि गुणवचनाः; ते गुणमुक्त्या

गुणिनि वर्तन्ताम्; आनन्दादयस्तु निष्कृष्टगुणस्थाः, ते न गुणिनि वृत्ति-
मर्हन्ति; न हि भवति 'चन्दनं गन्धः' इति; तदुक्तम्—“न कदा-
चिन्नयोगोऽस्ति चन्दनं गन्ध इत्ययम्” इति । न च गुणिन्यवृत्तस्य
गुणशब्दस्य गुणिसामानाधिकरण्यावकल्पते, यथा चास्मत्पक्षे तद्भवति
तथा वक्ष्याम इत्युपरम्यते । ननु स्वप्रकाशश्रेदात्मा, सुषुप्तः किं न प्रका-
शते? कस्य प्रकाशताम्? यदि स्वस्य, तद्विष्टमेव नः; स्वस्य स्वयमाप्ता
नित्यं प्रकाशत एव; “न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” इति श्रुतिः ।
अथ जीवानाम्, न; ते ह्यविद्याकार्यबुद्ध्याद्यपाधिकल्पितभेदाः स्वापे
संहताखिलकार्याणां तच्चमाच्छाद्य बीजमात्रतया स्थितायापत्तिभेदां संस्कार-
मात्रशेषाः कथमुपलभन्ताम्? अतोऽयमदोषः । ननु स्वप्रकाशत्वे नित्य-
दृष्टेर्ब्रह्मणो दर्शनप्रतिषेधो नावकल्प इत्याशङ्क्याह—कनोते । ‘कम्’ इति
द्विशिकर्मणो दृश्यजातस्यायमाक्षेपः, न दृशेरेवेत्यर्थः । एतदेव श्रुतिपूर्वा-
पर्येण द्रढयति—तथा हीति । दृशिकर्मणो दृश्यजातस्य विलयनिमित्तक
एव प्रतिषेध उच्यत इत्यर्थः । यदा अस्य विदुषः सर्वं दृश्यजातमा-
त्मैवाभूत् नात्मव्यतिरिक्तमस्ति तदा कं पश्येत्? न कमपीति वाक्यार्थः;
‘ननु पश्येत्’ इति तेन दृश्यदृष्टिश्च निषिध्यते, नात्मदृष्टिरित्यर्थः ।

तत्र केचित् आनन्दशब्दस्य ब्रह्मणि दुःखाभावपरत्वप्रतिपादनाय सुख-
वाचित्वं निषङ्गं पुनः प्रत्यक्षनिष्ठन्ते—अन्य इति । धर्मान् विभजति—
भावेति । तत्राभावरूपणमदुष्टत्वमाह—तत्रेति । तानुदाहरति—यथेति ।
हेतुमाह—न हीति । निवृत्तिरवस्तुत्वात् न द्वैतमापादयति, अतो नाद्वैतं
हन्तीत्यर्थः । ‘एकम्’ इत्यात्मनापनात्मनां चार्थानां भेदस्य नानात्वस्य
निवृत्तिः, ‘अव्यक्तम्’ इत्युदयस्य जन्मनः, ‘अमृतम्’ इति व्ययस्य विनाश-
स्येति विरिक्तव्यम् । आनन्दस्तु यदि भावरूपोऽभ्युपगम्यते, ततोऽद्वैत-
विघातः स्यादित्याह—आनन्दश्चेति ! ननु धर्मधर्मिणोर्भेदादद्वैतविघातः
स्यात्; स एव तत्र नास्ति, तयोर्भेदे गवाश्ववत् धर्मधर्मित्वायोगात्; अतो
नाद्वैतविघातः स्यादिति चोदयति—स्यादेतदिति । नद् दूषयात्—तदिति ।
धर्मधर्मिणोरत्यन्ताभेदेऽपि धर्मिण इव स्वापेक्षया धर्मधर्मित्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।
यस्मादात्मन्तिकभेदाभेदाभ्यां व्यावृत्तो धर्मधर्मिभावः, तस्मात् कश्चिद्विद्मो

धर्मोऽभ्युपगन्तव्य इत्याह—तस्मादिति । ततः किमित्याह—तथा चेति ।
 आत्यन्तिकभेदाभावपरत्वं च श्रुतेरेकाद्वितीयेवशब्दैः पुनः पुनरभिधानात्
 द्रष्टव्यम् । ननु चानन्दविज्ञानयोर्न धर्मधर्मिभावः, किं त्वेकमेव ब्रह्म
 विज्ञानानन्दरूपद्वयत्मकम्; अतो नाद्वैतश्रुतिबाध इत्याशङ्क्याह—एवमिति ।
 योऽप्येकस्य ब्रह्मणो विज्ञानानन्दरूपद्वयं प्रतिजानीते, तस्यापि रूपद्वयस्य
 मित्यो रूपिणश्च सकाशाद्भेदाभेदाभ्युपगमादात्यन्तिकभेदाभावश्रुतिर्न युज्यत
 इति पूर्वेण संबन्धः । एवं सुखवाचिन्यानन्दशब्दे दोषमुक्तमुज्जीव्य परः
 स्वपक्षं प्रतिष्ठापयति—तस्मादिति । विज्ञानात्मनइति । विज्ञानिकरूपत्वाच्च
 विज्ञानानन्दारूपरूपद्वयभेदकृतो द्वैतप्रसङ्गो दोषोऽस्तीत्युक्तम् । दुःखा-
 भावोपाधिरिति चाभावस्यावस्तुत्वात् भावरूपानन्दात् इव न धर्मधर्मिभेद-
 कृतोऽपि स दोषोऽस्तीत्युक्तमिति मन्तव्यम् । ननु न विज्ञानानन्दयो-
 र्धर्मधर्मित्वम्, नाप्येकमनेकात्मकं वस्तु, किं त्वेकमेवेदं तत्त्वं विज्ञानानन्द-
 शब्दद्वयेनोच्यते; अतो न द्वैतप्रसङ्ग इति सिद्धान्तिमतमाशङ्क्याह—
न चेति । कुत इत्याह—शब्देति । एकार्थत्वे हि पर्यायत्वं स्यात्; न
 च पर्यायाणां सह प्रयोगो दृष्टो युक्तश्चेति भावः । किं च लोके
 विज्ञानानन्दशब्दयोरपर्यायत्वं न सिद्धम्; न च तद्वाच्ययोरेकत्वं घटपठयो-
 रिव युक्तमित्याह—कथं चेति । तदेवं विज्ञानानन्दयोरभेदो न घटते;
 भेदे च तयोरद्वैतवाधेति स्थिते परः स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ।
 अन्यत्रास्तु नामानन्दशब्दस्य सुखवाचित्वम्, ब्रह्मिण तूक्तयानुपपत्त्या
 दुःखाभाव एव लक्ष्यः; अत एव 'ब्रह्मणि' इत्युक्तम् ।

अत्र सिद्धान्तमाह—अत्रेति । विशिष्टस्य त्रैलोक्यविलक्षणस्य ह्यदा-
 त्मकस्य सुखस्वरूपस्य, न तु तद्धर्मिणः, चन्द्रप्रकाशोपमस्य प्रकाश-
 विशेषस्य विज्ञानानन्दशब्दद्वयेन प्रतिपादनाद्द्वैतश्रुतिबाधदोष इत्यर्थः ।
 एतदुक्तं भवति—विज्ञानभेवानन्दम्, न तद्धर्मः; नाप्येकं द्विरूपम्; अतो
 नाद्वैतवाधेति । यत्तूक्तमपर्यायशब्दानामेकार्थत्वं न दृष्टमिति तद्द्वयभिचार-
 पितुं दृष्टान्तमाह—यथेति । अपर्यायत्वमभिधेयभेदात्, अभेदार्थत्वं च
 लक्ष्यमाणस्यैकत्वादित्यविरोधः । कोऽसावित्याह—प्रकाश इति । ननु
 यदीमावपर्यायी, ततो भिन्नार्थौ; अतो नीलोत्पलादिबद्धिशेषणविशेष्यत्वं

स्यात्; अतः प्रकर्षविशिष्टः प्रकाशः प्रतिपाद्यः स्यात्; ततश्च विज्ञानानन्दयोस्तत्तुल्यत्वे विशेषणविशेष्यभेदात् द्वैतापत्तिरित्याशङ्क्याह—न हीति । 'शब्दद्वयोपायः प्रतीयते' इत्यन्तगतेन सह संबन्धः । ततश्चायमर्थो भवति—
 न प्रकाशाद्रूपपाद्विशेष्यात् विशेषणरूपतयान्यो भिन्नः सवितरि प्रकर्षोऽस्माच्छब्दद्वयात् प्रतीयते, नापि विपर्यय इति । किं नाम प्रतीयत इत्यत आह—अपि त्विति । अयमाशयः—यदा कश्चित् पृच्छति 'कः सवितरः?' इति, तदा प्रश्नानुरूपत्वाद्भुत्तरस्य प्रकाशविशेष एव सवितृस्वरक्षणः प्रतिपाद्यः; न प्रकाशः प्रकर्षविशिष्टो विपर्ययो वा, प्रश्नानुरूपत्वात्; अतः सवितृस्वरक्षण एव तदा तात्पर्यम्; यत्परश्च शब्दः स शब्दार्थः । ततश्च शब्दद्वयेनाविवक्षितस्वार्थेन स्वार्थद्वारेण तदेवैकं लक्ष्यत इति सिद्धमपर्यायत्वमेकार्थत्वं चेति । इममर्थं दार्ष्टान्तिकेऽपि योजयति—तथेति । आनन्दभेदः आनन्दविशेषः सुरवम्, स्वप्रकाशं विज्ञानमेव वा सुखरूपं ब्रह्मेति शब्दद्वयेन गम्यते; न पुनर्विज्ञानानन्दयोग्यभाविभाव इति भावः । ननु विज्ञानानन्दयोरभेदे तच्छब्दयोः पर्यायत्वेन सह प्रयोगो न स्यात्; प्रकृतप्रकाशादौ पुनराभिषेयभेदादुपपद्यते सह प्रयोगः; स्वार्थद्वयद्वारेण च लक्षणा; न चेह स्वार्थद्वयान्वयोऽस्ति; न चासति स्वार्थान्वये लक्षणा भवति । न च लक्ष्यमेव लक्षणम्; तत्र चापर्याययोर्लक्षणयैकार्थत्वमुक्तम्; न च विज्ञानानन्दयोरभेदे सत्यपर्यायत्वम्; ततः सर्वथा दृष्टान्तवैषम्यम् । अयैतत्सर्वदोषनिहासया विज्ञानानन्दशब्दयोरभिषेयभेद इष्यते ततो "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति गुणगुणित्वं बलादापन्नम्, द्वैतप्रसक्तश्च स्यात् । अत्रोच्यते—अद्याप्यदद्याकल्पितोऽभिषेयभेदोऽस्ति । अविद्याभ्रमात्वेव हि लोकस्वाविद्यायतः शब्दार्थभेदव्युत्पत्तिरिष्यते, न तच्च भ्रमावद्वितीयायाम्; तत्र विज्ञानानन्दौ पृथक् प्रसिद्धौ । सा चानयोरविद्यात्मिका भेदप्रसिद्धिः "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यनया श्रुत्या बाध्यते । अनयैव च तच्चमुपदिशन्त्या श्रुत्या सामानाधिकरण्यं प्रयोगद्वारेण बोध्यते; यथा "तच्चमसि" इति जीवपरमात्मनोः; न हि तत्र तदर्थविशिष्टस्त्वमर्थः, त्वमर्थविशिष्टो वा तदर्थः प्रतिपाद्यः । किं त्वविद्यासिद्धार्थभेदाभ्यामेव तत्त्वंपदाभ्यां सामानाधिकरण्यबलाद्भेदबाधेनाभिन्नं तत्त्वम् । अतश्च यथा तत्राविद्यासिद्धा-

र्थभेदात् तत्त्वमोरपर्यायत्वम्, अथ च ताभ्यामविद्यासिद्धार्थभेदाभ्यामेक-
मलौकिकं तत्त्वं गम्यते—न त्वभिधीयते, अलौकिकत्वादेवात्मनः शब्दप्रवृ-
त्तिनिमित्तजात्यादिचतुष्टयविरहाच्च—एवमत्रापि; ततश्च न दृष्टान्तवैषम्यम्,
न च सहप्रयोगदोषः, न च द्वैतप्रसक्तिः, अविद्यात्मकत्वादिभिधेयभेदस्थः
न ह्यविद्यात्मको भेदो द्विचन्द्रादौ द्वैतमासञ्जयति । कल्पितस्य कथमुपाय-
त्वमिति चेत्, अत्रोत्तरं वक्ष्यामः । नन्वेवं सति प्रसिद्धस्यार्थस्य बाधे
कथमसति स्वार्थान्वये लक्षणा भवति? भवतीति ब्रूमः यथा “ गावो वा
एतत्सत्रमासत ” इत्यसति गवासने स्तुतिर्लक्ष्यते; तथा चाकम्—

“ गवां सत्रासनं यद्वदसत् स्तुत्यङ्गो गतम् ।

जानानन्दौ तथैवाङ्गं स्वरूपात्प्रथमतविदः ॥ ”

इति । ननु युक्तं तत्र, तत्त्वमर्थयोरभेदपरत्वाद्वाक्यस्य; इदं तु ब्रह्म-
स्वरूपपरं वाक्यम्, नानन्दविज्ञानयोरभेदपरमपि, उभयपरत्वे वाक्यभेद-
प्रसङ्गात्; अतः कथमत्र तयोरभेदप्रतीतिः? न, अर्थसिद्धत्वात्; यथा स्रष्ट
क्रियाविधिपरेऽपि वाक्ये द्रव्यगुणयोरैककार्यनियमः, स्यादेवमत्राप्येकप्रति-
बद्धत्वादुभयोरन्योन्यनियमः । स चानन्दशब्दस्य निष्कृष्टगुणवाचिनः
सामानाधिकरण्यानुपायैरुक्तवान् गुणिस्वारूपादिशब्दवद्गुणगुणिभावेनोपकल्पत
इत्यर्थात् तादात्म्येन व्यवतिष्ठते—विज्ञानमेवानन्दः, आनन्द एव विज्ञानमि-
त्यनयोरभेदाभिप्रेतराते सर्वमदुष्टम् ।

सूक्तं न प्रकर्षो नाम गुणः, गुणऽपि भावात् ‘प्रकृष्टगुणं चन्दनम्’
इति; “द्रव्याश्रयगुणवान् गुणः” इति ह्युक्तम् । अत एव न द्रव्यान्तरम् ।
न च कर्म, कर्मणि भावाच्च ‘प्रकृष्टगतिरश्वः’ इति । जातित्वादि तु तस्य
दूरनिरस्तावकाशम् । तस्मान् प्रकर्षो नाम तत्त्वतो व्यक्तिविशेष एव कश्चित्,
कल्पनामात्रेण तु मिथ्यते । स च व्यक्तेश्च विशेषः स्वत एव, न प्रकर्षयो-
गात्; प्रकर्षस्येवाप्रकर्षात्, मिथश्चान्यथानवस्थानात् । ननु चिरेण
प्रकर्षापायेऽपि चन्दनगन्धस्यानुवृत्तेस्ततोऽन्यः प्रकर्षः; मैबम्; गन्धोऽपि
तत्र न प्राक्तनोपगत एव; अन्य एव तूदकादित्प्रकर्षात् कुतश्चिद्विषयस्य
चन्दनस्य गन्धपरिणामाश्चिरेण जात इत्यवेहि । तदेवं कल्पनयार्थभेदात्पर्याय-

त्वप्रसिद्धिः ; अथ च तत्त्वतः प्रकाशविशेष एव सवितरि प्रकर्षः ; स च शब्दद्वयेन प्रतीयते, एकैकस्मादप्रतीतेरिति 'न च प्रकृष्टप्रकाशशब्दयोः' इत्यादि सूक्तम् । एवमानन्दशब्दस्य दुःखाभावोपाधित्वं दुःखाभावार्थत्वं च निरस्येदानीमानन्दस्य " एषोऽस्य परमानन्दः " इति या परमता श्रुता, तामपि ये " सर्वं परवशं दुःखम् " इति विषयसुखोपायसूक्तचन्दनादि-पारतन्त्र्यरूपायास्तदुच्छेदरूपायाश्च दुःखिताया अभावादीपचारिक्रीमाहः, तान् निराकुर्वन्नाह—परमतामिति । प्रमाणान्तरगोचरो हि तदनुसारेण वर्धते, शब्दैकगोचरस्तु शब्दशक्त्यनुसारेण ग्रहीतुमुचित इति भावः । कुत इत्याह—न हीति । विरोध्यसंसर्गादिति ; आनन्दविरोधिना दुःखस्यभावादित्यर्थः । प्रकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । आत्मप्रकाशेति स्वप्रकाशत्वेन विज्ञान-रूपताम्, प्रकृष्टेति च मुख्यां परमताम्, आनन्दस्वभाविति च दुःखाभावस्य भावत्वानुपपत्तेरानन्दस्य भावरूपत्वमभेदं च सूत्रेणैव विवेक्तव्यम् । भाव-रूपानवच्छिन्नानन्दस्वभावत्वे च ब्रह्मणो यत् " एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति " इति लौकिकं सुखं परमानन्दस्य मात्रेत्युक्तं तदपि घटत इत्याह—एवं चेति । मात्रा एकदेशः, अल्पो भाग इति यावत् । कुत इत्याह—अवच्छेदादिति । भावो ह्यनवच्छिन्नो विषयैरवच्छिद्याल्पीकर्तुं शक्यते यथा आकाशं घटादिभिः । नाभावः स्वपुष्पाद्यभाववत् । तदुक्तम्—दुःखनिवृत्ताविति । भावरूपानन्दस्य स्वभावत्वे हेत्वन्तरमाह—इतश्चेति । परमप्रेमविषयत्वं हेतुं श्रुत्या साधयति—श्रूयत इति । न केवलं श्रूयते, अनुभवांसेदं च तदित्याह—प्रतीयते चेति । अनुभवमाह—तथा हीति । आत्माशीरिति । आत्मन्याशंसेत्यर्थः । तामाह—मेति । ततः किमित्याह—सापीति । न केवलं श्रुतिः, अपि तु साप्यात्माशीः इत्यपिशब्दार्थः । तथापि किमित्याह—प्रेमा चेति । दुःखात् द्वेषः, सुखदुःखोभयरूपरहिते चोपेक्षणमिति विवेकः । आत्मनः सुखात्मकत्वानुभवे मतान्तरमाह—अन्ये त्विति । सुषुप्ते सत्यनन्तरं प्रतिबुद्धस्य परामर्शादित्यन्वयः । कथं पुनरस्मात् परामर्शादनुभवसिद्धिरित्यत आह—न हीति । अनुभवपूर्वकत्वात् परामर्शस्य ततः स कल्प्यत इत्यर्थः । किं च सर्वथानुभवे 'अस्वाप्सम्' इत्यभ्युपगमोऽपि न स्यादित्याह—सुषुप्तेति । 'न स्यात्' इत्यनुवर्तते । नन्वे-

वमस्त्वनुभवः ; 'सुखानुभवः' इति विशेषः कुतः ? दुःखानुभव एव किं न स्यादित्यत आह—न चेति । 'स्यात्' इति पूर्वेषामन्वयः । सुखपरामर्शाद्विशिष्टानुभवसिद्धिरिति भावः । नन्वस्तु सुखानुभवः, तथापि कथमात्मनः सुखस्वभावत्वम् ? पृथगेव सुखमनुभूयत इति किं न स्यात् ? इत्यत आह—न चेति । तत्र सुषुप्ते सर्वकरणोपरमादात्मनोऽन्यत्रानुभूयते, अतः स एव सुखस्वभावः स्वतो भासत इति तस्य सुखात्मत्वसिद्धिरिति । इममर्थं श्रुत्या द्रढयति—तथा चेति । "एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्ति, य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दति" इति श्रुतिः । यदेदमन्ये नानुमन्यन्ते ; यतः परामर्शान्यथानुपपत्त्यानुभवः कल्प्यः ; स च दुःखाभावनिमित्तोऽप्युपपद्यत इति ; तदाह—तत्रेति । तत्र परामर्शलिङ्गकसुखानुभववादिन एवमाहुः—आत्मनः सुखात्मत्वादन्वयत्वे असुखात्मत्वे प्रमाणात्तरादवगते दुःखाभावनिमित्तः सुखशब्दो गौणः कल्प्यते, अन्यथा असुखात्मत्वे त्वनवगते मुख्य एव युक्त इति ; तदाह—तत्रेति । तदेतद्दूषयति—तत्रेति । जीवस्यैव हि प्रतिबुद्धस्य परामर्शानुभवः कल्प्यो नान्यस्य । न च तस्य तदानीमुपसंहताखिलोपादेः संस्कारमात्रशेषस्याविद्याच्छादितात्मनः सुषुप्तसुखोपलम्भः संभवति । तस्मात् 'सुखम्' इति परामर्शमात्रमिदम् । तच्च सुखे क्षुद्रदुःखादिनिवृत्तौ दुःखोपरमे चोभयत्रापि दृश्यते ; उपपद्यते च सुखाविनाभावेन दुःखोपरमोऽपि । ततश्च न ततः सुखानुभवरूपस्यार्थस्य प्रसिद्धिः । तदाह—तत्रेति । अथवा 'सुखमहमस्वाप्तम्, न मया किञ्चित्चेतितम्' इति चोभयथा व्यपदेशात् स्वापे सर्वथा अज्ञानम् ; सुखपरामर्शस्तु दुःखोपरमनिमित्त इत्येवं व्यपदेशद्वयस्योपपत्तेश्च न व्यपदेशमात्रात् परामर्शानुभवसिद्धिरित्यथः । ननु दुःखोपरमोऽपि स्वापे न ज्ञातः ; सत्यम् ; प्रतिबुद्धस्तु सुखमनुसंधाय दुःखोपरममवगच्छति । ननु दुःखानुभवोऽपि तदा न ज्ञातः कथमनुसंधीयते ? यदि दुःखमन्वभवत्, ततो दुःखमस्मरिष्यत् ; न चैवम् ; अतो 'न दुःखमन्वभवम्' इत्येवं दुःखानुभवाभावमनुसंधत इत्यदोषः ।

इदानीमेकपदं व्याख्यातुं तद्यावत्पर्यन्तात्मनामात्मदृश्ययोर्दृश्यानां चान्योन्यभेदं पराभिमतं तावदुपन्यस्यति—अत्रेति । कश्चित् सुखी कश्चित्

दुःखीति भोगव्यवस्था, कश्चिन्मुक्तः कश्चित् संसारीति च विभाग आत्मनां भेदे षठ्ठे; अन्यथैकस्मिन् सुखिनि मुक्ते च सर्वे सुखिनो मुक्ताश्च स्युरित्यात्मनां भेदे युक्तिः । इदं विना चात्मनो दृक्छक्तिरफला स्यात् । आत्मानं तथा द्रक्ष्यतीति चेत्, तत्राह—स्वात्मनीति । स्वव्यापारव्याप्यतया स्वस्य कर्मत्वं विरुध्यत इत्यर्थः । किं च दर्शनव्याप्यं हि दृश्यम्; दर्शनं च कार्यत्वात् समवायिकारणं द्रष्टारमनुमापयतीत्येवं दृश्येन द्रष्टारनोपपन्नम्; अतोऽस्ति द्रष्टारन्यद्दृश्यमिति आत्मदृश्ययोर्भेदे युक्तिः । इदं स्येत्यादि दृश्यानां मिथो भेदे युक्तिरिति विवेकत्रयम् । सुखादिभेदवत्त्वं च शब्दादेस्त्रिगुणजत्वात्; एवं च सुखादिलक्षणोऽपि दृश्यभेदः कटाक्षित इति द्रष्टव्यम् । यथा विरुद्धानां सुखादीनां भेदोपलब्धिः, एवं विरुद्धानामपि शब्दादीनामित्यर्थः । तदेवं भेदे सति “एक एवायमद्वितीयः” इत्यात्मैकत्वश्रुतिपालत्वजातेरभेदाद्देशकालाभेदाच्च अद्वैकश्रुतिमपि सत्तारूपेणैकत्वतो गौणीम्, “आत्मैवेदम्” इति च तादर्थ्यात् तच्छब्दं ये मन्यन्ते तान् प्रत्युच्यते—एकमिति । अत्र श्रुतिमाह—इन्द्र इति । भीयतेऽनयेति माया बुद्धिः; अतश्चेन्द्रियबुद्ध्यात्मा द्विपदादिरूपः प्रतीयत इत्यर्थः; अतः कथं नानात्वस्य मिथ्यात्वमिति ज्ञेयं; न, यौगिकत्वात्; यौगिको हि मायाशब्दो बुद्धौ, रूढश्च मिथ्याभावे; रूढिश्च योगद्वलीयसीति न्यायः; तस्माद्गुणैरेव ग्राह्यः । यद्यपि बुद्धिनामसु क्वचित्पाठोऽस्ति, तथापीह न सा ग्राह्या; यदि प्रतीयते तद् बुद्ध्यैव; अतो मायेति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । न च सर्वत्र वेदे बुद्धिवाची मायाशब्दः, “मायां तु प्रकृतिं विद्धि” इति व्यभिचारादिति । ततः किमित्याह—तत्रेति । नानात्वे सत्येकत्वमुचरितम्; असत्त्वे तु तस्मिन् श्रुत्योक्तमेकत्वमेव सत्यमापद्यते, नोपचरितमित्यर्थः । एकत्वोपचारे श्रुत्यन्तरविरोधमाह—तथेति । ‘नोपचरित एकत्वेऽवकरूपत’ इति वक्ष्यमाणेन सर्वत्र संबन्धः । पूर्वं मायाभिधानेनार्थानां नानात्वं निषिद्धम्, इह तु साक्षादिति व्यक्तत्वाभिधानम् । अत्राहुः—आकृतेः पदार्थत्वान्नाशब्दो नानात्वमाह; ततश्च “असदेवेदम्” इत्यतः प्रकृते जगत्कारणे नानात्वं निषिध्यते, न तु नानाभूतं जगदिति । अत्र ब्रूमः—नानात्ववाच्यपि नानाशब्दो ‘षट्ज्ञाना पटः’ इति-

वत् तद्धति जगति वर्तते । तत्र पठशब्दसामानाधिकरण्यात् 'शुद्धः पठः'
 इतिवद्वर्तत इति चेत्, अत्रापि 'किञ्चन' इत्यनिर्धारितविशेषजगत्सामाना-
 धिकरण्यमविशिष्टम् । तस्मान्नानाभूतजगदेव निषिध्यते, न नानात्वमिति
 सिद्धम् । न च 'एकस्मिन्नायतने एक एवाद्वितीयो भोक्ता, न नाना' इत्यय-
 मस्यार्थः कल्प्यः, अश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादिति । तत्रैव श्रुत्यन्तरविरोध-
 माह—नानात्वेति । एकत्वे उपचरति नानात्वं परमार्थं स्यात् । न च
 तस्य निन्दा युक्तेति भावः । तत्रैव पुनः श्रुत्यन्तरविरोधमाह—भेदेति ।
 भेददर्शनादन्यस्मिन् तदाभासे इव शब्दो घटते, न तु तत्रैवेत्यर्थः ।
 न च "भेददृष्टिरिव" इति "अण्वय इवेमा घानाः" इतिवद्वचनारणार्थ
 इवकारः, नासत्त्वद्योतनार्थे इति वाच्यम्; भ्रमादित्यनुमत्तेः । अत एव
 च भेददृष्टेर्भ्रान्तिवत् स्थिते भेदस्य मिथ्यात्वात् 'नाना' इत्ययमपीवकारो मिथ्या-
 त्वद्योतनार्थो नावधारणार्थ इति सिद्धम्, अन्यथा तद्विरुद्धार्थः स्यात् ;
 "नेह नाना" इति च नानाभूतस्य निषिद्धत्वात् कारणं विना प्रसिद्ध-
 तरार्थत्यागायोगाच्च । तत्र तु खीलिङ्गनेर्देशात् कारणान्तरादातिक्रम इति
 विशेषः । नानात्वनिवृत्तिश्रुतेर्नैकत्वोपचार इति पूर्वमुक्तम्; अधुना एकत्व-
 मुपचरितमभ्युपगम्य तदा नानात्वनिवृत्तिश्रुतिर्न घटत इत्याह—कावमिति ।
भाविकस्येति ; तात्त्विकस्येत्यर्थः । ननु नानात्वनिवृत्तिरपि सत्तादिरूपा-
 भेदेऽनानात्वादुपचाराद्भविष्यतीत्याशङ्क्य दूषयति—सापीति । ननु मास्तु
 प्रयोजनम् ; तदुपचारनिमित्तं सत्तादिजात्यभेदो भवतु ; किं प्रयोजनेनेत्या-
 शङ्क्याह—सतीति । निमित्तवदुपचारे प्रयोजनमपेक्ष्यम् । न हि स्तुतिं
 प्रयोजनमनपेक्ष्यं तेजस्वितानिमित्तमात्रभावादादित्यशब्दो यूप उपचर्यते । न
 हि श्रुतिः सत्ता नानात्वस्याभावं निष्प्रयोजनमेव दर्शयतीति भावः । ततः
 किमित्याह—न चेति । न केवलं स निष्प्रयोजनः, किं तु प्रयोजन-
 विरोधी यावदित्याह—विपर्ययाच्चेति । यत् प्रयोजनं यथा चोपचार-
 स्तद्धिरोधी, तदाह—अभ्युदयेति । सा नानात्वनिवृत्तिः स्वर्गः साध्यः,
 यागः साधनम्, प्रयाजादीनीतिकर्तव्येतेति च विभागं निवर्तयन्ती तेन
 विनानुष्ठानाभावाद्भ्युदयविरोधिनी; सर्वत्र विषयेषु 'आत्मैवेदम्' इत्य
 भिमानमग्निर्भावयन्ती निःश्रेयसविरोधिनी स्यादित्यर्थः । तयोर्विरोधिनीति

द्विवचनान्तेन समासः । अभ्युदयविरोधित्वं प्रसिद्धत्वादुपेत्य निःश्रेयसविरो-
 धित्वे हेतुमाह—तथा हीति । “नान्यत्र सर्वसंत्यागान्मोक्षं विन्दति
 मानवः” इति सर्वत्यागान्मोक्षः श्रुतः । न च पुत्रकलत्रादावात्मा-
 भिमाने सति त्यक्तुं शक्य इति मोक्षो न स्यादित्यर्थः । एकत्वोपचारोऽ-
 भ्युपगममात्रेणोक्तः, न तु श्रुतेरभिप्रेत इत्याभिप्रायेणाह—तथेति । अव-
 धार्यतेऽनेनेत्यवधारणमेवकारः, अद्वितीयशब्दश्च, ताभ्यां तस्यैव भेद-
 रूपस्य पुनः पुनरभिधानात् सर्वप्रकारं न केवलं जात्याद्यात्मना अपि तु
 व्यक्त्यात्मनापि भेदनिवृत्तिपरना श्रुतेर्लक्ष्यत इत्यर्थः । पुत्र हेतुमाह—
अभ्यासे हीति । मूयस्त्वं वैपुल्यमतिशायितत्वम्, सर्वथा भेदस्य गन्धोऽपि
 नास्तीति यावत् । एव च भेदाभेदवादिनोऽपि तस्यैव निरस्ता इति
 मन्तव्यम् ।

एवमभेदपरादाह्यादात्माद्वैतं प्रसाद्य अधुना भोगव्यवस्थानादित्या-
 त्मनां भेदे हेतुं परोक्तमनुभाष्य दूषयति—यच्चिति । आत्मैकत्वेपि बुद्ध्या-
 द्युपाधिभेदेन कल्पिताद्भेदात् स्वस्य करकापवरकभेदादल्पत्वमहत्त्वव्यवस्थेव
 भोगव्यवस्थापि सेत्स्यतीत्यर्थः । न चेयमदृष्टकल्पना; दृश्यते हि कलि-
 ताद्भेदाद् भोगव्यवस्थेत्याह—तथा हीति । एकस्मिन्; एकदेहगतं जीव
 इत्यर्थः । न च पादशिरसोरेव तत्र वेदनेत्याह—न हीति । ननु विभो-
 रणार्वात्मनोऽनवयवत्वात् कल्पितनिबन्धना भोगव्यवस्था; देहपरिमाणस्य
 तु संकोचविकारवच्चेन सावयवत्वात् तद्भेदात् सत्यैव सेत्स्यति; अत
 आह—शिरसेति । नात्मावयवा एव वेदनाभाजः, किं तु आत्मावयव्यपि;
 अन्तश्चात्मावयवविनो वेदना न स्यात् । अतश्च आत्मावयवयोर्भेदा-
 दन्त्यभेदानानुसंधानासंभवात् पादशिरसोर्वेदनयोरनुसंधातैको न स्यात्;
 अस्त चासौ । न चासौ परवेदनाभेवानुसंधत्ते, ‘मे वेदना’ इत्यस्मा-
 दसंभेदात् । तस्मादात्मावयव्यपि वेदनाभाक् । न च तस्य कृत्स्नदेहव्यापिनः
 सर्वत्र वेदनाभाक्त्वम्, अपि तु पादशिरसोरेव; ततश्च न स्यादनवयव-
 त्वात् पादाद्युपलक्षितस्वावयवभेदकल्पितभेदस्यैव वेदनाव्यवस्थेत्यर्थः । अथ
 नमानामप्यनवयवात्मा तदायं पादाद्यवयवाभिप्रायेण ग्रन्थो योज्यः । तथा

च पृथङ्निर्देशाभिप्रायो वाच्यः । अत्र चोदयति—स्यादेतदिति । यथै-
कस्मिन् देहे एक एवात्मा पादशिरसोर्वेदनामनुसंधत्ते, तथा देहद्वयेऽप्येक
आत्मा किं नानुसंधत्त इत्यर्थः । सिद्धान्ती तु सिद्धान्तान्तरदूषणं नाम
निग्रहस्थानमाह—अन्यदिति । आत्मैक्ये देहद्वयेऽप्येकदेहवदनुसंधानं स्यात्,
न च तदस्ति; तस्मान्नात्मैक्यमिति प्रकृतसिद्धान्तदूषणभेदमित्यपरितोषात्
परिहरान्तरमाह—अपि चेति । यथैकस्मिन् देहे शिरःपादकल्पितभेदो
जीवप्रदेशो नान्योन्यस्य वेदनामनुसंधधाति, तथैकस्य परमात्मनोऽपि बुद्ध्या
द्युपाधिकल्पितभेदा जीवा अपीत्यर्थः । परमात्मनस्त्वनुसंधानभेदभवनिरस्तम्;
तच्चान्तःकरणधर्मः; न च तस्य तदस्तीति भावः । कल्पितभेदनिबन्धन-
व्यवस्थायां दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति । मुखादीनां भेदाभावेऽपि मणिकुपा-
णादौ वर्णस्य श्यामादेः संस्थानस्य चावयवसंनिवेशादवयवस्य भेदेन व्यवस्थानं
संदृश्यते तथात्राप्यित्यर्थः; एवं भोगव्यवस्थामुपस्थाद्य इममेव न्यायं मुक्तसं-
सारिव्यवस्थायामप्यतिदिशाम्नाह—एवमिति । इममेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति
—तथा हीति । यथैकोऽपि जीवः शिरःपादाद्युपाधिकल्पितभेदप्रदेशद्वारेण
सुरवादिभिर्युज्यमानो यत्र तैर्युक्तः तत्र बद्धः ततोऽन्यत्र तैर्युक्त इत्यवगम्यते
तथास्माकमपि भविष्यतीति भावः । अत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति ।
यथा मलिनामलिनयोर्दर्पणयोरैकमपि मुखं मलिनममलिनं भाति तथा मलि-
नामलिनयोरन्तःकरणयोरैकोऽप्यात्मा दुःखी सुखी चेति द्विविधसंसारिकथनम्;
यथा वादर्पणं तदेव मुखं तद्दोषमुक्तं तथानन्तःकरणात्मा तद्दोषदुःखादि-
भिर्मुक्तो भवतीति व्यवस्थासिद्धिरिति भावः । अत्र चोदयति—स्यादिति ।
कल्पनेति भावप्रधानो निर्देशः । कल्पनात्वमसदर्थत्वं प्रतिपत्तुः प्रत्ययस्य
धर्मः, न तदुधर्मः; अतो न वस्तु व्यवस्थापयितुमलमित्यर्थः । यद्वा प्रती-
यतेऽनेनन्तःकरणं प्रत्ययः, तस्य धर्मो मिथ्याज्ञानं कल्पना; न खल्वित्यत्र
तु कल्पनैव प्रत्यय इति । कुत इत्याह—न खल्विति । न हि यद्यथा
ज्ञातं तत्तथैव स्यात्; न हि शुक्ती रूष्यतया ज्ञाता रूष्यमेव स्यात्;
ततश्च उपाधिभेदादात्मा भिन्नो विज्ञातः, न तत्त्वतो भिन्नः स्यात्; अतो
न भोगादिव्यवस्थेति भावः । किं च कल्पिताजीवात्कार्यमपि
दृष्टमदृष्टं च न स्यात् कल्पिताभिभावादिव माणवकादित्याह—न चेति ॥

ननुक्ता शिरःपादादिभेदेन कल्पितादपि भेदात् व्यवस्था; सत्यमुक्ताः किं तु भ्रान्तिः सा, न तच्चत इत्याह—उदाहतेति। 'सत्यम्' इत्यभ्युपगमे। सिद्धान्ती त्वाह अत्रापीति। अस्माकमपि सर्वे विभ्रम एत्रेत्यर्थः। उदाहता तु व्यवस्थेत्ययमेव सिद्धान्तः। तत्र 'सत्यम्' इति परेण चोदिते, अत्रापि विभ्रमत्वमिति पुनः परिहार इति ग्रन्थो योज्यः। यथोक्तं कल्पितात् कार्यं न दृष्टमिति तद्व्यभिचारयति—कल्पितोऽपीति। कल्पित इति; असति दंशे भ्रान्त्याध्यवसित इत्यर्थः। न च ज्ञानं तत्र मृतिहेतुः; न तत्सत्यमिति वाच्यम्; ज्ञानमात्रस्य सर्वत्राविशेषात्। अथाहिंशविशिष्टमित्युच्यते, प्राप्तं तर्हि यथा मृतिहेतुत्वं तथा कल्पितत्वमित्यदोषः। दंशः सर्वथा कल्पितः, जीवे तु भेदमात्रम्; अतो न सर्वथा साम्यमिति तदर्थं प्रति सूर्यमुदाहरति—प्रतिसूर्यक इति; दर्पणादौ कल्पितभेदमात्रं सूर्यप्रतिबिम्बं प्रकाशकार्याय कल्पत इत्यर्थः।

तदेवमात्मभेदहेतुं भोगादिव्यवस्थामात्माभेदोऽप्युपपाद्याधुना द्रष्टृदृश्ययोर्दश्यानां च मिथो भेदहेतुं दूषयितुमनुमते—यदपीति। तत्रार्थं तावद्धेतुमसिद्धत्वेन दूषयति—तदपीति। द्रष्टृवगमपुरःसरो दृश्यावगमः, न तु विपर्ययः; यथा चैतन्निर्वहति तथैकम् 'यथा च कर्तव्यं संवेद्ये' इत्यत्रेत्यर्थः। द्वितीयमपि हेतुमसिद्धत्वेनैव दूषयति—दृश्येति; प्रमाणस्य प्रत्यक्षादेर्दृश्यभेदग्रहणासामर्थ्यादित्यर्थः। विद्यत इति 'आहुर्विधात् प्रत्यक्षम्' इत्यत्रेत्यर्थः। योऽपि भिन्नदृश्यात् द्रावहेतुर्दृच्छक्तेरर्थवच्चमुक्तः, तोऽपि दृश्याभावेऽपि घटन इत्याह—इगिति; आत्मानमेव तथा द्रष्टा दृश्यतीत्यर्थः। ननु कर्तुः कर्मणि विरुध्यत इत्युक्तमित्याशङ्क्याह—न चेति। यथा प्रदीपः प्रदीपान्तरनिरपेक्षः स्वत एव प्रकाशते तथात्मापि; ततश्च न विरोध इति भावः। यदि नाम प्रदीपः प्रदीपान्तरनिरपेक्षः बुद्धिवेद्यस्तु भवत्येवेति अनुबुद्धिवेद्यकं स्वतःसिद्धं प्रमाणफलं दृष्टान्तयति—प्रमाणेति। 'न च संवेद्यम्' इत्यत्रोक्तमित्यर्थः। इदानीं स्वपक्षे गुणमाह—अपि चेति; द्रष्टृदृश्ययोरेकत्व इत्यर्थः कुत इत्यत आह—द्रष्टुरिति। तेन तेन दृश्यरूपेण विपरिणमादिति परमतम्। विवर्तनादिति; अतद्रूपस्य भ्रान्त्या तद्रूपाध्यासादिति स्वमतम्। किमत्र

विशेषनिरूपणेन ! मतद्वयेऽपि दृक्स्वरूपेण द्रष्टृसंबन्धादर्थानां दृश्यत्वं घटत इति भावः । भेदे तु तयोस्तादात्म्यलक्षणसंबन्धरहितयोरत्मानात्मनोरनवयवत्वादन्ययोगौलकवच्च परस्परमतंसृष्टयोरत एवात्संबन्धयोर्द्रष्टृदृश्यभावो न स्यादित्याह—नानात्वे त्विति । कुतो न स्यादित्याह—न हीति । स्वतो जडत्वादर्थानामिति भावः । ननु स्फटिकोपमे चेतसि इन्द्रियप्रणाल्या संक्रान्ता-नामर्थानां तत्रैव संक्रान्तेनात्मचेतन्येन संबन्धानां तद्दृश्यत्वं घटिणा इत्याशङ्कयति—एकेति । तद्दृश्यति—नेति । एकान्तःकरणसंक्रान्ताया अपि चितो नार्थसंसर्गकालुष्यमस्ति, विशुद्धत्वात् । न च विशुद्धापि तत्र संक्रान्ता अर्थाकारेण परिणमते, कौटस्थेनापारिणामात् । एतच्च संक्रान्तिमपेक्ष्योक्तम् ; तच्चतस्तु सापि निष्क्रियत्वाच्चितो नास्ति, अर्थस्य च ; अतः कुतोऽर्थस्य तत्संबन्धाच्चेत्यत्वमिति भावः । अथोच्यते—न बाह्योऽर्थो दृश्यः, किंतु बुद्धिरेवार्थाकारेण परिणता अर्थाकारेण दृश्यः । सा चात्मचितः संनिधेः चित्तिच्छायां वहति ; अतोऽर्थो दृश्यत इत्युच्यते ; न तु चित्तेरशुद्धत्वं परिणामित्वं संक्रान्तिर्वेति ; तदाह—दृश्येति । तद्दृश्यति—अथेति । अचित्तिरूपाया बुद्धेश्चिद्विरूपता चेत्तच्छायाया, मिथ्या तर्हि ; न च मिथ्याभूतेन चित्तिसंबन्धेन परमार्थतो दृश्यं दृश्यते ; न च परमार्थेनादृश्यमानं दृश्यं द्रष्टुर्वा अतिरिक्तमस्तीति इत्यने भणितुम् ; अतो द्रष्टृद्वैतसिद्धिरिति भावः । योऽपि भीमांसको मन्यते—दृश्यतयैव वाच्यवद्दृश्यस्य व्यवस्था, न संबन्धेन ; वाच्यवाचकवद्द्रष्टृदृश्यभाव एवानयोः संबन्धः, नान्य इति यावत् ; दर्शनं च ' नीलमिदम् ' इति व्यतिरिक्तं नीलमुपस्थापयति, न ' अहं नीलम् ' इत्यव्यतिरिक्तम् ; अत्र द्रष्टृव्यतिरिक्तं दृश्यमिति ; स वक्तव्यः—सत्यं दर्शनं व्यतिरिक्तमस्तुविषयम्, किं त्वेकस्यैवात्मनस्तेन तेन नीलादिना व्यतिरिक्तत्वेण भ्रान्त्याध्यवसायादव्यतिरेकेऽपि तद्व्यतिरेकदर्शनमिति । तत्सर्वमाह—योऽपीति । अत्र दृष्टान्तमाह—दर्पणेति । आत्मन इति ; आत्मीयस्य देहस्येत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—तथा हीति । यथा बिम्बात् प्रतिबिम्बमभिन्नमपि भिन्नं प्रत्येति तद्वदित्यर्थः । ननु तत्र बाधादस्त्वेवम्, इह तु किं नोपपद्यते, येनैव कल्पते इत्यत आह—चितोस्त्विति । चितोर्विचिक्तमतदात्मकतया वा असंसृष्टं तया चेत्यत इति दुरवगमम् ; अतश्चेत्यत्वानुपपत्त्यैव

कल्प्यत इति भावः । वाच्यवाचकयोरभिधानक्रियागर्भः संबन्धः, चित्तेस्तु न काचित् क्रियास्तीति वैषम्यम् । आत्माव्यतिरेके च दृश्यस्य श्रुतिरप्यस्तीत्याह—एवं चेति । आत्मव्यतिरेकस्य सर्वस्याभावादात्मैव सर्वस्य तत्त्वम्; अत आत्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीति श्रुतेरर्थः । न च संदेव सर्वमात्मनो भिन्नाभिन्नम्, तेनाभेदांशेनात्मनि ज्ञाते सर्वं ज्ञातं भवतीति वाच्यम्; अश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्, भेदांशेन चाज्ञानादैकान्तिकज्ञातत्वानुपपत्तेः, भेदाभेदयोश्च निराकरिष्यमाणत्वादिति । तस्माच्छोभनम् 'एकम्' इत्युक्तीभ्युपसंहरति—तस्मादिति ।

इदानीम् 'अमृतम्, अजम्' इति व्याख्यातुं तद्व्याख्येयं बौद्धमतद्वयमुपन्यस्यन् माध्यमिकमतं तावदाह—क्षणिकेति । तदुक्तम्—“प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तायिनः” इति । विषयवासनया ग्रहितस्याविद्यादिक्लेशस्य सम्यगुच्छेदनादित्यर्थः । विषयवासनोच्छेदात् ब्रह्माभावः, तदभावाच्च ग्राहकाभावः; नाग्राह्यं ग्राहकं संभवतीति विज्ञानापरमहेतुः । माध्यमिकस्य शून्यलक्षणं ब्रह्म; अतस्तत्प्राप्तिरेव ब्रह्मप्राप्तिः । इममर्थं श्रुत्या द्रढयति—तथा चेति । संसारात् प्रेत्य ज्ञानं नस्त्येति । योगाचारमतमाह—अन्ये त्विति; सम्यगुच्छिन्ना सकला विषयादिज्ञानेना यस्य स तथोक्तः, तच्चादित्यर्थः । विधूतो विगतो विषयाकारणोपलब्धः संसर्गो यस्य; अत एव विशुद्धस्य विज्ञानस्योत्पादः, तद्व्यक्त्या ब्रह्मप्राप्तिमाहुरिति पूर्वोक्तान्वयः । नित्यात्मवादिनां तु दोषमाह—अन्येति । जन्मनाशराहितत्वे कौटस्थ्ये इत्यर्थः । ततः क्रो दोष इत्यत आह—इतीति; इतिहेत्वर्थः । तदर्थानीति; अपनयोपनयप्रयोजना-नित्यर्थः । अपनयोपनेयाभावमेव प्रपक्षयति—तथा हीति । कुत इत्याह—अविद्याया इति । न तावदविद्या निवर्त्या, विद्यात्मनि तस्या अभावात्; न च विद्योपनेया, तस्याः स्वभावसिद्धत्वान् । न चाविद्यास्वभावं ब्रह्म; तत्राविद्यापनीयते इति वाच्यम्; नित्यस्य हि ब्रह्मणः स्वभावनाशेऽनित्यत्वप्रसङ्गात्; पूर्वस्याविद्यास्वभावस्यात्यागात्, विद्यास्वभावस्य चानाभेयातिशयत्वेनानापत्तेः विद्याविद्योभयस्वभावत्वे च विद्याया अवाप्तत्वेनानुपनेयत्वान्, अविद्यायाश्च तत्स्वभावत्वेनानपनयत्वादित्यर्थः । 'न किञ्चिन्नवत्य-

मवाप्तव्यं वा' इति पक्षद्वयेऽपि परतोऽनुवर्तते । इति वे प्राहुः तान्प्रत्याह—
अमृतमजामिति । तत्र परोक्तं तावदोषद्वयं परिहरति—न चेति । नन्वनादि-
रविद्या ब्रह्मवत् तदनुच्छेद्येत आह—सर्वेति । सर्ववादिभिः कृत्वात्रेदं
वयमेवोपालभ्याः ; दृश्यत च प्रागभावस्यानादेरप्युच्छेद इति भावः । पर
इदानीमाह—नेति । नित्यब्रह्मस्वभावस्याविद्यारूपस्यानुच्छेद इति ब्रूम इति
पूर्वेणान्वयः । स एवाशङ्क्य दूषयति—अथेति । ततश्च द्वैतप्रसङ्ग इति
भावः । अथैतद्भयादर्थान्तरमपि सा नेष्यते, ततो न सा स्वभावः, न
चार्यान्तरमिति नास्त्येव ; अतः किं निवर्त्यमित्याह—न वेति । परः
पुनराशङ्कयति—अथेति । नाविद्या ब्रह्मणः स्वभावः, तथापि न द्वैतप्रसङ्गः,
ग्रहणाभावरूपाया अवस्तुत्वेनानर्थान्तरत्वान्, न च तत एवानिवर्त्या,
सर्वप्रमाणानां प्रमेयाग्रहणनिवृत्त्यर्थत्वाद्दर्शयति ; तदनिवर्तकत्वे तस्यपि प्रमाणे
प्रमेयाज्ञानमनुवर्तेतेति भावः । एवमाशङ्क्य दूषयति—तदपीति । कुत इत्याह—
तच्चेति । यस्मात्तच्चाग्रहणात्मिकाविद्या तद्विरुद्धया तत्त्वग्रहणात्मिकया
विद्यया निवर्त्या नान्येन ; सा च ब्रह्मस्वभावत्वान्नित्या ; अतो नित्यानवृत्तै-
वाविद्येति न तद्विरुद्ध्यर्थत्वेन आस्रादीनामर्थवत्तेति भावः । अथ ब्रह्मणो
नाविद्या, किं तु जीवनां ब्रह्मविषया ; सा च तेषां श्रवणादिप्रयत्नलभ्यया
ब्रह्मविषययागन्तुकया विद्यया निवर्त्यते ; अतो न नित्यमविद्यानिवृत्तिप्रसङ्ग
इत्युच्यते ; तदपि न, ब्रह्मव्यतिरिक्तजीवाभ्युपगमे द्वैतप्रसङ्गान् इत्याभिप्रायेणाह
—न चेति । अस्तु तर्हि ब्रह्मण्येवाविद्येत्यत आह—ब्रह्मणीति । दूषणा-
न्तराभिधिष्यत्या पुनरुपन्यास इति द्रष्टव्यम् । अथैतद्दोषभयादविरोधस्तयो-
रिष्येत तत्राह—अविप्रतिषेध इति । विरुद्धा हि सती विद्या तां निवर्तयेत्,
नाविरुद्धा, रस इव रूपमिति भावः । एवमग्रहणात्मिकामविद्यां दूषयित्वा
विपर्ययग्रहणात्मिकामिदानीं दूषयति—यस्य त्विति । ब्रह्मास्वभावत्वेऽर्थान्तर-
त्वादद्वैतविघात इति भावः । दोषान्तरमाह—कस्य चेति ; निराश्रयवि-
पर्ययग्रहणासंभवादिति भावः । न तावत्तद्विपर्ययग्रहणं ब्रह्मणोऽन्यस्य,
तदभावान् ; नापि ब्रह्मण एव, तस्य विद्यास्वरूपस्य विप्रतिषेध्नाविद्याश्रय-
त्वाद्योगादित्याह—ब्रह्मण इति । 'अथाविरोधस्तत्राह—अविप्रतिषेध इति ।

केन निवर्त्येत? न केनापीत्यर्थः । विद्याया अविरुद्धत्वेनानिवर्तकत्वादन्यस्य च तन्निवर्तकस्यादृष्टत्वादिति भावः ।

अत्र सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यते इति । 'न स्वभावो नार्थान्तरम्' इति स्वभावास्वभावपक्षोक्तदोषावनभ्युपगमेनैव परिहरति । यदि ब्रह्मणो न स्वभावः, नाप्यर्थान्तरमविद्या, नास्त्येव तर्हीत्यत्राह—नेति । यदि न ब्रह्मणो भिन्ना, अभिन्ना वा, न सती, नाप्यसती, कीदृशी नाम सा? इत्यत्र आह—एवमिति; ईदृश्येव सा, अनवस्थितैकरूपेत्यर्थः । न चेयमलोकिकीत्याह—अविद्येति; लोक इति वाक्यशेषः । एवमादिभिः शब्दैरसती रूढा, न सदसदादिशब्दैरिति दर्शयितुं विशिष्टपर्यायनिर्देशः । तत्र सत्त्वाभावे तावत् प्रमाणमाह—स्वभावश्चेदिति; तस्याः सत्त्वाभावे तावदविद्यात्वा-
न्यथानुपपत्तिरेव प्रमाणमिति भावः । तथा ब्रह्मस्वभावत्वे सत्यत्वात् ब्रह्मव-
द्वाधानुपपत्तिरपि तत्र प्रमाणमूह्यम् । अर्थान्तरत्वाभावस्तुल्यदोषत्वात् स्वभा-
वान्यत्वपक्षतुल्यत्वाद्वा न स पृथगुक्त इति । अत्यन्तासत्त्वाभावे तु व्यवहारा-
राङ्गत्वानुपपत्तिः प्रमाणम्; न ह्यसतो व्यवहाराङ्गत्वं दृष्टमित्यभिप्रायेणाह—
अत्यन्तेति । उपलक्षणं चेदम्, उपलम्भोऽप्यसतः स्वपुष्पवन्नोपपद्येतेति
सोऽपि प्रमाणम् । ननु व्यवहाराङ्गं चेत् ततोऽर्थक्रियाकारित्वात् सत्त्वस्य
कथं न सती? मैवम्, देहात्मभावस्याशेषव्यवहाराङ्गस्याप्यसत्त्वात् । तज्ज्ञानं
तत्र सदेव व्यवहाररूपमिति चेत्, तदपि न; यतो न ज्ञानमात्रं व्यवहारा-
रङ्गम् । नन्वविद्यया प्रमाणेन चेत् प्रतीयते, ततो ब्रह्मवत् सती; नो चेत्,
स्वपुष्पवदसती? कथमनिर्वचनीया? मैवम्; अवभाति हि सा; न तु
प्रमाणेन शुक्तिरूप्यवत्; अत एव स्वपुष्पाद्विशिष्यते । न च सदसती,
विरोधात् अतो बलादापन्नमनिर्वचनीयं सदसत्त्वाभ्यां राश्यन्तरम् । ननु न
तदन्यत् किञ्चिद्दृष्टम् । मा नाम दृश्यताम्, तथाप्युक्तप्रमाणबलात् सिद्धम-
निर्वचनीयत्वमविद्याया नापलपनीयम्; न हि भुवो गन्धवत्त्वमन्यत्रादृष्टमिति
तत्र दृष्टमप्यपलप्यते । नन्वनिर्वचनीयेति निरुच्यते, कथमनिर्वचनीया?
मैवम्, सदसत्त्वाभ्यामिति विशिषितत्वात् । नन्वविद्या चेदुपेयते, अवश्यं
ब्रह्मणो भिन्ना अभिन्ना वा स्यात्, राश्यन्तरात्तंमवात् । मैवम्, शुक्तिरूप्य-

वादेत्युक्तोत्तरत्वात् ; शुक्तिरूप्यं हि न शुक्तिर्भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा घटते ; तस्मादस्ति प्रकारान्तरसंभव इति । सर्वमूरीकृत्योपसंहरति—तस्मादिति । इयं चेदृशी सर्वैरेव वादिभिरभ्युपेया ; तेन न वयमेवोपालभ्या इति युक्तिबलेन सर्वानभ्युपगमयति—सर्वेति । एतदेव प्रपञ्चयति—तथा हीति । सर्वज्ञान्य-वादिनां माध्यमिकानां यदृशं जगद्दृश्यते तादृशं चेत् सत्, ततः परमार्थ-त्वान्नाविद्या ; अथात्यन्तमसत्, ततः स्वपुष्पवत् व्यवहारो न स्यात् ; नावभासेत । तथा ज्ञानमात्रवादिनो योगाचारस्य बाह्यार्थविभासानपह्वात्तथा सत्त्वे नार्थापह्ववः स्यात् ; अत्यन्तासत्त्वे स्वपुष्पवद्व्यवहाराङ्गत्वम् । बाह्यार्थ-वादिनोऽपि पतञ्जलेः “ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मबुद्धि-रविद्या ” इतीयं नित्यादिबुद्धिर्मिथ्येष्टा ; सा प्रतिभासमाननित्यत्वावर्त्यस्य सत्यत्वे न मिथ्या स्यात् ; असत्यत्वे न सत्त्विवन्धनो व्यवहारः स्यात् ; अतः सर्वैरनिर्वचनीयैवाविद्याभ्युपेतव्येत् । ननु शुक्तिरजतादिविभ्रमे रजत-मसत्, न तु तज्ज्ञानम् ; तच्चाविद्या अतः सत्येव सा ; कथमनिर्वचनी-यता ? इति चोदयति—स्यादेतदिति मिद्वान्ती त्वाह—नैतदिति । असत्यव-भासमानेऽर्थे तदवभासोऽपि सत्यत्वेन दुर्निरूपः ; किं त्ववभासमात्रं सत्यं स्यात् ; तदवभास इत्यपि भ्रान्तिरेव ; तस्यैवाभावात् ; न केवलमर्थः, अपि स्वर्थाभासोऽपीत्यर्थः । एतदुक्तं स्यात्—अर्थानुबन्धरहितमनुभवमात्रं नो नित्यं संदेव ; तस्य च अर्थानुबन्धेनाविद्यात्वम्, न स्वतः ; असत्यार्थानुबन्धरूपेण न सतीति स्वतः सत्पि ‘न सती’ इत्युच्यत इति । एवमनिर्वचनीयत्वमाक्षिप्तं समा-धाय पुनरुपसंहरति—तस्मादिति तदेव द्रढयति—अत इति । कुत इत्याह—स्वभावज्ञानादिति ; यद्यविद्या सत्त्वभावा स्यात्, न स्वभावं जहादग्नि-रिवोष्णम् । न च तथाभूतस्यान्यथाभावः ; अन्यथाभूतस्य चान्यथाभावेऽ-नवस्था स्यात् ; अतो न बाधकज्ञानेनान्यथाक्रियेत । अथासती, ततः स्वत एव निवृत्तत्वान्न तेन निवर्त्येत्यर्थः । एवमनिर्वचनीयत्वमाविद्यायाः प्रतिष्ठाप्य ‘सत्त्वे द्वैतापत्तिः, असत्त्वे ब्रह्मस्वभावत्वे च निवर्तनीयाभावः’ इति परोक्तं दोषद्वयं परिहरति—एवमिति ।

इदानीं कस्याविद्येति यदुक्तं तदनुभाष्य तत्रोत्तरमाह—यच्चिति । अत्र

केन निवर्त्येत? न केनापीत्यर्थः । विद्याया अविरुद्धत्वेनानिवर्तकत्वादन्वयस्य च तन्निवर्तकस्यादृष्टत्वादिति भावः ।

अत्र सिद्धान्तमाह—अत्रोच्यत इति । 'न स्वभावो नार्थान्तरम्' इति स्वभावास्वभावपक्षोक्तदोषावनभ्युपगमेनैव परिहरति । यदि ब्रह्मणो न स्वभावः, नाप्यर्थान्तरमविद्या, नास्त्येव तर्हीत्यत्राह—नेति । यदि न ब्रह्मणो भिन्ना, अभिन्ना वा, न सती, नाप्यसती, कीदृशी नाम सा? इत्यत्र आह—एवमिति; ईदृश्येव सा, अनवस्थितैकरूपेत्यर्थः । न चेयमलौकिकीत्याह—अविद्येति; लोक इति वाक्यशेषः । एवमादिभिः शब्दैरसौ रूढा, न सदसदादिशब्दैरिति दर्शयितुं विशिष्टपर्यायनिर्देशः । तत्र सत्त्वाभावे तावत् प्रमाणमाह—स्वभावश्चेदिति; तस्या सत्त्वाभावे तावदविद्यात्वान्वधानुपपत्तिरेव प्रमाणमिति भावः । तथा ब्रह्मस्वभावत्वे सत्यत्वात् ब्रह्मवद्धानुपपत्तिरपि तत्र प्रमाणमूह्यम् । अर्थान्तरत्वाभावस्तुल्यदोषत्वात् स्वभावान्यत्वपक्षतुल्यत्वाद्वा न स पृथगुक्त इति । अत्यन्तासत्त्वाभावे तु व्यवहारारङ्गत्वानुपपत्तिः प्रमाणम्; न ह्यसतो व्यवहाराङ्गत्वं दृष्टमित्याभिप्रायेणाह—अत्यन्तेति । उपलक्षणं चेदम्, उपलम्भोऽप्यसतः स्वपुष्पवन्नोपपत्तेरिति सोऽपि प्रमाणम् । ननु व्यवहाराङ्गं चेत् ततोऽर्थक्रियाकारित्वात् सत्त्वस्य कथं न सती? मैवम्, देहात्मभावस्याशेषव्यवहाराङ्गस्याप्यसत्त्वात् । तज्ज्ञानं तत्र सदेव व्यवहारारङ्गमिति चेत्, तदपि न; यतो न ज्ञानमात्रं व्यवहाराङ्गम् । नन्वविद्या प्रमाणेन चेत् प्रतीयते, ततो ब्रह्मवत् सती; नो चेत्, स्वपुष्पवदसती, कथमनिर्वचनीया? मैवम्; अवभाति हि सा; न तु प्रमाणेन शक्तिरूप्यवत्; अत एव स्वपुष्पाद्विशिष्यते । न च सदसती, बिरोधात्, अतो बलादापन्नमनिर्वचनीयं सदसत्त्वाम्नां राश्यन्तरम् । ननु न तदन्यत् किञ्चिद्दृष्टम् । सा नाम दृश्यताम्, तथाप्युक्तप्रमाणबलात् सिद्धमनिर्वचनीयत्वमविद्याया नापलपनीयम्; न हि भुवो गन्धवच्चमन्यत्रादृष्टमिति तत्र दृष्टमप्यपलप्यते । नन्वनिर्वचनीयेति निरुच्यते, कथमनिर्वचनीया? मैवम्, सदसत्त्वाम्नामिति विशिष्टतत्वात् । नन्वविद्या चेदुपेयते, अवश्यं ब्रह्मणो भिन्ना अभिन्ना वा स्यात्, राश्यन्तरासंभवात् । मैवम्, शक्तिरूप्य-

वादेत्युक्तोत्तरत्वात् ; शुक्तिरूप्यं हि न शुक्तिभिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा घटते ; तस्मादस्ति प्रकारान्तरसंभव इति । सर्वमूरीकृत्योपसंहरति—तस्मादिति । इयं चेदृशी सर्वैरेव वादिभिरभ्युपेया ; तेन न वयमेवोपालभ्या इति युक्तिबलेन सर्वानभ्युपगमयति—सर्वेति । एतदेव प्रपञ्चयति—तथा हीति । सर्वशून्य-वादिनां माध्यमिकानां चादृशं जगद्दृश्यते तादृशं चेत् सत्, ततः परमार्थ-त्वान्नाविद्या ; अथात्यन्तमसत्, ततः स्वपुष्पवत् व्यवहाराङ्गं न स्यात् ; नावभासेत । तथा ज्ञानमात्रवादिनो योगाचारस्य बाह्यार्थविषयज्ञानपहवात्तथा सत्त्वे नार्थापहवः स्यात् ; अत्यन्तासत्त्वे स्वपुष्पवदव्यवहाराङ्गत्वम् । बाह्यार्थ-वादिनोऽपि पतञ्जलेः “ अनित्याशुचिदुःखानात्मसु-नित्यशुचिसुखात्मबुद्धि-रविद्या ” इतीयं नित्यादिबुद्धिर्मिथ्येष्टा ; सा प्रतिभासमाननित्यत्वाद्यर्थस्य सत्यत्वे न मिथ्या स्यात् ; असत्यत्वे न तन्निबन्धनो व्यवहारः स्यात् ; अतः सर्वैरनिर्वचनीयैवाविद्याभ्युपेतव्येत्यर्थः । ननु शुक्तिरजतादिविभ्रमे रजत-मसत्, न तु तज्ज्ञानम् ; तच्चाविद्या अतः सत्येव सा ; कथमनिर्वचनी-यता ? इति चोदयति—स्यादेतदिति । सिद्धान्ती त्वाह—नैतदिति । असत्यव-भासमानेऽयं तदवभासोऽपि सत्त्वेन दुर्निरूपः ; किं त्ववभासमात्रं सत्यं स्यात् ; तदवभास इत्यपि भ्रान्तिरेव ; तस्यैवाभावात् ; न केवलमर्थः, अपि त्वर्थाभासोऽपीत्यर्थः । एतदुक्तं स्यात्—अर्थानुबन्धरहितमनुभवमात्रं नो नित्यं सदेव ; तस्य च भ्रान्तेनेषानुबन्धेनाविद्यात्वम्, न स्वतः ; असत्यार्थानुबन्धरूपेण न सतीति स्वतः सत्यामि 'न सती' इत्युच्यत इति । एवमनिर्वचनीयत्वमाक्षिप्तं समा-धाय पुनरुपसंहरति—तस्मादिति तदेव द्रढयति—अत इति । कुत इत्याह—स्वभावादानादिति ; यद्यविद्या सत्स्वभावा स्यात्, न स्वभावं जहादभि-रिवौपम्यम् । न च तस्मात्तस्यान्यथाभावः ; अन्यथाभूतस्य चान्यथामात्रेऽ-नवस्था स्यात् ; अतो न बाधकज्ञानेनान्यथाक्रियेत । अथासती, ततः स्वत एव निवृत्तत्वान्न तेन निवर्त्येत्यर्थः । एवमनिर्वचनीयत्वमविद्यायाः प्रतिष्ठाप्य 'सत्त्वे द्वैतापत्तिः, असत्त्वे ब्रह्मस्वभावत्वे च निवर्तनीयाभावः' इति परोक्तं दोषद्वयं परिहरति—एवमिति ।

इदानीं कस्याविद्येति यदुक्तं तदनुभाष्य तत्रोत्तरमाह—यच्चिति । अत्र परश्रोदयति—नन्विति । ब्रह्मणश्च नाविद्या, विद्यास्वभावत्वादिति भावः ।

कुत इत्याह—एवं हीति । ‘जीवेनात्मना’ इत्यात्मशब्देन ब्रह्मवाचिना सामानाधिकरण्यं श्रूयते; न च तयोर्भेदे घटपटयोरिव तत् स्यादिति भावः । तथा “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” इत्यादिविरोधः, हैतापत्तिश्च तयोर्भेदे स्यादित्यूहनीयम् । सिद्धान्तवादी त्वाह—सत्यमिति; न भिद्यत इत्यनुवर्तते । कथं नाम भिद्यत इत्याह—कल्पनयेति; अयथार्थबुद्धेरित्यर्थः । परमार्थेनाभिन्ना अपि ब्रह्मणो जीवाः कल्पनया मिथ्याबुद्धयो विभ्रप्रतिबिम्बवच्चन्द्रवच्च ततो भिद्यन्ते; एवं च भेदमात्रमत्र कल्पनिकम्, न जीववस्त्वेत्युक्तं भवति । अत एव “तत्त्वमसि” इति भेद एव बाधते, न तु ‘तत्त्वमसि’ इति जीव इति । पुनश्चोदयति—कस्येति—कस्य कल्पना जीवपरयोर्भेदिकेत्यर्थः । तत्र मतभेदेन परिहारद्वयं निवृत्तकं तावदाह—अत्रेति । यद्यविद्या नाम वस्तु स्यात् ततो नासिद्धिः जीववस्तुसिद्धयेऽलम्, जीवं च विना न तत्सिद्धिः इतीतरेतरप्रपदोषः स्यात्; मायामात्रं तु सा; अतो न दोष इत्यर्थः । कुत इत्याह—न हीति । कुत इत्याह—अनुपपन्नार्थैव हीति । अनुपपन्नविषयैव सा माया; उपपन्नार्थत्वे तु तस्यायथार्थत्वात् स्वरूपहानिरेव स्यात्; अतोऽनुपपन्नार्थत्वं तस्या मूषणम्, न तु दूषणमित्यर्थः । परिहारान्तरमाह—अन्ये त्विति । अहंकारादिकल्पनादतस्तदवच्छिन्नस्तद्गुणसारो घटाकाश इव जीवः, ततस्तत्कल्पनेति बीजाङ्कुरवदनादित्वं मन्तव्यम् । कारणाविद्या त्वनादिः । अनादित्वमेव स्वयूद्योक्त्या द्रढयति—तथा चेति । आविद्या उपादानकारणं यस्य भेदप्रपञ्चस्य तद्वादिभिरित्यर्थः । तत्रानादित्वस्य फलमाह—तुत्रेति । तथा प्रसङ्गोक्तस्याप्रयोजनत्वस्य फलमाह—अप्रयोजनत्वात्नेति; ‘अद्यमानस्य प्रपञ्चस्य सृष्टौ किं प्रयोजनम्?’ इति यः पर्यनुयोगः तस्यावकाशो न भवतीत्यर्थः । तत्र पर्यनुयोगं तावदाह—यदेक इति । यद्यपि सृष्टेः प्रागप्यनुग्राह्याः सर्वाजावस्या जीवाः सन्ति, अन्यथा पुनः सृष्ट्यभावप्रसङ्गात्; तथाप्युपाधिलये ब्रह्मणि लीना इवेति यथादृष्टपृथग्भूतानुग्राह्याभावउक्तः । इतश्च न परानुग्रहः प्रयाजेनमित्याह—दुःखोत्तरत्वाच्चेति । अनुग्रहाद्धि सुखिनमेव सृजेत्, न दुःखिनम्;

दुःखबहुला च सृष्टिरित्यर्थः; तदुक्तम्—“सृजेच्च शुभमेवैकमनुकम्पा-
प्रयोजितः” इति । न च स्रोपयोगि किंचित्प्रयोजनमस्तीत्याह—नेति ।
आप्तकामत्वादिति ; “आप्तकामः आत्मकामः” इति श्रुतेरानाशेषकाम्य-
त्वेन कृतार्थत्वादित्यर्थः । तदुक्तम्—“क्रीडार्यायां प्रवृत्तौ च विहन्त्येत
कृतार्थता” इति । क्रीडादिरित्यादिशब्देन कुतुहलमुच्यते । एवं पर्यनु-
योगमुक्त्वा तस्यानवकाशत्वमाह—तस्येति । कुत इत्याह—न हीति ।
तदेव लौकिकदृष्टान्तैर्द्रवयति—नेति । प्रकृतिविकारपक्षोऽपि दोषो
नास्मत्पक्षमास्कन्दतीत्याह—तथेति ; विमलस्यापि व्योम्नस्तत्पक्षेनादिभ्रम-
दर्शनादिति भावः । अविद्याकृता सृष्टिप्रयोजनेत्युक्तम् । इदानीमभ्युप-
गम्यैव क्रीडार्थां प्रवृत्तिं पूर्वोक्तदोषाभावमाह—अपि चेति । क्रीडार्थ-
प्रवृत्तिः ; क्रीडा भवतीत्यध्याहार्यम् । उल्लासादिति ; प्रोत्साहादित्यर्थः ।
प्राथमेनेति ; कामप्रार्थनावता कृतार्थप्रवृत्तिरेव क्रीडा इत्येते, न कार्येति भावः ।
ननु सुखिदुःखिवृष्टे रागद्वेषहेतुत्वेन द्रष्टव्यादीश्वरस्य तद्वत्त्वेन वैषम्यं
स्यात् ; तथा दुःखिनः सृजतो नैर्घृण्यं च स्यादित्यत आह—न चेति ।
कुत इत्याह—न हीति । मायां करोतीति मायाकरः शम्भोरिकः, तस्य
संपूर्णमसंपूर्णाङ्गं च स्यादिति प्रपञ्चं दर्शयतो यथा न रागद्वेषौ तथेति
स्वपक्षे दृष्टान्तः । सत्यप्रपञ्चादिपक्षेऽपि तमाह—चित्रेति । पुस्तं लेख्यम् ;
'कृतम्' इति कृत्यः कृबन्तात् षष्ठीबहुवचनम् । विकलाविकलत्व-
मसंपूर्णसंपूर्णाङ्गत्वम् । चित्राणीत्युपलक्षणम्, लेख्यमपि द्रष्टव्यम् ।
प्रतिकृतिः प्रतिरूपकम् । परिहारान्तरमाह—कर्मिति । पर्जन्यस्यानीयो
हीश्वरः साधारणं कारणम् । सुखिदुःखिभेदस्तु स्वकर्मेभेदाद्दीजभदादिवाङ्कुर-
भेदः । तस्मान्न तस्य वैषम्यादिदोष इत्यर्थः । नन्वेवं कर्माशयभारतन्व्यात्
स्वातन्त्र्यलक्षणवैश्वर्यं न स्यादित्यत आह—न चेति । एतदुक्तं भवति—
नान्यापेक्षित्वमात्रेणानीश्वरत्वं स्यात् ; न हि लोके सेवविशेषापेक्षः फलं
प्रयच्छन् प्रभुरप्रभुः ; अतश्च तदपेक्षोऽपि यथा फलं दातुं प्रभवतीति
स प्रभुः, नेतरः ; तथा कर्मीपेक्षोऽपि स एव फलं दातुमीष्टे नेतर इति
तस्यैवेश्वरत्वमिति । “पुरुषस्य च शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिः” इति चाद्यं

मायिकीं सृष्टिमाश्रित्य विकारपक्षानभ्युपगमेन पूर्वं परिहृतम्; अधुना तदभ्युपगमेऽपि नैष दोषः, किमुतास्माकं मायावादिनामित्यभिप्रायेणाह—
तथेति । प्रकृतिविकारयोरत्यन्तमवैलक्षण्ये प्रकृतिमात्रवत् प्रकृतिविकारभाव-
 भेदो न स्यात्; अतोऽस्ति तयोर्वैलक्षण्यम्; एवं च शुद्धादप्यशुद्धा
 विकृतिर्भविष्यतीत्यर्थः । दृष्टं चान्यत्रापि प्रकृतिविकारयोर्वैलक्षण्यम्, तद-
 दिहापि स्यादित्यभिप्रायेणाह—द्रवाणामिति । अचेतनचेतनौ चेतनानिश्चित-
 विधितौ द्रष्टव्यौ ।

इदानीमद्वैतमते पुनश्चोदयति—नन्विति । विशदस्वभावाः; विमल-
 विद्यास्वभावा इत्यर्थः । सिद्धान्ती तु शुद्धादभिन्नमप्यशुद्धं भात्येवेति दर्श-
 यन्नाह—वार्तमिति ; असारमित्यर्थः ; वार्तात आगतं वार्तम् ; निष्प्रमाणक-
 मित्यर्थः । कुत इत्याह—न तावदिति । कथं पुनर्विम्बात्प्रतिबिम्बं न भिन्नम् ?
 सावयवस्यावयवसंयोगमन्तरेणानुपपत्तेः । अत्र तस्यावयवा दृश्यन्ते । न
 च कल्प्या, अन्यथापि तत्प्रतिपत्त्युपपत्तेः । सावयवस्य च निरन्तरे दर्पणे
 स्थित्यनुपपत्तेः ; बिम्बरूपप्रत्यभिज्ञानाच्च ; स्पर्शनेन चानुपलब्धेः ; सावय-
 वस्य अवयवतत्संयोगनाशमन्तरेणानाशात् ; अस्य च बिम्बसंनिधिमात्रेणा-
 भासात् ; तस्माद्बिम्बमेव अस्त्या भिन्नं भातीति स्थितम् । ननु शुद्धा-
 दभिन्नस्याशुद्धिस्तत्त्वतो न च्यते ; प्रतिबिम्बे तु भ्रान्तिः, पुनस्त्याशङ्क्य इहापि
 भ्रान्तिरित्याह—विभ्रम इति । भ्रान्तित्वमेव द्रवयति—अन्येति । तच्च-
 तस्तु जीवानामशुभस्वभावत्वे शुद्धिर्न स्यादिति 'स्वभावाहानात्' इत्यत्रोक्त-
 मित्यर्थः । अत्र पुनश्चोदयति—स्यादिति । ऐकात्म्यवादिनस्तद्व्यतिरिक्त
 आगन्तुकं हेतुर्नस्तीति भावः । सिद्धान्ती त्वाह—किमत्रागन्तुकेनान्येन
हेतुना ? आगन्तुके हि प्रतिबिम्बादिभ्रमे सोऽपेक्ष्येत ; अनादिस्त्वयं जीव-
 भ्रमः ; अतश्चानादिस्त्वत्त्वाग्रहणादेवोपपत्तेरागन्तुकबाह्यहेत्वन्वेषणमयुक्तमित्यभि-
 प्रायेणाह—अनादाविति । अनादित्वाच्चाविद्याप्रवृत्तिहेत्वभावचोद्यमाणं परि-
 हृतमित्याह—तथा चेति । अत्र चोदयति—नन्विति । हेतुच्छेदाद्धि हेतु
 मनुच्छेदो दृष्टः ; अविद्या त्वनादित्वात् स्वाभाविकीति निर्हेतुः ; अतः कथ-
 मुच्छिद्येतेत्यर्थः । सिद्धान्ती तु स्वाभाविक्यप्युच्छिद्यते तावदविद्या ; अन्यथा

तन्निवृत्त्यर्थानि शास्त्राणि व्यर्थानि स्फुरित्यभिप्रायेणाह—सर्वेति । दृश्यते च स्वाभाविकरथाप्युच्छेद इत्याह—अपि चेति । परस्तु श्यामतादिवैषम्य-
मापादयन् चोदयति—नन्विति । प्रत्ययः; हेतुरित्यर्थः । न विद्यते
आगन्तुको द्वितीयोऽर्थो यस्य स तथोक्तः । तद्भावात्; विलक्षणप्रत्ययोप
निपाताभावादित्यर्थः । कुतो निवृत्तिः? अविद्याया इत्यध्याहार्यम् । ननु
मा भूदागन्तुको हेतुः; आत्मनो विद्यात्मकत्वात् तत्त्वभावभूतैत्र विद्या
अविद्यां निवर्तयिष्यतीत्यत आह न त्वत्त्विति । विद्याविद्ये चेदकत्रात्म-
नीच्छसि, ततस्तयोः स्वभाववस्थानादविरोधे न निवर्त्यनिवर्तकप्रभवः; विरोधे
वा विद्ययात्मन्यविद्या नित्यानिरस्तेति तन्निबन्धनत्वाभावात् नित्यमुक्तं जगत्
स्यादित्यर्थः । अविद्याया इति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते । तथेति;
विद्ययेत्यर्थः । श्रवणादिजन्यमागन्तुकं विद्यान्तरमात्रं निवर्तयिष्यतीति
चेदत आह न चेति । आगन्तुकस्यापि विद्यान्तरस्य ब्रह्मस्वभावत्वात्
नैकात्म्यहानिरिति चेदत आह—आगन्तुकेति । नानित्यस्य नित्यस्वभा-
वत्वं घटत इत्यर्थः । अत्रैवार्थे पराक्तं पठति—तदुक्तमिति ।
अत्र सिद्धान्तमाह—अत्रेति । अनिबन्धदृष्टान्तेनोक्तमित्यर्थः । क-
स्मान् ब्रह्मण इत्याह—तद्भावेति । अविद्यानिवर्तक आगन्तुकोऽर्थोऽस्य
नास्तीत्यर्थः । यद्वा अनागन्तुकार्थमनाधेयातिशयमित्यर्थः । तत्र नित्य-
प्रकाशात्वेन स्वाभाविकरथेन नास्तीत्युक्तम्; अतानागन्तुकार्थत्वेन चागन्तु-
क्यपि सा नास्तीत्युक्तमिति विवेकः । विद्यास्वभावे ब्रह्मण्यविद्याकलुषितत्वं
नास्तीत्युक्तम्; यदि च स्यात्ततो महान् दोषः स्यादित्याह—अन्यथेति ।
ब्रह्मभूयं गतस्येति; ब्रह्मभावं प्राप्तस्येत्यर्थः । ततः किमित्यत आह—तत्रेति ।
ब्रह्मैव संग्रहते मुच्यते च, न जीवा इति च तेषां मतम्; तदनुभाष्य
दूषयति—अथेति । ब्रह्मैव; न जीवा इत्यर्थः । कुत इत्याह—यत इति ।
अभेददर्शनाद्ब्रह्मणि मुक्ते, अन्यस्य भेदद्रष्टुर्ब्रह्मस्थामावात्सर्वभेदप्रत्यस्तमये युग-
पत् सर्वमोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । नन्वस्तु
जीवानामविद्या; तथाप्यैकान्त्ये विलक्षणहेत्वभावात् कथमविद्यानिवृत्तिरिति
पूर्वोक्तमाशङ्क्य परिहरति—तेषामिति । विलक्षणसत्यहेत्वभावेऽपि जीवाना

मविद्याकलुषाणामविद्याकल्पितश्रवणादिलक्षणहेतुकविद्योदयादविद्यानिवृत्तिर्घटत इत्यर्थः । विलक्षणः प्रत्ययः कारणं यस्य स तथोक्तः, विलक्षणप्रत्यय-श्रासौ विद्योदयश्चेति कर्मधारयः; विलक्षणश्रासौ प्रत्ययविद्योदयश्चेति वा ।

ननु जीवानामपि विद्या नैसर्गिकमस्ति, अतः सैवाविद्यानिवर्तिका, नागन्तुकी विलक्षणेत्यत आह—न हीति । अविद्यामय एव जीव इत्युच्यत इत्यर्थः । ननु विद्यास्वभावाद् ब्रह्मणो जीवानामप्येदात् कथं मविद्यामयत्वमित्यत आह—अव्यतिरेकेऽपीति । यथा बिम्बे मुखध्वजदातं तत्प्रतिबिम्बं च कृपाणादावनवदातमेवं ब्रह्मणो विद्यात्मत्वेऽपि जीवानामविद्येति व्यवस्थेत्यर्थः । ननु न तावद्ब्रह्माविद्यानिवृत्तिकम्, नित्यनिवृत्ति-प्रसङ्गात्; न चाविद्यान्तरम्, अविद्यात्वाविशेषणप्रतियोगित्वात्, निवर्तकानिवृत्तिप्रसङ्गाच्च, निवर्तकान्तरकल्पनायां नानवस्थानात्; न च ब्रह्माविद्याभ्यामन्यन्नित्यवर्तकं तवास्तीत्यभिप्रायेण पृच्छति—केनेति । सिद्धान्ती तु रजस्त्वाविशेषेऽपि यथा कतकरजो रजोऽन्तरप्रतियोगि तन्नित्यवर्तकं च भवति तथा अविद्यात्वाविशेषेऽपि श्रवणात्प्रविद्या प्रपञ्चाविद्यायाः प्रतियोगिनी निवर्तिका च भविष्यतीत्यभिप्रायेणह—श्रवणेति । तत्र श्रवणमननयोः शाब्द-विद्योत्पत्तिक्रमेण, ब्रह्मचर्यादेश्च कर्मपक्षयक्रमेण, ध्यानादेश्चाह्वयात्मप्रकाशाभिव्यक्तिक्रमेणाविद्यानिवृत्त्युपायत्वमिति विवेकः । श्रवणं वेदान्तस्य, मननं तर्कणं तदर्थानुसन्धानम्, ध्यानाभ्यासस्तदर्थानुचिन्तनादृतिः । परश्च तुल्यजातीयस्य श्रवणादेः प्रतियोगित्वासंभवाभिप्रायेण पुनः पृच्छति—कथमिति । सिद्धान्ती तु किमत्र वक्तव्यम्? अविद्यात्वाविशेषेऽपि श्रवणमननपूर्वको न कर्ममूलोपदेशपूर्वको योऽयं “स एष नेति नेति” इति वीप्ससा प्रतिषिद्धारिखलभिद्यमानप्रपञ्चे ध्यानाभ्यासः सोऽत एव प्रपञ्चदर्शनप्रतियोगी; अतस्तन्नित्यवर्तयतीत्याह—योऽयमिति । प्रतिषिद्धोऽरिखलभेदप्रपञ्चो यस्मिन् स तथोक्तः । देहादीनामात्मत्वप्रतिषेधोऽयम्, नास्तिप्रपञ्चप्रतिषेध इति चेत्, न; देहादेरश्रुतत्वाद्श्रुतकल्पनाप्रमाणाभावाच्च । तस्मात्प्रतिषेध्यापेक्षायामगृह्यमाणविशेषत्वादरिखलप्रपञ्चप्रतिषेध एवायमिति सूक्तम्—प्रतिषिद्धारिखलभेदप्रपञ्च इति । नन्वेवमपि श्रवणादेर्भेददर्शननिवर्तकस्य निवर्तका-

न्तरानुपपत्तेरनिवृत्तावानिमोक्षप्रसङ्ग इति परामिप्रायमाशङ्क्य परिहरात्—स
चेति । सामान्येनेति ; अविशेषेणेत्यर्थः । 'सः' इति श्रवणादिपूर्वो ध्यानाभ्यासः
परामृश्यते । एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रपञ्चयति—न हीति । यदि
श्रोतृश्रवणादिभेदं विहाय भेदान्तरप्रविलापकाः श्रवणादयः स्युः ; ततः
स्यादेष दोषः ; ते विशेषेण सर्वभेदान् प्रविलापयन्तस्तदन्तर्गतत्वादात्मान-
मपि प्रविलापयन्ति ; ततश्च न तेषामनिवृत्तिः ; नापि निवर्तकान्तरापेक्षेति
भावः ; ततश्च नानिमोक्षदोष इत्याह—तथा चेति । स्वच्छ इति स्वभाव-
निर्भेदत्वमाह । परिशुद्ध इति ; अपगतगन्तुकाविद्याकाल्प्य इत्यर्थः । अत्र
दृष्टान्तमाह—यथेति ; यथा द्रव्यविशेषस्य कतकादेश्चूर्णरूपं रजः कर्तुं
शक्तिं सत् रजोऽन्तराधि संहरत् स्वयं च संह्रियमाणं रजःसंपर्ककल्लष-
मुदकं कर्मभूतं स्वरूपावस्थां नयतीत्यर्थः । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकेऽपि
योजयति—एवमिति । भेददर्शनत्वेन विशेषामाक्षेपतद्गते श्रवणादिगते च
भेदे प्रविलीयमाने जीवः स्वच्छे स्वरूपेऽवतिष्ठत इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो
विमक्तो जीवोऽविद्याबिलये स्वरूपस्थोऽपि तथैवावतिष्ठते ; अतो न ब्रह्मी-
भावोऽस्य स्यात् ; श्रूयते चासी—“ब्रह्म भेद ब्रह्मैव भवति” इत्याशङ्क्याह
—अविद्ययेति । यदि ब्रह्मणो जीवित्वतो भिन्नः स्यात् ततः स्यादेवम् ;
किं त्वविद्यया ; अतो विद्यापविद्यानिवृत्तौ यथाब्रह्मरूपमेव भवतीत्यर्थः ।
अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । भेद ; विदारण इत्यर्थः । तदाकाश इति ; घटा-
काश इत्यर्थः । परस्परयोर्नि विजातीयत्वप्रयुक्तमुष्णशीतादिषु निवर्तकत्वं
दृष्टमित्यभिमानेन पुनः प्रत्यवतिष्ठते—स्यादिति । श्रवणादिभेदेन प्रपञ्चः
कथं निवर्तते ; प्राविद्यास्वाविशेषादिति भावः । सिद्धान्ती तु सजातीयस्यापि
रजतः प्रतियोगिनो रजोन्तरनिवर्तकत्वं दृष्टम् ; विजातीयस्यापि रूपरसादे-
रप्रतियोगिणो न दृष्टम् ; अतः शीतोष्णादावपि प्रतियोगित्वप्रयुक्तमेव निवर्त-
कत्वम् ; तच्च श्रवणादिभेदस्याविद्याकृतत्वेऽपि व्यक्तमस्तीत्याह—भेदेति ।
प्रतिपक्षत्वमाह—व्यक्तमिति । श्रवणादेः स्वयं निवृत्तौ सजातीयस्य च
निवर्तकत्वे दृष्टान्तद्वयमपरमाह—यथा चेति । यद्यपि पयो जाठरेणामिना
जीर्यति ; तथापि पयोन्तरमनपेक्ष्य जीर्यतीत्येतावता साम्येन स्वयमित्युक्तम् ;

न हि दृष्टान्तेन सर्वथा साम्यं भवतीति भावः । श्रवणाद्यविधैवाविद्यां निवर्तयतीतिमं श्रुत्या द्रढयति—यथोक्तमिति । मन्त्रार्थं स्पष्टयति—एतदिति । विद्या विशुद्धविज्ञानं नित्यम्; अविद्या श्रवणादि; ते ह्युपायोपेय भावेन सहिते संबन्धे इति यथाक्रममभिसंबन्ध इति । ननुपेया चेद्विद्या, साध्या तेर्हि; न ह्यसाध्यस्योपेयत्वं घटते; अतश्चानित्यत्वमित्याशङ्क्य मन्त्रस्योत्तरार्थं योजयति—साध्येति । तद्व्याचष्टे—एष इति । नाविद्या विद्यां जनयति, किं त्वविद्यानिवृत्तिम्; विद्यां तु व्यनक्ति, तेन व्यङ्ग्यघतया-पेयत्वं विद्यायाः; न जन्यतया; अतो नानित्यत्वमित्यर्थः । एतच्चात्मस्व-भावभूतनित्यविद्यामिप्रायेणोक्तम् । ननु “मृत्युं तीर्त्वा” इति मृत्युनिवृत्तिः श्रूयते, नाविद्यानिवृत्तिः; कथमविद्या निवर्त्यत इत्युच्यते? इत्याशङ्क्याह—मृत्युरिति । चतुर्थं मन्त्रपादं योजयति—तस्यामिति । ‘विद्याया’ इति इत्थंभूत-लक्षणे तृतीया । स्वरूपावस्थानामित्यमृतविवरणम् । नन्वाविद्या चेदविद्यां निवर्तयति न ततः स्वरूपलाभाय प्रयतितव्यमित्याशङ्क्याह—स्फटिकेति; यथा स्फटिकमणेर्जपाद्युपाध्यपनद्याय प्रयत्नादेव तन्निबन्धनरागत्यागात् प्रयत्नान्तरमन्तरेण स्वरूपेऽवस्थानं तद्वदिहाभित्यर्थः ।

अत्र केचिदाहुः—“कुर्वन्नेह कर्माणि” इत्यतो मन्त्रात् कर्म प्रकृत-मविद्याशब्देन विद्यापर्युद्देशेनोच्यते; तस्मात् ज्ञानकर्मसमुच्चयपरोऽयं मन्त्र इति । तदसत्; ‘अविद्या’ इति हि नञ्श्रुतिरधर्मवत् स्वशक्त्या विद्याविरुद्धम-सम्यग्ज्ञानमज्ञानं तद्वद्वान्यमात्रम् । अत्र श्रुतिश्च प्रकरणाद्वर्लीयसी । तस्मान्न ज्ञानकर्मसमुच्चयपरोऽयं मन्त्र इति ।

मन्त्रस्यार्थान्तरमाह—अन्य इति । अविद्या प्रपञ्चदर्शनं न विद्यया कूटस्थोपप्रकाशेन रहितमस्तीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति—तथा हीति । न जडस्य स्वतः प्रकाशः संभवति; न च परतः, स्वभावाहानात्; न चात्म-स्थेन प्रकाशान्तरेण स्वप्रकाशेन, अविकारित्वादात्मनः । न च प्रकाशेनासं-बद्धस्य प्रकाश इति भावः । उपसंहरति—तस्मादिति । तथा तथेति; तेन तेन प्रपञ्चरूपेणेत्यर्थः । एतदेव श्रुत्या द्रढयति—यथेति । अत्र कश्चिदाह—

तुल्ये को विशेषः, येन सा जगतो भेददर्शनमविद्यां भाषेतत्याशङ्क्य विशेष उक्तः—विद्याप्रत्यासन्नयेति । ऐकात्म्यश्रवणादिविद्यायां तत्सहभावेन नित्य-प्रकाशरूपायां चाभिव्यञ्जकत्वेन श्रोतृश्रवणादिभेदाविद्या प्रत्यासन्नेति विशेषः ।
विद्यालक्षण इति ; नित्यप्रकाशलक्षण इत्यर्थः । तन्निवृत्ताविति ; कालुष्यनि-
 वृत्तावित्यर्थः । अत्रेदानीमैकात्म्ये भेदस्यासत्यत्वात् श्रोत्रादिभेदाभ्याः श्रव-
 णादयोऽप्यसत्याः ; ततश्च कथमविद्यानिवृत्तिकार्यं कुर्युः ? इति प्रश्नोदयति --
स्यादिति । मरुमरीचिकाजलादौ स्नानादिकार्यादर्शनादिति भावः । श्रवणा-
 देरसत्याच्च ब्रह्मप्रतिपत्तिरसत्या स्यादित्याह—असत्ये चेति । बह्वैरित्यध्या-
 हृत्य प्रतिपत्तिपदेनानुषञ्जनीयम् । सिद्धान्ती त्वसत्यादापि सत्यं कार्यं सत्या-
 र्थप्रतिपत्तिश्च दृष्टेत्याह—उच्यत इति । शान्भरिकदर्शिता स्यादिमाया
 भीतेः ; व्याप्रादिमाया च भयस्य निमित्ताविति विवेकः । सत्यप्रतिपत्तेरित्यत्र
 निमित्तमित्यनुषञ्जनीयम् ; इदमुदाहरणम् । रेखा गव्यादिरूपेणासत्यापि
 रेखास्वरूपेण तावत् सत्या ; अत्रणाद्युपायास्तु स्वरूपेणाप्यसत्या इति
 विशेषं दर्शयन् परः पुनः प्रत्यप्रतिष्ठते—स्यादेतदिति । सिद्धान्ती तु
 रेखास्वरूपेण सत्या अपि रेखागवयादयो येन गवादिरूपेण सत्यगवयादि-
 प्रतिपादकास्तदूपमसत्यमेव ; रेखासत्यत्वं तु सत्यगवयादिप्रतिपत्तिकार्यानु-
 पयोग्यकिञ्चित्करमेवेत्यविशेषमाह—उच्यत इति । यदि तु केनचिद्रूपेण
 सत्यत्वमन्तरेण न तुष्यति भवान् , तदप्यस्तीत्याह—अपि चेति । ब्रह्मैवा-
 विद्याया श्रवणादिरूपेण गृहीतं शुद्धब्रह्मप्राप्तावुपाय इत्यर्थः । रेखादयोऽपि
 स्वरूपेण सन्तोऽपि वर्णादिनाविद्यादिरूपेणैव वर्णादीनां गमकाः ; न स्वरूपे-
 णेति त्वया सास्यं प्रकटयति—यथेति । अत्र परमतमुपन्यस्य दूषयति—
अपि चेति । लांकविरोधं प्रकटयति—तथा हीति । असत्याच्च सत्यार्थप्रति-
 पत्तावुदाहरणान्तरमाह—तथेति । बहिः प्रतिबिम्बलाञ्छितमादर्शमुपलभ्य
 गृहे बिम्बानुमानं न मृषेत्यर्थः । अत्रैवोदाहरणान्तरमाह—शब्दाच्चेति ।
 नित्यत्वं सर्वदा सच्चम् ; तच्च दीर्घत्वादीद्विकालत्वादिलक्षणस्यासत्यत्वद्यो-
 तनार्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । एवमसत्यात्सत्यकार्यार्थप्रतिपत्तेर्भेदोदाहरणानि
 दत्त्वा अशुनोभयत्राप्येकमुदाहरणमित्याह—तथेति । सत्यप्यहिदंशे कस्य-

चिन्मरणमूर्च्छयोरदर्शनादनैकान्तत्वं हेतोरशङ्क्य विशिनाष्टि—कालादीति ।
तेनेदृशामिदमनुमानम् 'मरिष्यत्ययं मूर्च्छां वापस्यते, राहोः पङ्कोर्वा काले
बल्मीकादौ देशे दष्टत्वात् पूर्वदृष्टदष्टवदिति दृष्टान्तविशेषणत्वे हेतुत्व-
मुन्नेयम् ।

एवं परोक्ते दोषं स्वक्षे परिहृत्य परस्मै चापादयन्नाह—स्यैवेति ।
ननु ज्ञानमेवैताभिरपनेष्यते; अतः कथमपनेयाभाव इत्याशङ्क्याह—
क्षणिकस्येति । ज्ञानापनयो हि तद्विनाशः, स च तस्य क्षणिकस्य स्वभाव-
सिद्ध एवेत्यर्थः । ननु पूर्वमशुद्धस्य ज्ञानस्य विशुद्धिरतिशयस्ताभिरपनेष्यते;
अतः कथमुपनेयाभावः? इत्याशङ्क्याह—अनस्येति । द्वितीये क्षणे
ज्ञानस्य शुद्धिर्जन्या, न च तदस्तीति भावः । यद्वा द्वितीये क्षणे किञ्चि-
दपनेयमुपनेयं वा; न च क्षणिकस्य सोऽस्ति स्वरसेन विनाशात् । किं
च तथाभूतस्यैवासंभवात्; किञ्चिदतिशयं विकारमाधाय किञ्चिदुपनेयमपनेयं
वा; न च क्षणिकस्य क्षणिकत्वादेवोत्तशयापानमस्तीत्यर्थः । न चैकस्मिन्
क्षणेऽतिशयानतिशयौ संभवतः, विरोधात् इत्याह—एकस्मिन्निति । न चैक-
स्मिन्नेव क्षणे पूर्वपारार्धभेदेन तयोरोविरोधः, एकस्मिन् क्षणे पूर्वपारार्धभेदा-
संभवादित्याह—क्षणस्थेति । यस्तु विशुद्धात् क्षणात् विशुद्धस्यैव क्षणान्त-
रस्योदयमाह तस्थान्तो बद्धोऽन्यो मुच्यत इति दुर्घटमापद्यते । एवं
संतानिन्युपनेयासंभवात्पला प्रति संतानावाशङ्क्यति—यदीति । स्थायिनी
हि संततिरिति भावः । तद्वृषयति—तदसदिति । संसारिणो मोक्षेऽवि-
कारः; स न कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः; न च संततिस्तादृशी, अवस्तुत्वात्;
अतोऽस्मा मोक्षेऽनधिकारादुपनेयापनेयाविकल्पिकराविति भावः । अवस्तुत्वं
च संतानस्य संतानिन्यो व्यतिरेकानभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम् । दूषणान्तर-
माह—कथं चेति; स्वपुष्पादावदर्शनादिति भावः । अत्रैव परमतमाशङ्क-
यति—अथेति । एतद्वृषयति—कल्पितस्तहाति । स्रोक्तमाह—उक्तिमिति ।
परस्मादात्मनो भिन्नतया कल्पितो जीवः, तद्विषयी बन्धमोक्षौ, न परस्मिन्
परमात्मनि सत्यं इति 'तस्मादविद्यया जीवाः' इत्यादावुक्तिमित्यर्थः । एवं
संसारमोक्षावपि कल्पितविषयत्वात् कल्पितावित्युक्तं भवति । किं चाना-

देनिषनस्यात्मनो मुक्तिसंसारौ न संभवत इति क्षणिकपक्षोऽभ्युपगतः; तं चाभ्युपगम्यापि चेदनादिनिषनायाः संततेरेव ताविष्टौ, तत आत्मना किमपराद्धम्, येन तस्य तौ नेष्टौ? इत्यभिप्रायेणाह—अपि चेति । अनादिनिषनत्वमेव संततेरुपपादयति—तथा हीति । संततेनोपादः, संसारस्यानादित्वात्; उत्पादे हि न सोऽनादिः स्यात् । अवस्तुत्वाच्च संततेनोपादः; न चोच्छेदः, अवस्तुत्वादेव; न ह्यवस्तुनो जन्मोच्छेदौ स्त इत्यर्थः । इतश्च नोच्छेद इत्याह—अन्त्येति । अनुपपत्तिमाह—सतीति । अपर आह—आरभत इति । योगिनोऽन्त्यक्षणस्य सर्वविषयत्वेन सर्वज्ञज्ञानार्थक्रियाकारित्वाच्चासत्त्वम्; अतो न तदसत्त्वात् पूर्वक्षणानसत्त्वम्; अतो न संतानाभावः । न च तस्यानुच्छेदः, संतानान्तरे प्राप्ते स्वसंतत्युच्छेदादिति भावः । सिद्धान्ती तु पूर्वमपि हेतुफलभावानुवृत्तविकसंततिरासीत्; इदानीमपि चेद्योगिनोऽन्त्यक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानस्य हेतुफलभावोऽस्ति, न तर्हि संतानान्तरत्वम्; न हि हेतुफलपरंपरान्तरेणान्यदेकसंततेर्हेतुः; अतो न संतत्युच्छेदः; अतश्च न तल्लक्षणो भिक्ष इत्यभिप्रायेणाह—सतीति । परः पुनर्विशेषमाह—नेति । ततः किमित्याह—न चेति । योगिज्ञानसंततौ चरम इत्यर्थः । यदि नोपादानं किं तर्हि स इत्याह—आलम्बनेति । प्रत्ययः कारणम्; विषयरूपं कारणमित्यर्थः । उपादानं तु समनन्तरपूर्वभावि कारणमुच्यत इत्याह—समनन्तरेति । तत्र सर्वज्ञज्ञानेऽन्य एव स्वसंतानवर्ती पूर्वक्षणः, परमस्तु सर्वज्ञज्ञानग्राह्यत्वात् विषयरूपं कारणमित्याह—खेति । सिद्धान्ती तु न तावद्यदात्मकं कार्यं तदुपादानमेव, नापि यदाश्रयः; क्षणानां परस्परमनात्मत्वादानाश्रयत्वाच्च; यदि तुल्यजातीयमुपादानम्, प्राप्तं तर्हि योगिज्ञानं सर्वज्ञज्ञानस्य ज्ञानमात्ररूपतया तुल्यत्वेनोपादानम्; अतो न संतानान्तरत्वमित्यभिप्रायेणाह—यदीति । यदि तु योगिसर्वज्ञज्ञानयोरसर्वसर्वविषयत्वेन विषयभेदादतुल्यजातीयत्वम्, अतो न योगिज्ञानमुपादानम्, अतो विलक्षणसर्वज्ञज्ञानोत्पत्तौ योगिज्ञानसंतानोच्छेद इत्युच्यते; अतो रूपज्ञानप्रवाहे सति यदा रसज्ञानं भवति तदापि पूर्वसंतानोच्छेदादपवर्गप्रसङ्गः स्यादित्याह—योऽपीति । अथ तत्र कथंचि-

द्वोषरूपतया तुल्यत्वमुच्यते, तदविशिष्टं योगिसर्वज्ञज्ञानयोरपि; ततश्चोपादानोपादेयभावादेकसंतानत्वं पूर्वसंतानानुच्छेदात्पुनरप्यनिर्वाणं स्यादित्याह —
कर्यचिदिति ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं विज्ञानपदं व्याख्यातुं तद्व्यावर्त्यं परमतमुपन्यस्यति—
केचिदिति । आत्ममनःसंयोगजं विज्ञानं गुणो यस्येति विग्रहः । अविज्ञान-
स्वभावमिति; स्वतो जडमित्यर्थः । सम्यगुत्खाता उन्मूलिताः सकला बुद्धि-
सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराख्या विशेषगुणा यस्मिन्निति विग्रहः ।
तस्येति; आत्मतत्त्वस्येत्यर्थः । ज्ञानस्वभावोऽसि चैन्मनःसंयोगसापेक्षो
जानाति तत एव तर्हि ज्ञानमुत्पत्स्यते, तेन यथा तत्स्वभावत्वकरूपनेति
कणभुजो मतम् । कथं स्वरूपावस्था ब्रह्मज्ञानोच्यत इत्याशङ्क्य तस्य
प्रवृत्तिनिमित्तमाह—सा हीति । देहादिभिरनवच्छिन्नत्वं बृहत्त्वे हेतुः; बृह-
त्त्वाच्च ब्रह्मेति गीयते; 'बृह बृद्धौ' इत्यस्मात् ब्रह्मशब्दव्युत्पत्ते-
रिति भावः । एतच्च श्रीतत्त्वकेशदातनार्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । ज्ञान-
स्वभावात्मपक्षे तु दोषमाह—ज्ञानस्वभावत्वेति । चशब्दस्तुशब्दार्थे । न
तावदसंनिधानात् सर्वं न बुध्यते, सर्वगतस्य सर्वत्र संनिधानात् । न च
सर्वगतोऽप्यसर्वगतदेहेन्द्रियादिसापेक्षः सर्वं न बुध्यते, नित्यत्वाज्ज्ञान-
रूपस्य; ज्ञानोत्पत्त्यर्थे हि देहाद्यपेक्ष्यते; नित्यत्वादात्मनो ज्ञानरूपं नित्यम् ।
अतश्च संनिहितविशेषज्ञेयविशेषत्वात् सर्वमात्मा बुध्येत; ततश्च बद्धस्य
मुक्तस्य च यमादृष्टनियतार्थगोचरात् संसारात् सर्वदेशित्वेन बृहत्तरः
संसारः स्यादित्यर्थः । अथैतद्दोषभयात् न किञ्चिज्जानातीत्युच्यते, प्राप्तं तर्हि
जडत्वम्, गतेरिव गम्यमन्तरेण जानात्यर्थस्य ज्ञेयं विनानुत्पत्तेः । न
चात्मिकं ज्ञेयं; कर्तृकर्मत्वविरोधात् । तदेतत् साशङ्कमाह—अथेति । तदेव
परमतमुपन्यस्य तन्निरुत्तये विज्ञानपदं योजयति—तानिति । परः पूर्वोक्त-
दोषदृष्टिः पृच्छति—कुत इति । सिद्धान्ती तु न बयं प्रयोजनबलात्
चित्स्वभावत्वं ब्रूमः, किं तु श्रुतिबलादिति मन्यमान आह—श्रूयत इति ।
ननु प्रागुक्तदोषबलाच्छ्रुतेरर्थान्तरत्वं करुणयिष्याम इत्यत आह—न चेति ।
आदर्शान्तरकरूपना श्रुतेः, यद्युक्तो दोषः स्यात्; स तु नास्तीत्यर्थः ।

(देनिषनस्यात्मनो मुक्तिरसंसारौ न संभवत इति क्षणिकपक्षोऽभ्युपगतः; तं
 चाभ्युपगम्यापि चेदनादिनिषनायाः संततेरेव ताविष्टौ, तत आत्मना कि-
 मपरद्रष्टम्, येन तस्य तौ नेष्टौ? इत्यभिप्रायेणाह—अपि चेति । अनादि-
 निषनत्वमेव संततेरुपपादयति—तथा हीति । संततेर्नोत्पादः, संसारस्या-
 नादित्वात्; उत्पादे हि न सोऽनादिः स्यात् । अवस्तुत्वाच्च संततेर्नोत्पादः;
 न चोच्छेदः, अवस्तुत्वादेव; न ह्यवस्तुनो जन्मोच्छेदौ तत्र इत्यर्थः ।
 इतश्च नोच्छेद इत्याह—अन्त्येति । अनुपपत्तिमाह—स हीति । अपर
 आह—आरभत इति । योगिनोऽन्त्यक्षणस्य सर्वविषयत्वेन सर्वज्ञज्ञानार्थ-
 क्रियाकारित्वाच्चासत्त्वम्; अतो न तदसत्त्वात् पूर्वक्षणात्तामसत्त्वम्; अतो न
 संतानाभावः । न च तस्यानुच्छेदः, संतानान्तरं सति स्वसंतत्युच्छेदादिति
 भावः । सिद्धान्ती तु पूर्वमपि हेतुफलभावानुभवावेकसंततिरासीत्; इदानी-
 मपि चेद्योगिनोऽन्त्यक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानस्य च हेतुफलभावोऽस्ति, न तर्हि
 संतानान्तरत्वम्; न हि हेतुफलपरंपरान्तरैरान्यान्यदेकसंततेर्हेतुः; अतो न
 संतत्युच्छेदः; अतश्च न तल्लक्षणो माक्ष इत्यभिप्रायेणाह—सतीति । परः
 पुनर्विशेषमाह—नेति । ततः किमित्याह—न चेति । योगिज्ञानसंततौ
 चरम इत्यर्थः । यदि नोत्पादानं किं तर्हि स इत्याह—आलम्बनेति ।
 प्रत्ययः कारणम्; विषयरूप कारणमित्यर्थः । उपादानं तु समनन्तरपूर्वभावि
 कारणमुच्यते इत्याह—समनन्तरेति । तत्र सर्वज्ञज्ञानेऽन्य एव स्वसंतान-
 वर्ती पूर्वक्षणः; अतस्तु सर्वज्ञज्ञानग्राहत्वात् विषयरूपं कारणमित्याह—
स्वेति । सिद्धान्ती तु न तावद्यदात्मकं कार्यं तदुपादानमेव, नापि यदा-
 श्रयः क्षणानां परस्परमनात्मत्वादानाश्रयत्वाच्च; यदि तुल्यजातीयमुपा-
 दानम् प्राप्तं तर्हि योगिज्ञानं सर्वज्ञज्ञानस्य ज्ञानमात्ररूपतया तुल्यत्वे
 नोपादानम्; अतो न संतानान्तरत्वमित्यभिप्रायेणाह—यदीति । यदि तु
 योगिसर्वज्ञज्ञानयोरसर्वसर्वविषयत्वेन विषयभेदादतुल्यजातीयत्वम्, अतो न
 योगिज्ञानमुपादानम्, अतो विलक्षणसर्वज्ञज्ञानोत्पत्तौ योगिज्ञानसंतानोच्छेद
 इत्युच्यते; अतो रूपज्ञानप्रवाहे सति यदा रसज्ञानं भवति तदापि पूर्व-
 संतानोच्छेदादपकारप्रसङ्गः स्यादित्याह—योऽपीति । अथ तत्र कथंचि-

द्वोषरूपतया तुल्यत्वमुच्यते, तदविशिष्टं योगिसर्वज्ञज्ञानयोरपि; ततश्चोपादानोपादेयभावादेकसंतानत्वं पूर्वसंतानानुच्छेदात्पुनरप्यनिर्वाणं स्यादित्याह —
कथंचिदिति ॥

इदानीं क्रमप्राप्तं विज्ञानपदं व्याख्यातुं तद्व्यावर्त्यं परमतमुच्यते—
केचिदिति । आत्मपदसंयोगजं विज्ञानं गुणो यस्येति विग्रहः । अविज्ञान-
स्वभावमिति; स्वतो जडमित्यर्थः । सम्यगुत्खाता उन्मुक्तिपाः सकला बुद्धि-
सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारारूपा विशेषगुणा यस्मिन्निति विग्रहः ।
तस्येति; आत्मतत्त्वस्येत्यर्थः । ज्ञानस्वभावोऽप्ये चेन्नमनःसंयोगसापेक्षो
जानाति तत एव तर्हि ज्ञानमुत्पत्स्यते, तेषु दृथा तत्स्वभावत्वकरूपनेति
कणभुजो मतम् । कथं स्वरूपावस्था वक्ष्यते नोच्यत इत्याशाङ्क्य तस्य
प्रवृत्तिनिमित्तमाह—सा हीति । देहादिभिरनवच्छिन्नत्वं बृहच्चे हेतुः; बृह-
च्चाच्च ब्रह्मेति गीयते; 'बृहत्सो बृहद्सौ' इत्यस्मात् ब्रह्मशब्दव्युत्पत्ते-
रिति भावः । एतच्च श्रौतचलशाद्योतनार्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । ज्ञान-
स्वभावात्मपक्षे तु दोषमाह—ज्ञानस्वभावत्वेति । चशब्दस्तुशब्दार्थे । न
तावदसंनिधानात् सर्वं न बुध्यते, सर्वगतस्य सर्वत्र संनिधानात् । न च
सर्वगतोऽप्यसर्वगतदेहेन्द्रियादिसापेक्षः सर्वं न बुध्यते, नित्यत्वाज्ज्ञान-
रूपस्य; ज्ञानोत्पत्त्यर्थे हि देहाद्यपेक्षते; नित्यत्वादात्मनो ज्ञानरूपं नित्यम् ।
अतश्च संनिहितविषयज्ञेयविशेषत्वात् सर्वमात्मा बुध्यते; ततश्च बद्धस्य
मुक्तस्य च यथादृष्टनियतार्थगोचरात् संसारात् सर्वदशित्वेन बृहत्तरः
संसारः स्यादित्यर्थः । अथैतद्दोषभयात् न किञ्चिज्जानातीत्युच्यते, प्राप्तं तर्हि
जडत्वम्; गतेरिव गम्यमन्तरेण जानात्यर्थस्य ज्ञेयं विनानुत्पत्तेः । न
चात्रैव ज्ञेयः, कर्तृकर्मत्वविरोधात् । तदेतत् साशङ्कमाह—अथेति । तदेव
परमतमुच्यते तन्निरुक्तये विज्ञानपदं योजयति—तामिति । परः पूर्वोक्त-
दोषदृष्टिः पृच्छति—कुत इति । सिद्धान्ती तु न बयं प्रयोजनबलात्
चित्स्वभावत्वं ब्रूमः, किं तु श्रुतिबलादिति मन्यमान आह—श्रूयत इति ।
ननु प्रागुक्तदोषबलाच्छ्रुतेरर्थान्तरत्वं करुणयिष्याम इत्यत आह—न चेति ।
नादर्भान्तरकरुणया श्रुतेः, यद्युक्तो दोषः स्यात्; स तु नास्तीत्यर्थः ।

कुत इत्याह—ययेति । यथा दाहकोऽप्यग्निर्न सर्वं दहति, यथा च
 वर्षणादियदुपनीयते तच्छायामापद्य तदेव दर्शयति, उपनायकाभावे शुद्ध-
 मवतिष्ठते; तथा आत्मापीन्द्रियाद्युपनीतं बुध्यते, न सर्वम्; मुक्तश्चोपनायका-
 भावान् बाह्यं बुध्यत इति । अदाह्यमिति; अयोग्यमित्यर्थः । भोगायतनशरीरस्य
 इति; अन्यत्र सतोऽपि भोगनिवृत्त्यर्थं विशेषणम्; मुक्तौ च भोगाभावे
 उपनायकाभावो हेतुरिति मन्तव्यम् । ननु बह्व्यादेरसर्वगतस्य सौमिहितदा-
 ह्याद्युपनयनापेक्षा युक्ता, न तु सर्वगतस्यात्मनो नित्यसंनिहितसर्वविषयस्य;
 अतः सर्वदर्शित्वं मुक्तस्य च बाह्यविषयोपलब्धिः स्यादिति चोदयति—
 स्यादिति । सिद्धान्ती तु तवाप्येष दोषोऽस्ति; अतः यस्ते परिहारः स
 नोऽपि भविव्यतीत्यभिप्रायेण परस्यापि तद्दोषसंज्ञपति—उच्यत इति ।
 आत्ममनःसंयोगेनात्मना च ज्ञानमुपजन्यते; न चात्ममनःसंयोगः सर्व-
 मनोभिः सर्वात्मनां सर्वगतत्वेनाविशिष्ट इति सर्वोपलम्भप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
 ननु सर्वात्मनां सर्वमनोभिः संयोगाविशेषोऽपि यो विषयो यस्य विषयत्वे
 वर्तते स एव तमेवावबुध्यत इति नाव्यवस्था स्यादित्याशङ्क्याह—
 मन इति । न हि विषयाणां आत्मनः प्रति स्वतो विषयत्वम्, अपि तु
 मनःसंयोगमुरदेन; अतः सर्वसंयुक्तैः सर्वमनोभिः संयोगाविशेषात् सर्वे
 विषया विषयत्वेऽस्य वर्तन्ते इत्यर्थः । अथ सर्वमनोभिः संयोगाविशेषोऽपि
 स्वकर्मनिमित्तत्वादुपयोग्यस्य स्वकर्मोपनीतमेव भोग्यमुपलभत इति व्यवस्थो-
 च्यते, ततोऽस्यापि ज्ञानरूपोऽप्यात्मा कर्मपाशवशीकृतोऽस्वतन्त्रस्तदुप-
 नीतमेवार्थं बुध्यते, न सर्वमिति व्यवस्था सेत्स्यतीत्याह—अथेति । ननु
 जन्यज्ञानवादिनः कर्मवशात् क्वचिज्ज्ञानं जन्यते क्वचिन्नेति युक्ता व्यवस्था;
 नित्यज्ञानस्वभावात्स्ववादिनस्तु कथं कर्मनिमित्ता व्यवस्थेति वाच्यम्; न हि
 तस्य कर्मभिनियतार्थविषयं ज्ञानं जन्यते, नित्यत्वात्; तज्जन्मनि च
 तत्स्वभावात्स्वजन्मप्रसङ्गात् । न च त्रिषयान्तरं प्रतिभास्यते, अनित्यत्वा-
 दात्मनाशापत्तेश्च । तदा च सर्वानुपलब्धिः प्रसज्यते, न तु व्यवस्था; न
 श्लोकस्य विषयभेदेन नाशानाशौ संभवतः । अत एव न तिरोधीयतेऽपि ।
 न चार्थ एव कश्चिदात्मनः सर्वगतत्वादपसार्थते, पटादिभिरिवात्रियते वा
 कर्मभिः; यतोऽव्यवस्था स्यात् । अपि च कर्मनिमित्ता चेद्भवस्था, ततो

मुक्तय क्षीणाशेषकर्मणः सर्वदर्शित्वं दुर्निवारम् । उच्यते—ज्ञानमात्मा, न ज्ञाता; ज्ञातृता च तस्य कर्तृशक्त्यहंकारोपरागनिबन्धना; अहंकारश्च भोगायतनस्थस्तत्रैव ज्ञातृतामवभासयति; तेन विभोरप्यात्मनो ज्ञातृत्वं प्रादेशिकमेव, न सार्वत्रिकम्; अतो भोगायतनस्थ एवात्मा ज्ञाता, नान्यत्र सन्नपि; ततश्च यदेव भोगसाधनैः कर्मभिर्भोगायतनं प्रत्युपनीते तदेव ज्ञातुः संनिहितमिति तदेव वेत्ति, नेतरदिति व्यवस्थामिति । ननु ज्ञानरूपम्यात्मनो विशुक्त्वात् सर्वज्ञेयसंबन्धोऽस्ति । बाढम् किमिति तर्हि 'सर्वमिदं जाने' इति न परामृशति? अज्ञातृत्वात्, ज्ञातृर्ह्ये परामशो 'जाने' इति; ज्ञातृत्वं च भोगायतनस्थम्, न सार्वत्रिकमित्युक्तम् । अत एव मुक्तस्यापि न बाह्यविषयज्ञातृता; सा हि शरीरस्थेत्युक्तम् । अतो नाशरीरस्य भवितुमर्हति । ततश्च मुक्तौ ज्ञानभात्रतयावतिष्ठते, न ज्ञातृतया; अतस्तेन संबन्धमपि जगत्तत्त्वं न ज्ञेयतया संबन्धम्; कर्तुर्हि कर्मणा संबन्धः । ननु न ज्ञानमपि ज्ञेयं विनमिति—इति चेत्, न; आदित्यप्रकाशबदुपपत्तेः; यथा स्वस्वादित्यप्रकाशः प्रकाशयानपेक्षसिद्धिः, एवं ज्ञानमपि ज्ञेयानपेक्षसिद्धिः । ननु यदनेको जानात्यर्थः । सत्यम्; बुद्धिवृत्तं तु तत्; तद्धि सकर्मिका क्रिया, सा कर्मपेक्षेति युक्तम्; नित्यं च ज्ञानम्, न क्रिया; क्षणिका हि सा । कथं तर्हि तस्याध्यस्तज्ञातृभावस्यापि ज्ञेयेन संबन्धः? न क्रियागर्भो हि सः । सा च बुद्धेरित्युक्तम् । न चान्यक्रियागर्भेऽन्यथाः कर्मकर्तृभावो भवति । सत्यम्, अन्यत्वावगतौ; अविवेके तु तयोरन्यक्रियाया अपि तत्कर्मण्यस्य कर्तृता स्यादेव; यथा देहगत्यगत्या तद्विविक्तस्यास्मदर्थभ्यात्मनो 'ग्राममहं गच्छामि' इति । तत्किमिदानीं द्वे ज्ञाने? चिदेव स्वप्रकाशा ज्ञानम्; तदविवेकात् लोको बुद्धिवृत्तौ ज्ञानपदं प्रयुङ्क्ते । ननु लोकप्रयोगगम्यः शब्दार्थः; अतस्तत्र प्रयोगात्तदेव ज्ञानपदार्थः स्यात्; न तु चित्स्वप्रकाशा । न, स्वयंप्रकाशज्ञानाध्यासेनैव बुद्धिवृत्तौ प्रयोगात्; यदध्यासेन यः शब्दो यत्र प्रयुज्यते त एव तस्य मुख्योऽर्थः; शुक्ताविव रजतशब्दस्य रजतम् । कथं पुनरवगम्यते—अध्यस्तस्वप्रकाशाज्ञाने बुद्धिवृत्तौ लोके ज्ञानपदप्रयोग इति?

‘षटमहं जाने’ इति ज्ञानावभासात् । न च तदवभासोऽन्यतोऽवकरूपत इत्युक्तम् । न च बुद्धिदत्तमेव स्वतोऽवभाति, जडत्वात् । न च बुद्धि-
दत्तस्य स्वतो जडस्य घटादिवदर्थप्रकाशात्वम् । इन्द्रियं तु प्रकाशकम्,
न प्रकाश इति विशेषः । अस्ति च नित्यज्ञाने ज्ञानशब्दो वेदे; यथा—
“सत्यं ज्ञानमनन्तम्” इति । न हि बुद्धिदत्तस्य क्षणिकस्यानन्त्यमवकरूपते;
योग्यतालक्षणो वा दृशो दृश्येन संबन्धो नान्यः; “असङ्गो ह्ययं पुरुषः”
इति श्रुतेः । दर्शनयोग्यता चार्थस्य बुद्ध्युपाख्यैवेति नान्यत्रोक्तविधिसङ्गः ।
तस्मात् स्वप्रकाशमेव ज्ञानं मुख्यम्; नान्यत् । बुद्धिदत्तं च भ्रान्तममुष्य-
मिति सिद्धम् । तदेतत् स्वमतेऽप्युपयुज्यत इति सांख्यमतप्रस्तावेनोक्तमि-
त्युपरम्यते ।

एवं परमतेन व्यवस्थामुक्त्वा अधुना स्वमेवमाह—अपि चेति । भेद-
दर्शनमविद्या; तस्याम् ‘अत्मैवेदं सर्वम्’ इत्यभेददर्शनेन विद्याया निर्वृति-
तायामात्ममात्रावशेषे जगति दृश्यमेव नास्ति, कुतो मुक्तस्य सर्वदर्शित्व-
मित्यर्थः । बद्धस्य तु “एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः” इत्यादिश्रुते-
रणुबुद्ध्यवच्छिन्नत्वेनाणुत्वान्नियतार्थोपनेतवित्योपनीतार्थमात्रद्रष्टृत्वाच्च सर्वगत-
पक्षोक्तसर्वदर्शित्वदोषो दूरत एवो भावः । अत्रैव दृष्टान्तद्वयमाह—दग्धु-
रिवेति । तमेवार्थं श्रुतिद्वयेन द्रढयति—तदुक्तमिति । द्रग्धुरात्मनो दृग्गुण-
ताया इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । एवं स्वपक्षमुपपाद्य परपक्षे दोषमाह—
विज्ञान इति । कुत इत्याह—न हीति; बुद्ध्यादिगुणरहितस्य नित्यम-
नवबुद्ध्यमानस्य न तत्त्वमसत्त्वाद्भिश्चिद्यत इत्यर्थः । न चात्माभाव एव
पुरुषार्थः, पुरुषैरनर्थ्यमानत्वादित्याह—कश्चेति ॥

भ्रान्तरमाशङ्क्य दूषयति—स्यादिति । उद्वहन्त इत्यत्र स्तोच्छेदाय
यतमाना दृश्यन्त इति पूर्वोक्तान्वयः । संसारिणस्तु नैवंविधाः, येन स्तोच्छे-
दाय घतेरान्नत्वाह न त्विति । अनेवंविधत्वद्योतनार्थं विविधेत्यादिविशे-
षणम् । ततः किमित्याह—तत्रेति । स्वपक्षे तु मोक्षस्यानिष्टनिवृत्तीष्ट-
प्राप्तिभ्यामैकान्तिकं पुरुषार्थत्वमाह—यस्य त्विति ।

इदानीं क्रमागतमक्षरपदं व्याचष्टे—अक्षरमिति । शब्दात्मतामिति । यदागमैकसमधिगम्यं येनाकारादिवर्णविशेषास्विलक्ष्यशब्दाधीविशेषानुस्यूतमोकारस्य शब्दतन्मात्ररूपं तदात्मतामागमैकगम्यामात्मन आहेत्यर्थः । नन्वक्षरशब्दोऽकारादिवर्णोपेतं विशेषरूपमोकारमाह; तत्कथमपेतवर्णविभागमस्विलक्ष्यशब्दार्थानुस्यूतत्वेन सामान्यरूपमोकारमाहेत्यत आह—विशेषेणेति । अक्षरशब्दवाच्येनाकारादिविशेषरूपेण श्रौत्रेण सर्वात्मत्वे श्रुतिप्रियोक्तृन् अतीन्द्रियमोकारस्य पूर्वोक्तं सामान्यरूपं लक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा—अक्षरशब्दो वर्णात्मकं शब्दविशेषमाह; तत्कथमपेतविशेषशब्दमात्ररूपतोच्यत इत्याशङ्क्याह—विशेषेणेति । व्याख्यान्तरमाह—अपरिणामित्वं वेति ; अक्षरमित्याहेत्यनुवर्तेते । कथमक्षरशब्देन तदुच्यत इति—पारिणाम इति । परिणामे पूर्वधर्मनिवृत्तिरूपस्य क्षरणस्य भावात्, नास्ति क्षरणं च्यवनमस्य पूर्वधर्मादिति क्षरणव्युदासेनापरिणाम्युच्यत इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मणः शब्दात्मत्वे प्रत्यक्षादेरभावं वक्ष्यमाणश्रुतौ प्रतीकोपासनापरत्वं च मन्वानः पृच्छति—कथमिति । सिद्धान्ती तु नेमाः प्रतीकोपासनपराः श्रुतयः, अपि तु ब्रह्मस्वरूपपरा इति मन्वानः श्रुतिमेव प्रमाणत्वेनोदाहरति—परं चापरमिति । नन्वोकाराभिधेयं ब्रह्म; तदुक्तम्—“तस्य वाचकः प्रणवः” इति । तेन तदभिधेयस्य ब्रह्मणः परापररूपतात्रोच्यते, नोकारस्येत्याशङ्क्याह—न चेति । ननु “वर्णात् कारः” इति विवक्षितैकसंख्यत्वात् कथं वर्णसमुदायात् ‘अक्षर’ इति नाम्नः कारप्रत्यय इत्यत आह—अवर्णादिति ; एकवर्णात्प्रत्ययस्मादपीत्यर्थः ; तस्मात् ‘वर्णात्’ इत्येकत्वमविवक्षितमिति भावः । अत्र चोदमिति—नन्विति । प्रतीकमालम्बनं विषय उपासतानुद्धेः ; ओंकारविषये ब्रह्मबुद्धिः कार्येत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । देवताया अव्यक्तत्वेन साक्षात् पूजाया असंभवात् तल्लान्छने तस्या देवताया लान्छनानि चिह्नानि शङ्खचक्रादीनि यस्मिन् दारुणि शिलायां वा तत्र देवतानुद्ध्या पूजाविधानम्, तथा सा पूजिता प्रतीदतीति कृत्वा यथा तथेत्यर्थः । यद्वा ओमिति वर्णभेदेन नाम्ना ब्रह्मैव ध्येयम् ; तथा सत्प्रतीदतीत्याह—अनेन चेति । एवं मतद्वयमुपन्यस्य दूषयति—उच्यत इति । यत्र

ध्यानाङ्गानांकारस्य श्रूयते, तत्र भवतु प्रतीकाद्युपासनापदेशः; यत्र तु 'युञ्जीत' इत्यादेरश्रवणादश्रुतकरुपनाप्रमाणाभावाच्च ब्रह्मणः सर्वस्य चोकारात्मत्वे वाक्यं पर्यवस्यति तत्र न प्रतीकाद्युपदेश इत्यर्थः । तदुदाहरति—यद्येति । “तद्यथा शङ्कुनैकेन सर्वाणि पर्णानि संतृण्णानि, एवमोकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा” ; “ओकार एवेदं सर्वम्” इति सोपक्रमोपसंहरं वाक्यं पठितम् ; यथा शङ्कुना पत्रमध्यवर्तिना वंशकेनैकेन स्रवेत् प्रसृताभिः सिराभिः प्रत्येकं सर्वपत्राणि संतृण्णानि व्याप्तानि तथेत्यर्थः । ननु यद्यप्योकारेण सर्वा वाचोऽनुगताः, तथापि कथं तासां तदात्मत्वम्, तादात्म्ये ऽपि च तासामर्थभागस्थातादात्म्यात् कथमोकारस्य सर्वात्मत्वम्—इत्याशङ्क्य द्वयं संपादयति—अत्र हीति; सर्ववाचोऽनुगमोकारस्य सर्ववाचां तद्रूपा त्यागादव्यभिचारित्वम्; अव्यभिचारि वस्तुनस्तेष्वम्, न व्यभिचारि शुक्तेरिव रूप्यम्; अन्योन्यव्यभिचारिणश्च वाचा विशेषाः, न त्वोकार इत्योकारो वाचस्तत्त्वं सत्यरूपम्, न तद्विशेष इति “सर्वा वाचः संतृण्णाः” इत्यन्तेन दर्शितत्वात् सर्वार्थानां च समिकरूपकज्ञानैर्वागनुविद्धानामुपलब्धेः पूर्ववद्वाश्रूपत्वं सत्यम्; तत्रश्चाथोवाक् वाक् तत्त्वम्, वाचश्चोकार इत्यभिप्रेत्य “ओकार एवेदं सर्वम्” इत्युपसंहरति । सर्वं च ब्रह्म; अत ओकारो ब्रह्मेति भावः ।

एवमोकारसर्वात्मत्वमविवेकवाक्यगम्यमुक्त्वा इदानीं सविवेकेऽपि तद्रम्यत इत्याह—यत्वापीति । एतेन पूर्वोक्तसर्वात्मत्वेनोकारेणेत्यर्थः । नन्वर्थव्यापत्वात् स्तुत्यर्थोऽयमुपचार इत्याशङ्क्याह—न चेति । कुत इत्याह—मुख्यार्थत्व इति । अर्थवादा अपि गुणाभिधानलक्षणत्वात् स्तुतेः कोऽर्थमभिवदन्तः स्तुवन्ति, एवमेव स्तुत्यवगमात् ; तस्य च स्तुते रविरिव “नक्तं इदृशे” इतिवत् प्रमाणान्तरविरोधो निमित्तम् ; स चेन्नास्ति ततः प्रतीयमानस्यार्थस्यावधितस्यापेक्षितस्य मुख्यस्य च त्यागेन नाश्रुतगौणार्थकरुपना शुक्तेति भावः । ननु सर्वस्य चैदोकारात्मत्वम्, ततः प्रत्यक्षादिना गृह्येत ; न चैवम् ; अतः प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धिविरुद्धत्वात् कथमविरोध इत्याशङ्क्याह—सर्वस्य हीति । न हि

वर्णात्मना श्रौत्रेण सर्वस्योकारात्मत्वम्, किं तु प्रत्यक्षाद्यनवतयेनागमगम्ये-
नत्मना; अतो न प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धिविरोध इत्यर्थः । ननु शास्त्रैकगम्येऽपि
प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धिविरोधोऽस्त्येव, कथमविरोध इत्याशङ्क्याह — न हीति ।
प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादिना, अनवगमः अनुपलब्धिः, प्रमाणान्तरस्य शास्त्रस्य,
विषयं सर्वस्य ओकारात्मत्वं घर्मादिकमिष नापहरति न बाधते । न हि
शास्त्रगम्यं घर्मादि प्रत्यक्षाद्यनुपलब्धितोऽसत् भवतीत्यर्थः । इति श्रार्थवादी-
क्तमपि सर्वात्मत्वमोकारस्य विवक्षितमित्याह—तस्मादिति । “तस्माद्द्विद्वाने-
तेन परं पुरुषम्” इति ज्ञानिनोऽधिकारः श्रुतः; इत्यत्र च प्रत्यासत्ते-
रोंकारसर्वात्मत्वज्ञानी; तच्चास्य नान्यतः प्रमाणात्, अनुपलब्धेः; अतः
प्रत्यासत्तेर्यथाज्ञातं ग्राह्यम्; तस्मादनन्तरमेवादिवाक्यमोंकारसर्वात्मत्वे
पर्यवसितम्; न तदतिक्रमेण गौणपर्यवसानम्, न पुनर्ध्यानविध्येकवाक्यतां
नयति; ततोऽर्थवादाज्ञातोंकारसर्वात्मत्वनामस्य पुंसो व्यानोपदेशोऽयमिति
सिद्धमोंकारस्य सर्वात्मत्वमिति भावः । पक्षान्तरमाह—अथेति । विश्वा
इति “सेदञ्छन्दसि बहुलम्” इति सल्लोपः; सर्वाणीत्यर्थः । तत्र “विश्वा
सुवनानि जज्ञे” इति भोग्यत्वेन वागुपादानत्वेन वागाल्परवमुक्तम्; उत्तरत्र
तु वागभेदात् भोक्तृवर्गस्यैवैवेकः । वागभेदश्च वाचः सर्वात्मत्वेन
ब्रह्मत्वात्; ब्रह्मणश्च नानानामभेदो द्रष्टव्यः । तथा वाचैव स्वयमात्मनः
सर्वात्मत्वमुक्तमिति स्पष्टान्तमाह—तथेति; वसुरुद्रादिभिः सह चरामि,
तेष्वनुगतस्मीत्यर्थः । पूर्वमोंकारस्य सर्वात्मत्वमुक्तम्; अधुना तु वाक्शब्द-
वाच्यस्य शब्दवाच्यस्य सर्वनामरूपविकल्पविशेषास्पदस्य सर्वात्मत्वमुक्तमिति
भेदः । उक्तम्—“अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदव्ययम् ।” इति ।

पूर्वमागमबलेन वाचः सर्वात्मत्वमुक्त्वा संप्रत्यनुमानबलेनाह—अपि
चेति । प्रकृतिरूपान्विता विकारा इति व्याप्तिकथनम्; वाग्गुणान्वितमिति च
पक्षधर्मोपनयः; अत इति निगमनम् । तदयं प्रयोगार्थः—जगद्धर्मि, वाचः
परिणामो विवर्तो वेत्ति साध्ये धर्मः; तदजातिगुणभूतेन वाग्गुणान्वितत्वात्;
यद्यदजातिगुणभूतयद्रूपान्वितं तत्तत्परिणामस्तद्विवर्तो वा; यथा—घटादयो
भृद्गुणान्विता मृदः परिणामाः, यथा वा बिम्बरूपान्वितं प्रतिबिम्बं बिम्ब-

विवर्त इति । व्यक्तयस्तु तज्जातिभूतेन गोत्वादिनान्विता इति न ताभिर्व्यभिचारः ; तथा गुणेष्वपि द्रष्टव्यम् । शब्दोऽर्थावगमेऽभ्युपायमात्रम् ; अतोऽर्थे शब्दरूपाणुगतत्वमसिद्धो हेतुरित्यभिप्रायेण परः पृच्छति—कथमिति । तदनुगमः बाभ्रुपान्वितत्वमित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—तदिति । बाभ्रुपानुरागेण यद्विज्ञानं तद्वद्वत्त्वादर्थानाम् ; शब्दानुरक्तार्थज्ञानाच्छब्दरूपत्वमर्थानाम्, यथा मृदानुरक्तघटादिज्ञानान्मूढरूपत्वं घटादेरित्यर्थः । पराभिप्रायं परिहरति—तथा हीति । यदि चक्षुर्वेदुपायमात्रं शब्दः स्यात्, ततश्चक्षुषीवाप्रतिभाति शब्देऽर्थसंबन्धेन स्यात् ; न च शब्दानुष्ठेरे घटाद्यर्थोच्छेखोऽस्तीत्यर्थः । ननु धूमवत्तर्हि ज्ञातस्योपायत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य तद्वैषम्यमाह—नापीति । धूमवदुपायत्वे शब्दस्य यथा 'धूमादग्निः' इति व्यधिकरणतया प्रतीतिः, तदु 'धूमोऽग्निः' इति, तथा शब्देऽपि स्यात् ; न च सास्ति, 'घटोऽयम्' इति शब्दाभेदेनार्थप्रतीतेरित्यर्थः । युक्त्यन्तरमाह—इतश्चेति । किं हि शब्दयोः स्वतः सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः ; किं तु अर्थगतोऽसौ शब्दयोः 'नीलमुपलम्' इति दृश्यते ; स च शब्दस्याभेदे घटते, नोपायत्वे ; अन्यथा काकवचोर्ध्वत्वयोरिव स्वतो भिन्नं स्थानं गमयतीति स्यात् ; किं तु 'ऊर्ध्वत्वे सति काकवच्चात् स्थाणुः' इति तद्व्यधिकरणाभ्यां नीलोत्पलशब्दाभ्यामर्थान्तरभूतस्यार्थस्य प्रतीतिः स्यादित्यर्थः । किं च अन्यत्र धूमादावुपायमात्रे न केवलं प्रमाणान्तरोपाये, धूमोपायेऽपि यावदग्नौ धूमरूपेण निश्चयो न भवति ; इह तु प्रमाणान्तरोपायेऽपि शब्दरूपेण निश्चयो भवति ; तस्मादितोऽपि न धूमादेवदुपायत्वेनार्थे शब्दरूपप्रत्ययः, किं तु शब्दरूपत्वादर्थस्येत्याह—अपि चेति । ननु तर्हि शब्दोपाय एवार्थप्रत्ययः, न प्रमाणान्तरोपायः ; तत्र तदानन्तर्यात् तद्बुद्धिरर्थे भ्रान्ता किं न स्यादित्याशङ्क्याह—तद्दर्शनादिति । प्रमाणान्तरोपायेऽर्थे शब्दरूपत्वदर्शनात् शाब्देऽपि तथा शब्दरूप एवार्थ इति प्रतीतौ नोपायभूतराब्दानन्तर्यात् शब्दात्मकार्यभ्रान्तिरित्यर्थः । नन्वस्तु सविकल्पकज्ञाने शब्दानुरक्तार्थज्ञानादर्थस्य शब्दात्मत्वम्, बालादिज्ञाने तु निर्विकल्पके कथमित्यत आह—बालानामिति । बालप्रवृत्तिर्धर्मिणी, शब्दानुविद्धेति साध्यो धर्मः ; निश्चयपूर्वत्वात् अस्मदादि-

प्रवृत्तिवत् । बालादीनां निश्चयो धर्मा शब्दानुविद्धः, अस्मदादिसविकल्पक-
निश्चयवत् । तेषां चेह जन्मनि शब्दव्युत्पत्तिविरहेऽपि पूर्वजन्मव्युत्पन्न-
शब्दसंस्कारमात्रं संभवति हृदयस्थशब्दानुबोधः; अनुच्चारणं तु करणपाटवा-
भावादिति परानुपलम्भोऽपि न दोष इति भावः । ततः किमित्याह—
तथा चेति । तच्छब्दाभ्यां वाचः परामर्शः । यद्यपि विपरिणामोऽपि
पूर्वमुक्तः, तथापि विवर्त एवास्य स्वमतमिति स एवोपसंहृतः । इतश्च
शब्दविवर्तो जगदित्याह—अपि चेति । व्यावहारिका इति । व्यवहाराय
प्रभवन्ति, व्यवहारमात्रसिद्धा इत्यर्थः । तेषामेव तर्हि शब्दविवर्तत्वमस्तु,
नेतरेषामित्यत् आह—तदिति । अन्येऽपि शब्दापी शब्दविवर्ताः,
शब्दार्थत्वात् विध्यादिवदिति प्रयोगः । तानुदाहरति—च्ययेति । वाक्यार्थः
संसर्गः, समूहो वनादिः, असन्तश्च प्रसिद्धा पुनः । तत्र विधिनियेषयोस्ताव-
च्छब्दविवर्तोत्पत्त्वमाह—तत्रेति । 'प्रवृत्तिनिवृत्ती' इतिपदेन प्रवर्तकनिवर्तकौ
लक्षयति; ते एव पुरुषव्यापाररूपेण कार्यव्यावगते विधिनियेषाविति भावः ।
ननु कार्ये प्रवृत्तिनिवृत्ती विधिनियेषौ न कालरूपावच्छिन्ने; अतो न
त्रिधा प्रयोगस्याविशेष इत्यभिप्रायेण भावयति—कार्ये इति । तदूषयति—
नेति । कालत्रयातिरेकेण कार्यत्वं नाम चतुर्थं गत्यन्तरं न निरूप्यत इत्यर्थः;
कार्यत्वमपि भूतं भविष्यदतीतानं वा स्यादिति भावः । उपसंहरति—
तस्मादिति । अवस्तुमिति; अविद्यमानबाह्यविधिनियेषवस्तुकमित्यर्थः ।
ततः किमित्याह—न चेति । तथापि किमित्याह—न चेति । प्रकृतमुपसंहरति—
तस्मादिति । यद्यपि प्रवृत्तिनिवृत्ती विधिनियेषाविति व्याख्यानम्, तदापि
कार्यत्वयोगेन प्रवृत्तिनिवृत्ती विधिनियेषौ, न स्वरूपेण; तेन कार्यत्वमेव
प्रयोजकमिति मन्वानः प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुगुणमिति कार्यत्वमेव भेदेनाहेत्य-
विराधि । तथा 'नीलमुत्पलम्' इति वाक्यार्थोऽपि संसर्गः तद्विशिष्टो
वा स्यात्; तत्र न तावत्संसर्गः, संसर्गव्यतिरिक्तस्य तस्याभावात् । कथम्—
तद्व्यतिरेके तस्य घटपटयोरिव संसर्गान्तरापत्तेरनवस्थानात्; व्यतिरेका-
व्यतिरेकौ तु न संभवत इति वक्ष्यामः । अव्यतिरेके तु पदार्था एव, न संसर्गः;
अत एव न संसर्गो असंसर्गरूपात्पदार्थात् भिन्नोऽस्ति, यो वाक्यार्थः स्यात् ।
तस्मात् प्रतिभामात्रमिदम् । न च सा निरालम्बना संभवति; न च शब्दोपरागवद्वि-
तः

सविकल्पकः प्रत्ययोऽस्ति ; तस्माद्वाक्तव्यमेव तथा तथा चकास्तीत्याह—एव-मिति । तथा वनादावप्यसति वस्तुनि वस्तुबुद्धिर्भवन्ती वाक्तव्यमेवाल्भत इत्यति दिशति—एवमिति । इदानीं गानशास्त्रानभिज्ञस्य षड्जादिषु गपादिषु च निर्विकल्पकं शब्दानुवेषशून्यं ये ज्ञानमिच्छन्ति, तान् प्रति—यद्यपि षड्जादिषु षड्जादिशब्दाभावेऽपि ‘गानमिदम्’ इत्यादिसामान्यशब्दानु-रोधोऽस्ति ; यद्यपि च निर्विकल्पकेऽपि सूक्ष्मा वागस्ति इत्युत्तरमस्ति ; तथापि तन्मतमेवोपजाव्य—सर्वज्ञानेषु प्रकारान्तरेण शब्दानुवेषमुपपादयति—अपि चेति । अनादृक्त्वमेवाह—अविविक्ता हीति । सर्वोक्तम्

“गानमार्त्तं विजानन्ति तत्रानधिकृतास्तु ये ।

विवेकं प्रतिपद्यन्ते येषां तत्संस्कृतो मतिः ॥”

इति । शब्दानुविद्धा प्रतिपत्तिर्विवेकवतोऽप्येतच्छोकव्यवहारेण द्रढयति—तथा चेति । ततः किमित्यत आह—एवं चेति । शब्दसंस्पर्शे सति विवेकवतोऽर्थत्रोधस्य व्यवहारेऽप्युक्तविवेकवत्तयोत्कर्षदर्शनात्, तत्प्रति-संहारे शब्दाभावे संचेत्तानामप्यसंचेत्तितकल्पत्वात् ; कुतः ? पथि गच्छतः पुंसः पथ्यां सुदृश्यमानानामपि गुच्छतृणादीनामपकर्षात् ; अतोऽ-न्वयव्यतिरेकाभ्यां वाग्नाधीनमेव चितेश्चितित्वमिति बलादापद्यत इत्यर्थः । अर्थप्रकाशात्मकत्वं हि चितेश्चितित्वम्, न वस्तुमात्रत्वम् ; तच्च शब्दसंस्पर्शे सत्युत्कृष्यते, तदभावे चापकृष्यते ; तस्माद्वाग्नाधीनं चितेश्चितित्वं नाम रूपम् । मतान्तरमाह—वाक्शक्तिरिति ; वाचोऽर्थप्रकाशाशक्तिर्वाक्शक्तिः । वाक्श-क्तिश्चेत्किं ; कथं तर्हि वागुपसंहारेऽर्थश्चेत्यत इत्यत आह—तत्रतीति । तत्रापि चितेश्चेदस्ति, अस्ति सूक्ष्मा वाक्, चितेश्चितित्वत्वात् । नतः किमित्यत आह—सर्वथेति ; सर्वथा वाग्नाधीनत्वे वाक्शक्तित्वे चेत्यर्थः । हेतौ ‘इति’शब्दः । ‘भूदः’ इति विकारे, ‘चन्द्रमसः’ इति विवर्ते दृष्टान्तः । अतश्च वागात्मकं सर्वम् ; वाक्च “यथा शङ्कुना” इति श्रुते-रौकारात्मिका ; तेनोकारः सर्वः ; सर्वं च ब्रह्म ; अत औकारो ब्रह्मेति सिद्धम् ।

इदानीमक्षरपदस्यार्थान्तरं वक्तुं तद्यावत्पर्यं परमतं वक्तुमुपक्रमते—अन्य इति । 'मृदादिदृष्टान्तदर्शनात्' इत्येकदेशेन क्लृप्तोऽनुमानप्रयोगः सूचितः ; सोऽयं प्रयोगः—ब्रह्म कार्यरूपेण परिणमते, प्रकृतित्वात् मृदादीव घटादिरूपेणेति; प्रकृतित्वं च "यतो वा इमानि भूतानि" इत्यादिश्रुतिसिद्धम् श्रुतौ वा मृदादिदृष्टान्तदर्शनादित्यर्थः । एवं परमतमुपन्यस्य तद्विराकारणार्थत्वेनाक्षरपदं योजयति—तदिति; तत् ब्रह्मणः परिणामित्वम्, अपाकार्यिते निरस्यते; अक्षरमित्यनेनेत्यर्थः । परस्तु पूर्वोक्तानुमानबलेन दृच्छति—कुत इति । सिद्धान्ती तु श्रुतिविरुद्धमनुमानमप्रमाणं मन्यमानः श्रुतिमाह—भुव इति । अत्र परमतमाशङ्कयति—अथेति । परिणामित्वेऽप्यात्मनो नित्यता न व्याहन्यते मृद इव घटादौ; तच्चाविधत्तात् तत्त्वरूपत्वाविनाशात् ; अतो नित्यता तुतिः परिणामित्वेऽप्युपपन्नत्वाच्च परिणामित्वानुमानं बाधत इति भावः । एतदेवाभियुक्तवचनेन द्रष्टव्यं—यथोक्तमिति । यस्मिन् कार्यात्मना परिणतेऽपि तत्त्वं कार्येषु नानभिज्ञानात् कार्यरूपेण न व्यावर्त्यते तदपि नित्यम्; न केवलं कृष्टममेवत्यर्थः । एवमाशङ्क्य दूषयति—सत्यमिति । सत्यं परिणामित्वं नित्यत्वमप्यस्ति, किं त्वात्मनि तत्र संभवति; स हि सर्वात्मना परिणमते, एकदेशेन वा; तत्र सर्वात्मना परिणतावात्मस्वरूपस्य विनाशादनिवृत्तत्वं स्यात्, एकदेशपरिणतौ च सावयवत्वाक्षित्यत्वस्य व्याघातः स्यात्; यद्धि सावयवम्, तदवयवसंयोगजत्वात् कार्यं दृष्टम्; यद्धि कार्यम्, तदनित्यं दृष्टम्; तथा चात्मनः सावयवत्वे अवयवानां विनाऽवयविनश्च भेदादेकत्वमद्वयत्वं व्याहन्येतेत्यर्थः । एवं परिणामपक्षेऽनुपपत्तिमुक्त्वा विवर्तपक्षे उपपत्तिमाह—तदेतदिति । तदेतत्स्वरूपेण विशुद्धत्वं प्रपञ्चात्मना चाविशुद्धत्वम्, तथा प्रपञ्चनाशेऽपि स्वतो नित्यत्वम्, प्रपञ्चभेदेऽप्येकत्वं चाकाशकरूपे विशुद्धत्वानवयवत्वादिभिराकाशोपमे अविव्याकल्पितेन प्रपञ्चेन कल्पितावच्छेदे ब्रह्मणि घटते; नान्यथेत्यर्थः । कथं घटते ! इत्याह—कल्पितेति । यथा कल्पितावच्छेदमप्याकाशं वस्तुषुत्तेनानवच्छिन्नपरस्येव, अवच्छेदनाशादनित्यमपि कल्पनया तत्त्वतो नित्यम्, अवच्छेदभेदात्कल्पितभेदमपि वस्तुवृत्तेनैकम्, तदविशुद्ध्या

वाशुद्धमपि तत्त्वतः शुद्धम्; तथा ब्रह्मापि; न हि कल्पना वस्तु अन्य-
थाभावं नयतीति भावः । अथोच्यते—यदि कल्पितावच्छेदं ब्रह्म, ततः
कल्पितानामवैकदेशानां परिणामोऽस्तु; तथा सति च नित्यत्वमेकत्वं च न
व्याहनियते; परिणामस्तु सेत्स्यतीत्याशङ्क्य दूषयति—अथेति । कल्पि-
तस्य असम्यग्बुद्ध्याध्यवासेतस्य एकदेशस्य यः परिणामः, स कल्पनयेव
असम्यग्बुद्धौव स्यात्; न चासम्यग्बुद्ध्याध्यवसितस्य सत्यत्वम्, अतोऽ-
परिणामित्वमेव ब्रह्मण इति सिद्धो नः पक्ष इति सूक्तम् ‘अक्षरम्’ इति ।
इदं चाक्षरपदस्य व्याख्यान्तरं न पूर्वत्रापरितोषेण, पूर्वत्र दूषणानभिधानात्;
तस्मादावृत्त्या वृत्त्यन्तरेण वा विषयव्याप्यर्थमिति मन्तव्यम् ।

इदानीमसर्वपदं व्याख्यातुं तद्व्यावर्त्यं सत्यप्रपञ्चवदिभ्रतं तावदुपन्यस्यति—
केचिदिति । केचित् “सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वकामः सर्वकर्म” इत्यादिश्रुतेः
सत्प्रपञ्चात्मतां ब्रह्मणोऽभ्युपगतवन्त इत्यर्थः । न केवलं श्रुतितः, अर्था-
पत्तितोऽप्ययमर्थो लभ्यत इत्याह—एवमिति । सर्वात्मत्वे सति च विषया-
णामुपभोगः प्रकाशो घटत इत्यर्थः । कथमित्याह—प्रकाशेति । सर्वात्मके
ब्रह्मणि प्रकाशास्वभावस्य ब्रह्माप्यनः स्वभावभूता विषयाः प्रकाशात्मकत्वात्
युक्तं प्रकाशेरन्नित्यर्थः । ब्रह्मणोऽन्यत्वे तु प्रकाशासंसृष्टस्य स्वतो जडस्य
च विषयस्य प्रकाशो नाप्यकल्पेत । तदेवं विषयप्रकाशोऽसर्वात्मत्वे ब्रह्मणोऽ-
नुपपद्यमानो ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं गमयतीत्यभिप्रायेणाह—अन्यत्व इति ।
निष्प्रपञ्चब्रह्मश्रुतयश्च “अस्थूलम्” इत्याद्याः निष्प्रपञ्चमिति सप्रपञ्चं
ब्रह्मोपास्यम्—अस्थूलपराः, न तु प्रपञ्चात्मत्वप्रत्याख्यानपरा इति भावः ।

अत्र सिद्धान्तमाह—तानिति । न सर्वात्मकं ब्रह्म, किं तु निष्केव-
लमद्वयमिति यावत् । परस्तु तेनैव श्रुत्यर्थाप्यवष्टम्भेन पृच्छति—कुत
इति । उत्तरमाह—अस्थूलमिति । उपरागस्तादात्म्यम् । नेयमुपासनापरा
श्रुतिः, उपास्तेरश्रुतत्वात्; अमकृतत्वाद्ब्याहारप्रमाणाभावात्; उपनिषदां
तु सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यात्; अतोऽस्थूलादिश्रुतेर्न सर्वात्मकं ब्रह्म । ननु
सर्वगन्धादिश्रुतिरप्यस्ति; तस्यास्तर्हि का गतिः? उच्यते—सर्वगन्धादिवि-
कल्पपदत्वात् ‘सर्वगन्धः’ इत्याद्युक्तमित्यविरोधः । विषयोपभोगोपपत्तिश्च

विवर्तपक्षेऽप्युक्तेति न पुनरुक्ता । एवं प्रमाणाभावेन विपर्ययप्रमाणेन च प्रपञ्चस्वभावत्वं ब्रह्मणः प्रतिषिध्य, इदानीं तदभ्युपगमे दोषमाह—सर्वेति । सर्वगन्धादिविशेषैरवियोगादात्मन इत्यर्थः । कुत इत्याह—न हीति । ननु स्वभावादापि किञ्चिद्वियोज्यते; कथमिव? घट इव पाकेनेत्याशङ्क्याह—अथापीति । वियोगोऽपि भवन् कतिपयैरेव प्रपञ्चैः स्यात्, न सर्वैस्त्रैलोक्यवर्तिभिः; प्रपञ्चप्रबन्धस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्यानुच्छेदात्; अतश्च नित्यसंसारिता स्यादित्यर्थः । ननु प्रलये सर्वोच्छेदो दोषः; नैवम्, आत्यन्तिकलाभिमिप्रायत्वादस्य; स हि मुक्त्युपयोगी; नेतरः; पुनः सृष्टेः । प्रपञ्चप्राबल्यस्यानुच्छेदं प्रकटयति—सर्वथेति । स्वभावस्यावियोगे वियोगे च, बुभुक्षादिप्रपञ्चोऽस्यात्मन आत्मा स्वभावस्त्वत्पक्षे; न च बुभुक्षादि-प्रबन्धस्य सर्वजन्तुगतस्य बुभुक्षादेरुच्छेदः केनचिदपिष्यते, एकमुक्तौ सर्वमुक्ति-प्रसङ्गादित्यर्थः । बुभुक्षादेराध्यात्मिकस्य बुभुक्षाविच्छावकस्य प्रत्यासन्नमति-शयितं बन्धहेतुत्वमिति विशेषतः परिग्रहः । तत्र सर्वात्मकैकात्मवादिनस्तव मोक्षो न स्यादित्याह—तत्रेति । एते कल्पितभेदस्य जीवस्यापि ब्रह्म प्राप्तस्य मुक्तिः प्रत्युक्ता । कस्य नाम निर्मोक्षः स्यादित्यत आह—आत्मेति । आत्मभेदवादिनस्तु कस्यपि आत्मिनो बुभुक्षादिप्रपञ्चोच्छेदान्मुक्तसंसारस्य विभागः स्यात्; न कस्य सर्वात्मत्वमिष्टमित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । यदि न ब्रह्मस्वभावभूतः प्रपञ्चः, कीदृशस्तर्हीत्यत आह—अविद्येति । अयमपरायः—तत्त्वतः प्रपञ्चात्मत्वे ब्रह्मणः प्रपञ्चस्य बहुदोष-दुष्टत्वात् द्विष्यत्कल्पितत्वादमेध्यादीनां दुर्गन्धादिप्रपञ्चेन नित्यदुःखित्वं दुर्निवारं स्थातं; अकल्पमानन्दैकरसं च तच्छ्रूयते, तद्याहन्येत । विकार-दोषास्त न प्रकृतिं स्पृशन्तीति चेत्, तत्किममेध्यादिदुष्टे घटे मृदमदुष्टां मन्यसे? येनैवम् । अथ भिन्नाभिन्नत्वात् प्रपञ्चस्य भेदाभेदेन न तद्दोषलेप इति चेत्, न; भेदाभेदेन तदापत्तदुष्टमदुष्टं च ब्रह्म स्यात्; अत्यन्तविशुद्धं च तच्छ्रुतम् । अविद्याक्रीडिते तु प्रपञ्चे नैष दोषः; न खल्वविद्याक्रीडितेन दोषेण तत्त्वमुपलिप्यते गगनमिव मलिनतादिना । तस्मादत्यन्तविशुद्धं ब्रह्मेच्छता अविद्यापक्ष एवोपास्य इति ।

अत्रेदानीं शून्यवादी प्रत्यवतिष्ठते—यदीति । यदि परमार्थं तत्
 ब्रह्म “तत्सत्यम्” इति श्रुतेः; अविद्याक्रीडिते च प्रपञ्चे तच्छून्यतैव सत्या;
 अतः सैवास्तु ब्रह्मेत्यर्थः । एतमर्थं श्रुत्या द्रढयति—तथा चेति । तत्र
 सिद्धान्तमाह—तत्रेति । पूर्वोक्तासर्वत्वविरुद्धं सर्वत्वमपि भ्रमापनुत्तये विवृणोति
 —एतदिति । ब्रह्म सर्वात्मकं न भवतीत्युक्तम्; इदानीं तु सर्वं ब्रह्मात्मकम्,
 तेनात्मना सत्, न तु शून्यमित्यविरोध इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नित्येति ।
 सर्वशून्यत्वे, निष्प्रपञ्चलक्षणस्य मोक्षस्यायत्नसिद्धत्वान्मोक्षार्थयोरुपदेशप्रवृत्त्यो-
 रानर्थक्यं स्यादित्यर्थः । परमतमाशङ्कयति—नित्येति । यथा तव नित्य-
 मुक्तस्यात्मनोऽविद्यानिबन्धनः संसारः, तथा मम शून्यतायां भविष्यतीत्यर्थः ।
 उत्तरमाह—यदीति । कुत इत्याह—मुक्तावपीति । मुक्तावपि ग्रहणाभावस्य
 तुल्यत्वात् तद्वदव संसारेऽपि न किञ्चित् प्रकाशेत, तस्यावस्तुत्वादिति
 भावः । अथ विपर्ययग्रहणमविद्या, तदस्तरूपं सत्ताभ्युपगमात् सर्वशून्य-
 तेत्याह—अथेति । श्रुतिविरोधश्च स्मरन्त्याह—तेनेति । ‘न स्यात्’ इत्यध्या-
 हार्यम् । श्रुत्यैवायं पक्षः स्वयं निषिद्ध इत्याह—कथमिति । श्रुतिविरोधश्च
 स्वावच्छम्भेनोक्तः; न तु बौद्धस्य श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धम् । सर्वशून्यतायां
 प्रपञ्चविभ्रमस्य निरधिष्ठत्वेन निष्कारणता स्यात्; न चाकारणं कार्यं
 भवतीत्यभिप्रायेण श्रुत्यर्थभेदापपादयति—भावो हीति । रज्ज्वादिरधिष्ठानं
 यथावत्स्वरूपेणानुभूयमानमध्यस्ताविद्यमानसर्पादिरूपं प्रकाशते; शून्ये
 त्वधिष्ठानाभावात् के कस्याध्यासोऽध्यासोपः ? तदभावे च किं प्रकाशताम् ?
 प्रकाशते च प्रपञ्चः; अस्य निष्कारणतैव स्यादित्यर्थः; न हि निरधिष्ठानो
 भ्रमो दृश्य इति भावः । इतश्च न शून्यत्वमित्याह—विज्ञानमिति । न हि
 शून्यस्य विज्ञानानन्दरूपता संभवति; तस्मान्न शून्यरूपं ब्रह्म; किं तु
 सर्वस्याविद्याकल्पितस्यात्मा निजस्वरूपमित्यर्थः ।

इदानीं क्रमागतमभयपदं व्याख्यातुं तद्व्यावर्त्यां भयाशङ्कामाह—
के चिदिति । सुरदस्य दुःखेनाविनाभावाच्चास्ति काप्यवस्था दुःखसंस्पर्शरहिता;
 अतो मुक्तावपि दुःखभयमस्तीति के चिन्मन्यन्ते । कथमविनाभाव इत्याह—
 केवलेति; दुःखरहितस्येत्यर्थः । अकैवल्यमुपपादयति—न हीति । ननु

सुखस्य दुःखाविनाभावो वाच्यः—‘न हि कश्चित् सुख्येव’ इति; ‘दुःख्येव’ इति तु प्रकृतानुपयोगि; न हि दुःखस्य सुखेनाविनाभावोऽत्र प्रकृतः । उच्यते—सिद्धस्य साध्यत्वेनोपन्यासो दृष्टान्तार्थः । वाशब्दोऽयमिवार्थः; तदुक्तम्—“इववाशब्दानुपमानार्थो” इति । तेनायमर्थः—यथा सुखं विना न कश्चित् दुःख्येवापलभ्यते, तथा दुःखेनापि विना न कश्चित् सुखीति । इतश्च न दुःखरहितावस्थास्तीत्याह—दुःखवत इति । अत्र दृष्टान्तमाह—तापवत इति । तेन मुक्तौ सुखं दुःखतद्विपर्ययः; सुखत्वात् अस्मदादिसुखवदिति । तत्र सिद्धान्तमाह—तत्रेति । अयं विद्वेषोति—सर्वेति । हेतुमाह—असकृदिति । श्रुतिमाह—अपरमिति । अनुमानमेतदागमविरुद्धमिति भावः । श्रुत्यर्थं युक्त्या दृश्यति—तथा हीति । भयमिति; दुःखभयमित्यर्थः । दुःखवत एव मुक्तौ सुखत्वेऽवतिष्ठत इत्यप्युक्तमयुक्तमित्याह—न चेति । यदि दुःखाभावः सुखं स्यात्, ततः स्यादेवम्; भावान्तरे तु सुखे दुःखाभावेऽपि तत्र स्यादेवेत्यर्थः ।

अभयपदस्यार्थान्तरमाह—अपर इति । तत्र भयं तावदभयपदार्थद्वयस्यमाह—इहेति । तदुपपन्नयुगमेकविधसंसारप्रदर्शनमुखेन संसारप्रकारभेदं तावदाह—इहेति । इह संसारे विज्ञानात्मानो जीवा ब्रह्मणः सकाशाद्धिभक्ता वा स्युः, अविद्येका वा । यदा च विभक्तास्तदापि द्वयी गतिः—आत्मनः सकाशात् ब्रह्मणैव वा विभज्येरन्; किमर्थमित्यत आह—भोगार्थमित्यादि; यद्वा न भोगार्थम्, किं तु स्वभावात्; स्वभावोऽयं ब्रह्मणो प्रज्जिवान् विभजतीत्येका गतिः । गत्यन्तरमाह—अविद्येति; अविद्यानिबन्धनो वा बिम्बप्रतिबिम्बवद्विभागः । पक्षान्तरमाह—विज्ञानात्मान इति । तत्रापि गतिद्वयमाह—तेषामिति । देहादिकर्मणः ‘अहं करोमि’ इत्यात्मन्यध्यासः कर्माविद्या । तत्रानन्तरपक्षे तावदावृत्तिभयप्रसक्तिमाह—तत्रेति । द्रष्टुरात्मनो दृश्यस्य च विषयाकारपरिणतायास्त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृतेः या द्रष्टृदृश्ययोग्यता तथा दृश्यान् पश्यन् विज्ञानात्मा जीवो बध्यत इति यद्युच्यते, ततस्तथोमित्ययोन्यताया नित्यत्वेनानपायात् पुनरावृत्तिभयमस्त्येव-

त्यर्थः । अथ प्रकृतिः पुरुषस्य भोगकार्याय विषयाकारेण परिणमते; तच्च तथा संसारावस्थायामेव कृतमिति मुक्तस्य पुनर्न करोति; अतो नास्ति पुनरावृत्ति-भयमित्याशङ्क्यति—अथेति । अत्र दोषमाह—सकृदिति । सकृच्छब्दादि-मुपनीय कृतकृत्या प्रकृतिर्न पुनरात्मनस्तदुपनयेत्; अतः संसारिणोऽपि सकृच्छब्दाद्युपलम्भः स्यादित्यर्थः । अथानन्तविकारा प्रकृतिः सर्वविकार-रूपेणात्मनोपलब्धा सती पुनः शब्दादिविषयाकारेण न परिणमते; सकृच्छब्दाद्युपलब्धौ विकृतशब्दादिरूपान्तरोपलब्धये पुनः शब्दाद्याकारेण परिणमत एव; अतश्च पुनः शब्दाद्युपलब्धिर्घटत इत्युच्यते; ततोऽनन्त-विकारत्वादेव प्रकृतिपुरुषविभेदवजा मुक्तेन सर्वात्मनोपमुक्तिति तं प्रति पुनर्विषयाकारेण परिणमेत्; अतस्तस्यापि पुनर्विषयोपभोगलक्षणसंसारमयं स्यादेव; तदेतदाह—अथेति अथ पूर्वोक्तया अविद्या तत्पूर्वतया आत्मन्यध्यस्तं कर्मबन्धहेतुरित्युच्यते, ततः संसारस्यानादित्वेन कर्मणामान-न्यात् बहुतरकर्मक्षयेऽपि कर्मशेषाणां मुक्तस्यापि संभवात् पुनरावृत्तिभयम-स्येव । अनन्तरफलदानि कर्माणि फलमनन्तरं दत्त्वा निवृत्तानि; अतः कुतस्तेषां मुक्तौ संभव इति चेत्, न; तेषामनियतविपाककालत्वात्; अनियतविपाकस्य फलदानस्य कालो येषामिति विग्रहः; ततश्च बहुतर-कालातिक्रमेऽपि स्वसहकारिणं कालं प्राप्य कदाचिन्मुक्तमपि बध्नीयुः; ततश्च प्रलयावस्थात् इव मुक्त्यवस्थातोऽपि पुनरावृत्तिः स्यात्; तदेतदाह—अविद्येति । अविद्यानिबन्धनेऽपि बन्धे पुनरावृत्तिभयमाह—अविद्येति । न तावन्मुक्तस्य हेत्वभावात् प्रयोजनाभावाद्वा नाविद्या प्रवर्तते, यतो निर्हेतुका निष्प्रयोजना च ता; न तस्या हेतुप्रयोजनापेक्षास्ति; ततश्च कदाचिन्मुक्तमपि पुनर्बध्नीयादित्यर्थः । न चेदमसंभावनीयम्, सुषुप्ते ब्रह्म प्राप्स्य ततः पुनरावृत्तिदर्शनादित्याह—तथा चेति । अत्राविद्यास्तीति चेत्, मुक्तावपि तथा भाव्यमित्युक्तम्; अतः साम्यम् । ब्रह्मप्राप्तिश्च सुषु-प्तस्य “सति संपन्न न विदुः” “सर्तं संपत्स्यामहे” इत्यादिश्रुत्योक्तेति द्रष्टव्यम् । तथा स्वतन्त्रेऽपि ब्रह्मणि स्वतो भिन्नानामभिन्नानां वा जीवानां विभज्य भोगक्रीडाविभूतिस्यापनस्वभावात्पर्यैर्हेतुभिर्देहेन्द्रियभोगानां हेतावभ्युप-गम्यमाने पुनर्देहादिसंबन्धभयमस्तीत्याह—स्वतन्त्रे त्विति । कृत इत्याह—

स्वतन्त्रो हीति । अत्र दृष्टान्तमाह—लौकिक इति । अथ ईश्वरः कर्म-
सापेक्षः न स्वस्य बन्धने स्वातन्त्र्यम्; कर्मसु वा नास्य स्वातन्त्र्यम्, येन
तान्वाह्वय पुनर्बन्धीयात्; अतो न स्वातन्त्र्यरूप्यापनाय मुक्तौ पुनर्बन्धाती-
त्युच्यते; तथाप्यनादौ संसारे कर्मणामानन्त्यात् अनियतफलपरिणतिकाल-
स्वाच्च कल्पशतातिक्रमेऽपि स्वफलपरिणामकालं प्राप्य कदाचित् तानि मुक्तं
बन्धीयुरित्यस्यैवावृत्तिभयमित्याह—अथेति । ननु पूर्वपूर्वजन्मनि कृतं कर्मा-
शयः कर्मसङ्घातो मरणेनाभिव्यक्तेः समनन्तरजन्मनि फलानि दत्त्वा
कास्त्वेन निवर्तते; ततश्च प्रतिजन्म समाप्तत्वान्न कर्मणामानन्त्र्यम्; अतः
समनन्तरपूर्वजन्मकृतस्य कर्माशयस्यान्व्यदेह एव कास्त्वेन नाशान्न पुन-
र्बन्धसंभावेत्याशाङ्क्यानन्त्ये हेतुमाह—यत इति । एतन्मम एव एकजन्म,
तत्र भवतीत्यैकभविकः । कुत इत्याह—न हीति । न हि मरणमात्र-
मेवाभिव्यञ्जकम् फलं दातुमुद्योतकम्, किं तु देशकालाद्यपि; तेन
सत्यप्यनन्तरं मरणे स्वदेशकालावपेक्षमाणानि कर्माणि चिरतरमप्यनुवर्तन्त
इति नैकभविकत्वमित्यर्थः । कथं पुनर्न मरणमात्रमभिव्यञ्जकमित्याह—
तथा हीति । मरणमात्रे ऋभिव्यञ्जके तदनन्तरमेव सर्वकर्माणि युगपत्
फलानि दद्युः; न चैवम्, यत् एकस्मिन्नापि देहे तानि स्वं स्वं देशं कालं
वापेक्ष्य क्रमेण फलानि ददाति; अतो न तेषां मरणमात्रमभिव्यञ्जकम्,
अपि तु देशाद्यपीति भावः । किं च मरणमात्रेऽभिव्यञ्जके पूर्वजन्म-
कृतानि विरुद्धदेवगर्भान्येकस्यावरजातिभोगनिमित्तानि कर्माणि मरणानन्तरं
युगपत् स्वफलानि दद्युः; तत्र युगपद्विरुद्धानेकदेहोपादानासंभवादेकैकस्मिन्
देहे कृतेऽन्येषामप्यपगमनं—तत्रानुप्रविश्य स्वफलजननं—स्यात्; तदपि
नास्ति; विरुद्धजन्मभागानामेकत्र जन्मनि समवायासंभवादित्याह—विरु-
द्धेति । अवापपगमनासंभवादिति वा पाठः; तत्र चोपनयापनयासंभवा-
दित्यर्थः । गभमृत्यूना च तत्र जन्मन्यकृतकर्मणां न मरणाभिव्यञ्जकं देहा-
द्विकारणं कर्मास्तीति मुक्तिः स्यादित्याह—गर्भेति । तेन नैकभविकः कर्मा-
शयः; अतश्चानादौ संसारे कर्मणामानन्त्यान्मुक्तस्यावृत्तिफलमस्तीत्याशाङ्क्य
तन्निवृत्त्यर्थमवयपदं योजयति—तत्रोच्यत इति । कुत इत्याह—परा हीति ।

परा प्रकृष्टेत्यर्थः । किमिति नास्तीत्याह—न तावदिति । ननु कर्मणामनन्तत्वात् स्वफलैकविनाशयत्वाच्चाकृतभोगानां विनाशासंभवात् किमिति कर्मनिमित्तः संसारो न स्यादित्यत आह—विद्ययेति । न तावत्फलेनैव कर्मणां नाश इति नियमः, प्रायश्चित्तेनापि तन्नाशात्; नाप्यानन्त्यादानाशः, विद्याया आनन्त्यदग्धृत्वादिति भावः । न च प्रायश्चित्तं नैमित्तिकमात्रम्, एतदपि भोगेनैव क्षीयत इति वाच्यम्; “द्वादशाब्देन मोक्षार्ता तस्मात्पापान्मुच्यते” इति स्मृतिविरोधात् । नन्वागमसिद्धत्वाद्दस्तु प्रायश्चित्तस्य पापक्षयहेतुत्वम्, विद्यायास्तु कथमनन्तकर्मक्षयहेतुत्वम्, आशाङ्क्यात्राप्यागममाह—उक्तं हीति । एवमदृष्टशक्त्या प्रायश्चित्तवद्विद्यायाः सर्वकर्मक्षयहेतुत्वं परमतेनोक्त्वा अधुना स्वमतेन दृष्टशक्त्या तदाह—अथ वेति । अविद्याहेतुकः कर्तृकर्मादिविभागः, तस्य विद्यया निवृत्तौ कुतस्तस्य पुनरावृत्तिभयं स्यादिति भावः । अविद्यानिबन्धनेऽपि बन्धे मुक्तस्य पुनः संसारभयं नास्तीत्याह—नापीति । पुनः संसार इति पूर्वोक्तान्वयः । कुत इत्याह—तादिति; ‘तत्’ इत्यविद्यां परामृशति । किमिति तत्प्रवृत्तिहेतुर्नास्तीत्याह—अनादिरिति । कस्मात्पुनरनादिहेतुं नापेक्षत इत्याह—प्रागिति । यदि नामविद्यानादित्वादहेतुका, ततः किमित्याह—विद्ययेति । पर्वा तावदनादिरविद्या मुक्तस्य विद्यया हता; इतरा च निर्हेतुकत्वात् न हेतुमन्तरेणोत्पत्तिरहेतुत्वमिति । ननु सुषुप्तेषु च्छिन्नापि पुनरुत्पत्स्यत इत्यत आह—सुषुप्ते त्विति । सुषुप्ते प्रपञ्चात्मना विस्तारमात्रमविद्याया निवृत्तम् । त्वये तु सा आत्मतत्त्वाग्रहणात्मना विक्षेपसंस्कारात्मना चावस्थितैव; अतः प्रबोधे पुनः प्रपञ्चमादर्शयति; मुक्तस्य तु सर्वथोच्छिन्नेति विशेषः । यदि तु सुषुप्तेऽपि सर्वथोच्छिन्ना स्यात्, न मोक्षात् सुषुप्तं विभज्येतेत्यर्थः । सुषुप्ते चेदविद्या नोच्छिन्ना, कथं तर्हि “तत्राहरहरिमाः प्रजा ब्रह्मलोकम्” इत्यादौ ब्रह्मप्राप्त्यभिधानमित्यत आह—विक्षेप इति । यद्यपि तत्र कारणाविद्यास्ति, तथापि कार्याविद्यानिवृत्तिसामान्याद् गौणं ब्रह्मप्राप्त्यभिधानमिति भावः । स्वातन्त्र्ययोग्यतापक्षयोस्तु पुनरावृत्त्याशाङ्का तयोरनभ्युपगमेनैव प्रत्युक्तेति पुनर्न प्रत्युक्ता । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

केन पुनः प्रमाणेनास्य प्रथमश्लोकोक्तस्याद्ब्रह्मात्मतत्त्वरूपस्यार्थस्यावगमः ?
न तावत् प्रत्यक्षेण, तस्याभेदविपरीतनीलपीतादिभेदविषयत्वात् । नाप्यनु-
मानेन, तस्य लिङ्गलिङ्गादिभेदग्राहकप्रत्यक्षपूर्वकत्वात्; तदभावे चाभावात्
अभेदप्रत्यनीकत्वात् । नाप्युपमानेन, तस्य भेदाधिष्ठानसादृश्यविषयत्वेन
भेदसापेक्षत्वात् । अनुमानोपमाने भेदसापेक्षे, न तु भेदं साक्षात् वृद्धीतः ;
प्रत्यक्षं तु गृह्यदापि वस्तुपसर्जने गृह्णाति, न तु तमेव साक्षात् । अर्था-
पत्तिः पुनरभेदविपर्यये भेद एव साक्षात् प्रमाणं सुतरां प्रतिपक्षभूता;
यतो न भेदमन्तरेण प्रमातृप्रमेयादिभेदव्यवहारः क्वचिद्दुपपद्यते; अपेक्षित-
श्रासौ; अन्यथा तं विना निर्भेदब्रह्मावगमोऽपि न स्यात् । अभावोऽपि
न भावरूपे ब्रह्मणि तावत् प्रमाणम् । न च अभावभावे, तस्य प्रमाण-
पक्षकामावरूपस्य प्रत्यक्षादिषु सत्त्वसंभवात् । आगमस्य बहुवक्तव्यत्वात्
पूर्वमुपमानाद्यभाव उक्त इति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मागमस्यापि; यस्य तावदाप्तः
प्रणेता, स प्रमाणान्तराधिगतवस्तुविषयस्य तदगोचरे ब्रह्मणि न प्रमाणम् ।
नापि वेदः; तस्य विधिनिषेधात्मकत्वात्; विधिनिषेधयोश्च सिद्धे ब्रह्मतत्त्वेऽ-
संभवात् । न च विधिनिषेधापत्तेरस्य सिद्धे वस्तुनि शब्दस्य प्रामाण्यं
युक्तम्; तथा हि—घटोऽयमिति वत् सिद्धानुवादेऽपि प्रमाणान्तरापेक्षा स्यात्;
न च तदलौकिके ब्रह्मणि संभवतीत्यप्रामाण्यमेव स्यात् । इतश्च सिद्धेऽप्ये-
न वेदस्य प्रामाण्यम्; यतो लोके शब्दस्य वाचकसामर्थ्यावगमः; तत्र च
कार्यपरतयैव कार्यन्वायेत्यर्थे पदानि प्रवृज्यन्ते, तथा प्रयोजनवत्त्वात्;
अन्यथा निष्प्रयोजनानि स्युः । किं च न सिद्धानुवादात् शब्दस्य
वाच्यवाचकसम्बन्धावगमः; किं तु प्रवर्तकाद्वाक्यात्; यतः 'पिकमानय'
इत्युक्ते प्रत्यस्य प्रवृत्त्यर्थप्रत्ययं विनानुपपद्यमानया तस्यार्थप्रत्ययभ्रमुमाय
शब्दानन्तर्थात् तन्निमित्तान्तरादर्शनाच्च 'शब्देनायं कृतः' इति तस्य तत्र
सामर्थ्यमवगम्यते; ततश्च प्रवृत्तिसंबन्धेन व्युत्पन्नशक्तयः शब्दा न सिद्धं
ब्रह्मावगममित्युपलभिमिति न तत्र प्रमाणम् । किं च ब्रह्मणः प्रमाणान्तरेण
सिद्धत्वे शब्दस्यानुवादकत्वात्प्रामाण्यम्, असिद्धत्वे नतराम्; अज्ञातस्य
हि ब्रह्मणः पदेन संबन्धाज्ञानादपदार्थत्वे वाक्यार्थत्वाद्गोमात् । कथम्?
पदार्थ एव पदार्थान्तरविशिष्टो वाक्यार्थो भवति; ब्रह्मपदार्थस्त्वन्येन प्रमा-

णेनात्यन्तमद्दृष्टोऽनवगतसंबन्धतया पदादनवगम्यमानः पदार्थसंसर्गात्पके वाक्यार्थे गुणत्वेन प्रधानत्वेन वा नानुप्रवेशमर्हति । तस्मान्न शब्दप्रमाणकं ब्रह्म । अपि च निरस्तसमस्तविशेषणं ब्रह्मतत्त्वं प्रतीतिगोचर एव न भवति । कथम् ? सर्वा हि प्रतीतिः 'एवंप्रकारमिदम्, नान्यप्रकारम्' इत्येवं वस्तु व्यवच्छिन्दती प्रवर्तते, अन्यथा प्रतीतिरेव न स्यात्; निरस्तसमस्तप्रकारे तु ब्रह्मणि कथं प्रतीतिः स्यादित्येवं प्रमाणाभावेनाह्वयं ब्रह्माक्षिप्य तत्र 8. प्रमाणमाह—आज्ञायत इति । 'निरूपणाम्' इत्यत्र प्रचक्षत इत्यनुवर्तते ।

यत्तावदुक्तम्—सिद्धानुवादित्वे वेदस्य प्रमाणान्तरसापेक्षत्वं स्यादिति, तत्तावन्नस्तीति नियोगकाण्डे वक्ष्यामः । उक्तम्—कार्यनिष्ठान्येव लौकिकवाक्यानीति, तदपि नैकान्तिकम्; अकार्यनिष्ठान्यपि हि प्रियाख्यानानि प्रियमाख्यायते यैस्तानि 'पुत्रस्ते जातः' इत्यादीनि वाक्यानि प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनशून्यानि लोके सन्ति; न च तावता निष्प्रयोजनान्येव, पितृमुखोत्पादप्रयोजनत्वात् । न च तत्र 'सुखी भव' इति प्रवृत्त्युपदेशः कल्प्यः, ज्ञातपुत्रजन्मवस्तुसामर्थ्यादेव सुखित्वसिद्धेरुपदेशानपेक्षत्वात् । अथ मतम्—अस्ति तावत्तत्र पितुः सुखे प्रवृत्तिः; तत्रैव वचसस्तात्पर्यम्; अतस्तदपि प्रवृत्तिनिष्ठमेव । सत्यम्; 'पितुः सुखमुत्पद्यताम्' इत्यभिसंधानेन प्रयुक्तत्वाद्वाक्यस्योत्पत्तिरप्यस्ति तत्र तात्पर्यम्; न तु ततो वाक्यात्प्रधानतया 'सुखप्रवृत्तिः प्रतीयताम्' इत्येवं प्रतीतिरूपेण, तद्वाचकपदाभावात्; अप्यदार्ढ्यम्, प्रवाक्यार्थत्वात्; यतः प्रतीतिः सिद्धार्थनिष्ठैव । एतच्चाभ्युपेत्योक्तम्; न तु सुखे प्रवृत्तिरस्तीति वक्ष्यति । न च पितृमुखोत्पादप्रयोजनवत्त्वे सति सिद्धार्थपर्यवसितस्यैव शब्दस्य "पूषा प्रपिष्टभागः" इतिवत् प्रवृत्तिपर्यन्तो व्यापारः शक्यः कल्पयितुम्; तेन सिद्धार्थनिष्ठमेव तद्वाक्यम्, न प्रवृत्तिनिष्ठम् । अपि च प्रवृत्तिनिष्ठत्वेऽपि न तावत् पुत्रजन्मानि सुखोपाये पुरुषाऽप्रवृत्तः प्रवर्त्यः, तस्य सिद्धत्वात्; नाप्युपाये सुखे उपायाज्ञानेन पूर्वमप्रवृत्त उपायज्ञापनद्वारेण प्रवर्त्यः; वाक्यार्थज्ञानोत्तरकालीनि हि स्वव्यापारे पुरुषः प्रवर्त्यः; न च सुखस्य सिद्धये व्यापारान्तरमस्ति, 'पुत्रस्ते जातः' इति वाक्यार्थज्ञानादेव तदुत्पत्तेः । एतेन

दुर्जनवर्षांस्यपि व्याख्यातानि । तथा भ्रमभीतस्य भ्रमापनुत्तये 'रज्जुरियम्, न सर्पः' इति तत्त्वाख्यानं स्वरूपनिष्ठमेव दृश्यते । न च तत्रापि 'मा भैषीः' इति नियोगः कल्प्यः; तत्र हि नियोगो भवति, यत्र तज्ज्ञात्वा तत्सांमर्थ्यात् तत्पूर्वया चेच्छया पुरुषः प्रवर्तते निवर्तते च; अत्र रज्जु-तत्त्वज्ञानमात्राद्भवहेतो रज्जुसर्पसत्यत्वाभिमानस्याभावादेव नियोगनिच्छां वानपेक्षमाणस्यैव भयनिवृत्तेर्नीर्धो नियोगेन । क्व च पुरुषो नियोज्यः? न तावद्भयनिवृत्तौ, नियोगस्याप्रवृत्तप्रवर्तकत्वात्, भयनिवृत्तौ च स्वत एव स्वर्गादिवत् प्रवृत्तत्वात्; नापि तदुपाये, रज्जुतत्त्वज्ञानेन तस्य 'रज्जुरियम्' इति शब्दादेवोत्पत्तेः; शब्दार्थज्ञानोत्तरकालीनस्य च व्यापारस्यान्यत्र विधि-निबन्धनत्वेन दृष्टत्वात् । एवमतिविदूरत्वेनातं भवदानोपादानमत्यन्तदूरदेश-वृत्तान्ताख्यानवाक्यमपि स्वरूपनिष्ठमेव । न चानर्थकम्, कुतूहलिनामौत्सुक्य-निवृत्त्यर्थत्वात् ।

यत्रापि हानोपादानसंभवः, यथा 'एष प्रतिरोषकवानध्वा' 'निधि-मानेष भूभागः' इति, तत्रापि निधिः प्रमाणान्तरावगतमुपकारकत्वं स्मृत्वे-च्छया प्रवर्तते, प्रतिरोषकस्य च उपकारकत्वं स्मृत्वा द्वेषेण निवर्तते; शब्दस्तु भूभागस्वरूपमात्रोपक्षीण एव, न हानोपादाने वदति । ननु बुद्धिपूर्वकारी वक्ता प्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थमेव वाक्यं प्रयुक्ते, नैवमेवादृष्टाय वा; ततश्च तदपि प्रवृत्तिनिवृत्तिनिर्प्रमेच; केवलमिदं तत्र प्रयोगार्हमप्यालस्यादिना न प्रयुज्यते, यत्— 'गृहाणेतो निधिम्' 'मा वानेनाध्वना गच्छ' इति; स्वरूपपरत्वेऽ-नर्थकमेतदीदृश्यं स्यात् । मैवम्; यथानर्थक्यं स्वरूपे, तेनाश्रुतप्रवृत्तिनिवृत्ति-पर्यन्तं वाक्यव्यापारं कल्पयसीति, मा तर्हि कल्पय, स्वरूपनिष्ठस्याप्यस्य प्रत्यक्षादिवत् स्वरूपसमर्पणद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्त्यङ्गत्वोपपत्तेः; प्रत्यक्षादयो हि सिद्धार्षपरिच्छेदोपरतव्यापारा लेशतोऽपि प्रवृत्तिनिवृत्तौ न गोचरयन्ति, अथ च तदङ्गत्वं न जहति; तथा शब्दोऽपीति न दोषः । प्रत्यक्षादौ वस्तु-मात्रमभिसंहितम्, न प्रवृत्तिनिवृत्तौ; इदं तु प्रवृत्तिनिवृत्तौ अभिसन्धाय वाक्यं प्रयुक्तम्; तेन ते एवात्र शब्दार्थाविति चेत्, मैवम्; न हि यद-भिसंहितं तच्छब्दार्थः, किं तु यत्र शब्दस्य वाचकतामर्थ्यम् । न च

‘निधिमान्’ इति शब्दस्य ‘गृहाण’ इत्यत्र सामर्थ्यम् । यदि त्वभिसन्धान-
मात्रेण शब्दार्थत्वं स्यात्, तदा निधिसाध्यमुपभोगाद्यापि तस्य बकुरभिसं-
हितमिति तदपि शब्दार्थः स्यात् । किं च यदा ‘घटे प्रवर्तिष्ये, सर्पाभि-
वर्तिष्ये’ इति चाभिसन्धाय तद्वस्तु प्रत्यक्षादिभिर्जिज्ञास्यते, तदाभिसंहिते
अपि ते न शब्दार्थः । यदि वा अभिसन्धानमात्रेण निधिवाक्ये प्रवृत्ति-
रर्थः स्यात्, ततः शब्दशक्तेरकरूपत्वात् सर्वेषां प्रवृत्तिबुद्धिरेव स्यात् ;
नोपेक्षाबुद्धिः ; अरितं च सा कस्यचित् ; अतो न प्रवृत्तिः शब्दार्थः ।
तेन सिद्धार्थनिष्ठमेव तद्वाक्यमिति न लोके सर्वं वाक्यं कार्यविष्टम् ।

यदप्युक्तम्—प्रवर्तकवाक्याद्धि पिकानयनादिव्यवहारः, ततो लोके
वाच्यवाचकसंबन्धावगमः, तेन प्रवृत्तिनिष्ठतैव सर्वशब्दानामिति ; तदपि न,
वर्तमानापदेशादपि संबन्धावगमदर्शनात् ; तथा हि—‘देवदत्तः काष्ठरोदनं
पचति’ इत्युक्ते व्युत्पन्नौदनादिपदार्थस्तथा व्युत्पन्नतृतीयार्थं श्राव्युत्पन्नकाष्ठपदार्थो
यत्पाके करणं पश्यति तत्काष्ठपदार्थं सति व्युत्पद्यते । तथा हर्षादिप्रयो-
जनेभ्यः ‘पुत्रस्ते जातः’ इत्यादिभ्यस्तत्त्वारूपायकवाक्येभ्यः सिद्धार्थेभ्यो-
ऽपि प्रवर्तकवाक्यादिव हर्षादिनिमित्तेषु पुत्रादिषु भवति पुत्रादिशब्दवा-
च्यत्वे व्युत्पत्तिः । यथैव हि पिकानयनादिव्यवहारविषयं प्रवृत्तिविशेषं
दृष्ट्वा तदन्यथानुपपत्त्या प्रवृत्तिविशेषज्ञानं तन्निमित्तनियोगज्ञानं वा बालेन
प्रेष्यस्यानुमीयते—शब्दनिन्तरभावात्, कारणान्तरस्य चादर्शनात्, दृष्टत्या-
गेनादृष्टकरूपनानुपपत्तेः, शब्दस्यैव तत्र ज्ञाने सामर्थ्यं कल्प्यत इति कार्य-
वाक्यार्थव्युत्पत्तिः ; तथा पित्रादेर्मुखप्रसादादिना लिङ्गेन हर्षाद्युपलभ्याकारणक-
कार्यानुपपत्तेः हर्षादिनिमित्तज्ञानमनुमीयते ; तच्च शब्दानन्तर्यात्, अन्यस्य
हेतोरदर्शनात्, शब्देन कृतमिति शब्दस्य तत्र हर्षादिनिमित्तज्ञाने जनन-
सामर्थ्येकरूपना भवति । तदेवं ‘हर्षनिमित्तं किञ्चिदस्यानेन शब्देनोक्तम्
इति सामान्यतोऽवगते, अथ किं तद्धर्षनिमित्तमिति विशेषवाञ्छायां
खस्तान्तानज्ञातहर्षनिमित्तभावस्याव्युत्पन्नपुत्रशब्दवाच्यत्वस्य व्युत्पन्नशब्दान्त-
रस्य पुत्रजन्मनस्तस्य वाक्योपात्तस्यैव पित्रुः संबन्धितयावगतत्वात्, अन्यस्य
च हर्षनिमित्तस्यानुपलब्धेरभावात्, दृष्टहानेनादृष्टकरूपनानुपपत्तेश्च ‘पुत्र-
जन्मन्येवेदं वाक्यमात्रेण प्रयुक्तम् ; अनेन च पित्रा तदेवास्माद्वाक्यात् प्रती-

तम्' इति पार्श्वस्थोऽवधारयति । तदेवं प्रागुक्तप्रकारेणासकृतवाक्यप्रयोग-
पुत्रजन्मगोचरपितृप्रत्ययाभ्यामस्मिन् पुत्रजन्माख्यायै वाक्यस्य प्रतिपादनसा-
मर्थ्ये पार्श्वस्थः प्रतिपद्यते । ततश्चास्ति सिद्धार्थादपि वाक्यात् व्युत्पत्तिः ;
अतो न कार्यवाक्यादेव व्युत्पत्तिः ; अतो न तद्वलेन कार्यैकनिष्ठता सर्व-
शब्दानामिति सिद्धेऽप्यर्थे न प्रामाण्यं व्याहन्यते । यद्यपि पदानि व्युत्पत्ति-
मपेक्षन्ते, न वाक्यम्, अभिनवविराचितादपि वाक्यादर्थप्रतीतिः ; तथापि
वाक्यप्रयोगाद्भ्युत्पत्तिः, न पदमात्रप्रयोगादिति पदमेवाभिप्रेत्य तत्र वाक्यस्य
सामर्थ्यं प्रतिपद्यत इत्युक्तम् ।

अधुनाभ्युपेत्योच्यते—भवतु वा सर्ववचसां कल्पकता, तत एव वाच्य-
वाचकसम्बन्धावगमः, तथापि व्युत्पत्तिवाक्य एव प्रवर्तके विधायकपदमपो-
द्धृत्य तद्यतिरिक्तानां पदानां क्व तात्पर्यम् ? शक्तिः किं पदार्थमात्रे ? किं
वा कार्यसंसर्गे ? किं वा कार्येणाकार्येण वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितेन पदा-
र्थान्तरमात्रेण संसर्गे ? इतीदं विप्रत्ययम् । तत्र तेषु पक्षेषु मध्ये पदानां
स्वार्थमात्रपरत्वेऽङ्गीक्रियमाणेऽयःशालाकल्पः सर्वेऽपि पदार्थाः परस्पर-
मसंसृष्टाः स्युः ; ततश्च संसृष्टरूपवाक्यार्थप्रत्ययाभावः स्यात् ; अस्ति
चासौ । किं च पदार्थमात्रप्रतिपत्तिनिष्प्रयोजनत्वात् पदप्रयोगवैयर्थ्यं च स्यात् ।
यस्मादेतद्दोषद्वयमस्मिन् पक्षे भवति तस्मादेतद्दोषद्वयपरिहारायान्योन्याकाङ्-
क्षितयोग्यसन्निहितेन कार्येणाकार्येण स्वार्थमात्रेण व्यतिषङ्गः अन्योन्यसंसर्गः
कल्पनीयः ; तत्रचा चान्यार्थमात्रव्यतिषङ्गेण पदप्रयोगवाक्यार्थप्रत्यययोरुप-
पत्तौ सत्यं प्रयोक्तृप्रतिपन्नोऽनैराकाङ्क्ष्यान्न कार्यरूपपदार्थविशेषव्यतिषङ्गे प्रमाण-
मस्ति ; स्वार्थमात्रपर्यवसाने हि पदानां प्रयोगप्रत्ययावनुपपद्यमानौ तदति-
कृत्य पदार्थमात्रसंसर्गपर्यन्ततात्पर्यशक्तिं गमयतः ; तौ च तावतैवोपपन्नौ न
कार्यात्मकार्यान्तरसंसर्गपर्यन्ततां गमयितुमलमिति भावः । इतश्च—यो हि
कार्यात्मकार्यान्तरव्यतिषङ्गं कल्पयति, कार्यस्याप्यर्थान्तरत्वात् कल्पयत्यसा-
वर्थान्तरव्यतिषङ्गम् ; तेनोभयवादिसिद्धत्वादर्थान्तरमात्रव्यतिषङ्ग एवाश्रयि-
तव्यः, न कार्यव्यतिषङ्गः ; विमत्यधिकत्वादिति भावः । किं च कार्यसं-
सर्गो व्यभिचरति, कार्यस्याकार्येण संसर्गत् ; अर्थान्तरमात्रसंसर्गस्तव्यः ।

चारी ; तस्मात् स एवाश्रयितव्यः । एवं चेत्कार्याकार्यात्मकार्यान्तरमात्र-
संसर्गे पदानां तात्पर्यशक्तिरवधृता, तथा सति यत्र लोके व्यवहाराय पदं
प्रयुज्यते वेदे च, तत्र तेन संसर्गः ; यत्र तु वेदान्ते कार्यं न श्रूयते, तत्र
विनापि तेन पदार्थानां परस्परसंसर्गादन्योन्यविशिष्टसिद्धार्थप्रत्ययसिद्धिरिति
सिद्धं सिद्धेऽप्यर्थे शब्दस्य प्रामाण्यम् । अतश्च लोके व्युत्पत्तिवाक्ये दृष्टो-
ऽपि कार्यव्यतिषङ्गो न कार्यमात्रान्वये शब्दतात्पर्यशक्तिनियामकत्वेनाश्रयि-
तव्यः । एतच्चावश्यं स्वयाप्यङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा यच्छोके दृष्टं तच्च सर्वं
पदशक्तिनियामकत्वेनाश्रियेत, ततो लोके व्युत्पत्तिवाक्ये वक्तृविषयापरत्वं
पदार्थान्वयस्य दृष्टमिति वेदे वक्तुरभावेन विषयाभावात् विधायकभ्योऽर्थ-
प्रतीतिर्न स्यात् ; अस्ति च सा । तस्मात् कार्यव्यतिषङ्गो व्युत्पत्तावतन्त्र-
मित्यकार्येणापि पदार्थानां संसर्गात् सिद्धं सिद्धेऽप्यर्थे शब्दस्य प्रामाण्यम् ।
अपि च सर्वेषां पदानां पदार्थानां कार्येणैव संसर्गेऽङ्गीक्रियमाणेरुणादीनां
परस्परं क्रीणातिना च क्रियाकारकलक्षणं संसर्गो न स्यात् ; तत्रारुणादि-
कारकविशिष्टक्रयविषयो नियोगो न प्रतीयेत, किं तु क्रयमात्रैकपदार्थ-
साध्य एव स स्यात् । अथ मत्स्य-कारकविशिष्टधात्वर्थविषयो हि नियोगः
प्रतीयते, न धात्वर्थमात्रविषयः ; न च कारकसंसर्गमन्तरेण धात्वर्थो
विशिष्टो भवति ; तेन विनियोगं प्रति न प्रत्यर्था, अपि त्वर्था नियोगः ;
ततश्च नियोगान्वयेऽपि पदार्थानां न परस्पारान्वयव्याघातः । तत्रोच्यते—
नियोगाच्च यावत्पूर्वभावी तर्हि विनियोगः । परस्तु भवतु पूर्वभावी विनि-
योगः, तथाप्यस्ति तावन्नियोगान्वय इति पृच्छति—किमतो यद्येवमिति ।
सिद्धान्ती तु स्वाभिप्रायं प्रकटयति—एवं सति अस्ति नियोगातिरिक्तपदा-
र्थान्तरनिर्गमि पदस्य तात्पर्यसामर्थ्यम् ; अतः सिद्धो नः पक्षः । ननु नियो-
गान्वयानामन्योन्यमन्वयः, न तु तन्निरपेक्षाणाम् ; अतो नियोगनिबन्धन
एवासाविति न तेन विनोपनिषत्सु पदानामन्वयशक्तिरिति ; तत्राह—
नियोगनिरपेक्षमेव पदानामन्योन्यान्यवयसामर्थ्यम् । कुतः ? पूर्वं परस्पारान्वि-
तानां सत्तां पदानां पश्चान्नियोगेनान्वयात् । अयमाशयः—विशिष्टेन हि
विषयेण नियोगस्यान्वयस्त्वद्येष्टः ; न चासौ कारकैरनन्वितो विशिष्टो भवति ;
न चाविशिष्टो नियोगेनान्वीयते ; अविशिष्टस्याविषयत्वात्, अविषयस्य च

नियोगेनानपेक्षणां, अपेक्षानिवन्धनत्वाच्चास्य ; तस्मान्नियोगान्वयथात्पूर्वः पदानामन्वय इति । नियोगान्वयनिरपेक्ष एव चेत्, विनापि तेनोपनिषत्सु सिद्धेऽप्यर्थेऽन्वयः सिद्ध इति । ननु यदि नाम नियोगान्वयपूर्वः पदार्थान्वयो न भवति, तथापि नियोगाकाङ्क्षानिवन्धनोऽसौ ; त हि विशिष्टविषयसिद्धये पदार्थानामन्योन्यान्यमाकाङ्क्षते ; अन्यथा कार्यान्वयशून्यः पदार्थान्वयोऽपि व्यर्थः स्यात्, एकवाक्यता च न स्यात् । एवं चेदुपनिषत्सु न नियोगेन विनान्वयसिद्धिरित्याह—न च नियोगाकाङ्क्षानिवन्धनः पदार्थानां परस्परसंसर्ग इतीममर्थं वक्ष्यति नियोगकाण्डे । यच्चोक्तम्—ब्रह्मणः प्रमाणान्तरासिद्धत्वे संबन्धाग्राहादपदार्थत्वे सत्यवाक्यत्वमिति, तत्रोच्यते—प्रमाणान्तरेणानधिगतमपि ब्रह्म तत एव ब्रह्मान्तर्थास्यादित्सशब्देनानधिगतवाच्यत्वसंबन्धमपि शक्यम् “अस्थूलमनण्वहस्वम्” इत्यादिशब्देन निरूपयितुम् । कथम् ? उच्यते— ‘स्थूलोऽहम्’ ‘अणुरहम्’ ‘ह्रस्वोऽहम्’ इत्यविद्याध्यस्तस्थूलादिविशेषप्रतिषेधद्वारेण । न च येन शब्देन तत्र प्रतिपाद्यते तस्याप्यसंगतिदोषस्तुल्य इति वाच्यम्, स्थूलादिविशेषशब्दानां तत्रैव स्वेन स्वेनार्थेन विदितसंबन्धत्वात् । न च ब्रह्मान्तर्थास्यादिशब्देनद्वेषगतिदोषोऽस्ति । तेन स्वसिद्धस्य जीवस्य स्थूलादिविशेषनिषेधमुखेन स्थूलादिशब्दानामस्ति विगतनिःशेषदोषतत्त्वाभिधानशक्तिरिति भावः । तथा च श्रुत्यापि ‘अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमलोहितम्’ इत्याद्या इत्थमेव स्थूलादिविशेषनिषेधमुखेनैव तद्ब्रह्म सर्वविशेषातिगं सर्वान् स्थूलत्वादित्रिकेषानतिक्रान्तमुपादिश्यते ; नास्माभिः स्वोपेक्षार्थेदमुक्तमिति भावः । उक्तार्थे श्लोकार्थं योजयति—एतत्कथयतीति । एतच्च चतुर्थे काण्डे वक्ष्यत इति न प्रपञ्चितम् । इतीति समाप्तौ ।

अस्यैव श्लोकस्यान्योऽर्थ उच्यते—यदप्युक्तं पूर्वपक्षे प्रत्यस्तामितसकल-विशेषं ब्रह्म प्रतिपत्तरेवाविषय इति, तत्रोच्यते—विशेषनिवृत्त्यैव तन्निर्विशेषं वस्तु शब्देन प्रतिपाद्यते । इदमुक्तं स्यात्—द्विविधं हि प्रतिपादनं दृष्टम् ; एकं विशेषमुखेन, यथा ‘अयं कुण्डली, स कटकी’ इति ; एकं च विशेषनिषेधमुखेन, यथा ‘नाङ्गदी न मकुटी, स न कटकी’ इति । ततश्च यदि नाम निर्विशेषं तत्त्वम् ‘इत्थंभूतम्’ इति विशेषमुखेन वक्तुं न शक्यते, तथाप्यविद्याध्यस्तविशेषनिषेधमुखेन प्रतिपादायिष्यते प्रतिपत्स्यते चेति । अऽ

दृष्टान्तमाह—सुवर्णं तच्चवदिति । तत्प्रपञ्चयति—न हीति । सुवर्णतत्त्वं पिण्डरु-
चकादिसंस्थानविशेषैर्य उपलब्धः—उपरागः, संमिश्रत्वम्, अपृथग्भावः—तेन
रहितं रुचकादिविलक्षणविशेषशालि, तेभ्यः पृथक् न दृश्यते इति । न च रुचका-
दय एव सुवर्णतत्त्वमिति वाच्यम्, रुचकत्यागेन संस्थानान्तरे स्वस्तिकेऽपि
भावात्; सुवर्णतत्त्वस्य हि रुचकाभेदे च रुचकत्वं तदापि स्वस्तिके न
भवेत्; अस्ति च; तस्मात् ततः पृथक् । एवं स्वस्तिकेऽपि द्रष्टव्यम् ।
एवं सुवर्णतत्त्वं रुचकादिभ्योऽन्यदपि पृथक् न दृश्यते; अथ चेत् तादृश-
मपि तत्र स्वस्तिकः, रुचके भावात्; न रुचकः, स्वस्तिके भावात्; अतो-
ऽन्यदिति विवेकबुद्ध्या 'न तद्रुचको न स्वस्तिकः' इति रुचकादिभेदापोहद्वारेण
रुचकादिविशेषनिषेधे तेभ्यः सर्वान्तरं सुवर्णतत्त्वं च प्रतीयते परस्मै च
प्रतिपाद्यते, तथा ब्रह्मापीत्यर्थः । न दृष्टः संस्थानभेदोपलब्धात् विवेको यस्येति
विग्रहः । एतच्च गोत्वादावपि तुल्यम्; उदाहरणमात्रं सुवर्णम् । इममर्थं
श्रुत्या द्रढयति—स एष इति । अस्मिन्मर्थेऽभियुक्तवाक्यद्वयं पठति—
तथेति । उक्तमिति वाक्यशेषः । स्थूलाद्याकाराणां विशेषाणामुपसंहारे
विलये अन्ते अवसाने यत् व्यदतिष्ठते तत्सत्यमित्यर्थः । तथा परैरप्यु-
क्तम्—परमार्थतो निष्प्रपञ्चमेव ब्रह्म; तदविद्यया प्रपञ्चस्याध्यासोपेण तदप-
वादान तन्निषेधेन च प्रपञ्चकृतं व्याख्यायत इत्यर्थः ।

एवं ब्रह्मणः प्रपञ्चविलयद्वारेणान्नायगम्यत्वमुक्त्वा आन्नायविशेषनि-
 र्धारणाय इदमिदानीं विचार्यते—किं कृत्स्न एव स्वरूपकार्यनिष्ठ आन्नायो
भेदनिषेधद्वारेण दृश्यं ब्रह्म गमयति, उत कश्चिदस्यान्नायस्य वेदान्ताख्य
एकदेश इति । तत्र तस्मिन् संदेहे केचिदाहुः—सर्वत्रान्नाये कश्चित्
कस्याचिद्भेदस्य प्रविलयो गम्यते । तेन तदद्वारेण कृत्स्न एवान्नायो ब्रह्म
गमयतीति भावः । तद् दर्शयति—यथा “स्वर्गकामो यजेत” इत्यान्नायात्
शरीरस्यात्मत्वप्रविलयो गम्यत इति पूर्वैणान्वयः । कथम्? उच्यते—
अत्र हि वाक्ये देहस्य लोकान्तरमननुवर्तमानस्य जडस्य च जन्मान्तरीय-
स्वर्गोपभोगसामर्थ्याभावात् तद्व्यतिरिक्तो जन्मान्तरानुवर्ती चेतनश्च स्वर्गोपभो-
गसमर्थोऽधिकारी गम्यते; स एव चात्मेति देहात्मविलयो गम्यत इति

पूर्वेणैवान्वयः । तथा “गोदोहनेन पशुकामस्य” इत्यत्र गोदोहनस्या-
क्रियात्मनोऽनन्योत्पादनस्वभावस्य साक्षात्पशुसाधनत्वासंभवात् क्रियां स्वाश्र-
यभेक्षमाणस्य प्रकरणात् दार्शपौर्णमासिकीं प्रणयनक्रियामाश्रित्य पशुसाधन-
त्वमित्यर्थात् दर्शपूर्णमासाधिकृतस्यैवाधिकारादधिकारी भिन्नो निषिध्यते ।
नन्वेवमादिषु भवतु भेदविलयः, विधिनिषेधचोदनासु तु प्रवृत्तिनिवृत्तिमात्र-
फलासु तदसंभवान्न कृत्स्नान्नायो भेदप्रविलयपर इत्याशङ्क्य तत्रापि
भेदप्रविलयमाह—तथेति । तथा विधिनिषेधचोदनास्वपि साधाविक्रीनां
रागद्वेषनिबन्धनानां बाह्यप्रवृत्तीनां निषेधो गम्यत इत्यन्वयः । तत्र निषेधेषु
साक्षादेव ‘नेदं कुरु’ इति प्रवृत्त्यन्तरनिषेधोऽवगम्यत इत्याह—
निषेधेष्विति । नन्वेवमस्तु निषेधेषु; विधिषु तु प्रवृत्तिमात्रफलेषु कथमित्यत
आह—विधिष्विति । विधिषु तु “सन्ध्यामुपासीत” इति प्रवृत्त्यन्तरनियोगेन
तत्कालबाह्यप्रवृत्तिनिषेधोऽवगम्यते । एतदुक्तं भवति—उभयत्रापि बाह्यप्रवृ-
त्तिविलयो न विशिष्यते; अयं तु विशेषः—यन्निषेधेषु साक्षात्, विधिषु
पुनरर्थादिति । लोकदृष्टं चेदं प्रकाशयामित्याह—लोक इति । लोकेऽप्यन-
भिप्रेतात् पथः सकाशात् ‘अनेनाश्रयना मा गच्छ’ इति साक्षाद्वा निवारणं
दृश्यते, मार्गान्तरोपदेशेन वा विवक्षितानभिमतमार्गनिषेधेनार्थात् । तदेवं
विधिनिषेधचोदनास्वपि रागादिनिबन्धनप्रवृत्तिविलयो गम्यत इति स्थितम् ।
एवं चैव गुणो भवति—रागादिनिबन्धननैसर्गिकप्रवृत्तिरूपभेदविलयद्वारेण
मुमुक्षोः शान्तसाधनकारिविशेषणमुपपादयन्तो दृष्टेनैवोपकारेणावघातादिवत्
सन्निपत्योपकारितया कर्मविधयः “आत्मा ज्ञातव्यः” इत्यात्मज्ञानाधिकारो-
पयोगिनः सूरित्यदृष्टकल्पनागौरवं न भवतीति भावः । श्रुत्यापि रागादि-
निबन्धनाक्षेपबाह्यप्रवृत्तिनिवृत्तिरधिकारिविशेषणं दर्शितमित्याह—तथा हीति ।
शान्तस्य समाहितस्य चात्मानि विषये दर्शनमुपदिश्यते—“तस्माच्छान्तो
दान्त उपरतस्ति तिक्षुः समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्येत्” इत्यादि-
श्रुत्या । तत्र शान्त इत्यन्तःकरणपूर्वकरागादिजप्रवृत्तिनिवृत्तिरधिकारि-
विशेषणमुक्तम्; दान्त इति बहिःकरणपूर्वकरागादिजप्रवृत्तिनिवृत्तिः ।
अन्ये तु विपर्ययमाहुः—अवश्यं चैतदधिकारिविशेषणमास्थेयम्, यतः
समर्थोऽधिकारी भवति; तच्चात्मज्ञानं शान्तदान्तसमाहितस्यैव शक्यम्,

नेतरस्य ; तेन स एवाधिकारी, नेतर इति भावः । कुतः पुनरितरस्यात्म-
ज्ञानमशक्यमित्यत आह — न हीति । विषयै रमणीयतयाभिमुखमाकृष्यमाणो
त्रिषथस्योपाये वा प्रवृत्तिः तत्र कृतं चेतो येन तत्प्रसक्तमना यः, स
यस्मान्न शक्नोत्यात्मनि विषये समाधानं कर्तुम्, न वासमाहितः शक्नोत्या-
त्मानं वेत्तुम्, अतोऽसमर्थत्वान्नासावधिकारीति भावः । यः पुना रागनिवन्ध-
नाभ्यो नैसार्गिकीभ्यः प्रवृत्तिभ्य उपरतः शान्तो दान्तोऽत एव नियतमा-
नसो निरस्तबाह्यान्तरविक्षेपः स शक्नोत्यात्मनि समाधातुमित्यात्मज्ञानसमर्थत्वा-
दात्मदर्शनेऽधिक्रियते । तस्मान्नैसार्गिकप्रवृत्तिनिषेधपरत्वे कर्मविधयो दृष्टेनैव
ज्ञानाधिकारोपयोगिनो भवन्तीति तत्परा एव ते शक्ता इति केचित्
मन्यन्ते ।

अन्ये त्वन्वया आत्मज्ञानाधिकारोपयोगिणां कर्मविधीनां मन्यन्ते ; कथं
तत् ? उच्यते — अनवाप्तकामः, काम्यन्त इति कामाः स्वर्गादयः, अनवाप्ताः
कामा येन सोऽनवाप्तकामः ; कामोपहतमनाः, कामना कामः विषयसुखा-
भिलाषः, तेनोपहतमस्वस्थीकृतं मनो यस्य स परमाद्वैतदर्शनयोग्यो न भवतीति
न तत्राधिक्रियते ; न स्वस्वयोग्योऽधिकारं प्रतिपद्यते । यः पुनराधानादारभ्य
सहस्रसंवत्सराख्यसत्रपर्यन्तैः कर्मभरुपनीताशेषकाम्यैरवाप्ताशेषकाम्यतया कृत-
कामनिवर्हणः, कृतः कामस्य विषयसुखाभिलाषस्य निवर्हणं विनाशो
यस्य स प्राजापत्यात् प्राजापतेरिदं प्राजापत्यं पदं ततः परमवाप्ताशेष-
काम्यतया अनुपदेतमनाः सन्नद्धैतमात्मानं प्रतिपद्यते । एवं कामनिवर्हण-
द्वारेण कर्मविधानामात्मज्ञानाधिकारोपयोग इत्यन्ये मन्यन्ते । एवं चैष
सर्वत्राज्ञाने वाक्यार्थो ज्ञातः — सहस्रसंवत्सरान्तं कर्मजातमात्मनि जिज्ञासुना
कार्यमाति । उभयोरपि चानन्तरयोः कर्मविधीनामात्मज्ञानाधिकारोपयोगित्व-
पक्षयोः कृत्स्न आभ्राय आत्मज्ञानैकार्क्यपर्यवसायी, आत्मज्ञाने एकस्मिन्
कार्ये पर्यवस्यति समाप्यते ; तत्पर इति यावत् । न भावान्तरकार्यपर्यव-
सायीत्येकग्रहणम् । तत्रापि पक्षे विवक्षितावान्तरनियोगफलानां कर्मनियो-
गानामात्मज्ञानपरमनियोगान्वयः, द्वितीये त्ववान्तरकर्मनियोगफलद्वारेणेति
विवेकः ।

मतान्तरमाह—अन्येषां दर्शनमिति । पृथक्कार्या एव, मोक्षफलात् ज्ञानात् पृथक्कार्याः पृथक्फलाः; पृथक्करणा वा, करणं कार्यं येषां ते तथोक्ताः; स्वप्रधाना इति यावत्; ते पृथक्कार्या एव सन्तो मुमुक्षुं पुरुष-मात्मज्ञानाधिकारमवतारयन्ति; अधिकारयोग्यं कुर्वन्तीति यावत् । द्विकर्म-कोऽयं निर्देशः ‘अजां ग्रामं नयति’ इति यद्वत् । कुतः? अनपाकृत-ऋणत्रयस्य, अन्नपाकृतमृणत्रयं येन, तस्य तत्र त्मज्ञानेऽनधिकारितम् । कुत-स्तस्यानधिकारः? “ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्” इति मनुवचनात् । ऋणत्रयं च श्रुत्यैवोक्तम्—“जातस्त्रिभि ऋणै ऋणदान जायते ब्रह्मचर्येणार्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः” इति । ननु कामनिवर्हणपक्षेऽपि पृथक्कार्यत्वं कर्मविधीनामस्त्वेव; अतः कोऽस्य पक्षस्य विशेषः? अयं विशेषः—तत्र हि न फलं कर्मयोक्तम्, किं तु कामावा-प्या तत्कामनिवृत्तावकामस्यात्मज्ञानाधिकारस्याभावः; तेन तत्रावाप्तरकार्यम-विवक्षितम्; इह तु विवक्षितावाप्तरापाकरणकार्या एव कर्मविषय-“बृहस्पतिस्त्वेनेष्ट्वा वाजपेयेन यजुत” इतिवदात्मज्ञानाधिकारोपयोगिन इति न दोषः ।

मतान्तरं चाह—अन्ये त्विति । श्रुतस्वर्गादिफलसंप्रयुक्तानामत एव प्रयोजनान्तरनिरपेक्षाणां अपि “तमेतं यज्ञेन दानेनं तपसानाशकन विवि-दिषन्ति” इति विदिना संयोगपृथक्त्वेन ज्ञानेनापि पृथक् सम्बन्धान्तरश्रुतेः “एकस्य तु प्रयत्ने संयोगप्रयत्नत्वम्” इति न्यायेन “स्वादिरौ यूषो भवति” “यूषे पशुं वेत्स्यति” “स्वादिरं वीर्यकामस्य” इतिवत् नित्यनैमित्तिकका-म्यानां सर्वकर्मणामेवात्मज्ञानाधिकारानुप्रवेशं विनियोगाद्देवान्ये त्वाहुरिति सम्बन्धेन तुशब्दो विशेषार्थः । विशेषश्चात्र पक्षे ज्ञाने कर्मन्वयस्य विनियोगित्वम् । तथा मनोविक्षेपनिवृत्तिद्वारेण कर्मणामात्मज्ञानाधिकारानु-प्रवेशित्वपरं श्रुत्यन्तरमाह—येन केनेति ।

मतान्तरमाह—अन्ये त्विति । संस्कृतो हि पुरुष आत्मज्ञानाधिकार योग्यो भवतीत्यर्थः । अत्रार्थे स्मृतिद्वयमाह—महायज्ञैरिति । महायज्ञैः ब्रह्मदेवपितृमनुष्यभूतयज्ञैः इतरयज्ञैरियं तनुः ब्राह्मी ब्रह्मण्यधिकृता, ये या

ब्रह्मविद्यायाम् “तदधीते तद्वेद” इत्यणो विधानात्, क्रियत इत्यर्थः । तनुरिति तात्स्थये उपचारादात्मोच्यते । स हि ब्रह्मज्ञानेऽधिकारी ब्रह्मविच्च; न तनुः, जडत्वात् । यस्य पुंसो गर्भाधानपुंसवनतीमन्तोन्नयनजातकर्मना-मकरणान्नाशानचौलोपनयनवेदव्रतचतुष्टयस्तानसहचारिणीसंयोगपक्षमहायज्ञा-ष्टकापार्वणश्राद्धश्रात्रण्याग्रहायणीचैत्राश्वयुज्याख्यसप्तपाक्यज्ञसंस्थान्याधेयाम्नि-होत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्याग्रयणेष्टिनिरूढपशुबन्धसौत्रामण्याख्यसप्तहाविर्जस-स्थाम्निष्टोमात्यग्निष्टोमोक्थयषोडशिवाजपेयातिरात्राप्तोर्योमाख्यसप्तसामिसंस्था इ-त्येते चत्वारिंशत्संस्काराः, अष्टौ च दयाक्षान्त्यनसूयाशौचाध्यायसमङ्गला-कार्पण्यास्पृहाख्याश्रात्मगुणाः, स ब्रह्मणः सायुज्यं ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण सहैकत्वं सालोक्यं समानलोकतां च गच्छति; तत्र प्रलये परे ब्रह्मणि लीयत इति क्रममुक्तिं दर्शयति । तदुक्तम्—

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्रोते प्रतिसन्धरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥” इति ।

28-4.

मतान्तरमाह—अन्ये त्विति । एतदेव पुरुषसंस्कारकत्वं विपरीतं यत्कर्मणामात्मज्ञानाधिकारं प्रत्यक्तम्, तदात्मज्ञानस्यैव कर्माधिकारं प्रति वर्ण-यन्ति । तदेवाह—आत्मज्ञानमित्यादिना । देहव्यतिरिक्तनित्यकर्तृपोकत्रा-त्मविद एव स्वकर्मस्वाधिकारः, नेतरस्य । तथा चोक्तम्—“न ह्यनध्या-त्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्नुते” इति । तेन कर्मसूपयोक्ष्यमाणस्य कर्तुरयं संस्कार इति भावः ।

मतान्तरं च—अन्ये त्विति । साध्यसाधनादिद्वैतविषयं कर्म, “एक-मेवास्मिन्निष्पत्तम्” इति चाद्वैतविषयमात्मज्ञानम्; अतोऽनयोः परस्परविरोधादस-बन्ध इत्यन्ये मन्यन्ते ।

एवं सप्तपक्षानुपन्यस्याद्यं पक्षं दूषयति—तत्रेति । कल्पे इति कल्पने-त्यर्थः । कुत इत्याह—न हीति । कर्मादीत्यादिशब्देन गोदोहनादिद्रव्य-विषयोऽभिमतः; यद्वा कर्मशब्देन प्रवृत्तिलक्षणो धर्म उक्तः, आदिशब्देन तु निवृत्तिलक्षणं तपः; तद्विषयः; ते स्ववाक्यसमधिगतस्वर्गादिकार्याः,

स्वाक्यसमधिगतं स्वर्गादि कार्यं फलं येषां ते तथोक्ताः; अत एव कार्या-
न्तरम् आत्मज्ञानाख्यं कार्यं नापेक्षन्ते, स्वाक्यश्रुतफलैराकाङ्क्षयादिति
भावः । नन्वेवमस्तु कर्मविधीनामनपेक्षत्वम्; आत्मज्ञानविधिस्तु साधनत्वेन
तानपेक्ष्यते; भवति चैकापेक्षयापि संबन्ध इत्याशङ्क्याह—नापीति ।
तत्रैवं सत्युभयोर्निराकाङ्क्षयोराकाङ्क्षालक्षणपरस्परसंबन्धाभावात् कुत
एककार्यत्वेनैकाधिकारकत्वं कर्मज्ञानविध्योरित्यर्थः । अत्र परमतमाह—इत्येति—
अथेति । स्वाक्येऽनवगतफलाः कर्मविधयः फलाकाङ्क्षायामात्मज्ञानविध्य-
धिकारमनुप्रवेदयन्तीति भावः । ननु “स्वर्गकामो यजेत” इति श्रूयते,
ततः कथमनवगतफलत्वमित्याशङ्क्याह—स्वर्गादीनामितेति । सत्यं स्वर्गादि
श्रूयते; किं तु प्रीतिकृतचन्दनादिद्रव्यं तत्; अत्र द्रव्यं, तत् ‘भूतभव्य-
समुच्चारणे भूतं भव्ययोपदिश्यते’ इति कर्मणि गुणत्वेनाप्रधानत्वेन साधन-
तयेति यावत्, अभिसंबध्यते; न प्रधानतया फलत्वेनेति भावः । यद्वा
स्वर्गकाम इति पुरुषविशेषणत्वेन स्वर्गादीनां गुणत्वेनाभिसम्बन्धात् न
फलत्वमित्यर्थः । सिद्धान्ती तु सोपहाय्याह—स्वर्गेति । तत्र हि प्रीतिः
स्वर्गः, न द्रव्यम्; प्रीत्यर्थं च सर्वम्, न प्रीतिरन्यार्था; अतः सा
फलत्वेन प्रधानतया संबध्यते, न साधनत्वाद् गुणत्वेन पुंविशेषणम् ।
अपि च स्वर्गादि काम्यमानतया प्रधानमित्येवं स्थितम्; तदप्यनेन स्वर्गादि-
गुणत्ववादिना नावबुद्धम्; अतोऽस्मै तदधिकरणं व्याचक्षीतेत्यर्थः । अपि
च सर्वविधिनियेषाणाम् नाम शब्दः, रूपम् अर्थः, तदुभयान्तकप्रपञ्चविलय
एव कार्यं तदुभयान्तके तत्पर्यवसायित्वेऽभ्युपगम्यमाने विधिनियेषानामन्यपर-
त्वेन निष्प्रमाणकत्वात्, विहितप्रतिषिद्धयोरर्थानर्थसाधनत्वं न स्यात्; तत्र
श्च प्राणिनां य इमे स्वर्गादयः अभ्युदयाः, ये च नरकादिष्वपि विनिपाताः;
ते विहितप्रतिषिद्धकर्मनिमित्ता न स्युः; अतश्चाकर्मनिमित्ताः सन्त आक-
स्मिका अकारणकाः स्युः; न चाकारणं कार्यं युक्तमिति भावः ।
यदि त्वभ्युदयनिपाता आकस्मिका भवेयुः, ततोऽपवर्गोऽपि तथा तद्वदेषा-
कस्मिकः स्यात्; ततश्च तदुपायोपदेशकस्य शास्त्रस्य वैयर्थ्यं स्यात्;
तदाह—तथेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः ।

अथ मतम्—यदा कदाचित् कश्चित् कचिद्वक्ति 'नगरं गच्छ, तत्र तावदमुकं ग्रामं गच्छ, ततोऽमुकम्' इति; अत्र यथा तत्तद्ग्रामप्राप्तिकार्याणामपि तद्द्वारेण मार्गग्रामगमनोपदेशानां नगरगमनोपदेशानुप्रवेशित्वम्, एवं कर्मविधीनां स्ववाक्यसमधिगतस्वर्गादिकार्याणामपि स्वर्गादिकार्यद्वारेण ज्ञानाधिकारानुप्रवेशित्वात् भिन्नकार्यत्वेऽप्येकाधिकार्यत्वं भविष्यति; तदाह—अथेति । स्वर्गादिलोभात् कर्मविधिषु प्रवृत्तौ नानुप्रवेशित्विलयात् स्वर्गादिकार्यस्य द्वारत्वं मन्तव्यम् । तत् दृष्टान्तं नैराकार्यात् दूषयति—तदसदिति । तत्र हि नगरप्राप्तिर्वक्तुरभिलषिता, न तु मार्गग्रामप्राप्तिः; अतोऽनीहितग्रामप्राप्त्युपदेशानां युक्तनीहितनगरप्राप्त्युपदेशानुप्रवेशित्वमित्यर्थः । कस्मात्पुनर्मार्गग्रामप्राप्तिरनीहितेत्यत आह—न हीति । नगरप्राप्तौ हि पराभिमतपुरुषार्थप्राप्तिर्भवति, न मार्गग्रामप्राप्तौ; तेन नगरप्राप्तिरेव वक्तुरीहिता, न मार्गग्रामप्राप्तिरित्यर्थः । अतो मार्गग्रामोपदेशाः पुरुषार्थसाकाङ्क्षात् यत्र नगरगमनोपदेशे युक्तमर्थप्राप्तिः, तमनुप्रविशन्ति; तदाह—अत इति । कर्मविधिषु नैराकार्यात्—न त्वेवमिति । स्वर्गादीनां स्ववाक्येषु श्रुतत्वादिति भावः । न च श्रुतानामप्यपुरुषार्थत्वम्, तत् कुतः कर्मविधिषु पुरुषार्थत्वम् इति वाच्यमित्याह—स्वर्गादीनामिति । न हि पुरुषार्थो नाम जात्या कश्चिदस्ति, किं तु यत् पुरुषेणाध्यते स पुरुषार्थः; स्वर्गादप्यत्र तथा; अतस्ते पुरुषार्था इति न कर्मविधिषु पुरुषार्थालाभः । तथापि किमित्याह—तत्र चेति । तत्र तरिमन् स्वर्गादिपुरुषार्थलाभे सति कर्मविधीनां मोक्षत्मकपुरुषार्थान्तरं प्रति नैराकार्यात् कथमन्यस्मिन्नात्मानविधावनुपवेश इत्यर्थः । एवं पुरुषार्थकार्यवशेन दाष्टान्तिक्कदृष्टान्तयोर्विषय्ये उक्तं परः पुनः साम्यमाददति—अथेति । 'इमं ग्रामं गच्छ, तत्रायं गुणो यत्ते मृष्टान्नादि सम्पत्स्थने' इत्युपदिष्टस्तत्र भवो लब्धमृष्टान्नान्नैव कर्मणोत्तरोत्तरानुगुणप्रदर्शनेनाभिमतनगरप्रदेशं प्रलोभ्य यदा कश्चित् नीयते, तदा पूर्वग्रामोपदेशाः प्राप्ताभिमतकार्याः, प्रांसं लब्धमभिमतं पुरुषार्थरूपं मृष्टान्नादि कार्यं यैस्ते तथोक्ताः, स्ववाक्ये लब्धमृष्टान्नादिपुरुषार्थनिराकाङ्क्षा इति यावत्; ते यथा तन्नैराकार्यात् नगरगमनविध्यन्तरानुप्रवेशिनश्च, तथा कर्मविधयोऽपि स्वर्गादिकार्यनिराकाङ्क्षा अपि

ज्ञानविधिमनुप्रवेक्ष्यन्तीति भावः । तद्वृषयति— युक्तमिति । एतदेव विद्वृणोति
 — प्रमाणान्तरेति । एतदुक्तं भवति— यद्यपि पूर्वग्रामोपदेशाः फलवत्पूर्व-
 ग्रामप्राप्तिपराः शब्दवृत्तानुसारेण प्रतिभान्ति, तथापि 'नगरप्राप्तावस्य
 वक्तुरिदमभिमतं फलम् ; अननैव चाभिप्रायेण तत्तद्ग्रामनगरगमनमुपदिष्टवान्'
 इति प्रमाणान्तरेण प्रतिपद्य पूर्वग्रामोपदेशानां नगरोपदेशानुप्रवेशं प्रति-
 पद्यते ; तेन प्रमाणान्तरे सति भावात् तस्यायं प्रसादः, न शब्दद्वन्द्वस्येति ।
 न केवलं प्रमाणान्तरे सति भावात्, अतस्ति चाभावाद्द्वन्द्वमित्याह—
 इतश्चेति । प्रतिग्रामं वक्तुः श्रोतुश्च तस्यां मृष्टान्नादिप्रयोजनप्राप्तौ यदा
 वक्तुर्नगरग्रामगमनाभिप्रायः प्रमाणान्तरेण नावगम्यते, तदा पूर्वग्रामोपदेशान्
 पूर्वार्थान् पूर्वोऽर्थो मृष्टान्नादि प्रयोजनं येषां ते तत्प्रकाराः तान् पूर्वार्थानेव
 पार्श्वस्था उदासीनाः प्रतिपत्तारश्च मन्यन्ते ; न तु नगरग्रामप्राप्त्यर्थान् ;
 नगरोपदेशं च स्वनिष्ठं मन्यन्ते । नैषामेकार्थत्वम् । यदि तु शब्दवृत्तानु-
 सारेण पूर्वोपदेशानामुत्तरार्थत्वं स्यात्, तस्मिन् स्थित्यन्तरेण निश्चिन्तत्वात् तत्रापि
 स्यात् ; न त्वेवमस्ति ; तस्मात् प्रमाणान्तरप्रसादः स इति भावः । ननु
 पूर्वपूर्वग्रामप्राप्तिं विनोत्तरोत्तरनगरग्रामप्राप्त्यभावात् तदर्थं अपि किं न स्थिरि-
 त्यांशङ्क्याह— यद्यपीति ; नोपकारमात्रेण शब्दद्वन्द्वमर्थं भवतीति भावः ।
 अत्र न्यायसिद्धदृष्टान्तमाह— द्रव्यार्जनादीनांति । यथा रजनादिद्रव्यार्जन-
 नियमविधेरद्रव्यस्य क्रतोरसिद्धिः क्रतुविध्युपकारे तस्यपि न शब्दं क्रत्वैद-
 मर्थम्, तद्वदित्यर्थः । आदिशब्देनाधानादिविधेर्ग्रहणम् । एवं दृष्टान्ते
 शब्दतो निराकाङ्क्षागामपि प्रमाणान्तराधीनं विध्यन्तरानुप्रवेशित्वमुपपाद्य
 कर्मविधिषु तदसंभवाह— शब्दवृत्तेति । शब्दव्यापारानुसारेणैव कर्मविधिषु
 तात्पर्यं युक्तम् ; न प्रमाणान्तरबलेन, वैदिकेऽर्थे तदसंभवात् । शब्दवृत्तं
 च प्रतिविध्यर्थं यथाप्तम्, न ज्ञानविधिपर्यन्तं याति ; अतो न तदनुप्रवेश
 इति भावः । किं च मार्गग्रामोपदेशानामपि न परदेशप्राप्तिपराः ; अतो
 दृष्टान्तासिद्धिः ; यतोऽवगतेऽपि परदेशगमनाभिप्राये 'तच्चदं चास्याभिप्रेतम्'
 इति मार्गग्रामप्राप्तिपराभिमानेनैव मार्गग्रामगमनमृष्टान्नादिफलप्राप्तिश्च भवति
 नगरप्राप्तिपरत्वे तु तेषां मार्गग्रामप्राप्तेरविक्षिप्तत्वात् नगरप्राप्तेरेव विवक्षि-
 तत्वान्मार्गान्तरेणापि गच्छेत् । न च नियोगतः फलप्राप्तिः स्यात् ;

अन्यपरेषु फलश्रुतेः “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्” इत्यर्थवा इत्वादिति । तदेतत्सर्वमाह—अपि चेति ! इममेव न्यायमुपजीव्याह—तदिति । यदि विधिनिषेधानां ज्ञानकार्यमोक्षपरत्वं स्यात्, ततो न ते स्वर्गादिकार्याः स्युः; अत्रश्च जन्तूनामभ्युदयविनिपाता निर्निमित्ताः स्युरिति भावः; स्वर्गादिः कार्यो येषामिति विग्रहः । यद्यपि कर्मविधीनामुत्तरो विचारोऽनुवर्तते, तथापि तुल्यदोषत्वादुपक्रमे चोपन्यासादिह निषेधानां निक्षेपः कृतः । स्वर्गादीत्यादिशब्देन नरकाद्यापि ग्राह्यम् । ननु प्रधानोपकारलक्षणं प्रयाजादिकार्यं यथा प्रधानकार्यस्वर्गादिपरमपि नाविवाक्षितम्, तथा स्वर्गाद्यापि कार्यमात्मज्ञानकार्यमोक्षपरमपि नाविवाक्षितं भवेत्प्रतीतिः; ततश्च विधिनिषेधा ज्ञानकार्यपरा अपि स्वर्गादिकार्याः किं न स्युरित्याशङ्क्याह—न खल्विति । प्रयाजादेः कार्यस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात् पुरुषार्थकार्यानुप्रवेशो युक्तः; न तु स्वर्गादिकार्यस्य, स्वयमपुरुषार्थत्वादिति भावः । एवं तावच्छ्रुतस्वर्गादिनिराकाङ्क्षाः कर्मविधौ नात्मज्ञानाधिकारमनुप्रविशन्तीति स्थितम् ।

इदानीं यदुक्तम्—दृष्टेनेव कर्मविषय आत्मज्ञानाधिकारोपयोगिन इति, तद्दृषयति—कथं चेति । अत्र पराभिप्रायमाशङ्कयति—यदीति । यदि तावद्भागद्वेषादिप्रयुक्तदृष्टार्थप्रवृत्तिप्रतिबन्धद्वारेण समाहितत्वमापादयन्तः कर्मविषयो दृष्टेनैव ज्ञानाधिकारोपयोगिन इत्युच्यत इत्यर्थः । तद्दृषयति—भवदिति । प्रतिषेधानां रागादिप्राप्तप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वाद्भवतु ज्ञानाधिकारं प्रति दृष्टोपकारित्वम्, न च कर्मविधीनामित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—न हेति । परिसंख्यायां हि रागतस्त्र चान्यत्र च प्राप्तौ “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” “शशकः शल्यकः” इति शशकादिव्यतिरिक्तमनुप्यादिपञ्चनखभक्षणनिवृत्तिपरं वाक्यम् । तथा “ब्रीहिभिर्यजेत” इति यागापेक्षद्रव्यमात्रप्राप्तौ तदन्तर्गतत्वेन ब्रीहेरपि प्राप्तत्वाद्द्रव्यान्तरनिवृत्तिपरं वाक्यम् । कर्मविषयस्तु न निवामकाः, न परिसंख्यायकाः; किं तु विधायका एव; अतो नान्यनिवृत्तिपरा इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—अत्यन्तमिति । न

प्राप्तोऽर्थो विषयो रागादिना येषां ते तयोक्ताः, कर्मविषयोऽन्यपदार्थः । न ह्यभिहोत्रादौ रागादिभिः प्रवृत्तिः प्राप्तेति भावः । कस्मात्पुनरत्यन्तम-
प्राप्तार्था अपि कर्मविषयो नियामकाः परिसंख्यायका वा न स्युरित्यत्र
हेतुमाह—प्राप्तार्थो हीति । रागादिभिः प्राप्तो विषयो यस्य विधेः स
प्राप्तप्रापकत्वे वैदर्भ्यादन्यनिवृत्तिफलो विज्ञायते; कर्मविषयस्त्वत्यन्तमप्राप्तं
प्रापयन्त एव सप्रयोजना इति न वैदर्भ्यदोषादन्यनिवृत्तिप्रयोजना विज्ञायन्त
इत्यर्थः । तदुक्तम्—

“विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति कथ्यते” ॥ इति ।

यद्यपि नाम कर्मविषयो न रागादिजप्रवृत्तिविद्योत्तफलाः, तथापि रागा-
दिजवैधप्रवृत्त्योस्तुल्यकार्यत्वलक्षणेन विरोधेन वैधप्रवृत्त्या रागादिजप्रवृत्ते-
र्निवृत्तिर्भविष्यति; तथा हि—यदेव रागादिजप्रवृत्तेः सुखम्, तज्ज्यो-
तिष्ठोमादिवैधप्रवृत्तेरपि; तच्च वैधप्रवृत्तित एव सिद्धमिति कृतकार्यत्वा-
द्वागादिजप्रवृत्तेर्निवृत्तिरिति युक्तमेत तदपि नेत्याह—न चेति । कुत
इत्याह—अनियतेति । अनियतकालं फलं यासामिति विग्रहः । अनियत-
कालफला नैयोगिक्यः प्रवृत्तय इह वामुत्र वा फलप्रदाः; अतोऽदृष्टार्था-
स्ताः; रागादिप्रयुक्तान्त्वात् स्वाभाविक्यो रागादेः पुरुषस्वमावाज्जाताः प्रवृ-
त्तयो दृष्टार्थाः । दृष्टार्थत्वेनैहिकफलत्वं लक्षयन्ति; ऐहिकफला इत्यर्थः ।
ततश्च भिन्नकालकार्यत्वात् तयोरविरोध इति न नैयोगिक्या प्रवृत्त्या
रागादिजप्रवृत्तौ बाधः । यद्वा अस्यर्हितत्वाद् दृष्टार्थैर्वादृष्टार्थाया बाधः स्या-
दिति भावः । ननु स्वर्गादिफलमामुष्मिकमेव; तत्कथमविशेषेणोक्तम्—
अनियतकालफला इति ? विषयशक्तिमपेक्षेदमुक्तम्, न वस्तुनः शक्तिम्;
न हि विधिरिह वा असुत्र वा स्वर्ग इत्याह, कालविशेषानिर्देशात्; वस्तु-
शक्तिस्त्वेषा—यदिह स्वर्गो भोक्तुं न शक्यत इत्यमुत्रैव स्यादिति । यद्वा
उपलक्षणमनियतकालत्वम्, आमुष्मिकफलत्वमपि द्रष्टव्यम्; तत्रापि काल-
भेदादविरोध एव । विपरीतो वा बाधः । किं च यदि दृष्टादृष्टार्थप्रवृ-
त्त्योस्तुल्यकार्यत्वे विरोधः स्यात्, ततः सेवासाङ्गदृष्टयोरपि स्यात्; न चैव-

मस्तीत्यह—न चेति । साङ्गहण्या ग्रामकामेष्टेरदृष्टार्थाया दृष्टार्थायाश्चेत्-
 सेवाया एकग्रामकार्योपायत्वेऽपि सति न कश्चिद्विरोधः, फलभूमार्थिन
 उभयत्र प्रवृत्तिसंभवादिति भावः । विरुन्ध्यादपि साङ्गहणी सेवाम्, यदि
 तद्विधिशस्त्रमन्यनिवृत्तौ प्रमाणं भवेत्; 'साङ्गहणी कार्या' इत्येतावति तु
 तत्प्रमाणम्, नान्यनिवृत्तौ; अतो न तयोर्विरोध इत्याह—एतावतीति ।
 तत्रैवमविरोधे सति युगपत् क्रमेण वा फलभूमार्थिनः फलबहुत्वात्थैवः सेवा-
 साङ्गहण्यावनुतिष्ठतः को विरोध इत्याह—तलेति । तत्र च यथा तत्र
 तुल्यकार्यत्वेऽप्यविरोधः, तथेह नैयोगिकरागाक्षिसप्तप्रवृत्त्योपि तुल्यकार्यत्वेऽ-
 प्यविरोधान्न मिथो बाध्यबाधकभाव इति भावः । किं च नैयोगिकप्रवृ-
 त्तिभ्यो रागाद्याक्षिसप्तप्रवृत्तिनिरोधेऽभ्युपगम्यमाने विरोधनिष्ठा अपि प्रवृत्तयो
 निरुध्येरन्; अतश्च इष्टविपातकार्यस्य पक्ष इत्यभिप्रायेणाह—अपि चेति ।
 अत्र हेतुमाह—अनार्जितधनस्येति । न उपार्जितं धनाख्यं साधनं येन
 तस्यानार्जितधनस्य, अत एव साधनादिसाधनपश्चाद्विद्रव्येण विकल्पस्य
 हीनस्य पुंसोऽशक्तत्वेनानधिकारात् समस्तानि योगनिष्ठप्रवृत्तीनां द्रव्यसाध्या-
 नामसंभवात् अवश्यं धनार्जनं कारुण्यम्; तच्च रागप्रयुक्तम्, न तु क्रतु-
 प्रयुक्तमिति कर्मकाण्डे सिद्धम्, तत्र नैयोगिकप्रवृत्तीनां रागाक्षिसप्तप्रवृत्ति-
 निरोधकत्वे धनार्जनमपि निरुध्येत; अतश्चासाधनस्य नैयोगिकप्रवृत्त्यसंभवात्
 ता अपि विरुध्येरन्निति भावः ।

दूषणान्तर्भावप्रक्रमते—अपि चेति । दृष्टार्थायाः स्त्रीसंभोगादिप्रवृत्ते-
 रदृष्टार्थायाश्च ज्यातिष्ठोमादिप्रवृत्तेस्तुल्ये सुखोपायत्वे रागप्रयुक्तत्वं न
 कश्चिद्विरोधः; उभे अपि सुखरागप्रयुक्ते इत्यर्थः । तुल्यत्वमेव दर्शयति—
तथा हीति । इतिशब्दः स्वरूपनिर्देशार्थः । स्वर्गकामशब्देन "तस्य
 लिप्ताश्लक्षणा" इति न्यायेन स्वर्गे रागतः प्राप्तो प्रवृत्तिमनूय तत्र
 ज्यातिष्ठोमादिसाधनविशेषो विधीयत इत्यर्थः । यदि नाम दृष्टादृष्टार्थ-
 प्रवृत्तीनां रागप्रयुक्तत्वं तुल्यम्, तथापि किमित्यत आह—तथा चेति ।
 तथा तुल्य रागप्रयुक्तत्वं सति च रागाक्षिसुखसाधनादिप्रपञ्चाभिनिवेशे
 तुल्ये को विशेषः, येन नैयोगिकी आत्मज्ञानं प्रत्यनुगुणा भवति, अपरा

तु दृष्टार्था आत्मज्ञानविरोधिनीति; न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । अविशेषे हेतु-
 माह—कामेति । कामः सुरवाभिःसाधो रागः, तेनाकर्षणं मनसो दृष्ट-
 र्थायामदृष्टार्थायां च प्रवृत्तावविशिष्टम्; दृष्टार्थप्रवृत्तिवददृष्टार्थायामपि
 स्वर्गादितुखकामाकृष्टं मनोऽसमाहितं नात्मज्ञानक्षमम्; अतः सापि तद्वि-
 रोधिनीति भावः । अथ स्वर्गस्य गुणत्वेनान्वयाद् ज्योतिष्टोमादेः काम्य-
 स्वर्गोपायत्वम्; अतो न तत्र कामक्षेपो मनस इत्यास्ति विशेष इत्याशङ्क-
 यति—अथेति । तत्र दूषणमाह—वर्णितमिति । ज्योतिष्टोमादेरकामोपा-
 यत्वे जन्तूनामभ्युदयविनिपाता आकरिमकाः स्युरिति वर्णितमित्यर्थः ।
 दोषान्तरमाह—उक्तश्चेति । स्वर्गस्य साध्यत्वेनान्वय इति षष्ठाद्ये जैमिनि-
 नोक्तश्च न्यायः प्रत्युद्भिद्येत; उच्छब्द उच्चारणः, प्रतिशब्दश्च तत्प्रति-
 पक्षार्थः; अथः क्रियेतेत्यर्थः । पूर्वापरविरुद्धश्च पक्ष इत्याह—तुल्येति ।
 दृष्टादृष्टार्थप्रवृत्त्यस्तुल्यकार्यत्वेन विरोधात् न पूर्व दृष्टादृष्टार्थप्रवृत्त्योर्भि-
 रोषाशङ्का कृता, सापि ज्योतिष्टोमादेरकामोपायत्वे तुल्यकार्यत्वाभावात् कुरे
 निरस्तावकाशा स्यादित्यर्थः; दूरनिरतोऽवकाशो यस्या इति विग्रहः ।
 प्रकारान्तरेण कर्मविधीनामात्मज्ञानानुगुणं दृष्टेनाशङ्कयति—अथेति । काम-
 स्याप्राप्तौ कामानुकूलः पूर्वोऽसमाहितत्वात्मात्मज्ञानक्षमः; कर्मविधिभि-
 काम्येषु प्रापितेषु कामनाः प्रविलीयन्ते; तेन काम्यप्राप्तिद्वारेण कर्मविधयः
 कामान् कामनाः प्रविलीपयन्त आत्मज्ञानाधिकारानुगुणं भजन्त इत्यर्थः ।
 प्रविलीनकामस्य भानोत्पत्तिद्वारेण मुक्तिरित्यत्रैव श्रुतिमाह—यथोक्तमिति ।
 तद् दूषयति—तदप्यसादिति । कुत इत्याह—यत इति । साधु ब्रूते भवान्,
 यदि कामप्राप्त्या तत्कामनाः प्रविलीयन्ते; न तु तत्प्राप्त्या ताः प्रविलीयन्त
 इत्यर्थः । केन तर्हि तत् प्रविलीयन्त इत्यत आह—अपि त्विति । विष-
 याणामनित्यतादोषपरिभावना अनुचिन्तनम्, ततो भवतीति दाषपरिभावनो-
 ब्रूतेन प्रसंख्यानं विवेकेन विलय इत्यर्थः । काम्यसंस्पर्शस्तु मनसो
 विपर्ययकारित्याह—कलयति । मात्रयापि चेत्काम्यैर्मनः संस्पृश्यते ततो
 द्वियत एव तदत्यन्तमाकृष्यत एव तैर्हारीभिः मनोहरणशीलैः; न तु तेभ्यो
 निवृत्तकामं मनो भवतीत्यर्थः । तदेवाभियुक्तवाक्याभ्यां द्रवयति—

उक्तमिति । न केवलं धर्मविषयः काम्यविलयहेतवो न भवन्ति, प्रत्युत विषयकारिण इत्याह—अनुपायत्वादिति । कर्मविधिष्वसत्सु कामोपायमूत-यागाद्यज्ञानादनुपायत्वादपि तावदयं पुमान् कामेभ्यो निवर्तेत; उपशाभ्या-त्यनेनेत्युपशमः, निरविलस्याविद्यादेः क्लेशस्योपशमः; तद्रूपं चात्मज्ञानमाश्र-येत्; कर्मविधिषु तु सत्सु तैर्देशितो विविधो यागदानादिरुपायो यस्य स तथाविधः पुमान् तानेव काम्यान् प्रकृतिहारिणः प्रकृत्या स्वभावेन मनो हर्तुं शीलान्, प्रकृतिं च स्वभावं पुंसो हर्तुं शीलान्, अपि तु तं विकृतं कर्तुं शीलानभिनिविशेत तेष्वेव सुतरां बद्धग्रहो भवेत्; येषां कामानां च प्रविलयः, प्रविलीयतेऽनेनेति प्रविलयः, तद्रूपाच्चात्मज्ञानाददृष्टविधातकत्वेनो-द्विजेतेत्यर्थः ।

ननु विषयसुखमनित्यमल्पं दुःखानुषङ्गि च ज्ञानफलं च परमानन्द-स्तद्विपरीतः, “परमो ह्येष आनन्दः” इति श्रुतेः; तेन तत्रैवाभिलाषः प्राप्तः; स च विषयानन्दाभिलाषमुत्कल्पयति; तेन सत्स्वपि कर्मविधिषु तत्फलकामेभ्यो निवर्तेत, न तेष्वभिनिविशेत; न चात्मज्ञानादुद्विजेतेत्या-शङ्क्याह—श्रुतोऽपीति । विषयानन्दो ह्यसकृदनुभूतः; यश्चानुभूतः स एव चित्तमाकर्षति; न तु श्रुतिमात्रगम्यः, अननुभूतत्वादिति भावः । प्रागेवेति; किमुतेत्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादिति । अतो न काम-प्रविलयद्वारेण दृष्टेनैव कर्मविधीनां ज्ञानविध्यधिकारानुप्रवेश इति सिद्धम् । यद्यपि कामप्रविलयपक्षां द्वितीयः, तथापि कर्मावधीनां दृष्टेनैवोपयोग इत्येतत्पक्षदुष्पणप्रसङ्गेनेहोक्त इत्यदोषः ।

यद्यप्येकं सर्वत्र वेदे क्वचित् कस्यचिद्भेदस्य विलयो गम्यत इति, तदात्मतयाप्य दूषयति—यदपीति । ‘उक्तम्’ इति वाक्यशेषः । कथ-मसदित्याह—अनिदमिति; “स्वर्गकामो यजेत” इति वाक्यस्येति शेषः । तदेव विवृणोति—न हीति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थः; इदं तु स्वर्ग-कामवाक्यं न देहातिरिक्तात्मतत्त्वावबोधपरम्, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्; अपि तु यागनियोगपरम्; अतोऽत्रैव तत् प्रमाणम्; न पूर्वत्रैति भावः । ननु यद्यपि देहातिरिक्तात्मतत्त्वं न श्रुतम्, तथापि देहस्यानित्यस्य

जडस्य च जन्मान्तरीयस्वर्गोपभोगाशक्तेर्यादिदं देहातिरिक्तमात्मतत्त्वमवग-
म्यते; भवति चान्यपरादर्थगम्योऽपि वेदार्थः; यथा “उपरि हि देवेभ्यो
धारयति” इति हेतुपरादुपरिधारणविधिः; ततश्च देहात्मविलयो ज्योति-
ष्टोमादिविधेरर्थ इत्यभिप्रायेणाशाङ्क्यति—अथेति । दूषयति—तदपीति ।
तदपि हस्तिनि प्रत्यक्षेण दृष्टे हस्तिपदेन हरिः।नोऽनुमानं यथा व्यर्थाद्वा-
नपेक्षितम्, तादृशमित्यर्थः । गनु तत्र प्रत्यक्षसिद्धो हस्ती, न विवह तथा
देहात्मविलय इत्याशाङ्क्याह—साक्षादिति । सत्यमात्मज्ञानविधिदेहात्मविलय-
मपेक्षते, स तु प्रत्यक्षश्रुतिलब्ध इति न तदर्थलभ्यमपेक्षते ;
“यश्चार्यादर्थो न स शब्दार्थः” इति च न्यायः; ततश्चार्थगम्यो
देहात्मविलयो न ज्योतिष्टोमादिविधिषु वेदार्थः; कारणं पुनरभ्राप्तस्यानुवादा-
संभवात् तद्विधिरिति वैषम्यमिति भावः । किं च अर्थसिद्धमपि चे-
द्देवार्थः स्यात्, ततो देहात्मत्वे देहस्यानित्यस्य जन्मान्तरीयफलभोक्तृत्वा-
संभवं मन्वानस्य तत्कामनया भोक्तृत्वामिमानेन च यो मनसो ग्रन्थिः स
शिथिलीभवेदपि; देहातिरिक्तेऽप्यात्मनि वेदार्थं यथा सोऽर्थगम्यो वेदार्थ-
स्तथा तस्य नित्यस्य जन्मान्तरीयफलभोगं मन्वानस्य पुंसः तत्कामादि-
ग्रन्थेः काठिन्यं दृढत्वं यदर्थान् सिध्यति तदपि वैदिकं स्यात्; ततश्च
ज्योतिष्टोमादिविधयो विरमात्मज्ञानविधिप्रतिकूलत्वाच्च तदेकवाक्यतां यायु-
रित्यभिप्रायेणाह—अयमाच्चात् । वेददक्षितविधिशोपायत्वेन वा यत् कामादि-
ग्रन्थेः काठिन्यं तद्वैदिकं स्यादित्यर्थः । चकारो दूषणसमुच्चये ।

एवमाद्यप्यत्र दूषयित्वा कामनिवर्हणद्वारेण कर्मविधीनामात्मज्ञानानु-
प्रवेशपक्षं द्वितीयं दूषयति—द्वितीयोऽपीति । “न जातु कामः कामा-
नाम्” इत्यादिना वर्णितादेव काम्यानां कामनाविच्छेदसामर्थ्याभावात्
स्वर्गानुभवात् स्वर्गादिकार्यनिराकाङ्क्षाणां कर्मविधीनामात्मज्ञानविध्यनुप्रवेशे
वर्णितादेव प्रमाणाभावात् द्वितीयोऽपि पक्षोऽसमञ्जस इति व्यवहितेनान्वयः ।
किं च कर्मविधीनां सहस्रसंवत्सरान्तानां ज्ञानविधिशेषत्वे अङ्गप्रधानयोरेका-
धिकारत्वे सति ज्ञानाधिकृतैर्नैकेनैव मुमुक्षुणा कृत्स्नकर्मोपसंहारः कर्तव्यः;
ततश्च सर्वकर्मणां ज्ञानेन समुच्चयः, एकेन च कर्मोपसंहारः स्यात्; स चा-
शक्य इत्याह—एकाधिकारत्व- इति । एकस्याधिकारो येष्विति विग्रहः ।
इतिः समाप्ती ।

इदानीमुद्देशक्रमप्राप्तानन्तरपक्षाननादृत्य बहुवक्तव्यत्वादात्मज्ञानस्य कर्तृसंस्कारतया कर्मोद्भवत्पक्षं दूषयितुमनुभाषयति—येऽपीति । पूर्वं कर्म ज्ञानाङ्गमित्युक्तम्, अधुना तु ज्ञानं कर्मोद्भवमिति विपर्ययार्थः । तद्दूषयति—तैरिति । तैरपि ज्ञानस्य कर्मभिः संबन्धे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणं वाच्यम्, तच्च दुर्वचमिति भावः । ननु ब्रीहिश्रुत्यादिप्रोक्षणादिसंस्कारवत् कर्तृसंस्कारतयात्मज्ञानं कर्मभिः संबध्यत इत्याशङ्क्य तद्वैषम्यमाह—न तावदिति । यथा तत्र कर्मभिः संबन्धे प्रमाणमस्ति न तदर्थमिति शेषः । तत्र प्रोक्षणादौ तावत् कर्मसंबन्धे प्रमाणमाह—तत्र हीति । तत्र हि ब्रीहिस्वरूपस्य कर्मण्यनुपयोक्ष्यमाणस्यासाधनात्प्रतस्य प्रोक्षणेन न काश्चिदर्थ इति ब्रीहिस्वरूपप्रोक्षणस्यानर्थक्यात्तत्र साधनीभूतं ब्रीहिशब्दो लक्षयति; तत्रापि प्रकरणशून्यस्य प्रोक्षणस्याप्रकृतकर्मापूर्वसाधनसंबन्धे प्रकरणबाधः स्यादिति प्रकरणात् प्रकृतकर्मापूर्वसाधनामिति गम्यते; तदेवं प्रकृतकर्मापूर्वसाधनत्वलक्षणद्वारेण ब्रीहिशब्दः प्रोक्षणस्य प्रकृतकर्मापूर्वसंबन्धं बोधयतीत्यर्थः । ननु पर्णमयीत्ववदात्मज्ञानमसत्यपि प्रकरणे कर्मणा किमिति न संबध्यत इत्याह—नापीति । यथा “यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति” इत्यत्र कर्मसंबन्धः, तथात्रेति वाक्यशेषः । अत इत्याह—तत्रापीति । तत्रापि जुह्वादिद्रव्यमव्यभिचरितकर्मसंबन्धं न व्यभिचरितः कर्मसंबन्धो यस्य तत् तथोक्तम्; कर्मसमवेतमेव हि जुह्वादिद्रव्यम्, नान्यत्र तत्; अत एवासत्यपि प्रकरणे कर्मोपस्थापनोपार्थः । ननु यदि नाभैवं तथापि पर्णमयीत्वस्य केन प्रमाणेन कर्मसंबन्ध इत्यत आह—तत्रेति । तत्र तस्मिन् सति, तत्र वा पर्णमयीवाक्ये वाक्येनैव कर्मसंबन्धः; पर्णमयीत्वस्येति शेषः । तद्धि वाक्यं क्रत्वव्यभिचरितसंबन्धजुह्वनुवादेन पर्णमयीत्वं विदधत् क्रतुमनुप्रवेशयतीति भावः । एवं दृष्टान्तद्वये कर्मसंबन्धहेतुमुक्त्वा दाष्टान्तिके तदसंभवमाह—आत्मज्ञानं त्विति । नात्मज्ञानं प्रकरणे श्रुतम्, कर्मकाण्डबहिर्भावाज्ज्ञानकाण्डस्य; नाप्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धम्, लौकिकेऽपि कर्मण्यात्मनः कर्तृत्वस्येष्टत्वादिति भावः । तेन प्रमाणाभावादात्मज्ञानस्य कर्तृसंस्कारतया कर्मसंबन्धो वक्तुं न शक्यत इत्याह—तेनेति । आत्मज्ञानस्य कर्मसंबन्धाभावे

यदभिमतं सिद्धं भवति, तदाह—तथा चेति । आत्मज्ञानस्य कर्मसंबन्धाभावे सति अज्ञाते पारार्थ्ये “द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्” इति न्यायेन “न च पुनरावर्तते” इत्यादिफलश्रुतिरर्थवादिनी न भवतीत्यतः पृथक्फलत्वात् पृथगधिकारत्वमिति ‘ज्ञानकर्मणोर्विपर्ययैकाधिकारत्वम्’ इति यदुक्तं तन्निरस्तं भवतीति भावः । ननु स्यादेव यदीयं फलश्रुतिः स्यात्; इयं तु “घृतकुल्याः क्षरन्ति” इतिवत् वर्तमानापदेशत्वात् स्वर्गकामादिवत्कामोपबन्धाभावाच्च स्वरसतः फलश्रुतिर्न भवति; ततश्च यथा रात्रिसत्रे “प्रतितिष्ठन्ते” इति “प्रतितिष्ठेरन्” इति विपरिणमस्य फलं कल्पितम्, तथा कल्पनीयम्, तच्च फलाकाङ्क्षायां सत्यां रात्रिसत्रवत् कल्पनीयः; न च दृष्टे फले सति फलाकाङ्क्षा भवति; अस्ति चात्मज्ञानस्य देहान्तरमोक्षफलेषु कर्मसु प्रवृत्तिदृष्टप्रयोजनम्; न हि नित्यात्मज्ञानं विना सा स्यात्; अतो न विपरिणमस्य फलं कल्पयमित्यभिप्रायेणाशङ्क्यति—अथेति । तस्मात् यथाध्ययनविधिवृष्ट्याथो नार्थवादादिकं फलं प्रत्येयते, तथात्मज्ञानविधिरपीत्याह—तस्मादिति । अतः पृथक्फलाभावाच्च कर्माधिकारादात्मज्ञानविधावधिकारान्तरमिति तिद्धमेकाधिकारत्वं ज्ञानकर्माणोरित्याह—तथेति । इतिहेत्त्वर्थः । तदेतद्दूषयति—तदप्यसदिति । कथमसदित्याह—यत इति । यस्मात् कर्मविध्यपेक्षितात् कर्तुः मोक्षुश्चात्मनोऽन्य एवाकर्तृभोक्तृरूप औपनिषद् उपनिषदेकगम्यः पुरुषा वेदान्तेषु जिज्ञास्यते । न च तस्य ज्ञानं कर्मणि प्रवृत्तिहेतुमित्यर्थः । कुतस्तद्धेतुर्न भवतीत्याह—न हीति । कर्ता भोक्ता च कर्मसु प्रवर्तते; तेन तज्ज्ञानं कर्मप्रवृत्तिहेतुः, न पुनरौपनिषदात्मज्ञानम्; न हि तस्यौपनिषदात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वे स्त इत्यर्थः । कुतः पुनस्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे न स्त इत्यत आह—एवमिति । “नाभाति” न मुञ्चे, ‘अनश्नन्’ अमुञ्चान इति च भोक्तृत्वनिषेधः । उपलक्षणमिदम्; “निष्कलं निष्क्रियम्” इति “नायं ह्यन्ति न हन्यते” इति च कर्तृत्वनिषेधो द्रष्टव्यः । एवं वेदान्तवेद्यस्यात्मनः कर्मण्यप्रवृत्तिमुक्त्वा यस्तु कर्मणि प्रवर्तते कर्ता भोक्ता च, न स वेदान्तवेद्य इत्याह—यस्त्विति ।

एवशब्दोऽवधारणार्थः । यस्तु कर्ता भोक्ता जीवः, स एव प्रत्यक्षसिद्धः
 'अहम्' इत्यपरोक्षतया व्यवहारे स्वतः सिद्धः, न परमात्मा; तेन सोऽ-
 धिगतत्वात् न वेदान्तशब्दगम्य इत्यर्थः । अत्र चोदयति—नन्विति ।
 जीवपरमात्मनोरभेदे परमात्मनि शब्दगम्ये जीवोऽपि शाब्द एव; अतः
 कथं न शब्दगम्य इत्युक्तमिति भावः । एकत्वमेव श्रुत्या द्रष्टव्यमिति—
एवमिति । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणेण” इति
 श्रुतिः ‘जीवेनात्मना’ इति सामानाधिकरण्यात् ‘व्याकरणेण’ इति
 चोत्तमपुरुषप्रयोगोजीवात्मनोरभेदमाह; तत्कथमनयोर्भेद इत्यर्थः । सिद्धान्ती
 तयोस्ताद्विक्रमभेदमभ्युपगम्य शब्दगम्यागम्यत्वे व्यक्त्यमाह—सत्यमिति ।
 तस्यैव तु जीवस्यैकत्वेनाभिन्नस्य विम्बप्रतिबिम्बादिना कल्पितभेदस्य कर्तृ-
 शक्त्यहङ्काराविद्यानुविद्धं विम्बस्येव दर्पणादनुविद्धं श्यामादिरूपं जीवाख्य-
 मेकरूपमस्ति; तच्च कर्तृत्वात् कर्मणामवृत्तिहेतुः, प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च
 वेदान्तमपेक्षते; तेन तच्छब्दगम्यं न प्रकृतिः । यत्तु तस्यैवाविद्यानुबद्धं
 रूपं स्वयंप्रकाशं सर्वकर्तृत्वादिभिर्गणशून्यम्, तत् तादृशं लोकव्यवहारेष्व-
 सिद्धत्वाच्छब्दाज्ज्ञातुमिष्यते; ततश्च सिद्धं जीवपरयोरभेदेऽपि परः शब्द-
 प्रमेयः, न जीव इत्यर्थः । न च परज्ञानस्यैव वेदान्तजन्यस्य
 कर्मसु प्रवृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनमित्याह—तच्चेति । तच्च वेदान्तवेद्यं
 रूपं कर्मप्रवृत्तेर्विरोधि; कथं तज्ज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनं
 स्यादित्यर्थः । विरोधित्वं प्रकटयति—तथा हीति । ब्रह्मानन्दादि-
 रूपमात्मानं ज्ञानतः पुंसः प्रवृत्तौ प्रयोजनं सामर्थ्यं च नास्ती-
 त्यर्थः वाशब्दश्चार्थे । कुतः पुनर्ब्रह्मात्मविदः प्रयोजनसामर्थ्यं न
 स्त इत्येवमाह—आप्तकामत्वादिति । तत्राप्तकामत्वं निष्प्रयोजनत्वे हेतुः ।
 साधनाद्युपायाभावश्च प्रवृत्तावसामर्थ्यं हेतुः । आप्तकामत्वे च पूर्वोक्तं
 परमानन्दरूपत्वं हेतुः, सर्वानन्दानां तत्रान्तर्भावात् । अहयत्वं च कर्म-
 साधनेतिकर्तव्यताद्युपायाभावे हेतुरिति विवेकः । एवमविद्यानुबद्धं रूपं कर्म-
 प्रवृत्तिहेतुः, न लौपनिषदम्; अतो न तज्ज्ञानं कर्माङ्गमिति स्थितम् ।
 चन्वौपनिषदात्मज्ञानमेव कर्माङ्गत्वेन श्रुत्या चोदितम्, तत्कथमुच्यते च

तत्कर्माङ्गमितीति परश्चोदयति—स्यादेतदिति । यदि नामौपनिषदात्मज्ञानं दृष्टेन न कर्माङ्गम्, तथापि प्रयोजनादिवददृष्टेन भविष्यतीति भावः । ननु प्रवृत्तौ सत्यां प्रयोजनादिवददृष्टार्थत्वं स्यात्; औपनिषदात्मविदस्तु निष्प्रयोजनत्वाविरुपायत्वाच्च कर्मणि प्रवृत्तिरेव नास्तीत्युक्तम्; अतः कुलौपनिषदात्मज्ञानमदृष्टेनाङ्गं भविष्यतीत्युच्यते? एताभ्य एव वक्ष्यमाणश्रुतिभ्यः परमानन्दाद्वयश्रुतिरुपचरितार्थं कल्प्येतेति परो मन्यते; तां श्रुतीरुदाहरति—यदेवेति । ‘विद्यया’ इत्यात्माविद्योक्तेति परामिप्रायः । तथा “यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्मिन् लोके जुह्वाति इदमेतं तपस्तप्यति बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवानेवास्य स लोको भवति” इति श्रुत्या ब्रह्मविद्यारहिततया यागादिकर्मफलान्तवत्त्वमदर्शनद्वारेण केवलकर्मनिन्दया “न हि निन्दा निन्द्यं निन्दतुम्, अपि तु निन्दितादितरत् प्रशंसितुम्” इति विद्यासहितकर्मप्रशंसा कृता । प्रशंसा च विधानायेति ब्रह्मविद्यायां यागाङ्गत्वं दर्शितम् । तथा “तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” इति संशब्दस्य सहार्थत्वात् ब्रह्मविद्याकर्मणोः समारम्भे सहभावो दर्शितः । एकप्रयोगे च कार्यारम्भे सहभावो भवति । न चासौ दर्शपूर्णमासवत्, समप्रधानयोः समुदाये फलाश्रवणात्, यागादिभ्यश्च फलश्रुतेः; यागादयः प्रधानम्, सामर्थ्यात्; विद्या अङ्गम्, “फलवन्निर्घोषफलं तदङ्गम्” इति न्यायादिति भावः । सिद्धान्ती त्वाह—पूर्वमिति । पूर्वं यत्प्रथममुपन्यस्तं “यदेव विद्यया करोति” इति वचनम्, तस्मात् प्रकृता या उद्गीथविद्या उद्गीथे सामभक्तावक्षरोपासनलक्षणा तद्विषयम्, न ब्रह्मविद्याविषयम्; अतो न तस्याः कर्माङ्गत्वं बोधयतीत्यर्थः । ‘विद्या’ इति सामान्यशब्दोऽपि प्रक्रमविशेषात् विशेषे वर्तते इति प्रदितुं प्रकृतग्रहणम् । तावच्छब्दः क्रमार्थः । कथमुद्गीथविद्या प्रकृतोक्त आह—ओमिति । तथा “यदेव विद्यया” इत्यतः परेणापि “यो वा एतदक्षरमविदित्वा” इत्यनेन क्षयिफलत्वेन कर्मनिन्दया अक्षरज्ञानस्तुतिः क्रियते, न तु ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वज्ञापनम् । ननु केवलकर्मनिन्दया विद्यासाहित्यं विधित्सितमिति गम्यते । मैवम्; एवं हि परस्तात् विद्यासहितं कर्म संस्तुयात्; इह तु “यदेतदक्षरं गार्गी विदित्वास्माञ्छोकात् प्रेति स ब्रह्मणः” इत्यादिना केवलाक्षरज्ञानं स्तुयते; तस्मात्

दक्षरज्ञानस्तुतावेवास्य तात्पर्यम्, न विद्याकर्मणोः साहित्यविधावित्यदोषः ।
 तथा विद्याकर्मणोरन्वारम्भेऽपि साहित्यं नास्तीत्याह—विद्येति । भेदेनेति
 विभागेनेत्यर्थः । विभागमेवाह—विद्यावन्तमिति । ननु संशब्दे सहाय्ये
 जीवति कथमेवं व्याख्यायते ? विद्याकर्मणोरेकत्वसाहित्यासंबन्धादिति ब्रूमः ।
 कथमसंबन्धः ? उच्यते—न तावदपरविद्याकर्मणोरन्वारम्भे साहित्यम्,
 अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् । अन्योन्यनिरपेक्षत्वं तु पृथक् फलश्रुतेः, ज्येष्ठि-
 माभिहोत्रादिवत् ; एकफलत्वे हि कार्यारम्भे साहित्यं स्यात् यथा दर्शपूर्ण-
 मासयोः । परविद्या तु कर्मपरिपन्थिनी कथं कर्मणा समुच्चयिते ? न च
 सा जन्मान्तरारम्भिका, अपवर्गाफलत्वात् । तस्माद्विभागोऽपरविद्याकर्मणो-
 रन्वारम्भकत्वम् । तदुक्तम्—“विभागः शतवत्” इति । संशब्दश्चा-
 विवक्षितसहाय्यः सम्यगर्थानुवादः । अतः सूक्तम्—भेदेनेति । प्रकरणार्थमुप-
 संहारति—तस्मादिति । एवमपीति ; विपर्ययेणोपात्यर्थः । यद्वा न केवल-
 मात्मज्ञानस्य दृष्टार्थत्वेन, अपि त्वेवमपि श्रुतिचोदितस्य तस्यादृष्टार्थतया-
 पीत्यर्थः ।

एवं ज्ञानं कर्माङ्गमिति विपर्ययपक्षं निरस्य पक्षान्तरं दूषयितुमनुभा-
 षते—येऽपीति । असंबन्धमेव मन्यन्त इत्यनन्तरेण संबन्धः । कथं
 तयोर्विरोध इत्यत आह—द्वैतेति । साधनादिद्वैतविषयं कर्म, द्वैतरहितात्म-
 विषयं त्वात्मज्ञानमिति तयोर्विरोधादनन्वयः । इतिशब्दो हेत्वर्थः ।
 दूषणमाह—तेषामिति । कुत इत्याह—प्रमाणादीति । यदि द्वैतविषयं
 कर्मेति विरोधादज्ञानेन सह न संबन्धते, ततः प्रमाणप्रमेयप्रमात्रादिद्वैत-
 मपि न तेन संबन्धते ; न च प्रमाणाद्युपायसंबन्धमन्तरेण ज्ञानमुत्पद्यते ;
 ततश्चाद्वैतज्ञानस्यानुत्पाद एव स्यादित्यर्थः । अथोच्यते—प्रमाणादिविभाग
उपायः, उपेयं चाद्वैतज्ञानम्, तयोश्च पौर्वापर्यादयौगपद्यम् ; अन्यथा
 सन्धदक्षिणशृङ्खलदुपायोपेयभाव एव न स्यात् ; अतः कालभेदेन तयो-
 रनुत्पादान्योन्यसंबन्धे नाद्वैतज्ञानस्यानुत्पाददोष इति ; तदाह—अथेति ।
 यदि प्रमाणादिविभागाद्वैतप्रतिपत्त्योरविरोधः, ततो ज्ञातायामपि तस्यां प्रमा-
 नादिविभागेन तथैवानुवर्तितव्यम् ; अतो नाद्वैतप्रामिः ; अतश्चानिमोक्षप्रसङ्ग

इत्याशङ्क्याह—प्रविलीयत एवेति । अद्वैतप्रतिपत्तौ सत्यां प्रविलीयत एव सर्वप्रमाणादिविभागः, अतो नानिमोक्षप्रसङ्ग इति भावः । यद्यद्वैतज्ञाने सति प्रमाणादिवैतं प्रविलीयते, प्राप्तं तर्हि तयोश्छायातपादिवद्विरोधः अनुपायत्वं च प्रमाणादिविभागस्य ; न हि प्रविलीयमानस्य क्वचिदुपायत्वं दृष्टम् ; अतो नाविरोधः, नाप्युपायत्वं प्रमाणादिविभागस्येत्याशङ्क्याह—न चेति । तत्राविरोधे तादृहेतुमाह—उपायस्येति । न प्रविलीयमानविभापकत्वमात्रेण विरोधः, किंतु कालभेदेन च, तादृशयोरपि ~~प्रामत्तपयोभिन्न-~~ कालयोरविरोधात् । इह च तयोः कालभेदः ; तस्मादविरोध इति भावः । उपायस्ते हेतुमाह—उदा चेति । जाते अद्वैतज्ञाने प्रमाणादिवैतं प्रविलीयते, न पूर्वमेव ; पूर्वं च तस्योपायत्वम्, तदा च तदप्रविलीनमेवेत्यर्थः । इतश्च नानुपायत्वमित्याह—भेद इति । अद्वैतज्ञानस्य तावत् कार्यत्वाद्भव्यं कारणेन भाव्यम् ; न चाद्वैतमेव ब्रह्म तस्य कारणम्, तस्याकारकत्वात्, नित्यं च कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ; अतः प्राप्तेः प्रमाणादिवैतैतन भाव्यमिति भावः । यद्वा भेद एवान्योऽपीति सामान्याद्यभेदप्रतिपत्तानुपायो दृष्टः, तद्वत् प्रमाणादिभेदोऽपि भविष्यतीति भावः । एवं परमतमाशङ्क्य तदेवोपजीव्य कर्मज्ञानयोरसंबन्धहेतुं परोक्तं विरोधं परिहरति—नेति । यदि प्रमाणादिवैतं तूपायत्वाद्भिन्नकालमिति न तेनाद्वैतज्ञानस्य विरोधः, एवं तर्हि कर्मभिरप्युपायत्वादेव ~~भिन्नकालैर्न~~ तस्य विरोधः ; ततश्च न तस्य तैरसंबन्ध इति भावः । एतद्द्वानि कर्मणामनुपयोगेनोपायत्वमेवाक्षिपन् संबन्धमाक्षिपति—स्यादिति । भवेदेतत्कर्मणामुपायत्वं तेन च संबन्धः, यदि तेषामुपयोगः स्यात् ; स एव तु ब्रह्मणो नित्यत्वेनासाध्यत्वान्न विद्यते । न च कार्यसिद्धयनुपयुक्तस्थोपायत्वमस्ति ; न चानुपायेऽपेक्षा ; न चानपेक्षितस्य संबन्ध इति भावः । कर्मणामनुपयोगे श्रुतिमुदाहरति—श्रूयत इति । अस्यार्थः—अकृतोऽकार्यो मोक्षो ब्रह्मस्वरूपं कृतेन कर्मणा नास्ति न भवति न सिध्यतीति । ननु मा भवतु ब्रह्मण्यसाध्ये कर्मणामुपयोगः, तज्ज्ञानोत्पत्तौ तु प्रमाणादिविभागस्येव केन वार्यत इत्याशङ्क्याह—न चेति । हेतुमाह—ज्ञानस्येति । ज्ञानं नाम प्रमाणाधीनम्, न कर्माधीनम् ; अन्यथा

कर्मापि सप्तमं प्रमाणं स्यात् ; अतः प्रमाणस्यैव ज्ञानोत्पत्तावुपयोगः, न कर्मणामित्यर्थः । ननु यदि नाम कर्मणां ज्ञानोत्पत्तावुपयोगो नास्ति, ज्ञानकार्योत्पत्तौ तु सहकारित्वेनोपयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—न चेति । कुत इत्याह—ज्ञानस्येति । कार्यं हि संभूय कुर्वतः सहकारित्वम्, यथा क्षित्यादेरङ्कुरम् ; न चात्मज्ञानस्य स्वविषयपरिच्छेदादन्यत् कार्यं स्वीत्यर्थः । नन्वस्त्येव ज्ञानस्य कार्यान्तरं मोक्षः ; तथा च ज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इत्याशङ्क्याह—न तस्येति । मोक्षो नाम ब्रह्मस्वरूपम्, तच्च नित्यमिष्टम् ; तच्चेत्कार्यं स्यात्, ततोऽनित्यं स्यात् । अथवा मोक्षश्चत् कार्यः स्यात्, ततस्तस्यानित्यत्वान्मुक्तस्य पुनरावृत्तिः स्यादिति भवः । ननु यदि नाम मोक्षः साक्षात्साध्यो न भवति, तथापि बन्धहेतुप्रध्वंसो ज्ञानस्य साध्यो भविष्यति ; अतस्तत्र कर्मणां सहकारित्वेनोपयोग उपपत्स्यते ; प्रध्वंसस्य च कार्यस्यापि नित्यत्वादभित्यत्वदोषोऽपि न संपत्स्यत इत्यभिप्रायेण पर आह—बन्धहेत्विति । ननु मोक्षः पुरुषार्थः, न बन्धहेतुविच्छेदः ; स चेत् ज्ञानसाध्यः स्यात्, ततो ज्ञानमपुरुषार्थफलमनुपादेयं स्यात् ; कुतश्च तद् मोक्षः स्यात् ? न हि तस्य ज्ञानादुपायान्तरं श्रूयत इत्याशङ्क्य त एवाह—इतीति । इतिशब्दो हेतौ ; यस्मात् बन्धहेतुविच्छेदो ज्ञानस्य साध्यः, तस्मात् तस्मिन् बन्धहेतौ ज्ञानाद्विच्छिन्ने तस्य बन्धहेतोरभावान्मुच्यते ; ततश्च ज्ञानस्य मोक्षफलवान्नापुरुषार्थफलत्वम्, न च निरुपायत्वान्मोक्षासंभव इत्यभिप्रायः । नदेतद् दूषयितुं पृच्छति—क इति । इतर आह—अविद्येति । तद्दूषयति—न तर्हि । विद्यायाः प्रथक् व्यतिरिक्तो नाविद्याविच्छेदो विद्येत्साध्योऽस्ति, यत्र कर्मणां सहकारित्वमिति भावः । किमिति नास्तीत्याह—यत इति । अग्रहणमविद्या, तच्च ग्रहणप्रागभावः, तस्य च निवृत्तिर्ग्रहणात्मकविद्योत्पाद एव, स्वप्रागभावविमर्दात्मकत्वात् भावोत्पादस्य ; अतो नाविद्यानिवृत्तिर्विद्यया प्रथक् साध्या, यत्र कर्मणां सहकारित्वं स्यादिति भावः ।

अत्र चोदयति—स्यादिति । भवत्वग्रहणलक्षणायामविद्यायां विद्योत्पाद एवाविद्यानिवृत्तिरिति प्रथक् साध्याभावः, विपर्ययज्ञानलक्षणयां न

विद्योत्पाद एव विपर्ययनिवृत्तिः ; अतस्तन्निवृत्तिर्विद्यायाः पृथक् साध्या ;
 अतश्च तत्र कर्मणां सहकारित्वेनोपयोगोऽस्तीति भावः । किमिति पुनर-
 ग्रहणनिवृत्तिवत् विपर्ययज्ञाननिवृत्तिरपि विद्योत्पाद एव न स्यादित्याशङ्क्य
 वैषम्यमाह—न त्वस्त्विति । अग्रहणं हि प्रागभावः, तस्य भावोत्पाद एव
 निवृत्तिर्युज्यते ; विपर्ययज्ञानं तु विद्यातो भावान्तरम् ; न च भावान्तरं
 विद्या विपर्ययज्ञानस्य भावान्तरस्य निवृत्तिरित्यर्थः । कुत इत्याह—न
हीति । यदि परस्परभावा भावा भवेद्युः, ततो भावान्तरं भावान्तरस्याभावः
 स्यात् ; न त्वेवमस्ति ; ततश्च भावाद्भावान्तराभावः पृथक् साध्याऽस्ति ; तत्र
 च कर्मणामनुप्रवेशो घटत इति भावः । कुत इत्याह—अभावत्वेति ।
 अभावस्वभावत्वे हि भावानां प्रावस्वभावत्वाभावादिभाव्यः स्यात् ; ततश्च
 सर्वशून्यता स्यादिति भावः । शोदक एवाशङ्क्यति—यदीति । न खलु
 तत्त्वं गृह्यतो विपर्ययज्ञानं भवति ; तेन तच्च अग्रहणं विपर्ययज्ञानस्य निमित्त-
 तम् ; अतस्तत्त्वज्ञानात्मिकया विद्याया निवृत्ते निमित्तनिवृत्त्यैव विपर्ययज्ञानं
 स्वयमेव निवर्तिष्यते । अतो भावान्तरत्वेऽपि न तन्निवृत्तिर्विद्यया पृथक्
 साध्या, यत्र कर्मणामनुप्रवेशः स्यादिति भावः । एवमाशङ्क्य दूषयति—
तच्चेति । स्यादेवम्, यद्यग्रहणं कस्य चिन्निमित्तं स्यात् ; न त्वेतदस्ति ;
 अभावो ह्यग्रहः, तन्न कस्य चिन्निमित्तम् ; अतो न विपर्ययस्यापीत्यर्थः ।
 कुत इत्याह—मूर्च्छादीति । यद्यग्रहणं विपर्ययनिमित्तं स्यात्, ततो
 मूर्च्छादिषु तदस्तीति विपर्ययज्ञानं प्रसज्येत ; न चैवमस्तीत्यर्थः । यद्यग्रह-
 णमनिमित्तं विपर्ययस्य, किं तर्हि तस्य निमित्तमिति पृच्छति—किं तर्हीति ।
 उत्तरमाह—अनादीति । अनादिरप्रयोजना या अनिर्वचनीयाविद्या, सा विष-
 र्थयाविद्याया निमित्तमित्युक्तम् ‘अमृतमजम्’ इत्येतद्व्याख्यानावसर इत्यर्थः ।
 न च तस्यामपि को हेतुरिति वक्तव्यम्, अनादित्वादित्याह—तत्र चेति ।
 यद्वा तत्र च तस्यामनाद्यविद्यायां सत्यां विपर्ययस्य को हेतुरिति यः
 पर्यनुयोगः स निरवकाश इत्यर्थः । यदि त्वनाद्याविद्यातिरिक्तं विपर्ययस्य
 निमित्तमिच्छसि, तदपि शक्यं दर्शयितुमित्याह—विपर्याप्तेति । प्रपञ्च-
 ग्राहिणो विपर्ययज्ञानस्य प्रपञ्चसंस्कारो निमित्तम् । तस्य तर्हि किं निमित्त-

मित्युच्यते ! तस्यापि विपर्ययज्ञानमेव निमित्तम् । एवमुभयोरनादित्वेन
 बीजाङ्कुरादिवत् कार्यकारणभावेन व्यवस्थानान्न निर्निमित्तत्वादिदोष इत्यर्थः ।
 तदेवं नाग्रहणनिवृत्त्या विपर्ययस्य स्वयं निवृत्तिः ; अतो विद्यया सोच्यते ;
 तेन तत्र साध्यस्य सम्यग्ज्ञानस्य सहकार्यपेक्षा स्यात् ; सत्यां च तस्यां
 कर्मणामभिसंबन्ध इति फलमुपसंहरति । तदेतदसंबन्धवारी दूषयति—
एतच्चेति ; तदुच्यते इत्यर्थः । कथमसारमित्याह—न स्मृतिर्वाति । खड्ग-
 शब्दः प्रसिद्धिद्योतनार्थः । प्रसिद्धमिदं लोके, यत् कुम्भिकादौ मिथ्या-
 ज्ञानपूर्वकसम्यग्ज्ञाने जाते मिथ्याज्ञाननिवृत्तये सम्यग्ज्ञानोत्पादात् पृथक्
 यत्नं न कुर्वन्ति ; न च सहकारि वा सम्यग्ज्ञानोत्पादात् किञ्चित् कर्माद्यपे-
 क्षन्ते, येन कर्मणां सहकारित्वेनानुप्रवेशः स्मृतिर्वाति इत्यर्थः । ननु दात्रेणैव लव-
 नाय सम्यग्ज्ञानेन विपर्ययनिवृत्तये किमिति न प्रयतन्ते, किमिति वा तद्-
 देव सहकारि नापेक्षन्ते इत्याशङ्क्याह—यदि हि दात्रादिव लवनं सम्य-
ग्ज्ञानात् विपर्ययज्ञाननिवृत्तिः पृथक् कार्या स्यात् ततो दात्रेणैव लवनाय
सम्यग्ज्ञानेन विपर्ययनिवृत्तये पृथक् प्रयतेरन्, सहकारि वान्यदपेक्षेरन् ;
 न त्वेतदस्ति ; न हि दात्रापिब सम्यग्ज्ञानमुत्पाद्य पश्चान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तये
 व्यापार्यते । किं तर्हि वेदुत्पाद एव मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः ; यतोऽविद्या-
 विरोधिनी भावान्तररूपत्वात् एव पूर्वप्रध्वंसः, अतः किं पृथक् प्रयत्नेने-
 त्यर्थः । भावान्तरभात्रस्य पूर्वप्रध्वंसत्वे घटभावे मृदः प्रध्वंसः स्यादिति
 विरोधिग्रहणम् । भावो ह्यन्याभावः, अन्याभावो न भाव इति पूर्वोक्तः
 सर्वाभावप्रसङ्गोऽपि नास्तीति भावः । ननु न विरोधिभावान्तररूपत्वात् एव
 पूर्वप्रध्वंसः, किं तु शून्यं तदित्याशङ्क्याह—न शून्यमिति । शून्यवस्तु
 न किञ्चिदित्यर्थः । कुत इत्याह—अन्यथेति । यदि प्रध्वंसः शून्यं स्यात्,
 ततस्तस्य शशविषाणवदकार्यत्वात् तत्र हेतुकृत्यमस्तीत्यहेतुमान् स्यात् ;
 मुद्रारादिहेतुकश्च स प्रसिद्ध इति भावः । ननु भवतु विरोधिभावान्तर-
 रूपात् एव पूर्वप्रध्वंसः, विद्या तु ज्ञानत्वेन सजातित्वात् मिथ्याज्ञानविरो-
 धिनीत्याशङ्क्याह—विरोधिनी चेति । अयमाशयः—न विजातिस्वसजा-
तिस्त्वे विरोधाविरोधयोर्निबन्धनम्, तत्र विजात्योरपि रूपरसयोरैकत्राविरो-
 धात् ; सजात्योरपि च विरोधात्, यथा विषं विषं शमयति, पयः पयो

जरयतीति ; तस्मात् यद्यस्य निवर्तकं तन् तस्य विरोधि ; निवर्तिका च विद्या मिथ्याज्ञानस्य ; तस्माद्विरोधिनीति । ततः किमित्याह—तदिति । यदा विरोधिभावोत्पत्तिरेव पूर्वप्रध्वंसः विद्या च विरोधिनी, तदा विद्योत्पत्तिरेव मिथ्याज्ञानप्रध्वंस इति विद्योत्पत्तौ मिथ्याज्ञानं नष्टमेव भवति ; अतो दात्रेणेव लवनाय विद्यया मिथ्याज्ञाननिवृत्तये न पृथक् प्रयतन्ते, न सहकारि चापेक्षन्त इति न विपर्ययज्ञाननिवृत्त्यर्थं ज्ञानस्य कर्मसंबन्ध इति भावः ।

अथोच्यते—स्यादेतत्, यद्यविद्या बन्धहेतुः स्यात् ; किं तु कर्माणि बन्धहेतवः । न च तद्विरोधिनी विद्या, किं त्वविद्याविरोधिनी ; अतो न विद्योत्पत्तिरेव कर्मध्वंस इति पृथग्विद्यासाध्यः ; अनस्तत्र सहकारित्वेन कर्मापेक्षया कर्मानुप्रवेश इत्यभिप्रायेणाशङ्क्यति अथोच्येतेति । तदूषयति—तच्चेति । एतदुक्तं भवति—कर्माण्यविद्याविलसितान्यविद्याया निवृत्तौ निमित्तनिवृत्त्या स्वयमेव निवर्तन्ते, च तु तन्निवृत्तिः पृथक् साध्या, यत्र कर्माणि सहकारितयापेक्षयेरन् । आदिधाया मूलत्वाच्चावदविद्या तावत् 'कर्मैव, इदं च फलम्' इति विभागव्यवहारमात्रम् ; तस्य व्यवहारस्य प्रमृष्टाः निरस्ताः अशेषाः प्रप्रभेदा यस्मिस्तत् तयोक्तम् ; अत एव विशुद्धं च तत् विज्ञानं च तस्योदये कुतः संभव इत्यर्थः । यात्रग्रहणमपरमार्थत्वबोधोत्त-
नार्थम् । इममर्थं युत्या द्रव्ययति—तथा चेति । विपर्ययसंशङ्गाभ्यां कर्मानपेक्षसम्यग्ज्ञाननिवर्त्याभ्यां सह कर्मणः सम्यग्ज्ञाननिवर्त्यत्वेन तुल्यवत् पाठात् कर्मानपेक्षसम्यग्ज्ञाननिवर्त्यत्वमवसीयत इत्यर्थः । हृदयग्रन्थिः विपर्यासो मत्तः । प्रकारान्तरेण ज्ञाने कर्मणामन्वयमाशङ्क्य दूषयति—अथेति । ज्ञानं हि संशयविपर्यासावेव मले, नान्यत् ; ते च प्रमाणजनिते ज्ञानेऽसंभवानिरस्ते ; तेन तन्निवृत्त्यर्थमपि कर्मापेक्षा दृथेत्यर्थः ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण ज्ञाने कर्मान्वयमाशङ्क्यति—अथ मतमिति । शब्दजनिताद्ब्रह्मज्ञानादन्यदपि विगलितोऽपन्नष्टो विभागोद्गाहः प्रप्रभेदावभासो यस्मिस्तत्, अत एव सर्वविकरुपातीतं विषदादिजगद्विकरपरहितं तत्त्वं ब्रह्मतत्त्वं यस्मिस्तत्, तादृशं प्रत्यक्षं ज्ञानमिष्यते ; तस्यैव च ब्रह्म गोचरो

विषयः, न वेदान्तशब्दजनितस्य विभक्तानां नानाभूतानां पदार्थानामन्योन्य-
 त्संसर्गसमुद्ग्रहीतुं शीलं यस्य तस्येत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अद्वैतं ब्रह्म तु
 विगलितद्वैतविकल्पेनैव प्रत्यक्षज्ञानेन ज्ञातुं शक्यते, न तु शाब्दज्ञानेन ; उच्यते
 नानापदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थविषयत्वेन द्वैतविषयत्वान्नाद्वैतं ब्रह्म गमयतीति ।
 ततः किमित्याह—तदुत्पत्ताविति; निमित्तसप्तमी “चर्मणि द्वीपिनं हन्ति”
 इतिवत् । कर्मान्वयप्रस्तावे तुल्यन्यायत्वेन प्रसङ्गादुपासनाद्यन्वयाऽपि दर्शित
 इति द्रष्टव्यम् । उपासनमनुदिनमनुचिन्तनम् । आदिशब्देन ब्रह्मचर्यादि-
 ग्रहणम् । एवमाशङ्क्य दूषयति—क इति । अस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य शाब्द-
 ज्ञानात् को विशेषः, येन हेतुना जातेऽपि शाब्दज्ञाने तत् प्रत्यक्षज्ञानं प्रार्थ्यते
 तदर्थं च कर्माप्यपेक्ष्यन्ते; “स एष नेति नेत्यात्म” “एक एवायमाद्वितीयः”
 इत्यादिशाब्दज्ञानस्याप्यद्वैताविषयत्वाविशेषात् कोऽपि विशेषस्तस्यास्तीति
 भावः । इतरः शाब्दज्ञानात् प्रत्यक्षस्य विशेषमाह—स्पष्टाभत्वमिति । तत्
 दूषयति—नेति । अस्तु प्रत्यक्षस्य स्पष्टाभत्वम् ; तथापि न तदर्थनीयम् ।
 स्पष्टाभत्वस्यैवानुपयोगादित्यर्थः । अनुपयोगमाह—ज्ञानं हीति । ज्ञेयप्राप्तये
 ज्ञानमपेक्ष्यते, न च सा शाब्दज्ञानात् भवतीत्यतः किं स्पष्टाभत्वेन ! अतो
 न तदर्थं प्रत्यक्षं प्रार्थनीयमिति भावः । नन्वेवं तर्हि सर्वस्याः प्रमाणान्तर-
 जायाः प्रमितेः प्रत्यक्षपरत्वेन प्रत्यक्षमर्थ्यताम् ; तदेतदाशङ्क्यति—प्रमितेरिति ।
 प्रत्यक्षं परं प्रधातुं प्रत्या इति विग्रहः ; प्रत्यक्षपर्यवसायित्वादित्यर्थः ; तदर्थ्यत
 इति वक्ष्यमाणेन स्वयः । कुतः प्रमितेः प्रत्यक्षपरत्वमित्यत आह—तत्रेति ।
 तत्र तस्मिन् प्रत्यक्षे सति प्रमातुः नैरुत्सुक्यादित्यर्थः । तथा हि—धूमा-
 दिना अग्न्यादि दूरे प्रमितमपि प्रमाता पुनः प्रत्यक्षेण प्रमित्सति ; एवमा-
 शङ्क्य दूषयति—नैतदिति । न हि सर्वा प्रमितिः प्रत्यक्षपरा, वैदिक्या
 प्रमादिप्रमित्या व्यभिचारात् ; अग्न्यादावपि व्यवहाराय संनिधानं प्रमाता-
 पेक्षते, न तु प्रत्यक्षप्रमितिम् ; दैवान् तत्समीहितस्य सा भवतीति भावः ।
 तथा संनिहिते सूर्यगत्यादौ न सा भवति, भवति च प्रमातुर्नैरुत्सुक्यम् ;
 अतो न प्रत्यक्षपरा प्रमितिः, किं तु प्रमेयाधिगममात्रपरा । तत्राधिगते प्रमेये
 किमपरमाकाङ्क्ष्यते ? न किञ्चिदित्यर्थः । नन्वधिगतेऽपि प्रमेये प्रमाणान्तर-
 माकाङ्क्षिष्यत इत्याशङ्क्य दूषयति—प्रमाणान्तरमिति । प्रमाणान्तरं हि

प्रमेयसिद्धचर्यमाकाङ्क्ष्यते, नादृष्टाय; प्रमेयं च पूर्वप्रमाणादेव सिद्धमिति प्रमाणान्तराकाङ्क्षा व्यर्थैवेत्यर्थः । न व्यर्था, सिद्धस्यापि हि प्रमेयस्य पुनः सिद्धचर्यमपेक्षा भविष्यतीति चेत्; मैवम्; सिद्धस्यापि पुनः सिद्ध्या चेतनयोजनम्, तदा पूर्वप्रमाणादेव सा सेत्स्यति; तथापि प्रमाणान्तराकाङ्क्षा व्यर्थैवेति । तदेतत्साशङ्क्याह—पुनरिति । एतच्च पुनः सिद्ध्याकाङ्क्षामभ्युपगम्योक्तम्; परमार्थतस्तु सकृत्सिद्ध्यैव प्रमातुर्नैराकाङ्क्ष्यात् पुनः सिद्ध्याकाङ्क्षायां न कश्चिद्धेतुरस्तीत्याह—सिद्धस्येति । नन्वागमसिद्धस्यापि प्रमेयस्यागमादुपायान्तरं प्रत्यक्षमस्तीति ततः पुनः सिद्ध्यापेक्षा भवति । ततश्च कथमुच्यते हेतुर्नास्तीति? यावदुपायान्तरसद्भावो हेतुरित्याशङ्क्य दूषयति—उपायान्तरमिति । प्रमाणान्तरं न हेतुग्राह्यतयापेक्ष्यताम्; प्रमेये तु पूर्वसिद्धत्वात् प्रमातुर्नैराकाङ्क्ष्यमेव । न च प्रमेये सिद्धे प्रमाणान्तरं स्वतोऽपेक्ष्यम्; प्रमेयसिद्ध्यर्थत्वात् तदपेक्ष्यता इति भावः । अयं सिद्धस्यापि प्रियस्य पुनः सिद्धौ प्रीतिविशेषो भवति; प्रियश्चात्मा—“तदेतत् प्रेयः पुत्रात्” इति श्रुतेः; तेन प्रीतिविशेषः पुनः सिद्ध्यापेक्षाहेतुरित्याशङ्क्य निरस्यति—प्रीतीति । यदि ज्ञातस्यापीष्टस्य पुनर्ज्ञानात् प्रीतिविशेषो भवति, तथापि पूर्वप्रमाणजादपि पुनर्दर्शनात् न सिध्यतीति न प्रीतिविशेषसिद्धचर्यं प्रमाणान्तरमपेक्षणायमित्यर्थः । किं च यद्यागमज्ञातमपि प्रीतिविशेषार्थं प्रत्यक्षेण पुनर्जिज्ञास्येत, ततः प्रत्यक्षदृष्टमप्यन्यैरनुमानादिभिर्जिज्ञास्येत, तत्रापि प्रीतिविशेषसंभवादेव तत्रा विशेषाभावादित्याह—प्रत्यक्षदृष्टमिति । न च तेषामनिश्चायकत्वात् तर्न जिज्ञास्यत इत्याह—निश्चायकत्वमिति । ‘निश्चायकत्वे’ इति पाठे तु निश्चायकत्वे विशेषाभावमुक्त्वा तत्र हेतुरुक्तः—इतरेषामिति । निश्चायकत्वे प्रमाणं भवति; तान्यपि च प्रमाणम्; अतो निश्चायकानीत्यर्थः । प्रमाणभावादिति; प्रमाणत्वादित्यर्थः । अथोच्येत—संनिरुद्धविषयं प्रत्यक्षम्, संनिरुद्धं च हानोपादानयोग्यम्; अनुमानादि तु विप्रकृष्टविषयम्, न तेन व्यवहर्तुं शक्यम्; तेनेतरैः प्रमितमपि प्रत्यक्षेण प्रमितस्येत, न प्रत्यक्षप्रमितमितरैरिति; तदाशङ्क्यति—हानादीति । हानादियोग्यो विषयो यस्य तत् तथोक्तम् । संनिरुद्धोऽर्थो विषयो यस्य तत्; संनिरुद्धार्थत्वादिति हानादियोग्यविषयत्वे हेतुः । तन्निरस्यति; यदि संनिरुद्धोऽपेक्षित

स्तर्हि तद्धेतुरेव प्रमेयस्य समीपानयनं प्रमातुर्वा तत्समीपगमनमपेक्ष्यताम्, न तु प्रमाणम्; तद्धि प्रमितयेऽपेक्ष्यते; सा च पूर्वप्रमाणादेव सिद्धेत्यर्थः । प्रकृते चात्मनि प्रमेये नैव संनिकृष्टार्तनिकृष्टलक्षणो विशेषोऽस्ति, येन संनिकृष्टार्थं प्रत्यक्षमपेक्ष्येत; आत्मनो नित्यसंनिकृष्टतत्त्वादित्वमिप्रायेणाह—
प्रकृते चेति । अथ मतम्—सामान्यविषयाः शब्दादयः, विशेषविषयं प्रत्यक्षम्; तेन शब्दात् सामान्यतः प्रमितमपि विशेषतः प्रमातुं प्रत्यक्षमपेक्ष्यत इति । तदयुक्तम्; एवं तर्हि शब्देन हेतुनानधिगतमेव विशेषरूपं प्रत्यक्षविषयः स्यात्; ततश्च सिद्धो नः पक्षः; न सिद्धस्य पुनः सिद्धश-
 पेक्षायां हेतुरस्ति; तदेतत्सर्वं साशङ्क्याह—सामान्याति । इतर इदानीं तथैव प्रत्यवातेषुते—बाढमिति । अस्माकमप्यभिमतमेतत्, यच्छब्देनानव-
 गतविषयं प्रत्यक्षमिति; अतस्तदर्थं कर्मोपात्तापेक्षा घटिष्यत इत्याशयः ।
उक्तमिति । ‘तस्य च ब्रह्म गोचरः, न शब्दस्य’ इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । तदेतत् दूषयति—यदीति । यदि शब्देन हेतुना विशेषतोऽनधिगतं ब्रह्म, कथं तर्हि तस्मिन् ब्रह्मणि विशेषरूपेणापासना प्रवर्तताम्? न ब्रह्मातमुपासितुं शक्यमिति भावः । न च शब्दाधिगतं सामान्यरूपमुपासिष्यते, विशेषरूपं चापरोक्षं भविष्यतीति वाच्यम्; अन्यस्मिन्नुपासितेऽन्यस्य साक्षात्करणासंवा-
 दित्याह—न चेति । किं च सामान्यमात्रविषयाः शब्दा इत्यप्यसिद्धम्, अपहृतपाप्मानन्दादिविशेषस्यापि ततः प्रतीतेः; यदि त्वपहृतपाप्मानन्दादि-
 पुरुषार्थरूपं शब्देन गम्येत, ततः कस्य रूपस्य साक्षात्करणाय “यज्ञेन दानेन” इति श्रुत्या यज्ञादिविधानं स्यात्? अपि तु न स्यादेवेत्यभिप्रायेणाह—
कस्य ज्ञेति । यथा शब्दाद्विशेषरूपे ज्ञाते यज्ञादिविधानं घटते, यथा चाज्ञाते न घटते तदुभयमाह—शब्देति । अयमर्थः—यदि शब्देनानन्दादिरूपब्रह्म-
 रूपमात्र आत्मा दर्शितः स्यात्, तत आनन्दादिपुरुषार्थावाप्तये साधना-
 पक्षायां यज्ञादीनां विधानमवकल्पते; शब्दतत्त्वानन्दादौ पुरुषार्थरूपेऽन-
 धिगते, तद्विपरीतेऽपुरुषार्थरूपे चात्मन्यधिगते यज्ञादिविधिरसदर्थोऽविद्य-
 मानार्थो व्यर्थः स्यात्; तस्मादानन्दादिविशेषरूपमपि शब्दादवगम्यत इति भावः । शब्देनोपदर्शितं निरतिशयानन्दापहृतपाप्मादिरूपं यस्य ब्रह्मणः तत्त्वभावस्यात्मन इत्यर्थः । तत्र निरतिशयानन्द इतीष्टपाप्मिरूपपुरुषार्थ उक्तः ।

अपहतपाप्मेति चानिष्टनिवृत्तिरूप इति विवेकः । अविदितं पुरुषार्थरूपं यस्थेत्यात्मान्यपदार्थः । उपसंहरति—तस्मादिति । अपहतपाप्मादिगुणक-ब्रह्मस्वभावे आत्मनि निर्विकिकित्सात् निःसंशयान् शब्दात् प्रमाणान् प्रकटतां गते नापरं प्रत्यक्षमपेक्षणमिषमस्ति; अतः शाब्दमेव ज्ञानमपवर्ग-हेतुरित्यभिप्रायः ।

ननु शाब्दमेव ज्ञानं चेदपवर्गहेतुः, ततस्तस्मिन्नुत्पन्ने संसारधर्मैः क्षुत्पिपासादिभिर्निवर्तितव्यम्; ते त्ववगतेऽपि “तत्त्वमसि” इति शब्दात् ‘ब्रह्मैवाहम्’ इति ब्रह्मात्मत्वे, अज्ञावस्थायामिव दृश्यन्ते; अतस्तद्वि-वृत्तयेऽन्यत् साक्षात्कारि ज्ञानमपेक्ष्यमिति चोदयति—नन्विति । यद्यपि “तत्त्वमसि” वाक्यमात्मनो ब्रह्मभावं वदति, न तु ब्रह्मण आत्मजावम्; तथाप्यर्थात् सोऽप्युक्त इति ब्रह्मात्मभाव इत्युक्तम् । दूषयति—नेति । देहेन्द्रियधर्मास्ते लाक्षाधर्मा इव मृणौ मिथ्याज्ञानेनात्मन्यध्वस्ताः, न तत्त्वतः । अतस्तस्मिन् सम्यग्दर्शनपरहेते कुतस्तन्निमित्तानां धर्माणामात्मनि संभव इत्यर्थः । अवगतो ब्रह्मण आत्मभावो येनेति विग्रहः । अत एव विदितात्मयाथातथ्यो विदितमात्मनो याथातथ्यं परमार्थरूपं येन सं तथोक्तः । न केवलमप्यपत्तेः, श्रुतिरप्यत्रार्थेऽस्तीत्याह—श्रूयते चेति । न हि संसारधर्मानुवृत्तौ ब्रह्मविदो ब्रह्मीभावः श्रुत्युक्तो घटत इति भावः । न च ते ब्रह्मण एव धर्माः, येन ब्रह्मविदोऽप्यनुवर्तेरन्नित्याह—न चेति । पुण्यपापनिमित्तात् अपहतपाप्मनि ब्रह्मणि न संभवन्तीत्यर्थः पाप्मेति पुण्यमप्युच्यते । अत्रैवार्थे श्रुत्यन्तरं चाह—तथेति । परमानन्दमद्वयमा-त्मानं च विजानीयात्, ततः किमिच्छन् कस्य च पुत्रादेः कामाय शरीरिणाधिकेन दुःखेन शरीरमनुसंज्वरेत् संतप्येदिति विदुषः संसारधर्मा-तिक्रममाह । श्रुत्यन्तरं चाह—तथेति । वाशब्द एवकारार्थे । नन्विष्यं श्रुतिः शरीरपातादूर्ध्वमशरीरस्य प्रियाप्रियात्पर्शमाह, न तु जीवतः; नीवत एवात्मविदः संसारधर्मप्रसङ्गश्रोदितः, स तु तशरीर एव; कथम-शरीरश्रुत्योच्यत इत्याशङ्क्याह—मिथ्येति । न स्वस्वात्मनः कर्मनिमित्तः संसारशरीरसंबन्धः, “निष्कलं निष्क्रियम्” इति श्रुतेर्निष्क्रियत्वात्,

पुत्रादिष्विव चेदप्रत्ययप्रसङ्गात् ; किं तु योऽयमनात्मनि शरीरे
 'अहम्' इति मिथ्यात्मकत्वाभिमानः सत्यत्वेनाभिमतः, तन्निमित्तः ।
 तस्मिन् शरीरसंबन्धे देहातिरिक्तात्मतत्त्वदर्शनात् निमित्तनिवृत्त्या निवृत्ते
 संस्कारमात्रेण सत्यामपि शरीराभासानुवृत्तौ जीवत एवाशरीरत्वमित्यर्थः ।
 एवमशरीरत्वं व्याख्याय तत्र श्रुत्यर्थं योजयति—तत्रेति । तत्र तादृश्य-
 शरीरत्वं प्रियस्येष्टस्याप्रियस्य चानिष्टस्यास्पर्श आत्मन्याख्यायते ; अनया
 श्रुत्येति वाक्यशेषः । उपसंहरति—तस्मादिति । व्यतिरेकमाह—यस्त्विति ।
तथेति, सांसारिकधर्मभागित्यर्थः । इतिः पूर्वपक्षसमाप्तौ ।

'स्यादेतत्—असाध्यत्वात् ब्रह्मणो न कर्मणामुपयोगः' इत्यारभ्य
 नानाप्रकारकर्मज्ञानसंबन्धं निरस्य पुनः प्रत्यक्षानुभवसिद्ध्यर्थं कर्मो-
 पासनादिसंबन्धमाशङ्क्य 'शाब्दज्ञानादेव निःश्रेयसम्, न प्रत्यक्षानुभवात् ;
 अतो न तदर्थमपि कर्मोपासनापेक्षा' इति सिद्धान्तमाह—अतोऽन्यत इति ।
 अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । आप्तवचनेन विनिश्चितं दिक्चन्द्रयोस्तत्त्वं
 येषां तेषां पुंसं द्विचन्द्रदिविपर्यासादयो यथानुवर्तन्त इति पूर्वगान्वयः ।
 दाष्टान्तिके योजयति—तथेति । निर्दिष्टां कृत्सादाभावाद्ब्रह्मणोऽसाध्यत्वं येन
 तस्य पुंसोऽनादिमिथ्यादर्शनस्याभ्यासेन पौनःपुन्येनोपाहितस्य सहितस्य स्वत
 एव च भवतः संस्कारस्य सामर्थ्यान्मिथ्यावभासस्थानुवृत्तिरस्ति ; अतस्त-
 द्विदृश्येऽपि शाब्दज्ञानादन्यदपेक्षणीयम् । यदपेक्ष्यं तदाह—तत्रेति ।
 मिथ्यादर्शनादपेक्षस्य तत्त्वदर्शनस्याभ्यासः संस्कारदार्ढ्यकरत्वेन लोक
 एवमन्यव्यतिरेकसिद्धः । यज्ञादयश्च " तमेतं यज्ञेन " इत्यादिशब्दप्रमाणका
 इत्यर्थः । तन्नाभ्यासस्योपासनापरपर्यायस्योपयोगमाह—अभ्यासो हीति ।
 तत्त्वदर्शनाभ्यासः संस्कारं द्रढयति ; दृढीभूतः संस्कारः पूर्वमिथ्यादर्शनं
 संस्कारं प्रतिबध्य स्वकार्यं तत्त्वदर्शनाख्यं संतनोति प्रवाहयति ; ततश्चात्म-
 स्वरूपाविर्भाव इति भावः । कर्मणां चोपयोगमाह—यज्ञादयश्चेति ।
 अत्रैव मतान्तरमाह—श्रेय इति । उपयुज्यत इत्यध्याहार्यम् । अत्र
 हेतुमाह—नित्यानामिति ।

तदेवं मिथ्यावभासनिवृत्त्यर्थं कर्मोपासनानुप्रवेशे दर्शिते शाब्दज्ञान-
 भासवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—स्यादेतदिति । भोक्तृत्वाभिमानात् भोगोप-
 करणेषु स्वकृचन्दनादिषु रागः; ततः शुभा ज्योतिष्टोमादिलक्षणा अशुभा
 च ब्रह्महत्यादिलक्षणा प्रवृत्तिः; ततः पुनः शरीरग्रहणमित्येवं भोक्तृत्वा-
 द्यभिमानो बोधात्पूर्वं प्रमाणत्वेन गृहीतः प्रवृत्तिहेतुः; स शाब्देयाभोक्तृ-
 त्वादिरूपात्मतत्त्वावबोधेन बाधितोऽनुवर्तमानोऽपि न पूर्ववत्प्रवृत्तिं प्रयति; न
 हि सूर्योदयावगतप्राचीदिकृत्वो दिङ्मूढोऽप्युदीचीं व्यवहरति; किं तु
 प्रामाणिकतत्त्वनिश्चयानुरूपमेव; तेनोत्पन्नात्मतत्त्वबोधस्य कर्मोपासनादौ प्रवृ-
 त्तिरेव नास्ति; अतो न मिथ्यावभासानुवृत्तिनिवृत्तये कर्मोपासनाद्यपेक्ष्यमिति
 भावः । तदेतद्दूषयति—उच्यत इति । मिथ्या अत्र येषां ते मिथ्यार्थाः,
 मिथ्यार्था इव मिथ्यार्थाः; न तु मिथ्यार्था एव; तत्त्वनिश्चयानां मिथ्यार्था-
 त्वानुपपत्तेः; मिथ्याविषयज्ञानवत् स्वानुरूपं व्यवहारं न प्रवर्तयन्ति;
 मिथ्याज्ञानमेव तु बाधितमपि स्वानुरूपं व्यवहारं प्रवर्तयतीत्यर्थः । अत्र
 दृष्टान्तमाह—ययति । यथा दिङ्मूढोऽप्युदीचीं तद्विषयस्वाप्यननुसंहितास-
 वचसस्तत्र निश्चया अपि मिथ्यार्था भवन्तीति पूर्वोणान्वयः । कुत इत्याह—
प्रागिवेति । दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति । उपसंहरति—तस्मादिति ।
 संस्कारस्य हेतोरभिभवोच्छेदपूर्वेन हेतुमतो मिथ्यावभासस्य निवृत्तिरभिप्रेता ।
 इममर्थं श्रुत्वा द्रढयति—तथा चेति । “ श्रोतव्यः ” इति वेदान्तश्रवणा-
 दुत्पन्नशाब्दतत्त्वदर्शनेऽपि “ निदिध्यासितव्यः ” इत्युत्तरकालमभ्यास उच्यत
 इत्यर्थः । तथा दमादि विधीयत इत्याह—दमेति । व्यतिरेकमाह—
अन्यथेति । शाब्दज्ञानादेव सांसारिकधर्मनिवृत्तौ ध्यानाद्युपदेशो व्यर्थ एव
 स्यादित्यर्थः । पुनः परमतमाशङ्कयति—स्यादेतदिति । ब्रह्मचर्याद्युपकरणा-
 दाभावात् तत्त्वज्ञानं भवति; तेन शाब्दज्ञानसिद्ध्यर्थं एव ब्रह्मचर्यादि-
 साधनापदेशः, न व्यर्थ इत्यर्थः । तद्दूषयति—तदसदिति । शब्दमात्रादेव
 ज्ञादिनिरपेक्षात् शाब्द्याः प्रतिपत्तेरुत्पत्तिः; अतो न तदुत्पत्तये ज्ञा-
 द्यपेक्षा; न चानपेक्षितमुपकरणं भवतीति भावः । एतदेव युक्त्योप-
 पादयति—न हीति । साधनविशेषेभ्यः ज्ञादिभ्यः प्रागाप्रायो नावाचकः,
 शब्दार्थसंबन्धस्योत्पत्तिकत्वात् । न च संबन्धज्ञानवद्वाचकस्यापि ज्ञानाद्य-

पेक्षोचिता; न हि संबन्धज्ञानेनेव शमब्रह्मचर्यादिभिर्विना शब्दादर्थप्रतीतिर्न जायत इति भावः । न च वाच्यम्—यदि नाम प्राक् साधनविशेषभ्यो नावाचक आम्नायः, तथापि पुरुषमात्रवाक्यवदनिश्चायकः; तेन निश्चायार्थं शमाद्यपेक्षिष्यत इति; यतः पुरुषाश्रयाणां दोषाशङ्कानामपौरुषेयवेदे नास्ति संभव इत्याह—नापीति । यदि पुनरपौरुषेयोऽप्याम्नायो न निश्चायकः स्यात्, तदाग्नायोपदिष्टेषु शमादिसाधनेष्वपि निश्चायाभावात् प्रकृतिर्दुर्लभा स्यादित्याह—अन्यथेति । ननु यद्याम्नायो निश्चायकः, ततो 'ब्रह्माहम्' इत्यपि ततो निश्चयो जातः; तथा सति च कुतः संसारधर्मानुवृत्तिः? न हि तत्त्वनिश्चये जाते मिथ्याधर्मानुवृत्तिर्युक्ता । यत्तु दिङ्मूढाद्युदाहृतम्, तत्र विस्मृततत्त्वस्य प्रागिव प्रवृत्तिर्युक्ता; न त्विह तथेत्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह—अपि चेति । रङ्गे नाव्यस्थाने भूता नटा रामादयो भूत्वा प्रविष्टाः सीतादिवियोगात् दुःखेन रुदन्तः, तेषां रामादयः, किं तु नटाः इति तत्त्वं जानतामपि प्रेक्षकाणां शोकं महज्जनयन्ति; तथा व्याघ्रीभूय भयम्, क्वचिद्धर्मम्; एवमात्मतत्त्वनिश्चयेऽपि सांसारिकधर्मानुवृत्तिरपि भवतीत्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह—निश्चिते चेति । उपसंहरति—तस्मादिति । यस्मादात्मतत्त्वं जानतामपि मिथ्यावभासाः शोकप्रयादीन् संसारधर्मानुवर्तयन्ति, तस्मात्तन्निश्चिते निश्चितो ब्रह्मण आत्मभावः आत्मत्वं येन तेनापि पुंसां शोकेनादिसंसारधर्मनिवर्तकसाक्षात्कारज्ञानसाधनानि शमादीन्यपेक्षितव्यानीतम् । विदितात्मयाथातथ्यस्यापि दृष्टार्थ इवाहृष्टार्थेऽपि कर्मणि प्रवृत्तिरिति भावः ।

न चैव सति यज्ञादिकारणसापेक्षत्वात् मुक्तेः कार्यता स्यादिति वाच्यमित्याह—यथेति । न खलु यज्ञादिभिः साक्षान्मुक्तिः क्रियते, किं त्ववस्थाविशेषोऽभिव्यज्यते; ततश्चाग्नायात् प्रमाणादात्मतत्त्वाभिव्यक्तौ यथा मुक्तेर्न कार्यता, तथा यज्ञादिसाधनेभ्य आनन्दावस्थाभिव्यक्तिविशेषेऽपि साक्षात्काररूपे । ननु शाब्दज्ञानाच्चेन्न मुक्तिः किं तु यज्ञाद्यपेक्षात्, कथं तर्हि ज्ञानान्मुक्तिमुपदिशन्त्यः "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्याद्याः श्रुतयो व्याख्येया इत्याशङ्क्याह—श्रुतयस्त्विति । प्रथमं शब्दाद्विज्ञानात्म-

तच्चं तस्यानुचिन्तनमभ्यासः, तस्य परिनिष्पत्तौ सत्यां या विगलितसकल-
शोकादिसंसारधर्मसाक्षात्कारिज्ञानावस्था तद्विषया इत्यर्थः । एतदुक्तं
भवति —“ ब्रह्म वेद ” इति विदिना न शाब्दज्ञानमभिधीयते, किं तु
साक्षात्कारि ज्ञानमेवेति । यद्वा शाब्दमेव ज्ञानं विदिनोच्यते इत्येतदाह—
शब्दसाधनेति । शब्दः साधनं यस्येति तथोक्तम् । शब्दसाधनं च तत्
ज्ञानं चेति विग्रहः । तत् ज्ञानं विषयत्वेनापेक्षन्त इति तदपेक्षा श्रुतयो
भवन्तिवत्यर्थः । ननु शाब्दज्ञानमात्रान्न मुक्तिरित्युक्तम्, मुख्यतुगुणं च
ज्ञानं विदिनोच्यते; तत्कथं शाब्दज्ञानमुच्यत इत्याशङ्क्येह—तद्धेतुत्वा-
दिति । शाब्दज्ञानहेतुत्वादुत्तरस्य साक्षात्कारिज्ञानस्येत्यर्थः । यद्यपि
शाब्दज्ञानं न साक्षान्मुक्तिसाधनम्, तथापि मुख्यतमकसाक्षात्कारिज्ञान-
हेतुत्वात् पारंपर्येण मुक्तिहेतुतया विदिनोच्यत इति भावः ।

एवं कर्मसाक्षात्कारज्ञानयोरुपायोपेयत्वस्य संबन्धप्रदर्शनेन ज्ञानकर्मणो-
रसंबन्धप्रसंगं दूषयित्वा ऋणापाकरणपर्यायविधानीं दूषयितुमनुवदति—यदपीति ।
इत्युक्तमिति वाक्यशेषः । तद्दूषयति—तदपीति । अपाकृतऋणस्य मोक्षा-
धिकार इति यदुक्तं तदपि न विद्योगतो नियमेनेत्यर्थः । कुत इत्याह—
आश्रमेति । यद्यपाकृतऋणस्यैव मोक्षेऽधिकारः, ततो गार्हस्थ्यं विना ऋण-
त्रयापाकरणासंभवात् गृहस्थाश्रममात्रमुपदिशेत्; ततश्चाश्रमविकल्पश्रवणमनर्थकं
स्यात्; अतो नयं नियमः—यद्यपाकृतऋणस्यैव मोक्षेऽधिकार इति ।
किं पुनस्तदाश्रमविकल्पस्मरणमिति तदाह—तस्येति । न केवलं स्मृतिः,
अपि तु श्रौतस्याश्रमान्तरस्यस्यापि मोक्षेऽधिकारमाहेत्याह—यदि वेति ।
तथा श्रुत्यन्तराण्येह—एतदिति । अग्निहोत्रादिनित्यकर्मभिर्देवमृणं प्रजया
पैत्र्यासाध्यायेनार्धमपाक्रियते । तद्यद्यपाकृतऋणत्रयस्य मोक्षेऽधिकारः स्यात्,
ततो मुमुक्षोरग्निहोत्रादिकर्मप्रजासाध्यायानां त्यागश्रुतयो न घटेरन्निति
भावः । एवं च कर्मत्यागदर्शनादित्दुपलक्षणम्, प्रजासाध्यायत्यागावपि
द्रष्टव्यौ । यद्यनपाकृतऋणत्रयस्यापि मोक्षेऽधिकारः, का तर्हि “ ऋणानि
त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ” इत्यादिस्मृतेर्गतिरित्याशङ्क्य पूर्वो-
दाहृतश्रुत्यविरोधेन तां व्याचष्टे—प्रातिपन्नोति । प्रतिपन्नं प्राप्तं कार्यत्वे-

नाङ्गीकृतं गार्हस्थ्यं येन तस्यात्मविद्यामुपादाय तथैव कृतकृत्यो भविष्या-
मीति मन्वानस्यात् एव ऋणापाकरणं प्रत्यनादृतस्येति संबन्धे षष्ठी,
तत्संबन्धित्वेनात्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धुत्वं दर्शयतीत्यं वक्ष्यमाणा स्मृतिः ।
कस्य प्रतिबन्धुत्वमित्यपेक्षायामाह—अवश्यकर्तव्यतया यद्विहितमृणापाकरणं
तस्य यदुत्करणं तदेव निमित्तं यस्य पाप्मनः तस्येति कर्तरि षष्ठी,
विद्योदयस्येति च कर्मणि; तेनायं स्मृत्यर्थः—गृहस्थः सन् ऋणानि
त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्, अनपाकृतर्णस्तु मोक्षमिच्छन् विहि-
ताकरणनिमित्तपापप्रतिबन्धाविद्यात्वात् न मोक्षं विन्दति; किं तु तेन पापे-
नाशो गच्छतीत्यर्थः । यद्यपि स्मृताववश्यं गृहस्थ इति विशेषो नास्ति,
तथापि पूर्वोक्तश्रुतिविरोधात् कल्प्यः; अन्यथा स्मृतिरप्रमाणं स्यात् ।
तदुक्तम्—“विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्” इति ।

एवमृणापाकरणपक्षं दूषयित्वा संयोगपक्षं न्वपक्षं कर्मणां साक्षात्कारि-
ज्ञानोपयोगित्वेन सिद्धान्तानुगुणमुपपन्नमुपगच्छति—इदं त्विति । स्व-
त्रायोपात्तस्वर्गादिकार्यान्तरनिराकाररक्षणामपि कर्मणां “तमेतं वेदानुबचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति” इति विद्यासंयोगस्य पृथक्त्वात् विद्याङ्गभावो
विद्याङ्गत्वं यदुक्तमिदं युक्तमित्यर्थः । तु शब्दः पूर्वोक्तपक्षेभ्यो विशेषं
दर्शयति । एवमङ्गभावं प्रसाध्योत्पत्तौ कार्ये चोभयथापि द्रव्यादिप्रयाना-
दिवदङ्गभावस्य दर्शनेन विशिनाष्टि—सोऽपि कर्मणां विद्यां प्रत्यङ्गभावः
यथोक्तप्रकारेण विद्योत्पत्त्यर्थतया, न तु यथा दर्शपूर्णमासादिकार्यं स्वर्गा-
दिकं प्रत्युपयोगेन प्रयाजादीनां तथेत्यर्थः । उत्पत्तिरत्राभिन्विकरभिप्रेता ।
कस्मान्नूनः कार्योपयोगेनैव कर्मणां विद्याङ्गत्वं न भवतीत्याह—विद्याया इति ।
दर्शादी हि स्वर्गादि कायमस्ति, तेन युक्तं तदुपयोगेन प्रयाजादीनामङ्गत्वम्;
इह तु विद्यायाः साक्षात्करणरक्षणाय न कार्यान्तरमस्ति । मोक्षः कार्यं
इति चेन्न; तस्या एव मोक्षत्वात्; कार्यत्वे चानित्यत्वात् । नन्वविद्या-
निवृत्तिरेव कार्यं भविष्यति । मैवम् । विद्योदय एव तद्विद्युत्तिः, न
पृथक्; तदुक्तम्—“विरोधिभावान्तरोत्पाद एव पूर्वप्रध्वंसः” इति ।
एवं पृथक्संयोगपक्षं स्वसिद्धान्तानुगुणत्वेन युक्तत्वेन चाभ्युपगम्येदानीं
‘कर्मभिः संस्कृतस्य ज्ञानाधिकारः’ इतीममपि पक्षं स्वसिद्धान्तानुगुणं

युक्तमेव मन्यमान आह—संस्कारपक्षो वेति । युक्तमिति लिङ्गव्यत्ययेनानु-
वर्तते । कुतः पुनः प्रमाणादयं पक्षः तिष्ठति, येन युक्तमित्युच्यत इत्या-
शङ्क्याह—स्थितेरिति । “यस्यैते चत्वारिंशत्संस्काराः” इत्यादिस्मृते-
रित्यर्थः । ननु यदि पुरुषसंस्कारार्थानि कर्माणि, न तर्हि विद्योपयोगित्वम् ;
तच्च पूर्वमुक्तम् ; तत्कथमित्याशङ्क्याह—संस्कृतस्येति । न हि संस्कार-
संस्कारार्थः । किं तर्हि ? संस्कृतस्य कार्यान्तरोत्पत्त्यर्थः ; तच्चात्मसाक्षात्कार-
लक्षणा विद्येत्यर्थः । पक्षद्वयमपि सूत्रकारवचनेन द्रढयति—तत्रैकमिति ।
न केवलं स्तार्थं विद्या शमाद्यपेक्षते, अपि तु ब्रह्मचर्यादिपञ्चमचतुष्टय-
संबद्धं यथाक्रममग्निसमिन्वनाग्निहोत्रतपश्चरणध्यानादिक्रमोप विद्यापेक्षते,
विहितत्वादिति सूत्रार्थः ।

अत्र पक्षद्वयेऽपि चोदयति—नन्विति । दृष्टरूपोऽभ्यास उपायो
यस्य स दृष्टोपायः साक्षात्करणलक्षणविद्योत्पादः ; अत्र दृष्टैव दृष्टोप-
कारिवैतिकर्तव्यता चित्तविक्षेपहन्त्री शमदेर्दृष्टोपकारितामाह ; दृष्टोपाये हि
कार्ये दृष्टैवैतिकर्तव्यता दृष्टा ; यथा अभ्युपाये पाकेऽभित्तमिन्वनादिका
दृष्टरूपा ; यज्ञादयस्त्वदृष्टार्थाः, तेन विद्योत्पादेन नापेक्षया इत्यर्थः ।
चित्तविक्षेपहन्त्रीति शमदेर्दृष्टोपकारितामाह । ननु यदि नाम शमादि-
रितिकर्तव्यता चित्तविक्षेपहन्त्री, तथापि विद्योत्पादे कथं तस्या दृष्टोप-
कारित्वमित्याशङ्क्याह—समाहितस्येति । एतदुक्तं भवति—शमादिभि-
श्चित्तविक्षेपविधावात्, समाहिताचित्तः पुरुषो भवति ; समाहितचित्तस्याभ्य-
स्यतो ज्ञानस्य प्रसादः प्रशान्तिर्विशुद्धता भवतीत्यर्थः । कस्मात्पुनर्यज्ञा-
दयो नपेक्षन्त इत्याशङ्क्याह—तैरिति । यज्ञादिभिर्विनाप्यभ्यासेनैव
ज्ञानप्रसादोऽप्रवादित्यर्थः । अभ्युपगमेनैवोत्तरमाह—सत्यमिति । एतदेव
द्रढयति—तथाचेति । तैरिति ; यज्ञादिभिरित्यर्थः । ननु पूर्वं यज्ञादेर्विधा-
ङ्गत्वमुक्तम्, अधुना विद्यायास्तदनपेक्षत्वमभ्युपगच्छतः पूर्वापरविरोध
इत्याशङ्क्याह—किंत्विति । मुक्तेरेकरूपत्वात् स्वर्गादिवत् साधनविशेषात्
स्वरूपविशेषो न संभवतीत्यतः कालकृत एवात्र विशेषो युक्त इति भावः ।
तमेव विशेषमाह—साधनेति । यथा यथा कारणे विशेषः प्रकरो भवति,

तथा तथा सा विद्या शीघ्रं शीघ्रतरं च व्यज्यते; यथा यथा च तदभावो विशेषाभावः साधनापचयो भवति, तथा तथा चिरेण चिरतरेण च सा व्यज्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—केवलाम्यासश्चिरतरेण विद्यामभिव्यनक्ति, यज्ञादिष्वेकैकतहितः शीघ्रम्; सर्वसहितः शीघ्रतरमिति । एतदेव सूत्रकारवचनेन द्रढयति—तदुक्तमिति । सूत्रार्थमाह—एष इति । कर्मभिर्विनाप्यभ्यासलभ्यायामपि कर्माण्यपेक्ष्यन्ते विद्यायाम्, “यज्ञेन” इति श्रवणादित्यर्थः । यथान्तरेणेति निगदव्याख्यातो दृष्टान्तार्थः ।

अत्र चोदयति—नन्विति । “सत्यं ज्ञानमभ्यन्तम्” इति श्रुतेर्विशुद्धज्ञानस्वभावं ब्रह्म, विद्यापि चाभ्यासलभ्यं विशुद्धज्ञानस्वभावैव; अतो ब्रह्मैव सा, न ब्रह्मणोऽन्या; द्वैतप्रतङ्गकम् । ब्रह्म च नित्यम्; अत एवाकार्यम्; तत्र तस्मिन् सति तत्र न नित्याकार्यस्वभावे ब्रह्मणि कथं किञ्चित् यज्ञाद्यपेक्षेत? कार्यं हि साधनं तदनुग्राहकं चाङ्गमपेक्षते, नाकार्यमिति भावः । परिहरति—उच्यते इति । उप समीपे धीयते धार्यते इत्युपधानं जपाकुसुमादि, तेन तिरोहितं शुक्लरूपं यस्य स स्फटिकमणिरकार्योऽप्युपधानस्य जपादेव कर्षणमपनयनमपेक्षते शुक्लरूपस्य व्यक्तये यथा, तथा अकार्येण ब्रह्म अविद्यातिरोहितस्वरूपाभिव्यक्तये यज्ञादीनपेक्षत इत्यर्थः । यद्यपि स्फटिकमणिः कार्यः, तथापि तद्व्यापारकार्यो न भवतीत्येतावतैव तस्यम् । ननु क्षणिकाः सर्वभावाः; तेनाग्निर्तन्निधानादिव काष्ठस्य जपाद्युपनिधानात् स्फटिकस्य पूर्वरूपं नष्टम्, अन्यदुत्पन्नम्; उपाधेरप्यग्रे च पुनरन्यदेव शुक्लं रूपमुत्पन्नम्; तेन कार्यमेव शुक्लं रूपमाद्युपकर्षणमपेक्षते, नाकार्यमिति विषयो दृष्टान्त इत्याशङ्क्याह—न हीति । कस्मात्पुनरेवं न भवतीत्याह—न हीति । अनेकैर्विसर्गाविसदृशैर्लोहितस्फटिकक्षणैर्व्यवहितस्य लोहितक्षणैः पूर्वं यः शुक्लक्षणः तत्सभागस्य तत्सदृशस्य शुक्लक्षणस्य पुनरुत्पत्तिरकस्मात् कारणं विना न संभवतीत्यर्थः । ननु पूर्वक्षण एवोत्तरस्य हेतुः; तत्कथमकस्मादित्युच्यते? उच्यते—यस्तावदन्तरो लोहितक्षणः स न शुक्लक्षणमारभते, विसदृशत्वात्; सदृशारम्भको हि पूर्वक्षणः; तथा हि—घटक्षणो घटमारभते, न पटम् । ननु विसदृशमप्यारभते, यथा काष्ठ-

क्षणोऽङ्कारक्षणम् । सत्यं विसदृशहेतुपपाते ; विसदृशो हि तत्र हेतुरभि-
रुपहितः ; तेन विसदृशमारभते ; न चेह तथास्ति, विसदृशस्य जपादेरप-
नीतत्वात् । नन्वस्तु तर्हि पूर्वतरशुक्लक्षणोऽन्यस्य शुक्लक्षणस्य हेतुः ।
तदपि न शक्यते ; बहुभिर्लोहितक्षणैर्व्यवहितश्रिरविनष्टो नोत्तरस्य हेतु-
र्भवितुमर्हति । तद्विदमुक्तम्—अनेकवित्तभागक्षणव्यवहितस्येति । तत्रैव
दृष्टान्तमाह—न हीति । तदेव स्फटिकदृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकं योज-
याते—तस्मादिति । ननु स्फटिकस्य निजं रूपं स्थितमेव न तदर्थ-
मपकर्षणे पुरुषः प्रयतते, किंतु तज्ज्ञानाय ; तच्च कार्यम् ; अतः
कार्यमेव ज्ञानं तत्रान्यापेक्षम्, नाकार्यं स्फटिकरूपमिति पुनश्चोदयति—
स्यादेतदिति । तदेतत् विकल्प्य परिहरति—किं मुञ्चति । व्यवहाराय
हि पुरुषः प्रवर्तते ; स चार्थेन ; न ज्ञानमात्रेण, मिथ्याज्ञानेऽपि प्रसङ्गात् ;
तेनार्थरूपाय ज्ञानमर्थ्यते, न तु स्वतः ; ततश्च ज्ञानार्थो व्यापारोऽर्थार्थः ;
अतश्च यद्यपि ज्ञानं कार्यम्, तथापि ज्ञानार्थो व्यापारोऽर्थेनैवापेक्षितो
भवति, न ज्ञानेन ; तस्यार्थप्रधानत्वादेवार्थः । इदमुक्तं भवति—अर्थ-
स्यैवेयमपेक्षा ज्ञानद्वारेणोपनाता 'अनीहि, ततो व्यवहर' इति । तेना-
कार्यस्याप्यन्यापेक्षास्ति, तथा आत्मनोऽपि मविष्यतीति । ननु ज्ञानं
चेदर्थम, ततो नूनमर्थं कचिद्विकारमावृत्ते ; न अर्थे किंचिदकुर्वत-
स्तादर्थ्यमवकल्पते ; विकारश्च कार्यः ; तेन कार्यमेव सापेक्षम्, नार्थं
इत्याशङ्क्याह—न चेति । स्यादेवं यदि ज्ञानेन विकारोऽर्थे जन्येत, न
त्वेवमस्त्यर्थः । यद्वा ज्ञानेन चेदर्थोऽभिव्यज्यते, नूनं ज्ञानादर्शं कश्चि-
द्विकारः स्यात्, अकिंचित्करस्यानभिव्यञ्जकत्वात् ; अतश्च ब्रह्मण्यभि-
व्यञ्जयमानं तथैव विकारापत्तेरनित्यत्वदोषः स्यादित्याशङ्क्य आस्तां तावत्
ब्रह्मणि, अर्थेऽपि न ज्ञानात् विकारो भवतीत्याह—न चेति । यद्वा ननु
ज्ञानमर्थं विहृत्याभिव्यनक्ति, इतरथा सर्वथानन्यथाभूतस्य प्रागिवाभिव्यक्त्य-
योगात् ; ततश्च युक्ता तत्राभिव्यक्तयेऽन्यापेक्षा ; ब्रह्म त्वविकार्यत्वादभि-
व्यहन्तुमशक्यम् ; अतः कथमर्थवदभिव्यक्तयेऽन्यदपेक्ष्यतामिति दृष्टान्त-
वैयर्थ्याशङ्क्य तास्यप्रदर्शनार्थमाह—न चेति । यद्वा नन्वर्थो जहत्वा-

नभिव्यक्तत्वभाषस्तज्ज्ञानेन प्राकट्यमुपजनयामिव्यज्यताम् ; अभिव्यक्तये चान्यदपेक्ष्यम् ; ब्रह्म पुनरात्मज्योतिर्नित्याभिव्यक्तत्वभावं कथमभिव्यज्यते, अभिव्यक्तये चान्यदपेक्ष्यते इत्याशङ्क्य सर्वत्रैवामिव्यक्तिर्न ताच्चिकी, किंत् मायामयीति दर्शयितुमाह—न चेति । यदि ज्ञानादर्धे प्राकट्यादिविकारः कश्चिद्भवेत्, ततस्तत्राभिव्यक्तिस्ताच्चिकी स्यात् ; यदा तु नैवम्, तदा सर्वत्रैवं सा मायामयी ; तथा ब्रह्मण्यपि किं न स्यात् ? न हि मायायां पूर्वोक्तानुपपत्तिर्दोषः ; अनुपपन्नार्थैव हि मायेत्युच्यत इति भावः । ज्ञानादर्धस्य विकाराभावे हेतुमाह—तथैविति । नासंबद्धं हीन्धनमग्निर्विकरोति ; असंबद्धं च ज्ञानमान्तरं बहिर्लोकं ; अतो नार्थं विकरोतीत्यर्थः । अथेतरसंबन्धाभावेऽपि यद्यदेशतालक्षणोऽर्थस्य ज्ञानेन संबन्धो भविष्यतीति चेदत आह—योग्येति । योग्यदेशता अर्थस्यार्जवेनावस्थानम्, तच्च रूपरसादीं समुदायये सर्वत्र समानम् ; अतो रूपज्ञानं रूप इव रसादावपि प्राकट्यास्य विकारं कुर्यादित्यर्थः । यद्यपि असंनिष्ठस्य विकारकत्वमनपादिषु न दृष्टमित्यमत्र परिहारः, तथाप्यभ्युपेत्य परिहारान्तरमुक्तिरिति । किंच ज्ञानं चेदर्थे प्राकट्यं जनयेत् ततः कस्यचिदेकस्य ज्ञानेन जाते प्राकट्ये अर्थः सर्वेषां प्रकटः स्यात्, यथैकस्य पाकेन जातलौहित्यो घटः सर्वेषां लोहितः, न पकुरेव, तदाह—सर्वेति । किंच वर्तमानेऽर्थे जन्यतां नाप ज्ञानेन प्राकट्यम् ; अतीतानागते तु सिद्धादिगम्ये न तस्तंभवः, धर्मिण एवाभावादित्यमिप्रायेणह—धर्मस्तेति । एवं दृष्टान्तस्वरूपमुपपाद्योपसंहरति—तस्मादिति । स्फटिकप्रकट्यं हि लोहितकम्बलेनावकुण्ठनवत् न जपाकुसुमेन तिरोहितम् ; नापि तत्प्रभया, तस्या अप्रभाद्रव्यत्वात् ; अथ च तिरोहितमिवाभाति, न तु तच्चतस्तत्तिरोहितम् ; अत एवातिरोहितत्वात् तच्चतो नाभिव्यज्यते, तथाप्यभिव्यज्यमानमिवोपधानापकर्षणप्रयत्नमपेक्षते यथेत्यर्थः । एवं दृष्टान्ते सिद्धमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । तथात्मतत्त्वमपि कृष्णकम्बलेनेव नानाद्यविद्यातिरोहितं, तथापि स्वरूपानवभासात् तिरोहितमिव यज्ञादि-

प्रयत्नादभिव्यज्यत इवेत्यदोष इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—तिरोधानमभिव्यक्तिः प्रयत्नापेक्षा चेति त्रितयमप्येवदात्मनो न तात्त्विकम्; अपि तु अबिद्या भ्रम एव; तच्चतस्तु नात्मा तिरोहितो न च नित्याभिव्यक्त-स्वभावत्वादभिव्यज्यते, न च प्रयत्नमपेक्षत इति ।

एवम् 'आम्नायतः प्रसिद्धिम्' इत्यादिना ब्रह्मसिद्धौ प्रमाणमुक्त्वा अधुना तत्प्रमेयस्य ब्रह्मणः स्वरूपमाह—संद्धतेति । श्लोकार्थं विदुषोति—यत इति । अन्यैर्ब्रह्मविद्भिरेति पूजार्थम्, न स्वमतं यदुदसितुम् । संद्धता उपसंहृता अखिला भेदा विशेषा यस्मिन् स संद्धताखिलभेदः । सामान्यात्मा सामान्यस्वभावः, स आत्मा वर्णितः । यथा हेम कटककादि-भेदानां विशेषाणामुपसंहारेण सूचितं निरूपितं तेषां कटककादिभेदानां सामान्यं तथेत्यर्थः । पारिहार्यं कटकमुच्यते । " स एष महान् " इत्यादिना ब्रह्मविद्याभियुक्तग्रन्थं पठति । यादृशेषापोद्कारेण प्रतीयते, तद्विशेषवत्; यच्च विशेषवत् तत् सामान्यम्, यथा सुवर्णतत्त्वम्; आत्म-तत्त्वमपि " स एष नेति नेति " इति सर्वविशेषापोद्कारेण प्रतीयते; तस्मात् तदपि विशेषापोद्कारेण प्रतीयमानत्वात् सामान्यमिति तात्पर्यार्थः ।

श्लोकमन्यथा व्याख्ये—ये वेति । यदि निर्विशेषं यत् तत् सामान्यं न भवेदिति निर्विशेषस्यासामान्यरूपता साध्यते, ततः सिद्धसाधनम्; अस्माकमप्यह्यव्यादिनां वियदादिविशेषाणामभावे वस्तुवृत्त्या नात्मतत्त्वसामान्यमिष्टम् । कथं तर्हि ब्रह्मवादिभिः सामान्यमुक्तमत आह—सामान्यं तुक्तमुपजात इति । ननु कुतश्चित् साधारणाद्धर्मादुपचारो भवति; यथा तीव्रत्वादभिशब्दस्य माणवके; तदत्र कुतो धर्मादुपचार इत्यत आह—विशेषेति । सुवर्णादौ प्रसिद्धात् सामान्यस्य धर्मात् विशेषप्रत्यस्तमयमुखेन निरूप्यमाणत्वादात्मनि साधारणादुपचार इत्यर्थः । अस्मिन् व्याख्याने प्रसिद्ध-सुवर्णतत्त्वसामान्यसादृश्यप्रदर्शनाथोऽयं श्लोक इति द्रष्टव्यम् । अथ निर्विशेषं यत्सामान्यं परैरिष्टं तन्न भवेत्, निर्विशेषत्वात् शशविषाणव-दिति तस्याभाव एव साध्यते; ततो विशेषैरेव हेतोः व्यभिचारोऽनैकान्ति-

कृता । ननु विशेषाणामप्यवान्तराः सन्ति विशेषाः, ततश्च तेषु निर्दिशे-
 पत्वं हेतुरेव नास्ति; कस्य व्यभिचार इत्यत आह—निर्दिशेषैरिति ।
 यद्यपि पूर्वे विशेषाः, तेषामप्यनङ्गत्वस्य निर्दिशेषा अवशिष्यन्ते तैर्व्यभि-
 चार इत्यर्थः । एतच्चोच्छ्लोकमुक्तमिति न श्लोकयोजनायामभितिबेष्टव्यम् ॥

इति श्रीब्रह्मसिद्धिव्याख्याने ब्रह्मकाण्डव्याख्यानं
 शंभुपाणना कृतम् ॥

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

भाष्य

ब्रह्मसिद्धिव्याख्या शङ्खपाणिन्या

तर्ककाण्डः

आम्नायप्रमाणकमद्वयं ब्रह्मेति ब्रह्मकाण्डे वृत्तम् । तत्र धेनुं यत् प्रत्यक्षादिविरुद्धं वचस्तदप्रमाणम्, प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात् शिखावनादि-
वाक्यवत्; अद्वयान्नायोऽपि व्यावृत्तत्वभावोऽवग्राहकैः प्रत्यक्षादिभिर्विरुद्धः;
अतोऽप्रमाणमित्याक्षिप्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वादिति हेतोस्सिद्धतामभिधातुं
प्रत्यक्षविरोधाभावं तावदाह—आहुरिति । यदि प्रत्यक्षम् 'घटः पटो न
भवति' इति निषेद्धं स्यात्, तंतो भेदविषयत्वादेष्टव्याम्नायं विरुद्धत्वात्;
न तु तन्निषेद्धं विपश्चित आहुः; अपितु अस्तुस्वरूपमात्रस्य विधातृ
ग्राहकम्; तेन हेतुना एकत्वेऽद्वयविषये योऽयम् 'एक एवायमद्वितीयः'
इत्यादिराम्नायः स प्रत्यक्षेण न विरुध्यते इत्यर्थः ।

अत्रेदानीं प्रत्यक्षादिविरोधेऽपि नाम्नायस्य प्रामाण्यं व्याहन्यते;
पौरुषेयं हि वचो वक्तृप्रामाण्येन प्रामाण्यं तद्विरोधे स्यादप्रमाणम्,
नापौरुषेयमनपेक्षप्रामाण्यम्; तथा सत्यपि प्रत्यक्षादिविरोधे यदि तदप्रमाणं
तदा विपर्यय एव किं न स्यात्? न हि प्रत्यक्षादेराम्नायस्य च तुल्येऽ-
नपेक्षत्वे कश्चित् विशेषहेतुरस्ति, येन प्रत्यक्षादिविरोधादाम्नायोऽप्रमाणम्,
न तद्विरोधात् प्रत्यक्षादीति; अतो वृथैव प्रत्यक्षाद्यविरोधप्रतिपादनप्रयास
इति तद्विचारोत्तममाक्षिपति—वन्विति । नापेक्षिता स्वप्रामाण्याय प्रत्यक्षादेः
प्रमाणान्तरेण वृत्तिः व्यापारः येन स तथोक्तः । तद्विरोधे इति प्रत्यक्षादि-
विरोधे इत्यर्थः ।

अत्रैकीयमतेन तावत्परिहारमाह—तत्रेति । प्रत्यक्षादिविरोधे आम्नायस्य
दौर्बल्यम्; अतः प्रत्यक्षादिविरोधेन तदप्रामाण्यं प्राप्तम्; न तु तद्विरोधे
प्रत्यक्षादिरित्याम्नायप्रामाण्याय प्रत्यक्षाद्यविरोधप्रतिपादनमर्थवत्, न तु वृथे-
त्यर्थः । कथं दौर्बल्यमित्याह—सापेक्षत्वादिति । सापेक्षत्वमाह—तथा-

हीति । पठितसिद्धः कश्चिदान्नायः श्रौतप्रत्यक्षमपेक्षते, तथाचारेषु कर्तु-
 सामान्यानुमेयोऽनुमानम्, मन्त्रलिङ्गादिगम्यश्रार्थापत्तिम्, प्राकृतश्राद्धविधे-
 र्विकृतावुपमानम् । एवं सर्व एवान्नायः प्रत्यक्षादीन्यपेक्षते : तदधीना हि
 तस्य स्वरूपसिद्धिरित्यर्थः । ततः किमित्याह—तथा चेति । तेषामिति
 प्रत्यक्षादीनामित्यर्थः । कुत इत्याह—तदिति । तेषां प्रत्यक्षादीनां
 तत्प्रामाण्यस्य चान्नायेनापश्चादनेऽभ्युपगम्यमाने सत्यान्नायस्वरूपस्यैव तावत्
 सिद्धिर्न स्यात् ; दूरतरत्वर्थस्य अत इत्यर्थः । न च यथान्नायः
 प्रत्यक्षादीन्यपेक्षते तथा तान्यपीति, येन तुर्यबलत्वं स्यात् । अतः प्रत्य-
 क्षादिसापेक्षत्वादान्नायस्तेभ्यो दुर्बल इत्याह—न स्ववमिति । इतश्च
दुर्बल इत्याह—दृष्टव्यभिचारत्वादिति । यदेतन्माविधमेकदार्थं संवदति
वाक्यम्, तदेव तथाविधमेव पुनरन्यदा विवदति ; न हि दुष्टोऽपि वक्ता
शब्दं कलाध्मातादिना दूषयति । प्रत्यक्षे तु दुष्टेन्द्रियजं व्यभिचारि,
 नेतरदिति विशेषः । प्रत्यक्षग्रहणं तत्पल्लवार्थम्, अनुमानाद्यपि द्रष्टव्यम् ।
 यद्यपि वेदे व्यभिचारो न दृष्टः, तथापि लोके दृष्टः शब्दत्वतामान्यात्
 तत्राशङ्क्यत इति भावः । इतश्चान्नायो दुर्बल इत्याह—अपिचेति ।
 ततः किमित्याह—अनवकाशाश्चेति । न तावदात्मा प्रत्यक्षादीनामवकाशः,
तस्येन्द्रियाद्यगोचरत्वात्, तत्र प्रपञ्चोऽपि चेन्न स्यात् ततो निर्विषयत्वाद्-
नवकाशास्ते स्युरित्यर्थः । शब्दस्तु सावकाश इत्याह—सावकाश इति ।
कथमित्याह—जगन्नेति । एतदेव स्पष्टयति—तथा हीति । भिन्नमपि
जगत् सत्तापत्तना एकत्वात् “एकमेवाद्वितीयम्” इत्युपचर्यत इत्यर्थः ।
प्रकारान्तरण सावकाशात्वमाह—विविक्षितार्थानामिति । तदेव द्रढयति—
अतएव इति ; इदं स्ववचनं वेदान्तानां जपोपयोगित्वमाहेत्यर्थः । इत-
श्चान्नायां दुर्बल इत्याह—किंचेति । व्याकुलत्वमाह—कर्मिति । कर्म-
विषयो हि यस्मात् साध्यसाधनादिभेदं विषयत्वेनाश्रयन्ते ; वेदान्तास्त्वभेद-
मद्वैतमित्यर्थः । ततः किमित्याह—परस्परिति । अतः परस्परव्याघातादेव
 तावत् वेदान्ता दुर्लभप्रामाण्याः ; परस्परमव्याहृतम् अत एवान्नायस्वरूप-
 सिद्ध्यर्थत्वेन वा सर्ववादिसिद्धार्थत्वेन वा प्रतिष्ठितं प्रामाण्यं येषां प्रत्यक्षा-

दीनां तैर्विरोधे तु सुतरां दुर्लभप्रामाण्या इत्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादिति ।
यस्मात् प्रत्यक्षादिविरोधे वेदान्तानामप्रामाण्यं प्रसज्यते तस्मादित्यर्थः ।
सति विरोधे प्रत्यक्षादीनामाम्नायबाधकत्वे हेत्वन्तरमाह—मुख्यत्वादिति ।
प्रत्यक्षादीनां प्राथम्यादित्यर्थः । प्राथम्यमाह—मुख्या इति । जातयात्रस्य
जन्तोः प्राणिनो मुरुखाः पूर्वभाविनः प्रत्यक्षादयः; व्युत्पन्नपदार्थस्य च
प्रबुद्धस्य कस्यचिदेव पश्चात्काल आम्नायः प्रमाणम् । कतिपयपुराणतत्त्व-
वेतादान्नायादशेषजन्तुगतत्वेनापि प्रत्यक्षादेरतिशयद्योतनार्थं जन्तुपदजम् ।
ततः किमित्याह—स इति । स आम्नायः तैः प्रत्यक्षादिभिः पूर्वभावि-
तयानुपजातविरोधित्वेन प्रतिष्ठितार्थैः प्रतिष्ठितो भेदरूपोऽपि विषयो येषां
तैरपहतोऽपनीतो यथाश्रूयमाणोऽद्वैतरूपो विषयो यस्य स तद्योक्तः, अत
एव कल्पनीयार्थः प्रत्यक्षादिविरोधेन कल्पनीयं श्रुतावर्थांतरं यस्य स
बाध्यते; अननुग्राह्यश्चेत् तदा प्रत्यक्षादिविरोधात् श्रुतार्थत्यागः, अर्थान्तरं
च न कल्प्यत इति विषयापहारलक्षण एव बाधः । अथानुग्राह्यः, तदा
प्रत्यक्षाद्यनुसारेण प्रत्यक्षादिगृहीतद्वैतापरिहारेण जात्यात्मनद्वैतमित्येवमर्थ-
कल्पनामर्हतीत्यर्थः । यद्वा प्रत्यक्षादि प्रतिष्ठितार्थम्; आम्नायस्तु प्रमाणा-
न्तरानुसारेण कल्पनीयार्थः, अतोऽपतिष्ठितार्थः; तेन दुर्बलत्वात् बाध्यते,
तदनुसारेण वार्थकल्पनमर्हतीत्यर्थः । एवं स्वरूपतो मुख्यतामुक्त्वार्थतोऽपि
प्रत्यक्षादीनां मुख्यतामाह—अर्थत इति । कथमित्याह—पदेति । पद-
पदार्थविभागे ज्ञाते सत्याम्नायार्थस्य परिच्छेदः, स च पदपदार्थविभागः प्रत्य-
क्षादिध्वान्यते प्रत्यक्षायात्तः; एतदुक्तं भवति—प्रत्यक्षादेर्विषयः पदपदा-
र्थभेदः पूर्वभावात्, आम्नायस्य चाभेदः पश्चाद्भावी; तेन विषयमुख्यत्वे-
नापि प्रत्यक्षादेर्मुख्यत्वमिति । उपसंहरति—अत इति । यतो मुख्यत्वेन
बलीयसा प्रत्यक्षादिना विरोधे नाम्नायस्य प्रामाण्यं स्यादत इत्यर्थः ।

मतान्तरमाह—अन्य इति । मुख्यबलत्वमेव पूर्वोक्तया युक्त्या नास्ति,
तथापि प्रत्यक्षाद्याम्नाययोर्विरोधे द्वैताद्वैतयोः संशयः स्यात्, न निर्णयः ।
तेन तच्चनिर्णयायाविरोध उपपाद्यत इत्यर्थः । ननु षोडशिमहापादिद्वत्
विकल्पो भविष्यति, न संशय इत्याशङ्क्याह—वस्त्विति; करिष्यमाणत्वा-
दनुष्ठानं विकल्प्यते, न तु सिद्धं वस्त्वित्यर्थः ।

एवं मतद्वयेन विरोधपरिहारप्रयोजनमुक्त्वा स्वमतमाह—अन्यादेति ।
 आम्नायबलवच्चे न्यायमुपन्यस्यति—पौर्वेति । “अध्वर्यु निष्क्रमन्तं
 प्रसतोता संतनुयात्, तमुद्राता, उद्रातारं प्रतिहर्ता, तं ब्रह्मा, ब्रह्माणं
 यजमानः” इति सोमयागे अन्योन्यहस्तनिग्रहेण संनतानामृत्विजां यज्ञशा-
 लातो निष्क्रमणं श्रुतम् । तत्र च नैमित्तिकं श्रूयते—“यदि प्रसतोताप-
 च्छिद्येत ब्रह्मणे वरं दत्त्वा स एव प्रवर्तितव्यः; यद्युद्रातापच्छिद्येताद-
 क्षिणो यज्ञः संस्थाप्यः; यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्ववेदरं दयम्” इति;
 अपच्छिद्येतेति विच्छिद्येतेत्यर्थः । तत उद्रातृप्रतिहर्तापौर्वापर्येणापच्छेद-
 द्वये सति अनुल्यबलवत्त्वादक्षिणसर्वस्वदक्षिणयोश्च विरोधाद्विकल्पसमुच्चययो-
 रसंभवात् किं पूर्वं बलवत् ? अथोत्तरम् ? इति संशये मुख्यत्वात् श्रुति-
 लिङ्गादिवत् पूर्वबलीयस्त्वे प्राप्ते प्रत्याह—“पौर्वापर्यं पूर्वदौर्बल्यं प्रकृति-
 बत्” इति । श्रुतिलिङ्गादिषु पूर्वं शीघ्रभावित्वात् प्राप्तं सत् अप्राप्तमेव
 परं बाधते; तेन तत्र पौर्वापर्यमेव नास्ति, परस्यानुत्पत्तेः । इह तु परमपि
 प्रत्यक्षश्रुतिप्राप्तम्; अतः पौर्वापर्यं नैमित्तिकद्वयस्य पूर्वस्य दौर्बल्यम्,
 पूर्वमनुपमृष्ट परस्यानुत्पत्तेः; अतस्तदेव बाध्यते, प्रकृतिवत्; यथा
 प्राकृताः कुशा विकृतावतिदेशप्रमत्ताः प्रत्यक्षश्रुतैः शरैरपोद्यन्ते तद्वदित्यर्थः ।
 एतदेव मद्भवाक्यात् दृश्यते—पूर्वाबाधेनेति । ननु पौर्वापर्यं भवतु पूर्व-
 दौर्बल्यम्; इह तु तदेव नास्ति, प्रत्यक्षाम्नाययोरनिर्देषप्राथम्यादित्याश-
 ङ्क्याह—तथा हीने । सर्वस्य जन्तोः प्रत्यक्षादिनिबन्धनो विभक्तस्य
 भिन्नस्य वस्तुः परिच्छेदो निसर्गजो जन्ममात्रसिद्ध इति भेदप्रत्ययस्य
 पूर्वत्वमुक्तम्; नायं विभक्तवस्तुत्वपरिच्छेदस्तत्त्वतः; किंतु मायामात्रमिति
 शोतापर्यं किलशब्दः । अद्वैतावगमस्तु विभक्तपदपदार्थवस्तुप्रत्यक्षपरि-
 च्छेदोपेक्षः; अत एव तत्पूर्वकः, अत एवानिसर्गजोऽजन्ममात्रसिद्धः, अत
 एवागन्तुरुत्तरकालभावी कस्यचिदेव जनकादेर्भवति न सर्वजन्तोरिति अद्वै-
 तावगमस्य परत्वमुक्तम् । एवं द्वैताद्वैतज्ञानयोः पौर्वापर्यमुक्त्वा पूर्वस्य
 बाध्यत्वमाह—स इति । आम्नायबलवच्चे हेत्वन्तरमाह—इतश्चेति;
 आम्नायो बलवानित्यनुवर्तते । कुत इत्याह—संभवदिनि; संभवन्तो
 विचित्रा नानामूलास्तिमिरादयो विभ्रमहेतवो येषु ते तयोक्ताः । विगलिताः

यस्य संभवदोषेभ्यः प्रत्यक्षप्रदिभ्यो बलीयस्त्वं युक्तमित्यर्थः । नैकरूपः
 सर्वत्र भ्रमे भ्रमहेतुः, अपितु विचित्रः; तेनेन्द्रियादिदोषात्संभवेऽपि दोषा-
 न्तरं प्रपञ्चज्ञाने कल्पयिष्याम इति सूचनार्थं विचित्रग्रहणम् । तत्राम्नायस्य
 विगतदोषाशङ्कत्वे हेतुमाह—पुरुषेति । निर्दोषाग्नायबलादेव प्रत्यक्षादिषु
 दोषरूपनेति पश्चादुक्तमप्याग्नायनिर्दोषत्वं पूर्वमुपपादितम् । पुरुषाश्रयो
 हि शब्दे सर्वो दोषः; स तदभावे कथमाम्नाये संभवेदित्यर्थः । ननु
 प्रत्यक्षादिष्वपि दोषा न दृष्टाः; येषु दृष्टाः न तानि प्रत्यक्षादीनि, किंतु
 तदाभासाः; न चान्यत्र दृष्टानामन्यत्र प्रमाणं विना कल्पनोचिता, अति-
 प्रसङ्गान्; अतस्तेष्वनुपलभ्यमानविभ्रमहेतुदोषरूपनाथो किं प्रमाणमित्या-
 शङ्क्य प्रमाणमाह—शक्यो हीति । इत एव निर्दोषत्वसिद्धप्रामाण्याद-
 द्वैताम्नायात् द्वैतग्राहिषु प्रत्यक्षादिषु दोषसंभावनानिश्चयौ शक्यवित्यर्थः ।
 ननु तिमिरादयो लोके दोषाः प्रसिद्धाः; ते च प्रत्यक्षादिषु योग्यानुप-
 लब्धिवारिताः कथमाम्नायादपि कल्पयितुं शक्या इत्याशङ्क्योक्तम्—
अनादिरिति । उक्तमिदम्—न हि सर्वत्रैकरूप एव दोषो भवतीति; तेन
 तिमिराद्यसंभवेऽपि अविद्यासंस्काराख्यं दोषान्तरं कल्पयिष्याम इति भावः ।
 अविद्यासंस्काराख्यदोषात्पत्तेः प्राक् निर्दोषस्य प्रत्यक्षादेराम्नायेन सद्वृत्त्य-
 बलत्वं प्राप्तमित्याशङ्क्य विशिनष्टि—अनादिरिति । दार्ढ्यसूचनार्थं वा—
 द्वैतदर्शनम्, अविद्यासंस्कारः, ततः पुनर्द्वैतदर्शनमित्येवमनादिनाविद्यासं-
 स्काराख्यदोषानुबद्धत्वात् नित्यमाम्नायात् प्रत्यक्षादेर्दुर्बलत्वमिति भावः ।
 अविद्यैव वा संस्कारः; संस्क्रियते तथा आत्मा अतिशयमिवापद्यत इति
 कृत्वा अविद्यावासना वा अविद्यासंस्कारः । निश्चय एवात्राभिमतः;
 संभावना तु दोषसंभावनामात्रेणापि यावत्प्रत्यक्षादीन्यसंभावितदोषादाम्नायात्
 दुर्बलानि, किमुन निश्चितदोषाणीति प्रौढवादेनोक्ता । संभावितस्य
 च साध्यत्वात् संभावनाक्रमेण निश्चय एवोक्तः । तदुक्तम्—
 “संभावितः प्रतिज्ञायाम् पक्षः साध्येत हेतुना” इति । क पुनराम्नायात्
 तिमिरव्यतिरिक्तस्यानादेरविद्यासंस्कारस्य विभ्रमहेतुत्वं प्रतिद्धम्, येनात्र

कल्पित इत्याशङ्क्याह—देहेति । देहे 'अहम्' इत्यात्मज्ञानं देहात्माभि-
मानः ; तत्र यथा देहातिरिक्तात्मावबोधकादाभ्रायादनादिरविद्यासंस्कार एव
जन्मानि जन्मानि देहात्मविभ्रमहेतुस्तथेहापीत्यर्थः । ननु 'यम शरीरम्' इति
व्यतिरेकप्रत्ययात् देहात्माभिमाने विभ्रमहेतुः श्लघः ; नाम्नायात् । मैवम् ;
'ममात्मा' इत्यव्यतिरेकेऽपि व्यतिरेकप्रत्ययदर्शनात् नायमैकान्तिको हेतुः ।
अत आम्नायादेव देहात्माभिमानेऽनादिरविद्यासंस्कारो विभ्रमहेतुः श्लघ इति
सूक्तम् । अविद्यासंस्कारभ्रमहेतुत्वमात्रदृष्टान्तोऽयम् । इत्यत्रता च कथं
सर्वजनीनः प्रपञ्चप्रत्ययो भ्रम इत्यपि निरस्तम् ; सर्वजनीनोऽपि हि
देहात्मप्रत्ययो विभ्रमो दृष्ट इति । किमिति पुनरात्मनायात् प्रत्यक्षादिषु
विभ्रमहेतुदोषः कल्पते, न तु प्रत्यक्षादिष्वेव भाष्य एवेत्याशङ्क्याह—न
त्वैवमिति । न हि स्वभावतः शब्दो दुष्टः ; किंतु पुरुषदोषेण ; तेनाम्नाये
निराश्रयस्य दोषस्य शङ्कापि कर्तुमशक्या, दूरतस्तु निश्चय इत्यर्थः । शङ्कायां
तु दोषमाह—सत्यामिति । सत्यां च दोषशङ्कायामात्मनायः प्रमाणमेव न
स्यादित्यर्थः । नन्वेवं प्रत्यक्षादयोऽपि सदोषाः कथं प्रमाणम् ? अस्ति च
तेषु लोके 'प्रमाणम्' इति असिद्धिरित्याशङ्क्याह—प्रत्यक्षादीनां त्विति ।
तुशब्दो विशेषप्रदर्शनार्थः । इदमुक्तं भवति—द्विविधं प्रामाण्यं तत्त्वावेदन-
लक्षणं व्यवहाराविषयप्रदलक्षणं च । तत्र दोषवत्त्वे प्रत्यक्षादीनामपि तत्त्वा-
वेदनलक्षणं प्रामाण्यं सत्यं नास्त्येव ; व्यावहारिकं त्वस्ति ; अतो न
प्रसिद्धिहानिरिति । ननु दोषवत्त्वेन रजताविभ्रमवत् व्यावहारिकमपि प्रा-
माण्यं अयमित्याशङ्क्याह—अविद्येति । दोषनिवृत्तौ हि व्यवहारसंबन्धो
भवति । अयं त्वविद्यादिसंस्कारोऽनादित्वात् स्थिरः पूर्ववत् व्यवहारेऽप्यनु-
व्रते । तेन व्यवहारविपर्ययाभावात् प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकं प्रामाण्यं
घटत इत्यर्थः । ननु दोषवत्त्वेऽपि चेत् व्यावहारिकं प्रामाण्यम्, अप्रा-
माण्यं तर्हि क्व भविष्यति ? अस्ति च रजतादिभ्रमेषु तत्रसिद्धिरित्या-
शङ्क्याह—यत्र चेति । तेन प्रत्यक्षादेः रजतभ्रमस्य च दोषवत्त्वाविशेषे-
ऽपि लौकिकप्रमाणप्रमाणविषेको घटत इति भावः । ननु दोषवतामपि
चेत् प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यम्, तर्हि शब्देऽपि दोषवति तथैव भविष्यति ;

अतः 'सत्यां वा प्रमाणमेव न स्यात्' इति यदुक्तं तदयुक्तमित्याशङ्क्य
तदुपपादयति—शब्दे त्विति । तुशब्दः प्रत्यक्षादिभ्यो विशेषमाह ।
संभावितदोषेऽपि यावत् शब्दे नोभयविधं प्रामाण्यम्, किमुत निश्चितदोषे
इति संभावितग्रहणम् । ननु दोषवति शब्दे तच्चावेदनलक्षणं प्रामाण्यं मा
भवतु, व्यावहारिकं तु प्रत्यक्षादिवत् किमिति न भवतीत्याशङ्क्याह—
अदृष्टार्थत्वादिति । अदृष्टोऽर्थो विषयो यस्मैति विग्रहः । प्रत्यक्षादिषु
व्यवहारविपर्ययादर्शनात् व्यावहारिकं प्रामाण्यं युक्तम्; आशङ्क्य
त्वदृष्टार्थत्वात् न तद्व्यवहाराविपर्ययज्ञानमस्ति; अतो न तस्य व्यावहारिक-
मपि प्रामाण्यमित्यर्थः । इतश्च सदोषस्य शब्दस्य न व्यवहाराविसंवादलक्षणं
प्रामाण्यमित्याह—दोषेभ्य इति । ज्ञानकारणदोषिभ्यो व्यवहाराविसंवादि
ज्ञानमन्यत्र रजतभ्रमादिषु दृष्टम्; अतश्च शब्देऽपि चेत् दोषाः स्युः,
तेऽपि व्यवहाराविसंवादिज्ञानहेतवः दोषत्वात् तिमिरादिवदिति सामान्यतो
दृष्टेन व्यवहाराविसंवादिज्ञानहेतवः कल्प्येरन्; ततश्च कुतो व्यवहारावि-
संवादलक्षणं प्रामाण्यमित्यर्थः । ननु चेत् तर्हि प्रत्यक्षादिदोषा अपि धर्मिणो
व्यवहाराविसंवादिज्ञानहेतवः दोषत्वात् इन्द्रियादिदोषवदिति तेऽपि व्यवहार-
विसंवादिज्ञानहेतवः कल्प्येरन्, ततश्च प्रत्यक्षादीनामपि दोषवत्त्वे व्यवहारा-
विसंवादलक्षणं प्रामाण्यं न स्यात्, विरोधादित्याशङ्क्याह—प्रत्यक्षादीनां
त्विति । तुशब्दः शब्दाद्विशेषमाह; प्रत्यक्षादीनां तु व्यवहारे संवादो
दृश्यते; अतः प्रत्यक्षाविरोधात् नास्मादनुमानात् तेषु व्यवहाराविसंवादिज्ञान-
हेतुदोषः कल्प्येत कल्पयितुम् । एवं हि स कल्प्येत यदि तेषु व्यवहारे
विसंवादः स्यात्, स तु नास्तीत्युक्तम् । अतः सत्यपि दोषे प्रत्यक्षादीनां
व्यावहारिकं प्रामाण्यं न विरुध्यते इति भावः । यदि प्रत्यक्षादिषु व्यव-
हाराविसंवादहेतुदोषा न कल्प्यन्ते, कीदृशस्तर्हि, कुतश्च स तादृशः कल्प्यते—
इत्यपेक्षायाम्, यादृशोऽसौ यतः स तादृशः कल्प्यते तदुभयमाह—तत्त्वदर्श-
नस्य त्विति । "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिवेदान्ताज्जग्यमानस्याद्वैततत्त्व-
ज्ञानस्य प्रत्यक्षादिप्रमेयद्वैतप्रतिपक्षत्वात् तद्वाचकत्वात् प्रत्यक्षादिप्रमेयद्वैतस्य
यत् तत्त्वं पारमाथिकं तत्प्रतिषातमात्रहेतुरेवानादिरविद्यानुबन्धः कल्प्यते, न

व्यवहारप्रतिघातहेतुस्तिमिरादिरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—न हि प्रत्यक्षादिषु प्रमाणान्तरगम्यो दोषः ; किं स्वान्नायबलात् कल्प्यः । अतस्तदनुसारेणैव स कल्पनामर्हति । आन्नायश्राद्धैतं दर्शयन् प्रत्यक्षादिप्रमेयद्वैतमात्रप्रतिपक्षो न व्यवहारं स्पष्टयति । तेन तदनुसारेण दोषः कल्प्यमानोऽनुतद्वैतज्ञानजननसमर्थोऽविद्यासंस्कार एव कल्प्यते, न व्यवहारविसंवादिज्ञानजननसमर्थस्तिमिरादिरिति । अतो दोषवच्चेऽपि प्रत्यक्षादिषु व्यवहारेऽपि विसंवादलक्षणं प्रामाण्यं देहात्माभिमानवत् न विरुध्यते इत्युपसंहरति—तत इति । शब्दस्य च सदोषस्य प्रामाण्यं न स्यादिति यदुक्तं तदप्युपसंहरति—शब्दस्त्विति । तत्रैव पूर्वोक्तां युक्तिमपि स्मारयति—इत्येते हीति । तच्च प्रतिघातस्य चेत्यत्र 'शङ्कितत्वात्' इत्यनुषज्यते । इदानीं पूर्वप्रकृतं प्रत्यक्षादिविरोधे शब्दस्य बलीयस्त्वमुपसंहरति—तस्मादिति । दो हि प्रत्यक्षादिविरोधे सत्यान्नायस्याप्रामाण्यमाह स नियतमविरोधे सत्यदोषत्वेन तस्य प्रामाण्यमभ्युपगच्छति; तथा सति निर्दोषत्वात्प्रामाण्यस्य प्रागुक्तयुक्तिकल्पितदोषेभ्यः प्रत्यक्षादिभ्यो बलवत्त्वं युक्तमित्यर्थः ।

इदानीं प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वादान्नायस्तेभ्यो दुर्बल इति यदुक्तं तदनुभाषते—यश्चित् । तत्र रूपणमाह—तत्रेति । सत्यं शब्दस्य प्रत्यक्षादिविषयापेक्षास्ति; न तु सा प्रमितौ स्वार्थपरिच्छेदे, किंतु स्वरूपसिद्धावित्यर्थः । एतदेव ज्ञेयमिति—अन्येति । यदि तु प्रमितौ शब्दस्य प्रत्यक्षाद्यपेक्षा स्यात् तदा अनपेक्षालक्षणत्वात् प्रामाण्यस्य शब्दः प्रमाणमेव न स्यादित्यर्थः । यद्वा यदि स्वरूपसिद्धौ शब्दः प्रत्यक्षादि नापेक्षते, ततोऽनवबुद्धः प्रामाण्यमकुर्वन् प्रमाणमेव न स्यादित्यर्थः । यदि नाम प्रमितावनपेक्षाः शब्दः, ततः किमित्याह—तथा चेति । कार्ये प्रमितिलक्षणे शब्दस्य प्रत्यक्षाद्यनपेक्षत्वात् न शब्दः प्रत्यक्षादिभ्यो हीयते, प्रामाण्याविशेषादित्यर्थः । ननु कार्येऽनपेक्षोऽपि शब्दः स्वरूपसिद्धौ प्रत्यक्षाद्यपेक्षते, न तु प्रत्यक्षादि शब्दम्; अतः किमिति तेभ्यो न हीयत इत्याशाङ्क्याह—प्रत्यक्षादयोऽपीति । स्वरूपसिद्धौ सापेक्षत्वं प्रत्यक्षादिष्वपीन्द्रियाद्यपेक्षत्वावस्ति; न च तदप्रामाण्यमावहति; यतः कार्ये सापेक्षत्वं सामर्थ्यमप्यकूटं

करोति ; अपकृष्टसामर्थ्यं चोत्कृष्टसामर्थ्येन बाधितमप्रमाणीभवति । तेन न सापेक्षत्वमात्रमप्रामाण्यहेतुः, अपि तु कार्ये सापेक्षत्वम् ; तच्च शब्दस्यापि नास्ति ; अतो न शब्दस्याप्रामाण्यमित्यभिप्रायः ।

इदानीं प्रत्यक्षाद्यधीनत्वादान्नायस्वरूपसिद्धेरवश्यमान्नायस्वरूपसिद्धये तेषां प्रामाण्यमनुमन्तव्यम्, अतश्चान्नायविरोधे तेषामेव बलवत्त्वमुत्तमिति तदनुभाषते—यच्चिवति । एवमनुभाष्य दूषयति—को वेति । सत्यमेषां प्रामाण्यमनुमन्तव्यम्, किंतु देहात्मज्ञानघट व्यवहाराविसंबन्धप्रमाणम्, न तच्चावेदनलक्षणमित्यर्थः । कः पुनर्विशेषहेतुः ? येन व्यावहारिकमेव प्रामाण्यमनुमन्यते, न तु तच्चावेदनलक्षणमित्याशङ्क्य विशेषहेतुमाह—व्यावहारिकेति । व्यावहारिकप्रामाण्यपेतेभ्यः प्रत्यक्षेभ्यः सिद्धादान्नायादिति व्यवहाराविसंबन्धस्यान्नायसिद्ध्यनुगुणत्वेनाविरोधमित्येवाध्यत्वे हेतुः, तद्विरोधादिति च तच्चदर्शनश्रुत्या बाध्यत्वे । अनेभेदमुक्तं भवति—प्रत्यक्षादिषु तच्चदर्शनबाध्यत्वात्त्रैषां तच्चावेदनलक्षणप्रामाण्यमान्नायेनानुमन्यते ; व्यावहारिकं तु स्नानुगुणत्वादबाध्यम्, अतोऽनुमन्यत इति विशेषः । नन्विदमन्नायग्राहिणी प्रत्यक्षादिप्रतिपत्तिरुपायत्वादान्नायजन्यया न च्चप्रतिपत्त्यापेक्षिता । यद्वलेन यत्सिद्धिः उत्ततो बलवत्तरमुचितम् ; तदुक्तम्—“यद्वलेनैव यत्सिद्धिः कथं तद्वत्तरम्” इति । ततश्च प्रत्यक्षादिप्रतिपत्तिभ्यः कथमन्नायजन्यया तच्चप्रतीतेर्बलीयस्त्वम् ? कथं च तद्बाधकत्वम् ? विरोधे हि बाध्यबाधकभावो भवति ; न चोपायोपेययोः सोऽस्ति, अन्यथोपायोपेयभाव एव न स्यात् ; तदुक्तम्—“न चात्महेतुमेवासौ सिद्धा बाधितुमर्हति” इत्येतत् व्यभिचारदर्शनेन दूषयति—दृष्टं चेति । पूर्वस्याः प्रतिपत्तेरिति पक्षी ; परस्या इति षष्ठी । तदुदाहरति—यथेति । वनस्पतिप्रतिपत्तेरिति ; बलवत्त्वमित्यनुषज्यते । ननु हेतुत्वेनापेक्षितायाः पूर्वप्रतिपत्तितः परप्रतिपत्तेर्बलवत्त्वमुदाहर्तव्यम् । न चेह वनस्पतिप्रतिपत्त्या हस्तिप्रतिपत्तयो हेतुत्वेनापेक्षिता इति प्रमाणमस्ति । अतः प्रकृतानुसूच्यमुदाहरणमित्याशङ्क्य प्रकृततुल्यत्वमुदाहरणे तावत्प्रतिजानीते—अपेक्षिता हीति । हस्तिप्रतिपत्तय इति ; बद्धीनां तासां हेतुत्वम्, नैकस्या इति दर्शयति । यय

चैतत्तथा वक्ष्यामः । नन्विन्द्रियसंनिकर्षानन्तरभावात् तज्जन्मैव वनस्पति-
 बुद्धिः, न हस्तिबुद्धिजन्या ; ततः कथं तदपेक्षा सेत्युच्यत इत्याशङ्क्याह—
 न तस्या इति ; वनस्पतिबुद्धेरित्यर्थः । कुत इत्याह—आपात इति ।
 यदीन्द्रियसंनिकर्षमात्रात् वनस्पतिबुद्धेर्जन्म स्यात्, आपाते प्रथममेव स्यात् ;
 न च भवति ; अतो नेन्द्रियसंनिकर्षमात्रात् तस्या जन्म, किंतु हस्तिबुद्धि-
 रपि हेतुत्वेनापेक्षितेति भावः । ननु मा भवतु केवलादिन्द्रियसंनिकर्षात्
 तस्या जन्म, देशविशेषसहितात् भविष्यति ; तथापि किमिति हस्तिबुद्धिर्हेतुत्वे-
 नापेक्ष्यत इत्याशङ्क्याह—न च देशेति । तस्या जन्म ननु वर्तते । कुत
 इत्याह—तद्देशस्येति । यत्र दूरस्थस्य प्रथममपानं वनस्पतिज्ञानं पश्चात्
 समीपमुपसर्पतो भवति तत्र स्यादेवम् ; यत्र तु तद्देशस्थस्यैव जायते तत्र
 न देशविशेषात् तस्या जन्मेत्यर्थः । स एव देशो यस्य पुंसः स तथोक्तः ;
 यत्र देशे वनस्पतिज्ञानमापातोत्पन्नं तं 'सत्' इति परामृशति । यस्माद्धस्ति-
 बुद्धिभ्यः प्राक् केवलात् देशविशेषसहिताच्चेन्द्रियसंयोगात् वनस्पतिबुद्धिर्न
 भवति, हस्तिबुद्ध्यनन्तरं च भवति, तस्मादन्यव्यतिरेकाभ्यां हस्ति-
 बुद्धिसहितादिन्द्रियसंयोगात् तत्र भवतीति निश्चीयत इति सिद्धं हस्तिबुद्धी-
 नामुपायत्वमित्युपसंहृत्य—तस्मादिति । प्राच्यः पूर्वभावी विपर्यासो भ्रान्ति-
 ज्ञानं तत्रानुगता हस्तिनमेव पुनः पुनः गृह्णती मतिस्तन्तविः बुद्धिमाला
 तज्जः संस्कारः स एव सचिवः सहकारी यस्येन्द्रियसंयोगस्य तत्कारिता
 सा वनस्पतिबुद्धिरित्यर्थः । यदा हि भ्रान्त्या हस्तिनं दृष्ट्वा आश्चर्यादिना
 प्रणिहितमनसः कस्यचित् तमेव हस्तिनं तेन तेन विशेषेण पुनः पुनः
 पश्चान्नो हस्तिविलक्षणविशेषप्रबोधमुखेनानभिसंहितमेव वनस्पतितत्त्वज्ञानमुदेति
 तदास्ति हस्तिनः पुनः पुनर्दर्शनस्य मतिसंततिनाम्नो वनस्पतितत्त्वज्ञाने निमित्त-
 त्वम् ; तथाहि—मिथ्याहस्तिनं सकृत् ज्ञात्वा तमुपेक्ष्य त्रिषयान्तरसंचारिणो
 न तत्र तत्त्वज्ञानमुदेति । ननु मनःप्रणिधानमेवात्र तत्त्वज्ञाननिमित्तम् ; एवं
 तर्हि न तत्त्वज्ञानमभिसन्धाय कृतम् ; अपि तु हस्तिनमेव पुनः पुनर्ज्ञातुम् ।
 नन्वन्यार्थमपि प्रणिहितं मनोऽन्यत् ज्ञापयिष्यति, यथा घटाद्योन्मीलितं चक्षुः
 पटम् ; न तर्हि घटपटज्ञानवत् युगपदेकत्र हस्तिज्ञानवनस्पतिज्ञाने संभवतः,
 विरोधात् । अतो मनः प्रणिहितं तत्त्वज्ञानं कुर्वदपि हस्तिज्ञानसंततिपुरः-

समेव करोतीति सिद्धं हस्तिज्ञानसंततेरपि तच्चज्ञाननिमित्तत्वम् । ननु हस्तिधर्मविलक्षणधर्मज्ञानात् तच्चज्ञानं भवति ; अतस्तदेव तस्य निमित्तम् । सत्यम् ; तदेव तु तेन तेन विशेषेण पुनः पुनर्हस्तिनं निपुणतरमवलोकयतो भवति ; न तु सकृन् तं ज्ञात्वोपेक्ष्य विषयान्तरसंचारिण इत्युक्तम् । तेन न विलक्षणधर्मज्ञानं हस्तिज्ञानसंततेरवान्तरव्यापारोऽपि हेतुत्वं व्याह्नितं, सर्वकारकाणामहेतुत्वप्रसङ्गात् ; तदुक्तम्—“ स्वव्यापारव्यवाये हि सर्वस्मिन्नेव कारके ” इति । तस्मात् सर्वमनाकुलम् । अत्रैवोदाहरणान्तरमाह—
एवमिति ; एकत्वादिसंख्याबुद्ध्यः उपायाः यासामिति चिप्रहः । विश्वत्यादि-
 बुद्धीनां च बलवच्चमेकत्वादिसंख्याबुद्धीनामवच्छेदकत्वमभिभूय द्रव्यावच्छेद-
 कत्वेन स्वव्यवहारप्रवर्तकत्वात् द्रष्टव्यम् । एवच्छेदकत्वं नाम संख्यायाः
 स्वरूपं तदभावे महासंख्यायामवान्तरसंख्या स्वरूपविरोहात् मिथ्यैव ;
 तदुक्तम्—“ पूर्व पूर्व मिथ्या ” इति ।

एवं स्थिते संप्रति प्रसङ्गात् बोध्यान्तरमपि निरस्यति—एवं चेति ।
 एवमित्यनन्तराक्तं हस्तिवनस्पत्युपदिन्यायं परामृशति । यदेके वर्णयन्ति तद-
 पास्तमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः ; यद्वर्णयन्ति तदाह—स्वयमेवेति । कथमि-
 त्याह—नाभेद इति । कुत इत्याह—भेदोपाया इति ; न हि प्रमात्रादि-
 भेदमन्तरेणाभेदस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्यर्थः । तत्र को दोष इत्याह—तत्रेति ।
 अद्वैतं स्वप्रतिपत्तिं प्रमात्रादिद्वैतमाक्षिपति ; न च द्वैताद्वैते संभवतः ; अतः
 परस्परं व्याघात इत्यर्थः । कथं पुनरेतदपास्तमित्याह—यत इति । हेतु-
 माह—मिथ्येति । अत्र च हस्तिज्ञानान्येवोदाहरणानि । कथमत्यन्तातत्त्वं भेद-
 स्वरूपस्यत्वमिति चेदत आह—व्यावहारिकमिति । एवं प्रत्यक्षादिविरोधे शब्दस्य
 बलवच्चामिति स्थितम् । इतिः समाप्तौ ।

यदपरमुक्तं दृष्टव्यमिचारित्वाच्छब्दस्येति तद्वृथयति—व्यभिचा-
 रेति । शब्दस्य स्वयमदुष्टस्यापि दुष्टतरोच्चार्यत्वमेव दोषः, दोषाणां कार्य-
 विपर्ययकारिणां वैचित्र्यादिति भावः । अथादुष्टहेतुजन्यस्य प्रत्यक्षस्या-
 व्यभिचारित्वमुच्यते, तच्छब्दस्यापि समानमित्याह—इतरयोरिति ।

यच्च प्रत्यक्षादिवलवच्चेऽनवकाशत्वं कारणमुक्तं तदपि दूषयति—
 तथेति । शाब्दप्रत्यक्षयोः समानमित्यनुवर्तते । समानत्वमाह—यदीति ।
 वेदान्तार्थत्वेन प्रसिद्धोऽर्थस्तस्यावकाशो वाच्यः, नान्यो हिंसानिषेधविधे-
 रिवानवकाशयज्ञियहिंसाविधिबाध्यस्य बाह्यहिंसा । स च मुख्यो वा गौणो
 वा ; न तूभौ, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तद्यदि मुख्यो वेदान्तार्थः प्रसिद्धः,
 ततो गौणाविवक्षितार्थेते न स्त एव ; कथमवकाशः ? अतोऽवकाशत्व-
 माम्नायस्यापि समानमित्यर्थः । अथ सत्येव द्वये जात्याद्यात्मनोपचारिकमे-
 कत्वं वेदान्तानामर्थः स्यात्, अविवक्षितार्थता वा जपोपयोगनामित्युच्यते,
 ततो द्वये सति तद्विषयैः प्रत्यक्षादिभिः जात्याद्यात्मनोपचारिकैकत्ववाचिनां
 अपार्यानां वा वेदान्तानां विरोध एव नास्ति विभिन्नविषयत्वादाविषयत्वाद्वा ;
 तत्र बलाबलचिन्तैव नावतरति ; विरोधे हि सा भवति । तस्यां च सत्या-
 मेकस्य सावकाशत्वेन दीर्घत्वम् तदा मन्त्रेण कुतस्तदित्याह—अथेति ।
 पक्षद्वयेऽपि दूषणान्तरमाह—कथमिति । तुल्यकक्षयोऽर्थोऽवकाशो भवति ।
 न च मुख्येन गौणस्य तुल्यकक्षत्वम्, गौणमुख्यन्यायविरोधाच्चेति भावः ।
 तथा वाच्यमर्थं प्रति वाच्यत्वेन शाब्दस्य शेषभावः अङ्गत्वम् औत्पत्तिकं
 स्वाभाविकं “दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्” “अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः”
 इति न्यायसिद्धम् ; तदा कथमविवक्षितार्थता स्यादित्यर्थः । अथोच्यते
 यत्र प्रमाणान्तराविरोधः, तत्र मुख्यमर्थमुख्यद्वयोपचरितार्थत्वमविवक्षितार्थत्वं
 वा न स्यात् ; इह तु भेदग्राहिन्यक्षादिप्रमाणान्तरैरद्वयाम्नायस्य विरोधात्
 मुख्यार्थासंभवे किमिति तयोरन्यतरन्न स्यात् ; तदेतदाशङ्कयति—प्रमाणान्त-
रेति । तद्दूषयति—वार्तामिति ; वार्तागतमेतत्, असारं वेत्यर्थः । असार-
 त्वमाह—नति । स्वतः प्रामाण्यस्य स्थितत्वादिति भावः । मुख्यार्थपरता-
 स्वभावत्वं स्वरसम् । प्रमाणान्तरानपेक्षप्रामाण्यस्य स्वरसात्यागे हेतुमाह—तदिति ।
 प्रमाणान्तरापेक्षत्वं प्रमाणान्तरानुगुणतया वृत्तौ हेतुः हि यत इत्यर्थः ।
 व्यतिरेकमाह—निरपेक्षस्येति । प्रमाणान्तरनिरपेक्षस्य तु प्रमाणस्य स्वार्थ-
 हानुमादातुं वा विरुद्धत्वाविरुद्धत्वाभ्यां प्रमाणान्तरानुसरणे को हेतुः ? न कश्चि-
 दित्यर्थः । ननु लोके ‘अग्निर्माणवकः’ इत्यादौ प्रमाणान्तरानुगुणतया शब्दस्य

प्रवृत्तिर्दृष्टा; अतोऽत्रापि तथैव भवितुं युक्तमित्याह च तद्वैषम्यमाह—
 लौकिका इति । लौकिकास्तु शब्दाः प्रमाणान्तरदृष्टेऽर्थे प्रयुज्यन्ते . तेन
 ते प्रमाणान्तरापेक्षमर्थमभिदधतीति हेतोर्युक्ता तेषां प्रमाणान्तरानुसारिणी वृत्ति-
 रित्यर्थः । व्यतिरेकमाह—तुल्ये त्विति । प्रत्यक्षाग्नाययोः प्रमाणान्तरा-
 नपेक्षत्वे तुल्ये तद्विपर्ययः किं न भवति ? प्रत्यक्षादीन्येवान्नायानुगुणतया
 किमिति न नीयन्त इत्यर्थः । विरुद्धाव्यभिचारिहेतुद्वयवदन्योन्यव्याघाताद-
 प्रामाण्यमेव चोभयोरपि किमिति न स्यात् ! “ पौर्वापर्ये पूर्वविलयम् ”
 इति न्यायेन रजतज्ञानस्यैव शुक्तिज्ञानेन पूर्वस्य प्रत्यक्षादेराग्नायेन बाधः
 किमिति न स्यादित्यर्थः । अन्त्य एवात्र पक्षः सिद्धान्तेऽभिप्रेतः; पूर्वं
 तु सर्वथा प्रत्यक्षाद्यनुगुणतयाग्नायस्य वृत्तिर्न प्राप्तवित्येवंपरौ प्रौढिवादि-
 तयोक्ताविति मन्तव्यम् । दृष्टान्तमेव द्रढयति—न खल्विति । खल्वशब्दः
 प्रसिद्धिद्योतनार्थः । प्रसिद्धमेव तद्भजतज्ञाने कपूर्वविरोधादुत्तरमविषयमन्य-
 विषयं वा न कल्प्यते, किंतु पूर्वस्यैव बाधेन, तथेहापि भवितुमर्हतीति भावः ।
 अविषयमित्याग्नायस्याविवक्षितार्थत्वपक्षसामर्थ्यमुक्तम् । ननु प्रमाणान्तर-
 विरोधेऽपि चेन्मुख्यमर्थं शब्दो न जहाति, कथं तर्हि “ आपो वै शान्ताः ”
 इत्यादिषु गुणवादः ? न अत्र प्रमाणान्तरविरोधादन्यत् गुणवादे निबन्धन-
 मस्ति; तदेतदाह चक्रेयति—कथमिति । सिद्धान्ती त्वाह—यत्रेति । यद्वाक्यं
 यावत्प्रमाणं तस्य तावता यत्र श्रौतैरभिधेयभूतैर्मुख्यैरर्थैरन्योन्यमनन्वयात् अर्थो
 वाक्यार्थाभूतो विषया न निष्पद्यते, तत्र द्वितीयस्या अपि वृत्तेर्लोकैः शब्दानां
 वृत्तिदर्शनात् एषा शब्दस्य प्रमाणस्य विषयत्वात् आश्रीयते; यथा
 “ वेतसशारावाक्यमिच्छां विकर्षति ” इति वेतसशारावाक्ये विषयीयते;
 “ आपो वै शान्ताः ” इति चापः स्तूयन्ते; तत्र विधित्स्तुत्योर्भिन्नविष-
 यत्वेन परस्परमनन्वयात् वाक्यार्थासिद्धौ, असत्यपि प्रमाणान्तरविरोधे श्रुता-
 मपां स्तुतिमुल्लङ्घयामिन्नस्तुत्या अभिजातः स्तुतो जवतीति वेतसशारावा-
 क्यस्तुतिपरत्वमेवाश्रीयते । एतदुक्तं भवति—न वेदे प्रमाणान्तरविरोधो ग्रीण-
 त्वहेतुः, किंतु मुख्यार्थत्वे प्रमाणविषयसिद्धावनुपपत्तिः । ननु विधित्स्तुत्योरेक-
 विषयत्वमन्यत्र प्रतीतम्; अतस्तयोर्भिन्नविषयत्वेऽस्त्येवात्रापि प्रतीतिविरोधः ।

सत्यम्; वाक्यार्थानिष्पत्तौ तु स हेतुः; नापां श्रुतशान्तापरत्वोत्सर्गे; तदुत्सर्गस्तु वाक्यार्थानिष्पत्तिहेतुक एव । ननु “आदित्यो यूयः” इत्यादौ प्रमाणान्तरविरोधादेव गौणत्वम्; विरुध्यते हि प्रमाणान्तर-
 णानुपलब्ध्या यूयस्यादित्यता । न हि तत्रापि प्रमाणान्तरविरोधो गौणतायां हेतुः; अपि तु प्रमाणार्थानिष्पत्तिरेव । सा हि वेत-
 सशास्त्रादौ दृष्टशक्तिरव्यभिचारिणी च । यूयस्यादित्यतायाः पशुनियोजन-
 वाक्यार्थेऽनन्वयात् प्रमाणार्थानिष्पत्तिरस्येव । व्यभिचारी तु प्रमाणान्तर-
 विरोधः, वेतसशास्त्रादावसत्यपि तस्मिन् गौणताश्रयणतः; अव्यभिचारि च
 कारणमुचितम् । तस्माच्छ्रुतादावपि प्रमाणार्थानिष्पत्तिरेव गौणतानिमित्तमिति
 स्थितम् । द्वितीयस्या वृत्तेरिति पञ्चम्यौ । वेदस्मृते तु तथा नास्तीति न
 गौणत्वमित्यभिप्रायेण व्यतिरेकमाह—यत्र विवृति । अपावर्तन्ने; स्वरसा-
 न्निवर्तन्त इत्यर्थः । अत्रैव प्रागुक्तां वृत्तिं स्मारयति—न हीति ।

अत्रैव मतान्तरमाशङ्कयति—अथेति । एवमिति; आम्नायस्य गौणत्व-
 मित्यर्थः । उभयानुग्रहं विवृणोति—एवं हीति । आम्नायस्य गौणत्वे
 जात्याद्यात्मना भावोनामभेदः स्वतश्च भेद इति भिन्नविषयत्वेनाविरोधादु-
 भावप्यनुग्रहोत्पत्तौ स्थापनाम्; नाम्नायेन प्रत्यक्षादेरत्यन्तबाधेत्यर्थः । व्यतिरेक-
 माह—अन्यथेति । यदि पुनराम्नायो मुख्यार्थः स्यात् तदानीमद्वैतस्य
 सत्यत्वात् द्वैतमित्यर्थं प्रत्यक्षाद्यत्यन्तबाधा युक्तेति भावः । तदेतत् दूषयति—नैत-
 दिति । कुत इत्याह—प्रमाणेति; अयमर्थः—प्रमाणसामर्थ्यस्यानुसारेण
 प्रमेये क्वचिन् कल्पना भवति; यथा—ब्रीहियवनियमत्रिषिद्धयसामर्थ्यानु-
 सारेण ब्रीहियवाद्दौ प्रमेये विकल्पकल्पना; यथा च—“दर्शपूर्णमासा-
 भ्याम्” इति द्विवचनसामर्थ्यानुसारेण समुच्चयकल्पना; यथा च—उदिता-
 नुदितहोमादौ शास्त्रान्तरसामर्थ्यानुसारेण चरणभेदेन व्यवस्थाकल्पना ।
 प्रमाणस्वरूपे तु स्वरसतः स्वभावेनौत्पत्तिकया शक्त्या या मुख्यार्थ-
 सिद्धिस्तां परित्यज्य नोभयानुग्रहाय गौणत्वकल्पनायां किञ्चित्कारणमस्तीति ।
 उपसंहरति—तस्मादिति । प्रमेय इत्यनुवर्तते । परोक्तं हेतुं निराह—

नेति । इतर आह—ते एवेति । ये एव प्रत्यक्षाद्याम्नायाख्ये परस्पर-
विरुद्धे प्रमाणे ते एवोभयानुग्रहे प्रमाणम्, नापरं प्रमाणं तदर्थं प्राथ्व्यत
इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—यदीति । कुत इत्याह—प्रमाणत्वादिति ;
तस्याम्नायादेः स्वीयं यत्प्रमाणत्वं तत् एव, न त्रमाणांतरबलान्, तेना-
म्नायादिना द्वैतं प्रत्यक्षादेरर्थः गौणमद्वैतमाग्नायस्यार्थ इत्येवमर्थो व्यवस्था-
प्यते यत् इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—एवमव्यवस्थाप्यमाने प्रत्यक्षाद्याम्नायौ
प्रमाणमेव न स्याताम्, विरुद्धार्थत्वात्; प्रमाणं च तौ । अतः स्वतः-
प्रामाण्यबलेनैव विषयव्यवस्था; उभयानुग्राहत्वे ते एव प्रत्यक्षाम्नायौ
प्रमाणे प्रमाणमिति । 'तयोः' 'ताभ्याम्' इति वक्तव्ये सामान्येन न्यायो-
त्पादनार्थं 'तस्य' 'तेन' इति च सामान्याभिप्रायेणैकवचनं कृतम् ।
सिद्धान्ती त्वाह—यथेति । प्रमाणत्वेन चेत् तदर्थं व्यवस्थापयति, ततो
यथाभूतस्यार्थस्य ततोऽवगम्यमानस्य तत्प्रमाणं तथाभूत एव व्यवस्थाप्यः ;
एवं तदनुगृहीतं भवति ; अत्र तथा तथाभूतार्थत्वागे तु अर्थविपर्ययात्
बाधितमेव तत्स्यात् । एवं चाद्व्याम्नायस्याद्वयरूपार्थव्यवस्थापने सति
प्रत्यक्षादिगोचरस्य द्वयस्यासंभवात् कुत उभयानुग्रहतंभव इति भावः ।
यथाप्रतीयमानादन्वया व्यवस्थापने दोषान्तरमाह—अप्रमाणिका चेति ।
कुत इत्यत आह—तत् इति । अप्रतीयमानो ह्यर्थो व्यवस्थाप्यमानो
न ततः शब्दात् स्वरसेन प्रतीयते ; नाप्यन्यतः, प्रमाणान्तरस्याभावात् ;
अतोऽप्रमाणिकेव सार्थव्यवस्थेत्यर्थः । अत्रैव दोषमाह—इतरेतरेति ।
तमेव स्पष्टयति—प्रामाण्यादिति । स्वरससिद्धार्थाश्रयणे तु नैष दोष
इत्यतः—स्वरसेति । यदा ह्यप्रतीयमानोऽर्थः कल्प्यते, तदा प्रामाण्य-
बलेन तत्रतीतिः कल्प्या ; तत्रतीत्या च तज्जनकत्वेन प्रामाण्यमिति
इतरेतराश्रयः स्यात् । स्वरससिद्धे तु मुख्येऽर्थे गृहीते स्वरससिद्धया तत्र-
तीत्या प्रामाण्यम्, प्रामाण्यात् तत्रतीतिः, तस्याः स्वरसत एव सिद्धत्वा-
दित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ; यस्माद्विरोधे नोभयानुग्रहो
युक्तः, तस्मात्पूर्वस्य प्रत्यक्षादेराग्नायेन बाध एव प्रामाणिकः, तथा प्रतीतेः
पूर्वोपमर्देन प्रतीतेः, शुक्तिरज्जतादौ वा तथा प्रतीतेः, नोचरस्याग्नायस्योप-

प्रथमया मुख्यया वृत्त्या पूर्वपदैकवाक्यतां प्रतिपत्तुमशक्नुवन्ति द्वितीयया
 गौण्या वृत्त्या पूर्वपदापेक्षितमर्थं समर्पयन्ति एकवाक्यतासामर्थ्यात् एक-
 वाक्यताबलेन, अन्यथा अन्योन्यमनन्वितार्थानां पदानामेकवाक्यतैव न
 स्यात्—इत्यनेन हेतुना तत्र मुख्यस्य पूर्वस्य बलीयस्त्वमित्यर्थः । यथा—
 “प्रजापतिस्तपोऽतप्यत । ततस्तपस्तेपानात्रयो वेदा अजायन्तः” इत्युप-
 क्रम्य “उच्चै ऋचा क्रियते, उच्चैः साम्ना, उपांशु यजुषः” इत्यन्ते
 श्रूयते । तत्र संशयः—किमृगादिशब्दा यथालक्षितव्रजमदिजातिवचनाः,
 किं वा ऋग्वेदादिवचनाः इति; तत्र मुख्यत्वाद्गगादिजातिवचना इति प्राप्ते
 सत्युपक्रमे वेदसंकीर्तनात् तस्मिंश्चानुपजातविरोधितया मुख्यार्थे व्यवस्थिते
 तदपेक्षितमर्थमृगादिशब्दा मुख्यया वृत्त्या समर्पयितुमशक्नुवन्तो द्वितीयया
 वृत्त्या वेदवचना इति सिद्धान्तितम् ।

यत्कृतम्—कर्मविषयः साध्यसाधनोत्कर्तव्यतादिभेदपराः; वेदान्ताश्रा-
 भेदपराः; तेनाम्नायः स्वयमेव परस्परव्याहतो दुर्लभप्रमाण्यः; अतः
 प्रत्यक्षादिविरोधे सुतरां तस्याप्रामाण्यं सूचितमिति, तदनुभावे—यच्चिति ।
 एवमनुभाष्य दूषयति—तत्रेति । यत्परः शब्दः, तत्र शब्दः प्रमाणम्,
 न च कर्मविषयो भेदपदद्वयप्रतिपादनपराः; किंतु व्यवहारसिद्धं भेद-
 मुपाश्रित्य ‘इदं साध्यमनेन साधनेनेत्यमनयेतिकर्तव्यतया साधयेत्’
 इत्यंशत्रयविशिष्टपुरणोद्देशभावावर्थविधिप्रधानाः । तेन न ते भेदे प्रमाणमिति
 तैः सहाभेदप्रमाणानां वेदान्तानां कृतो व्याकुलत्वमिति भावः । अत्र
 परश्रोदयति—स्यादेतेदिति । यद्यपि शब्दो न भेदपरः किंतु भावार्थ-
 विशिष्टः, तथापि भेदमार्थमाक्षिपति; न ह्यसति भेदे साध्याद्यंशत्रयवि-
 भागोऽस्ति । न च तस्मिन्नसति ताद्विशिष्टस्य भावार्थस्य विधिरूपपद्यत
 इत्यर्थः । तत्परिहरति—उच्यत इति । सत्यं हितानुशासनं भेदसत्तामा-
 क्षिपेत् यद्यंशत्रयमन्तरेण तन्न स्यात्; यथा श्येनादिविधिषु “न हिंस्यात्”
 इति प्रतिषेधात् साध्यांशाभावेऽपि भवति, तथा सर्वत्र कर्मविधिष्वंशत्रया-
 भावेऽपि भविष्यति; अतो न भेदमाक्षिपन्तीति भावः; ननु श्येनादिषु
 हिंससाध्याः न च सा स्वपुष्पवत् नित्यं नास्त्येव, कृतायाः सत्त्वात् ।

न च न प्रीतिकरी, न च न काम्यते; अतः कथं तेषु साध्याभाव इत्याशाङ्क्याह—तथा हीति । यो ह्यनतिक्रान्तप्रतिषेधशास्त्रः, तस्य निषिद्धत्वेनानर्थोदया हिंसा न प्रीतिकरी न काम्या; न च साध्यांशः; अतस्तं प्रति साध्यांशभाव इत्यर्थः । अनर्थ उदीयते उद्गच्छत्यस्या इति अनर्थोदया । अथ तीव्रक्रोधाक्रान्तचित्ततया समुद्धतेन तमसा तिरोहितार्थानर्भविवेकज्ञानस्यात एवानर्थापि हिंसामर्भत्वेन पश्यतोऽतिक्रान्तप्रतिषेधशास्त्रस्य कस्यचिदेवंभूतस्य पुंसो हिंसा साध्या भवति, इत्येनादिषु साध्यांशसंभव उच्यते; तथा ज्योतिष्टोमादिविधिष्वप्येवाद्यविद्यावतामविद्याकल्पितास्त्रयोऽप्यंशाः संभवन्तीति तानविद्यासिद्धानेन शिष्ये तेषामविद्यावतामर्थेन हितानुशासनमुपपद्यत इति न तेनांशत्रयविभागसच्चाक्षेपः; तदेतदाह—अथेति । विद्यावतां तर्भविद्याकल्पितशात्रयासच्चात् कथं कर्मविषय इत्याशाङ्क्याह—प्रतिबुद्धास्त्विति । साक्षात्कृताद्वयान्तत्वास्त्वंशात्रयमसत् आत्मानं वा अकर्तारं मन्वानः कर्मविधिभिर्नानुशिष्यन्ते; तेन तान् प्रति किमंशत्रयसच्चेनेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । नानुशिष्यन्त इत्यनुवर्तते । क्रोध एवारातिः क्रोधारातिः, स निर्जितो वैस्ते तर्भेक्षाः । उपसंहरति—तदेवमिति; तत् तस्मात् एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण व्यवहारतः व्यावहारिकप्रमाणेभ्यः प्रत्यक्षादिभ्यः सिद्धो योऽंशत्रयभेदः स एवाश्रयो येषां कर्मविधीनां तेषु यद्यप्यंशत्रयभेदप्रतीतिरस्ति तथापि तेषां कर्मविधीनां भेदपरत्वाभावात् न तत्र भेदे प्रमाणमित्यर्थः । ननु प्रतीयते चेत् कथं न तत्र प्रामाण्यमित्याशाङ्क्य न प्रतीतिमात्रेण प्रामाण्यम्, अपि तु तदुच्यते इति दर्शयितुं दृष्टान्तमाह—वृत्तान्तेष्विति । वपोत्खननादिवृत्तान्तेषु “प्रजापतिर्वपामुदक्त्विदत्” इत्यादीनामर्थवादानां प्रतीतिमात्रेण यथा न प्रामाण्यं तथा कर्मविधीनां नांशत्रयभेद इत्यर्थः । यदा चाग्रायो न भेदे प्रमाणं न च भेदसत्तामक्षिपति, तथा सति नाम्नायस्य परस्परव्याहतिरिति न तथा तस्य दुर्बलत्वमित्यभिप्रायेणाह—तथा चेति । एवमात्मानपरस्परव्याहतिं परिहृत्य प्रत्यक्षादीनामेव दुर्बलत्वसिद्धये तामापादयति—अपि चेति । कुत इत्याह—बाध्चेति । कुत्रेत्याह—रजतेति ।

ऐन्द्रियकमात्रज्ञानभिप्रायेणात्र परस्परव्याहतिरुक्ता; न तु रजतज्ञानं प्रत्यक्षम्, अपितु तदाभासः । संप्रति भेदाभेदवादिनं प्रति प्रत्यक्षाभिमतयोरन्योन्यव्याहतानुदाहरणान्तरमाह—भेदाभेदेति । सर्वत्र जातिगुणादिषु भेदाभेदौ प्रत्यक्षाविष्टौ; तौ च परस्परविरुद्धौ; अतस्तद्विषयत्वेन प्रत्यक्षस्यैव व्याहृतत्वात् दुर्बलत्वं युक्तमिति भावः । एवमनुमानादिष्वप्युक्तम् । तदेवमाग्नायबलवत्त्वे स्थिते प्रत्यक्षादिविरोधेऽप्याग्नाय एव प्रमाणमिति व्यर्थत्वात् तद्विरोधे परिहारलक्षणं नारम्भणीयमिति प्राप्तम्; तथापि यथारभ्यते तदाह—तदेवमिति । आग्नायः प्रत्यक्षादिविरोधे सत्युपचरितार्थः; शब्दत्वात्, लौकिकशब्दवदिति सामान्यता दृष्टानुमानाभासेन भ्रान्तो यो नाम मन्दधीः प्रत्यक्षादिविरोधे आग्नायस्योपचरितार्थत्वं मन्यते तत्प्रतिबोधनाय प्रत्यक्षादिविरोधो निरस्यत इति वक्ष्यमाणेनान्वयः; न तु विवेकिनं प्रति । कथं पुनरनुमानाभासः? उच्यते—लौकिकं वचः प्रत्यक्षाद्यधीनप्रामाण्यमिति तद्विरोधे युक्तमुपचरितार्थत्वम् । आग्नायस्तु निरपेक्षप्रामाण्यः सन् किमिति प्रत्यक्षादिविरोधेऽप्युपचरितो भवति । तेन प्रत्यक्षाद्यधीनत्वे सति प्रत्यक्षादिविरोधः शब्दस्योपचरितार्थत्वे निमित्तम्, न केवल इत्यनुमानाभासत्वम् । प्रकारान्तरमाह—यो वेति । सर्वेषामविद्यमानता सर्वदा भावादिदृशमेवेदं निश्चितत्वेन रूढं निरूढत्वेन निविडम् अत्यन्तं गाढम्, दुरुच्छेदमिति यावत्; तद्भावस्तत्ता तथा; 'निरूढनिविडतया' इति पाठे तु निरूढ्या निविडमिति समासः; निरूढिश्च निश्चितत्वेन रूढिरेव । कस्य निरूढनिविडतयेत्यपेक्षायामाह—भेददर्शनान्प्रकारस्थितिः । भेददर्शनमेवान्धकारः; तच्चाप्रकाशसाम्यात्; तस्य निरूढनिविडतया लोकवचसां च प्रत्यक्षादिभिर्बाधदर्शनात् प्रत्यक्षादीनामेव बलवत्ता यो वा मन्यते तदप्रतिबोधनाय प्रत्यक्षादिविरोधो निरस्यत इत्यर्थः । ननु मन्दधिया भ्रान्तेन च बराकेण प्रत्यक्षादिविरोधदूषितस्याग्नायस्य न काचित् क्षतिः; अतः किमिति तन्निरासाय प्रयत्यत इत्याशङ्क्याह—न हीति; सर्वापेक्षया मन्दविषेण वृश्चिकेन दृष्टो यो न भ्रियते सोऽपि यथा चिकित्स्यते तथा मन्दधिया भ्रान्तेन च केनचित् प्रत्यक्षादिविरोधदूषितोऽप्याग्नायाश्चिकित्सनीयः; तस्यापि विरोधाख्यदोषनिरासः कार्य

इत्यर्थः । 'भ्रियते' इति पाठे तु मन्दविधोक्तत्वात् तदुक्तो दोषोऽवि-
चिकित्स्य इत्याशङ्क्य मन्दविषेण वृश्चिकेन दष्टो यो देशविशेषे भ्रियते
स यथा चिकित्स्यते तथाम्नायोऽपि यो मन्दविद्या दूषितो भ्रियते
बहुभिर्मन्दबुद्धिभिर्विच्छावितोऽप्रामाण्यमृत्युमश्नुते सोऽपि चिकित्सनीय इति
योज्यम् ।

एवमविरोधलक्षणारम्भं प्रतिष्ठाप्य 'आहुर्विधातु' इति श्लोकं
व्याचष्टे—तत्रेति । तानेव त्रीन् पक्षान् विवृणोति—वस्तितिति । प्रत्यक्षं
किं 'घटोऽयम्' इति वस्तुस्वरूपमात्रं विषयते? किं वा 'पटोऽयं न
भवति' इति वस्त्वन्तरं व्यवच्छिनत्ति? अथ गृह्णाति व्यवच्छिनत्ति
च? यदाप्युभयं करोति तदापि किं युगपत् विषयव्यवच्छेदौ करोति?
अथ विषयं व्यवच्छिनत्ति? उत तद्व्यवच्छिद्य विषयते? इति । तत्र तेषु
पक्षेषु मध्ये अन्यव्यवच्छेदे उभयस्मिन् वा प्रत्यक्षव्यापारे अभ्युपगम्यमाने,
भेदः प्रत्यक्षगोचर इति हेतोराम्नायस्य भवति तेन विरोधः । वस्तुस्वरूप-
विधिमाले कस्यचिद्वस्त्वन्तरस्य व्यवच्छेदेन रहिते प्रत्यक्षव्यापारे सति
न भेदः प्रत्यक्षस्य गोचरः । अतः अपुनर्व्यवच्छेदशून्ये विधिमन्त्रे प्रत्यक्ष-
व्यापारे भेदः प्रत्यक्षगोचरो न भवतीत्याशङ्क्याह—न हीति । न हि
पटमव्यवच्छिन्दत् प्रत्यक्षं घटस्य ततो भेदं गृह्णाति; अतो व्यवच्छेदं
विना न भेदस्य सिद्धिः प्रसिद्धिः ज्ञानमित्यर्थः । यदि नासौ ततः
किमित्यत्राह—विधिमन्त्रेति । वस्तुस्वरूपमात्रग्राहकं च प्रत्यक्षम्, नान्यव्यव-
च्छेदकम्; अतोऽस्य भेदविषयत्वाभावात् नानेनामेदाम्नायस्य विरोध
इत्यर्थः ।

अत्र परः पृच्छति—कथमिति । कथं विधातुमात्रं प्रत्यक्षम्, न
व्यवच्छेदकमित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—उच्यत इति । यदुच्यत इत्युक्तं
तदाह—लब्धेति । श्लोकं विवृणोति—न तावदिति । निराकरिष्यमाण-
विधिपूर्वकव्यवच्छेदपक्षापेक्षया तावच्छेदः । न तावद्व्यवच्छेदमात्रं प्रत्यक्ष-
व्यापारः, नापि युगपद्व्यवच्छेदविधी, नापि व्यवच्छेदपूर्वं विधानम्; यतः
प्रमाणान्तरसिद्धे विषये तत्सिद्धमेव निषिध्यते । निषेधस्वरूपमाह—

नेदमिह नायमयमिति । 'नेदमिह' इति संज्ञानिषेधः, 'नायमयम्'
 इति तादात्म्यनिषेध इति भेदेनोपन्यासः । उभयत्राप्युदाहरणमाह—सिद्ध
इति । प्रमाणान्तरसिद्धे भूतले तत्सिद्धो घटो निषिध्यत इति 'नेदमिह'
 इत्यस्योदाहरणम् । गवि सिद्धे सिद्धोऽश्वो निषिध्यत इति 'नायमयम्'
 इत्यस्योदाहरणम् । कुतः पुनः प्रतिषेधे विषयप्रतिषेध्ययोः प्रसिद्धिरपेक्ष्यत
 इत्यपेक्षायामाह—नेति । न हि प्रतिषेधो नाम स्वतन्त्रः, किन्तु कस्यापि
 कुत्रचित्; अतो यावत्प्रतिषेध्यप्रतिषेधविषयौ न ज्ञायते तावत् प्रतिषेध
 एव न घटते यत इत्यर्थः । अत्र चोदयति—कथं तन्निति; यदि सिद्धे
 विषये सिद्धं निषिध्यते, कथं 'प्रधानं नास्ति' 'स्वपुष्पं नास्ति' इति
 च निषेध इत्यर्थः । कस्मात्पुनरत्र निषेधो नैवकल्पत इत्यत आह—
न हीति । देशविशेषे कालविशेषे हि सिद्धे सर्वो निषेधो दृष्टः; न
 चेह तौ स्तः; तेन विषयस्तावदत्र सिद्धा नास्तीति भावः । कुत
 इत्याह—आत्यन्तिकत्वादिति; यत्र क्वचित् सतोऽन्यत्र निषेधः, तत्र
 देशकालविशेषविषयौ भवतः; अत आत्यन्तिकः 'सर्वत्र नास्ति' इति
 निषेधः, न पुनः 'इह नास्ति' इति देशविशेषे कालविशेषे वा ।
 अतस्तावदत्र विषयौ न संभवत इत्यर्थः । न केवलमत्र विषयो नास्ति,
 प्रतिषेध्योऽपि सिद्धो नास्तीत्याह—नापीति । नापि कुतश्चित् प्रमाणात्
 प्रधानादर्घटादिवत् कश्चित् सिद्धिरित्यर्थः । हेतुमाह—अत्यन्तासत्त्वादिति ।
 स्वपुष्पस्य सर्वत्र नीनमत्यन्तासत्त्वम् । प्रधानं तु सांख्यानं सत्, न तु
 तैर्निषेध्यताः बाद्यन्तरस्य तु निषेध्यम्, तस्य च प्रतिषेध्यमसिद्धम् ।
 अनेनैव च भेदेनोदाहरणद्वयमुक्तम् । तत्रैकीयमतेन परिहारमाह—तत्रेति ।
 उदाहरणस्तदाह—स्वेति । प्रधानप्रतिषेधगतपरिहारापेक्षया तावच्छब्दः ।
 प्रमाणान्तरसिद्धेषु स्वादिषु तद्विधाः प्रमाणान्तरसिद्धा एव पुष्पादयोऽत्र
 निषिध्यन्त इति नात्र प्रमाणान्तरसिद्धविषयप्रतिषेध्यासिद्धिरित्यर्थः । तथा
 'प्रधानं नास्ति' इत्यत्रापि न विषयप्रतिषेध्ययोरसिद्धिरित्याह—प्रधान-
मिति । जगतस्तावदुत्पत्तिमत्त्वात् कारणं सिद्धम् । प्रधानं च सत्त्वरज-
 स्तमोरूपम्; कार्यकारणयोरभेदात् तत्कार्यं सुखदुःखमोहात्मकं सांख्यैरिष्टम् ।

पुनः 'प्रधानं नारित' इत्युक्ते सिद्धे जगत्कारणे अन्यत्र सिद्धा सुख-
दुःखमोहात्मता निवार्यते । तथा कार्यकारणयोरत्यन्तभेदादविभक्तकार्यत्वं
सत्कार्यत्वं च मूढटादौ 'मृदयं घटः' इत्यादिप्रमाणसिद्धे प्रधानविषयेन
वार्यत इति नात्रापि विषयप्रतिषेध्ययोरसिद्धिरिति भावः; अविभक्तं
संभिनं कार्यं यस्मात्तत् तथोक्तम्, तस्य भावस्तत्त्वम् । अत्रैव मतान्तर
माह—अन्ये त्विति । सादृश्यवासनान्यायाभासबाक्याभासादेः कुतश्चि
न्निमित्तात् बुद्धौ लब्धरूपाणां बुद्ध्याकाराणां सतां स्वपुष्पादीनां बहिर्विद्व-
मासमानानां बहिर्निषेधः क्रियत इत्यन्ये वर्णयन्तीत्यर्थः । इत्यमवपर्यमाने
तु प्रतिषेध एव न सिध्यतीत्याह—अन्ययेति । अन्यथा एवमवपर्यमाने
सर्वथा अप्राप्ते स्वपुष्पादौ दैवनिषिद्धे कः प्रतिषेधः? न कोऽपीत्यर्थः; न
ह्यप्राप्तं प्रतिषिध्यते; प्राप्ते च नात्यन्तिको निषेधः स्यादित्यर्थः । तदेवं
सिद्धे विषये सिद्धमेव निषिध्यत इति यदुक्तं तदुपपन्नम् । सिद्धं सिद्धे
निषिध्यत इत्यत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह—अपि चेति । यदि प्रतिषेधे विषय-
प्रतिषेध्यौ घटपटौ नापेक्ष्येते ततो 'नास्ति' इत्येवमविच्छेपेण निषेधः
स्यात्; न 'घटे पटो नास्ति' इति । ततश्च सर्वत्र सर्वस्याविच्छेपेण
निषेधात् सर्वशून्यता प्रमाणस्य विषयः स्यात्; न भेदः; जेदिद्वयाभावा
दिति भावः । नापेक्षितौ विषयनिषेध्यौ येन स तथोक्तः । अदायत्तो ये
निषेधः स कीदृशो भवतीत्यपेक्षायामाह—यस्त्विति । 'इदमतो भिन्नम्'
इति हि भेदो गृह्यते; स च तादृशां भेदद्वयस्य प्रमाणतः सिद्धिमपेक्षत
इत्यर्थः । ततः किमित्याह—न चेति । सा भेदयोः सिद्धिविधानात्
तत्प्रमाणेन तदुत्पत्त्यस्यैव गृहणादते न घटत इति व्यवच्छेदात् प्राग्बिधान
मेधितव्यमित्यर्थः । इतश्च प्राग्बिधानमेधितव्यमित्याह—विधिपूर्वक इति;
सर्वव्यभिक्तयैवाङ्गीकरणादित्यर्थः । इतिर्हीनौ, श्लोकार्थपरिसमाप्तौ वा ।
लब्धरूपे प्रमाणतः सिद्धस्वरूपे क्वचित् मूलत्वाद्वा किञ्चित् घटादि तादृशेव
प्रमाणतः सिद्धस्वरूपमेव निषिध्यते यतः; अतो विधानमन्तरं निषेधस्य
न संभव इति श्लोकार्थः ।

अस्तु तर्हि विधिपूर्वो व्यवच्छेद इत्यत आह—नापीति । कुत
इत्यत आह—यत इति । एकप्रत्यक्षविज्ञानव्यापारभूतयोर्विधिव्यवच्छेदयोः

पौर्वापर्यलक्षणः क्रमो युक्त्या न संगच्छते न युक्तिमान्, ज्ञानस्य क्षणिकत्वादिति भावः । तच्च प्रत्यक्षं विज्ञानं संनिहितजं संनिहिते विषये जायते । तेन तदन्यामर्शि न जायते; ततः संनिहितात् अन्यत् अतंनिहितं पराब्रह्मं शीलं यस्य तत् तदन्यामर्शि तथाभूतं न जायत इत्यर्थः । श्लोकं विवृणोति - न खल्विति । कुत इत्याह - क्षणिकत्वादिति; ज्ञानस्येत्यध्याहार्यम् । कस्मात् पुनः क्षणिकस्य व्यापारयोः क्रमो न युज्यत इत्यत आह - क्रमवतीरिति । यतः क्रमवती व्यापारयोर्मध्ये यः पश्चात्तनो व्यापारः स तस्य ज्ञानस्य व्यापारात् न स्यादित्यर्थः । कुत इत्याह - व्यवधानादिति । पश्चात्तनो व्यापारः पूर्वभाविना व्यापारेण व्यवहितो न क्षणिकस्य स्यात्, तस्य तदानीं पश्यत्वादिति भावः । इतश्च न विधिपूर्वो व्यवच्छेद इत्याह अपि चेति । अर्थपरिच्छेदरूपाया बुद्धेर्जन्मैव व्यापारो न काष्ठादीनामिव तन्निमित्तेण व्यापारान्तरमस्ति । तदुक्तम् - "तेन जन्मैव विषये बुद्धेर्व्यापार इष्यते" इति । तथा "न हि तत्क्षणमप्यास्ते जायते वा प्रमाणकम्" इति च । अर्थाविग्रहरूपाया इति विशेषणमन्तःकरणनिवृत्त्यर्थम् । ततः किमित्याह - सा चेदिति । सा बुद्धिरर्थविधानरूपोदया यदि तेषां विधिरेवास्य बुद्धेर्व्यापारो न व्यवच्छेद इति कुतो व्यापारद्वयसंभवः, येन क्रमः स्यादिति भावः; अर्थविधानरूप उदयो जन्म यस्या इति विग्रहः । चेच्छब्दो 'यदि वेदाः प्रमाणम्' इति बहुष्वयः । ननु किमित्यर्थविधानरूपोदया सा भवति? विधिव्यवच्छेदोभयरूपोदयैव तत्र किं न स्यात्? इत्याशङ्क्याह यौगपद्येति । नोभयरूपोदया सा, यौगपद्यस्यानन्तरमेव निषेधात् । अतो विधानरूपोदयैव सा बुद्धिरिति न ततो व्यवच्छेदः । तस्मान्न क्रमः, द्वयोर्हि क्रमो भवतीति भावः; ननु द्वे तर्हि बुद्धेः क्रमवती जन्मनी मविष्यतः; तत्रैकं विधानरूपम्, अपरं व्यवच्छेदरूपमित्यस्ति क्रमसंभव इत्याशङ्क्याह - उत्पन्नाया इति । अन्तिमश्च पक्षे बुद्धेर्जन्मद्वयेन विधिव्यवच्छेदयोरेकस्य विज्ञानस्य कर्मणोर्जन्मरूपोर्व्यापारयोर्वा क्रमः पौर्वापर्यं युक्त्या न संगच्छते, जातस्य पुनर्जन्मासंभवादिति श्लोकार्थं योज्यम् । श्लोकस्योत्तरार्थं व्याचष्टे - अपि चेति । ततः किमित्याह - न चेति;

प्रत्यक्षमित्यनुवर्तते । किमित्यनवभासमानं व्यवच्छेदुं प्रत्यक्षमशक्तमित्यत आह—अनवभासमाने हीति । तत्र प्रत्यक्षे घटादौ व्यवच्छेद्येऽनवभासमाने ‘अत्र भूतले नास्ति घटादि’ इति व्यवच्छेद्यविशेषरहितं व्यवच्छेदमात्रं स्यात्, न तु घटादेर्व्यवच्छेद्याविशेषस्य कस्याचिद्व्यवच्छेदः स्यात्, दृश्यते चासौ । अयं व्यवच्छेद्यं विना व्यवच्छेदानुपपत्त्या व्यवच्छेद्यं कल्प्यते, तत्रोद्गृह्यमाणविशेषत्वात् भूतले सर्वस्य प्रतिषेधः स्यात्, न चैतदस्तीत्यर्थः । उपसंहरति—तस्मादिति । ततः किमित्याह—न चेति । अयं च दोषः पूर्वादिषु चतुर्ष्वपि पक्षेषु समानः । किमर्थं तर्हीहोपन्यस्तः? सर्वांश्च उक्तः सर्वैः संभन्त्यत इति । अत्र पुनश्चोदयति—कयमिति । यदि न निषेधपुरःसरो विधिरकज्ञाने, यदि वा असंनिहितनिषेध्यावभासः प्रत्यक्षे नास्ति, तदा ‘शुक्तिकेयम्’ इति बाधकं प्रत्यक्षं नोपपद्यत इत्यर्थः । कुत इत्याह—तत्रेति । तत्र बाधके प्रत्यक्षे पूर्व-रजतार्थनिषेधपुरःसरोऽन्यस्याः शुक्तिर्विधिरकज्ञानेऽभ्युपगम्यते । न ह्यनिषिध्य रजतं शुक्तिविधिरवरूपते । तथा असंनिहितस्य रजतस्य निषेधस्यैवावभासश्चाभ्युपेयते, तदनवभासे तद्विषयानुपपत्तेः । तस्मात् न पूर्वो निषेधः, न चैकज्ञानव्यापारे क्रमः, न चारोपनिहितावभासः प्रत्यक्षे इति योऽयमन्तरोक्तो नियमः स नास्ति, व्यभिचारात्; यतो बाधके प्रत्यक्षे त्रितय-अप्येतदस्तीत्यर्थः । तदेतत् सिद्धान्ती दूषयति—नैतादिति । असारत्वमाह—तत्रापीति । तत्रापि बाधकप्रत्यक्षे ‘रजतमिदम्’ इति पूर्वज्ञानविहिते रजतादौ प्रतिषेधे, तदीयेनैव ‘इदम्’ इत्यंशेनानिर्धारितविशेषे संनिहितार्थेसामान्ये विषये विहिते निषेधो विधिपूर्वक एवेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—अत्रापि विषयप्रतिषेध्यविधिपूर्वक एव प्रतिषेध इति ‘न पूर्वो निषेधः’ इत्यस्य तावन्न व्यभिचार इति । ननु ‘नेदं रजतम्, शुक्तिरयम्’ इति निषेधपूर्व एव विधिरवगम्यते; तत्कथमुच्यते ‘न निषेधपूर्वको विधिः’ इतीत्याशङ्क्याह—शुक्तिकेति । विरोधिनो रजतस्य निषेधः पूर्वो यस्मादिति विग्रहः । तथा सत्यपि च नास्मदभिमतनियमनाश इत्याह—विधीति । ‘न पूर्वो निषेधः’ इत्यनेन विषयनिषेध्यविधिपूर्वता निषेधस्य नियमेनोच्यते; न च तद्विधिपूर्वत्वाभावो निषेधस्य

निवर्त्यते । यद्यपि शुक्तिविधेर्निषेधपूर्वता, तथापि रजतनिषेधस्य रजते-
 इमंशालामान्यविधिपूर्वत्वाद्बन्धुभिचार इति भावः । एतच्च परमतेनोक्तम् ।
 सिद्धान्ते तु न रजतनिषेधशुक्तिविध्योः क्रमोऽस्ति, 'क्रमः संगच्छते
 युक्त्या' इत्यनेन विचारितत्वात्; वक्ष्यति च — 'न च तत्रैकज्ञानस्य
 क्रमवध्यापारता' इति । एवं विधिपूर्वक एव निषेध इत्यस्याव्यभिचारयुक्त्या
 अधुना नैकज्ञानव्यापारे क्रम इत्यस्य बाधकप्रत्यक्षेण यो व्यभिचार उक्तस्तं
 परिहरति — न चेति । तत्रेति बाधकज्ञानं परामृशति । कुत इत्याह—
 उभयेति । शुक्तिविधिरजतनिषेधरूपं चित्रमेव बाधकज्ञानं जायते; जन्मं
 च तस्य व्यापार इत्युक्तम् । न चैकम्, उत्पन्नस्य पुनरनुत्पत्तेः; अनेकत्र
 च क्रमो भवति; नैकत्र । तेन न युगपदेव विधिनिषेधौ तत्करति ।
 अतो नैकत्र ज्ञाने क्रमवध्यापारनेत्यर्थः । न च पूर्वसिद्धविषयनिषेध्या-
 भावादुभयरूपोत्पत्त्यसंभव इति वाच्यम्, 'इदं रजतम्' इति पूर्वज्ञाने
 तयोर्देशितत्वादित्याह—पूर्वज्ञानेति । यथा चैतत्तथोक्तम् । इदानीं प्रत्यक्षे
 नासंनिहितावभास इत्युक्तं व्यभिचारार्थं बाधकप्रत्यक्षेणासंनिहितावभास इति
 यदुक्तं तत्परिहरति—पूर्वज्ञानेति; 'इदं रजतम्' इति ज्ञानेनावभासिते
 व्यवच्छेदे रजतव्यवच्छेदेऽपि प्रवृत्तेर्नासंनिहितरजतावभासप्रसङ्गः प्रत्यक्ष
 इत्यर्थः । कथमन्यप्रापितमन्यो निषेधतीति चेत्, यथा षोडशिविधिप्रापिते
 तन्निषेधविधिः । एवं तर्हि स्मृतिप्रापितप्रतियोगिव्यवच्छेदत्वात् प्रत्यक्षस्था-
 संनिहितार्थावभासित्वेऽपि न दोषः । नैवम्; अभिन्नं चेत् स्मृत्या प्रापितं
 न प्रतियोगि-भिन्नं चेत् इतरतराश्रयम् । ननु प्रत्यक्षप्रापितेऽपि प्रति-
 योगितदूषणमस्त्येव । अस्तु; का नो हानिः? किमर्थं तर्हि नोक्तम्?
 दूषणान्तरविभवात्; प्रत्यक्षमेव वा प्रापकं व्यवच्छेदकं चेति यो मन्येत
 तं प्रत्यसंनिहितानवभासकत्वं दोष उक्त इति । ननु ज्ञानानामन्योन्य-
 निरपेक्षाणामुत्पत्तेः कथं पूर्वेणावभासितं व्यवच्छेदामनन्तरेण व्यवच्छिद्यत
 इत्याशङ्क्याह—पूर्वापेक्षस्येति । स्यादेवं यदि पूर्वापरयोर्ज्ञानयोरत्रानपेक्षता
 स्यात्; सैवातिद्धा; बाधकं हि बाध्यमपेक्ष्यैवोत्पद्यते, अन्यथा बाधकत्वा-
 योगादिति भावः । पूर्वमपेक्षत इति पूर्वापेक्षेति । अत एव तद् द्विरूप-
 म्भूतम्; अन्यथेतरज्ञानवदेकरूपमेवोदियादित्याह—पूर्वेति । द्विरूपं विधि-

निषेधरूपम् । एकरूपं विधिमातरूपमित्यर्थः । किञ्च येन वादिना 1' 46-4.
 सर्वव्यवच्छेदा निराकृताः, तेन रजतादिव्यवच्छेदोऽपि पक्षीकृतः; न च
 पक्षेणैव व्यभिचारो युक्त इत्याह अपि चेति । अथ रजतादिव्यवच्छेदो
 लोके सिद्ध इति तेन व्यभिचार उच्यते, ततो गवाश्वादीनामन्योन्य-
 व्यवच्छेदो यो निराकार्यत्वेन पक्षीकृतः स किं न लोकसिद्धः? अतस्ते-
 नैव व्यभिचारः किं नोच्यते? स चेद्विचार्यमाणो न घटते, तथा
 रजतादिव्यवच्छेदोऽपीति लोकसिद्धिरिकंचित्करैवेत्याभिप्रायेणाह—सिद्धः स
 इति ।

मतान्तरमाह—यच्चिति । एकस्य नीलस्य विधिनोलोकसत्तादर्शनमेवा-
 न्यस्य पीतादेर्व्यवच्छेदः; न तु प्रत्यक्षे व्यापारद्वयमस्ति, येन क्रमो
 यौगपद्यं वा स्यात् । अतस्तयोरसंभवेऽपि सिद्धं प्रत्यक्षस्य निषेद्धत्वमिति
 कथमुच्यते 'न निषेद्ध' इति? सिद्धं च निषेद्धत्वेन भेदत्रिषयत्वात्
 प्रत्यक्षस्यान्नायविरोद्धत्वमिति भावः । एतदेव विवृणोति—तथा हीति ।
 नीलनिर्विकल्पकदर्शनं हि पीतादिविधिविक्तनियतनीलाकारमुत्पन्नम्; न पुनः
 पीताद्यविविक्तनीलाकारम् । अतस्तद्यथैव नीलं रूपं विदधाति, तथैव
 नीलाकारैकप्रतिनियमात् ततोऽन्यत् व्यवच्छिनति । तेन विधिरेवानीलव्यव-
 च्छेद इति भावः । ननु इदं नीलम्' इत्यन्यदेव नीलज्ञानम्; अन्यच्च
 'नेदमनीलम्' इति वासिद्धम्; अतः कथं नीलज्ञानमेवानीलव्यवच्छेद
 इत्याशङ्क्याह—तावेति । तस्य निर्विकल्पकदर्शनस्य यत्सामर्थ्यं नियतैका-
 कारत्वं तेनाभिरुद्धावसानावच्छात् प्रतिभाषितौ जनितौ 'इदम्, नेदम्' इति
 विकल्पौ एवाभावव्यवहारं प्रवर्तयत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—सत्यं
 ज्ञानद्वयमिदम्; सविकल्पकं तु तत् । यत्तु निर्विकल्पकं तयोर्मूलभूतं
 तत्प्रत्यक्षम् । तत्र च वयमेकविधिरेवान्यव्यवच्छेद इति ब्रूम इति ।
 कस्मात्पुनरेवं विकल्पकत इत्यत आह—न हीति । अन्यसंसर्गोऽस्मास्ती-
 त्वन्यसंसर्गि, अन्यसंसर्गि न भवतीत्यन्यसंसर्गि; एतच्च 'एकाकारप्रति-
 नियमात्' इत्यस्य विकल्पकम्; तथा च वक्ष्यति— 'तत्प्रतिनियमो हि ततो-
 ऽन्यस्यासंसर्गः' इति ।

एवं बौद्धमतमुपन्यस्यातिव्याप्त्यव्याप्तिभ्यां दूषयति—अत्रोच्यत इति । एकस्य विधानमेवान्यस्य गौचरोऽन्यस्य प्रतिषेधो न भवति । कुत इत्याह—मा स्म भूदविशेषणेति । यद्येकविधेरव ततोऽन्यस्य प्रतिषेधः, ततो दृश्यादृश्ययोरविशेषेण प्रतिषेधः स्यात्; स मा भूदित्यर्थः । स्मेति पादपूरणार्थम् । एवमतिव्याप्तिदोषमुक्त्वा अव्याप्तिदोषमाह—मा नेति । एकबुद्धिसोविनामेकबुद्धिगोचराणां चित्रे नीलपीतादीनां मिथो भिन्नानां प्रत्येकमेकबुद्ध्याभावात्मा न भूदन्योन्यव्यवच्छेद इत्यर्थः । श्लोकार्थं विवृणोति—नैकेति । कुत इत्याह—तत्प्रतिनियमो हीति । तस्य नीलादेर्नीलादिबुद्ध्यावेश प्रतिनियमो यः, ततो नीलादेर्न्यस्य पीतादेस्तत्रासंसर्गोऽननुप्रवेशः । तथा सति चासंसर्गो पीतादिव्यवच्छेदेऽभ्युपगम्यमाने तस्यासंसर्गस्य दृश्यादृश्ययोरुपलब्धिपर्यायानुपलब्धिद्योग्ययोरविशेषात् तयो-रुभयोरपि व्यवच्छेदः स्यात्; न च सोऽस्तीति भावः । अत्रेदानीं शिष्ट एव दृश्यादृश्ययोर्व्यवच्छेदः; तेन नियमनिष्ठापातिः; अनिष्ठापातिश्च दोष इति मन्यमानस्तस्य मतमाशङ्कयति—अथेति । उभयोर्व्यवच्छेद इत्यनुवर्तते । एतदुपपादयति—तथा हीति । तथा हि नीलदर्शनं नीलैकाकारतया 'नीलात्मकमेवेदम्' इति निश्चलत् यावन्तो भावा अस्य नीलस्यानात्मानोऽस्वरूपभूता दृश्याश्चादृश्याश्च तान् सर्वानविशेषेणैवापाकरोति व्यवच्छिन्नचित्यर्थः । एतदेव द्रढयति—तथा चेति । दृश्याः पीतादयोऽदृश्याः परमाण्वादयो यावन्तो नीलादन्ये, ते सर्वेऽस्य नीलस्यानात्मानो भवेयुः, एकस्यानेकान्विरोधात् । तेन तान् सर्वानेवातदात्मनस्तदात्मनियमात् दर्शनमपाकरोतीति भावः । यद्यन्येऽन्यस्यात्मानो न भवेयुः कीदृशास्तर्हि भवेयुः रित्यपेक्षायामाह—तद्देशेति; तस्य देशकालौ येषां ते तयोक्ताः; अन्ये अन्यस्य देशकाला भवन्ति, न तु तदात्मान इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—रूपधिवदिति । यथा रूपेण तद्देशकाला रसादयः, तद्वदित्यर्थः । अत्र हेतुमाह—आविरोधादिति । रूपस्य हि रसात्मकत्वं विरुध्यते, न त्वेकदेशकालवमित्यर्थः । यदि दृश्यादृश्यावविशेषेण दर्शनमपाकरोति, किमर्थे

तदुपलब्धिलक्षणप्रतिर्नाम विशेषो व्यवच्छेद्यं प्रत्याश्रीयत इत्याशाङ्क्याह—
तत्रैति । तत्र तस्मिन्नन्येषां तद्देशकालत्वे सत्युपलब्धिलक्षणप्रतिर्नाम यो
विशेषः स यस्यैव तद्देशकालस्योपलब्धिलक्षणप्राप्तिरस्ति तस्यैव तद्देश-
कालस्य व्यवच्छेदो नेतरस्यैव्यवधारणार्थः, न पुनरात्मव्यवच्छेदावधार-
णार्थः; स पुनरुपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यापि भवतीति भावः । अत्र हेतु-
माह—संभवतीति । तद्देशकालोऽनात्मा असुरूपभूतोऽनुपलब्धो यो भावः
साऽत एवान्योपलब्धावनुपलम्ब्यमानोऽपि संभवति; अतो न तस्य व्यव-
च्छेदः, किन्तु उपलब्धियोग्यस्यैवेति युक्तं तत्रोपलब्धिलक्षणप्रतिर्विशेषस्या-
श्रयणमिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाह—रूपेति । यथा रूपोपलब्ध्या-
नुपलम्ब्यस्तद्देशकालो रूपस्थानात्मा रसो रूपलब्ध्यावनुपलम्ब्यमानो-
ऽपि संभवतीति न रूपप्रतिनियमाद्रूपोपलब्ध्या रसव्यवच्छेदस्तथेत्यर्थः ।
यस्तु तदात्मा स तेन सह तुल्योपलम्ब्यमानो न तदुपलब्धावनुपलम्ब्य-
मानः संभवति । तेनानुपलब्धिलक्षणप्राप्तोऽपि स व्यवच्छेद्य इति न
तदर्थमुपलब्धिलक्षणप्राप्तिर्विशेष आश्रयणस्य इत्यभिप्रायेणाह—न तुल्येति ।
अनुपलम्ब्यमानः संभवतीत्यनुषज्यते । तुल्या उपलम्ब्योग्यता यस्य स
तथोक्तः । कस्मान्न संभवतीत्यत आह—नियमेनेति । तुल्योपलम्ब्योग्य-
तश्चेदस्ति ततो येन सह तुल्योपलम्ब्योग्यतस्तदुपलब्धौ नियमेनोपलम्ब्यते,
इतरवत् उपलम्ब्यमानवत्, अन्यथा तुल्योपलम्ब्योग्यत एव स न स्यात्,
न चेदुपलम्ब्यते ततो न संभवत्येवेति भावः ।

तदेवं तद्देशकालव्यवच्छेदे दृश्यत्वं विशेषः; तदात्मव्यवच्छेदे तु
दृश्यमदृश्यं चाविशेषेण दर्शनमपाकरोतीति बौद्धेन स्वमते प्रतिष्ठापितं
सिद्धान्तमाह—सत्यमिति । तद्देशकालव्यवच्छेदे दृश्यं व्यवच्छिद्यते
नादृश्यमिति, तथा तद्देशकालव्यवच्छेदावधारणाय दृश्यत्वं विशेषः न
तदात्मव्यवच्छेदे इत्ययं विभागः सत्यमस्ति; नेदानीं यो दर्शनस्यैकाकार-
प्रतिनियमः, तस्यान्यव्यवच्छेदे सामर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ननु भूतलप्रति-
नियमस्य दृश्यघटादिव्यवच्छेदे सामर्थ्यमस्ति; अतः कथमुच्यते नेदानीं
दर्शनप्रतिनियमस्य सामर्थ्यमितीत्याशाङ्क्याह—तथा हीति । रूपं रूप-
विषये यद्दर्शनं तद्यथा रूपविषिमात्रोपक्षयात् तत्रैव पर्थवसितं यत्र देशे

काले रूपं तत्र न रसं व्यवच्छिन्नमिति, तथा भूभागदर्शनप्रतिनियमोऽपि
 न दृश्यं व्यवच्छिन्द्यादित्यर्थः । दर्शनप्रतिनियमस्य चेदन्यव्यवच्छेदे
 सामर्थ्यमस्ति, रूपदर्शनस्यापि स्यात् । अथ तत्र रूपविधिमात्र एव
 प्रमाणवृत्तेः पर्यवसानादन्यव्यवच्छेदपर्यन्तं सामर्थ्यं नास्ति, ततो मूलोऽपि।
 दर्शनप्रतिनियमस्य तत्र चात्र च न कश्चिद्विशेषोऽस्तीति भावः । अथ
 विधिमात्रपर्यवसायिन्यपि प्रमाणव्यापारे स्वाच्छन्धेनान्यव्यवच्छेद इष्यते,
 ततो द्रव्यस्यादृश्यस्य च सर्वस्यैव व्यवच्छेदः स्यादित्याह—व्यवच्छेद
 इति उपसंहरति—तस्मादिति । दर्शनप्रतिनियमस्यासामर्थ्यमुपपाद्य
 'घटः पटो न भवति' इत्यादौ तदात्मव्यवच्छेदोऽपि योजयन्नाह—
तथा चेति । तत्र चेद्वेत्त्वन्तरमुपास्यामिहापि तत्र एव व्यवच्छेदः सेत्स्यति,
 न दर्शनप्रतिनियमादिति भावः । तत्र इति; दर्शनप्रतिनियमादित्यर्थः ।
 यदि त्वेकविधेरन्यं व्यवच्छिन्द्यादपि, ततः स्वविधेयाभावव्यवच्छेदरूपत्वात्
 स्वविधेयाभावं व्यवच्छिन्द्यात्; न तु 'नीलं पीतं न भवति' इति
 नीलात्मनः पीतमात्मान्तरं यन्नस्य सत्तां व्यवच्छिन्द्यादित्याह—काममिति ।
 विधिनीलादिदर्शनम्; विधेयं नीलादिविषयः । यद्यपि विधिर्विधेयसत्तामव-
 भासयति न तु विधेयासत्त्वव्यवच्छेदम्, तथापि विधेयमेव व्यवच्छेदमन्त-
 रेण सत्तां नावकुरुपत इति नान्तरीयकत्वाद्द्विधेयासत्त्वव्यवच्छेदरूपत्वमुक्तम् ।
 भावस्याभावपररूपत्वाद्वा विधेयमेव विधेयासत्त्वव्यवच्छेदो नान्यो विधेया-
 कारस्य विधिरिति मन्वानेन तदुक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत्र दृष्टान्तमाह—
तद्वेशेति । यथा नीलदर्शनमनुपलभ्यस्य परमाण्वादेर्नीलस्य देशे काले
 च न सत्तां व्यवच्छिन्नमिति तद्वदित्यर्थः । ननु चेदि दर्शनं दृश्यासत्त्वं
 व्यवच्छिन्नमिति, प्राप्तं तर्हि दृश्यस्य जमनः सत्त्वम् । अतः प्रत्यक्षे भेद-
 मगृह्णत्वमपि भेदमात्रं न स्यात्; दृश्यं तु जगत् प्रमाणसिद्धत्वात् केन
 वाप्येते! अतो नाद्वैतसिद्धिः । उच्यते—भेदाभावे जगदेकं तत्त्वं स्यात्;
 तदपि न दृश्यम्, तस्य बहत्वेन सतो भेदाभावेन बान्धुताऽसिद्धेः ।
 अतः स्वतः सिद्धं ज्ञानम्, तदेकं तत्त्वमिति सिद्धयत्वाद्द्वैतम्; जन्मुप-
 गमवादात्मात्रं वा तत् । न हि विधिर्विधेयासत्त्वं व्यवच्छिन्नमिति, अतस्त्विति
 विधेये स्वकस्यैव विधेर्वर्धनात् । विधेयः स इति चेत्. इत्वं ज्ञानं सिद्धम्!

यथा चास्य विभ्रमत्वं तयोक्तमात्रायबलवच्चप्रदर्शनप्रदेश इत्युपरम्यते ।
 अयोच्यते -- नैकस्य बहव आत्मानः संभवन्ति; अत एकाकारनियमं
 दर्शनमनेकाल्मानं व्यवच्छिन्नतीति, तदाह -- नैकस्येति । अत्रोत्तरमाह—
अन्यत इति । एकविधिरैवान्यव्यवच्छेद इति ते पक्षः; स विरोधात्
 व्यवच्छेदे सति न ते सिध्येदिति भावः । ननु चानात्मव्यवच्छेदेन नः
 कार्यम्; स चेद्विरोधाद्भवति, भवतु; तद्यथा भेदः सिध्यत्येव, किं नो
 दर्शननियमव्यवच्छेदचतुष्टयग्रहेणेत्याशङ्क्य विरोधादपि न व्यवच्छेद इत्याह—
असतीति । अन्योन्यव्यवच्छिन्नानां हि बहुत्वं भवति, व्यवच्छेदश्च विम-
 त्यधिकरणभावापन्नो नाद्यापि सिध्यति । अतोऽसति व्यवच्छेदे कुतो बहु-
 त्वम्? सत्यपि बहुत्वे बहुत्वैकत्वयोरसति व्यवच्छेदे द्वितीयस्य विरोधि-
 ऽभावात् कुतो विरोधः? अथ व्यवच्छेदात् विरोधो विरोधाच्च व्यवच्छेद
 इत्युच्यते, तथा सति इतरेतराश्रयत्वं स्यात् । अतो विरोधादपि व्यवच्छेदो
 नास्तीति भावः । अथवा असति व्यवच्छेदे कुतो बहुत्वं तदभावाच्च
 कुतो विरोध इति योज्यम्; तदा न वाशब्दश्चार्थे । उपसंहरति—
तस्मादिति । इदानीं 'मा न पू' इति श्लोकपादं व्याचष्टे—अपि
चेति । एकदर्शनभाजाभिति; एकेन चित्रज्ञानेन गृह्यमाणानामित्यर्थः ।
 कुत इत्याह—एकेति । नोलादीनामेकत्र चित्रज्ञाने प्रमेयत्वेन संबन्धा-
 देकत्र नीले पीते वा चित्रज्ञानस्यानियमान् तन्नियताकारज्ञानसामर्थ्याच्च
 भेदसिद्धिरित्यर्थः । तत्र चेदन्यद् भेदे प्रमाणम्, तदेव सर्वत्र स्यादित्य-
 कारणं दर्शयतिनियम इति भावः ।

एवमेकविधिरैवान्यव्यवच्छेद इति मते निरस्ते भावाव्यतिरिक्तभेदवादी
 नोपपत्ति—नन्विति । प्रकृत्यैवेति; स्वभावेनेत्यर्थः । तद्विधानिति; भिन्न-
 स्वभावानित्यर्थः । ननु व्यावृत्तिर्व्यावृत्तिमतोऽन्याः तेन व्यावृत्तिमद्ग्रहणेऽपि
 न गृह्यत इत्याशङ्क्याह—न हीति । व्यावृत्तितद्गतोरन्यत्वेऽनवस्था स्यात्;
 अतो व्यावृत्तिसवभाव एव शब्द इति भावः । किमेवं सति स्यादित्यत्राह—
तत्रेति । कुत इत्याह—यदिति । व्यतिरेकमाह—अन्यथेति; यो
 यत्स्वरूपः स चेत् तेन स्वरूपेण न प्रतीयते, ततः स्वरूपप्रतीत्या प्रतीत

एव न स्यादित्यर्थः । एवं सामान्येन न्यायं व्युत्पाद्य प्रकृते योजयति —
 P. 47-14. व्यावृत्तेति । वयायथामिति ; स्वेन स्वेन रूपेणासंकीर्णेन दर्शनेषु निर्भासते
 यत इत्यर्थः । सिद्धान्ती तत्रापि पूर्वोक्तदोषमतिदिशवाह—अत्रापीति ।
 पीतादिभिरसंसृष्टस्य नीलस्य निर्भासनात् पीताद्यसंसृष्टस्वभावत्वे नीलस्या-
 म्युपगम्यमाने, यथा इश्यैर्घटादिभिरसंसृष्टं मूलं निर्भाति तथा परमाण्वा-
 दिभिरप्यदृश्यैः; अतस्तयोरुभयोरपि व्यवच्छेदः स्यादित्यर्थः ।

अत्रैव दूषणान्तरमाह—अपि चेति । भेदो वस्तुनो रूपं स्वरूपं
 वस्त्वव्यतिरिक्तं न भवति; कुतः? वस्तूनां भेदाभावप्रसङ्गात् । अथ
 व्यतिरिक्तं तदा तेनारूपेण वस्तुनोऽस्वरूपेण स्वरूपेण वस्तुनो भिन्नत्वं न
 घटत इत्यर्थः । श्लोकं विवृणोति—न व्यावृत्तिरिति । कुत इत्याह—
सेति । सा व्यावृत्तिर्यस्य येभ्यस्तदेकाधिष्ठाना द्वित्वादिवत् प्रतिज्ञायत
 इत्यर्थः । न केवलं प्रतिज्ञायत एव, प्रतीयतेऽपि तथैवेत्याह—प्रतीयते
चेति । ततः किमित्याह—तत्रा चेति । कुत इत्याह—नैकस्मादिति ।
 एदेकस्मादभिन्नस्वभावं न तद्विन्नं यथा तदेवैकम्; एका च भेदिप्रति-
 योगिनोर्व्यावृत्तिः; अतस्तद्वेदात् तयोरपि भेदो न स्यादित्यर्थः । अथ
 स्वोक्तिविरोधदोषभयान्न वस्तुभ्यां व्यतिरिक्त्वा व्यावृत्तिरिष्यते, ततो
 व्यावृत्तेरवस्तुस्वरूपानात् स्वरूपेण भावानां भेदो न स्यात्; अतश्चैकमेव
 तत्त्वं स्थायित्वाभिप्रायेणाह—अथेति । पूर्वार्धस्य व्याख्यानान्तरमाह—अपर
इति । नीलपीतयोरितरेतरानात्मत्वादभावस्वरूपा भेदः; स चेद्वस्तुनः
 स्वभावः, तदा वस्तूनामभावात्पनां प्रतिज्ञानात् भेदस्याभावात्मनः प्रति-
 ज्ञानात् वस्तूनामभावः स्यादित्यर्थः । अत्र व्याख्याने तदभाव इति
 तच्छब्देन वस्तु परामृश्यते । तस्यैव व्याख्यानान्तरमाह—अपर इति । तं
 प्रकारमाह भेदश्चोदति । कुत इत्याह—भेदेनेति । भेदो हि द्वैधी-
 भावात्मा; तत्त्वभावत्वे न वस्तुन एकत्वमित्यर्थः । ननु परमाणुभ्यो
 भिन्नभिन्नं वा नैकं वस्तु समस्ति; तेन परमाणव एवाधरोत्तरभावेन
 संहता वस्तु; तच्च परमाणूनामेकैकामकत्वाद्नेकात्मकभवेष्टम् । अतो
 भेदस्वभावत्वे वस्तुनो नैकवस्त्वभावप्रसङ्गात्साकर्मिण्यपत्तिरिति बौद्धमत-

माशाङ्ग्याह—परमाणुरिति । परमाणुरपि मित्रत्वात् भेदेन स्वभावभूतेन द्विधा कृतो नैकः स्यादित्यर्थः । ततः किमित्याह—तथा चेति । एकाभावे तदभावादिकैकसमुच्चयरूपोऽनेकोऽप्यस्य वस्तुनो नात्मावकल्पत इत्यर्थः । न केवलमेकः, न कोऽपीत्यर्थः । तदेवमेकभनेकं च वस्तु न घटते । तृतीयश्च प्रकारो नास्ति । अतो निःस्वभावत्वात् वस्तुनोऽभावप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह—तत्रेति । अरूपेणेति श्लोकार्धस्यान्या व्याख्यास्यते—अन्येति । तामाह—व्यतिरेकितेति । योऽयमनन्तरोको भेदो वस्तुनो व्यतिरेकोऽव्यतिरेको वैति विकल्पः, तस्मिन् प्रत्यवतिवृत्तं केचिदित्यर्थः । प्रत्यवस्थानमाह—वस्तिवति । वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्पः, तेन विरचितं शरीरं यस्य स तथोक्तः । एतदेव प्रपञ्चयति—तथा हीति । तदिति वस्तुच्यते; तस्य भावस्तत्त्वं वस्तुस्वरूपत्वम्; वस्तुनोऽन्यत्वेनानन्यत्वेन वा निश्चित्य वस्तुमशक्यस्त्वान्यत्वाम्यामनिश्चयनीयः । ननु यदि भेदो वस्तुनो न भिन्नो नाप्यभिन्नः, तस्मिन्नेव तर्हि शशविषाणवत्; कथं व्यवहारं प्रवर्तयतीत्यत आह—अपदाति । अनादिर्यो भेदविकल्पः, तज्जावासवा उपादानकारणं यस्य विकल्पस्य तेन विरचितं शरीरं यस्य भेदस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—शशविषाणं न प्रतिजाति; भेदस्तु तच्चतोऽसन्नपि वासनावशात् प्रतिभातीति व्यवहारहेतुः; न तु भेदो नाम परमार्थतो वस्त्वस्ति, यस्य तच्चमन्यत्वं वा विचार्यत इत्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—तत्रेति च विद्यते परमार्थतो भिन्नत्वं द्विचन्द्रस्वेव नावकल्पत इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—उदीति । अरूप इत्यस्य विवरणं निःस्वभाव इति । यदि भेदो वस्तुद्वया नास्ति, किंतु कल्पितरूपः, ततः परमार्थतो भेदोपपन्नं वस्तुनो भिन्नत्वं परमार्थतः स्यात् । न हि कल्पितेन मिथ्याभूतेन स्वभावेन द्वित्वेनेव चन्द्रमसः पारमार्थिकी तद्वत्ता युज्यते; किंतु कल्पितैव स्यादिति त्वयापीष्टः । तदेतदस्माभिरुच्यमानं किमिति भवान् नानुमन्यते । वयमप्येतदेव ब्रूमः—न भेदो नाम परमार्थतोऽस्ति; किं त्वविद्याविकलितमेतद्विन्नत्वमित्यर्थः । भावत इति; सद्वृपतया, परमार्थत इति यावत्; भावेभ्यो बान्य इत्यन्यार्थयोगे पञ्चमी । सर्व एवायमर्थोऽस्य श्लोकस्य तन्त्रेण अन्यकृतोऽभिमत इति न व्याख्याविकल्पभ्रमः ।

48-16. पूर्वोक्तमनुभाष्य तत्र किञ्चिदाशङ्क्यति—यदुक्तमिति । भेदात्मत्वे भेदस्वभावत्वे वस्तुनो भेदेनैकत्वस्य विरोधात् एकवस्त्वभावः; तदभावाच्चैकैकसमुच्चयरूपस्येतरस्यानेकात्मकस्यापि वस्तुनोऽभाव इति हेतोरैकत्वानेकत्वयोरनुपपत्तेः तृतीयप्रकाराभावाच्च वस्त्वभाव इति यदुक्तं तत्र पर आहुः रित्यर्थः । यदाहुस्तदाह—परापेक्षमिति । घटवस्तु परतः पटवत् भिन्नम् न तु स्वतः; स्वयं त्वेकमेव; अतो भेदेन वस्त्वेकत्वस्याविशेषाच्चैकवस्त्वभावदोष इत्यर्थः ।

अत्रोत्तरमाह—तत्रेति । पुरुषस्येयं पौरुषेधीः स्वामपेक्षां वस्तु यस्मानुवर्तते, नापेक्षानुरूपं वस्त्वित्यर्थः; तस्मान्न वस्तुनो भेदस्वभावदोषः पूर्वोक्तयुक्त्या तदवस्थ एवेत्यर्थः । यद्यपि वस्तुधर्मः स्यात् ततस्तद्भवेन वस्तु भिन्नं व्यवस्थाप्येत, न त्वेवदस्तीत्याह—नापेक्षेति । कृत इत्याह—न खल्विति । खलुशब्दः प्रसिद्धिद्योतनार्थः; स्वहेतुभ्य एव यस्त्वभाव वस्तु तस्त्वभावनुत्पद्यते, अन्यथा तद्वस्त्वेव न स्यात्; अतो न स्वभावव्यवस्थितये तस्य वस्त्वन्तरापेक्षा युज्यत इति प्रसिद्धमेतदित्यर्थः । स्वहेतुभिः प्राणित उदयो जन्म येषां तानि तथोक्तानि । तत्रार्थात्पुरुषस्य चः इत्यर्थः, तस्य धर्मोऽयमपेक्षा नाम; पुरुषो हि भिन्नं प्रति यन् प्रतियोगिनमप्यदथ प्रत्येति; तदाह—तत्रेति । ततः किमित्याह—न चेति । कृत इत्याह—स्वहेतुभ्य इति; स्वहेत्वधीना वस्तुस्वभावव्यवस्थितिर्यत् इत्यर्थः । पुरुषप्रत्ययानुविधायित्वे तु वस्तुनां यथा यथा वस्तुनि पुरुषः प्रत्येति तथा तथा स्युः; अतः शुक्ली रजततया पुरुषेण प्रतीत्येव रजतमपि स्यात्; अतो न वस्तुस्वरूपं व्यवतिष्ठत; न चैतदस्ति । अतो न पुरुषप्रत्ययानुरूपेण वस्तुस्वरूपव्यवस्थेत्याह—अत इति । वस्तुस्वरूपानुरूपैव तु पुरुषप्रत्ययस्य व्यवस्थोचिता, वस्तुपूर्वकत्वात्तस्येत्याह—व्यवस्थितेति । एवं भिन्नस्वभावाच्च घटः स्वहेतुभिस्तस्त्वभाव एव जनित इति न प्रतियोग्यपेक्षा पौरुषेधीमनुवर्तत इति प्रकृते योज्यम् । किञ्च यदि पटापेक्षो घटस्य भेदः, ततः पटस्यापि घटापेक्षो भेद इतीतरेतराभ्यः स्यादित्याह—परस्परेति । इममेव श्लोकार्थं पुनरन्यथा व्याचष्टे—

अथवेति । भेदप्रतियोगिनोरैकश्रेद्धेदस्तदव्यतिरेकी तत एकस्मात् भेदाद-
व्यतिरेकात् भेदवत्तयोरप्येकत्वान् भेदाभावप्रसङ्ग इति 'न भेदो वस्तुनो
रूपम्' इत्यत्र यदुक्तम्, तत्राहुः परे—स्यादेवं यद्येको भेदोऽनेकाश्रयः स्यात्;
स तु नैकः; रूपविरोधान्; भेदो हि प्रतिवस्तु वैविकल्पमापादयन् प्रति-
वस्तु विविक्तस्वरूप एवाचितः; कुतस्तस्यैकत्वम्? यदि चैकः स्यात् तत
एकधर्मयोगात् तन्निमित्तमेकत्वं वस्तूनां स्यात्, न नानात्वम् । अथवा
भेदैकत्वे तदव्यतिरेकात् तद्वदेव वस्तूनामेकत्वं स्यात् । तस्मात् प्रतिभावं
भेदो भिद्यते । घटस्य पटात् पटस्य च घटादन्योन्यं भेद इत्यर्थः ।
अत्र सिद्धान्ती पृच्छति—कथमिति । यद्येकैकाश्रयोऽन्योऽन्यो भेदः
कथं तर्हि भेदस्यानेकाश्रयत्वं प्रसिद्धं तेत्स्यतीत्यर्थः । तत्र पर आहुः—
अपेक्षात इति । एकत्र वर्तमानोऽपि द्वितीयमपेक्षत इत्यनेकाश्रयत्वं
भेदस्य, न तु नैकत्र वर्तमानत्वादित्यर्थः । अत्रैव चेद्धर्तते भेदः, कथ-
मन्यमपेक्षते? न हि घटस्यं शौक्ल्यं परमपेक्षत इत्याशङ्क्याह—तथा
हीति । भेदो हि कस्यचित् कुतश्चिद्भवति । अतश्च यतो भवति तं
प्रतियोगिनमपेक्ष्य तस्य स्वरूपं व्यवस्थितम् । तेनैकस्थस्यापि युक्तान्या-
पेक्षेत्यर्थः । ततः किमित्याह—तथा चिति । तथा च सति यथायथं
स्वीयस्वीयभेदेन प्रतिभावं भिन्नं प्रतियोग्यपेक्षणात्मभूतेन भावाव्यतिरेकिणा
भिन्नाः सर्वे भावाः; तेन प्रतिभावं भेदान्यत्वात् न तदेकत्वेन भेदव्यति-
रेकात् भेदवद्भेदिनां भेदाभावदोषप्रसङ्ग इति तात्पर्यार्थः । अत्र दूषण-
मुच्यते—पौरुषेयोमिति । तद्याचष्टे—पुरुषो हीति । पुरुषो ब्रह्मकर्म
सृष्टिपण्डं गृहीत्य परं चक्राद्यपेक्षते, तावता घटादिकार्यसिद्धेः । भावास्तु
स्वहेतुभ्यः केनचिद्दूषेण हीनाश्चेदात्मानं लभेरन्, ततस्तदूपलाभायान्यद-
पेक्षेरन्, तेषां तु स्वहेतुभ्यः प्राप्ततंपूर्णरूपाणां किमर्थान्यापेक्षेत्यर्थः ।
अपर आहुः—नन्विति । स्वभाव एष भेदस्य, यदेकस्थोऽपि द्वितीयं
प्रतियोगिनमपेक्षते; किं कुर्म इत्यर्थः । ननु शौक्ल्यदादीनामयं स्वभावो
न दृष्ट इत्याशङ्क्याह—नानेति । तद्धे; स्वरूप इत्यर्थः । साध्यकोटि-
निक्षिप्तो भेदः प्रतियोग्यपेक्षितया सर्वजनसिद्ध इति तमेवोदाहरति—
यथेति । अत्र सिद्धान्तवाचाह—न तर्हीति । यदि भेदाख्यो भाव-

स्वभावोऽन्यमपेक्षत न तर्हि स्वहेतुभ्यः संपूर्णस्वभावा भावा जाताः; किंतु भेदारूपेण स्वभावेन विकला इत्यभ्युपेगम्; अन्यथान्यापेक्षानुपपत्तेः; न चैतदिष्टमित्यर्थः । किं च भावस्वभावो भावहेतुभ्य एव भावसमकालमेव जायते, यथाग्नेरौष्ण्यम्; भेदस्तु भावहेतुभ्यो हेत्वन्तरान् प्रतियोगिनो भावे जाते पश्चाज्जायमानो न भावस्वभावः स्यात्; अतः स्वभावभूता भेदः

10-11. इतीयं प्रतिज्ञा ते हीयेनेत्याह—हेत्वन्तरादिति

अत्र पुनः प्रत्यवतिष्ठते—स्यादेतदिति । स्यादेतत् त्वदीयं दूषणं यदि भेदरूपविकलो भावः स्वहेतुभ्यो जायेत—स तु भेदादितिः सर्वरूपैरविकलः संपूर्ण एव स्वहेतुभ्यो जायते । अयं तु विशेषः—यदूपान्तरस्य प्रतियोग्यनपेक्षस्वभावत्वम्; भेदारूपं तु रूपं प्रतियोगितापेक्षम्, यतः प्रतियोग्यनपेक्षं कदाचिदपि न दृष्टं भवतीत्यर्थः । इति हेत्वर्थः । कुत इत्याह—तस्येति । तस्य भेदारूपस्य रूपस्य तद्विषत्वात् प्रतियोगितापेक्षस्वभावत्वादित्यर्थः । अतस्तेन भेदेन तद्विधेनैव स्वभावेनैव सह भावो जायत इति हेतौ न भेदेन विकलरूपस्य प्रादुर्भावो जन्म, येन स्वदुक्तो दोषः स्यादित्यर्थः । अत्र दूषणमाह—अत्रेति । भवतु तद्विषयस्य भेदसहितस्यैव भावस्य प्रादुर्भावः; प्रतियोग्यपेक्षायाम् अर्थः प्रयोजनं वक्तव्यम्; न च तत् तदस्तीति भावः । कुत इत्याह—यस्य हीति यदायत्तं हि यत्र किंचिद्भवति तत् तदपेक्षम्, अन्यत् तन्निरपेक्षमितीयं सापेक्षनिरपेक्षार्थवस्था; नान्येत्यर्थः । ततः किमित्याह—तत्रेति । न तावद्भेदस्योत्पत्तेः प्रतियोग्यायत्ता, येनास्योत्पत्त्यर्थं भेदस्तमपेक्षत इत्यर्थः । कुत इत्याह—स्येति । स्वहेतुभ्य एवाविकलस्य भेदसहितस्यैव भावस्य प्रादुर्भावेरित्यर्थः । अथोदकाहरणार्थक्रिया घटादेर्भेदस्य प्रतियोग्यायत्तेत्युच्यते, तदपि नेत्याह—नेति । कुत इत्याह—तदिति । पटादिप्रतियोग्यसंनिधानेऽपि घटस्यार्थक्रिया दृश्यते । सा यदि प्रतियोगितापेक्षा स्यात्, तदसंनिधाने न स्यादिति भावः । भेदप्रतीतिः प्रतियोग्यायत्तेत्याशाङ्कयति—प्रतीतिरिति । एतदेव द्रव्ययति—तथा हीति । यस्य यतो भेदः प्रतीयते तत्प्रतियोगिनमनपेक्ष्य भेदो न प्रतीयते यतः, अतस्तत्प्रतीतिः

प्रतियोग्यायत्तेत्यर्थः । एवमाशङ्क्य दूषयति—नेति । एवं चेत्तर्हि भेदाख्यो भावस्वभावो न प्रतियोग्यपेक्षः; किन्तु तस्मिन् भेदे पूर्वमवस्थिते भेदाख्यस्य वस्तुनः स्थितेरुत्तरकाला तत्प्रतीतिः प्रतियोगिसापेक्षेत्यापन्नम् । अतो भेद एव प्रतियोगिसापेक्ष इति प्रतिज्ञातं हीयत इति भावः । न च प्रतीति सापेक्षायां तत्प्रमेयं वस्तु सापेक्षं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । व्यवस्थितानां ते स्वहेतुभ्यो लब्धात्मानः, अत एवानपेक्षस्वभावश्चित्ति विग्रहः । व्यवस्थितौ अनपेक्षः स्वभावो येषामिति वा । नन्वस्तु भेद-प्रतीतिरेव सापेक्षा, तदर्थमेव स्वतो निरपेक्षोऽपि भेदः प्रतियोगिनमपेक्षिष्यत इत्याशङ्क्याह—इतरेतरेति । यतो भेदेन प्रतीतिगद्यस्य भेदः प्रत्येतद्व्यः, तस्यापि ततस्तथैतीतरेतराश्रयः । अतो भेदस्य प्रतीतिरापि परस्परायत्ता इतरेतरसापेक्षा न घटत इत्यर्थः । यत्न वस्तुमात्राद्गृहीत-भेदाद्भेदः प्रत्येष्यते; अतो नेतरेतराश्रय इत्याशङ्क्याह—न चेति । हेतुमाह—एकस्मिन्निति । यद्येवं स्यात् सतोऽपि स्वस्य भेदः प्रतीयेत; न चैवमस्तीति भावः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति ।

अथैवान्या व्याख्या; तामाह—नेति । हेतुमाह—आपेक्षिक इति; प्रतियोग्यपेक्षया यतः स भेदः प्रतीयत इत्यर्थः । ततः किमित्याह—स चेति । अपेक्षा हि पुरुषस्य प्रत्ययविशेषः; न च तं वस्तुवस्तुवर्तते; न च पुरुषप्रत्ययमनु वस्तुवस्तुवस्थेत्यर्थः । हेतुमाह—व्यवस्थितेति । यथा वस्तु हि पुरुषप्रत्ययो युक्तः; अन्यथा निरालम्बनः स्यादिति भावः । इतिः श्लोकार्थप्रतीतिनात् ।

ननु सामेक्षिकं न वस्तुनो रूपम्, कथं तर्हि पितृत्वाद्यो वस्तुनो रूपम्; तेऽपि ह्यपेक्षिका एव; न हि ते पुत्राद्यपेक्षया विना भवन्तीत्यतस्ते यथापेक्षिका अपि वस्तुनो रूपं तथा भेदोऽपीत्यभिप्रायेण पृच्छति—कथमिति । न च स्वपुष्पवदसन्तः; न च गन्धर्वनगरादिवदसत्या इत्याह—न चेति । असतां व्यवहार एव नास्ति; असत्येन तु विसंवादी; पितृत्वाद्यस्तु व्यवहारस्य हेतुत्वेन लोके सिद्धां, स चावि-संवादीति नासन्तो नाप्यसत्या इत्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—उच्यत इति

यदि पितृत्वादयोऽप्यापेक्षिकाः, तेऽपि तर्हि भेदवद्वस्तुनो रूपं मा भूवन्, असत्या एव सन्तु; का नो हानिः? न च तेषामविसंवादिव्यवहारहेतुत्वेन सिद्धत्वाद्भेदाद्विशेषः; भेदोऽप्येवमविसंवादिव्यवहारहेतुत्वेन पितृत्वादिवद्वस्तुवद्वा किं न लोके सिद्धः? अपि तु सिद्ध एव; अतो नायमपि विशेष इत्यर्थः ।

P. 50-6.

एवं पितृत्वादिभेदघोरविशेषमुक्त्वा संप्रति विशेषमाह—अपि चेति । पित्रादौ विषये पुत्राद्यपेक्षा जननादिना भवति । इत्सदीधियोरप्यन्योन्यापेक्षा, एकस्या देशव्याप्तिक्रियाया न्यूनाधिकभावाविशेषण भवति । न च भेदे तादृशोऽपेक्षाहेतुः कश्चिदस्तीति भावः । एतच्चाचष्टे—व्यवस्थिते इति । व्यवस्थिते औत्पत्तिके अन्योन्यनैरपेक्षण स्थिते, न तु वस्तुस्थित्युत्तरकालमन्यापेक्षाप्रभवे पितृपुत्रयोरेकजनकशक्ती पितृपुत्रयोरभिधेये; यथासंख्यमत्राविवक्षितम् । एतच्च शक्तिः कारकमित्यभिप्रेत्योक्तम् । शक्तिमत्कारकमिति पक्षेऽपि सर्वमूह्यम् । कथं तर्हि तयोरन्योन्यापेक्षित्वमित्याशङ्क्याह—ते त्विति । जन्यजनकयोः कर्तृकर्मकारकशक्ती समानश्चासौ जननाख्यो व्यापारस्तद्विषये इति ता पितृपुत्रशब्दौ आस्कन्दतः विषयीकुरुतः । ते वा शक्ती कर्तृभूते तौ शब्दौ कर्मभूतौ आस्कन्दतः स्ववाचकत्वेन स्वीकुरुत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यदैकस्यां जननक्रियायामेकः पुरुषः कर्ता, अपरः कर्म, तदा तौ पितृपुत्रशब्दवाच्यौ भवतः; नान्यथाति । कुतः? स्वभावभेदात्; ईदृश एव तयोः शब्दयोः स्वभावविज्ञप्ते येनेदृश एव विषये वर्तते, नेतरत्रेत्यर्थः । ततः किमित्याह—अत इति । समानत्वं हि क्रियाया द्वयोर्भवति; अतो यस्य क्रिया येन समाना तस्य तत्रापेक्षा भवतीत्यर्थः । उक्तमर्थं प्रकृतोपयोगितया स्पष्टयति—एतदिति । पितृपुत्रशब्दयोरर्थस्तत्र पित्रादौ सापेक्षः, न तु जन्यजनकशक्त्याख्यं वस्तु; तत्तु पूर्वं व्यवस्थितमेवेत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—यदा जन्येन समानजनिक्रियो जनको भवति, तदा पितृशब्दार्थो भवति; नान्यथा । अतश्च येन सा क्रिया समाना तज्जन्यमेपक्ष्य जनकः पितृशब्दार्थो जात इति शब्दार्थः सापेक्ष इत्युच्यते । अतः शब्दमात्रं

त्वत्र सापेक्षं न वस्त्विति । अपेक्षाहेतुश्च तत्र पित्रादौ साधारणी जनक-
क्रिया विद्यते, यद्यपि जन्यजनकशक्त्याख्यवस्तुनी व्यवस्थिते अन्योन्य-
निरपेक्षे इत्यर्थः । न द्वितीयेन विना साधारण्यं भवतीति भावः । भेदे
तु वैषम्यमाह—भावेति । वस्तुतत्त्वगत इति; न शब्दगत इत्यर्थः; तेन
वस्तुवेव तत्र सापेक्षमिति भावः । हस्तादावपि यद्वस्तु यावत्परिमाणं तत्
तावत्परिमाणमन्यनिरपेक्षमेव स्वहेतुभ्यो जातम् । शब्दप्रवृत्तिमानं तु
सापेक्षम्; अपेक्षाहेतुश्चैकजातीयाया देशव्याप्तिक्रियाया न्यूनाधिकभावः;
यदपेक्षया यस्य देशव्याप्तिक्रियाधिका तत् ततो दीर्घमित्युच्यते; या
यस्योना तद्वस्त्वमिति । या यावद्देशैकस्य व्याप्तिः, अन्यस्य न तावद्देशा
तदूनम्; इतरदधिकमिति न्यूनाधिकविवेकः; तेन न्यूनाधिकयोरेन्योन्या-
पेक्षितादोषो नास्ति ।

यदि जननकार्यविशेषात् पित्रादावपेक्षा इत्येते, वस्तुभेदोऽपि तर्हि कार्य-
स्यैव भेदादिष्यतामिति परः प्रत्यवच्छिन्न—यदीति । किञ्च एवं सति
यद्यपि प्रत्यक्षं वस्तुविधिमात्रव्यापारं न व्यवच्छिन्नमिति न तद्भेदे प्रमाणम्,
तथापि कार्यभेदादनुमास्यामहे; अतो न भेदस्याप्रमाणत्वमपीत्याह—
किञ्चेति । विधिमात्रमन्यव्यवच्छेदरहितं व्यापारो यस्येति विग्रहः । विपक्षा-
दव्यावृत्तौ हेतुरगमक इति ततो व्यावृत्तिमाह—नैकत्व इति । अन्ययरत्त्व-
द्वैतित्वं प्रत्यसिद्धो न च बौद्धैरिष्ट इति नोक्त इत्यदोषः । अत्र हेतु-
माह—कारणेति । तद्विद्युगोति—तदिति । सिद्धान्ती तु कार्यभेदोऽप्य-
स्माकमसिद्धः; अतस्तेन न भावभेदानुमानम् । नैकस्यानेके स्वभावाः, तद्भेदे
भेदप्रसङ्गादिति भेदात् भेदप्रसाधनमशोभनमित्याह—तदिदमिति ।

यदप्युक्तं कारणैकत्वे कार्यभेदो नावकरूपत इति, तदप्युक्तम्,
एकत्वेऽपि तद्दर्शनादित्याह—अपि चेति । दाहादिकार्यभेदात् 'दाहकः
पाचकः' इति व्यपदेशमात्रं भिद्यते, न तु वस्त्वित्यर्थः । शेषं सुगमम् ।
अर्थक्रियाकृते भेदे अङ्गीक्रियमाण इत्यन्वयः । नन्वत्रापि रूपादिसमुदाय-
मात्रं वद्विः; न त्ववयव्येको भिन्नोऽभिन्नो वा संभवति; अतो रूपादि-
गुणभेदादेव कार्यभेद इत्याशङ्क्यति—अथेति । सिद्धान्ती तु भवत्वैवम्; तथा-

प्युष्णस्पर्शात्तावदेकसाद्वाहपाककार्यभेदोऽस्ति ; अतो विपश्चादव्यावृत्तिर्हेतोस्तदव-
 स्रैवेत्याह—काममिति । न च पाकदाहयोर्भेदोऽसिद्ध इति वाच्यमित्याह—
तौ चेति । यद्यपि बहिसंयोगविक्रिया पाकोऽपीति तद्विक्रियात्वसामान्य-
 मुपवत्राप्येकमस्ति, तथाप्यवान्तरभेदस्त्योल्लोकप्रसिद्धत्वान्नापलपनीय इत्यर्थः ।
 न केवलं लोकसिद्धमेकस्मात् कार्यभिन्नत्वम्, अपि तु वादिभिरपि सर्वैरिद-
 मिष्टमित्याह—कर्मैति । मुक्तस्येवार्गतिकर्म पूर्वापरदेशाम्यां विभागसंयो-
 गयोर्वेगाख्यस्य संस्कारस्य हेतुरसमवायिकारणम् ; आत्मा चेच्छामुखा-
 दीनां हेतुः समवायिकारणमिति कणभुजेष्टम् । तथा स्वप्नादयः प्रत्येकम-
 भेदा अविद्यमानभेदांशा अङ्गलाघवार्थप्रकाशादीनां हेतव इति योज्यम् ।
 क्वचिदभेदादिति पाठः ; तत्रायमर्थः—न च ते भिन्ना इति वाच्यम् ; कुतः ?
 प्रत्येकं सत्त्वरजस्तमसामभेदात् । अतश्चैकस्मादपि कार्यभेदोऽस्तीति भावः ।
 तत्र सत्त्वं लाघवादीनाम्, रजः प्रवृत्तिद्वानां हेतुरिति कपिलस्येष्टम् ।
 तथा रूपादयः प्रत्येकं स्वगोचराणां ज्ञानानां हेतव आलम्बनप्रत्ययाः रूपं
 रूपक्षणानां रसो रसक्षणानां चेषादीनप्रत्यय इति बौद्धमतम् । ननु
 नार्थक्रियाभेदमात्रात् भावभेदं ब्रूयः ; अपि तु यतो यस्य भेदः, तत्राहृष्ट-
 त्वेनासंभावनी यार्थक्रिया, तत इति परश्रवादयति—नन्विति । अत्रैवोदा-
 हरणमाह—यथेति । यथा, वशिरे सत्यपि चक्षुषि शब्दबुद्धिरहृष्टत्वेना-
 संभावनी, ततश्चक्षुषो मिक्ष श्रोत्रं कल्प्यत इत्यर्थः । नन्वेवमन्यत्र कथं
 भेदसिद्धिरित्याशङ्क्य—प्रायेणेति । परस्परसंभवीनि कार्याणि येषां ते
 तथोक्ताः ; सत्त्वं प्रायेणान्यकार्यमन्यत्र न दृश्यते ; अतो भेदसिद्धि-
 रित्यर्थः । शरशृङ्गयोर्विशरणैककार्ययोर्निवृत्त्यर्थं प्रायग्रहणम् । कथं तर्हि
 तयोर्भेद इत्यशङ्क्य विशरणैककार्यत्वेऽपि प्रायेण परस्परसंभवीनि कार्या-
 न्तराणि तयोरपि सन्तीति प्रायेणेति पुनर्योज्यम् । सिद्धान्ती त्वाह—
अथेति ; अन्यकार्यस्यान्यत्रासंभवः कथं प्रत्येतव्य इत्यर्थः । पर आह—
नन्विति । तद्वृषयति—नेति । अद्वैतिनामेकत्रैव सर्वं कार्यं दृश्यते ;
 अतो नान्यकार्यस्यान्यत्रादर्शनमस्ति । तत्र सति भेदे अन्यकार्य-
 मन्यत्र न दृश्यत इति वाच्यम् । एवं च भेदे सति कार्यादर्शनम्,
 अदर्शने सति भेद इतीतरेतराश्रयः स्यात् । अतो न कार्यभेदात् भाव-
 भेदानुमानमित्यर्थः । अथ सत्यपि पठे घटकार्यस्याहृष्टस्य पश्चात्तद्धेतो-

घटस्य भेदोऽनुमीयते; तयोरभेदे हि पटकार्यवत् घटकार्यमपि पूर्वमेव दृश्येतेति परमतपाराङ्कयति—अयेति । तदूचयति—तादिति । एकस्यापि पुरुषस्य क्रमेणानेकभोजनावयर्थक्रियां कुर्वतः पूर्वमदृष्टा क्रिया पश्चाद्दृश्यते; न च तस्य भेद इत्यर्थः । नन्वत्यन्तमभेदे पुरुषस्य तस्य सर्वार्यक्रिया-समर्थत्वात् समर्थस्य च क्षेपायोगात् युगपत् सर्वकार्यदर्शनं स्यात्; अतः कस्यचित् कार्यस्य पूर्वमदर्शनं पश्चाच्च दर्शनं पूर्वावस्थातोऽविशेषात् स्यात्; अतोऽस्ति पूर्वस्मात् कश्चिद्विशेषो यदाग्रे पूर्वमदृष्टं कार्यं पश्चात् दृश्यते; अतो नैकान्तेन भेदः, नाप्यभेद इत्याशङ्कयति—स्यादिति । अत्रोत्तरमाह—न तर्हीति । यदि विशेषमात्रभेदेऽपि कार्यभेदो घटते, न तर्हि कार्यभेदो वस्त्वभेदं बाधते; किंतु कार्यभेदस्य वस्त्वभेदानुपमर्देन विशेषमात्रभेदोऽनुमीयेत, अभिन्नेऽपि वस्तुनि सत्येव कार्यभेदोपपत्तेः । अतो यदुक्तं कार्यभेदाद्द्वस्तुभेद इति तदेवं तति विघटितमित्याभिप्रायः । ननु विशेषमात्रभेदेऽपि नाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह—तच्चेति । तस्य विशेषमात्रं भिन्नमिच्छामः; किंतु न वस्तुत्वम्; अपि तु काल्पनिकम्; तच्चावस्तुत्वात् द्रव्यमावहतीति भावः । ननु सत्यमेव तत् किं स्यादित्याशङ्क्याह—वस्तुत्वम् । वस्तुत्वस्या सतस्तस्य विशेषमात्रस्यायोगा-दघटमानत्वादित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—तच्चेति । तद्भावस्तत्त्वम् अभिन्न-त्वम्; वस्तुतो विशेषाणामभिन्नत्वाभिन्नत्वयोरसंभवादित्यर्थः । ते चेद्द्वस्तुनो न भिन्नाः, ततो वस्तुमेव परम्; न ते पृथक् सन्ति । अयं भिन्नाः, न तर्हि वस्तुनः, असंबन्धात् । न हि भिन्नयोस्तादात्म्यमर्बुदहैमनयोरव । नापि समवायिनः; सोऽपि हि समवायिभ्यां भिन्नोऽभिन्नो वा स्यात्; यद्य-भिन्नः, न पृथगस्ति; भिन्नश्चेत्, न तयोः स्यात्, असंबन्धात्; तस्यापि ताभ्यां समवायान्तररूपने चानवस्था । भिन्नोऽपि समवायस्ताभ्यां स्वत एव संबन्धश्चेत् तावेव तथा स्ताम्; किं तेन? असंबन्धो हि संबन्धमपे-क्षते; न संबन्धः, प्रदीप इव प्रदीपान्तरमिति चेन्न; समवायिनोरसौ संबन्धो नात्मनः; तेनात्मनः समवायिभ्यां संबन्धाय समवायान्तरापेक्षा युक्तेति युक्तानवस्था । प्रदीपोपकृतं चक्षुरितरवत्प्रदीपमप्युपलम्बयतीति युक्ता तत्र प्रदीपान्तरानपेक्षेति । किंच संबन्धश्चेत्संबन्धान्तरं नापेक्षते,

संयोगोऽपि नापेक्षेत समवायम् ; नचैवं वैषम्यम् । किञ्च समवायः स्वसंबन्धिभ्यां समवायेनान्येन संबध्यते, संबन्धत्वात्, संयोगवत् । एवं सोऽप्यनेनेत्यनवस्था । किञ्च इहप्रत्ययहेतुः समवायः ; न च गोत्वादिष्विह प्रत्ययोऽस्ति । न हि 'इह गवि गौः' इति प्रत्ययः, अपि तु 'गौरयम्' इति सर्वेषाम् । अतः समवायो नास्तीति न सोऽपि वस्तुविशेषयोः संबन्धः । नापि संयोगः । सोऽपि हि संयोगिभ्यामभिन्नश्चेन्नास्ति ; भिन्नश्चेत् केन ताभ्यां संबध्येत ? समवायेनेति चेत्, स निरस्तः । न च स्वतन्त्रः संभवति । तस्मात् सोऽपि नास्ति । तेन संयोगोऽपि न वस्तु-विशेषयोः संबन्धः । अतो वस्तुनो भिन्नोऽपि विशेषो न भवतीति सूक्तम् ।

एवं वस्तुकेत्वेऽपि काल्पनिकविशेषभावेदात् कार्यभेदं स्थिरवादिनः प्रत्यापाद्य क्षणिकवादिनं प्रति विरुद्धेण तमाह—यस्त्विति । तुशब्दो विशेषार्थः । यस्तु क्षणिकत्ववादी तन्त्वमेवाभेदेमेव सत्त्वाद्यात्मना विशेषस्य न मन्यते—विशेषा एवात्यन्ताविकक्षणाः क्षणिकं वस्तु, न त्वेकजात्यादि स्थायि किञ्चिदस्तीति मन्वान्—तस्य कारणस्वभावानुवर्ती कार्यस्वभाव इति ब्रीहिक्षणानां तत्सामान्यरूपेणासत्यभेदे तेभ्यः कथमेकरूपब्रीहदुराख्यकार्यो-त्पादः । अथात्यन्तभिन्नानामपि तेषां कल्पिताज्जातिरूपेणाभेदात् कार्यतुल्य-ताच्यते, एवं तस्य कारणैकत्वेऽपि कल्पितादेव भेदात् कार्यभेदसिद्धेः कार्यभेदसिद्धये कारणभेदकल्पना गुर्वी दृष्टैवेत्यर्थः । निरन्वयो विनाशो येषामिति विग्रहः । क्षणिकवादिनां घटनाशे घटत्वस्य घटान्तरे मृदश्च स्वकपालादावन्वयो नास्तीति निरन्वय इत्युच्यते । अथ भिन्नेभ्योऽपि वस्तुविषयसमनन्तरप्रत्ययेभ्य एकज्ञानोत्पत्तेर्न कार्यभेदाय कारणाभेदोऽपे-क्ष्यते, तेनात्यन्तभिन्नेभ्योऽपि क्षणेभ्यस्तुल्यरूपं कार्यमुत्पत्स्यत इत्युच्यते, तथा सति कार्यस्वभावस्य कारणस्वभावानुवर्तित्वव्यभिचारात् यथा भिन्ना-दप्येकरूपं कार्यं तथैकसादापि कार्यभेदोपपत्तेर्न कार्यभेदसिद्धये कारण-भेदः कल्प्यः ; तदेतदाह—अथेति । यदपि भिन्नानामेककार्यत्वे चक्षुरा-द्युदाहृतं तदपि तस्यैवासिद्धम् ; तथाहि—चक्षुषो रूपग्रहणनियमे, समन-न्तरज्ञानस्य ज्ञानात्मत्वे, विषयस्य च तदाकारत्वे व्यापार इति वदत

चक्षुरादिकारणव्यापाराणां भिन्नो विषयस्तेनैवोक्तः; तस्मान्न तत्रापि कार्याभेद इत्याह—अपि चेति । कार्यसाम्यस्य कारणाभेदानपेक्षत्वे दोषान्तरमाह—यदि चेति । तर्हि ब्रह्मद्वुरान्मृतप्रच्छन्नस्य ब्रह्मेति न स्यादित्यर्थः । कुत इत्याह—भिन्नेति; यवक्षणादपि ब्रह्मद्वुरस्योत्पत्तिः संभवादित्यर्थः । एतदेवोपपादयति—हेत्विति । कार्यसाम्ये हेतुसाम्यं चेन्नोपयुज्यते, ततो यथैकस्माद्ब्रह्मेति हि क्षणादत्यन्तभिन्नाद्ब्रह्मेति क्षणान्तरात् ब्रह्मद्वुरो भवति तथा यवक्षणादपि स्यात्, अभेदकल्पनां विना तयोरविशेषादिति भावः । तत्रावश्यं कार्यसाम्याय हेत्वभेदकल्पना त्वयाम्यास्थेयेति तत्सत्त्वभावयोरित्युक्तं प्रतिष्ठापयति—तत्रेति । अत्र परश्चोदयति—स्यादिति । यदर्थक्रियाकारि, तत् सत्; नेतरन्न शशशृङ्गादि । भेदोऽपि चेदर्थक्रियाहेतुः, न तर्हि कल्पितः; किंतु सत्त्वेत्यर्थः । सिद्धान्ती त्वाह—तुल्यमिति । अभेदोऽपि तव कार्यतुल्यत्वहेतुर्न कल्पितः स्यादित्यर्थः ।

अथ मतं नार्थक्रियाभेदमात्रेण हेतुभेदं ब्रूमः; किंतु विरुद्धार्थक्रियाभेदात्; न ह्यसावेकत्र संभवति; तदाह—योऽपीति । एतदेव प्रपञ्चयति—तथा हीति । तस्योत्तरमाह—न स्यापीति । ननु विरुद्धार्थक्रियाभेदाद्भावभेद उक्तः; न च दाहिपकौ विरुद्धौ; अतः कथमिदमुत्तरमित्यभिप्रायेण पृच्छति—कथमिति । सिद्धान्ती त्वस्योत्तरत्वमुपपादयति—इदमिति । यदि तावदेकत्र जननमरणदीनामसंभवो विरोधशब्दस्यार्थः, सोऽद्वैतिनामस्माकमसिद्धः; अस्माकं हि विरुद्धं च सर्वभेदकत्रात्मनि समवेतम् । अयमिधो व्यवच्छिन्नता विरोधः, जननमरणादयश्च तथेत्युच्यते, ततोऽन्यतो ननु भेदसिद्धिः । एकस्यापि बह्वेभि्यो व्यवच्छिन्नयोर्दाहपाकयोर्दर्शनादित्यर्थः । न च तयोर्भि्यो व्यवच्छिन्नत्वमसिद्धम्, नानात्वेन तस्मिन्नेऽतस्तथाभूताच्चेद्वस्तुभेदः, ततोऽनेकरूपपरसादिधर्मकपृथिव्याद्यपि नैकं स्यादित्यर्थः । अयं हर्षः शोकाभावात्मकः, शोकश्च हर्षाभावात्मक इत्ययमनयोर्विरोधः; तत्र तौ चेदेकत्र युगपत् स्याताम्, ततः शोकस्य भावः, तदाभावात्मकस्य हर्षस्य भावात्त्वाभावः; तथा हर्षस्यापि भावः, हर्षाभावात्मकस्य शोकस्य भावात्त्वाभावः; न चैकत्रैकस्यैकदा भावाभावौ संभवतः

अतस्तयोरीदृशाद्विरोधात् तदाश्रयभूतभावभेदोऽवसीयते; एवं जननादिभ्यो-
 ऽपीति चेत्; तदसत्; एवं हि परस्परभावात्मकत्वाद्धर्मावेव भावरूपी न
 स्तः; कुतस्तयोर्विरोधाद्भावभेदावगतिः? तथा स्वपुष्पादिषु हर्षशोकयोरभावा-
 दन्योन्याभावात्मकयोस्तयोः प्रसङ्गः । तदेतत्सर्वमाह—अयेति । अथ
 वध्यघातकभावोऽनयोर्विरोध इत्युच्यते, तदपि न; यतो जातो घातको
 वध्यं हन्ति, न च भिन्नाधिकरणे इत्यतो भूत्वैव वध्येन चैकाधिकरणे
 वध्यं घातको हन्यात् । ततश्चैकाधिकरणयोरेव वध्यघातकभावात् न ततोऽ-
 धिकरणभेदावगतिः । अथापि स्यात्, तथाप्येकाधिकरणविदर्शनाद्भावाधिकरण-
 भेदानुमानमव्यभिचारम्, एकाधिकरणयोरपि वध्यघातकयोर्दर्शनादित्याह—
अथेति । न विद्यते व्यभिचारोऽस्येति विग्रहः । अथ भावाभावरूपी
 धर्मो विरोधिनी; यथा—नित्यत्वानित्यत्वे भूतत्वामूर्तत्वे च; तयोरेक-
 धर्मत्वासंभवाद्धर्मभेदोऽवसीयत इत्युच्यते, तदपि न; न हि यो धर्मो
 यत्र वर्तते स तमवश्यं व्याप्नोति; न हि रथा रथसंयोगा वा नमो
 व्याप्नुवन्ति पृथिव्यादींश्च, रथानामवच्छिन्नत्वात् अवच्छिन्नरथाश्रयत्वेन
 तत्संयोगानामप्यवच्छिन्नत्वात् । यथा रथादयस्तत्संयोगाश्चैव मन्येऽपि येऽव-
 च्छिन्नाः । ये च नित्योपेत्यत्वादयो धर्माः, ते नानवच्छिन्नाः । अत
 एवानन्तात्माख्यमर्थमाश्रयन्तोऽपि न तं व्याप्नुवन्ति । ततश्च तेषां
 नित्यत्वात्मकभावतदभावात् न विरुध्येते । अतो न भावाभावयोर्विरोधात्
 तद्धर्मिणो भेदावगतिरिति । तत्सर्वमाह—अयेति । ननु संयोगादेरव्या-
 पित्वादेकत्र व्याप्ति भावाभावौ युक्तौ; नित्यत्वं त्वात्मनो व्यापि; ततश्च
 तदभावात्सन्नित्यत्वस्य तदेकाश्रयत्वासंभवादात्मनो भिन्नं क्षित्याद्याश्रयः
 प्रतीयते एव । अत्र ब्रूमः—स्यादेवं यद्यनित्यत्वं नाम धर्मस्तत्त्वतोऽस्ति;
 सापेक्षां तु तत् क्षित्यादिरूपेणात्मनि कल्पितम् । न च मायायां
 विरोधोऽस्ति; न श्लोकस्य चन्द्रमसो द्वित्वं विरुध्यत इति भावः ।

मतान्तरमाशङ्कयति—यस्त्विति । व्यतिरेकमाह—एकत्व इति ।
 अव्यवस्थामाह—तथा चेति । अन्ययेति; यदि तिलात् तैलमेव स्यात्,
 न दधि, यदि चैकस्मिन् नश्यतीतरन्न नश्येत् संदेत्यर्थः । अत्र परवचनं
 पठति—तदिति । सर्वं सर्वत्रोपयुज्येतेति; सर्वं पयस्तिलादि सर्वत्रैव

तैलदध्यादिषु हेतुत्वेनोपयुज्यतेत्यर्थः । एवमाशङ्क्य दूषयति—तस्यापीति ।
 यदि कार्यनानात्वं व्यवस्था, तथा तिलानां पयसश्च भेदं प्रतिजानाति,
 तदेदमेवोत्तरमित्यन्वयः । ननु क्षीराद् दध्नो जन्म नान्यत इतीयं व्यवस्थोक्ता,
 न कार्यनानात्वमात्रम् ; अतः कोऽयमनुकोपालम्भः? सत्यमुक्तम् ; किंतु
 तिलपयसोरन्यत्वे सतीयं व्यवस्था, व्यवस्थया च तयोरन्यत्वसिद्धिरितीत-
 रेताराश्रयग्रस्तत्वादयुक्ता । अतो व्यवस्थां वदता कार्यनानात्वमेवावाच्य-
 मित्यभिप्रेत्येदमुक्तमित्यदोषः । अथ पूर्वोक्तमेव व्यवस्थायाह, वाच्यते—
अयेति । व्यवस्था हि भावानामन्यत्वसाधनम् । सिद्धं च साधनं भवति,
 नासिद्धम् । तद्यदि पयसो दध्नो जन्म नान्यत इति व्यवस्थाया लक्षणं
 स्यात्, ततो यदन्यत्वं साध्यत्वेनासिद्धं तत् साधनमूताया व्यवस्थाया
 लक्षणमनुप्रविशेत् । न च तद्युक्तम्, साध्यत्वेनासिद्धत्वादन्यत्वस्यानुप्रवेशे
 तस्या व्यवस्थाया एवासिद्धिप्रसङ्गात् । ततश्चेत्तरेतराश्रयः स्वादिति
 भावः । तस्मात् दधिजननशक्तिस्तदभावश्च व्यवस्था । ततस्ति-
 लपयसोर्भेदो गम्यते । न होक्त्र विषयं दधिन्येकस्य पयसः शक्य-
 शक्ती युज्येते । अतः पयसो शक्तिः, तिलानामशक्तिरिति तयो-
 र्भेदसिद्धिरिति वाच्यमित्याह—तस्यादिति ; यस्मात्पूर्वोक्ता व्यवस्था दुर्घटा,
 तस्मादियं वाच्येत्यर्थः । सिद्धान्ती त्वाह—स चेति । अयं च हेतु-
 रनन्तरमेव 'अतो नैकस्य भावामावविरोधः' इत्यत्रास्माभिर्निरस्तः । अतो
 नेदमपि व्यवस्थात्वात्तन्नामिति भावः । पूर्वोक्तमेव भावाभावयोरेकत्राविरोधं
 दृष्टान्तेन द्रष्टव्यम्—ययेति । यथा दीर्घकाला देवदत्तादयः परिमितकालै-
 र्बह्व्यर्थात्तन्नामिभिः संबध्यमानास्तत्काले तद्धर्माणः पश्चादतद्धर्माणो भवन्ति
 न विरोधस्त्वानन्तत्वं गजन्ते, तथा परिमितदेशैः रथतत्तंत्रयोगादिभिरिव विपुल-
 देशैः पृथिव्यादयः, अनन्ताश्रत्वाद्योऽनित्वत्वादिभिः संबध्यमाना न
 विरोधपदभाज इत्यर्थः । अत्राशङ्क्यति—कथमिति । धर्मस्य धर्मिणोऽ-
 व्यतिरेकात्तस्याप्यनन्तत्वमुचितमिति भावः । अत एवाव्यतिरेकपक्षानभ्युप-
 गमेन तावदुत्तरमाह—व्यतिरेक इति । यद्यनन्तादव्यतिरेको धर्मः स्यात्,
 सोऽपि तद्देवानन्तः स्यात् । व्यतिरेके तु तस्य मिथ्यात्वं वा अनन्त-
 स्यात्प्यन्तवद्दर्भासंभावना नास्तीत्यर्थः । अव्यतिरेकपक्षेऽपि सा नास्तीत्याह—

अव्यतिरेकेऽपीति । दीर्घकालादव्यतिरिक्ता धर्मास्तद्वदेव दीर्घकालान्, पुनर्मितकाला भवन्ति; अतस्तथैवानन्तस्याप्यन्तवान् धर्मो भविष्यतीत्यर्थः ।

यस्तु क्षणिकवादी दीर्घकालमर्थं न प्रतिजानाति तं प्रति दृष्टान्तासिद्धौ तेन दृष्टान्तेन नैकत्र भावाभावयोः समावेशः सिध्यतीत्याशङ्क्य तं प्रत्येकत्र भावाभावयोः समावेशं दर्शयितुं पूर्वोक्तमेव श्लोकार्थं पुनर्योजयति—यस्त्विति । तद्विवृणोति—एक इति । एको वह्निक्षणः किञ्चिदेव तृणतण्डुलादि दहति पचति च, न जलादि; तथा च तृणादीन् प्रति दाहकः पाचकश्च, जलादिषु न तथा, न च भिद्यते; तस्मादेकत्रापि शक्त्यशक्त्यादिलक्षणभावाभावधर्मदर्शनात् ततो भावभेदावगतिरित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे क्वचित् दाहपाकयोर्भावः क्वचिदभाव इत्ययं विभागो व्याख्येयः । ननु विषयभेदादत्राविरोधो युक्तः; शक्त्यशक्ती त्वेकविषयेणैकस्य विरुद्धे इत्यशङ्क्य तदेव श्लोकार्थं पुनरन्यथा योजयति—तथेति । एकोऽपि वह्निक्षण एकस्मिन्नेव दाह्ये पाक्ये च किञ्चित् दाहं पाकं च करोति; तेन दाहकः पाचकश्च; ततोऽन्यत्र करोतीत्यदाहकोऽपाचकश्चेति 'न च भिद्यते' इत्यनुवर्तते । अयमेव च दाहपाकविभागो व्युत्थः । एवं क्षणवादिनमेव प्रति साशङ्क्येकत्र समावेशं दर्शयितुमुदाहरणान्तरमाह—तथेति । बौद्धा अभिमन्यन्ते—बीजमशक्तं चेत् क्षित्यापि संपागेऽपि नाङ्कुरं जनयेत् सिक्तावात्; शक्तं चेन्न क्षित्याद्यपेक्षेत्, क्षित्याद्याहितविशेषं जनयतीति चेत्, न तर्हि स्वतः शक्तम्; अशक्तं चाहितविशेषमपि न जनयति, दुष्टबीजवत् । अपि च विशेषेण सति भावादापि च बीजे सत्यप्यभावात् स हेतुः स्यात्, न बीजम् । न च स भिन्नोऽभिन्नो भिन्नाभिन्नो वा संभवति । तस्मात्सहस्रक्षणपरंपराप्राप्ताः क्षितिबीजादिक्षणाः प्रत्येकं शक्ता अप्येकमेवाङ्कुरं कुर्वन्ति, न प्रतिस्वमनेकान् । ननु कृतस्य करणाभावात् यदेकेन कृतं तस्यान्येन करणं न स्यात्; स्यादेवं यदि क्रमः स्यात्; सह क्रियायां तु कृत इत्येव नास्ति । यस्यापि सामग्री जनिका तस्यापि सा एकमेवाङ्कुरं जनयति, नाङ्कुरान्तराणि । तथाच सत्येकस्यापि जनकत्वमजनकत्वं च

‘न च भिद्यते’ इत्यत्राप्यनुवर्तते । इतिरुदाहरणसमाप्तौ । जनकत्व-P. 53-21
मजनकत्वमिति ; जननशक्तिरशक्तिश्चेत्यर्थः । नन्वेकत्रैकस्य शक्त्यशक्ती
 विरुध्यमाने तिलपयसोर्भेदं गमयत इत्युक्तम् । तत्रैव व्यभिचारो वाच्यः ।
 न चेह तथा ; तथाहि— बीजानामेकत्रैवाङ्गुरे शक्तिः ; न च तत्राशक्तिः ;
 अपि त्वन्यत्र ; अतो वैषम्यान्न बीजादिव्याभिचार इत्याशङ्क्यति— अथेति ।
 अन्यत्राशक्तिस्तु भिन्नविषयत्वादेवाविरुद्धेति भावः । सिद्धान्ती तु वाक्-
 छलेन साम्यमाह— अन्यमिति । भवत्वेकत्रैव शक्तिः ; तथाप्यतीतमप्येक-
 मनागतं च ; अतश्चैकत्रैव शक्तिरेकत्रैवाशक्तिरिति शक्त्यशक्तयोः समान-
 विषयत्वात्साम्यमेवेत्यर्थः । अथ कार्यगम्यत्वाच्छक्तेरन्यत्रोत्पन्न एवाङ्गुरे
 तेषां शक्तिः ; नातीतानागतयोरिति न च तत्रैवाशक्तिः ; तिलपयसोस्त्वेक-
 त्रैव दक्षि शक्तिरशक्तिश्च ; ततश्च वैषम्याद्बीजादिभिर्न व्यभिचार इति
 पुनराशङ्क्यति— अथेति । तत्रोत्तरमाह— अथेति । एतदुक्तं भवति—
 यत्तावद्दक्षि पयसो जातं तदभेदात् तिलेऽपि जातमेव ; अतश्च यथा
 पयसस्तत्र शक्तिरेव नाशक्तिरिति न शक्त्यशक्तयोर्विरोधः ; तथा तिलाना-
 मपि ; अतो न ततस्तयोर्भेदावगातिः । अथ च दक्षि चेतिलानां शक्तिः ;
 दध्यन्तरमपि जनयेत् ; न च तथा ; अतोऽशक्तिरप्यस्तीति शक्त्यशक्तयो-
 र्विरोध इत्युच्यते, तत्र ; यद्येव एव हि दक्षि तिलानां शक्तिर्न दध्यन्तरे,
 बीजादीनामिवातीतानागतयोः ; अतश्च यत्र शक्तिस्तत्राशक्तिरेव नास्ति ;
 कया विरोधः स्यात् ? या त्वन्यत्राशक्तिः ; सा विभिन्नविषयत्वादेव विरोधि-
 नीति न शक्त्यशक्तयोर्विरोध इति । एकत्र चेच्छक्तिरन्यत्रापि तुल्यजातीये
 स्यात् ; अतस्तदपि तिला जनयेयुरिति चेत् तत्तेत्याह— न हीति ।

नतोत्तरमाशङ्क्यति—अथेति । विनियोगभेदमाह— दक्षि हीति ।
तद्वृषयति—तदपीति । अनैकान्तिकत्वमाह—एकत्रेऽपीति । तदेव
 प्रपञ्चयति— तदेवेति । एकमपि वस्तु सहकारिसहितं कार्यं विनियुज्यते
 न केवलम् ; अतश्चैकत्रापि विनियोगाविनियोगसम्बन्धेनानैकान्तिकत्वात् न
 वस्तुभेदात्सहकारित्वमित्यर्थः । अथ सहकारिसंनिधानोपाधिभेदात् भिन्नमेव
 वस्तु केवलम् ; अतो नानैकान्तिकत्वमित्याशङ्क्यति— अथेति । सिद्धान्ती

त्वाह—औपाधिक इति । यदि सहकारिसंनिधानोपाधिभेदाद्भेदः, औपाधिक-
स्तर्हि; यश्रौपाधिकः स प्रतीयते परम्, न वस्तु संस्पृशति, विस्वप्रति-
विस्वयोरिव; अतोऽपरमार्थः; अपरमार्थश्च भावानां भेदोऽस्माभिरभ्युपेयते ।
अतोऽस्मत्पक्षमेवाश्रितोऽसीति भावः । क्षणिकत्वादिनस्तु केवलत् पयः-
क्षणान् सहकारिसहितः पयःक्षणोऽत्यन्तभिन्नः; तथा सिकतापीति सापि
दधि विनियुज्येत । अथादृष्टशक्तित्वात् सिकता दधि न विनियुज्यते,
ततो नवोऽपि पयःक्षणः पूर्वमतत्त्वान्न दृष्टशक्तिरिति न विनियुज्येत ।
न चैकजातिमुखेन स दृष्टशक्तिरिति वाच्यम्, अतस्तैरभ्युपगमादिति
भावः । अथानादिवासनाकल्पितैकजातिमुखेन दृष्टशक्तः पयःक्षणात् नव-
स्याभेदात्तस्मिन् दृष्टशक्तावयमपि दृष्टशक्तिरित्यस्य विनियोगसिद्धिः, न
सिकताया विजातीयक्षणाया इत्युच्यते, ततः परस्याप्यभेदवादिनोऽविद्या-
कल्पिताद्भेदात् पयःसिकतयोर्विनियोगविनियोगौ सेत्स्यत इति विनियोगा-
विनियोगव्यस्थया भावभेदकरूपना व्यर्थेति भावः । एवं भेदाभेदवादिनं
प्रत्याह—योऽपीति । यथा भेदाभेदौ विरुद्धौ धर्मावेकत्र भवतः, तथा
जनकत्वाद्यपीति न ततस्तिरूपयोर्भेदासिद्धिरित्यर्थः । जनकत्वाजनकत्वा-
भ्यामित्युपलक्षणम्; शक्यत्वेकस्यादयोऽपि सर्वे द्रष्टव्याः ।

इदानीं सर्वं पूर्वोक्तमर्थमुपजीव्य स्वपक्षमुपसंहरति—तदिति; तस्मा-
दित्यर्थः । सत्त्वसम इत्यर्थः । श्लोकार्थं विवृणोति—एकत्रेति । ‘अर्थ-
क्रियाकृते भेद’ इत्यत आरभ्य यावदुक्तं तत्सर्वम् ‘एवम्’ इत्युप-
जीवितम् । तदेव ‘एकत्र’ इत्यादिना ‘संभवात्’ इत्यन्तेन सुखस्मरणा-
यागु हीतम् । ‘व्यवस्थायाश्च’ इत्यत्र ‘अनेकान्तिकत्वात्, असिद्धत्वाद्वा’
इत्यनुवर्तनीयम् । इममेव स्वपक्षं श्रुत्या द्रढयति—तदेतदिति । श्रुति
विवृणोति—एतदिति । “यद्भूतम्” इत्यत्र ‘यदेकोऽपि’ इत्यनुवर्तते ।
“अतो ज्यायान्” इत्याशङ्कितोत्तरं योजयितुमाशङ्कं तावदाह—पूर्वेति ।
“सहस्र—” इत्यादौ पूर्वस्मिन् ऋगुद्वये निर्दिष्टानां विरुद्धत्वेनाभिमतानां
धर्मकार्यव्यवहाराणांभेदोऽपि सन् कथमाश्रय इत्यर्थः । तत्रैकस्य सहस्र-
शीर्षत्वमदृष्टत्वाद्विरुद्धम् । सर्वभूमिव्यापिनस्तु दशाङ्गुलत्वमन्याय्यम् ।

अत्रोत्तरमाह—अत इति । ‘अतः’ इतीदमा संनिहितमुच्यते । तच्च P. 55-5. प्रत्यक्षतः, शब्दतो वा । तत्र प्रत्यक्षमाश्रित्य ‘अतः प्रत्यक्षाभिमतत्’ इत्युक्तम् । शब्दमाश्रित्य च ‘पुरुष एवेदमिति सर्वशब्दनिर्दिष्टात्, उतामृतत्वस्येत्यनेन वा निर्दिष्टात्’ इत्युक्तमिति विवेक्तव्यम् । कथमनेन देवादिप्रपञ्चस्य निर्देशः ! उच्यते—मर्त्यस्य देवादेरमृतत्वस्येशान इत्यथो देवादिप्रपञ्चस्य निर्देशः । प्रतीकनिर्देशो वायम्—“यदन्नेनाविरोहति” इत्यनेन देवादिप्रपञ्चस्य निर्देशः; यद्धि यस्यादनीयं तत्प्रत्याग्नम्; देवानां चामृताद्यन्नमिति । ततश्च यदन्नेनाविरोहति प्रादुर्भूयति च तस्य चेशान इति देवादिप्रपञ्चनिर्देशः । भेदेनेति; इत्यंशतल्लक्षणे तृतीया; इत्यंभूतादित्यर्थः । सर्वं चेदं प्रपञ्चादित्यस्य विशेषणम् । वृद्धतर इति; सर्वयातिश्चयितोऽनन्त इति यावत् । अनेन ज्यावानिति “वृद्धस्य च” इत्यनेन ज्यादेश इति दर्शयति । तदेवमन्तोऽस्मिन्नेकस्मिन्नपि पुरुषे परिच्छिन्नानां विरुद्धानामपि नित्यानित्यस्वार्थानां समावेशो न न युज्यते । अतोऽनन्ततो भावभेदावगतिरित्यभिप्रायेणह—तेनेति । एतदेवानन्तत्वं श्रुतिः प्रकाशान्तरेण दर्शयतीत्याह—तदेवेति । तां व्याचष्टे—कृत्स्नो-ऽपीति । विश्वा इति; “केश्छन्दसि बहुलम्” इति शैलौपः । पादः वतुर्थो भागः; कनीयान् अरूप इत्यर्थः । भाग इवेति; निर्भागस्य तत्त्वतो भागाभावादवच्छिन्नप्रपञ्चोपाधिकल्पितः स इति दर्शयितुमिवशब्दः । कथं प्रपञ्चावच्छिन्नरूप भागस्याल्पत्वं पुरुषस्य च ज्यायार्वमित्यपेक्षाया-मुत्तरमृक्पादं योजयति—तथा हीति । पादा भागाः; त्रयः पादा अस्थेति विग्रहः; रूपप्रत्ययपदार्थः । त्रित्वेन च पादानामेकस्मात् पादाद्वैपुल्यतो-ऽनन्तत्वमाभिप्रेतम् । अथवा अमृतत्वमविनाशित्वम्; तच्चाज्रत्वादिधर्मोप-लक्षणार्थम् । अजस्यैव हि तत्, न जन्मवतः । तदयमर्थः—अपरि-मितम्, अत एवानन्तम्, मरणादयो मूतधर्माः यस्य प्रपञ्चस्य तेन ह्यन्यम्, अस्य पुरुषस्य रूपं दिवि प्रद्योतावस्थायां विशुद्धचैतन्याव-स्थायां प्रमोदावस्थायां नित्यनिरतिशयानन्दावस्थायां सूर्यमण्डले वा स्वर्ग-स्थाने वा वर्तत इति । एनदुक्तं भवति—प्रपञ्चस्यावच्छिन्नत्वान् सप्रपञ्चं ब्रह्मरूपमल्पम्, अप्रपञ्चं त्वपरिमितम्; अतोऽस्य विरुद्धाविरुद्धधर्मकार्य-

व्यवहाराश्रयत्वमुचितमिति । नन्वनन्तं सर्वत्र वर्तते ; तत्कथं सूर्यमण्डले
 बुस्थाने वेत्युक्तमित्याशाङ्क्याह—तत्र हीति । तद्विवृणोति—तद्धीति ।
उपलब्धिः उपासनाज्ञानमभिप्रेतम् ।

‘एकस्यैव’ इत्यादिश्लोकमन्यथा व्याचष्टे—अपर इति । करुणः
 अर्थः । घटनाकार्यभेदात् पूर्वोक्तया वा व्यवस्थया कल्पितेऽपि त्वया
 कारणयोस्तिलपयसोर्भेदे, त्वां पृच्छामः—तिलकार्यात् तैलात् कार्यान्तरं
 दधि किमिति पयसो भवति? द्वाभ्यां संग्रथैकमेव कार्यं किमिति न
 क्रियते? अथापि तिलपयसी पृथक् कार्यं कुरुतः, यथाप्येकजातीयं किं
 न कुरुतः! तदा च कार्यान्तरशब्दो भिन्नजातीयं दृष्टव्यः । किमिति
 चोभयमुभाभ्यां न क्रियते? सांख्यं संकरः । असस्तैलं तिलेभ्यो दधीति
 विपरीता वा व्यवस्था किं न स्यात्? एतन्नाः सकाशात् तिलसिकतायो-
 भेदाविशेषेऽपि किमिति वा तिलेभ्यस्तैलम्, न सिकताभ्यः? इति । किंच
 दृष्टत्वादापि भिन्नानामेककार्यत्वमेकजातीयकार्यत्वं वा युक्तम्; दृष्टं हि
 चक्षुरादीनामेककार्यत्वम्, एकजातीयशारादिकार्यत्वं च शरशृङ्गादीनाम् ।
 तिलपयसोर्भेदेऽपि किमिति तिलेभ्यस्तैलम्, पयसो दधि, न तु विपर्ययः?
 इति विपरीतव्यवस्थाविवरणमात्रम् । अथ मतम्—अचिन्त्येभ्यो भाव-
 सामर्थ्येभ्यः कार्यभेदः कार्यव्यवस्था; सत्यां च तस्यां न विपर्ययः
 सेत्स्यतीति; ततो अरमेकस्यैव सोऽस्तु सामर्थ्यातिशयः, यदेकस्मादप्यनेकं
 व्यवस्थितमविपरीतं च कार्यं भवतीति; एककारणमात्रेण एकस्य वा
 सामर्थ्यातिशयमात्रेण कार्यभेदादिसिद्धेरप्रमाणिका भावानां गुर्वा भेद-
 कल्पनेभ्यः । अचिन्त्येभ्य इत्यस्य विवरणम्—अचिन्त्यानीति ।
 ‘करुणं भवन्ति, कथं भवन्ति’ इत्येवमुपपत्तितश्चिन्तयितुं न शक्यन्ते, किं
 न कार्यदर्शनेस्तत्सामर्थ्यानां व्यवस्थोच्चीयते । कार्यं तु तिलपयसोर्भिन्नं
 व्यवस्थितमविपरीतं च दृश्यते । अतस्तस्यैव तानि व्यवस्थितानीति भावः ।
 एतच्चाविद्यात्मिकां शक्तिमभिप्रेत्योक्तम् । न तद्वतो मित्रा अभिन्ना मित्रा-
 भिन्ना वा शक्तिरस्ति ।

एकस्मादप्यनेकं कार्यं दृश्यम्; यथा—बृहदाहपाकावित्युक्तम्; तत्र
 चादधति—स्यादिति । तत्परिहरति—तत्रेति । शक्तीनां भेदेऽपि

बहरेकत्वादिति भावः । नन्वेकस्मादपि बह्वैः कार्यभेदः शक्तिभेदनिबन्धनः ; न चाभेदवादिनां शक्तिभेदोऽस्ति । नैवम् ; अस्माकमपि मायात्मक-शक्तिभेदस्येष्टत्वादित्यदोषः । अथ सत्यपि बहवौ मन्त्राद्युपहृतायां शक्तौ कार्यादर्शनाच्छक्तीनामेव कारकत्वमभिप्रेतम् ; ताश्च भिन्नाः ; तेन कारण-भेदादेव तत्र कार्यभेद इत्याशङ्क्यति—अथेति । अत्रोच्यते—यथेति । रूपमिति ; अत्र 'अभिन्नम्' इत्यनुवर्तते । श्लोकार्थं विदुषोति—प्रकरणमिति । एकस्य बह्वेकदाहादिकार्यसंबन्धविरोधात् शक्तिभेदः कल्प्यत इत्यर्थः । शेषं सुगमम् । किंच एकस्माद्बह्वेकनाः शक्तयश्चेदव्यतिरिक्ताः सतो बह्वि-रेकोऽनेकश्चैष्ट्यः । तत्र बह्वेकत्वं नङ्गतेनैवानेकत्वेन चैत्र विरुध्यते, नतरां कार्यगतेन । अतश्चैकस्मादपि कार्यानेकत्वसंभवात् न कार्यानेकत्वेन कारणभेदसिद्धिरित्याभिप्रायेण सोपहातमाह—अपि चेति । अथैकस्माद्बह्वे-र्व्यतिरिक्ताः शक्तयः, कयं तस्य तदाश्रयत्वमिति वाच्यम् । तेन सह तासां संश्लेषस्तदाश्रयत्वमिति चेत्, त किं तादात्म्यलक्षणः? उत नैरन्तर्यम्? न तावत्तादात्म्यलक्षणः, शिखानां तदयोगात् । तादात्म्ये हि तयोरेकत्वमेव स्यात्, न भेदः । नैरन्तर्यं च संश्लेष आश्रयत्वे, दाह-शक्तिकबह्विसंनिकृष्टस्य काष्ठस्यापि तन्नैरन्तर्यमस्तीति तदाश्रयत्वप्रसङ्गः । न हि यहूव्यस्य संनिकृष्टं तत्तच्छक्तेरसंनिकृष्टं भवति ; न हि चक्षुर्द्रव्यस्य संनिकृष्टं तद्रूपस्यासंनिकृष्टं भवति ; अन्यथा रूपोपलब्धिरेव न स्यात् । एवं च विभूनां सत्त्वं शक्तिमद्भिरर्थैः संनिकर्षात् सर्वशक्तित्वप्रसङ्गः । तस्मात् शक्तीनां भेदविदुषकारं कुर्वतो बह्वेकशक्त्याश्रयत्वं वाच्यम् । तच्च शक्तीनां भेदात् प्रतिशक्ति भिन्नः । तदेवमेकस्माद्यथानेकोपकार-सिद्धिः, तथानेककार्यसिद्धिरपि स्यादिति न कार्यभेदात् कारणभेदसिद्धि-रिति । नदेतत्सर्वमाह—अथेति ।

इदानीं प्रकरणार्थं संकलय्योक्त्वा मतान्तरमवतारयति दूषयितुम्—एवमिति । यदेव कार्यभेदादिविषयव्यावृत्तिमुखेन बौद्धानामनुमानमुक्तं तदेवान्येषामन्ययानुपपद्यमानमर्थापत्तिरिति मत्वोक्तम्—अर्थापत्त्या चेति । अन्योन्याभावो हि भेदः ; न च सोऽस्तगोचरः, भावभात्रग्रहणयोग्यत्वा-दिन्द्रियाणाम् । न च लिङ्गगम्यः, प्रमाणान्तरागोचरे संबन्धिन्धभावे

लिङ्गिनि, तेन सह कस्यचिद्धिङ्गस्यादृष्टसंगतित्वात् । अर्थापत्तिरपि पयसो
 दग्धो जन्म नान्यत इति व्यवस्थाहेतुका; सा चेतरेतराश्रयत्वदोषप्रस्तत्वा-
 न्नान्योन्याभावरूपे भेदे प्रमाणम् । तस्मात् भावोपलम्भहेतुम्यश्रुतुरादिभ्यः
 प्रमाणान्तरं प्रमाणानुत्पादरक्षणं, विधायकाद्वा भावज्ञानात् प्रमाणान्तरं
 व्यवच्छेदकत्वेन 'नास्ति' इति ज्ञानमन्योन्याभावायाश्रयितव्यम्; तद-
 धीना हि भावानामन्योन्यमसंकीर्णतिति ये मन्यन्ते तान् प्रत्युच्यते—
अन्योन्येति । प्रमान्तरेति; प्रमाशब्दः करणसाधनो भावसाधनो वा;
 तथाच दर्शितम्—'सदुपलम्भहेतुम्यः' इत्यादिना; विषयप्रतिषेधयोर्भेदा-
 द्धिना 'अस्मिन् भूतले नेदं घटादि' 'नायं घटः पटः' इति चोभयविधा
 निषेधधीर्न भवतीत्यर्थः । नन्वन्योन्याभावो भेद इति परेणोक्तम्; स च
 तादात्म्याभावो नाधाराधेयाभावः; तत्र 'नायमयम्' इतिमात्रं वाच्यम्,
 न 'नास्मिन्नदम्' इति । सत्यम्; न व्यर्थम्; दृष्टान्तार्थं हि तत् ।
 श्लोकं व्याचष्टे—नेति । खलुशब्दः प्रसिद्धोतनार्थः । कुत इत्याह—
नानपेक्षितेति । न हि यत्र यो निषिध्यते तावन्नपेक्ष्य 'नेदमिह'
 'नायमयम्' इति निषेधो भवति; भवन् वा 'न' इत्येतावन्मात्रं स्यात्;
 ततश्चागुह्यमाणविशेषत्वात् सर्वान्यतामापादयति; न भावविशेषयोरन्योन्या-
 भावरूपं भेदमिति यमपि ज्ञानपेक्षितविषयनिषेधव्यवच्छेदे शून्यता
 प्रमाणार्थः' इत्यत्रोक्तम् । एतच्च परेषामपि संमतमिति गृहीत्वा इत्यादिना
 दर्शितम् । तदेवं विषयनिषेधप्रतीतौ सिद्धायां यदि सा तयोरनवगत-
 भेदयोर्वस्तुमात्रत्वेन स्यात्, तदा 'इदं निषेध्यम्, विषयस्त्वयम्' इति
 विभागादिनिषेध एव न स्यात् । वस्तुमात्रं अनवगतभेदं यदि विषयः,
 निषेधो न स्यात् । अथ निषेध्यः, ततो विषयो न स्यात् । विषयाभावे
 च 'पटो नास्ति' इति घटस्यात्यन्तिको निषेधः स्यात्, नान्यत्र सिद्धस्थ-
 देशविशेषे; न क्वचित्सिद्धस्यात्यन्तिको निषेधो युज्यते; न चात्यन्तम-
 सिद्धस्य, अप्रसक्तेः; एतच्च 'अन्यथा दैवनिषिद्धे कः प्रतिषेधोऽप्राप्त-
 रूपेः?' इत्यादिनोक्तम् । व्यवच्छेदावधिः व्यवच्छिद्यते अस्मिन्निति विषयोऽ-
 भिप्रेतः । अथ न वस्तुमात्रस्य विषयनिषेध्यत्वे, किंतु वस्तुविशेषयोरव-
 ययोः कयोश्चिदित्युच्यते, ततः सर्वस्य सर्वत्र निषेधः स्यात्, विशेषा-

नवधारणात् । तस्मात् भिन्नस्वभावेन विशिष्टौ च विषयनिषेध्या प्रतिपद्य-
प्रेण निषेधः प्रतिपत्तव्यः ; एवं हि स संभवेत् ; अन्यथा विषयनिषे-
ध्ययोर्विभागाप्रतिपत्तौ न संभवेत् । विशिष्टयोश्च तयोः प्रतीतौ काचिदेव
निषिध्यत इति नियमः स्यात् । अन्यथा सर्वः सर्वत्र निषिध्येतेत्युक्तम् ।
किंच प्रतियोगी निषेध्यः ; न चानवगतभेदः स भवति ; अन्यथा स्वस्य
स्वयं स स्यात् । यद्वा अनवगतभेदः सामान्यमात्रेणावगतः प्रतियोगी
भवति । ततः स्थाणावविशेषेण प्रतीते पुरुषोऽप्यूर्ध्वतासामान्येन प्रतीतः
प्रतियोगी स्यात् ; अतस्तस्याभाक्प्रतीतिः स्यात् । न वैवम् । अतश्च
भिन्नौ निषेध्यविशेषौ बुद्धौ स्वीकृत्याभावः प्रतिपत्तव्य इति सिद्धम् ।
तथाच लोकेऽपि तत्प्रतीतिस्तथैव प्रत्यात्ममुपलक्ष्यते । तथाच सति
विषयनिषेध्ययोर्भेदज्ञाने सत्यभावप्रतीतिः, तस्यां च सत्यां तयोरन्योन्या-
भावात्मकभेदप्रतीतिरितीतरेतराश्रयत्वं स्यादित्यर्थः ।

इदानीमितरेतराश्रयत्वमुच्छ्लोकमाह—अपिचेति । नानुपलब्धिमात्रात्
वस्त्वभावज्ञानम्, सुषुप्तेऽपि प्रसङ्गात्, किंतु उपलब्धिसाधनसाकल्ये सत्यनुप-
लब्ध्या । न हि सुषुप्तेऽनुपलब्धिः स्वरूपविशेषः कश्चिदस्ति, यस्य
सामर्थ्यातिशयात् चक्षुरादिव रूपदेरभावस्य बोधकः ; किंतु प्रमाण-
सामग्रीवैकल्येन तत्रानुपलब्धिः । अवैकल्ये तु प्रमेयाभावमन्तरेण तदसंभवा-
न्नान्तरीयकत्वेन स वस्त्वभावं गमयति । एवं च धूमादिव ज्ञाता सा
गमिकेत्यापन्नम् । सा च द्विविधेष्टा—प्रतियोग्युपलब्धिरूपेणात्मनोऽपरि-
णामो वा, ततोऽन्यस्य वा विषयस्य ज्ञानम् ; तदुक्तम्—“सात्मनोऽ-
परिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि” इति । तत्र यद्यन्यवस्तुज्ञानमनुप-
लब्धिः, ततो नापिद्धे वस्तुभेदे सा सिध्यति । अतस्तज्ज्ञानाय वस्तुभेदो
ज्ञातव्यः । न च वाच्यम्—निषेध्यज्ञानादन्यन् ज्ञानमनुपलब्धिः ; अतो
ज्ञानभेदोऽत्र गम्यते, न वस्तुभेदः ; तत्कथमुच्यते ‘नासिद्धे वस्तुभेद’
इति ? । यतो ज्ञेयानुमेयं तज्ज्ञानम्, अतो भेदोऽपि तस्य, ज्ञेयभेदानु-
मेय इत्यर्थः । ज्ञेयवस्तुभेदो विज्ञातव्यः ; ततस्तु भेदं त्रिनान्यत्वातिद्धे-
र्भेदे ज्ञातेऽनुपलब्धिज्ञानम्, तस्यां च ज्ञातायामन्योन्याभावात्मकभेदज्ञान-
मितीतरेतराश्रयत्वं स्यात् । अथात्मनोऽपरिणामोऽनुपलब्धिः, सापि नान्यनः

सर्वविज्ञानशून्यतारूपा स्तिमितावस्था, सर्वाप्रतिपत्तौ कस्यचिन्नियतस्य पटादेरभावात् । तस्मात् घटादिभ्यो भिन्ने पटादौ ज्ञानपरिणामे सत्येव तद्विन्ने घटादौ ज्ञानापरिणामोऽभावंज्ञानहेतुरिति वाच्यम् ; न चैषोऽनुपलब्धविशेषो घटपटयोर्भेदज्ञानात् प्राक् सिध्यति । ततश्च पूर्ववदितरेतराश्रयत्वम् ।

ननु प्रत्यक्षेणैव भेदो गृह्यते ; तथाहि—निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य सामान्यमात्रविषयतामपाकुर्वता वार्तिककृता “तदयुक्तम् इत्याद्युक्तम् । ननु “वस्त्वसंकरसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यमुपाश्रिता” इत्यपि तेनोक्तम् ; बाढम् ; संयोगसमवायात्मकासंकराभिप्रायं तु तत्—इति न त्वाहुः ; ते प्रागेव ‘आहुर्विधातृ प्रत्यक्षम्’ इत्यत्र निरस्ताः ।

येऽपि काणादा एवमाहुः—भूतलान्दवस्तुग्रहणप्रतियोगिस्मरणरूपयेतिकर्तव्यतयाऽनुगृहीतादक्षात् संयुक्तविशेषणसंनिकर्षेण लब्धं जन्म येन तत् प्रत्यक्षान्तरमभावग्राहकम् । न च वाच्यम्—अक्षजं तच्चद्विषयज्ञानवत् प्रथममेव स्यात्, न पश्चात् ; प्रतियोगिस्मरणव्यवहिते चाक्षव्यापारे जातं कथं तदक्षजम् ? इति चेत् यथा यथा शब्दस्मरणापेक्षित्वात् सविकल्पकं निर्विकल्पकात् पश्चाद्भावि, यथा च शब्दस्मरणव्यवधानेऽपि तदनुगृहीतादक्षाद्गुणपत्तेर्नानक्षजम्, तथा ‘नास्ति’ इत्यपि ज्ञानं प्रतियोगिस्मरणापेक्षित्वात् पश्चाद्भावि, प्रतियोगिस्मृतिव्यवधानेऽपि च तदनुगृहीतादक्षा-
 P. 58-14 दुत्पचेऽक्षाक्षचित्ति, तान् प्रतीदमेव वक्तव्यम्—अन्योन्यसंश्रयात् इति । प्रमाणान्तम् ; प्रत्यक्षान्तरमित्यर्थः । प्रत्यक्षेणापि विषयनिषेधौ भेदेन गुणत्वात् तयोरेन्योन्याभावो ग्रहीतव्यः ; ततश्चाभावगम्य इव प्रत्यक्षगम्येऽप्यभावे तुल्यमितरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ।

इतश्चान्यत्रान्याभावज्ञानासंभव इत्याह—किंचेति । मीयमानमेकं सन्मात्ररूपं येषां भावानामिति विग्रहः । तद्विशृणोति—अपिचेति । यथा-प्रमाणं हि प्रमेयव्यवस्था ; तच्च घटपटौ सन्मात्ररूपतया प्रमिणोति, न विशेषरूपतया ; अतः सन्मात्रस्वभावादेव तौ, न भिन्नस्वभावौ ; ततश्च न तयोरितरेतराश्रयत्वम् : अतश्चेतरत्वेनाभिभते घटे नेतरस्य पटस्य

प्रमानुत्पादोऽनुपलब्धिः, द्वयोः सन्मात्रैकरूपत्वान्; एकोपलब्धौ चेत-
स्यापि तेन रूपेणोपलब्धत्वात्; अतो नेतरत्रेतराभावज्ञानं संभवतीत्यर्थः ।
अत्र सत्तापह्नववादी चोदयति--नन्विति । एकरूपप्रत्यभिज्ञानात्
गोव्यक्तिषु गोत्वमुपेयते । न च व्यैकां गां दृष्टवतो गवान्तरे तदस्ति,
तथा सर्षपं दृष्टवतो मेरौ । तस्मान्न सत्तासामान्यमस्ति । ऊर्थं तर्हि
अत्यन्तभिन्नेष्वनन्तेष्वेकमालम्बनं विना 'सत् सत्' इति शब्दप्रत्ययो-
रनुवृत्तिः? पाचकादिषुदुपाधियोगेन भविष्यति । कः पुनरुपाधिः? प्रमाण-
विषयता । यो हि प्रमाणविषयः, तं लोकः 'सन्' इत्यन्वष्टे, नात-
द्विषयं स्वपुष्पादीत्यर्थः । तद्वृषयति--नैतदिति । न खलु द्वयोरन्योन्य-
प्रतिषेधमन्तरेण भेदप्रतीतिः; न केवलो विधिसमकालो विधितः पश्चाद्वा
प्रतिषेधाख्यः प्रमाणव्यापारः संभवति । न च वस्तुविधिरेवान्यप्रतिषेध
इति 'लब्धरूपे क्वचित्' इत्यादौ वर्णितम् । अतो न भेदः प्रमाणस्य
विषयः । तद्यद्यभिन्नमपि रूपं न दृश्यते, निर्विषयमेव प्रमाणं स्यात् ।
अतोऽश्लेषभावगतमभिन्नमेकं रूपमेष्टव्यम् । तच्च नः सत्ता । सैव च
प्रमाणस्य विषयः; न भेदाः । तेन भेदा एव प्रमाणविषयतया शब्द-
वाच्या इत्यपि प्रत्युक्तम् । यत् मेरुसर्षपयोः 'सत्' इति प्रत्यभिज्ञानं
नास्तीत्युक्तम्, तदसिद्धम्; अस्त्येव हि सद्रूपतया तत्रापि प्रत्यभिज्ञानम् ।
अथ सत्यपि सद्रूपतया वैलक्षण्यान्नेत्युच्यते, तर्हि यादृशमेकस्यां गवि व्यक्तं
न तादृशमेकां गां दृष्टवतो गवान्तरे, व्यक्तिभेदादिति तत्रापि न स्यात् ।
अथास्ति तत्र तावत् सत्यपि व्यक्तिभेदे 'स एवायम्' इति पूर्वापरानु-
संधानम्, न तु सतः सर्षपस्य सदन्तरे मेरौ; सत्तावादिनः 'सोऽयम्'
इति पूर्वपरानुसंधानादेकत्वम्, नाभिन्नरूपसंबन्धितः; तेन मेरुसर्षपयोः
सत्ताभिन्नरूपसंबन्धिदनुगमेऽपि 'सोऽयम्' इत्यनुसंधानाभावान्नैकत्वमिति;
तदिदमयुक्तम्; अनुसंधानं विनाप्यभिन्नरूपसंबन्धितं एव प्रथममेकव्यक्ति-
दर्शने तदेकत्वनिश्चयात् । अनुसंधानं हि देशकालभेदेन पुनर्दर्शने
भवति; न च प्रथमदर्शने सोऽस्ति । तस्मादभिन्नरूपसंबन्धितं एवानेक-
त्वैकत्वनिश्चय इति सिद्धम्; तथा महिषीमण्डलाद्यादृत्तात् 'गौः'
इत्यभिन्नरूपान्निर्विकल्पकप्रत्ययात्प्रथमादेव गोमण्डले गोव्यक्तीनां देशभेदेऽ-

प्येकगोत्वनिश्चयस्येष्टत्वात् ; तदुक्तम्—“निर्विकल्पक—” इत्यादि । न ह्यत्राप्यनुसंधानमस्ति ; तद्धि दृष्टस्य कालभेदेन पुनर्दर्शने भवति ; गोमण्डले च व्यक्तीनां देशभेदेऽपि न कालभेदः । तस्माद्ब्राह्मणमिन्नरूपसंविन्नित एवाभेदाध्यवसायः । अपि च यद्यनुसंधानादेकत्वम्, ततो यथा मणिकं दृष्ट्वा मणिकान्तरेऽनुसंधानं न तथा शरावं दृष्ट्वा ; तत्र मृज्जातिरपि न स्यात् । अथ मणिकमिव शरावमपि दृष्ट्वा अस्त्येव मणिकान्तरेऽनुसंधानम् ; अयं तु विशेषः—यन्मणिकयोर्मणिकाव्यवसामान्यानां भूयस्त्वादुत्कटम्, मणिकशरावयोस्तु मृत्सामान्यमात्रापुरामादनुत्कटम् ; अतोऽस्ति मृज्जातिरिति ; एवं तर्हि यथा मणिकशरावयोरनुत्कटमनुसंधानं ततश्च मृज्जातिसिद्धिः, तथैव सर्षपं दृष्ट्वा मेरावपि सर्षपत्वरूपेणानुसंधानेऽपि सद्रूपेणानुत्कटमनुसंधानमस्ति ; अतः मृज्जातिरपि सिद्धा । अतः सूक्तम्—‘मीयमानैकरूपेषु’ इति ।

एतदेव परमतेनाक्षिप्य समघटते भेदेति । भिद्यते इति भेदो विशेषरूपं व्यावृत्तम् ; अभेदस्तद्विरुद्धमनुवृत्तं सामान्यरूपम् ; तदुभयावभासिनी ‘सन्’ इति ‘घटः’ इति द्वे विज्ञाने स्तः । ‘सन्’ इति सर्वत्रानुवृत्तम्, ‘घटः’ इति च पटादिभ्यो व्यावृत्तम् । तथा ‘गौः शाबलेयः’ इत्याद्यपि ब्रह्मव्यम् । यदि तु द्वे विज्ञाने नेष्येते ततो द्विरूपो व्यवहारो न स्यात् । अस्ति चासौ ; तथाहि—वत्सो मातरमन्विच्छन् सा मायबुद्ध्या गोगणमभिधावति, विशेषबुद्ध्या च स्वमातरम् । अतस्ततोऽनुवृत्तव्यावृत्ताकारे द्वे ज्ञाने । ज्ञानाधीना चार्थव्यवस्था । अन्यथा ह्यधीनोऽपि तव न स्यात् ; सोऽपि ज्ञानबलेनैव त्वयाम्बुपेयते । तस्माद् द्विरूपमेव जगत्, नैकरूपमिति चेत् ; तन्न ; न हि ज्ञानमात्रादर्थव्यवस्था, अलातचक्रादिज्ञानेष्वभावात् । तस्माज्जातमपि ज्ञानं युक्त्या विरुध्यते, न वा ; अत एव प्रमाणोत्पन्नं न वेति परीक्ष्यम् ; न ज्ञानमित्येवास्थेयम् । यद्वा युक्त्या विरुध्यते न वेति युक्तिविरोधाविरोधे परीक्षा ; प्रमाणोत्थमिति च प्रमाणसामर्थ्यासामर्थ्यपरीक्षेति विशेषः । ननु कथं प्रत्यक्षं युक्त्या बाध्यते ! सत्यम्, न बाध्येत यदि तत् प्रत्यक्षं स्यात् ; प्रत्यक्षाभासरूपं तु तदिति ‘आहुर्विधातु प्रत्यक्षम्’

इत्यादिवेवावेदितम् । अतश्च स्वमदृश्यालातचक्रादिज्ञानवत् जाग्रदृश्यालात-
चक्रादिज्ञानं यथा सदपि न तत्त्वानुगमनिमित्तं तथा भेदज्ञानमपि । ननु
'न भेदः केवलः, न विधिसहितः, न विधेः पश्चात् प्रमाणस्य व्यापारः'
इत्युक्तन्यायेन प्रमाणादन्यतोऽपि भेदज्ञानस्योदयो न भवतीत्युच्यते; को
वान्यथाह? वयमपि भेदमपह्नुवाना भेदज्ञानानुदयमेव ब्रूमः; न हि पर-
मार्थतो भेदावगमोऽस्ति; यदि स स्यात्, ततो निर्विषयस्य ज्ञानस्या-
संभवात् कथंमस्माभिर्भेदोऽपह्नुयेत? अपह्वे च प्रागुक्तहेतुभिः कथं भेदावगमः?
न ह्यावगम्यं विनावगमो घटते, सकर्मकत्वाद्भवते । ननु यदि भेदतदवगमौ
न स्तः, तर्हि यदिदं जगद्भिन्नं भाति तत्किमुच्यते? अविद्यम् । तामेव
पर्यायान्तरेण व्यनक्ति—विभ्रम इति; अज्ञानमविद्या—तदुपादानो वा
विभ्रम इत्यर्थः । स चानिर्वचनीयः; तथाहि—यथावभासं वेद्यसद्भावे
न विभ्रमः, किंतु सम्यग्ज्ञानं स्यात् । अस्मिन् च स्वपुष्पवदवगमोऽनुप-
पन्नः । तस्माद्विभ्रमः सदसत्त्वाभ्यां निश्चित्य लोके नोच्यते । अतोऽ-
निर्वचनीय एवासौ, इत्यंभूतस्यैव सर्वप्रवादिषु सिद्धत्वात् । एतच्च
'सर्वप्रवादिभिश्चेत्थमियमास्येया' इत्यत्रोक्तम् । उक्तमप्यनिर्वचनीयत्व-
प्रसङ्गात् पुनरुक्तम् । अथवा तत्रार्थविभ्रमस्यानिर्वचनीयत्वमुक्तम्; इह तु
ज्ञानविभ्रमस्येति विशेषः । तदा च ज्ञेयं विना ज्ञानं नास्ति, तत् किनिदं
यत्सर्वस्य भेदज्ञानमवभासते; इति प्रश्नो योज्यः । वेद्यसद्भावे इति
चाविवक्षितकर्मनिर्देशः । अवभाससद्भावे; ज्ञानसद्भावे इत्यर्थः । तदेवं
ज्ञानद्वये सत्यपि किं तद्युक्त्या विरुध्यते नवेति परीक्ष्यम् । तत्र च
भेदज्ञानं न प्रमाणसामर्थ्यार्थाभिति 'आहुर्विघातृ' इत्यत्र 'क्रमः
संगच्छते' इत्यत्र च युक्त्या विरुध्यत इत्योवेदितमस्माभिः । अतो न
भेदः सामर्थेन इति भावः ।

किंतु इतोपि तत् ज्ञानद्वयं परीक्ष्यमित्याह—अपिचिन्ति । तां
करुपनामाह—ज्ञानभेदादिति । अनुवृत्तव्यावृत्तज्ञानभेदात् यथाज्ञानं च
वस्तुव्यवस्थितेः सामान्यव्यक्तिविभागेन वस्तुद्वयमाहुः काणादाः, ये जाति-
व्यक्त्योरत्यन्तभिन्नयोः समवायरूपं संसर्गमाहुः । यद्वा ज्ञानद्वयस्य 'स-
घटः' इति सामानाधिकरण्येनोपपत्तेः, अत्यन्तभेदे च तदसंभवात् सामान्य-

विशेषात्मकमेकं वस्तु ; यथाहुरनेकान्तवादिनो भाट्टाः, ये जातिव्यक्त्योर-
कान्तेन न भेदो नाप्यभेद इत्याहुः । यद्वा व्यक्तय एव वस्तूनि; न
सामान्यं वस्तु । जातिरूपेणाभेदः । स च भिन्नाभिन्नजात्यसंभावात्
सर्वपुंसां स्वाभाविकत्वात् व्यक्तिगतात्यन्तिकभेदेनिश्चयासामर्थ्यादनादिधास-
नावशात् व्यक्त्युपादानो व्यक्तिविषय एव कल्पनाज्ञानगोचरः । न
चेदमदृष्टम्; इष्टा हि भिन्नेषु तरुषु 'वनम्' इत्यभेदकल्पनेति बौद्धाः ।
इकमद्वयं वा तद्वत् । तस्य देशकालाद्यनवच्छिन्नस्य अत्र एवानन्तस्य
तेन रूपेणाविद्यया निश्चेतुमशक्तेरविद्यायाश्चानादित्वात् अभादयोऽनपेक्षित-
गन्तुककरणादिदोषाश्रमाभेदोपादानास्तत्प्रभवत्वात् तद्विषयाश्च तत्रैवोत्पत्ते-
र्भेदकल्पनः । नेदमदृष्टम्; इष्टा हि तरुभेदादभिन्ने चन्द्रमसि भेद-
कल्पनेति स्वमतम् । तदेवं वाङ्मिप्रतिपत्तेः तृशये नापरीक्ष्य तद्वनिश्चय
इति सत्यप्यनुवृत्तव्यावृत्ताकारे ज्ञानद्वये परीक्षा कार्येत्यर्थः । तत्र परी-
क्षायां प्राप्तायामाह—न तावदिति । न तावत्सामान्यविशेषाख्यमत्यन्त-
भिन्नं वस्तुद्वयम्, ऐकान्त्येन अजातिव्यक्त्योरभेदेन 'सन् घटः' इति
ज्ञानस्यानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तभिन्नपौर्धटपटयोरिव सामानाधिकरण्यं दृष्टम् ।
समवायाख्यसंबन्धकृतं तदैकान्त्यज्ञानमिति चेत्; तन्न; तत्रापि तयो रूप-
भेदस्यापरिच्युतेरनपायात् । सैव भिन्नरूपयोरैकान्त्यज्ञानानुपपत्तिरित्यर्थः ।
एतद्व्याचष्टे—नेति । न तावदनुवृत्त्यावृत्तप्रख्ययोर्भेदात् नीलपीतवद-
त्यन्तभिन्नौ सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी इति योज्यम् । अत्र हेतुमाह—
समानेति । संबन्धस्याप्रतिभासनादिति; यत्र भिन्नयोर्विशेषणविशेष्यभावः,
तत्र मत्तदर्थः संबन्धोऽवभाति; यथा—'दण्डी' इति । न तथेह
'सत्याग्रहं घटः' इति तत्संबन्धस्य प्रतिभासनमस्ति; किंतु 'सन् घटः'
इत्यैकान्त्यस्येत्यर्थः । यदि नाम सामानाधिकरणत्वेनेमे प्रख्ये भवतः, तथापि
किमिदं आह—न चेति । सामान्यविशेषौ द्वे चेद्वस्तुनी भिन्ने स्याताम्,
ततस्तयोः संबन्धे सत्यपि 'सन् घटः' इति सामानाधिकरण्यं न स्यात्,
यतः संबन्धेन सामान्यविशेषद्वयं विशेषणविशेष्यद्वयग्राहिणा बुद्धिद्वयेन
एकया वा विशेषणविशिष्टविशेष्यग्राहिण्या बुद्ध्या 'दण्डी पुरुषः'
इतिवत् विशेषणविशेष्यभावेन गृह्येत, न पुनरैकान्त्येन । इह च 'सन्

घटः' इत्यैकात्म्येन प्रतीतिः सर्वजनसंवेद्या । किञ्च विप्रतिपत्तेश्च सामान्यविशेषयोर्भेदेन प्रतीतिः स्यात् ; ततः प्रतीतिसिद्धत्वात्तयोर्भेदे सांख्या न विप्रतिपद्येरन् ; विप्रतिपद्यन्ते च ; तस्मादितोऽपि तयोरैकात्म्येन प्रतीतिः । अपि च तयोर्भेदेन प्रतीतौ सामान्यप्रत्यक्षे सति विशेषप्रत्यक्षाभिमानो न स्यात् ; अपितु धूमदृष्टाविवाग्नावविनाभावात् परोक्षाभिमानः स्यात् ; न चैवम् ; अतोऽपि तयोरैकात्म्येन प्रतीतिः । सा च तथाः संबन्धे सत्यपि न स्यात् ; किंतु दण्डिवाद्दिशेषणविशेष्यमात्रेण स्यादित्युक्तम् । अत्र चोदयति—स्यादिति । यदि संयोगादिकात्म्यप्रतीतिं P ब्रूमः, ततो दण्डिवत् स्यात् ; वयं तु समवायाद्भूम इत्यर्थः । तस्य को विशेष इत्यत्राह—स हीति । स हि भिन्नयोरपि वस्तुनोर्नैरन्तर्यरूपत्वात्तयोर्भेदं तिरोघायामेदं बोधयतीत्यर्थः । तद्वृत्तयति—तन्नेति । हेतुमाह—समवायेऽपीति । समवायोऽपि संबन्धत्वाद्भिन्नयोर्भेदो नैकस्य । यदि तु तयोर्भेदो न भायात्, ततो भिन्नाश्रयत्वात्संबन्धोऽपि न भायात् । अतः समवायेऽपि संबन्धे तयोर्भेदेन भाव्यम् । तेन समवायिनोः स्वरूपभेदस्य ताभ्यामनपायात् । तथाच नैकात्म्येन बुद्धिर्युज्यते । अस्ति च सा । अतस्तद्विरुद्धः प्रख्याभेदः सामान्याविशेषवस्तुनोर्भेदं व्यवस्थापयितुं नालमित्यर्थः । एवं प्रख्याभेदसामानाधिकरण्यप्रत्यययोर्भेदमाश्रित्य पूर्वस्य परेण विरुद्धत्वमुक्तम् । यदा त्वैकैव प्रख्या द्वे वस्तुनी समानाधिकरणत्वेन बोधयति, तदाह—स्वयमेति । स्वयं वा व्याहृतत्वात् प्रख्याभेदो न वस्तुभेदव्यवस्थार्थो भवति । व्याहृतत्वे हेतुमाह—एकेति । सामान्येन प्रख्याभेदस्य सामानाधिकरण्येनोत्पत्तेरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यद्यनुवृत्तव्यावृत्तप्रख्या घटे पटप्रख्येव वैषाधिकरण्येन स्यात्, ततो न स्वयं व्याहृता स्यात् ; यदा तु सामान्यविशेषौ न भेदेन दर्शयति, तदा विरुद्धभेदाभेदोपदर्शित्वात् स्वयमेव व्याहृतेति ।

अत्र चोदयति—नन्विति । अत्रोत्तरमाह—भेदेति । तस्यार्थः—अथ सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदेऽपि भेदतिरोधानसामर्थ्यं समवायस्याभ्युपेयते, एवं तर्हि एकस्यैवात्मनस्तत्सामर्थ्यं किं नाभ्युपेयते ? यतः सामर्थ्यविशेषात् नानारूपेण तदवभासत इति । वृत्तिर्निगदव्याख्याता ।

न ह्यस्ति विशेष इत्युक्तम्; तत्र चोदयति—नन्विति । अग्न्यो-
गुडादिषु संसर्गस्य भिन्नयोरग्निलोहगुडकयोर्भेदतिरोधानसामर्थ्यं दृष्टम्;
तथाहि—‘अग्निरयम्’ इति लोहगुडकं प्रतियन्ति । तेन दृष्टत्वात्तत्राम्यु-
पेयते; नैकस्य नानावभाससामर्थ्यम्, अदर्शनादिति परोक्तविशेषभाशङ्क्य
सिद्धान्ती पुनरविशेषमाह—दृष्ट इति । भिन्नयोर्भेदतिरोधानसामर्थ्यं नाम
धर्मः संसर्गस्य दृष्ट इत्यस्ति विशेष इति यद्युच्येत, तत्रोच्यते—नायं
विशेषः; एकमपि हि चित्रं रूपमेका च बुद्धिर्नानावभासते एत इत्यर्थः ।
तद्विवृणोति—दृष्टमिति । न च वाच्यं चित्रं नाना पटस्य रूपान्तरं
नास्त्येव, तन्तूनामेव तु नीलपीतादिरूपाणि समहितानि परस्परमिच्छि-
तानि चित्रमित्युच्यत इति; यतो नीलादिरूपाणां तन्तुषु समवेतत्वात्
पटस्ताहि नीरूपः स्यात् । नीरूपत्वे च रूपलक्षणस्य विषयसंस्कारातिशय-
विशेषस्याभावाद्वायुवदचाक्षुषः स्यात् । स्वयमरूपस्यापि पटस्य रूपिषु
तन्तुषु समवायादेकत्वादि संख्यागत्यादेकर्मणोरिव चाक्षुषत्वं स्यादिति चेत्;
तन्न; यस्मादेवमुक्तं वैशेषिकतन्त्रे—‘महति द्रव्ये त्र्यणुकादौ विषये या
उपलब्धिश्चाक्षुषी सा अनेकद्रव्यसमवायात् रूपाच्च’ इति । तत्र परमाणोः
रूपवतोऽपि चाक्षुषत्वनिवृत्त्यर्थमनेकद्रव्यसमवायादित्युक्तम् । अनेकत्वं
चात्र बहुत्वमपि प्रसङ्गम्; तेन द्व्यणुकस्याप्यचाक्षुषत्वमुक्तं भवति । अनेक-
द्रव्यसमवेतस्यापि वायोश्चाक्षुषत्वनिवृत्त्यर्थं रूपादित्युक्तम् । यथा अनेक-
द्रव्यसमवायादिति महत्त्वोपलक्षणम्; तेन महत्त्वादित्यर्थः । तत्र महत्त्वेन
परमाणुद्रव्यमुक्तयोर्निवृत्तिः; रूपादित्यनेन च वाध्वादेरिति । एतदुक्तं
भूतनि—गुणकर्मादेर्नीरूपस्यापि द्रव्यसमवायाच्चाक्षुषत्वम्, न द्रव्यस्य;
तस्य तु रूपादेव चाक्षुषत्वम् । अतः पटस्य चित्ररूपान्म्युपगमे तस्या-
चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति । किंच स्वयमरूपस्याप्यस्ति चेच्चाक्षुषत्वम्, ततो
घटादेरपि रूपस्त्वावयवसमवायेन चाक्षुषत्वोपगतेः स्वयमरूपत्वं स्यात् ।
अथ द्रव्यस्वरूपस्य चाक्षुषत्वं नेष्टमिति घटादेर्नारूपत्वप्रसङ्गः, ततश्चित्रेऽपि
पटे तथैव स्यादिति सोऽपि नारूपः । अतोऽस्ति चित्रं रूपम् । तच्चैक-
मपि नीलादिप्रभेदेनावभासत इत्येकस्य नानावभासः । तथा नगरबुद्धेः
सैलोक्यबुद्धेश्च भेदाभावेऽपि स्वत एकत्वेऽपि गृहप्रासादादिभेदेन नानाव-

भासित्वं दृष्टम् । परतन्त्रेऽप्येतत्सिद्धमिति दर्शयितुं विषयाकार इत्याद्युक्तम् । न च वाच्यं बुद्धेराकारा नानावभासन्ते, न बुद्धिः; अतो नैकं नानावभासत इति; यस्मादेकबुद्धितच्चाव्यतिरेकात्परस्परमपि तेषां तत्त्वतो भेदो नास्ति, अपि तु भ्रान्तिः । किमुत बुद्धेः सकाशात् । तस्माद्बुद्धिरेव नानावभासत इति । बुद्ध्यव्यतिरेकश्च परेषां स्वतन्त्रे सिद्धः ।

अथ मतम्—येषु नीलपीतादयो गुणाः समवेताः, तेष्वेव परावयवी; तत्र चित्रगुणस्य सनवार्यो यः, स एव नीलादिभिः सह चित्रगुणस्येत्येकार्यसमवेतसमवायलक्षणः संसर्गः । तत एव नीलादिनात् नानात्वं चित्रे प्रतिभाति । तेनैषोऽपि संसर्गस्य महिमा । अतस्तन्महिम्नैव जातिव्यक्ती भिन्ने अप्यभिन्ने प्रतिभास्यत इति चेत्तत्राह—न चेति । संबन्धपूर्वकः संबन्धः संसर्गो न भवति; कुतः? व्यवधानादित्यर्थः । ननु व्यवधानेऽपि संसर्गो भवति; यथा—द्रव्यस्युक्तस्य चक्षुषो रूपेणेत्यत आह—संश्लेषो हीति । संश्लेषो हि संसर्गः; तस्माच्च परस्यायोगोलकस्य परस्याग्रे रूपेणावभासो भवति; न यतः कुतश्चित् संबन्धात् । स च संश्लेषोऽत्यन्तमव्यवधाने युज्यते; नैकव्यवधानेऽपि । तन्तुगतस्य नीलादिरूपस्य पटगतस्य चित्ररूपस्य च तन्तुपटद्वयेन व्यवधानात्सुतरां संश्लेषो न युज्यत इत्यर्थः ।

व्यर्था चेयं सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदकल्पनेत्याह—किंचेत्ति । ‘गां शुक्लामानय’ इति जातिगुणोपाधौ व्यवहारे व्यवहाराङ्गभूता सर्वा धीर्न यथार्था यदा तदा सामान्यविशेषयोर्भावयोर्भेदकरूपना व्यर्थेत्यर्थः । तद्याचष्टे—अन्येति । यस्य सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदवादिनः ‘शुक्लो गौः’ इत्याद्या बुद्ध्यो व्यवहाराङ्गभूता द्रव्येषु गुणजात्युपधानेन तदनुरञ्जनेन तद्भावापत्त्या तदभेदेन भवन्ति, तस्य ता बुद्ध्यो न यथावस्तु; अन्यथा बुद्ध्य इत्यर्थः । कुतः? जातिगुणाम्यां द्रव्यस्यार्थान्तरत्वात् भेदात्; भिन्नं वस्तु; बुद्ध्यश्राभेदेन; अतो न यथावस्तु ता इत्यर्थः । तुल्यन्यायत्वाद्गुणोपन्यासः, व्यावृत्तबुद्धिप्रदर्शनायो वा । ततः किमित्वाह—तथा चेति; तथा सति भिन्नवस्तुनिबन्धनो व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । कुत इत्याह—

बुद्धेति । ज्ञातं हि व्यवहाराङ्गं भवति, नाज्ञातम् । अज्ञातं च भिन्नं वस्तु; ततो न व्यवहाराङ्गमित्यर्थः । तथाभावादिति; व्यवहाराङ्गत्वादित्यर्थः । तथापि किमित्याह—एवं चेति । सत्यपि जातिगुणाभ्यां द्रव्यणां भेदे, बुद्धिमात्रपरिगतेन जातिगुणाभ्यामभिन्नैवार्थेन 'गौः' इत्यनुवृत्तः 'शुक्लः' इति व्यावृत्तो व्यवहारो दृश्यते; अतो वस्तुभेदस्य व्यवहारानुयोगादभेदस्यैव च तदुपयोगात् व्यर्थो वस्तुभेदाभ्युपगम इत्यर्थः । इतश्च व्यर्थः—यतो व्यावहारिकबुद्धीनां यथार्थत्वाय वस्तुभेदः कल्प्यते; तस्मिन् कल्पितेऽपि 'शुक्लः' इत्यादिव्यावहारिकबुद्धीनां जातिगुणोपाधिज्ञात् तदभेदेनोत्पत्तेर्नायथार्थत्वपरिहारः; अतो व्यथा वस्तुभेदकल्पनेत्यर्थः ।

परस्तु वस्तुभेदकल्पनायाः सार्थत्वमाह—स्त्रादिति । स्थाणौ पुरुष-बुद्धिः शुक्तौ रजतबुद्धिरूर्ध्वतारूपसामान्यहेतुका दृष्टा । तस्मात् 'गौः शुक्लः' इत्यभेदबुद्धेरयथार्थाया अपि हेतुना भाव्यम् । यदि च द्वे वस्तुनी स्यातां ततस्ते सामानाधिकरण्यव्या प्रतिभातः । नासाति वस्तुभेदे अनुवृत्तव्यावृत्तरूपग्राहि व्यावहारिकपदार्थभेदज्ञानं स्यात्; हेत्वभावात्; अतो वस्तुभेदकल्पनाया व्यवहारानङ्गत्वेऽपि व्यवहाराङ्गभूता यथार्थ-सामानाधिकरण्यबुद्धिबीजत्वमात्रं व्यर्थत्वमित्यर्थः । तदूषयति—उच्यत इति । निर्बीजा चेन्न भ्रान्तिः अविद्याबीजा भविष्यति; अलं वस्तुभेदकल्पनेत्यर्थः ।

एवं संसर्गादिनो मतं दूषयित्वा अनेकान्तवादिनो मतं दूषयितुमवतारयति—अस्त्विति । सामान्यविशेषात्मकमेकं वस्तुवस्त्वित्यर्थः । अस्य मतस्य पूर्वस्मादत्यन्तभेदपक्षाच्चरतदोषाभावेन विशेषमाह—एवमित्ति । सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदे 'गौरयम्, शुक्लेऽयम्' इत्यैकान्यप्रख्या नावकल्पत इत्युक्तम्; तत्तावदिह नास्ति, वस्तुनः सामान्यविशेषात्मकत्वेनाभेदप्रतिपक्ष्युपपत्तेः । यदपि समवायारूपसंबन्ध-रूपस्यार्थस्य भेदान्तर्धानसामर्थ्यं कल्पितम्, तच्च संबन्धवस्तुनो भेदविषयत्वात् विपरीतभिन्नयोरहेतुत्वाद्वा वस्तुविपरीतम्; तदपि न भवति एकस्याभ्यात्मत्वेन वस्तुनः स्वयमेवाभेदात् । तथा वस्तुनो द्व्यत्मात्मकत्वे

‘गौः शुक्रः’ इत्यादिव्यवहारो वस्तुनिबन्धनो भवति; तेन ‘व्यवहारे परोपाचौ’ इति व्यावहारिकज्ञानानां यदयथाबलमुक्तं तदपि न भवति । तस्मात्साधुरयं पक्ष इत्यस्तु स एव । विरोधमाशङ्कयति—स्यादिति । विरोधमाह—एकमिति । एकं तद्विपरीतमनेकमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण विरोधात् द्वयोरैकत्वस्य दुरवगमत्वमाह—अपि चेति । तत्परिहरावे-
नेति । यत् प्रमाणेन प्रतीयते तदविरुद्धम्, यथा रसवति रूपम्; ततोऽ-
न्यद्विरुद्धम्, यद्योष्णे शैत्यम् । तस्माद्यद्यथा प्रमाणेन प्रतीयते तत्तथैव
युक्तम् । तत्र प्रमाणमनाहत्य चेद्विरोधोऽभिधीयते, ततो विरोधाविरोध-
व्यवस्था निर्हेतुकैव स्यात् । तस्माच्चत् प्रमाणेन प्रतीयते तदविरुद्धम्;
प्रतीयते चैकं ब्यात्मकम्; तथा अनुवृत्तिव्यावृत्तिरूपं बुद्धिभेदात् ब्यात्म-
कत्वम्, सामानाधिकरण्येन चावगमादेकत्वमित्यर्थः । तदेवमनेकान्तवादि-
मतमवतार्य दूषयति—तदिदमिति । हेतुमाह—यत इति । ब्यात्मकवस्तु-
ज्ञानमप्रमाणम्, विप्रतिषिद्धार्थत्वात्, संशयज्ञानवदित्यर्थः । स्वरूपविष-
ययोऽत्र विप्रतिषेधः, न सहानवस्थाप्यम्, स चास्त्यैकत्वानेकत्वयोरिति न
हेत्वत्सिद्धिराशङ्क्या । यदि त्वेकस्य द्व्यात्मकत्वज्ञानं विप्रतिषिद्धार्थमपि
प्रमाणं स्यात्, ततस्तुल्यत्वात् संशयज्ञानमपि प्रमाणं स्यात्; ततश्च
संशयमानोऽप्यर्थो द्व्यात्मा स्यात्; न त्वेतदिष्टमित्यभिप्रायेणाह—
अन्ययेति । अत्र हेतुमाह—द्व्यात्मेति । यथा ‘गौरयम्’ इति ज्ञान-
मनुवृत्तव्यावृत्ताकारम्, तथा संशयज्ञानमपि स्थाणुपुरुषद्व्यात्मकाकारम्;
यथा च तत्र सामान्यविशेषयोः सामानाधिकरण्यम्, तथा संशयेऽपि
तदाकारयोः स्थाणुपुरुषयोः । अतो द्व्यात्मकवस्तुतुल्यत्वात् संशयविषयोऽपि
द्व्यात्मा स्यादित्यर्थः ।

यत्तुल्यत्वमाशङ्कयति—अथेति । यथा सामान्यविशेषवत्यर्थं
‘गौश्रायं शाबलेयश्रायम्’ इति समुच्चयप्रतीतिः, न तथा संशय इत्यर्थः ।
अत्रोत्तरमाह—मा भूदिति । पर आह—सोऽपीति । न ह्येकमेव वस्तु
पक्षे स्थाणुः पक्षे पुरुष इत्युपपद्यते, तस्य व्यवस्थितैकरूपस्य त्वहेतुत
उत्पत्तेः; तदुक्तम्—“न हि वस्तु विकल्प्यते” इति । सिद्धान्ती तु यदि
वस्तुनो विकल्पोऽनुपपन्न इति नेष्यते, एकस्यापि तर्हि द्व्यात्मता

विरोधादनुपपन्नेति सापि न स्यादित्यर्थः । अत्रापि स्वरूपविपर्ययो विरोधः, न सहानवस्थानम्, तस्य साध्यत्वात् । तदेवं सति यद्भवति तदाह—तत्रेति । एकाधिकरण्यादित्यस्थानन्तरम् 'अप्रमाणम्' इत्यनुवर्तनीयम् ।

ननु संशयज्ञानं न विरोधादप्रमाणम्; अपि तु स्थाणुपुरुषयोरन्यतर-निर्णयज्ञानेन बाधनात् । तच्च सामान्यविशेषप्रतीतेर्नास्ति । अतः सत्यपि विरोधे बाधकाभावात् सा प्रामाण्येव । अतः संशयवद्विप्रतिषेधात् सामान्यविशेषज्ञानमप्रमाणमित्युक्तमयुक्तमित्याभिप्रायेण चोदयति—स्यादिति । सिद्धान्ती त्वाह—यत्रेति । यदि संशयस्य निर्णयेन बाधनात् प्रामाण्यम्, एवं तर्हि यत्र प्राशुपतनिस्वातपृथिवीमध्येऽपलक्षणकालकनिर्देशात् 'मध्यम्, अमध्यं वा' इति संशयस्तत्रैकस्य विकल्पप्रदानद्व्यात्मतैव स्यात्; न चैवमिष्टम् । अतो विरोधादेवाप्रामाण्यम् । एवं चेत् ततोऽसत्यपि बाधने सामान्यविशेषप्रतीतेः संशयवद्विरोधादप्रामाण्यमिति सूक्तमित्यर्थः । एवं विरुद्धात्मत्वेन सामान्यविशेषज्ञानस्य संशयवदप्रामाण्यमुक्तम् । इदानी-मेकत्वानेकत्वज्ञानयोर्विरुद्धार्थयोरेकेनेकनिराकृतौ न द्व्यात्मता; परस्पर-निराकृतौ तु संशयतुल्यत्वमित्याह—अपि चेति । रजतज्ञानस्य शुक्ति-ज्ञानेन बाधायामेकस्य रजतज्ञानस्य शुक्तिज्ञानेन बलीयसा निराकरणात् बाधनादप्रामाण्यं यथा तथा एकत्वानेकत्वज्ञानयोर्विरोधेऽपि द्वयोरेकस्य वा ज्ञानस्याप्रामाण्यम् । कुतः? विरुद्धयोरेकानेकत्वरूपयोर्ग्रहणे विरुद्धरूप-ग्राहिणोर्ज्ञानयोरेकन्यनिराकरणात् । तत्र यद्येकं बलवत् ततो रजतादि-ज्ञानवदेकस्य निराकरणे परस्मात् शुक्तिज्ञानादिव निश्चयः; तत्रैकमेव वा वस्तु स्यात्, द्व्यात्मकं वा; न त्वेकं द्व्यात्मकं च । विरुद्धाव्यभिचारि-हेतुद्वयत्वे तुल्यबलयोः परस्परनिराकृतौ तु बाधायामेकत्वद्व्यात्मकत्वयो-निश्चयाभावादापन्नं संशयतुल्यत्वं सामान्यविशेषप्रतिपत्तेः । तस्मादेकान्तेन नैकं नाप्यनेकं वस्तु, किंतु एकं द्व्यात्मकं चेत्येतद्वादि ज्ञानं सुनिश्चित-मिति स्वपक्षवर्णेनमात्रमिदम्; न भूतं तथेत्यर्थः ।

इतश्च नैकं द्व्यात्मकमित्याह—अपि चेति । श्लोकं व्याचष्टे—अवश्यमित्यादि । अवश्यमिह जातिव्यक्त्यादिपदार्थानां भेदाभेदव्यवस्थां

कुर्वतानेन सामान्यविशेषयोः प्रत्येकं भेदाभेदयोर्लक्षणं तावदवश्यं वाच्यम् । प्रत्येकं च तयो रूपविरोधाविरोधावन्योन्याभावतद्विपर्ययरूपौ भेदाभेद-लक्षणे; यतो रूपविरोधादन्योन्याभावरूपाद्विशेषाणामन्योन्यभेदः, तद्विपर्य-याच्च तेषु भिन्नेषु सामान्यमभिन्नम् । तत्रैतादृशि भेदाभेदलक्षणे यदि सामान्यविशेषयोरपि विरोधाऽन्योन्याभावरूपः, ततो विशेषाणामिद-नान्योन्यमेकत्वम् । अथ सामान्यविशेषबुद्ध्याः सामानाधिकरण्येनोत्पत्तिः, अतो न तौ विरुद्धत्वभावावित्यविरोधेन तयोरेकत्वमुच्यते; ततो रूप-विरोधस्य भेदलक्षणस्याभावादसति भेदे भेदाधिष्ठानद्वित्वाभावाद्वा सामान्य-भागो विशेषभागश्चानिर्भक्तः प्रत्येकमवान्तरविभागरहितो न द्विरूपः, तथा सामान्यविशेषयोरपि रूपविरोधाभावादसति भेदे भेदाधिष्ठानद्वित्वाभावात् नैकं द्व्यात्मकम् । सामानाधिकरण्यबुद्धेरिति रूपविरोधाभावे हेतुः । यदीत्यादिना चायमेवार्थः संक्षिप्य स्पष्टीकृत इति ।

अथ मतम्—यदि रूपविरोधादन्योन्याभावलक्षणान्नात्वं तद्विपर्यया-चैकत्वं स्यात्, ततः सामान्यविशेषयो रूपविरोधाभावादन्यतरांशवत् द्वित्वं न स्यात्; न चैवम्; किंतु यत्र द्विरूपा बुद्धिस्तत्र नानात्वम्, यत्र चैकरूपा तत्रैकत्वम् । अतश्च सामान्यविशेषयोः 'गौरयम्' इति सामा-नाधिकरण्येन प्रतीतेरसत्यप्यन्योन्याभावलक्षणविरोधेऽद्विरूपबुद्धिवेद्यत्वादेकत्वम्; अतो वस्तुनो द्विरूपबुद्धिवेद्यत्वात् द्व्यात्मतेति; तत्रोच्यते—ऐकान्येति । ऐकान्यबुद्धिरैकरूप बुद्धिः; ततः सामान्यभागे विशेषभागे चेदेकत्वम्, एवं तर्ह्येसावेकरूपा बुद्धिर्वस्तुनि द्विरूपे नास्ति चेत् ततः कुत एकत्वम्? अथास्ति, तत एकरूपबुद्धिबोध्यत्वाद्देशवदेकत्वं स्यात्; द्व्यात्मता कथ-मित्यर्थः । वृत्तिर्व्यक्तार्था ।

अथ मतम्—बुद्धिरूपभेदः परस्परानात्मत्वं च द्वयमपि भेदलक्षणम् । तत्र गवाक्षादीनां द्वयमप्यस्तीति भिन्नत्वमेव । सामान्यविशेषयोस्तु सत्यपि बुद्धिरूपभेदे सामानाधिकरण्यबुद्ध्या परस्परानात्मत्वेन प्रतीतेः परस्परानात्मत्वं नास्तीति न भेदः । अतो नैकत्वाविधात इति; तदपि न; यतो यदि सामान्यविशेषयोः परस्परानात्मत्वेन प्रतीतेः परस्परानात्मता नास्ति, एवमपि

तयोः समुच्चितेन भेदलक्षणेन विरहादंशवत् द्व्यात्मता न स्यादित्युक्तं
'द्व्यात्मता कथम्' इत्यत्र ।

अथ मतम्—बुद्धिरूपाभेदः परस्पररूपप्रतिपत्तिश्च द्वे प्रत्येकभेदलक्षणेः
तदुभयाभावश्च समुच्चितो भेदलक्षणमिति । ततः सामान्यांशस्य विशेषां-
शस्य च बुद्धिरूपाभेदादभेदलक्षणात् प्रत्येकमेकत्वम् । उभयोस्तु सामान्य-
विशेषयोः परस्पररूपत्वप्रतिपत्तेरभेदलक्षणादन्योन्यमेकत्वम् । विशेषाणां
पुनरभेदलक्षणद्वयाभावात् भेद एव । ततश्च सामान्यविशेषयोः स्वरूपतो
द्विस्त्वेऽपि पूर्वोक्ताभेदलक्षणादेकत्वमपीति सिद्धं द्व्यात्मकमेकं वस्तिवति ।
तदयुक्तम् ; यस्मादेवमपि परस्पररूपत्वप्रतिपत्तावभेदलक्षणे सति अत एव
चोभयाभावरूपे भेदलक्षणे चाविद्यमाने, सामान्यविशेषयोर्द्व्यात्मता न
स्यात् । किंच नैकस्याभेदस्य बुद्धिरूपाभेदपरस्पररूपत्वप्रतीतिसंज्ञके द्वे
लक्षणे युक्ते । कुतः ? यस्माल्लक्षणाभेदः तत्रैव लक्ष्येष्वभेदं व्यवस्थापयति ;
यथा—अनुमानलक्षणाभेदः सर्वानुमानानामनुमानत्वाभेदम् ; लक्षणभेदश्च
तद्भेदं व्यवस्थापयति यथानुमानानामप्येव । तत्र लक्षणभेदादभेदस्य
लक्ष्यस्य नानात्वं युक्तम् ; तथा सत्यप्यभेदस्य लक्ष्यस्य यदि तत्त्वमभि-
न्नत्वम्, तदा लक्षणभेदाभेदयोरतन्त्रत्वात् तदभेदे नानात्वमपि स्यात् ;
ततो लक्षणं व्यर्थमेव स्यात् । इतिः समाप्तौ ।

इतश्च सामान्यविशेषयोरैकत्वमयुक्तमित्याह—अपि चेति । यदि
तयोरभेदः स्यात् तत एकबुद्ध्यैवेतरस्य गृहीतत्वात् तयोरन्यतरस्मिन्
गृहीते परमाहिता बुद्धचन्तरस्य विलक्षणविषयस्य व्यर्थत्वमापेत् ;
यथा—सामान्यांशे विशेषांशे वा स्वबुद्ध्या गृहीते तद्ग्रहणाय बुद्धचन्त-
रस्य अथ भिन्नाभिन्नत्वान्नात्त्वमपि तयोरस्तीति नैकग्रहणेऽपरस्य
ग्रहणमिति बुद्धचन्तरस्यार्थवत्त्वोच्यते, तत एकत्वमस्तीति व्यर्थता किं न
स्यादित्यर्थः । भेदेष्विति ; विशेषेष्वित्यर्थः । यथा सामान्यविशेषभागयो-
रिति ; यथा सामान्यांशे विशेषांशे वा स्वबुद्ध्या गृहीते न तद्ग्रहणाय
विलक्षणं बुद्धचन्तरमर्थते तथा सामान्ये गृहीते विशेषग्रहणाय न बुद्धच-
न्तरमर्थते, तयोरभेदात् । एवं विशेषेऽपि गृहीते न सामान्य इत्यर्थः ।
इदानीमभेदादेकया बुद्धयोभयोर्ग्रहणमेव युक्तम्, न नानात्वाद्ग्रहण-

मित्याह—औत्सर्गिक इति । बीजाभावेऽङ्कुरस्य प्रागभावः सिद्धो हेतुः P. 66
निरपेक्षोऽनादित्वात् । तस्याङ्कुरप्रागभावस्य बीजाभावेऽङ्कुरभावोऽपवादः ;
तेन हि व्यावर्त्यत इत्यर्थः । एवं सामान्येनोक्त्वा प्रकृते योजयति—
तत्रेति । तत्र सामान्यविशेषयोरभेदेऽधिगमहेतोः सद्भावादेकयैव बुद्ध्या
तयोरधिगमस्य फलस्यापवादमूतस्य भावो युक्तः, नौत्सर्गिकस्योभवाधि-
गमाख्यफलाभावस्य । एकत्वे हि तयोर्य एकाधिगमहेतुः, कश्चित् स
एवेतरस्यापीति नैकत्वेऽन्यतराधिगमहेतुर्नास्तीति शक्यं वक्तव्यम् । अत
उभयाधिगमाभावमौत्सर्गिकमपोद्योभयाधिगमेनापवादमूतेन प्राप्यमित्यर्थः ।
अयं भेदोऽप्यस्तीत्येकत्वाभावादन्यतराधिगमस्य फलस्य हेतुर्नास्ति, तेन
हेत्वभावादौत्सर्गिक उभयाधिगमफलाभाव इत्युच्यते, तथाप्यस्ति ताव-
दुभयाधिगमहेतुः, तयोरैकत्वादेकस्यापि विद्यमानत्वादित्यर्थः । ततः
किमित्यत आह—तत्रेति । उभयाधिगमहेतोरैकत्वे सति भावादुभयाधिगम-
फलस्य भाव इत्यर्थः । कुत इत्याह—वत्येति; तस्य हेतुभावस्य
कारणत्वादित्यर्थः । ननु तयोर्भेदादन्यतराधिगमहेतोरभावोऽप्यस्तीति ततः
किमिति यथोक्तफलभावो न स्यादित्यशङ्क्याह—न त्विति । न तु
हेत्वभावः । फलप्रागभावस्य कारणम्, अभावयोर्हेतुफलभावाददर्शनादिति
भावः । कथं तर्ह्यसौ स्यादित्यत आह—स्वभावेति । स्वभावसिद्धो हि
फलप्रागभाव औत्सर्गिकः चासौ हेतुमपेक्षत इत्यर्थः । तस्यापवादमाह—
तस्येति । ततः किमित्यत आह—स चेति । स च सामान्यविशेषयो-
रेकत्वाद्देतुरुभयोरधिगमायास्ति । तेनैकबुद्ध्यंतरस्यापि बुद्धत्वात् तयोरभेदे
बुद्ध्यन्तर्वैयर्थ्यं सिद्धमित्यर्थः । यद्यपि तयोर्भेदे हेतुर्नास्ति, तथाप्यभेदे
तावदस्तीति तावच्छब्दः । ननु भेदो नास्त्यपि; अतो हेत्वभावात्
फलाभावः किं न स्यादित्यत आह—असत्त्वमिति । अभावस्याकारणत्वा-
दित्यर्थः । इतिः समाप्तौ ।

ध्यात्मकमेकं वस्त्विति पक्षे दूषणान्तरमाह—अपि चेति । न
सामान्यमात्रं द्रव्यरूपकस्य वस्तुनः आत्मा स्वरूपश्च; न विशेषमात्रम्,
वस्तुद्रव्यप्रसङ्गात्; किंतु चित्रः शबलः सामान्यविशेषाभयरूपः स वस्तुनः

आत्मा स्वरूपम् । तस्य च तादृशवस्त्वन्तरेऽनन्वयादनुगमाभावात्
 द्व्यात्मकमेकं वस्त्विति शब्दान्तरेणाल्यन्तभेदवाद एवाश्रित इत्यर्थः ।
 शब्दान्तरादिति ल्यब्लोपे हेतौ वा पक्षमीति व्याख्यातम् ।

P. 66-16. ननु सामान्यांशस्य व्यक्त्यन्तरेऽनुवृत्तेर्नात्यन्तभेदवादप्रसङ्ग इत्या-
 शङ्क्याह—अनुगन्तुरिति । व्यक्तिष्वनुगन्तुः सामान्यमात्रस्य द्व्यात्मवस्तु-
 पक्षे न वस्तुत्वभावत्वम्; अतश्चावस्त्वेतत् कश्चित्तरूपमिति न तदनुगमे
 वस्तुनोऽनुगम इति भेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्र चोदयति—स्यादिति ।
 यद्यपि न वस्तु; वस्त्वंशत्यं तु न सामान्यस्य वार्थे, अन्यथा द्व्यात्म-
 तैव न स्यात्; अतो न तत्करुपनाविषेयमिति न भेदवादप्रसङ्ग इति
 भावः । यदि तु तन्नेष्यते ततो निर्बीजावकस्येतापि न स्यादित्याह—
अन्यथिति । तिद्धान्ती त्वाह—क इति । भेदप्रसङ्ग इति । सामान्य-
 विशेषौ द्वे वस्तुनी स्यातामित्यर्थः । नाप्यंशो वस्तुनोऽन्यत् स्वयं
 वस्त्वित्याह—नापाति । अथ न वस्त्वैवांशः, नापि वस्तुनोऽन्यः, स्वयं
 वस्त्वित्युच्यते, ततः परिशेषात् करुपनाविषय एव स्यात्; तच्चान्यत्स्वाभ्यां
 वस्तुनो भिन्नाभिन्नत्वादानिर्वाच्यां एत इत्यर्थः ।

अत्र परश्रोदयति—न भवति । नांशः अंशिनोऽत्यन्तभिन्नो नाप्यभिन्न
 इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—उभययेति । भेदेऽप्यंशो न भवति, यथा
 घटस्य न पटः, नाभेदेऽपि, यथा घटस्य घटः । अतो नांशः अंशिनो
 भिन्नो नाप्यभिन्न इत्यर्थः । ननु तत्त्वातत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वादवस्तु
 तर्हीत्याशङ्क्याह—नापीति । अत एवेति; अंशत्वादेव; न अद्वयस्तुनः
 अंशत्वं इष्टम्; न हि स्वपुष्पाद्यवस्तु कस्यचिदंशो भवतीत्यर्थः । ततः
 किमित्यत आह—तत्रेति । तस्य तदव्यतिरेकादित्यभेदाभिप्रायम् । तद्वृ-
 थति—नैतदिति । यदि सामान्यांशस्य विशेषान्तरेऽनुगमाद्द्वस्तुनोऽनुगम
 उच्यते, ततो विशेषांशाननुगमादननुगमः कस्मान्न स्यादित्यर्थः । ननु
 सामान्यांशेन वस्तुनोऽनुगमोऽप्यस्तीति नात्यन्तभेदवादप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य
 वस्तुनोऽननुगममाह—अपि चेति । वस्तुनः सामान्याविशेषद्वयरूपत्वादेकस्य
 विशेषांशस्य व्यक्त्यन्तरेष्वभवे वस्तुनस्तोष्वभावात् सामान्यानुगमेऽपि न

वस्तुनोऽनुगम इत्यर्थः । एतदेव साधयति—तया हीति । समाहारः P. 67
समुच्चयः । शेषं सुगमम् ।

एवं विशेषांशानुगमाद्भेदवादप्रसङ्गभाषाद्यधुना सामान्यांशानुगमा-
भ्युपगमे सत्यभेदवादं प्रसज्यति—यदि वेति । सामान्यांशानुगमात्तस्य
वस्त्वव्यतिरेकाद्भवन्ननुगमेऽभ्युपगम्यमानं सति, अद्वैतवादः प्रसज्येत ; तथा
हि—गौस्तावत् स्वयं गौः, सोऽश्वस्य द्रव्यत्वादिसामान्यांशानुगमात्
अश्ववस्तुनोऽप्यनुगमादश्वोऽपि स्यात् ; ततश्च गौर्गौरश्वः ; एवमश्वोऽप्यश्वो
गौश्च ; ततश्च गोगोत्वमश्वत्वं च, अश्वस्याप्यश्वत्वं गोत्वं ज्ञेति सोऽयं
तद्भावोऽन्यभावः, ताभ्यां गवाश्वयोरभेदः । एवमन्येषामपि भावानाम् ।
अतो वचनव्यक्यन्तरेणाद्वैतमेवोक्तमित्यर्थः । न गवाश्वान्यभावाभ्यामिति
‘तदतत्त्वतः’ इत्यस्य विवरणम् । एतावता च तदतत्त्वात् प्रत्येकं त्वस्य
संबन्धः, पक्षमन्यन्तात्तसिद्धित्युक्तम् । तत्रातएव तदतदी, तदतदोर्भाव-
स्तदतत्त्वम्, तत इति व्युत्पत्तिः । ननु सत्यमद्वैतम् ; किंतु भावा-
न्यभावाभ्यामभेद इति त्वयैवोक्तम्, अतश्च गौरश्वस्याभावश्चेत् ततो
द्वैतमप्यस्ति ; तेन द्वैताद्वैतात्मकं तत्त्वम् ; तच्चेष्टमेवास्माकमित्यभिप्रायेण
चोदयति—सत्यमिति । सिद्धान्ती त्वाह—नैवदिति । लोकसिद्धमन्यत्व-
मभिप्रेत्य परप्रतिपादनार्थमन्यभाव इत्यस्माभिरुक्तम् । तच्चतस्तु गवाश्वयो-
रन्योन्यमभेदे कुतोऽन्यत्वम् ? यतो द्वैतमपि स्यादित्यर्थः । ननु गवाश्वयो-
रभेदे ‘गौश्चाश्वश्च’ इति भेदेनाभिधानं न स्यात् ; अतो भेदोऽप्यश्वो-
स्याशङ्क्याह—अप्येति । अभिधानमभेदोऽपि लोकसिद्ध एव परप्रतिपाद-
नार्थमुक्तः ; न तु गवाश्वयोः प्रत्येकं गवाश्वत्वेन तस्य कारणमस्तीत्यर्थः ।
ननु सत्यं सामान्यांशानुगमादभेदः, तथापि विशेषांशस्य व्यावृत्तेर्भेदोऽ-
प्यस्ति ; अतो द्वैताद्वैतात्मकं जगत् स्यात् ; तच्चेष्टमेवास्माकमिति
चोदयति—नन्विति । सिद्धान्ती तु दूषयितुमिदं विकल्पयति—अप्येति ।
उभयरूपं वस्तु ; अतोऽस्य विशेषणव्यावृत्तितो व्यावृत्तत्वात् विशेषान्तरेऽनु-
गमो नास्ति ; तदुदाहरति—अश्ववस्तु गोवस्तु न भवतीति । अथास्ति
वस्तुनो वस्त्वन्तरेऽनुगमः, तदुदाहरति—अश्वोऽपि गौर्भवतीति । तत्राद्ये

67-19. पक्षे दोषमाह—तत्रेति । तत्र तयोः पक्षयोर्मध्ये वस्तुनो वस्त्वन्तरानुगम-
पक्षे तावत् वस्तुनो वस्त्वन्तरेऽननुगमादनुगच्छतः सामान्यांशस्य केवलस्य
स्वयमवस्तुत्वात् प्रागुक्तन्यायेन कल्पनागोचरत्वात् भेदवादप्रसङ्ग इत्युक्तं
'तस्यानन्वयतः' इत्यत्र । अथ विशेषव्यावृत्तौ सत्यामपि तद्वस्तु वस्त्व-
न्तरेऽनुगतम्, तदुदाहरति—भवतीति । तत्र गवाश्वयोरभेद एव, कुतोऽ-
न्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । यदि मतम्—दिव्यत्वादिरूपेणाश्वो गोवस्तु, अननु-
गतं च विशेषरूपेण, अतो नात्यन्तभेदस्याभेदस्य वा प्रसङ्ग इति ;
'भवति चाश्वो गौः' इत्यश्वस्य गोरूपत्वं वदता द्रव्यत्वादिनानुगतत्व-
मुक्तम् ; 'गौर्गौरिव' इति गौर्गौरूपेणाश्वेऽननुगतत्वमुक्तम् । कथं पुन-
र्गौर्गौरूपेणाश्वद्व्यावृत्तत्वमित्यत आह—भवत्येवेति । यद्यश्वस्य गोभावे
गोर्विशिष्टं स्वं गोरूपं न भवेत्, ततोऽश्वान्न व्यावृत्ते ; यतस्तु भवत्येव,
न भवति तत्र गवि गोवस्तुनस्तस्य स्वरूपाभाव इति यावत्, तदा तस्य
स्वरूपेण व्यावृत्तत्वादन्यत्वसिद्धिरिति । 'यदि मतम्' इत्यादिना परमत-
माशङ्क्य विकल्प्य दूषयति—अथेति । अथेत्याक्षेपे ; यद्गोवस्तु स्वरूपे-
णाश्वद्व्यावृत्तं तत्कथं किंप्रकारमिति प्रश्नोक्तव्यम् । किं यद्गौर्भवत्येवा-
श्वरूपेण ? न भवत्यापि ? एतदुक्तं भवति—किं गौरसाधारणगोरूप एव,
उताश्वरूपोऽपि ? यदि गौरूप एव, ततोऽश्वोऽप्यश्वरूप एवेति भेदवादः ।
अथ गौरश्वरूपोऽपि ततो गौरवाश्वरूपोऽपि, अश्वोऽपि गवाश्वरूप इत्यभेद-
वादः । नन्वेवमभेदे सर्वेषु विशेषान्तरेणाश्वान्यत् गोवस्तु व्यवस्थापयिष्यामः ;
अतश्च भेदोऽप्यश्वरूपमाशङ्क्य प्रकृतं भेदाभेदवादप्रसङ्गं संक्षेपेणोपपादयति—
सर्वयेति ।

एव सामान्यविशेषात्मकमेकं वस्त्विति मतं दूषयित्वा द्रव्यपर्यायात्मक-
मेकं वस्त्विति मतेऽपि तद्दूषणमतिदिशति—द्रव्येति । श्लोकं व्याचष्टे—
येऽपीति । सूदो घटादयः, सुवर्णस्य रुचकादयो विशेषाः । पर्यायेण
जायमानाः पर्याया उच्यन्ते । अपादिन इत्यवसितमृदादिद्रव्याद्भेदमाह ।
अव्यतिरेका इत्यभेदम् ; नास्ति व्यतिरेको-येषां ते तथोक्ताः ; मित्रा-
भिन्ना इत्युक्तं भवति । एतदेवोपपादयति—न चेति । यदि रुचकादयः

सुवर्णद्रव्यमेव स्युः; ततस्तेषां नाशे सुवर्णमपि नश्येत् । अतो रुचक-
नाशे वर्षमाने नावतिष्ठेत्; न चैवम्, तत्रापि प्रत्यभिज्ञानात् । न च
द्रव्याद्भिद्यते; भेदेनानुपलब्धेः, द्रव्यस्यैव रुचकादिरूपेणोपलब्धेः । तदेवं
द्रव्यपर्याययोर्भिन्नाभिन्नत्वात् तदुभयात्मकमेकं वस्तु, न द्रव्यमात्रं पर्याय-
मात्रं वा । द्रव्यमात्रे हि वस्तुनि रुचकादेरभावात् तदुत्पादे तद्विनाशे
च तदर्थिनो हर्षशोकौ न स्याताम् । पर्यायमात्रे च वस्तुनि तदुत्पादे
विनाशे च हेतोःऽप्युत्पत्तिविनाशान्मध्यस्थता न स्यात् । इत्यादि तु
वस्तुनि हर्षादिकमप्यवकरूपते । तस्मात् द्वयात्मकमेकं वस्त्विति ये
मन्यन्ते—द्रव्यपर्यायार्थकाः द्रव्यपर्यायरूपोऽर्थो वस्तु येषां ते, तेषामपि
नीतिरनेनैवात्यन्तभेदाभेदादप्रसङ्गनिराकरणप्रकारेण निराक्यता । एतदेव
प्रपञ्चयति—तथाहीति । अवस्थितं हि द्रव्यमुच्यते; तद्यदि रुचक- P. 68-1'
वर्षमानकवस्तुनोर्हेमांशानामेदादभेद उच्यते, तत एकमेव वस्तु; तत्तु
अनित्यमवस्थितमिति द्रव्यमात्रं जगदित्येषा नीतिः स्यात् । अथ हेमरुचका-
द्युभयरूपत्वात् वस्तुनो रुचकस्य वर्षमानकाद्द्वयावृत्त्या वस्त्वपि व्यावृत्तम्,
यत्तु हेमांशमात्रं वर्षमानकेऽप्यनुवृत्तं न तदनुवृत्त्या वस्तुनोऽनुवृत्तिः, तस्य
केवलस्य स्वयमवस्तुत्वात् इत्युच्यते; ततः पर्यायमात्रं जगदिति च नीतिः
स्यात्, यतः परस्परव्यावृत्ताः पर्याया उच्यन्ते, न तु द्रव्यम्; यतोऽव-
स्थितं द्रव्यमुच्यते; न च पर्यायमाने किञ्चिद्वस्त्ववस्थितमस्ति, तेषामुत्पत्ति-
विनाशसंबन्धात् । या तु हेमांशमात्रस्य रुचकनाशेऽपि वर्षमानकेऽवस्थान-
करूपना, सा करूपमैव; यतो द्रव्यपर्यायरूपं चित्रं वस्तु; हेमांशमात्रस्य
च न तथात्वमित्यर्थः ।

अत्रैव दूषणान्तरमाह—अपि चति । द्रव्यात् पर्यायाणां भेदे
द्रव्यस्य स्थितत्वात् पर्याययोश्च नाशोत्पादात् तदर्थिनां मध्यस्थनाशोकर्ह-
व्यवस्था धरेत् । अभेदे तु तदेव तिष्ठति तदेव जायते तदेव विनश्यतीति
स्थितिजन्मनाशानामेकत्रैव समवायः स्यात्; ततश्च द्रव्यार्थिनो द्रव्यस्य
स्थितत्वात् मध्यस्थता स्यात्; न स्याच्च, रुचकवर्षमानकनाशोत्पादयो-
स्तदभेदात् द्रव्यस्यापि नाशात् उत्पादे च स्थितद्रव्याभावात्; अत एव
हर्षशोकौ च स्याताम्; यदि तु द्रव्यमवतिष्ठत एव ततो मध्यस्थतैव

स्यात् ; यदा त्वभेदादुत्पद्यते नश्यति च, तदा शोकादित्रितयमपि स्यादिति दुर्घटमापद्यते । तथा वर्धमानकनाशेऽपि तदर्थिनः शोकादित्रितयं स्यात् ; तथा रुचकोत्पादेऽपि तदर्थिनस्त्रितयं स्यात् । अथ द्रव्यात् पर्यायाणां मिथश्च भेदोऽप्यस्ति ; अतो न पूर्वोक्ताशङ्कान्नवस्यादोष इत्युच्यते ; ततो भेदाभेदादिनामभेदोऽप्यस्तीति प्रागुक्तो दोषः किं न स्यात् ? अथ सत्यमसत्यभेदः, किंतु नासावत्यन्तम् ; तेन तदाश्रयः शोकादिसंकरदोषो न भवति ; ततो भेदोऽपि नात्यन्तमिति तदाश्रया शोकादिभ्यवस्था न

13 स्यादित्याह—अथेति । किंच त विशेष उच्यते, योऽन्यत्र नास्ति ; अनेकान्तवादिनश्च यदि क्वचिदैकान्तिकं स्यात् तत आत्यन्तिकत्वं विशेषणाभेदं प्रत्युच्यते ; न च तस्य सर्वत्रानेकान्तमिच्छतः किंचिदैकान्ततः ; अतः सर्वस्यैव नात्यन्तिकत्वम्, यदभेदं प्रति विशेषेण शोकाद्यसंकराद्योच्यत इत्याह—न चेति । ननु सामयिकेऽप्यनेकान्तवादे नात्रापि संकरदोष इत्याशङ्क्यानेकान्तवादमेव दूषयति—तथा चेति । तथा चेति दूषणोपन्यासोपक्रमे । सर्वभावानां सर्वप्रकारेषु यद्यनेकान्तस्ततः प्रवृत्तिनिवृत्तिरहितं जगत् स्यादित्याह । हाशब्दः कष्टार्थः । असावतथैवेति ; अभिमतस्मात्साधनमित्यर्थः ।

श्लोकमन्यथा व्याचष्टे—अथवेति । सर्वत्रानेकान्तवादिनो मम हर्षाद्यप्यस्ति, नास्ति च । अतः प्रीतिमध्यस्थताशोकाः स्युर्न स्युरिति यत् दुर्घटत्वमुक्तं तदेष्टमेव ; एवं न मम दुर्घटमित्याशङ्क्योच्यते—नैकान्त इति । शेषं सुगमम् ।

एवं सामान्यविशेषौ द्वे वस्तुनी द्व्यात्मकं चैकं वस्त्विति पक्षद्वये दूषिते, भेदाः सत्याः तदुत्था अभेदकल्पना विपर्ययो वेति पक्षद्वयेऽव-
क्रियन्त्यतरनिर्णयार्थमाह—तत्रेति ; तयोः पक्षयोरित्यर्थः । श्लोकार्थ उच्यते—भेदो हि प्रतियोगिनमपेक्षते ; अतो भेदग्रहणपुरःसरो भेदो ग्राह्यो ग्रहीतुं शक्यो न भवति, अन्योन्याश्रयत्वात् । न चागृहीतस्य तस्याभेदकल्पनोपादानत्वम् ; न हि भेदेनागृहीतो शाबलेयबाहुलेयो 'तीर्णैः' इत्यभेदकल्पनां प्रसुवाते । तस्मादगृहीतो भेदो नाभेदकल्पना-
ह्युच्यते । अभेदज्ञानं तु नाभेदमपेक्षते ; नापि भेदम्, स्वरूपदान-

प्रसङ्गात् । अतः शक्यज्ञानत्वात् स्वरूपमात्रेण ज्ञातः स भेदकल्पनोपादानं भवितुमर्हतीति । दृष्टं चैकस्य भेदकल्पनोपादानत्वमित्याह—यथेति । P. 70-16.

यथैकोऽवयवी अवयवकल्पनाहेतुरित्यर्थः । नन्ववयवेष्वभ्यो भिन्नस्यावयविनोऽसंभवाद्भवयोपादानैवावयविकल्पना, न त्ववयवव्युपादानावयवकल्पना ; अतो भेदोपादानैवात्राप्यभेदकल्पनेत्याशङ्क्याह—न तत्रेति । भेदशब्दोऽत्र भिद्यमानावयवानाह ; अभेदशब्दश्चाभिद्यमानमवयवितनमहेतुमाह—भेदो हीति । यथा घटावयवी कार्त्तिकोऽस्त्यः तद्वत् कन्मुग्रीवादयोऽपि स्वावयवापेक्षयावयवित्वात्तस्याः स्युः । अतो भेदः परमाणुष्वेव निरवयवेष्ववतिष्ठते । अत एव परमार्थतो भिन्नाः स्युरिति यावत् । न च त एवाभेदकल्पनोपादानम्, अन्वित्यत्वेनागृहीतानां कल्पनोपादानत्वासंभवादित्यर्थः । नैकज्ञानं चोत्पत्तये भेदमपेक्षते इत्युक्तम् ; तत्र चोदयति—नन्विति । अनुसंधानं प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययः ; स च देशकालभेदे 'सोऽयम्' इति पूर्वापरानुसंधानात्मको भवति, नान्यथा देशकालभेदमन्तरेण । पूर्वापरभावाभावात् किं परं केन पूर्वेण सहाभेदेनाऽनुसंधीयेत । तस्मादभेदज्ञानमपि देशकालभेदसापेक्षमिति भेदतुल्यदोषमित्यर्थः । तत्रोत्तरमाह—प्रत्युक्तमिति ; नेदानीमभिन्नदेशकालोऽर्थ एकः स्यादित्यत्र प्रत्युक्तमित्यर्थः । बहुकमेव स्मारयति—नेति । एकार्थाभावे चाऽनुसंधानमिति व्यर्थं स्यादित्याह—असतीति । एकस्य ह्यर्थस्य देशादिभेदादाशाङ्कितभेदस्याभेदसापेक्षयादियदनुसंधानमर्थवत् स्यात् ; एकामावे तु तदनर्थकमेव स्यादित्यर्थः ।

अपि सर्वजनसिद्धत्वात्प्यभेदोपादानो भेदो युक्तः, न तु विपर्यय इत्याह—अपि चेति । सविकल्पकात् प्रथमभाविनिर्विकल्पकज्ञानेन वस्तुमात्रमभिन्नमेकमालोच्यते भेदादिसमस्तविकल्परहितं गृह्यते ; ततः पश्चात् 'गौः शुक्लः' इत्यादिभेदविकल्पो भवतीति सर्वजनसिद्धम् । अतश्चाभेदोपादानैव भेदकल्पना युक्तेत्यर्थः । द्वितीयावभाशाङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे—स्यादिति । विशिष्टरूपोपग्राहीति ; भिन्नरूपोपग्राहीत्यर्थः ; यथा विकल्पबुद्धाविति वैधर्म्यदृष्टान्तः । यस्त्वित्यादि ; अस्यार्थः—न ब्रूमः प्रत्यक्षेऽ

कजासिते ऋदो नोपलक्ष्यते चेति, येन विरोधः स्यात्; अपितु सर्वेभ्यो षट्स्वरूपादन्येभ्यः षटादिभ्यो व्यावृत्तं षटं स्पष्टमेवावभासयति प्रत्यक्षम्; अन्ते न विरोध इति यो ब्रूते, तस्य 'आहुर्विघातृ' इत्यादिनैवोक्तमुत्तर-मित्यर्थः ।

किंच यदि सामान्यविशेषौ मित्रे द्वे वस्तुनी न संभवत इत्युक्तम्, न चैकं द्व्यात्मकम्, तदा अन्यतरस्य मिथ्यात्वे कल्प्ये भेदज्ञानस्यैव मिथ्यात्वमुचितं नाभेदज्ञानस्येत्याह—किंचेति । 'इदं वस्तु' इत्यादि-
 8. भ्रान्तिषु 'इदम्' इत्यनवगतविशेषवस्तुमात्रावलम्बितज्ञान प्रतिष्ठितम-
 व्यभिचारि; अतः पश्चात् बाधदशायामपि 'शुक्तिशकलमिदम्' इतीद-
 मंशस्य प्रतिभानात्; भेदेषु तु विशेषेषु भेदज्ञानस्याप्रतिष्ठितत्वं
 व्यभिचारित्वं द्रष्टव्यम्; द्रष्टव्यमिचारित्वस्यैव व्यभिचारकल्पना लक्ष्मी,
 तस्य व्यभिचारयोग्यतायाः ऋतत्वात्; इतरत्र वस्तुमात्रांशे तु सा
 कल्प्यत्वात् गुर्वा; तस्मादिहापि भेदज्ञानमेव मिथ्या, नाभेदज्ञानमिति
 भावः । 'इन्द्रियधियामपि' इत्युक्तम्; तस्य व्यावर्त्यं वक्तुं पूर्वपक्षोप-
 क्रममात्रं करोति—स्यादिति । अनुविघातित्वादपीत्यपिशब्दो द्रष्टव्यः;
 अत्र द्विचन्द्राद्युदाहरणम् ।

किंच व्यावृत्ताः सर्वेभावा इति वदता व्यावृत्तशब्देऽन्योन्याभावस्य
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् अन्योन्याभावस्वभावास्तद्विशेषणा वेति वाच्यम्; न च
 तदुभयमपि संभवतीत्याह—अन्योन्येति । तत्र तस्मिन्नन्योन्याभावे उपाधौ
 विशेषणेऽन्योन्यायमाने तथा भेदरूपेण प्रतीयन्तां भावाः, न स्वरूपतो
 मित्रा स्युरित्यर्थः । अन्योन्येत्याद्युक्तम्; तत्कुत इत्याशङ्क्याह—एकस्मि-
न्निति । यथेकं भावरूपमितरनिरपेक्षं स्यात् ततोऽपरं भावरूपं व्यव-
 तिष्ठति; यदा तु सर्वमेवाभावरूपं तदैकस्मिन्नसत्यपरं तदभावरूपं न
 स्यात्; तस्मिंश्चासति तन्न स्यादित्येतरतराश्रयं स्यादित्यर्थः । अतदात्म-
 नश्च तथाह्वयप्रतीताब्रूषहितो मणिरुदाहार्यः । अत्र चोदयति—नन्विति ।
 अर्थसिद्धिरिति; स्वरूपमेवान्योन्याभावः, नान्योऽस्तीत्यर्थः । सिद्धान्ती
 त्वाह—न चेति ।

किञ्चान्यत्वान्मुखसंनिधौ मुखान्तराण्युत्पद्यन्ते, नान्यथा । तेन मुखमपि कारणम् । कारणानुरूपं च कार्यमुचितम् । तत्र तत्समानपरिमाणान्येव तानि युक्तानि; न चैतत्, कृपाणादावल्पतराणामुपलब्धेः । अविद्यान्यत्वे तु तेषामल्पतानुपपत्तिरदोषः । एतच्चोपलक्षणम्; अन्येऽपि दोषाः प्रायुक्ता एव । तदयं प्रयोगः—विश्वभेदोऽयमभेदोपादान इति साध्यो धर्मः, भेदत्वात्, मणिकृपाणादिविव मुखभेद इति । परोऽपीदानीमनुमानेनैव प्रत्यवतिष्ठते—स्यादिति । तदिदमनुमानम्—अभेदो धर्मी, भेदापादान P. इति साध्यो धर्मः, भेदत्वात्, यथा 'वनम्' इत्यभेदस्तुरभेदोपादान इति । तद्वृषयति—नेति । यदि यावानभेदः स सर्वो भेदोपादानत्वान्मिथ्या, ततः परमाणुरप्येको न स्यात्; तदभेदोऽपि भेदोपादान एव स्यात्; तथा ददंशतदंशोऽपीत्यनवस्था स्यात्; ततश्च न किञ्चिदेकं स्यात् । अतश्चैकैकपरमाणुसमुच्चयरूपस्तदभेदो नास्त्येव । कुतो 'वनम्' इत्यभेद-कल्पना स्यात्? अथ दूरमपि गत्वा किञ्चिदेकं तच्चमभेदोपादानत्व-रहितमिष्यते, ततस्तेनैव हेतुरनेकान्त इत्यर्थः । तदभावत इति; एकैक-परमाणुसमुच्चयरूपस्य स्थूलस्य वृक्षादिरूपस्य भेदस्याभावत इत्यर्थः ।

भेदस्य मिथ्यात्वे अनुमानान्तरमाह—अपि चेति । भेदो धर्मी, मृषेति साध्यो धर्मः, 'इदम्' इति 'तत्' इति 'अर्थः' इति 'वस्तु' इति 'सत्' इति न प्रत्येकमभेदेनानुगतत्वात्; यो य एवं स मृषा, यथा चन्द्रमसस्तत्तदभेदाद्यो भेदः स प्रत्येकं 'चन्द्रः' इत्यभेदानुविद्धो मृषेत्यर्थः । तत्रभेदो 'वनम्' इत्यभेदानुविद्धोऽपि न मृषा; अतस्तेन व्यभिचारो भा भूदिति प्रत्येकमित्युक्तम् ।

किञ्च कल्पनालाघवाद्दृश्यभेदोपादाना भेदकल्पनोचिता, न तु विपर्यय इत्याह—अपि चेति । न तु भिन्नानाम्; महिमैत्यनुषज्य कल्प्य इत्यध्या-हार्यम् । ननु त्वयैकस्य नानावभासतामर्थ्यं कल्प्यम्, न मया; अतो ममैव लाघवमित्याशङ्क्य आवयोः सामर्थ्यकल्पना तुल्या, तथापि त्वया बहूनां बहूनि सामर्थ्यानि कल्प्यानि, मया त्वेकस्यैव सामर्थ्यातिशय इति

स्वप्ने कल्पनालाघवमुपपादयितुमुपक्रमते—इदमिति । भेदवादिनोऽत्यन्त-
भिन्नाद्यु व्यक्तियु कथं 'गौर्गौः' इत्यभेदावभासः ? न हि निर्निमित्तं ज्ञानं
भवति । न च भेद एवाभेदज्ञानस्य स्वरूपेण निमित्तम् ; 'गामानय'
इत्युक्ते च यां व्यक्तिमानयति पुनरुक्ते तत्सामान्यमेवानयति, न यां
काञ्चिदश्वदिव्यक्तिमपि ; सोऽयमत्यन्तभेदे कथमनुवृत्तावभासो व्यवहारश्च ?
अथ गोव्यक्तीनां सादृश्यादनुवृत्तावभासव्यवहारः, तदयुक्तम् ; यतः सादृश्य-
मप्यवयवसामान्यान्वयेन भवति, न चात्यन्तभेदवादिनः संशयः । अथ
गोव्यक्तीनामन्योन्यव्यावृत्तिर्न गृह्यते, गृह्यतेऽश्वदिव्यक्तिस्य ; तेन
गोव्यक्तियु भिन्नास्वप्यनुवृत्तावभासव्यवहारः, तदविशेषोऽपि नाश्वदिव्यक्तियु
संभवति ; भवति च सत्या अपि गोव्यक्तीनां व्यावृत्तेरग्रहणं गुञ्जाप्रवाल-
रागयोरिव सूक्ष्मत्वेनेत्युच्यते ; तदसत् ; तत्रैव व्यावृत्तीनाम भावानां
स्वभाव एव, न ततो भिन्ना ; तत्र तस्या अग्रहणे तत्स्वभावानामप्यग्रहणं
स्यात् ; अन्यथा तत्स्वभावैव न स्पष्टमिति भावः ।

अथ निर्विकल्पकरत्वेन प्रत्यक्षमनिश्चयात्मकम् ; सविकल्पकं तु
निश्चयात्मकम् ; तच्चाप्रत्यक्षम् । अतो निश्चयप्रत्यक्षयोः स्वरूपभेदः । तेन
गोव्यक्तियु प्रत्यक्षात् तदस्वभावसूत्रान्योन्यव्यावृत्तिरपि यद्यपि प्रत्यक्षा,
तथापि तन्निश्चयाभावादानुवृत्तावभासव्यवहारो भवत इति चेत् ; तदसत् ;
यतो व्यावृत्तेरनिश्चये गोसामान्यनिबन्धन एव व्यवहारः स्यात्, न
विशेषान्तरव्यावृत्तेरः ; स च दृश्यते ; तथाहि—'कालाक्षीमानय' इत्युक्ते
गवान्तरव्यावृत्तामेव गामानयति ; न च तद्द्वयावृत्तेरनिश्चये युज्यते ।
तस्मात्तदपि पक्षः साधुः । अथैका गोव्यक्तिर्यामर्थक्रियां दोहनादि-
करणं करोति तामेवापरा ; ततश्च यथैका अश्वदिव्यक्त्योऽतत्कारिभ्यो
व्यावृत्ता तथा परापीत्यतत्कारिव्यावृत्तेस्तुल्यत्वात् गोव्यक्तिष्वत्यन्तभिन्ना-
स्वप्येकरूपावभासव्यवहारो भवतीति चेत् ; तदपि न शोभनम् ; यतो
यैकस्या गोव्यक्तेर्यक्रिया न सैवापरस्याः ; नापि तज्जातीया, तैर्जाते-
रनिष्टत्वात् । अतो गोव्यक्तीनां नैकार्थक्रियाकारित्वम् । अतश्च यथैकस्या
गोव्यक्तेरतदर्थक्रियाकारिणो व्यावृत्तिः, एतद् गोव्यक्त्यन्तरादपि, तस्यापि
तत इति कथमतत्कारिव्यावृत्तिस्तुल्या ! किञ्च व्यावृत्तिर्वस्तुनः स्वभावश्चेत्,

वस्तुनां भेदे कथं सा तुल्या? अथास्वभावः, तदा तादात्म्यादिसंबन्धा-
 भावात् कथं सा वस्तुनां स्यात्? ततश्च ततोऽप्येकमेव तत्त्वं स्यात्,
 न भेदः । अथानादिवासनानिबन्धनो भिन्नास्वपि व्यक्तिष्वेकरूपावभासः ;
 ततश्च तदनु रूपो व्यवहारः, न तु व्यक्तिगतः कश्चिद्विशेषोऽपेक्ष्यत
 इत्युच्यते ; तदप्ययुक्तम् ; व्यक्तिगतविशेषानाश्रयणे हि गोव्यक्तिष्वेव
 'गौः' इत्येकरूपावभासो भवति, नाश्वव्यक्तिष्वित्ययं नियमो न स्यात् ;
 अस्ति च । तस्मान्न वासनामात्रनिबन्धनोऽयमभेदावभासः । न च वास-
 नानां भेदात् काचिदेव वासना काश्चिदेव व्यक्तिष्वभेदावभासं करोति,
 न सर्वास्त्विति वाच्यम् ; सा हि पूर्वानुभवजहदसंस्काराद्युपेक्षरूपत्वात्
 पूर्वानुभूतास्त्वेव व्यक्तिष्वभेदावभासं कुर्यात्, न भिन्नास्व । सादृश्याच्चत्रापि
 करोतीति चेत् ; न, तस्य निरस्तत्वान् । ततः कश्चिद्व्यक्तयः कस्यचि-
 द्भेदावभासस्य प्रकृत्यैव समर्थाः, न सर्वाः सर्वस्येति तासां सामर्थ्याति-
 शयाः कल्प्याः । भिन्नानां व्यक्त्यानां भेदावभासहेतव एव सामर्थ्यातिश्रया
 युक्ताः ; इमे त्वभेदावभासस्य हेतव इति स्वभावविपरीता इत्युच्यन्ते ।
 तत्र तेषामनन्तानि वस्तुनि, अनन्तश्च सामर्थ्यातिशयाः कल्प्या इति
 कल्पनागौरवम् । मम त्वेकं तत्त्वं कल्प्यमिति कल्पनालाघवम् । तस्या-
 देकस्यैवास्तु महिमा यज्जानेवावभासते ; न तु भिन्नानाम्, यदभेदेन भासन्त
 इत्यर्थः । यथावस्तु व्यवहारो युक्तः ; तत्राभिन्ने तच्चे घटपटादिभेद-
 व्यवहारस्ते कथमिति चेन्न आह—भेदति । यथावभासं हि व्यवहारः,
 न यथावस्तु, रूपरसपावभासे पलायनदर्शनात् । अवभासते च भेदः ।
 अतोऽवभासानुभवे भेदव्यवहाराः सेत्स्यन्ति ; यथा—भेदवादिनां भिन्नास्तु
 व्यक्तिषु 'गौः' इत्यभेदव्यवहारः । न केवलं तेषाम् ; अपितु जाति-
 व्यवहारोऽप्यन्तर्भिन्नयोः समवायाख्यसंसर्गवादिनामपि ; कणमुजां जातेर्व्यक्ति-
 भ्योऽथान्तरत्वात् 'गोत्ववर्ती व्यक्तिमानय' इति यथावस्तु भेदावभासेन
 न व्यवहारः ; किंतु 'गामानय' इत्यभेदावभासेनैव विशेषेषु सामान्य-
 व्यवहारः । तथा येऽपि व्यक्तिभ्यो जातिमनर्थान्तरभूतां वदन्ति भाट्टाः,
 तेषामपि ह्यचात्मकं वस्तु । न च तस्य तादृशास्त्व शबलस्य वस्त्वन्तरे-
 ऽनुगमोऽस्ति । यस्य त्वस्ति सामान्यास्त्रमात्रस्य, तदेकमवस्त्वेव । ततश्च

योऽयं 'गौरीः' इत्यनुगतरूपो व्यवहारः, स यथावभासमेव न यथा-
वस्त्विति 'तस्यानन्वयतः' इत्यत्र दर्शितम् । इतिः तर्ककाण्डीयन्यायोक्ति-
समाप्ती ।

P. 78-20. अनन्तरोक्तमर्थं श्लोकेन संगृह्णाति—यथेति । बाष्पाः ; बाष्पाश्वादिनो
वेदान्तविवेकबाष्पा वादिनः । इतिः तर्ककाण्डग्रन्थसमाप्ती ।

इति श्रीब्रह्मसिद्धिव्याख्याने तर्ककाण्डव्याख्यानं
शङ्कपाणिना कृतम् ॥

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)

ओम्

ब्रह्मसिद्धिव्याख्या शङ्खपाणिकृता ।

नियोगकाण्डः

इदानीं काण्डान्तरमारभते—एवमिति । वृत्तवर्तिप्यमाणस्योक्तिनं
काण्डयोः संगतिप्रदर्शनार्थम् । स्थिते ब्रुपचरितार्थत्वनिरासे सोपानिषदां
मुख्यार्थत्वे, कोऽसौ मुख्योऽर्थः? स्वरूपं कार्यं वा इति नितावतरति,
नान्यथा । कार्ये एवार्थे वेदस्य प्रामाण्यमिति; सामान्यकारेण वेदान्त- P.
गीतानामुपनिषदामपि कार्येऽर्थे प्रामाण्यमित्यभिप्रायः । प्रतिज्ञातमर्थमृषि-
जुष्टत्वेन प्रसाधयति—एवमिति । तद्व्याचष्टे—चोदनेति । मन्त्रार्थ-
वादोपनिषदां चोदनैकवाक्यत्वेन [अ]पृथग्वेदत्वाच्चोदनात्मक एव कृत्स्नो वेदः ;
तेन तदर्थ एव वेदार्थः, नापरः कश्चिदस्तीति । नन्वेतेन चोदनाप्रमाणको
वेदार्थ इति यावदित्युक्तम् ; ततः किमियत् आह—चोदना चेति ।
चोदना हि प्रवर्तकं वचनम् ; न च सा वायुवत् प्रवर्तयति ; क्वतु
प्रवृत्तिहेतुभूतमर्थमवगमयन्ती । प्रवृत्तिहेतुः स्वकार्यम् ; तथाहि—इष्टसाधन-
मपि 'ममेदं कार्यम्' इत्यप्रतिपद्य न कश्चित् प्रवर्तते । तस्मात् कार्येऽर्थे
वेदः प्रमाणमित्यर्थः । ननु भवत्वेवमन्यत्र ; वेदान्तेषु तु कः कार्यविधिः,
यत्र तेषां प्रामाण्यम्—इत्याशङ्क्याह—वेदान्तानामिति । 'आत्म प्रतिपत्तव्यः'
इति प्रतिपत्तिकर्तव्यत्वप्रमाणम् ; तस्मै विना प्रतिपत्तिकर्तव्यतायां प्रतिपत्त-
व्यत्वेनानुगतमन्वितं यत् सिद्धरूपमात्मतत्त्वं तद्विषयप्रतिपत्तिकर्तव्यतामुखे-
नावबोधकत्वम्, न तु स्वतन्त्राणाम् । अतस्तेऽपि कार्यानिष्ठा एवेत्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति—आत्मप्रतिपत्तिकर्तव्यताविध्वंसक्षितप्रतिपत्तव्यात्मस्वरूपसमर्प-
कत्वेन वेदान्तानां प्रामाण्यमिति । एतदेव भाष्योक्त्या द्रव्ययति—तथा
चेति । यदि कार्येऽर्थे वेदः प्रमाणं कथं तर्हि मन्त्रार्थाः सोपानिषत्काः
सिद्धमर्थमाहुरित्याशङ्क्य "चोदना हि" इत्याशुक्तम् । अयमर्थः—
मन्त्रादीनां विध्येकवाक्यत्वादेकैवेयं तावती चोदना । सा च कार्यं

गमयन्ती तत्परतया भूतादिकमर्थमेकदेशेन ब्रूते; न स्वनिष्ठत्वेन । तेनो-
पनिषदोऽपि प्रतिपत्तिकर्तव्यतापरा एव, न सिद्धार्थपरा इति ये मन्यन्ते
तान् प्रत्युच्यते—तिस्र इति ।

शब्दात् वेदान्ताख्यात् यदात्मज्ञानं तत् 'आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति
विधिना न विधीयते; यस्मादधीतवेदस्य शब्दसामर्थ्यादेव कर्मावबोधवत्
तदात्मज्ञानं भवति; अतः किं तत्र विधिनेति भावः । ननु प्रमाणान्तरजं
ज्ञानमुपेक्ष्य किमिति शाब्दमेव ज्ञानं न विधेयमत्रोक्तमित्याहुः—
ब्रह्मणो हीति । शेषं सुगमम् ।

कर्मावबोधवदिति दृष्टान्तितम्; तत्र विध्यनपेक्षामाह—स्वर्गेति ।
'स्वर्गकामो यजेत' इत्यास्मिन् शाब्दे वाक्यार्थबोधे नान्यो विधिरपेक्ष्यते,
तद्विधिवाक्यार्थबोधेऽपि विध्यन्तरापेक्षायामनप्यथाप्रसङ्गात् । न च योऽयं
'यजेत' इति विधिः स एवापेक्ष्यते, तस्य कर्माणि व्यवस्थिते; कर्म हि
तेन विधीयते, न तु तद्बोध इत्यर्थः ।

अत्र चौदयति—नन्विति । यथा स्वर्गकामादिवाक्यानामध्ययने
'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति विधिरपेक्ष्यते, स्वाध्यायाध्ययनविध्यध्ययने
तु न विध्यन्तरमपेक्ष्यत इति नानवस्था; तथैषामर्थबोधेऽपि विध्यपेक्षास्तु;
तद्विध्यर्थबोधे तु न विध्यन्तरमपेक्ष्यते; अतो नानवस्था भवतीत्यर्थः ।
न च वेदार्थज्ञानप्रवृत्तौ विधिर्नास्तीत्याह—अस्ति चेति । तद्वृषयति—
विषम इति । वैषम्यमाह—अप्रवृत्तोऽपीति । यद्यध्ययनविधिः स्वय-
मधीतो वाक्यन्तराप्यध्यापयति, ततस्तदध्ययनमप्यध्ययनविध्यन्तराधीनमित्य-
नवस्था स्यात् । यतस्तु स्वयमप्रवृत्तोऽप्यध्ययनविध्यध्ययने पुरुषः पुरुषा-
न्तराधीताध्ययनविधेस्तस्यान्येषां च वाक्यानामध्ययने प्रवर्तते, तेन तत्रा-
नवस्था न भवतीत्यर्थः । नन्वन्येनाधीताध्ययनविधेरन्यस्य कथं प्रवृत्तिः ?
अधीतं हि वाक्यं प्रवर्तयति, नानधीतम्, अगृहीतस्य प्रवर्तकत्वायोगा-
दित्यत आह—शास्वेति । नाध्ययनं प्रवृत्तौ तन्त्रम्, अपितु ग्रहणम्;
तच्च श्रवणनात्रादपि भवत्येव; यथा स्वयमनधीतादपि शास्त्रान्तरोक्तादङ्ग-
वाक्यात् तदध्यायिभ्यः श्रुवात् तदङ्गोपसंहारः प्रयोगेषु क्रियत इत्यर्थः ।

ननु पुरुषान्तराणामपि कथमध्ययनविधिवाक्याध्ययनमित्याशङ्क्याह—यथेति । P. 75-1
 एवं स्वर्गकामादिवाक्याध्ययने नानवस्थादोष इत्युक्तम् । तदर्थबोधे तु
 “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः” इति विध्यन्तरापेक्षा संभवति । यतस्तदप्य-
 नवबुद्धार्थं न स्वर्गकामादिवाक्यार्थज्ञाने प्रवर्तयितुमलम्, अतस्तदर्थोऽपि
 विध्यपेक्षः । न च स एव स्वार्थबोधे प्रवर्तयति, अनवबुद्धार्थस्य प्रवर्त-
 कत्वायोगात्; तदर्थबोधात् प्रवृत्तिः, प्रवृत्तस्य च तदर्थबोध इति इतरेतरा-
 श्रयं हि स्यात् । अतश्च “वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः” इत्यस्वार्थबोधे
 विध्यन्तरमपेक्ष्यम्, तत्राप्येवमित्यनवस्था स्यादिति मूक्तम्—‘विषम उप-
 न्यासः’ इति । यद्योक्तम्—‘अस्ति विधिः’ इति, तदप्युक्तम्; यतोऽ-
 पूर्वार्थप्रापको विधिर्भवति; अयं त्वध्ययनविधेर्दृष्टाव्येन न्यायभाषानु-
 वादक इत्याह—न चेति । अभ्युपगम्यास्य विधिन्त्वं तदर्थबोधे ‘आत्मा
 प्रतिपत्तव्यः’ इति पृथग्भिवध्यनपेक्षामाह—अथेति ।

ननु स्वाध्यायाध्ययनविध्याक्षिप्तं चेत् तदर्थज्ञानं “वेदः कृत्स्नोऽधि-
 गन्तव्यः” इत्यनेनोच्यते, ततोऽध्ययनविधिप्राप्तानुवाद एवायं स्यात्;
 कथं विध्युपगमः? उच्यते—विध्यक्षिप्तमपि विधीयते; यागविध्याक्षिप्त-
 मिव व्रीह्यादि । विलम्बी ह्यर्थाक्षेपः, शीघ्रभाविनी श्रुतिः; सा अर्थाक्षेप-
 व्यापारात् प्रागप्राप्तमेव विधत्ते, फलं त्वन्यनिवृत्तिः; अर्थाक्षेपे अन्य-
 दप्याक्षिप्येतेति न दोषः; कर्मविधिवाक्यवदित्युक्तम्, तद्विवृष्वन् तत्र
 पुनः श्लोकं योजयति—यथेति । विधौ सत्यपि चेद्विध्यन्तरमपेक्ष्यते
 ततस्तत्राप्येवमित्यनवस्थानात् स्वर्गकामादिवाक्येषु “वेदः कृत्स्नोऽधि-
 गन्तव्यः” इति सामान्यविधिनार्थबोधे प्रवृत्तिसिद्धेस्तदर्थं यथा नान्यो
 विधिरपेक्ष्यते—न च स्वर्गकामादिवाक्यगतः, तस्य कर्मविषयत्वात्—एवं
 वेदान्तेषु वाक्यसामर्थ्यादेव तदर्थबोधोत्पत्तेः ‘आत्मा प्रतिपत्तव्यः’ इति
 विधिपेक्षितव्य इत्यर्थः । ननु कर्मविधिवदत्रापि सामान्यविधिसिद्धत्वमेव
 वाच्यम्; तत्किमिदमुक्तम्—‘वाक्यसामर्थ्यात्’ इति? उच्यते—वेदान्तेषु
 ‘आत्मा प्रतिपत्तव्यः’ इति विशेषविधिवादी सामान्यविधेस्तदन्यविषयतेति
 मन्यते; अतस्तदभिप्रायेण सामान्यविधिसिद्धार्थता नास्तीति ‘वाक्यसाम-
 र्थ्यात्’ इत्युक्तम् । सामान्यविधिशेषत्वेऽपि चोपनिषदां सिद्धार्थता न
 स्यादिति तच्छेषत्वमप्यनिच्छतेदमुक्तमित्यदोषः ।

इतश्च शब्दात् यदात्मविज्ञानं तत्र विधीयत इत्याह—इतश्चेति । विधेयावगमादुत्तरकालीना या प्रवृत्तिः, सैव विधेः फलम्, न तु शब्दप्रभवो यो विधेयबोधः स इत्यर्थः । कुतः? अन्वयान्वयसंश्रयात्—शब्दार्थबोधे सति प्रवृत्तिः, प्रवृत्तस्य च शब्दार्थबोध इत्यात्माश्रयता । यस्तु तत्त्वावबोधपराद्देवान्तवाक्यात् तत्त्वावबोधः, स न शब्दार्थबोधात् परः उत्तरकालीनः; किंतु स एवात्मा । अतो न 'आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति विधेः फलमित्यर्थः ।

इतश्च शब्दज्ञानमविधेयमित्याह—अपिचेति । किंच शब्दाज्जातेऽर्थबोधे न गुरुषः 'आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति विधिना प्रवर्त्यः । साध्ये हि प्रवर्त्यते, न सिद्धे । अथ शब्दोऽर्थस्यानवबोधक एव, तेन तज्ज्ञाने प्रवर्त्यः, तत्रापि शब्दार्थबोधस्यासंभवात् इत्यादि न प्रवर्तनीयः । न ह्यसंगते विषये कश्चिन्नवर्त्यते । शब्दाज्जातेऽर्थबोधे तन्निश्चये प्रवर्त्यत इति चेत्, अत आह—शब्देनेति । न निश्चयेऽपि प्रवर्त्यः; सोऽपि हि शब्दजन्यो वा स्यात्, प्रमाणान्तरजन्यो वा; न तावच्छब्दादर्थ तत्त्वावबोधे तस्मादेव यो निश्चयः, तत्र प्रवर्त्यः; स हि शब्देन प्रथममेव कृतः; किं तत्र विधिना? अथ शब्दादवबुद्धे तच्चे अन्यस्मात्प्रमाणान्तराद्यो निश्चयस्तत्र विधिना प्रवर्त्यः, ततोऽन्यस्य प्रमाणान्तरस्य वाञ्छनमपेक्षा स्यात् । अतश्च शब्दस्तत्र निश्चयहेतुर्न स्यात् । न चैतदिष्टमित्यर्थः ।

इदानीं विकल्पान्तरं करोति—अथेति । उपलब्धोऽवगम इत्यर्थः । भूतार्थवैधर्म्यमतात्पर्यं हेतुः; अतात्पर्यस्यापि दर्शनादिति सांशयिकत्वे ।

तद्गुरुष्यति—तद्भारिमिति; तदसारम् । कुतः? यतो लोकवेदयोः शब्दानामर्थपरत्वम् "अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः" इति न्यायेनौत्सर्गिकम् । निमित्तान्तरात् शब्दस्वरूपप्रधानत्वम्; अत एवाविवाक्षितार्थत्वं तदपवादः; यथा—'गवित्ययमाह' इति 'इति'शब्दात्, यथा जपमन्त्रेषु जपस्योच्चारणात्मकस्योच्चार्यमाणशब्दस्वरूपनिष्ठत्वम् । न च वेदान्तेषु तन्निमित्तान्तरमस्तीति भावः ।

इतश्च वेदान्तानां विवक्षितार्थत्वाय 'आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति विधिर्नापेक्ष्यत इत्याह—दृष्टेति । कर्मविधिवाक्याध्ययने स्वाध्यायविधेर्या P. 7 दृष्टार्थता, सात्र वेदान्ताध्ययने न भिद्यते, न विशिष्यते, तमानेति यावत् । अतः स्वाध्यायविधेर्दृष्टार्थत्वेनैव कर्मवाक्यवद्देदान्तानामप्यविवक्षितार्थता निवृत्तैव; किं प्रतिपत्तिविधिना तदर्थेनेति भावः । इतरथा यदि तु वेदान्ताध्ययने दृष्टार्थता न स्यात्, ततः 'आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति विध्यर्थेन सह विध्यर्थः कृत्स्नो वेदान्तार्थोऽविवक्षितः स्वदित्यर्थः । फलान्तरकरुपनेति; विश्वजिज्ञ्यायेन स्वर्गो रात्रिसन्नन्यायेन वाचमधुकुल्यादि वा फलान्तरमुक्तम्; तथा वेदान्तानामविवक्षितार्थानामध्ययनात्फलान्तरकरुपना; तत्राप्यात्मावबोधस्य कर्मावबोधवद्दृष्टत्वादित्यन्यः । ननु कर्मवाक्यानां प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगेनार्थवच्चाद्युक्तं विवक्षितार्थत्वम्; न तु वेदान्तोत्थायाः सिद्धार्थप्रतिपत्तेः, प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयोगेन वैयर्थ्यात् । अतः स्वाध्यायविधिदृष्टार्थता तु भिद्यत इत्याह—न चेति । किंच प्रतिपत्तिविधौ वैयर्थ्यस्य तुल्यत्वमेव । तच्च प्रतिपत्तिविधौ तुल्यमित्यत्र वक्ष्यत इत्याह—प्रतिपत्तीति । 'भवेत्' इत्यादिश्लोकाद्यै व्याचष्टे—अवश्यमिति । अवश्यं चैतद्वै विज्ञेयं यत् स्वाध्यायविधेर्दृष्टार्थतयैव वेदान्तानामपि विवक्षितार्थता । अन्यथा 'आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति विधायकेन सह कृत्स्नस्य वेदान्तस्याविवक्षितार्थता स्यात् । कुतः? यतः प्रतिपत्तिविधायकशब्दनिबन्धनमितरेषां वेदान्तानां विवक्षितार्थत्वम् । विधायकस्य तु न विवक्षितार्थत्वस्य निबन्धनं हेतुरस्ति । अतो विधायकस्याविवक्षितार्थत्वाच्च तद्वलेनेतरेषां वेदान्तानां विवक्षितार्थत्वमिति सह विधायकेन सर्वे वेदान्ता अविवक्षितार्थाः स्युः । अथ विधायकः शब्दः प्रकृत्यै शब्दस्यार्थपरत्वस्वभावत्वेन दृष्टार्थत्वेन च विवक्षितार्थ इत्युच्यते, तत इतरेऽपि वेदान्तास्तथैव विवक्षितार्था मविष्यन्तीति किं विधायकेनेत्यर्थः ।

अथापुरुषार्थसाधने विधिः प्रवर्तयितुं नालमिति विध्यधीनं पुरुषार्थत्वम्; अतः शब्दोत्थस्यात्मज्ञानस्य पुरुषार्थत्वसिद्धयर्थम् 'आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति विधिरिष्यते, तदपि नेत्याह—ज्ञानस्येति ।

1. 77-24

अशोभनत्वमाह—ज्ञेयेति । ज्ञानस्य ज्ञेयप्रासिद्धिर्दृष्टं फलम् । न दृष्टफले विधिः, दृष्टस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन विध्यनपेक्षत्वात् । मोक्षो ज्ञानस्या-दृष्टं फलम्, तदर्थो विधिर्भविष्यतीति चेत् ; तन्न ; न हि स साध्यः ; कुतः ? तच्च्युतेः, मोक्षत्वहानात् । आत्यन्तिकी हि संसारनिवृत्तिर्भोक्ष उच्यते ; तस्य कार्यत्वे घटादिवद्दिनाशात् पुनः संसारः स्यात् । अतो मोक्षस्यात्यन्तिकसंसारनिवृत्तिलक्षणं मोक्षत्वं हीयेत । ननु घटादिनाशव-त्कार्योऽपि मोक्षो न नङ्क्ष्यति ; नैवम्, भावस्य कार्यस्य निशेनाविना-भावात् ; प्रागश्च मोक्षः, निरतिशयानन्दैश्वर्यलक्षणत्वात् । ननु आत्यन्तिकी संसारनिवृत्तिर्भोक्ष इत्युच्यत इत्युक्त्वा, कथमाह भाववत्त्वं मोक्ष इति ? उच्यते—मोक्षे सा भवतीत्युपचारात् सैव मोक्ष इत्युक्तमित्यविरोधः ; मोक्षे वा सा श्रुत्यादिभिरुच्यत इत्यर्थः । नन्वागानन्देन्द्रियबुद्धिसंयोगाभावो मोक्षः ; स च कार्योऽप्यभावत्वात् घटाभाववन्न नङ्क्ष्यति । नैवम् ; प्रागभावो हि सः ; न चासौ कार्यः, अत्यदित्वात् घटादिप्रागभाववत् । ननु बन्धहेतुध्वंसो मोक्षः ; स च घटध्वंसवत् कार्योऽपि नानित्यः । सत्यम् ; किंतु असौ विद्याया न पृथक् । अतो न तत्कार्यम् । यस्मादविद्योत्यो बन्धः, विद्यैव च तद्विधिनी तदभावः, न पृथक् ; पृथक्च कार्यं भवति ।

अथवेति 'तच्च्युतेः' इत्यस्यापरा व्याख्या । आत्मनः स्वरूप-स्थितिलक्षणो मोक्षः श्रुत्योक्तः ; स चेत्कार्यः स्यात्, एवंलक्षणान्मोक्ष-त्वाच्च्यवेत, न हि कार्यं नित्यस्यात्मनः स्वरूपं भवतीति भावः । कार्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वात् पुनरावृत्तिः स्यात् । अपुनरावृत्तिश्रुतिविरुद्ध-त्वात् 'यच्च कार्यं तदनित्यम्' इत्यनुमानमप्रमाणम् ; तेन कार्यत्वेऽपि मोक्षस्य नित्यत्वात् यदुक्तं कार्यत्वे विनाशात् तस्य पुनः संसार इति तदुक्तमित्यनुभाषते—यच्चिति । तद्दूषयति—दृष्टेति । दृष्टा सर्वकायाणा-मनित्यत्वाद्दिनाशिता ; मोक्षस्य कार्यत्वेऽप्यपुनरावृत्तिश्रुतिबलाभित्यत्वमा-श्रीयेत, यदि श्रुतेरन्या गतिर्न स्यात् ; अस्ति तु सेत्यर्थः । तामन्यां गतिमाह—यदा त्विति । अनवयवेनेति ; निःशेषत इति यावत् अविद्या पुनरावृत्तिहेतुः ; तस्यां विद्यया निःशेषतो गतायां हेत्वभावादेव

पुनरावृत्त्यभावोऽपीत्यर्थः । तमर्थवादेनानुवदत्येषा 'न च पुनरावर्तते' इति वर्तमानश्रुतिः । अतो न तत्प्रामाण्यादनन्तमोक्षफलत्वं प्रतिपत्तिविधेरित्यर्थः । अर्थवादत्वमेवास्याः श्रुतेर्द्रष्टयति—तथाहीति । वर्तमानाप- P. 78-1 देशो हि प्रारब्धापरिसमाप्तमाह, नागामि साध्यमिति भावः । यदि च स्वर्गकामादिवत् कामोपबन्धः स्यात्, ततोऽपि साध्यं काम्यते न नित्यमित्यपुनरावृत्तेः साध्यता गम्येत; न तु सोऽप्यत्रास्ति । तस्मादर्थवादोऽपुनरावृत्तिश्रुतिरित्यर्थः । नन्वर्थवादादपि फलकल्पना दृष्टाः यथा— रात्रिसत्रादौ प्रतिष्ठादेरित्यत आह—अर्थवादादिति । सत्यम्— अनिर्ज्ञातपाराध्येषु सा । निर्ज्ञातपाराध्येषु तु “द्रव्यसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिः परार्थत्वादर्थवादः स्यात्” इति न्यायः पठितः । निर्ज्ञातपाराध्यं च ज्ञानं ज्ञेयतत्त्वावभासेन दृष्टेनार्थेन निराकाङ्क्षम् । अतोऽत्र न सा युक्त्यर्थः । ननु ज्ञेयस्यात्मनस्तत्त्वावभासोऽपि त्रयमपुरुषार्थः; अतोऽस्त्येव पुरुषार्थाकाङ्क्षा; तत् कथं निराकाङ्क्षमित्यत आह— पुरुषार्थतेति ।

मतान्तरमाशङ्कयति—अन्य इति । विधेर्विना कार्यशून्यं भूतार्थं यद्वचः; तत् भूतस्यार्थस्य प्रमाणान्तरगतत्वादनुवादकं स्यात्; अनुवादश्च प्रमाणान्तरगोचरे भवति, अतस्तदनुवादकं वचः प्रमाणान्तरापेक्षं सत् अनपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यमिति वर्तते, न प्रमाणं स्यात् । विधेयं तु कार्यं प्रमाणान्तराविषये सत् प्रतिष्ठितं पर्यवसितं वचः तत् प्रमाणान्तरानपेक्षं सत् प्रमाणत्वं लपत; यथा अग्निहोत्रादिकर्मवाक्यम् । अतश्च यद्यप्यात्म- तत्त्वावबोधोपपत्त्या परा उत्तरकालीना प्रवृत्तिर्विधिफलमत्र नास्ति, तथापि वेदान्तान्तर् प्रामाण्यार्थं प्रतिविधिराश्रयितव्य इत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ।

अत्रोच्यते—प्रमाणेति । प्रमाणान्तरेण यातः प्राप्तोऽर्थो यस्य वचसः तत्तत्तत्कम्, तद्भावस्तथा; तथा भूतः सिद्धोऽर्थो यस्य वचसः तद्भूतार्थम्, तद्भावस्तथा । प्रमाणान्तरप्राप्त्यर्था प्रमाणान्तरज्ञातत्वेन ज्ञापित्वं किमनुवादताः ? उत भूतार्थतामात्रम् ? तत्र प्रमाणान्तरलब्ध्वार्थता चेदनुवादताभिप्रेता, ततो यदपौरुषेयं वेदान्तवचः प्रमाणान्तरज्ञातत्वेन न बोधकं,

न तदनुवादकम् ; अतो नापेक्षम् ; अतो नाप्रमाणम् । पौरुषेयं हि प्रमाणान्तरलब्धार्थकमिति भावः ।

9-22 अथ भूतार्थतामात्रमनुवादता, तत्राह—सापेक्षताया इति । स्मृतौ दर्शनादिति ; स्मृतौ प्रमाणान्तरसंस्पर्शस्य प्रमाणान्तरापेक्षाहेतुत्वेन दर्शनादित्यर्थः । एतदेवाह—सा हीति । सा हि स्मृतिः 'स घटः' इति पूर्वाधिगतमेव घटं 'सः' इति सर्वनाम्ना पूर्वाधिगतपरामर्शित्वात्प्रवृत्त्याधिगमान्तरसंस्पर्शायां जायत इति हेतोस्तस्याधिगमान्तरमपेक्षत इत्यर्थः । अधिगमान्तरेण संभिन्नः संसृष्टोऽर्थो विषयो यस्या इति विग्रहः ।

अपौरुषेये सिद्धार्थेऽपि वचसि सापेक्षत्वेहेतुर्नास्तीत्युक्तम् ; तत्र पर आह—स्यादिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरं सिद्धविषयम् । अतो वैदिकस्यापि सिद्धार्थस्य वचसो विषये प्रमाणान्तरस्य संभवात् तदपेक्षा युक्त्यर्थः । सिद्धार्थे प्रमाणान्तरसंभवेऽपि किमिति तदपेक्षत इत्यत आह—तथाहीति । प्रमाणान्तरसंवादापेक्षया च नैरपेक्ष्यलक्षणं वेदान्तानां प्रामाण्यं न स्यादिति भावः । यदा तु प्रमाणान्तरागोचरे कार्यरूपे प्रतिपत्तिविध्यर्थे पर्यवस्यन्ति वेदान्ताः, तदा तत्रासंभवाति प्रमाणान्तरे न कुतश्चिदप्रमाणान्तराद्विसंवादात्तदुक्ति न संवादाय प्रमाणान्तरमपेक्षणीयम् ; अतो नैरपेक्ष्यलक्षणं प्रामाण्यं सिध्यति । प्रमाणान्तरविषये हि तत्संवादाविसंवादादौ स्याताम्, नान्यत्रेति भावः ।

अत्रोच्यते—न चेति । शब्दविषये प्रमाणान्तरस्य संभवमात्रेण प्रमाणान्तरापेक्षा शब्दे न युज्यते । कुतः ? यतस्तदा तयोः प्रमाणान्तरशब्दयोः शब्द एव सापेक्षो न प्रमाणान्तरमित्यत्र विशेषो न गम्येतेत्यर्थः । शब्दः प्रमाणान्तरसापेक्षो लोके दृष्टः, न प्रमाणान्तरमित्यस्ति विशेषः ; तस्माच्छब्दस्यैव सापेक्षता, न प्रमाणान्तरस्य अदृष्टत्वात् इति यद्युच्येत, ततः कार्येऽपि प्रमाणान्तरागोचरे शब्दस्य प्रामाण्यं लोके न दृष्टमिति तत्रापि बुद्धवाक्यवत् सुतरां शब्दस्य प्रामाण्यं न स्यात् । तदिदं सर्वमाह—यदीति नतरामित्युक्तपतिशयार्थमाह—प्रमाणान्तरेति । प्रमाणान्तरविषये हि तत्संभवादपि तावच्छब्दस्याप्तवाक्यवत् प्रामाण्यं

स्यात् । प्रमाणान्तरागोचरे तु कार्ये, प्रमाणान्तरासंभवात् बुद्धवाक्यवत्
 तत्प्रामाण्यं दुर्लभम् । अथ पौरुषेयत्वकारिता लोकवचसां प्रमाणान्तराधिगत-
 विषयता, न शब्दसामर्थ्यकारिता; शब्दस्य तु स्वतः प्रमाणान्तरागोचर
 एवार्थे सामर्थ्यम् ; तेन प्रमाणान्तरागोचरेऽपि कार्ये प्रामाण्यं न दुर्लभ-
 मित्युच्यते, तन्न ; यदि शब्दः प्रमाणान्तरानपेक्षसामर्थ्यस्तर्हि तुल्यसामर्थ्य-
 त्वात् शब्द एव तद्विषये प्रमाणान्तरसंभवे प्रमाणान्तरसापेक्षः स्यात् ,
 अपितु प्रमाणान्तरमपि तद्विषये शब्दसापेक्षं स्यात् । किमतः ? यद्येव-
 मिदमती भवति प्रमाणान्तरस्य शब्दसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यम्, अप्रामाण्ये च
 सति तत्संवादविस्वादानुपयोगान्न शब्दस्य तदपेक्षा युज्यते । प्रमाण-
 सापेक्षं न प्रमाणं भवति । शब्दस्तु न प्रमाणम् । अतो न तदपेक्षया
 प्रमाणान्तरमप्रमाणम् ; अपितु प्रमाणमेव, तदपेक्षत्वादिति चेत्, तत्रो-
 च्यते—शब्दस्यैवाप्रामाण्यं कुत इति । पर आह—प्रमाणान्तरापेक्षत्वा
दिति । सिद्धान्ती त्वाह—प्रमाणान्तरस्यापि प्रामाण्यं शब्दानपेक्षत्वात् ;
 तदनपेक्षत्वं च शब्दस्याप्रामाण्यात् । अतः शब्दाप्रामाण्ये तदनपेक्षत्वात्
 प्रमाणान्तरस्य प्रामाण्यम् ; न त्प्रामाण्ये च तदपेक्षत्वात् शब्दस्याप्रामाण्य-
 मिति तरेतराश्रयं स्यात् । शब्दस्याप्रामाण्यात् प्रमाणान्तरस्याऽनपेक्षत्वं
 प्रसाधयति—प्रमाणे इति । यदि शब्दः प्रमाणं स्यात् ततः प्रमाणा-
 न्तरस्य विषये शब्दं संभवति प्रमाणान्तरमपि शब्दसापेक्षं स्यात् ,
 तत्संभव इव शब्दः । तस्माच्छब्दस्याप्रामाण्यात् प्रमाणान्तरस्यानपेक्षत्व-
 मिति युक्तमितरेतराश्रयत्वम् । न च प्रमाणान्तरसंभवे शब्दः सापेक्षः,
 न तु शब्दसंभवे तदिति विशेषोऽस्तीत्यर्थः । यदि च सिद्धार्थे शब्दे
 प्रमाणान्तरसंभवमात्रेण तत्सापेक्षत्वं स्यात्, एवं सति प्रत्यक्षानुमानयोरपि
 सर्वानकम्पादिलिङ्गशेरेकत्र वायावन्वोन्यगोचरे प्रवृत्तेः परस्परसापेक्षत्व-
 प्रवेशेषु शब्द इव प्रसज्यते । ततश्च तयोरप्यप्रामाण्यं स्यात् । तथे-
 न्द्रियान्तरविषये यदीन्द्रियं प्रवर्तते तदपि सापेक्षं स्यात् । तदुक्तम्—
प्रत्यक्षानुमानयोरित्यादिना । सत्तेति ; रूपादीनां पक्षानां सत्तागुणत्वे
 पक्षेन्द्रियप्राप्ते ; द्रव्यं तु घटादि त्वक्चक्षुर्मात्रमिति विवेकः । अथ
 शब्दस्यैव प्रमाणान्तरसंभवे सापेक्षत्वम्, न प्रत्यक्षानुमानयोरित्युच्यते, ततो

विशेषहेतुर्वाच्यः ; न च सोऽस्ति । अथ शब्दः प्रमाणान्तराधिगतविषयो लोके दृष्टः ; अतोऽस्माद्विशेषाच्छब्द एव प्रमाणान्तरसंभवे सापेक्षः ; न प्रत्यक्षानुमे इति चेत् , उक्तमत्रोत्तरम् 'प्रमाणान्तरस्याविषये तर्हि नतराम्' इत्यत्र । उक्तमर्थं प्रपञ्चयति—यदीति । यदि पौरुषेयापौरुषेयशब्दमात्र-धर्मोऽयं प्रमाणान्तराधिगतार्थत्वं नाम, ततः प्रमाणान्तरसंभवादेव ब्रह्मादि-वाक्यवदप्रामाण्यं शब्दस्य स्यात् ; प्रमाणान्तरसंभवं एव त्वाप्रवाक्यवत् प्रामाण्यं स्यात् । अतश्च वेदान्तानां सिद्धार्थत्वे प्रमाणान्तरसंभवा-दप्रामाण्यम् , कार्यार्थत्वे तु प्रमाणान्तरासंभवात्प्रामाण्यमित्युक्तमयुक्तमिति भावः । अथ पौरुषेयशब्दधर्मः स्यात् , ततोऽपौरुषेयस्य वेदान्तशब्दस्य प्रमाणान्तराधिगतार्थत्वं नास्तीति तस्य सिद्धार्थत्वं संभवत्प्रमाणान्तर-विषयस्यापि न सापेक्षत्वम् । अतो न प्रामाण्यम् । संभवत् प्रमाणान्तरं यत्र तत् संभवत्प्रमाणान्तरम् , तदेव विषयो प्रस्येति समासः । पौरुषे-यत्वनिमित्तं हि सापेक्षत्वम् । अपौरुषेयशब्दे सत्यापि संभवत्प्रमाणान्तर-विषयत्वे निमित्तनिवृत्तौ निवर्तते, न न शब्दत्वसामान्यात् प्रसज्यत इति भावः । किंच यद्यन्यत्र दृष्टमन्यथापि केनचित् सामान्येन स्यात् , ततः स्वरेण पुत्रानुमानं विशेषतः प्रत्यक्षमधिगतविषयं दृष्टमित्यनुमानत्वसामान्यात् सामान्यतो दृष्टस्यापि देशान्तरजात्या सूर्ये गत्यनुमानस्य प्रत्यक्षाधिगत-विषयता स्यात् । षड्भादेविवेकविषयं च प्रत्यक्षं गानशास्त्रपूर्वं दृष्ट-मिति षटादिप्रत्यक्षमपि तथा स्यात् । न चैवम् । अतो यथा तत्रान्यत्र दृष्टमन्यत्र न प्रकृति, एवं पौरुषेये सापेक्षत्वं दृष्टमपि नापौरुषेयस्य भूतार्थस्यापि भवेत्तुमर्हति । यदि पौरुषेये यद्दृष्टं तदपौरुषेयेऽपि स्यात् , ततः पौरुषेय-प्रमाणान्तराधिगतार्थं प्रमाणं दृष्टमित्यपौरुषेये प्रमाणान्तरा-संभवात् प्रामाण्यं न स्यादित्युक्तं नतरामित्यर्थः ।

प्रमाणान्तरस्याविषये विध्यर्थे तु प्रतिष्ठितम् । अनपेक्षत्वं प्रमाणत्व-मशनुते' इत्युक्तम् ; तत्र दूषणमाह—अनिचेति । यदि नियोगनिष्ठत्वे तत्र प्रमाणान्तरासंभवादनपेक्षत्वेन शब्दस्य प्रामाण्यं भवतीत्युच्यते, तदाषट्पानसिकताभक्षणनियोगयोः प्रमाणान्तरासंभवात्तदनपेक्षत्वेन तद्वा-क्ययोः प्रामाण्यं स्यात् ; न चैतद्दृष्टम् , एकत्रानुवादकत्वात् अपरत्र च निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यादित्यर्थः । अत्र लौकिकवैदिकनियोगवाक्ययोः परामिभ्रंते

विशेषमाशङ्क्यति—नरेति । तद्विद्वत्तम्—अयेत्यादिना । साध्यसाधनभाव इति विनियोगविवरणम् ; स च ज्वरनाशोषवपानयोः स्वर्गसिकताभक्षणयोश्च द्रष्टव्यः । यो वेति ; विनियोगस्यार्थान्तरकथनम् । तत्र नियोज्यो ज्वर-वियोगकानः, विषयः पानम्, नियोगस्तु 'पिबेत्' इति लिख्यैः । एतदुक्तं भवति—यदि नामेदं नियोगेऽनपेक्षं वचः, तथापि विनियोगे सापेक्षत्वादप्रमाणम् । वेदे तु विनियोगेऽपि न सापेक्षत्वमित्यनपेक्षत्वात् प्रामाण्यमिति ।

एवं परेण लोकवेदनियोगवाक्ययोर्विशेष उक्ते, सिद्धांती प्रत्याह—वृवुद्धीति । हन्तेति तर्ह्ये । यथा स्वमात्य, इत्यमरः तर्हि पुरुषबुद्धिपूर्वनैव वचसः प्रमाणान्तरव्यपेक्षाया निबन्धनं कारणम्, तद्भावे लोके सापेक्षत्वात् तदभावे वेदे निरपेक्षत्वात् ; न तद्विषये प्रमाणान्तरसंभवः कारणम्, यतः प्रमाणान्तराभावेऽपि लौकिकनियोगवाक्ये सापेक्षता दृश्यत इत्यर्थः ।

पुनरत्रैव विशेषान्तरमाशङ्क्यति—अयेति । तत् तस्मात् वेदे न प्रमाणान्तरव्यपेक्षा, लोके तु तद्व्यपेक्षेति योज्यम् । यद्वचो यत्र पर्यवसितं तस्य प्रमाणान्तरगोचरत्वागोचरत्वाभ्यां तत् सापेक्षमनपेक्षं च युक्तम्, नान्यत्रेति भावः । सिद्धांती त्वाह—नेति । यथेति वैधर्म्यदृष्टान्तः ।

न शब्दमात्रकृतेऽयं विभाग इत्युक्तम् ; तत्राशङ्क्यति—अयेति । प्रमाणान्तरादर्थं ज्ञात्वा तत्र पुरुषो वचः प्रयुङ्क्ते । तेन तत् पौरुषेयं वचस्तान्निष्ठं प्रमाणान्तरगोचरविनियोगनिष्ठम् । इतरत्तु अपौरुषेयम् अन्यथा नियोगनिष्ठत्वेन स्थितमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—शब्दसामर्थ्येन नियोगनिष्ठत्वेऽपि सापेक्षताः । पौरुषेये तु विनियोगनिष्ठता तदपवादः, न तु शब्दसामर्थ्यकृत एवायं विभाग इति । वैदिकं त्विति ; वैदिकं तु शब्दसामर्थ्येन नियोगप्रधानम्, नियोगस्य कार्यत्वादित्यर्थः ।

अत्रैच्यते—मानान्तरेति । संभवि अन्यत् प्रमाणं यत्र स संभव्यन्य-प्रमाणकः । तदयमर्थः—हन्त तर्हि मानान्तरसापेक्षत्वात् अस्य पुरुषवचसः संभव्यन्यप्रमाणको विनियोगो विषयः ; न पुनः अस्मात् संभव्यन्यप्रमाण-

P. 83-10. कत्वात् अस्य पुरुषवचसो मानान्तरे व्यपेक्षेति । तद्विषयेति संभवत्प्रमाणान्तरस्य विनियोगस्येत्यर्थः ।

उक्तमर्थं सोपपत्तिकमुपसंहरति—तस्मादिति । मानान्तरात् अर्थं गत्वा ज्ञात्वा परस्य श्रोतुरर्थप्रतिपत्तये पुरुषो वचः प्रयुङ्क्ते । तेन तद्विरि पुरुषवचसि प्रमाणान्तरसंभवात् पुरुषवचसः प्रमाणान्तरसंभेदो भवति । अतो न प्रमाणान्तरसंभवात्पुरुषवचसः प्रमाणान्तरव्यपेक्षेत्यर्थः । प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेन पुरुषवचसः संभवत्प्रमाणान्तरो विनियोगो विषयो जातः, न तु संभवत्प्रमाणान्तरविषयत्वेनास्य मानान्तरव्यपेक्षेत्युक्तं भवति । तत्रेति ; पुरुषवचसतीत्यर्थः । अपेक्षाफलमाह—यत्रेति । संभवत्यस्येत्यस्यासंभवदुपलम्भबुद्धादिवाक्यमदृष्टविषयं व्यतिरेकः, न चानुपलभ्य इत्यस्य च संभवदुपलब्धिकमपि दृष्टविषयमनाप्तवाक्यं व्यतिक्रम इति विवेकः ।

सोक्तमर्थमाचार्यसंमत्या द्रढयति—अपौरुषेयेति । तेन यत एव पौरुषेयापौरुषेयत्वनिबन्धने सापेक्षत्वात्पेक्षत्वे, तेनैव हेतुनेत्यर्थः । अनपेक्षव्यपेक्षत्वयोर्निमित्ते इति षष्ठीसंज्ञाः । यतः पौरुषेयत्वनिबन्धनं सापेक्षत्वम्, अतो पुरुषबुद्धिजं यद्वेदान्तवाक्यं तद्भूतार्थमपि सत् न सापेक्षम् ; अतो नाप्रमाणम् । अतस्तस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्यसिद्ध्यर्थं कार्यपरत्वकल्पना व्यर्थेति भावः । कथमौत्पत्तिकत्वेनानपेक्षत्वमित्युक्तमत आह—औत्पत्तिके हीति—नित्ये हि शब्दार्थसंबन्धे सति अपौरुषयत्वात् प्रमाणानपेक्षत्वं भवतीत्यर्थः । ननु सत्संप्रयोगसूत्रेण प्रमाणान्तरासंभवोऽप्युक्तः ततोऽसंभवोऽनपेक्षत्वे हेतुरिति सिद्ध्यर्थत्वे प्रमाणान्तरसंभवात् सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं मा भूदिति तदसंभवाय कार्यार्थत्वं वेदान्तानामवश्यमाश्रयणीयमित्यादिप्रायेण चोदयति—नन्विति । सिद्धान्ती तु सत्यमुक्तं प्रमाणान्तरासंभवः ; किंतु प्रमाणान्तरे सति चोदनैवेत्यवधारणं न स्यात् : अतस्तदर्थं स उक्तः ; न त्वनपेक्षत्वेन चोदनाप्रामाण्यार्थमित्याह—सत्यमिति ।

यदि प्रमाणान्तरसंभवेऽपि चोदनाप्रामाण्यं स्यात्, ततः किं निराकरणे ? तेन सापेक्षत्वेन चोदनाप्रामाण्यव्याघातो मा भूदिति प्रमाणान्तरनिराकरणं कृतम् ; अतो युक्तं सिद्धार्यानां च वेदान्तानां संभव

प्रमाणान्तरार्थत्वेन सापेक्षत्वादप्रामाण्यं स्यादिति प्रमाणान्तरासंभवाय
कार्यपरत्वमाश्रयितव्यमित्यभिप्रायेण परः पृच्छति—अथेति । सिद्धान्ती तु
प्रमाणान्तरसंभवान् सापेक्षत्वं मा भूदिति नेदं तन्निराकरणस्य प्रयोजनम् ;
अपितु धर्मतत्त्वज्ञानम् ; सापेक्षत्वमपौरुषेयत्वादेव दूरनिरस्तावकाश-
मित्यभिप्रायेणाह—धर्मेति । कुत इत्यत आह—प्रमाणेति । प्रमाणान्तर-
संभवं हि बुद्धादिप्रत्यक्षगोचरश्रैत्यवन्दनादिरपि धर्मः स्यान् ; तत्राभि-
होत्रादिव धर्मतत्त्वमवधारितं न स्यादित्यर्थः । किं तेनावधारितेति चेत्,
अत आह—तदिति । अयं यत्न इति ; प्रमाणान्तरनिराकरणाय इत्यर्थः ।
अथ चोदनाप्रामाण्यार्थ एव स किं न स्यादित्यत आह—चोदनेति ।
चोदनाप्रामाण्यमपि धर्मतत्त्वनिर्णयार्थमेवान्विष्यते । अत एव प्रधानम्,
न चोदनाप्रामाण्यम् । न च प्रधानार्थत्वे संभवत्यप्रानिर्णयतोचितेति भावः ।
अथवा प्रमाणान्तरसंभवे विरुद्धार्थमपि कदाचित्स्यात् ; यथा अग्नीषोमीय-
हिंतादेरधर्मत्वे विहारप्रवेशादेश्च धर्मत्वे बुद्धप्रत्यक्षम् ; तत्र च दुर्बलत्वे
चोदनायास्तेन बाधा स्यात्, मुख्यशब्दे च संशयः संभवेत् ; तेन
बाधसंशयोत्थाप्रामाण्यनिवृत्तये प्रमाणान्तरासंभदः प्रतिपाद्यते तत्संश्रयोग-
सूत्रेण ; न तु प्रमाणान्तरसंभवे सापेक्षानिबन्धनाप्रामाण्यनिवृत्त्यर्थ-
मित्याह—अथेति । ननु यदि विरोधिप्रमाणान्तरे संभवति शब्दो न
प्रमाणं स्यात् ; तत्प्रामाण्यात् तर्हि विरोधिनः प्रमाणान्तरस्याभावोऽपेक्ष-
णीयः ; अतश्च सापेक्षत्वं तदवस्थम् । भूतार्थेषु च वेदान्तेषु येषु
प्रमाणान्तरसंभवात् तदभावः, तेषां प्रामाण्यं न स्यादित्यभिप्रायेण चोद-
यति—नन्वेति । सिद्धान्ती तु काममपेक्षयतां विरोधिप्रमाणान्तराभावः,
तत्रापि न शक्यच्छब्दस्य सापेक्षत्वम् ; प्रमाणान्तरापेक्षत्वं हि सापेक्षत्वम् ;
न च प्रमाणान्तराभावः प्रमाणान्तरम्, अनवबोधकत्वादित्याह—काममिति ।
यदि च भूतार्थेषु विरोधिप्रमाणान्तरसंभवमात्रेणाप्रामाण्यं स्यात्, ततः
प्रत्यक्षादावपि भूतार्थे तत्स्यादित्याह—विरोधीति । किंच विरोधिप्रमाणान्तर
संभवादप्रामाण्यं कार्यनिष्ठत्वेऽपि वेदान्तानामपरिहार्यमित्याह—अपिचेति ।
कुत इत्याह—कर्तव्येति । कार्यनिष्ठत्वेऽपि वेदान्तानां प्रतिपत्तिकर्मव्यता-
पेक्षितप्रतिपत्तव्यात्मस्वरूपभूतार्थमतिपत्तेरिष्टत्वात्, तत्र च प्रमाणान्तरविरोध-

संभावना यतोऽस्तीत्यर्थः । एवं तावत् 'न तु तदभावोऽपेक्षणीयः' इति परोक्तं दूषितम् । अधुना पराभिप्रायमनुभाष्य तत्र पूर्वोक्तं दोषमनुकोर्य तमुपजीव्य 'भूतार्थमपि' इत्युपसंहारपरं श्लोकार्थं योजयति—भूतार्थस्येति । तेनेति; परेणेत्यर्थः । क्लिशाब्दोऽहचिद्योतनार्थः । कार्यनिष्ठत्वे तु स्वतन्त्रेणेत्यत्र 'अर्थं प्रतिपादयति' इत्यनुषङ्गते । तत्र गोचरत्वात् इत्यन्तेन पराभिप्रायानुभाषणम् । 'उक्तेन' इत्यादिना 'न न संभवमात्रं सापेक्षत्वम्' इत्यन्तेनोक्तदोषानुकीर्तनम् । भूतार्थमपीत्यादिना चोपसंहार इति निवेकः ।

इदानीं वेदान्तानामविधिशेषत्वे क्रियां विना पदार्थसंसर्ग एव न स्यादिति परोक्तं दोषमाशङ्कयति—अथेति । क्रियाः विना पदार्था न संसर्गभाजो भवन्ति; तस्मात् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिपदार्थानां तव संसर्गो न स्यादिति भावः । तद्दूषयति—किमिति । क्रियां विना चेन्न संसर्गः, अस्तु तर्हि क्रिया; किमायातं विधेः? येन तदनुप्रवेशो वेदान्तानां वर्णयत इत्यर्थः । ननु साध्यश्रूयमाणा वेदान्तेषु दुर्लभेत्यत आह—सापीति । सापि क्रिया अस्यादिरूपा क्व न सुलभा? अपितु सर्वत्रैव सुलभा; यत्रान्यत् क्रियापदं न श्रूयते, तत्र "अस्तिभवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः" इति न्ययेनास्तिक्रिया सुलभैवेत्यर्थः । 'अस्तिः' इति धातुना तदर्थं लक्षयति; "यजातस्तु द्रव्यदेवताक्रियम्" इतिवत् । आदिशब्देन यथासंभवमन्याः क्रिया गृह्यन्ते; यथा 'द्वारं द्वारम्' इत्यत्र 'अपान्नियतां, साध्यताम्' इति । वेदान्तेष्वस्तिक्रियैव विवक्षिता । एतद्विवृणोति—पदात्यादि । आख्यातपदार्थः क्रिया, तां विना न प्रातिपदिकप्राप्तौ संसर्गः; यतः क्रियाप्रातिपदिकार्थानामन्योन्यमरुणैकहायनीन्यायेन संश्लेषहेतुः कृतः । प्रातिपदिकार्थानामन्योन्यसंसर्गभावे क्रियायाः साकाङ्क्षत्वात्; क्रिया हि साध्या, प्रातिपदिकार्थश्च सिद्धः; साध्यं च सिद्धमपेक्षते; तच्च विशिष्टं पदार्थान्तरसंसर्गेण विशिष्टं भवति, एकहायनी-वारुणिम्ना । तेनान्योन्यं नान्यार्था क्रिया संसर्गमाकाङ्क्षते; आकाङ्क्षा-हेतुकश्च पदार्थानां संसर्गः । तेन क्रिया तेषां संसर्गहेतुः । अतस्तया विना न भूतार्थसंसर्गसिद्धिरित्यर्थः । अतः को दोष इत्यत आह—अत

इति । न शब्दगोचर इति ; न पदार्थ इत्यर्थः । अविदितसंगतित्वे
 ब्रह्मणो वाच्यस्य प्रमाणान्तरेणावगमो हेतुः । तत्र सिद्धान्त्याह—एवमिति ।
 पदार्थासिद्धिरिति ; ब्रह्मपदार्थोऽभिप्रेतः । कश्चिदर्थ इत्यर्थं शब्दः प्रयोजनार्थः ।
 सा चास्त्यादिक्रियेत्यन्वयः । अत्र हेतुमाह—अतिरिक्त्यनेन । यत्रान्य-
 क्रियापदं न दृश्यत इति न्यायो दर्शितः । इतिहेतौ ; अस्माद्वाचायादि-
 त्यर्थः । भवन्ती वर्तमानार्था विभक्तिः । तदेवमस्ति क्रियालामे तन्नियन्वय-
 एव वेदान्तेषु पदार्थसंसर्गो न दोष इत्याह—तत्रेति ; अस्ति क्रियालामे
 सतीत्यर्थः । नन्वस्त्यर्थनिष्ठं चेद्वाक्यम्, कथं स्वरूपप्रतिपत्तिपरम् ? न
 होके वाक्यमुभयपरं युज्यते, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतोऽस्त्यर्थनिष्ठत्वे
 वेदान्तानां न ततः सत्यानन्तादिरूपस्य त्रिशिष्टस्य ब्रह्मवस्तुनः सिद्धि-
 रित्याशङ्क्याह—सत्ताया इति । 'देवदत्तः पचति' इति कर्ता क्रिया-
 शेषः ; क्रियैव तु साध्यतया प्रधानम् । सत्यज्ञानान्तरूपं ब्रह्मास्तीति तु
 ब्रह्मप्रधान एवास्त्यर्थः ; न पाकवत्प्रधानत्वं प्राप्यते । नन्वत्र द्वितीया
 नास्ति ; कथं कारकप्रधानेत्यत आह—प्रकृत्यैवेति । स्वभाव एष
 सत्तायाः सत्प्रधानता । किंच 'अकस्मिन्' इति सत्ताविशिष्टं ब्रह्म प्रती-
 यते ; अतो विशेष्यत्वादिपि स्वस्त्यस्य प्रधानतेत्यर्थः ।

अत्र सत्तासामान्यापह्नवप्रसङ्गेन आहुः—प्रमाणावगम्यतैव सत्ता, न
 सतोऽन्येति ; तदाह—अत्रेति ; तत्र हेतुमाह—तथाहीति । विपर्यय
 इति ; प्रमाणानवगम्य इत्यर्थः । नन्वयं सदसद्विभागहेतुः किं न
 स्यादित्यत आह—न खल्विति । ननु किमित्यन्यो हेतुर्न लक्ष्यते ? याव-
 तार्थक्रियाभावाभावावेव हेतु भविष्यतः ; तथाहि—यदर्थक्रियाकारि तत्सत् ;
 अन्यसु तु यद्वाच्यसदित्युच्यत इत्याशङ्क्यति—अर्थेति । तद्वृषयति—नेति ।
 अर्थक्रियाभावाभावप्यर्थक्रियाग्राहिणः प्रमाणस्य भावाभावाम्याम्, नाप्यतः ।
 एवं चद्वस्तुसदसत्त्वमपि ताम्भावेवास्तु ; किमर्थक्रियाभावाभावाम्याम् ? इति
 भावः । ननु अर्थक्रियाभावाभावप्यर्थक्रियाभावाभावनिवन्धनौ भविष्यतः ; न
 प्रमाणभावाभावनिवन्धनावित्याशङ्क्याह—तथाहीति । तद्विपर्ययादिति ;
 प्रमाणाभावादित्यर्थः । एवं प्रमाणविषयतां सत्तां प्रसाध्य प्रकृते योजयति—
तथाचेति । तथाच वेदान्तानामस्त्यर्थनिष्ठत्वे प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेना-

प्रामाण्यप्रसङ्गात् प्रामाण्याय तेषां कार्यनिष्ठत्वमेष्टव्यमिति भावः । तद्बुध-
यति—अत्रेति । इतिशब्दो बुद्धिशब्दौ निर्दिशति ; तेनायमर्थः—
'अस्ति' इति बुद्धेः शब्दस्य च मानावगम्यत्वं न च विषयो मतम् ;
न मानावगम्यता सत्तेयर्थः । 'अस्ति' इत्यविवक्षितकालानिर्देशः, अत
एव अभूत्, अस्ति, प्रविष्यतीति बुद्धिः । जाते हि माने मानविषयता,
न पूर्वमेव ; अतश्च न मानविषयत्वम् 'अस्ति' इति बुद्धेर्विषयः । ततो
धूमादिभ्यो बह्वशादौ जाने माने पश्चात् 'अस्ति' इति बुद्धिः स्यात् ।
सा तु स्वयमानैव 'अस्ति' इति जायते । अतो मानविषयत्वादन्या
वस्तुस्वभावमूला सत्तास्तीति भावः । 'अस्ति' बुद्धेर्विषयः दूषणोपपत्तौ
भूतमविष्यदर्थबुद्ध्युपन्यासो बह्यमाणदूषणार्थः । अथ माने जाते पश्चात्
'अस्ति' बुद्धिर्भवतीत्युच्यते, तत्राह—भिद्येतेति । प्रमाणादुत्तरकाले
'अस्ति' इति बुद्धिर्भवतीति न त्रिधा भूतमविष्यद्वर्तमानविषयत्वेन भिद्येत,
अपि तु वर्तमानविषयैव स्यात् । यथापि वस्तु त्रिकालम्, तथापि
प्रमाणसंबन्धस्त्रिष्वपि वर्तमान एवेत्यर्थः । वाशब्दः पक्षान्तरत्रिकल्पार्थः ।
नास्तीति बुद्धेरिति ; 'अस्ति' इति बुद्धेः तत्प्रमाणावगम्यत्वं न विषय
इति योज्यम् । पुरविशेषादिति ; सेतुविमित्त्पूरनिवृत्त्यर्थं विशेषग्रहणम् ।
मेघोदयविशेषादिति च विरोधवायुसंयुक्तमेघनिवृत्त्यर्थम् । वैष्यादिति ;
षाष्टर्थादित्यर्थः ।

अथ स्वात्मसंबन्धितया या प्रमाणविषयता, सैव धूमादिलिङ्गत्रयजेन
प्रमाणेन गृह्यते, अतोऽस्त्यर्थबुद्धेः प्रमाणविषयाया अपि नोत्तरकालता, न
च मिते स्यादित्युच्यते ; तथापि त्रिकालेत्पर्येषु तत्प्रमाणावगम्यतया वर्त-
मानत्वात्स्वयमेव बुद्धिर्न त्रिधा भिद्येत । किंच इत्थं सति स्वविषयतयैवा
स्त्यर्थः प्रमाणेन गृह्यत इत्यस्त्यर्थनिष्ठेऽपि वचसि प्रमाणान्तरापेक्षा न
स्यात् । अतो यदुक्तम्—तथा चास्त्यर्थनिष्ठं वाक्यं प्रमाणान्तरापेक्ष-
मिति, तदयुक्तमिति । तदेतत् सर्वमाह—अथेति ।

अथ स्वविषयता लिङ्गेन प्रमाणेन न गृह्यते, किंतु प्रमाणान्तर-
विषयता ; किं तत् प्रमाणान्तरमिति चेत्, प्रत्यक्षमिति द्रूमः । तच्च
त्रिकालम् ; तथाहि—भूते भूते कस्याचित्प्रत्यक्षम्, अनागते अनागतम्,

वर्तमाने वर्तमानम् । अंतः प्रत्यक्षस्य त्रैकाल्यात् तद्विषयतापि त्रिकालेति 'अभूत्, अस्ति, भविष्यति' इति त्रिधा भेदोपपत्तिः । प्रमाणान्तरापेक्षत्वाच्चास्त्यर्थनिष्ठत्वे वेदान्तानामप्रमाण्यप्रसङ्गान् कार्यनिष्ठत्वमेष्टव्यमिति चेत्; उच्यते—तदसारम् । एवं हि सति नित्यानुमेये परमाणवाप्रत्यक्षे प्रमाणान्तरविषयता नास्तीति स्थूलदर्शनेन परमाणुर्नानुमीयेत । तथा मन्त्रलिङ्गानुमेया विनियोजिका श्रुतिरप्यत्रोदाहार्या । किंचैवं सति न केवलं वेदान्तानामेव सापेक्षत्वादप्रामाण्यम्, अपितु लिङ्गस्यापि धूमादेः स्थूलः; अतोऽनुमानमपि प्रमाणं न स्यात्; तदेतदाह—अन्येति । अत्राशङ्क्यात्—तत्सिद्धारंति । तत एव धूमादेर्लिङ्गात् तत्सिद्धेः प्रमाणान्तरस्य सिद्धेः प्रसिद्धेः ज्ञानात् लिङ्गस्य नैरपेक्ष्यं यदीत्यर्थः; संवादकप्रमाणान्तरानपेक्ष्यं हि नैरपेक्ष्यं व्याहरन्ति । इह तु प्रमाणान्तरं न संवादायापेक्ष्यते, अपितु प्रमीयते । तत्प्रमितौ च लिङ्गं निरपेक्षमेव । तद्द्वारेण चाप्तकवेद्यदर्थसिद्धिः । अतः प्रामाण्यं लिङ्गस्येत्यभिप्रायः । चेच्छब्दः पादभूतार्थः । यद्वा तत एव चेतत्सिद्धिः, तथा सति न नैरपेक्ष्यं यदीति योज्यम् । अत्रोत्तरमाह—नेति । इत्थं यन्नैरपेक्ष्यं तदस्त्यर्थनिष्ठेऽपि वेदे राजदण्डैर्लुगुडैर्वापि न निवार्यते । वेदान्तेष्वप्येतत् समानम् । तेषामपि हि प्रमाणान्तरस्य ततः सिद्धेः तत्प्रमितिद्वारेण चार्थसिद्धेः प्रामाण्यमप्रतिहतमित्यर्थः ।

तत्र परो वेदान्तलिङ्गविषयमाह—तत्संभव इति । लैङ्गिके नदीपूरधूमादिलिङ्गगम्ये वृष्ट्यादौपर्थं तत्संभवः प्रमाणान्तरस्य संभवः । तेन तत्र तत्प्रमितिद्वारेणार्थसिद्धेर्यत्कं प्रामाण्यम्; न त्वत्र वेदान्तैकवेद्यब्रह्मणीति यत्, तदतमञ्जसम् । कुतः ? ब्रह्मण्यपि साक्षात्करणभ्युपगमात् साक्षात्कारि ज्ञानमस्ति । अतस्तत्प्रमितिद्वारेणार्थसिद्धौ वेदान्तानामपि प्रामाण्यमप्रतिहतमिति भावः । एवमिति; प्रमाणान्तरप्रमितिसिद्धेस्तत्प्रमितिद्वारेण चार्थद्वारेण वा तत्प्रमार्थसिद्धेरित्यर्थः । अर्थे तस्येति; तस्य लिङ्गस्यार्थे विषये प्रमाणान्तरस्य प्रत्यक्षस्य संभवादित्यर्थः । बुद्धादिवाक्यानामतीन्द्रियाथोपदेशिनामिति व्यवहितेनान्वयः । 'एवमयं पुरुषो वेद' इति पौरुषेयवाक्यत्वेनौचित्यप्राप्तमनुमितम्, न च बुद्धवाक्येषु ज्ञाननिष्ठास्ति, अतीन्द्रियेऽर्थे ज्ञानस्यासंभवात् । अतो ज्ञाननिष्ठानामिति ज्ञानस्यासंभवादिनि चानर्थोर्न

विरोधः । ननु ब्रह्म साक्षाच्चैतन् भाति, कथं तर्हि 'आम्लायतः प्रसिद्धिं च' इत्यत्राम्लायैकप्रमाणकं तदुच्यत इत्याशङ्क्याह—अविद्यावतामिति । यद्यप्यविद्यावतामपि आत्मा साक्षाद्भाति, तथापि न ब्रह्मरूपेण; अपि त्वहंकारानुबन्धेन जैवरूपेण । विद्यावतां तु निरुक्ताहंकारादिग्रन्थिः साक्षाद्भातीति विशेषः । ननु प्रमाणविषयता सत्ता; नित्यात्मप्रकाशाविर्भावः प्रमाणम् । न हि तत्प्रत्यक्षम्, अनिन्द्रियजत्वात्; अनुमोपादि तु दूग्णिरस्तावकाशम् । न च ब्रह्मणस्तद्विषयता; भिन्नयोर्हि विषयविषयिभावो भवति; न च ब्रह्मतत्प्रकाशयोर्भेदोऽस्ति, द्वैतप्रसक्त्यात् । उच्यते—प्रमाणविषयतां सत्ताभिच्छ्रुतापि प्रमाणफलमनुभवः । न स प्रमाणविषयः, स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमात्; अतस्तत्सत्ता न स्यात् । न चैवमिष्टम् । अतः प्रतिभासमानतामात्रं प्रमाणविषयता परस्येष्टा, न तु विषयविषयिभावः । तादृशी च सा ब्रह्मण्यप्यस्तीति सिद्धान्ती मन्यते । यत्तु नेदं प्रत्यक्षम्, अनिन्द्रियजत्वादिग्रन्थम्; तत्र ब्रूमः—न 'इन्द्रियजं प्रत्यक्षम्' इति प्रत्यक्षलक्षणम्, अपितु साक्षात्प्रतीतिः; अन्यथा अनुभवोऽप्रत्यक्षः स्यात् । सा च ब्रह्मण्यप्यस्तीति न दोषः । यत्त्विन्द्रियजं सूत्रकृतोक्तम्, तद्वद्विषयं साक्षात्प्रतीतिरितिन्द्रियजा । ते च धर्मादौ बुद्ध्यादेर्भावनाबलजा न युज्यते । अतो धर्मे चोदनेव प्रमाणमिति दर्शयितुमिति सर्वमनाकुलम् । यत्तुक्तम्—प्रमाणान्तरसंबन्धस्य त्रैकाल्यात् 'अमृतं अस्ति, भविष्यति' इति त्रैविध्यमिति, तदप्ययुक्तमित्याह—अपि सति । यदि मीयमानता सत्ता, ततः प्रमाणान्तरमपि मीयमानत्वात् उदेंव; सत् वर्तमानम्; अतस्तत्स्यैव त्रैकाल्यमसिद्धमिति समुदायश्च ।

इदानीं दूषणान्तरमिधित्सया विकल्पयति—अपिचेति । प्रमाणसंबन्ध इति श्लोकस्थयोगविवरणम् । तद्विपर्ययोऽसत्तेति; वर्तमानप्रमाणासंबन्धोऽसत्तेत्यर्थः । अनाश्रितकारुविशेषमित्यत्र 'प्रमाणसंबन्धः सत्ता, तद्विपर्ययोऽसत्ता' इत्यनुषङ्गनीयम् । तदा च प्रमाणमात्रायोगो विपर्ययोऽभिमतः । तत्राद्ये तावत् पक्षे दोषमाह—तत्रेति । मते इति; सत्तासत्ते समुच्चित्य द्विवचनम् । पूर्वप्रमितं हि स्मर्यते; अतोऽस्य वर्तमानप्रमाण-

संबन्धः स्वयमप्रमाणमिति भावः । अत्र चोदयति—नन्विति । सिद्धान्त्याह—सत्यमिति । नार्स्तीति स्यादिति ; स्मृतौ वर्तमानप्रमाणयोगाभावादित्याशयः ।

द्वितीये पक्षे दोषमाह—प्रमाणेति । अनश्रितकालविशेषप्रमाणयोगमात्रं चेत् सत्ता स्यात्, ततो भूतेनापि प्रमाणयोगेन सूतोऽपि यः संप्रति सत् स्यात् । ततश्च नष्टोऽप्यनष्ट इव दधुधारणादिकार्यं कुर्यात् ; न चैवम् । अतो न प्रमाणयोगमात्रं सत्ता । नष्टानष्टत्वेन तयोर्विशेषात्, नानष्टदन्नष्टस्य कार्यकरत्वप्रसङ्ग इति चेत्, तन्न ; यदि प्रमाणयोगायोगौ विहाय नष्टानष्टत्वाभ्यां विशेषं ब्रूये, स एव तर्हि नष्टानष्टत्वलक्षणो विशेषः ‘अविनष्टं सत्, नष्टमसत्’ इति तदसद्व्यवहारहेतुरस्तु ; यथा तव ‘अनष्टाकार्यं, न नष्टात्’ इति कार्यव्यवस्थाप्राप्तम्, न तु प्रमाणयोग इत्यर्थः । एतदेव लोकतो ब्रूयति—तदिति ; नष्टानष्टत्वाभ्यां विशेषं तदा परामृशति, एषेति च सदसद्व्यवहारव्यवस्थाम् । उपचरतीति ; उपदिशति जानाति वा, चरैर्गत्यर्थस्य अनार्थत्वात् । किंच प्रमाणयोगमात्रं चेत् सत्ता, तदा पूर्वप्रमितमपि संप्रति सदेवेति नेदानीं तस्य सदसत्त्वयोः पुनर्जिज्ञासा स्यात्, अस्त च सा । अतोऽपि न प्रमाणयोगमात्रं सत्तेत्यर्थः ।

इदानीं पक्षान्तरमाशङ्क्य दूषयति—अयोनि । अथ प्रमाणयोगत्वमर्थधर्मः सत्ता ; तच्च नष्टादर्थाच्च्युतम् ; धर्मिनाशे नष्टमिति यावत् ; अतो न नष्टस्य प्रमाणयोग्यत्वमिति तस्य सत्त्वप्रसङ्गः । स्मर्यमाणे च क्वचिदेव प्रचलितं धर्मिनाशेन नष्टम्, न सर्वत्र । अतो न सर्वस्य सत्त्वप्रसङ्ग इत्युच्यते, तदप्यसुन्दरमित्यर्थः । तत्र ‘नष्टाच्च तच्च्युतम्’ इत्यनेन नष्टस्य सत्त्वप्रसङ्गः, प्रमिते जिज्ञासानुपपत्तिश्च प्रत्युक्तौ । ‘स्मर्यमाणे’ इत्यनेन च वर्तमानप्रमाणयोगसत्तापक्षे सर्वस्मर्यमाणासत्त्वप्रसङ्गः प्रत्युक्त इति विवेक्तव्यम् । असुन्दरत्वमाह—अभ्युपगतेति । अभ्युपगतहानमाह—तथाहीति । प्रमाणसदसद्भावोपाधिः सदसद्व्यवहारः, न तु वस्तुधर्मोऽर्थात्मिका सत्तास्तीति परस्याभ्युपगमः ; स प्रमाणयोग्यतामर्थगतामर्थात्मिकां सत्तामिच्छता परित्यक्त इत्यर्थः । अर्थस्वभाव इति ; अर्थात्मिका, न

प्रमाणयोगात्मिका; अर्थस्य वा स्वभाव इत्यर्थः । किंच एवं सति वेदान्तानामस्त्यर्थनिष्ठसापेक्षत्वदोषोऽपि नास्तीति वक्तुमुपक्रमते—प्रमाणेति । 'प्रमाणयोग्यः' इति भावप्रधानो निर्देशः; योग्यतेत्यर्थः । धर्मधर्मिणोरभेद-विवक्षया चेदमुक्तम् । यद्वा प्रमाणयोग्यतारूपोऽप्यर्थस्वभावः प्रमेयत्वात् प्रमाणयोग्य इत्यर्थः । ननु प्रमाणयोग्यता सत्तेत्याख्यायते; अतस्त-
 निष्ठत्वेऽपि वेदान्तानां प्रमाणान्तरसंस्पर्शात् सापेक्षता तदवस्थैवेत्यभिप्रायेणा-
 शाङ्क्याह—तस्य त्विति । तस्य त्वर्थस्वभावस्य कथनोपाय एव यत् प्रमाणसंबन्धो नाम; योग्यता तु प्रमाणाद्दहिरेवार्थात्मिका, न तु प्रमाण योगात्मिका; अतो न तस्यां प्रमाणसंस्पर्शोऽस्तीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति— योग्यता सदर्थ इत्युक्ते वा काचित् योग्यता मा प्रतीयते इति तद्विशेष-
 प्रतिपत्तये प्रमाणयोग्यतेत्याख्यायते; न तु प्रमाण योग्यताशरीरान्तर्भूतम्, येन योग्यतायां सदर्थे प्रमाणमुपाधिः स्यादिति । यद्विशेषप्रतिपत्तये यत् संकीर्त्येते तदेव तच्छब्दप्रवृत्तावुपाधिर्भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । नीलज्ञानमुपाधिर्यस्येति विग्रहः । परोक्तदोषाभावमिदानीमाह—तथाचेति । स इत्यर्थस्वभाव उच्यते ।

अत्र परश्चोदयति—स्यादिति । सिद्धान्ती त्वाह—मा भूदिति । मा भूदेका सत्ता, नामाकमेतन्न साध्यं यदेका सत्तेत्यर्थः । किं नाम साध्यमित्यत आह—सर्वेति । एका भवतु सत्ता, अनेका वा; सर्वथा अर्थात्मिकां सत्तामनिशब्दोऽभिधत्ते, न 'सन् प्रमाणयोगनिमित्तः' इति एतन्न साध्यमित्यत्र पूर्वणान्वयः । किमिति पुनः प्रमाणयोगनिमित्तत्वा-
 भावमात्रं साध्यते, न सत्तैकत्वमित्यत आह—प्रमाणेति । प्रमाण-
 योगनिमित्तत्वं सन्शब्दस्य, अस्त्यर्थनिष्ठेषु वेदान्तवाक्येषु प्रमाण-
 संस्पर्शेयं स्यात्; तथा सति च तेषां सापेक्षता स्यादिति प्रमाणयोग-
 निमित्तः सन्शब्दो भवतीत्येतन्न साध्यम् । अनेकता तु सत्ताया न कंचिद्दोषभावहतीति नैकता साध्येत्यर्थः । एतच्चाम्युपगमवादेनोक्तम् । परमार्थतस्तु, यद्येका सत्ता नेष्यते तदानन्तैर्भावैः संबन्धग्रहणासंभवात् अनन्तशक्तिकरूपनाप्रसङ्गाच्च न तेषु 'सत्' इत्येकः शब्दः प्रवर्तते; तस्मादेका सत्तैष्ट्येत्यर्थः । ननु भिन्नेष्वप्यभिन्नशब्दप्रवृत्तिर्दृष्टा; यथा—

गोव्यक्तिषु गोशब्दस्य दण्डेषु दण्डशब्दस्य विभीतकादिषु चाक्षशब्द
 स्येत्याशङ्क्य, सत्यं दृष्टा, किंतु त्रिभिः प्रकारैः; इह तु सत्तामेकां विना
 तेषामेकोऽपि प्रकारो नास्तीति हृदि कृत्वा तत्प्रकारत्रयं तावदुपन्यस्यति --
तथाहीनि । भिन्नं विभीतकत्वादिजानित्रयं निमित्तं प्रवृत्तौ यत्सोऽपि विग्रहः ।
 तत्र स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्धि विशेषणम्; उपलक्षणं तु
 चिह्नमात्रम्; तच्चातीतमपि भवति । न च प्रमाणयोग्येष्वास्तिशब्दप्रवृत्ता-
 वेषामन्यतमः प्रकारोऽस्तीति दर्शयितुं साधारणशब्दं तावदुपन्यस्यति --
न तावदिति । अनन्ताश्च ते अर्थस्वभावा इति विग्रहः न हेतुमाह --
संबन्धेति । संबन्धिनो गृहीत्वा हि संबन्धो ग्राह्यः; न चानन्ता ग्रहीतुं
 शक्याः संबन्धिनः । अतस्तैस्तच्छब्दस्य संबन्धग्रहणासामर्थ्यमित्यर्थः ।
 अक्षादिषु तु साधारणशब्दत्वं युक्तमित्याह -- परिमितेति । विभीतकत्वादि-
 जातिविषयाः, तदुपलक्षिता वाक्षादिशब्दाः; तत्र तत्र परिमितजातित्रयेण
 तद्द्वारेण वा अनन्ताभिरपि तद्व्यक्तिभिः संबन्धग्रहणसंभव इति भावः ।
 ननु ममापि द्रव्यत्वादिजातित्रयोपलक्षितानामनन्तानामप्यर्थानां सच्छब्दः
 साधारणो भविष्यति, किं सचचेति चोदयति -- सादिति । एतच्च
 त्रिपदार्थसांकरि सत्तेति दृष्टयेत्तम् । तद्दूषयति -- तत्रेति । कथमित्याह --
न किलेति । न हि सर्वेषु दृष्टवतो मेरो 'तदेवेदम्' इति परामर्शोऽस्तीति
 सत्तापह्नवे वा युक्तिः; सा द्रव्यत्वापह्नवेऽपि तुल्या वन इत्यर्थः । किंच
 जात्यादिष्वपि सच्छब्दोऽस्ति, स द्रव्यत्वादिनिमित्तत्वे न स्यादित्याह --
अपिचेति । नन्वौपचारिकस्तेषु सच्छब्द इत्याह -- न तेऽपि ।
 हेतुमाह -- प्रत्यय इति । यत्र हि प्रत्ययवैलक्षण्यं तत्रान्यशब्दोऽन्यत्रोप-
 चरितः स्यात्; यथा अग्निशब्दो माणवके । जात्यादिषु 'सत्' इति
 प्रत्ययस्यवैलक्षण्यम्; अतो नोपचार इत्यर्थः । तदुक्तम् -- "जात्यादि-
 ष्वपि सद्बुद्धेः सत्ता तज्जाविषु स्थिता" इति । किंच शौर्यादिसामान्यात्
 सिंहादिशब्दानामुपचरो दृष्टः; न च द्रव्यादित्रयस्य जात्यादित्रये
 किंचिदेकं सामान्यमस्ति; अतो नोपचार इत्याह -- न चेति । अथारितं
 सामान्यमेकम्, ततः सिद्धमस्मदिष्टमित्याह -- सतीति । तुल्यत्वादिति ;
 द्रव्यादिषु च 'सत्' इति प्रत्ययाविशेषादित्यर्थः ।

प्रकारान्तरेण सच्छब्दस्य साधारणतामाशङ्क्यति—अथेति । कण-
भुगादिप्रवक्तृणां प्रवादेशु प्रवचनेषु सर्वे पदार्थाः परिमितैः कैश्चित् षड्भिः
पञ्चभिर्वा धर्मैः षट्पञ्चादिप्रभेदेन संगृहीताः । ततश्च षट्पञ्चादिपरिमित-
धर्मोपलक्षणानामनन्तानामप्यर्थानां 'सन्' इति साधारणशब्दो भविष्यति,
यथा विभीतकत्वादिजातित्रयोपलक्षणानामनन्तानां व्यक्तीनामक्षशब्द इत्यर्थः ।
तत्र गुणवच्चं द्रव्याश्रयत्वं निर्गुणत्वं संयोगविभागयोरनपेक्षकारणत्वम्
अनुवृत्तबुद्धिहेतुत्वम् अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वम् इहप्रत्ययहेतुत्वमित्येतेर्धर्म-
द्रव्यादिषट्पदार्थाः कणभुक्प्रवादे संगृहीताः । एवमन्येष्वपि प्रवादेशु
वाच्यम् । तद्वृषयति—तदेति । अयुक्तत्वमाह—संग्रह इति । न हि
'षड् गावः' इत्येकेन गोत्वेन विना षड् गोव्यक्तयः संग्रहीतुं शक्याः ।
तत्र सत्तानभ्युपगमाद्यदि सच्छब्दतायां संग्रहः क्रियते—षट्पभेदः
सच्छब्दार्थ इति, ततः सच्छब्दार्थस्य षट्संख्यत्वमुक्तं स्यात्, न तु
पदार्थान्तरत्वम् । तत् कृत्स्नं जगन्न संग्रहीतं स्यात् ; यथा 'नवविधो
गोशब्दार्थः' इत्युक्ते गोशब्दार्थस्य स्वावयवत्वमुक्तम्, न पुनर्गोशब्दार्था-
दन्ये न सन्तीति । तत्रैतावत्प्रमादा एव जगत्पर्याः, नान्ये इत्थेर्षार्थ-
तत्त्वावगतिः प्रवादेभ्यो न स्यादिति कृत्स्नजगत्संग्रहाय प्रवृत्ताः प्रवादा-
स्तदभावे व्यर्थाः स्युर्द्विर्भावाः । पर आह—नन्विति । सच्छब्दस्य
साधारणत्वाभावस्तव साध्यः, न प्रवादानामर्थवत्ता । अतो यदि नाम
तेऽप्यर्थाः, तथापि तदुपदर्शितैः परिमितैर्धर्मैः सच्छब्दसाधारणत्वोपपत्तेर्न
तवाभिमतसाध्यसिद्धिरिति भावः । सिद्धान्तान्तरदूषणाख्ये नियहरश्चानं-
चेदम् । सिद्धान्ती त्वाह—नेति । साध्यमाह—कित्विति । प्रवादिनः
प्रवक्ताः प्रवादादयः । हेतुमाह—यत इति । यथा 'षड् गावः' इति
नैकमुपसंग्राहकं गोत्वं विना षट्संख्यानिवेशः, तथा पञ्च षडित्यादि-
पदार्थसंग्रहेऽपि नैकं सामान्यं विना पञ्चषडदिसंख्यानिवेशः । तस्मादेकं
किञ्चित्सामान्यं प्रवादिनः प्रतिपद्यन्ते; तच्च सत्तेत्यर्थः । बौद्धानां विज्ञान-
वादिनां रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्काराख्याः पञ्च पदार्थाः ; कणभुजो
द्रव्यादयः षट् ; आदिशब्देन सांख्यायुक्तपञ्चविंशत्यादयो द्रष्टव्याः ।

ननु यथेकमुपसंग्राहकं, विना न संख्यानिवेशः, तर्हि प्रमाणयोऽभ्युपगमा-
वर्थक्रियासामर्थ्ये नैकस्मिन्नुपसंग्रहोऽस्तु, किं सत्तयेत्याशङ्क्यति—अथेति ।

एवमाशङ्क्य दूषयति—ताभ्यामिति । यदि च जगद्धर्त्यैकप्रमाणयोग्यत्व-
मर्थक्रियासामर्थ्यं दोषसंग्राहकमिष्यते, ततो वरं ताभ्यामेव सच्छब्दार्थं
उपलक्ष्यताम्, प्रत् प्रमाणयोग्यमर्थक्रियासमर्थं वा तन् सच्छब्दार्थं इति ;
ते एव सच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तमिति यावत् । ततश्च परिमितघर्मोपन्यासो
व्यर्थः । एवं च सच्छब्दस्य साधारणतापि न स्यादित्याह—तत्रेति ।
यो भिन्ननिमित्तो भिन्नेष्वर्थेष्वेकः शब्दः स साधारणः, यथा अक्षादेः ।
एके एव तु जगद्धर्तिनी प्रमाणयोग्यत्वार्थक्रियासामर्थ्ये निमित्ते इति
सच्छब्दस्य सामान्यशब्दतैव स्यात्, न साधारणता । अथ ते प्रत्यर्थ-
भिन्ने, न तर्हि उपसंग्राहके ; यत एकमुपसंग्राहकमिति यावत् । सच्छ-
ब्दस्य साधारणशब्दतायां दोषान्तरमाह—भिन्नेति । यथा 'अक्षमानय'
इत्युक्ते विभीतकत्वादिजातीनां निमित्तभूतानां भेदात् किञ्च निमित्तेनायं प्रवृत्त
इति संदेहो भवति, तथा 'सन् घटः' इत्यत्रापि स्यात्, न सत्तास्यविशेष-
प्रतीतिः; न च सोऽस्ति, 'शुक्लः पटः' इतिवत् 'सन् घटः' इत्यत्र प्रतिपत्तु-
नैराकाङ्क्ष्यादित्यर्थः । ननु सत्तायामपि द्रव्यं गुणः कर्म वेति, तथा
रूपमर्थः सन् विज्ञानं वेति संशयात्संशयविक्षादितुल्यत्वमित्याशङ्क्याह—
यस्त्विति । सत्यमस्त्ययं संशयः किन्तु वादिनां, न तु लौकिकानाम् ;
अतो लौकिकाः सच्छब्दप्रवृत्तावभिन्नमेव निमित्तं प्रतिपद्यन्त इत्यवगच्छाह
इत्यर्थः । किञ्च साधारणशब्दात् शब्दोत्थः 'कोऽस्यार्थः' इति संशयो
भवति; यथा अक्षादेः । चातिशब्दार्थमसंशयं प्रतीत्य 'कित्वरूपोऽयम्'
इत्यर्थोत्थस्तद्विशेषसंशयः, यथा गोशब्दाद्गोत्वं प्रतीत्य व्यक्तेर्भिन्नमभिन्नं
वेति वादिनाम् । सच्छब्दस्य तु 'कोऽस्यार्थः' इति न संशयः; किन्तु
सत्तास्यमर्थं प्रतीत्य पश्चात् 'द्रव्यं गुणः कर्म वा' इति सत्तन्तरविशेषे ।
तस्मान्नेष साधारणशब्द इति । तदाह—अर्थाच्चेति । नात्रशब्दात् संशयः;
किन्तु अर्थोत्थ इति । अत्र हेतुं पृच्छति—कुत इति । उत्तरमाह—
विशेष इति । 'द्रव्यं गुणः कर्म वा' इति सत्तायां ये विशेषा वादि-
विप्रतिपत्तिविषयाः, तत्प्रतीतिं विनापि 'सन् घटः' इति घटसत्ताप्रतीति-
मात्रणैव प्रतिपत्तेनैराकाङ्क्ष्यात् नात्र शब्दात् संशय इत्यर्थः । नन्वर्थो-
त्येऽपि संशये तद्विशेषाकाङ्क्ष्यास्त्येव ; अथ कथं नैराकाङ्क्ष्यमित्यत आह —

यत्रेति । अन्ययेति; यदि तत्रापि साधनविशेषाकाङ्क्षा स्यात्, ततस्त-
द्विशेषाकाङ्क्षायामनवस्था स्यात्; अत्र दूरमपि गत्वा यस्य कस्यचि-
दुपादानान्नैराकाङ्क्षेण भवितव्यम्; तद्धरमादावेव तदस्तीति भावः । क
तर्हि साकाङ्क्षत्वमित्यत आह—यत्र त्विति । यत्र तु 'अक्षमानय'
इत्यक्षशाब्दादनेकार्थात् 'कोऽस्यार्थः' इति संशयो भवति, तत्रार्थस्यैवा-
नवधारणादप्रवृत्तिरिति भवत्यर्थविशेषाकाङ्क्षा । सच्छब्दात् 'कोऽस्यार्थः'
इत्याकाङ्क्षा नास्त्येव; अपितु 'किंस्वभावोऽस्यार्थः' इति वैषम्यमिति
भावः । उपसंहरति—नदिति; तस्मादित्यर्थः । एवामिति अनन्तरोक्तं
युक्तिप्रकारं निर्दिशति । सच्छब्द इत्यध्याहार्यम् ।

इदानीं विशेषणपक्षं दूषयति—विशेषणमिति—ननु प्रमाणं प्रमातृ-
धर्मः कथमर्थस्य विशेषणम्? अभ्युपगमवादेऽप्यमित्यदोषः । दूषणान्तर-
माह—अपिचेति । प्रमाणफलादनुभवाद्गतीतमेव प्रमातृव्यापाररूपमनुमीयते;
तत्र कुतः प्रमाणविशिष्टतार्थस्येत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—नेति । अती-
तत्वेनासंनिहितं प्रमाणाख्यं विशेषणं अस्य स तथोक्तः । 'सन् घटः'
इत्यनुभवसमये प्रमाणस्यातीतत्वान्न तद्विशिष्टः 'घटः सन्' इति भाया-
दित्यर्थः । दूषणान्तरमाह—ने चेति । चिरनिस्वातां निषयो वेध्विति
बहुव्रीहिः । अयं च प्रमाणभावनिश्चये हेतुः । व्यधिकरणे वा सप्तम्यौ ।
'सन्ति' इत्यत्र 'निषयः' इति प्रथमान्तं कृत्वा योज्यम् । उपसंहरति—
तस्मादिति । सदर्थे इति; सच्छब्दस्यार्थ इत्यर्थः ।

इदानीमुपलक्षणमपि प्रमाणं न युक्तमित्याह—नापीति । हेतुमाह—
प्रमितेति । अतः प्रमितनष्टे सच्छब्दो लोके न प्रयुज्यते, यतश्च 'अस्ति,
नास्ति' इति स्मर्थमाणे संदेहोऽस्तीत्यर्थः । नन्वतीतत्वादेव प्रमाणसंबन्धस्य
प्रमितनष्टे सच्छब्दाभयोगसंदेहावुपपत्स्येते इत्याह—वृत्तेति । अतीत-
मप्युपलक्षणं शब्दप्रवृत्तौ नष्टम् । ततश्चातीतस्यापि प्रमाणत्वोपलक्षणत्वात्
सच्चमेव स्यात्, नासच्चम् । स्मर्थमाणे च सच्चनिश्चय एव स्यात्, न
संशय इत्यर्थः । वृत्तः प्रमाणसंबन्धो यस्येति बहुव्रीहिः । ननु मा भवतु
प्रमाणमेकमुपलक्षणं वा, प्रमाययोग्यत्वमेव तद्विष्यति; तथापि सत्ता न

सिध्यति । कथं च विशेषणमप्येकं प्रमाणमित्युक्तम् ! वृद्धिं प्रतिप्रमेयं भिन्नमुच्यते ; न प्रमाणयोग्यत्वं नाम कश्चिदस्ति । अतः पारिशेष्यात् प्रमाणमेव विशेषणमुपलक्षणं वास्थेयमिति मन्यते । प्रमाणयोग्यतां विना कथमर्थस्य प्रमेयत्वमिति चेत् ; न, प्रमाणसामर्थ्यादेवातीतानागतवदुपपत्तेः । न ह्यतीतानागतयोरसतोः प्रमाणयोग्यत्वमस्ति, असति धर्मिणि धर्मानुपपत्तेः । अतश्च प्रमाणयोग्यत्वमेव विशेषणमस्तु, किं सत्तयेत्युक्तम् । किंच सत्तापह्वन्यायेन प्रमाणयोग्यत्वमप्येकं तैर्नेष्टम्, तेषामानन्त्येन एकशब्द-प्रवृत्तावनिमित्तत्वात् । यद्यपि प्रतिप्रमेयं प्रमाणं भिन्नं न त्वेकमित्युक्तम्, तदपि पाचकादिवदुपपत्तेरयुक्तमित्युक्तम् ।

इदानीमर्थक्रियायाः सच्छब्दप्रवृत्तौ विशेषणत्वोपलक्षणमेव निरस्यति—
योऽपीति । यदर्थक्रियावत् तत् सत् । तत्राङ्कुरजन्मनः प्राक् बीजं 'सत्' इति नोच्येत । अथ बीजप्रत्यक्षे बीजमपि जनकम्, अन्यथेन्द्रियसामर्थ्याद्विशेषात् तन्नियतार्थं स्यात् ; अतोऽपि स्वविषयप्रमाणजनन-मेवार्थक्रिया ; ततो बीजं 'सत्' इति व्यपदेश्यते इति चेत्, तन्न ; एवं हि प्रमाणजननारूपायार्थक्रियां विज्ञाय पश्चात् 'अस्ति' इति बुद्धिः स्यात्, न प्रमाणादेव ; न चैवम् ; विज्ञायमानमेव बीजम् 'अस्ति' इति ज्ञायत इत्यर्थः । अथ निर्विकल्पकं प्रत्यक्षं प्रमाणम् । 'अस्ति' बुद्धिस्तु शब्दानु-वेधानु सविकल्पिका । निर्विकल्पकं च सविकल्पकम् । अतः प्रमाणोत्तर-काल एव 'अस्ति' बुद्धिः न प्रमाणादेवेत्युच्यते ; एवं तर्हि लिङ्गाद्भूमादे-रग्न्यादौ 'अस्ति' बुद्धिर्न स्यादित्यर्थः । अनुमानं सविकल्पकमेवेत्येते ; न तत्र पृष्ठभाविनिर्विकल्पकमस्ति, यज्जननेनार्थक्रियाया पश्चात् 'अस्ति' इति बुद्धिः सविकल्पिका स्यादिति भावः । अयोच्यते—यद्यप्यनुमाने निर्विकल्पकं नेष्यते, तस्य सत्ता चास्तिबुद्ध्या न गृह्यते ; तथापि कार्येण कारणमनुमेयम् । अतश्च 'अस्येदं कार्यम्' इति निज्ञातधूमादिकार्यवत्तन्व-मेवान्यादादङ्गुलं धूमादिना अनु पश्चाद्गम्यते । धूमादिकार्यवत्तालक्षणैव सत्ता धूमादिकार्यवत्तया गम्यत इत्युक्तं भवतीत्यत्राह—तथाहीति । कार्य-वत्ता सत्ता । सा चेदग्न्यादेर्ज्ञातैव, किं परमधिकमनुमीयते? कार्यवत्तयैव च कार्यवत्तावगम्यत इत्यशोभनम्, एकस्य साध्यसाधनस्वविरोधादिति भावः । एतेनाज्ञातैव कार्यवत्ता कार्यवत्तयानुमास्यत इत्यपि प्रत्युक्तम् ।

ज्ञातं हि साधनम्; अज्ञातं हि साध्यम् । न चैकमेव ज्ञातमज्ञातं च भवति । ननु तवापि 'अस्येदं व्याप्यम्' इति ज्ञातसंबन्धमेव लिङ्गेन गम्यत इति दोषोऽस्त्येव; उच्यते—मम सामान्ययोः संबन्धः, विशेषतश्च प्रमेति नैष दोषः । बौद्धानां तु न सामान्यमस्तीति विशेषः । शिक्षपात्वाद्दृशत्वानुमाने निर्जातकार्यसंबन्धताप्यस्तीत्युह्यम् । किंच क्षणिकवादिनां कार्यक्षणकाले कारणक्षणमसत्; अतोऽस्य न कार्यविशिष्टता; अतश्च न कारणस्य सत्ता स्यादित्यभिप्रायेणाह—कार्येति । अत्रोपलक्षणं कार्यवत्ता सच्छब्दप्रवृत्तावित्युच्यते, तदापि न, पूर्वोक्तदोषादित्याह—अथेति । उपसंहरति—तस्मादिति । यथा नीलादिशब्दानामर्थोऽर्थात्मको यस्य कार्यं यस्य वा प्रमाणं स नीलशब्दार्थं इति कार्यप्रमाणलक्ष्यो न भवति, कार्यप्रमाणयोरपि तत्त्वं कार्यप्रमाणयोर्लक्ष्यं तयोरपि तदनन्तराभ्यामित्यनवस्थानात्; अपितु कार्यप्रमाणसंबन्धनिरपेक्षस्वहेतुभ्यः स्वरूपेण व्यवस्थिता यथाप्रमाणमवसीयते—प्रमाणमवबोधकमात्रमिति यावत्—तथा सच्छब्दोऽपीत्यर्थः । यदुक्तमनवस्थानादिति, तद्विवृण्वन् स्वार्थस्य कार्यप्रमाणलक्ष्यत्वाभावं द्रव्यति—कार्येति । तस्येति; व्यवहाराविभागस्येत्यर्थः । एवं उदीकृत्य स्वार्थं पुनरुपसंहरति—तस्मादिति ।

एवं प्रमाणयोग्यता सच्छब्दार्थः नैका सत्तेति पक्षे दूषिते, परावृत्य प्रमाणयोग्यत्वसत्तापक्षे पुनः प्रतीकारमाशङ्क्यति—अथेति । यदि प्रमाणयोग्यत्वमर्थत्वमात्रं सत्ता स्यात्, ततोऽस्त्यर्थनिष्ठेष्वपि वेदान्तेषु प्रमाणा-न्तरानपेक्षत्वात् अस्त्यर्थनिष्ठं सापेक्षमिति परामिमतं प्रकृतं हीयत; यदि तु प्रमाणहेतुमभ्यस्तद्योग्यता तदा हेतौ सत्यवश्यं प्रमाणेन भाव्यम्; अतस्तत्सापेक्षत्वात् प्रकृतहानिमिति भावः । न चैवं नृशृङ्गादीनां सत्त्वप्रसङ्ग इत्याह—न चेति । एतावता च प्रमाणहेतुमावाञ्च सद्यवहार इत्युक्तम् । नदापूराख्यप्रमाणहेतुसद्भावे वृष्टेरतीताया अपि सत्त्वं स्यादिति यद्यप्यत्र दूषणमस्ति, तथाप्यस्य पूर्वमुक्तत्वादुत्तरविषयाच्च दूषणान्तरमाह—तदिति ।

भूमौ निरखातमिति भूभागतिरोहितत्वादिन्द्रियसंनिर्कर्षस्य प्रत्यक्षहेतो-
रभावमाह; निलिङ्गमिति अनुमानहेतोर्लिङ्गस्य; अवेद्यानुपपन्नकमिति

अर्थापत्तिहेतोरन्यथानुपपन्नस्य; न वेद्यमनुपपन्नं यत्रेति विग्रहः; नथा नष्टद्रष्टृकमिति आसागमहेतोरसस्य । उपमानस्य च सादृश्यविषयत्वात्-
त्तद्धेतुर्निविस्वरूपप्रतीतौ दूरापेत एव । तदेवं सर्वप्रमाणयोग्यतामातिक्रामति
निधिद्रव्यम्; न च तदसत्, अपितु संशयितम् । त्वत्यक्षे चासन् स्यात्,
न संशयितमित्यर्थः । अथ न प्रमाणहेतुसद्भावः सत्ता; अपितु अर्थगत
एव कश्चित्सम्भावविशेषः प्रमाणं प्रति योग्यः सत्तोच्यते, तदपि न
प्रकृतहानादित्युक्तम् । श्लोकमन्यथा व्याचष्टे—अथवेति । प्रमाणविशिष्टं
सदित्युच्यते । अतः प्रमाणसदसद्भावसंशये प्रमाणविशिष्टाभिप्रायमच्छ-
ब्दानुविद्धः 'सद्वा, असद्वा' इति संशयो युज्यते । त्रिधा तु सर्व
प्रमाणाभावनिश्चयादसत्त्वनिश्चयः स्यात्, न संशय इत्यर्थः ।

इतश्च न प्रमाणयोग्यता सत्ता, यतोऽसतोऽप्यन्यस्य सास्ति; अतः
सापि न स्यादित्यभिप्रायेणाह—अपिचेति । अपावप्रमेयत्वे केचिद्विप्रति-
पन्नाः; तदर्थं तन्मेयत्वमुपपादयति—तथाहीति । चकारो दूषणसमुच्चयार्थः ;
अप्यर्थो वा—न सदेव, परमसदपि यथा येन प्रमाणाविषयत्वेन
सर्वशक्तिविरहितत्वेन वामावं परोऽवस्थापयति, तथा तेन रूपेण
प्रमेयम् । कुतः? यतस्तथा तेन कृष्णमितं चेत्, कस्मात्तथा तद्रूपः? न
पुनरन्यथा अन्यस्वरूप इत्यर्थः । एतदेव विवृणोति—न चेति । एक-
पक्षानुराग इति; तथाभावात्तथाभावयोर्मध्ये प्रमाणं विना एकपक्षानुरागो
न युज्यत इत्यर्थः ।

अभावस्य प्रमेयत्वे हेत्वन्तरमाह—अपिचेति । अभावश्चेन्न प्रमेयः,
ततः कण्टकाभ्रममित्वा अपरिच्छिद्य भूतलादौ चरणं न्यस्यते कथम्? न
कण्टकाभ्रपरिच्छेदाच्चरणन्यासः, अपितु कण्टकादन्यस्य भूतलादेः
परिच्छेदादेरिति चेदत आह—नान्येति । नान्यस्य भूतलादेर्ज्ञानाच्चरण
न्यासः, तस्य कण्टकस्य भावेऽप्यन्यस्य भूतलादेर्ग्रहणे चरणन्यासप्रसङ्गात्
भूतलग्रहणात्पुरस्तादप्यन्यस्य कस्यचिद्ग्रहणसंभवात् तत्र चरणन्यासप्रसङ्गश्च ।
अथ नान्यग्रहात्, किंतु कण्टकसंविध्यभावतश्चरणन्यास इत्युच्यते; तर्हि
सूक्ष्मकण्टकादेरापातेऽग्रहणात् पदन्यासः स्यात्, न तु तज्जिज्ञासा । अत
कण्टकादिसंविध्यभावतोऽपि न पादन्यासः । तस्मादभावपरिच्छेदादेव र

इत्यर्थः । प्रयत्नादिति ; निश्चयार्थात् प्रयत्नादित्यर्थः । 'जिज्ञासापूर्वकान्' इत्यादेः 'युज्यते' इत्यन्तस्य अपरिच्छेदपक्षे सूक्ष्मजिज्ञासा निष्फला, अभावे तु परिच्छेदो सफलेति तात्पर्यार्थः । न च कण्टकापरिच्छेद एव जिज्ञास्यः, तस्य परिच्छेदात् प्राक् स्वतः सिद्धत्वेन जिज्ञासावैफल्यात् । किञ्च प्रमेयं जिज्ञास्यम्; अपरिच्छेदश्च परिच्छेदाभावः; न चाभावस्ते प्रमेयः; अतश्च न जिज्ञास्यत इत्यर्थः ।

अथ मतम्—न कण्टकाद्यपरिच्छेदमात्रात् पदन्यासप्रवृत्तिः, अपितु कण्टकाद्युपलम्भहेतुषु चक्षुरादिषु सत्सु प्रमाणविषयस्य प्रमाणविषयता गन्तुं योग्यस्य सूक्ष्मस्य सतोऽपरिच्छेदादिति, तत्राह—तदसंदिदि । तदसत्; यतोऽत्रापरिच्छेदे प्रमाणस्य न कश्चिदुपयोगो दृश्यते, तेना दृष्टार्थत्वमेव स्यादिति भावः । कुत्र नामैतद् युज्यत इत्याह—असदिति । हिशब्दस्तुशब्दार्थे; अभावबोधे तु प्रमाणविषयत्वमुपयुज्यते । कथम्? अनन्यहेतुत्वेन । कण्टकाद्यपरिच्छेदात्प्रभवबोधः । अपरिच्छेदश्च द्विषा भवति—प्रमाणहेतुवैकल्यहेतुकः, कण्टकाद्यर्थाभावहेतुको वा । तत्र यः प्रमाणहेतुवैकल्यहेतुकोऽपरिच्छेदे स न सत्ताभावननिश्चयहेतुः, अर्थभावेऽपि तत्संभवात् । यस्तु प्रमाणहेतुभाविकलेषु सत्त्वरिच्छेदः, सोऽर्थाभावननिश्चय-हेतुरित्येवमुपलम्भहेतुषु सत्सु प्रमाणविषयत्वमभावबोध उपयुज्यत इत्यर्थः ।

अन्यग्रहणाच्चेत् पादन्यासः, कण्टकादेर्भावेऽपि भूतलग्रहणे स्यादित्युक्तम्; तत्र परमत्रमाशङ्कयति—अथेति । अथ यत्र भूमागादौ पादन्यासप्रवृत्तिः, तत्र भूमागादौ केवलसंवित्तितः सा । अतः सा कण्टकादिसङ्घावे केवलस्याभावान्न भवतीत्युच्यते, तत्राह—जिज्ञासेतेति । तत्रेदं निरूपयन्—किमिदं कैवल्यं भूतलज्ञानस्य भूतलैकावभासित्वलक्षणम्? उत काचित्प्रविषयस्य भूतलस्य? यदापि विषयस्य, तदा किं स्वरूपेण तस्य कैवल्यम्? उत विशेषणयोगेन? तत्र यद्याद्यः पक्षः, तदा यत्र कण्टकादौ सूक्ष्मत्वादभाति भूतलैकविषयं ज्ञानं भवति, तत्र संवितेः कैवल्यात् पादन्यासः स्यात्; प्रवर्ततेव तदर्थं वा पुरुषः । न च भूतलादिविषयरूपमेव स्वरूपेण केवलमिष्टम्, कण्टकादिमिश्रेऽपि भूतले तत्स्वरूपमनपेतमिति पादन्यासप्रसङ्गात् । अथ विशेषणयोगेन, ततः कैवल्यविशिष्टस्य मतलः

दन्यस्य कण्टकादेरमावादन्यद्विशेषणं न भवतीति कण्टकाभावपरिच्छेदादेव
पादन्यास इति प्राप्तमभावस्य प्रमेयत्वमित्यर्थः । एकविषयप्रतिनियम इति ;
एतत् ज्ञानकैवल्यविवरणम् । विषयान्तरासंर्ग इति च प्रतिनियम-
विवरणम् ; भूतलैकविषयत्वमित्यर्थः ।

इतश्चाभावः प्रमेय इत्याह—अपिचेति । किं क्षुण्णमिति ; कोऽपराध
इत्यर्थः । श्लोके धीग्रहणमुपलक्षणम् ; शब्दोऽपि द्रष्टव्यः । धीशब्दविषय
एव व्यवहारविषयः ; अतस्तन्निरूपणेनैव निरूपित इति वृत्तौ पृथङ्
नोक्तः । अथवा व्यवहियतेऽनेनेति व्यवहतिः शब्दः । श्लोकं विचिन्मते—
अपिचेति । यस्याभावो न प्रमेयः, तेन 'नास्ति' इति बुद्धिशब्दयोर्विषयो
वाच्यः—किमालम्बनावेताविति । तत्र न तावद्भूतत्वस्तु तदपेक्षानयोर्विषयः,
कण्टकादिमिश्रेऽपि भूतले 'नास्ति' इति बुद्धिशब्दयोः प्रसङ्गात् । नापि
केवलभूतत्वस्तु तयोर्विषयः ; तदा हि कण्टकाद्यभावविषयः स्यात्, अभा-
वादन्यस्य कैवल्यारूपस्य विशेषणस्यासंभवात्तुक्तम्—'नान्यामावाद्दिशे-
षणम्' इति । पर आह—यत्रास्ति निरूपारूप्यः तदेव गम्यत इति
विप्रतिषिद्धम् । अतो 'नास्ति' इति नाभावः प्रतीयते, किंतु 'नास्ति'
इति 'न प्रतीयते' इत्ययमस्यार्थ इति तत्रोच्यते—प्रतीत्यभावस्तर्हि 'नास्ति'
इति धीशब्दयोर्विषयः स्यात् ; ननु सति च प्रमेयाभावेन किमपराधम् ?
येन तमतिलङ्घ्य प्रमाणाभावेऽनयोर्विषय उच्यत इत्यर्थः ।

परमतभाशङ्कयति—अधीति । कण्टकादेः अग्रहे अज्ञाने असद्ग्रह-
भ्रान्तिः अभावग्रहणभ्रान्तिः, तथा कण्टकव्यवहाराभावे चाभावव्यवहार-
भ्रमः, न पुनः अभावग्रहणाभावव्यवहारौ स्त इत्यर्थः । दृष्टश्चादर्शने
दर्शनभ्रम इत्यह—अदृष्टाविति ; यथा आलोकादृष्टौ 'तमः पश्यामि'
इति तमोदृष्टविभ्रम इत्यर्थः । नैव स्तां 'नास्ति' इति बुद्धिव्यवहारा-
विति परणक्ते, कथमिति सिद्धान्तिनाक्षिप्ते, उच्यत इति पुनः परेण
प्रत्युक्तमिति ग्रन्थो योज्यः । ननु तमोवस्त्वेव दृश्यमस्ति, न पुनरालोका-
भावमात्रमिति दृष्टान्तासिद्धिमाशङ्क्याह—न हीति । यदि तमो दृश्यमस्ति,
ततो रूपवच्चाष्वाक्षुषं स्यात् ; अतोऽन्वेन न दृश्येत ; अस्ति च तस्यापि
तद्दृष्टिः । अतो भ्रम एवेत्यभिप्रायः । तद्वषयति—नैतादिति ।

कृत इत्याह—इत्थमिति । भावाददर्शने अभावदर्शनमिति यथा
 त्वमास्थ, इत्थं सुषुप्तिमदमूर्छावस्थासु त्रैलोक्यदर्शनाभावात् तदभावदर्शन-
 भ्रमः स्यात्; न चैवमस्ति । ननु सुषुप्तस्योपरतकरणग्रामस्य कथं भ्रमः ?
 सत्यम्, अन्यथाख्यातिः करणजन्या; न त्वख्यातिः । अख्यातिवादी च
 भवानित्यभिप्रायेणेदमुक्तम् । ननु विवेकाख्यातिरपि स्मर्थमाणगृह्यमाणयो-
 र्भवति; न च सुषुप्तस्य तौ स्तः; अतः कथमख्यातिरूपोऽयं विभ्रमः ?
 उच्यते— भावाभावदर्शनभ्रमे तौ न स्त इत्यनन्तरं वक्ष्यामः । तदेवं तावपि
 विना चेदभावदर्शनमत्र भ्रमः, ततः सुषुप्तस्यापि त्रैलोक्यादर्शनेन तदभाव-
 दर्शनभ्रमः स्यादिति मन्वानेन 'इत्थं भवेत् सुषुप्तस्यैव' इत्यतिप्रसङ्गा-
 पादनं कृत्वाभिमित्यदोषः । यः कश्चिदपि न परिच्छिनत्ति, न तस्य भ्रमो
 युज्यते; तथाहि— यत्र रजतमारोप्यते तमारोपविषयं शुक्तिकाम् आरोप्यं च
 रजतमजानानो न रजतभ्रमवान् भवति । ततः किमित्यत आह—
नाभावेति । व्यवहारो व्यवहत्; अभावे हि ता विशिष्टा व्यवहत्,
 अभावव्यवहार इत्यर्थः; तदभावश्च न धीपदे न बुद्धिविषयवित्यर्थः ।
 एतदुक्तं भवति— भावव्यवहाराभावे अभावव्यवहारभ्रमस्त्वेष्यते । तत्र
 भावव्यवहाराभावः शुक्तिकावहारोपविषयः; अभावव्यवहारश्च रजतवदारोप्यः ।
 न चाभावप्रमेयमिच्छतस्तौ ज्ञाने । अतो भ्रमो न घटत इति । 'नाभाव-
 भिन्ना व्यवहत्' इत्युपलक्षणम्; अभावबुद्धिरपि पूर्वश्लोकनिर्दिष्टा वक्तव्या ।
 अत एवाह— न च बुद्ध्यभाव इति । अन्यथेति; आरोपविषयारोप्याज्ञाने
 तु यदि द्वयोरज्ञानं ततोऽप्रतिपत्तिः; अथारोपविषयमात्रस्य, ततो रजत-
 स्मृतिः; अथारोप्यस्य, ततोऽनवधारितविशेषपुरोवर्तिद्रव्यसामान्यप्रतीति-
 रित्यर्थः । अत्र चोभयाज्ञानादप्रतिपत्तिरेव स्यादित्यभिप्रेतम्; स्मृतिसामान्य-
 प्रतिपत्तिस्तु प्रसङ्गादुक्ते । न च बुद्धचभाव इत्यादिना आरोपविषयाज्ञान-
 मुक्तम् । नाभावबुद्धिरित्यादिना चारोप्याज्ञानमिति विवेकः । अभावबुद्धिः
अभावव्यवहार इत्यभावो विशेषणम्; बुद्धचभावः व्यवहाराभाव इत्यत्र
 तु विशेष्यः । तेन विशेषणस्येत्युपलक्षणम्, विशेष्यस्यापि द्रष्टव्यम् ।
 'अदृष्टौ ध्वान्तदृष्टिवत्' इति दृष्टान्तश्च साध्यविकल इत्याह— तम इति ।
 तत्र भ्रुच्छायामिति पौराणिकी दृष्टिमाश्रित्योक्तम्; तदुक्तं पुराणे

“भूतगुणश्रुतेः” इति । अत्र भूतगुणत्वं भूपारतन्त्र्यमात्रमुक्तम्, न तु छाया गुणः, द्रव्यात् पृथगुपलब्धेः; अपि तु द्रव्यान्तरम्; गुणवती हि सा; गुणवच्च द्रव्यम् । गुणश्च महदल्पत्वाख्यं परिमाणम् । चला च सा । अतः क्रियावत्त्वादपि तत् द्रव्यम्; तदुक्तम्—“महदल्पं चलाचलम्” इति । सा द्रव्यं किञ्चिन्निमित्तीकृत्य सूक्ष्मैश्रावयवैर्दृष्टैरारभ्यते, काष्ठमिवाश्रित्य ज्वाला तेजोऽवयवैः । अत एव द्रव्यानुगता ज्वाला ! सा च द्रव्यम्; प्रमावच्चाच्च । सूक्ष्मास्तित्वे च स्थूलमेव लिङ्गम्, यथा पृथिव्यादौ । यथा वायुरूपः स्पर्शवान्, तथा छाया रूपवत्स्पर्शा, वैचित्र्याद्भावस्य । अतो भावस्वरूपा सा । अत एव चाक्षुषेति । यस्य तु मत्तम्—आलोकाभावे भावात् तद्भावे चाभावात् आलोकाभाव एव छायास्तु, किं कल्पनागौरवेण? महता च तरुणा महति भूनाम् आलोकेऽपनीते महती, अल्पेन चारुणा । चला तावत् द्रव्येण; यत्र यत्रालोकोऽपनीयते, तत्र तत्र चलन्तीव लक्ष्यते । न तु सा महति अल्पा चला चेति न ततो द्रव्यसिद्धिरिति—तन्मतेनालोकाभावमेव वेत्युक्तम् । नन्वेवमन्वस्य छायामालोकाभावं चापश्यतः कथं तमोदृष्टः? उच्यते—अदृष्टरजतस्येव शुक्लावदृष्टत्वात्सयालोकादशनेऽप्रमेयेऽपि सदृशवस्तुमात्रप्रतिमानात्मिका भ्रान्तिरूपपद्यते । यत्पुनः ‘आपेपविषयारोप्ये नाजानन् रजतभ्रमी’ इत्युक्तम्, तद्विशिष्टरजतादिवस्तुभ्रमाभिप्रायमित्यविरोधः ।

इदानीं प्रमाणयोग्यता सत्तामभ्युपगम्य, अस्त्यर्थनिष्ठत्वेऽपि वेदान्तानां न सापेक्षतादोष इत्याह—अस्त्विति । भवतु वा प्रमाणयोग्यता सत्ता; सैवास्त्यर्थनिष्ठा वेदान्तानां प्रमेयास्तु; तथा तस्मिन् मानयोग्यत्वे प्रमिते, तद्योग्यस्य वस्तुमि ब्रह्मणः सत्त्वं वेदान्तार्थो भवति । योग्यताप्रामाण्येन ब्रह्मस्वरूपे वेदान्तानां प्रामाण्यसिद्धिर्ब्रह्मस्वरूपसिद्धिश्च भवतीत्युक्तं भवति । न चैवं प्रमाणान्तरसापेक्षता दोषः, कुतः? प्रमाणान्तरसंभेदाभावात् । यत्र हि प्रमाणान्तरस्पर्शेन प्रमाणान्तराधीना अर्थसिद्धिः, तत्र सापेक्षत्वं दोषहेतुः । अत्र तु ‘प्रमाणयोग्योऽयम्’ इत्येतावन्मात्रमवगम्यते, न तु प्रमाणान्तरेण संभेदः संस्पर्शः; न प्रमाणान्तराधीना अर्थसिद्धिरिति यावत् । अतो न सापेक्षता; तथाहि—येऽपि प्रमाणग्राह्यतां प्रमाणसंबन्धं सत्तामार्हुन् ततोऽन्याम्, तेऽपि अन्तरा अर्थविभिन्नतां प्रमाणान्तर-

संभेदं नेच्छन्ति ; यथोक्तम्—‘ प्रमाणस्य प्रमेयकोटिप्रविष्टत्वात्नेच्छन्ति इति ; तैरपि न प्रमाणान्तरसंस्पर्शेन प्रमाणान्तरमन्वेष्यम्, किमुत वेऽर्थ-
 स्वाभावतामर्थस्थां योग्यतां सत्तामाहुस्तैरित्यर्थः । तत्प्रमेयमिति ; तस्याः
 सत्ताया अविनाभावेन प्रमेयमित्यर्थः । अत्र परंश्वोदयति—कथमिति ।
 यदा अस्त्यर्थनिष्ठं वेदान्तवचः प्रमाणयोग्यतामात्रे निवृत्तव्यापारं विशिष्ट-
 स्यान्दादिरूपयोग्यताविशिष्टस्य योग्यस्य ब्रह्मणः सत्त्वं न बोधयति,
 तदा विशिष्टार्थसत्त्वसिद्धये यत्प्रमाणयोग्योऽसावर्थस्तत्प्रमाणं कथं
 नापेक्ष्यम् ? अपितु अपेक्ष्यमेवेत्यर्थः । सिद्धान्ती तु पृच्छति—किमर्थ-
मिति । पर आह—विशिष्टेति । अस्त्यर्थनिष्ठं वचो योग्यतामात्रं
 प्रतिपाद्योपरतव्यापारं न विशिष्टार्थसत्त्वमवगमयति ; अतस्तदर्थं प्रमाणा-
 न्तरमन्वेष्यमित्यर्थः । पुनः सिद्धान्ती पृच्छति—किमिति । किं पुन-
 र्विशिष्टस्यार्थस्य सत्त्वम्, यस्यास्त्यर्थनिष्ठेन वचसानवगमितस्यावगमाय
 प्रमाणान्तरमन्वेष्यमित्यर्थः । पर आह—प्रमाणेति । सिद्धान्त्याह—
अधिगतमिति । यदि प्रमाणयोग्यत्वं विशिष्टार्थसत्त्वम्, एवं तर्हि अस्त्यर्थ-
 निष्ठत्वाद्भवसोऽधिगतमेव तत् ; यतः प्रमाणयोग्यतैवास्त्यर्थ इत्यर्थः ।
 यद्यपि योग्यताविनाभावेन योग्यस्य सिद्धिरित्युक्तत्वात् तदर्थं प्रमाणा-
 न्तरमपेक्ष्यमित्युत्तरमस्ति, तथाप्युत्तरविभवादुत्तरान्तरमुक्तम् ।

प्रमाणान्तरसंभेदाभावात् अस्त्यर्थनिष्ठानां वेदान्तानामप्रामाण्यदोषाभाव उक्तः ;
 अधुना तु प्रमाणान्तरसंभेदाभ्यापगमेऽपि न दोष इत्याह—प्रमाणान्तरेति ।
 नोशब्दो निषेधार्थः । प्रमाणान्तरेण भिन्नः संसृष्टोऽर्थो यस्य वचस-
 स्तदपि नाप्रमाणम्, अपितु प्रमाणमेव, यथा—आप्तवाक्यम् । ननु
 प्रमाणान्तरमिदं चेत, ततः सापेक्षम् ; यच्च प्रमाणम्, तत्कथं
 सापेक्षमित्याशङ्क्याह—निरपेक्षमिति । यच्छब्दात्प्रतीषिषितम्, ‘ इदं वस्तु
 मया प्रमितम् ’ इति, इहास्मिन्नर्थे वक्रभिप्रायरूपे श्रोत्रा प्रमाणान्तरेणा-
 भ्रंतीति शब्दोदेवान्यनिरपेक्षादवगम्यमाने निरपेक्षं तद्वच इत्यर्थः ; तथाहि—
 पौरुषेयाद्भवनात् ‘ एवमयं पुरुषो वेद ’ इति प्रतीतिः, न तु ‘ एवमर्थः ’
 इति । ‘ प्रमितं मया ’ इति वक्तुर्वाक्येन स्वप्रमाणप्रकाशनमुक्तम् ; श्रोता
 तु ‘ प्रमितमनेन ’ इति बुध्यते । क नाम तत्सापेक्षमित्यत आह—

अर्थेति । अर्थमात्रे तद्वचः सापेक्षम् । अत्र हेतुमाह—अन्येति ; वक्तृ-
 प्रमाणद्वारेणार्थं बोधयति, न तु तन्निरपेक्षमित्यर्थः । अन्यत् वक्तृप्रमाणं
 स्वसिद्धयेऽपेक्षत इत्यन्यापेक्षः, स चासावर्थश्रैत्यन्यापेक्षार्थः, तस्य बोधना-
 दन्यापेक्षार्थबोधनादिति । तदेवं वक्तुरुपलब्धिप्रमाणान्तरनिरपेक्षमेव तद्वचो
 बोधयतीति तन्निरपेक्षत्वात्प्रामाण्यमश्नुते, तद्द्वारेण चार्थ इति स्थितम् ।
 नन्वर्थे तत्सापेक्षमित्युक्तम् ; अतः कथं तत्र प्रामाण्यमुच्यते ? अबाधि-
 तार्थत्वात् अर्थे तद्विसंवादात्प्रामाण्येणार्थे तत्प्रमाणमित्युक्तमित्यत्रोक्तम् ।
 ननु यदि सापेक्षमप्यबाधितार्थं वचः प्रमाणं भवति, तर्हि चैत्यवन्दादि-
 पुरुषवचः कथमबाधितार्थमपि तत्सापेक्षत्वदोषादप्रमाणमुच्यत इत्यादिबुद्ध्याह—
अबाधितमिति । यद्यापि तत्र नार्थे बाधः, तथापि मूलमते वक्तृप्रमाणे
 तदपबाध्यते, तथाहि—न तद्वचः प्रत्यक्षादिमूलम्, धर्मस्य तदगोचरत्वात् ।
 न च बुद्धस्य मन्वादेरिव वेदसंयोगोऽस्ति । तदेव प्रमाणं तद्बाध्यते ;
 तदभावाच्चार्येऽपि । तदुक्तम् “पुरुषाशक्तिस्तत्र सापवादत्वसंभवः”
 इति ; पुरुषस्य धर्मं द्रष्टुमशक्तिः तत्र बुद्धवचनादौ अपवादः अप्रामाण्यं
 तस्य संभव इत्यर्थः । तेन वक्तुः प्रमाणार्थं च न तत्प्रमाणतामेति ।
 एवमनाप्तवाक्येऽपि यथासंभवं योजयम् । आप्तवाक्ये तु तद्वैपरीत्येन
 प्रामाण्यमाह—आप्तेति । प्रमाणंशा इति, अर्थे तु सापेक्षमित्युक्तं भवति ।
 एवमान्तवाक्येषु प्रमाणान्तरसंस्पृशेऽपि प्रामाण्यमुपपाद्य वेदान्तानामपि
 प्रमाणान्तरसंस्पृशे सत्यपि चैवैव प्रामाण्यमित्याह—मयेति । यत एवमान-
 वाक्ये, ततस्तद्देव वेदान्ता अपि मानान्तरं स्वप्रकाशाख्यं प्रलीनज्ञान-
 ज्ञेयविभागम् ‘इदं ज्ञानम्, इदं ज्ञेयम्’ इति विभागरहितम्, अत एव
 अलौकिकं ज्ञानिकात्प्रत्यक्षादेर्ज्ञानज्ञेयविभागोपेतादन्यत् प्रवेदयन्तु ।
 तत्सिद्धिद्वारा चाप्तवाक्यवदर्थस्य ब्रह्मतत्त्वस्य सिद्धिः । एवं प्रमाणान्तर-
 संभेदेऽपि वेदान्तानाम्नाप्तवाक्यवत् न प्रामाण्यव्याहतिरित्याशयः । तर्हि
 वेदपौरुषेयवचसोरविशेष एव ? न ; पौरुषेयं हि वचसि ‘मयेदं प्रमितम्’
 इति वक्तृवाक्यप्रयोगेण प्रतिपादितं प्रमाणं श्रोता बुध्यते ; वेदे तु वक्तु-
 रभावात् ‘मया’ इति संस्पृशरहितं प्रमाणान्तरमात्रमवबुध्यते । तादिद-
 मुक्तम्—‘मया’ इति संभेदरहितम् इति ।

एवमभ्युपगमबादं सामान्य प्रकृतमुपसंहरति—एवमिति । मेयता
 इत्युपलक्षणम्, मानयोग्यताद्यापि द्रष्टव्यम् । अत्र परः प्रत्यवतिष्ठते—
नन्विति । अन्थेति; सामान्यरूपेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—न हीति ।
 पूर्वं व्यक्त्यन्तरे दृष्टस्य पुनर्व्यक्त्यन्तरे परामर्शः पूर्वावमर्शः । दृष्टं सत्
 सर्षपादि येन तस्य, सदन्तरे मेरौ न तथेत्यर्थः । न च 'सत्' इत्येक-
 शब्दप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या एका जातिः कल्प्या, दण्ड्यादिवदन्यथाऽप्युपपत्ते-
 रित्याह—एकेति । पूर्वनिरस्तमपि दण्ड्यादितुल्यत्वं सत्तासद्भावप्रमाणाभावा-
 वष्टम्भेन पुनरुपन्यस्तम् । वरमेवम्, न त्वप्रतीयमानसत्ताकल्पयति भावः ।

अत्रोत्तरमाह—अत्रेति । नुशब्दः संबोधने । योऽयं सामान्यकरुपना-
 हेतुस्त्वयोक्तः पूर्वावमर्शः, त कः? पर आह—पूर्विति । पूर्वमेकस्यां
 व्यक्तौ बुद्धेः रूपमाकारः, तस्य व्यक्त्यन्तरे योऽन्योऽनुगमोऽनुवाचिः—
 यथा प्रतिव्यक्ति 'गौर्गौः' इति बुद्धौ गोत्वरूप—पूर्वावमर्श इत्युक्तम्,
 तत्र दोषमाह—सदन्तरेति । दृष्टसतः पुंसु—सदन्तरे सोऽस्त्येव बहूनां
 रूपाणामननुगमेऽपि कयाचित् खलु यमिमां किञ्चिन्मात्ररूपेण; अन्यथा
 यथा सन्न्योऽसन्निरुपाख्यमत्यन्तविलक्षणां भाति, तथा सन्तोऽपि मिथोऽ-
 त्यन्तविलक्षणाः प्रकाशेरन्; न चेदम् । खल्विति प्रसिद्धिसूचनार्थम् । अथ
 सर्वात्मना तत्र धियः पूर्वरूपान्वयो नास्तीत्युच्यते, तत्राह—सर्वेति ।
 सर्वात्मना तु धियः पूर्वरूपान्वयः खण्डमुण्डादिव्यक्तिष्वपि नास्त्येव; तत्र
 गोत्वाद्यापि सामान्यं च स्यादिति भावः । यदि तु तासु सर्वात्मना
 रूपान्वयः स्यात्, ततस्तासामैक्यमेव स्यात् । अतश्च गोत्वादिसामान्या-
 भावापत्तिः स्यात्; न होकस्यां व्यक्तौ व्योम्नीव सामान्यमिष्यते, नाना-
 व्यक्त्याश्रयत्वात्तस्य । खण्डमुण्डयोरिति व्यक्तिवैलक्षण्योपन्यासः सर्वात्मना
 रूपान्वयभावदर्शनार्थः । खण्डमुण्डयोर्थादृश उद्भूतरूपान्वयो न तादृशः
 सत्सदन्तरयोरिति चेत्, न तर्ह्यवान्तरभेदमात्रेण सत्सदन्तरयोः संबेद्यरूपा-
 न्वयस्यापह्नवो युक्तः; अन्यथा देवदत्तस्य पुनर्दर्शने यादृशो बुद्धेरुद्भूत-
 रूपान्वयः, न तादृशः खण्डादिव्यक्तिष्विति गोत्वमप्यपह्नूयैत । वेद्यग्रहण-
 मपह्नवे संविद्धिरोषप्रदर्शनार्थम् । किञ्च न केवलमेकव्यक्तौ यादृशः,
 तादृशः खण्डादिव्यक्तिषु बुद्धिरूपान्वयो भवति; अपितु मृत्सामान्य-

एवमभ्युपगमवादां सामान्य प्रकृतमुपसंहरति—एवमिति । मेयता
 इत्युपलक्षणम्, मानयोग्यताद्यापि द्रष्टव्यम् । अत्र परः प्रत्यवतिष्ठते—
नन्विति । अन्येति; सामान्यरूपेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—न हीति ।
 पूर्वं व्यक्त्यन्तरे द्रष्टव्य पुनर्व्यक्त्यन्तरे परामर्शः पूर्ववमर्शः । दृष्टं सत्
 सर्षपादि येन तस्य, सदन्तरे मेरौ न तथेत्यर्थः । न च 'सत्' इत्येक-
 शब्दप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या एका जातिः कल्प्या, दण्ड्यादिवदन्यथाप्युपपत्ते-
 रित्याह—एकेति । पूर्वनिरस्तमपि दण्ड्यादितुल्यत्वं सत्तासङ्भावप्रमाणाभावा-
 वष्टम्भेन पुनरुपपत्तम् । वरमेवम्, न त्वप्रतीयमानसत्ताकल्पयेति भावः ।

अत्रोत्तरमाह—अत्रेति । नुशब्दः संबोधने । योऽयं सामान्यकल्पना-
 हेतुस्त्वयोक्तः पूर्ववमर्शः, स कः? पर आह—पूर्वेति । पूर्वमेकस्यां
 व्यक्तौ बुद्धेः रूपमाकारः, तस्य व्यक्त्यन्तरे योऽन्वयोऽनुगमोऽनुवृत्तिः—
 यथा प्रतिव्यक्ति 'गौर्गौः' इति बुद्धौ गोत्वस्य—पूर्ववमर्श इत्युक्तम्,
 तत्र दोषमाह—सदन्तरेति । दृष्टसतः पुंसो सदन्तरे सोऽस्त्येव बहूनां
 रूपाणामननुगमेऽपि कयाचित् खलु मात्रेण किञ्चिन्मात्ररूपेण; अन्यथा
 यथा सन्न्योऽसन्निरूपाख्यमत्यन्तविक्षपा भाति, तथा सन्तोऽपि मिथोऽ-
 त्यन्तविलक्षणाः प्रकाशेरन्; न चैवम् । खल्विति प्रसिद्धिसूचनार्थम् । अयं
 सर्वात्मना तत्र धियः पूर्वरूपान्वयो नास्तीत्युच्यते, तत्राह—सर्वेति ।
 सर्वात्मना तु धियः पूर्वरूपान्वयः खण्डमुण्डादिव्यक्तिष्वपि नास्त्येव; तत्र
 गोत्वाद्यापि सामान्यं न स्यादिति भावः । यदि तु तासु सर्वात्मना
 रूपान्वयः स्यात्, ततस्तासामैक्यमेव स्यात् । अतश्च गोत्वादिसामान्या-
 भावापत्तिः स्थान; न होकस्यां व्यक्तौ व्योम्नीव सामान्यमिष्यते, नाना-
 व्यक्त्याभ्यन्तरात्तस्य । खण्डमुण्डयोरिति व्यक्तिवैलक्षण्योपपन्नातः सर्वात्मना
 रूपान्वयभावदर्शनार्थः । खण्डमुण्डयोर्द्यादश उद्भूतरूपान्वयो न तादृशः
 सत्सदन्तरयोरिति चेत्, न तर्ह्यवान्तरभेदमात्रेण सत्सदन्तरयोः संबेद्यरूपा-
 न्वयस्यापह्नवो युक्तः; अन्यथा देवदत्तस्य पुनर्दर्शने यादृशो बुद्धेरुद्भूत-
 रूपान्वयः, न तादृशः खण्डादिव्यक्तिष्विति गोत्वमप्यपह्नूयेत् । वेद्यग्रहण-
 मपह्नवे तंविद्धिरोषप्रदर्शनार्थम् । किञ्च न केवलमेकव्यक्तौ यादृशः,
 तादृशः खण्डादिव्यक्तिषु बुद्धिरूपान्वयो भवति; अपितु मृत्सामान्य-

गोचरोऽपि मणिमल्लकादौ सर्वत्र समानो बुद्धिरूपान्वयः; तथाहि—
मणिकेषु परस्परं यादृशो रूपान्वयः प्रोद्भूतः, न तादृशो इष्टमल्लकस्य
मणिके; न च तावतावान्तरभेदमात्रेण मृज्जातिहीनं मणिमल्लकादि, तस्य
मृज्जात्वात्मना किञ्चित्चुर्यतयाविभासनादित्यर्थः ।

अथ 'सोऽयम्' इति पूर्वापरानुसंधानं पूर्वावमर्शः, अत्रोच्यते—
पूर्वेति । स्वण्डमुण्डवदिति वैषम्यदृष्टान्तः । अथ यद्यपि इष्टमणिकस्य
मल्लके 'सोऽयम्' इत्यनुसंधानं न भवति, तथापि विमृशतः 'तज्जातीय-
मिदम्' इति पश्चाद्भवति; तेन तत्र मृज्जातिरिष्यते; ततो दृष्टसतः
सदन्तरेऽपि तत्समानमिति सत्तापि किं नेष्यते? तदेतदाह—विमृशत इति ।

ननु यदि मणिकेषु मणिकत्ववत् मणिकमल्लकारपि मृज्जातिरस्ति;
ततस्तुल्ये सामान्ययोगे मणिकेषु 'सोऽयम्' इत्यनुसंधानं द्राक्, न
मणिमल्लकयोरित्यत्र को हेतुरिति पृष्ठे उक्तमुच्यते—सामान्येति । तत्त्व-
मिति; 'सोऽयम्' इत्यभेदः प्रकाशत इत्यर्थः । मणिकेषु परस्परं मृच्छं
मणिकत्वमवयवसामान्यानि च भूयान्यनुवृत्तानि; मल्लके तु मृच्छमात्रमित्यतो
मणिकेषु पूर्वावमर्शो द्राक्, न मणिकमल्लकयोरित्यर्थः ।

'एकशब्दप्रवृत्तिश्च दण्ड्यादेवदुपेयताम्' इत्युक्तम्; तद्ब्रूयति—
प्रमाणमिति । प्रमितिकारानुसंधयप्रमाणेनासंयोज्य प्रथमं पूर्वमेवास्तिर्षयितो
जायते, अतो न प्रमाणसंयोजननिमित्ता; तन्निमित्तत्वे हि प्रमाणे जाते
तत्संयोज्य पश्चाज्जायेत, न पूर्वमेव; न हि दण्डसंयोजनात्प्रागेव 'दण्डी'
इति भवति । अतो न दण्ड्यादिसमानतेत्यर्थः । न चास्तिबुद्धिरव
प्रमाणम्, चास्तिबुद्धेरकस्या निमित्तनैमित्तिकत्वविरोधान्, स्वसंबन्धस्य च
स्वयमज्ञानात्. प्रागुक्तसमस्तदोषप्रसङ्गञ्चेति भावः । अत्र परो दुष्टाभि-
प्रायः पृच्छति—यदीति । यदि न प्रमाणयोगोऽस्त्यर्थः, प्रमाणयोगत्रैकाल्ये-
नार्थस्य कथं त्रैकाल्यम् 'अभूत्, अस्ति, भविष्यति' इति? अतः
प्रमाणयोग एवास्त्यर्थ इति तद्दुष्टोऽभिप्रायः! अत्रोत्तरमाह—तदिति ।
कालभेदेनोपाधिना कल्पितभेदोऽस्त्यर्थः त्रैकाल्येन प्राति व्यपदिश्यते च ।
तेन प्रमाणकालेनोपाधिना कल्पितो भेदो यस्यास्त्यर्थस्य स तत्रोक्तः ।
अत्र दृष्टान्तमाह—देवदत्तेति । यथा देवदत्तसत्ता देशविशेषोपाधिकल्पित-

भेदा तत्रैव नान्यत्रेति देशभेदेन व्यवतिष्ठते, तथा कालभेदोपाधिकल्पित-
भेदा कालभेदेनेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—सत्ता हि जातिः; जातिश्च
व्यक्तिदेशा प्रतीयते; तेन यत्र देशे काले वा प्रमाणेन व्यक्तिः प्रतीयते,
तत्र .माति व्यपदिश्यते चेति त्रैकाल्योपपत्तिः ।

एवं तावत् क्रियया विना न संसर्गः पदार्थानामित्यभ्युपगम्य पूर्व-
मुक्तम्; अधुना तु कृद्प्यसिद्धमित्याह—संबन्धेति । राजपुरुषयोर्द्वै-
फल्योश्च संबन्धमात्रेऽवसितम्, अत एवाक्रियमस्त्यादिक्रियारहितं वच
आहुरित्यन्वयः । शेषं सुगमम् ।

इदानीं यदि नाम क्रियारहितं वाक्यं नास्ति, अस्तिक्रियायां चास्तेः
प्रमाणयोगनिमित्तत्वात् वेदान्तानां प्रमाणान्तरसापेक्षतादोषो भवति, तथापि
जनिक्रियां करुपयिष्यामः; जनिश्च न प्रमाणयोगनिमित्ता; अतो न
सापेक्षतादोषः, ब्रह्मस्वरूपं च सेत्स्यतीत्यह—जनीति । ईदृशाच्चेतन-
दिव्यामूर्तादिरूपात् कारणादिदं अस्तु जायत इति जनिक्रियावसाना-
जनिक्त्रियानिष्ठादपि वाक्याद्विशिष्टं चेतनादिरूपं कारणं शक्यबोध-
मित्यन्वयः । श्रुत्युपपन्नश्चायमर्थ इत्याह—तथा चेति । आकाशादेवेति;
ब्रह्मण इत्यर्थः । व्युच्चरति; उद्गच्छन्तीत्यर्थः । अपियन्ति; विलीयन्त
इत्यर्थः ।

इदानीं किमाद्यते विधेरित्युक्तमसहमानो वेदान्तेषु पदार्थसंसर्गार्थं
विधिराश्रयितव्य इति परः प्रत्यवतिष्ठते—नन्विति । प्रमाणान्तराधीनः
संसर्गो येषां त तथोक्ताः । विध्यधीन आत्मसंस्तेषु येषामिति विग्रहः ।
पुरुषोक्तेषु यथा प्रमाणान्तराधीनः पदार्थसंसर्गः, तथा दर्शयति—पदाना-
मिति । 'घटेन कूपाजलमाहर' इति पदानां रचना समभिव्याहारः
परस्परान्वितानां सहोच्चारणं वक्तुर्विशिष्टार्थविवक्षां परिपूरयेत् परिपूर्णं
मतिपादयेत् । न हि 'अमहर' इत्येकपदात् सा पूर्णा प्रतीयते । यतो
विवक्षा प्रमाणान्तरगम्येऽर्थे व्यवस्थिता, तेन तत्र प्रमाणान्तराधीनं पद
पदार्थसंसर्गः; तथाहि—यत्र प्रमाणान्तरविरोधः, तत्रासंसर्गः, यथा—
जरत्नवादिवाक्ये । वेदे तु प्रमाणान्तराभावात् विधिरूपो योऽर्थो नियोगः
तस्मिद्धये । पदार्थसंसर्गविशिष्टार्थविषयो हि विधिः; न च पदार्थसंसर्ग

मन्तरेण विशिष्टविषयसिद्धिः । अतो वेद विध्यायत्त एव पदार्थसंसर्ग इति विशिष्टाश्रयितव्यः । ननु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्र विना विधिना विशिष्टार्थावगतिरित्यत आह—तदभावे त्विति । संसर्गनिमित्तस्य विधेरभावे तु 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादौ पदार्थसंगतेरभावात् विशिष्टार्थाव-
गतिर्या, सा भ्रान्तिसमानरूपेत्यर्थः । विवक्षितार्थनिष्पत्तय इति ; विवक्षितो यो यावान्विशिष्टः सकारककलापो जलाहरणादिरर्थः, स तावत् कथं नाम संपूर्णः संपाद्यतामित्यर्थः । नैकपदसाध्येति ; नैकपदप्रतिषेधा नैके न पदेन प्रतिषेधः संपूर्णार्थः । सिद्धान्ती तु बहुप्रकारं विपर्ययं दूषयति—
अत्रेति । यदि प्रमाणान्तरेण श्रोत्रा संसर्गस्यावगमात् प्रमाणान्तराधीनः स उच्यते ; तदसत्, अपूर्वस्यापि प्रमाणान्तरेणाधिगतस्यापि तस्य संसर्गस्य श्रोत्रा प्रतीतेः । 'अग्निरुष्णः' इत्यादिस्योऽधिगतोऽपि गम्यत इति तदपेक्षया अपिशब्दः । अन्ययेति, प्रमाणान्तराधिगत एव गमकत्व इत्यर्थः । अनधिगतमित्यादिना श्रोत्रानधिगतार्थप्रतीतिमेव द्रवयति । ननु 'प्रमाणान्तरगम्येऽर्थे विवक्षा च व्यपस्थिता' इति पूर्वं विशिष्टैवोक्तत्वात् कोऽयमनुक्तोपालम्भः ? उच्यते—अस्मिन्नुपि तत्र मा संक्रमिष्यतीति तद्दूषणपुरःसरमेवायं दूषित इत्युदाहः । अथोच्यते—प्रमाणान्तरेण संसर्ग-
श्रेत् प्रमीयेत, ततः स्मृत्स्मरणवैयर्थ्यम् ; न त्वेवम् ; किंतु संसर्गयोग्यता-
मात्रं प्रमाणान्तरेण प्रतीयते क्रियाकारकैः ; तानि च तथा संसर्गयोग्या-
नीति ; तेन लोके प्रमाणान्तराधीनसंसर्ग इति । तदयुक्तम् ; वेदेऽपि हि संसर्गयोग्यता प्रमाणान्तराधीनैव ; तथाहि—'अरुणयैकहायन्या सोमं क्रोणाति' इत्यरुणिन्ः करणकारकत्वात् क्रियया संसर्गयोग्यता । तथा साध्यनिषेधः निबोधः ; भावार्थश्च साध्यः ; अतः स एव योग्यत्वान्नियोग-
विषयः ; न द्रव्यगुणौ सिद्धत्वेनायोग्यत्वादिति प्रमाणान्तरावगतयोग्यता-
सामर्थ्येनैव व्यवस्थाप्यत इति वेदेऽपि प्रमाणाधीन एव संसर्गः स्यात्,
न विध्वंसीन इति भावः । एवमिमं पक्षं दूषयित्वा अधुना पूर्वपक्षोप-
न्यस्तं पक्षं दूषयितुमनुभाषते—अथेति । तद्दूषयति—एवमिति । 'घटेन कूपाञ्जलाहर' इति विशिष्टार्थविवक्षा 'आहर' इत्येकस्मात् पदान्न प्रतीयते ; ततो हि आहरणक्रिया प्रतीयते ; सा च किं केन कृतश्रेत्य-

ज्ञानात् व्यवहारानुपयोगेन निष्प्रयोजना । तस्मात् विशिष्टार्थविवक्षा-
 प्रभितिर्नासंस्पृष्टेषु पदार्थेषु भवति । सा पदार्थानां संसर्गप्रयुक्तेति चेत्,
 उच्यते—एवं तर्हि विवक्षाप्रयुक्तत्वात् तन्निबन्धन एव पदार्थसंसर्गः, न
 प्रमाणान्तरनिबन्धनः । न हि प्रमाणान्तरं तस्यावबोधकं प्रयोजकं वा ।
 यत् प्रमाणान्तरसिद्धे विवक्षातः प्रमाणान्तराधीनो लोके संसर्ग इत्युक्तम्;
 तत्रोच्यते—भवतु प्रमाणान्तरसिद्धे विवक्षा, न तु प्रमाणान्तरस्य संसर्ग
 प्रत्युपयोगः, विनापि प्रमाणान्तरमनाप्तवाक्येऽपि पदार्थसंसर्गप्रतीतिः । यत्
 प्रमाणान्तराधीनः संसर्ग इत्यत्र कारणमुक्तम्—प्रमाणान्तरविरोधे जर-
 द्वादिवाक्ये न संसर्ग इति, तत्रोच्यते—कामं भवतु तद्विरोधात् संसर्गः;
 तथापि तु न ततः संसर्गः, विप्रलम्भकवाक्येऽपि तत्प्रतीतिरेव । न च
 यद्विरोधे यन्न भवति तत् तदधीनं स्यात्; न ह्यानपविरोधे न छायेति
 सा तदधीना । किंच प्रमाणान्तरविरोधे नासंसर्ग इत्यप्यसिद्धम्, यतोऽ-
 नाप्तवाक्ये तद्विरोधे नासंसर्गः, अपितु संसर्गः प्रतीयते । अयं त्वाप्त-
 वाक्यादस्य विशेषः—यदत्र प्रतीतेऽपि प्रमाणान्तरेण बाध्यते, न तु
 प्रतीयत एव । यदि त्वनाप्तवाक्ये संसर्गप्रतीतिरेव न जाता बाध्यते,
 ततोऽनृतं नाम वचो नानर्थक्याङ्गितम्; अतश्च 'अनृतम्, अनर्थकम्,
 सत्यम्' इति वाक्यत्रैविध्यं लोकसिद्धं बाध्यत । अथ प्रमाणान्तरेणोप-
 लब्धार्थं विवक्षित्वा पुरुषः परस्मै वाक्येन प्रतिपादयति । तेन प्रमा-
 णान्तरोपलब्धिरेव विशिष्टान्तवचसो विषयः । विशिष्टार्थविषयतया च सा
 विशिष्टा; न स्वतः निराकारत्वात् । विशिष्टश्चार्थः पदार्थसंसर्गसाध्यः;
 नैकपदसाध्यः तस्य सामान्यमात्रविषयत्वात् । अतः सा विशिष्टा
 नासंस्पृष्टेषु पदार्थेषु वाक्यादवगम्यत इति तत्संसर्गमाक्षिपति । वेदे तु
 प्रमाणान्तरपलब्धेः पदार्थसंसर्गप्रयोजिकाया अभावाच्च संसर्गसिद्धिरिति
 तस्मात्सिद्धये विधिराश्रयितव्य इत्युच्यते; तत्र ब्रूमः—मा भूद्भेदे प्रमा-
 णान्तरोपलब्धिः, तथापि तत्र विधिर्नाश्रयितव्यः । किं तर्हि तत्र पदार्थ-
 संसर्गप्रयोजकम्? सत्यज्ञानानन्तब्रह्मरूपो विशिष्टोऽर्थ एव । यदि पुं वचसः
 प्रमाणान्तरोपलब्धिरर्थ इति सा तत्र स्वप्रतिपत्तये पदार्थसंसर्गं प्रयुञ्ज
 ततो वेदान्तानामानन्दादिरूपं विशिष्टं ब्रह्मार्थं इति तदेव स्वप्रतिपत्तये
 वेदान्तेषु पदार्थसंसर्गं प्रयोक्ष्यते; किं विधिनेति भावः । अथ

लोकावगम्यं शब्दसामर्थ्यम् ; लोके च प्रमाणान्तरोपलब्धिः पदार्थसंसर्गस्य प्रयोजिका दृष्टा ; अतो वेदान्तेषु तदभावान्न विशिष्टोऽर्थः पदार्थसंसर्गस्य प्रयोजकः, तेन विधिराश्रीयत इत्युच्यते ; ततो वेदान्तेषु विधिमन्त्वेऽपि प्रमाणान्तरोपलब्धेः प्रयोजिकाया अभावात् विधेरपि चालौकिकत्वात् संसर्गो न स्यात् । अतो वृथा तेषु विधिमन्त्वरूपनाञ्छेश इत्याशयः । अथ शब्दानां पदार्थमात्रपरत्वे विशिष्टार्थप्रत्ययानुपपत्त्या पदार्थमात्रेण च व्यवहाराभावात् तदर्थशब्दप्रयोगानुपपत्त्या च वार्थापत्तिरित्या संसर्गमात्र-परत्वं शब्दप्रयोगस्य गम्यते ; न तु प्रमाणान्तरोपलब्धिप्रयुक्तसंसर्गविशेष-परत्वम्, विनापि तत् संसर्गमात्रपरत्वेनापि प्रयोगसत्ययोरुपपत्तेः । अतो विनापि प्रमाणान्तरोपलब्ध्या विधिमन्त्वे स्युक्ते संसर्ग इत्युच्यते ; तन्न, लोके प्रमाणान्तरोपलब्धेरप्रयोजकत्वात्, विनापि तथा शब्दानां संसर्गमात्र-परत्वसामर्थ्येनैव वेदान्तेषु विशिष्टार्थविनिर्दिष्टेः । अतः किं विधिना ? अथ न लोके प्रमाणान्तरोपलब्धिप्रयुक्तः संसर्गः, किंतु शब्दानां संसर्ग-परत्वकृत एव ; सत्यता संसर्गस्य प्रमाणान्तराधीना ; तथाहि—यत्रापि श्रोतुः स्वप्रमाणं नास्ति, तत्रापि वक्तृप्रमाणं विना बुद्धादिवाक्येष्वसत्य-त्वात् वक्तृप्रमाणान्तरमुत्वेन संसर्गः सत्यतां लभते ; तेन प्रमाणान्तरा-प्रयुक्तोऽपि प्रमाणान्तराधीनसत्यत्व इति प्रमाणान्तराधीनो लोके संसर्ग उच्यत इति चेत् न भवत्वेवं लोके ; वेदे त्वपौरुषेयत्वादेव वक्तृप्रमाण-संपर्शाभावात् स्नातक्येणार्थनिश्चयात् न सत्यत्वार्थमपि प्रमाणान्तरस्यापेक्षा ; शब्दादेव संसर्गस्य सत्यतावगमात् शब्दनिबन्धन एव सः । एवं च सति न संसर्गज्ञानार्थं न च तत्सत्यतार्थं वेदान्तेषु विधिरुपास्यत इति तात्पर्यार्थः ।

इदानीं भवतु लोके यथा तथा वा ; वेदे तु संसर्गस्य विध्यधीनत्वं यदुक्तं तत्कथमिति पर्यनुयुज्यते—कथामिति । वेदे पदार्थसंसर्गस्य विध्य-धीनत्वं कथम् ? न हि संसर्गसामान्यस्य तद्विशेषस्य वा बोधको विधिः । अथ विशिष्टविषयो विधिनैकपदार्थविषयः ; न च संसर्गमन्तरेण विशिष्ट-विषयसिद्धिः ; अतः संसर्गं विना निर्विषयो विधिवृथा स्यात् ; तेन संसर्गमाक्षिपतीति यद्युच्यते, तन्न ; यतो विधिपदादन्येन पदेनोदिते उक्तेऽ-ध्यर्थे तुल्यमिदं वृथालम् ; यतोऽप्योऽपि पदार्थो विशिष्टार्थोवगत्या

स्वसिद्धये प्रयुज्यते । *अत्राक्षिप्यते—विशिष्टा स्वार्थावगतिः कथं नाम भवत्विति ; एतदर्थं पदेन पदार्थसंसर्गः प्रतिपाद्यत इति यावत् । न च पदार्थसंसर्गं विना विशिष्टार्थसिद्धिः । तां च विना नापूर्वार्थप्रतीतिः । पदार्थमात्रस्य संबन्धज्ञानसमये पूर्वभवगतत्वात् पदानि संसर्गयुक्तार्थाभिधान-द्वारेण संसर्गस्य प्रमाणम् । न पदैः स्वार्थमात्रनिष्ठतया स्वार्थाः प्रत्या-
 ख्यन्ते ; किंतु विशिष्टार्थप्रतिपत्तये, तथा व्यवहारोपपत्तेः । एवं च सति प्रतिपदार्थं संसर्गाकाङ्क्षा । अतोऽन्योऽपि पदार्थः संसर्गं विनानर्थकः सन् संसर्गमाक्षेप्तुमलमिति को विधेर्विशेषः ? एवं च विधिना विना वेदान्तेषु सत्यज्ञानादिपदार्था एव संसर्गार्थाः प्रयोक्ष्यन्ते, किं विधिनेति भावः । लोके बुद्धिपूर्वप्रयुक्तानामानर्थक्यमयुक्तम्, अतः संसर्गार्थता युक्ता ; वेदे पुनरबुद्धिपूर्वं पदार्थानामर्थवच्चे प्रमाणाभावाच्च तथा । पदार्थः संसर्गमनासिपन् यद्यनर्थको भवति, भवतु ; न तु संसर्गमाक्षेप्तुमलम् । अतः संसर्गार्थं तत्र विधिरुपास्यत इति ज्ञातं, तन्न ; अस्ति हि वेदेऽ-
 प्यध्ययनविधिरर्थवच्चे प्रमाणम् । एतेन लोके बुद्धिपूर्वप्रयुक्तानामानर्थक्यं मा भूदिति संसर्गवेदकत्वमिति तदसारम् ; यतो नैषां प्रमाणभावं ब्रूषे, ततो विधिः कस्माद्धेतोः नैवं जानयेः, तस्यापि वैदिकत्वात् पदार्थान्तर-
 बदर्थवच्चे प्रमाणाभावाविशेषात् । अतः सोऽपि न संसर्गं प्रयुञ्जीतेत्याशयः । यदि च संसर्गं विना बुद्धिपूर्वप्रयुक्तानामानर्थक्यम्, भवतु ; तथापि पदार्थानां संसर्गप्रयुक्तस्वार्थाभिधानसामर्थ्यं विना निष्प्रमाणकः संसर्गः प्रतिपत्तुमशक्यः । अप्रमाणप्रतिपत्तौ हि अप्रमाणकत्वाविशेषात् यस्य कस्यचित्प्रतिपत्तयः प्रतिपत्तिः प्रसज्येत, न विशिष्टस्य । तस्मादवश्य-
 मेवमनुपपन्नन्तव्यम्—यत्संसर्गप्रयुक्तस्वार्थावबोधसामर्थ्यं पदार्थानां व्यवहारा-
 दन्यत् इति । एवं चेत् ततो वेदान्तेऽपि सत्यानन्तज्ञानादिपदार्थानां संसर्गोक्षेपकत्वं समानमिति किं तदर्थं विधिनेत्यर्थः ।

अथ विधिपदादपरमन्यत्पदं प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे प्रयोगि ; न तु विधायकः शब्दस्तथा, विधेः प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । अतस्तदर्थो विधायकार्थो विधिः विधायकाच्छब्दान्धीयमानो यस्मादनन्यगम्यः प्रमा-
 णान्तरागोचरः, तस्मात् प्रमाणान्तरावशीरुतोऽप्येवमपि संसृष्टरूपं विषयं

संसर्गपुरःसरमाक्षिपेत् । इतरस्तु प्रमाणान्तरसिद्धः पदार्थः, यथा प्रमा-
णान्तरसिद्धस्तथैवानुवादभागनूद्यमानः प्रमाणान्तराङ्कुशवशाङ्कितो नापूर्वविषयं
समाक्षिपेत् । अतो वेदान्तेष्वश्रूयमाणोऽपि पदार्थसंसर्गार्थं विचिराश्रयितव्य
इति चेत्, तदयुक्तम्; एवं प्रमाणान्तरागोचरेण विधिना तच्छब्दस्य
संबन्धज्ञानं निहूयेत । निह्वे वाच्युत्पन्नस्याज्ञातसंबन्धस्यापि विषायाका-
च्छब्दात् प्रवृत्तिः स्यात् । न चैवम् । किंच एवं सति पदं संज्ञाना-
पेक्षित्वरूपं स्वयम् व्युत्क्रामेत् अतिक्रामेत्, वाक्यधर्मं च तत्रैरेहेयलक्षणमा-
श्रयेत् । अन्यथा संबन्धज्ञानानिह्वे तु अज्ञाने संबन्धिनि विधौ तच्छब्दस्य
संबन्धज्ञानाशक्तेर्विधेरन्यसिद्धता प्रमाणान्तरसिद्धतापद्येत । तथा सति च
पदार्थान्तरेभ्योऽनुवादसाम्येन विधेर्न कश्चिद्विशेषः । अतश्च यथा पदार्था-
न्तरमनूद्यमानत्वान्नापूर्वसंसर्गमाक्षेप्तुमलम्, तथा विधिरपीत्यर्थः ।

प्रमाणान्तरागोचरे नियोगे संबन्धज्ञानासंभव इत्युक्तम्; तत्र परमत-
माशङ्कयति—शब्दादिति । न प्रमाणान्तरात्प्रमिते विध्यर्थे संबन्धज्ञानम्,
अपितु विषायाकाच्छब्दादेव प्रमिते तच्छब्देन सह वाच्यवाचकसंबन्धग्रहं
योऽपि मन्यते तस्यैवम् इत्यनापत्तेरान्वयः । नन्वेवं शब्दाज्ज्ञाते विध्यर्थे
संबन्धज्ञानम् । संबन्धज्ञाने च जीते शब्दाज्ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः स्यादित्या-
शङ्क्याह—नान्योन्येति । न चान्योन्याश्रयरूपम् अवयवं दोषः । कुतः?
यतो न बालस्य स्वयं प्रमिते विध्यर्थे संगतिग्रहः । कथं नाम ? तदाह—
परेणेति । परेण प्रयोज्यवृद्धेन शब्दादवगते विध्यर्थे बालेन च तस्य
प्रयोज्यस्य 'गमानय' इत्युक्ते वा प्रवृत्तिः, तथा 'नूतमस्मादनेन प्रवृत्ति-
हेतुभूतोऽर्थः प्रतिपन्नः' इत्येवं सूचिते तत्र विध्यर्थे सुकरः संगतिग्रहः
संबन्धज्ञानमित्यर्थः ।

तत्र दूषणमाह—तस्येति । यो मन्यते तस्यैवं प्रयोज्यप्रवृत्त्या
तदीयविशिष्टप्रत्ययेऽनुमेये तस्य च विषयतया विशेषणत्वेन वा पदार्थान्तर-
द्विध्यर्थस्यानुमेयत्वे कथं स विध्यर्थः शब्दैकगोचरः ? अथ तस्यानुमानस्य
शब्दपूर्वकत्वात् शब्दैकगोचरो विध्यर्थ उच्यते, ततोऽनुमानैकगोचरः
कस्मान्न भवति ? यतः शब्दजोऽपि त्रिध्यर्थबोधोऽनुमानपुरःसरः; तथाहि—

प्रयोज्योऽपि संबन्धग्रहणसमये प्रयोज्यान्तरप्रवृत्त्यनुमितमेव विध्यर्थं संप्रति शब्दात् प्रबुध्यते ; प्रयोज्यान्तरमप्यन्यस्मात् प्रयोज्यदृष्टादिति बीजाङ्कुरवत् शब्दानुमानयोर्मध्ये प्रथममित्येकस्येदंप्रथमता न लभ्यते । तेनादौ शब्द-पूर्वकत्वात् शब्दैकगोचर इति न वाच्यम् । किंतु सर्वस्यैव प्रयोज्यस्य बोद्धुंनुमानं शब्दात् पुरः स्थितं पूर्वभावि ; यतः सोऽपि संबन्धज्ञानसमये प्रमितमेव विध्यर्थं शब्दात् बुध्यते । पदार्थान्तरस्येव स शब्दः श्रुतस्य विध्यर्थस्य विधायकः शब्दोऽनुवादकः । अतः सोऽपि पदार्थान्तरभेदेव नापूर्वसंसर्गमाक्षेप्तुमलम्, न च शब्दैकगोचर इति भावः । अनुमानात् बुध्यमानो बालः शब्दाद्बुद्ध्वा विध्यर्थं न बुध्यते, तेनानुमेय एव । ननु शब्दाद्बुद्धमेव बालोऽनुमिनोति ; वाढम् ; किंतु प्रयोज्येन । न च प्रति-पन्नन्तरे प्रयोज्ये यः शाब्दबोधः, सोऽन्यस्य बालस्यानुमानिकं ज्ञानमनु-वादीकरोति । तेनानुमेयत्वमेव विध्यर्थस्य युक्तम्, न शब्दैकगोचरत्व-मित्याशङ्क्यति । किंच प्रयोज्यप्रवृत्त्या प्रवृत्तिहेतुसामान्यमात्रे व्युत्पत्तिभूता ; अतस्तदेव शब्दार्थः स्यात् । अथ समान्येन व्यवहाराभावात् तस्मिन्विशेषः कल्प्यते, तथापि लौकिकादेव श्रेयसाधनत्वात् सिद्धेर्नलौकिको नियोगः कल्पयितुं शक्यत इत्यर्थः । वैदिकीषु प्रवृत्तिषु लौकिकस्य प्रमाणान्तर-गोचरस्य प्रवृत्तिहेतोरसंभवात् अलौकिकः प्रवृत्तिहेतुः कल्प्यत इति चेत्, नैतत् ; यतः 'य एव लौकिकाः' इति न्यायेन लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदे बोधकः । तत्र लौकिकीषु प्रवृत्तिषु लौकिक एव प्रवृत्तिहेतु-विदितसंगतिर्नलौकिक इति स एव वेदे प्रतिपत्तव्यः । असंभवे वा वेदे प्रवृत्तिहेतोरनित्य मिथ्यात्वमेव युक्तम्, न तु तस्मादलौकिककल्पना वा । अव्यभिचारी शब्दार्थः ; प्रवृत्तिहेतुविशेषश्च बहुविधत्वेन व्यभिचारादशब्दार्थः ; तेन प्रवृत्तिहेतुः सामान्यमेव लोके वेदे च शब्दार्थः । यत्तु वेदे विशे-षान्तरमलौकिकं प्रतीयते, तल्लौकिकानां प्रमाणान्तरगोचराणामप्रमाणपूर्वं वेदसंभवात् ; न तु शब्दादेव । तेन न वेदे लौकिकशब्दार्थत्यागदोष इति चेत्, एवमपि शब्दत्वसामान्यं वेदे शब्दार्थः ; तल्लोकं संबन्धज्ञान-समये प्रमितमिति पदार्थान्तरवत् तस्यानुवादता न व्यावर्तते । अथा-लौकिकविशेषाभिप्रायेण प्रमाणान्तरगोचरतोच्यते, तदपि न ; यतः सोऽ-पीतरासंभवेन पारिशेष्यानुमानसिद्धः । एतच्चाभ्युपगम्योक्तम् । तच्चतस्तु

पारिशेष्यानुमानमप्यलौकिके विशेषे नास्ति; अन्यासंभवे हि तत्संभवति; न चात्र विशेषान्तरस्यासंभवः, श्रेयःसाधनत्वस्य लौकिकस्य विशेषान्तरस्य संभवात् ।

अथ लोकवेदव्यवहारौ द्वावप्यनादी पृथक्पन्थानौ; तत्र वैदिकीषु प्रवृत्तिषु लौकिकप्रवृत्तिहेतोरसंभवादलौकिके प्रवृत्तिहेतौ वैदिकादेव व्यवहारात् संबन्धज्ञानम् । अतो न लोकावगम्यो वेदे लिङ्गार्थः, किंतु अन्यथैव । 'लौकिक—' इति न्यायविरोधश्चाहवनीयादिशब्दवत् परिहर्तव्यः । अतो न लौकिकासंभवे मिथ्यात्वम् । न च वैदिकीष्वपि प्रवृत्तिषु प्रवृत्तिहेतोः प्रवृत्त्यनुमेयत्वमविशिष्टमित्यनुवादत्वात् विमुच्यत इति वाच्यम्; यतो न तत्र प्रवृत्त्या प्रवृत्तिहेतुरनुमीयते, अपितु प्रयोज्यवृद्धस्य तत्प्रत्ययः प्रवृत्तिहेतोश्च सिद्धिस्तत्प्रत्ययसापेक्षेण । स च प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययः शब्दार्थ इति प्रवृत्तिहेतौनियोगस्य शब्दैरुपगम्यत्वम् । यच्चोक्तम्—लौकिकस्य श्रेयःसाधनत्वस्य संभवात् नालौकिको विध्यर्थः कल्प्यत इति, तदयुक्तम्; यत्र लौकिकी श्रेयःसाधनता प्रमाणान्तरगम्या, प्रमाणान्तरगम्ये लिङ्गदेः प्रयोगदर्शनात् । लौकिकप्रयोगानुसारेण च वेदे शब्दार्थोऽनुसर्तव्यः । तत्र श्रेयःसाधनता चेद्वेदे लिङ्गार्थः स्यात् ततः प्रमाणान्तरमपि शब्दार्थः स्यात्, तथैव व्युत्पत्तेः; न चैवम्; अपौरुषेयत्वाद्धेदे प्रमाणान्तराभावात् । तेनालौकिक एव प्रमाणान्तरागोचरो वेदे लिङ्गार्थः, नानुवादोक्तम् । अतोऽपूर्वं संसर्गमाक्षेप्तुमलमिति चेन्नतम्, तत्रोऽच्यते—सर्वेषु वेदव्यवहारात् वेदे शब्दार्थयोरनुगमोऽन्वयः संबन्धज्ञानमिति यावत्, तथापि न विध्यर्थस्य प्रमाणान्तरगोचरता व्यावर्तते; तथाहि—अलौकिके विध्यर्थे यदा लिङ्गदिशब्दस्य वाचकसामर्थ्यं गम्यते, तदा स विध्यर्थः प्रमितः, न वा अप्रमितः? तत्र प्रमितश्चेत्, ततो न तत् एव लिङ्गदेः शब्दात् तस्य तदैव ज्ञायमानसंबन्धत्वेन पूर्वमज्ञातसंबन्धस्याबोधकत्वात् । अतोऽवश्यं प्रमाणान्तरेण प्रमितिरिति वाच्यम् । अत आपन्नं प्रमाणान्तरगोचरत्वम् । अथ न प्रमितः, ततो यदापि शब्दः प्रमितः, तदा विध्यर्थो न प्रमितः; ततश्च द्वयोः संबन्धिनोरज्ञानात् तदाश्रयः संबन्धो ज्ञातुमशक्यः । एतच्चाभ्युपगम्योक्तम् । तच्चतस्तु न लिङ्गदयः केवला वैदिकाः; तेन तेषां पञ्चविंशद्वल्लौकिकादेव व्युत्पत्तिर्युक्ता ।

योऽपि मन्यते—शक्तिः शब्दस्य संबन्धः । सा च नार्थे प्रवृत्ति-
हेतौ, तस्य तत्प्रत्ययद्वारेण प्रतीयमानत्वेन व्यवहितत्वात् । किंतु तत्प्रत्यये;
स हि शब्दस्य साक्षात्कार्यः । स एव च प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्त्यानुमितो
न प्रवृत्तिहेतुः । तेनैव च लिङ्गदेः शब्दस्य संबन्धज्ञानम् । तेन न
प्रवृत्तिहेतोः प्रमाणान्तरगोचरता । न च संबन्धज्ञानानुपपत्तिः, प्रवृत्तिहेताव-
प्रमितेऽपि तत्प्रत्ययेन प्रमितेन तदुपपत्तेरिति । स इदं प्रष्टव्यः—किं
प्रत्ययमात्रे शब्दस्य सामर्थ्यं गृह्यते? अथालौकिकप्रवृत्तिहेतुप्रत्ययः? यथाद्याः
पक्षः, तदा ततः प्रयोज्यस्य प्रत्ययात्तत्प्रवृत्त्यानुमितात् वाच्येन यत्किंचि-
त्प्रतीयेत, नालौकिकः प्रवृत्तिहेतुः । अथ प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययः,
तत्प्रवृत्त्या लौकिकासंभवेन च पारिशेष्यादलौकिककार्यविषयमनुमायं तत्र
बालः शब्दस्य सामर्थ्यं प्रत्येति, ततो विशिष्टप्रयोज्यप्रत्ययानुमितौ तद्वि-
शेषणस्य प्रवृत्तिहेतोरपि प्रवृत्तिपारिशेष्यादनुमितत्वादापन्नं तस्य प्रमा-
णान्तरगोचरत्वम्; तथाहि—स्मृतं वा विशेषणं विशिष्टप्रमितावङ्गं भवति,
यथा—'अग्निमान् घूमात्' इत्यादिसंबन्धज्ञानसमये स्मर्यमाणोऽग्निस्त-
द्विशिष्टपर्वतप्रमितौ; प्रमितं वा, यथा—'शुद्धो गौः' इति शौक्ल्यं
तद्विशिष्टगोप्रमितौ । तद्विदुः यदि प्रवृत्तिहेतुस्तत्प्रत्ययस्य स्मृतौ यदि वा
प्रमितौ विशेषणम्, उभयथापि प्रमाणान्तरविषयो न शब्दैकगम्यः;
शब्दस्य तदानीमगृहीतसंबन्धत्वात् । तत्र यदि स्मृत्याकृष्टः प्रवृत्तिहेतु-
स्तत्प्रत्ययस्य विशेषणम्, ततः स्मृतेः प्रमितिजन्यत्वादवश्यं प्रमाणान्तरं
स्मृतिनिन्दयेऽन्वेष्टव्यम् । अतः प्रमितत्वान्न शब्दैकगम्यत्वम् । अथ
प्रमितौ विशेषणम्, तदापि विशिष्टानुमितौ विशेषणस्याप्यनुमितत्वात्
प्रवृत्तिहेतौ प्रमाणान्तरगोचरत्वम् ।

अथ मतम्—सत्यं प्रतीतालौकिकप्रवृत्तिहेतुविशिष्ट एव प्रयोज्यप्रत्यय-
स्तत्प्रवृत्त्या पारिशेष्यादनुमानेनानुमीयते, तथापि प्रयोज्यस्य प्रत्यय एवानु-
मानस्य प्रामाण्यं न तद्विशेषणे प्रवृत्तिहेतौ; तस्य तु तत्र प्रतीतिमात्रम्,
न तु प्रमितिः; प्रमितेस्तु तस्य प्रवृत्त्यानुमितात् प्रयोज्यप्रत्ययादेव; स च
शाब्द इति नानुमेयत्वम्; तथाप्रमितस्य विशेषणत्वं किमेवमन्यत्र
इष्टम्? इष्टमिति ब्रूमः; यथा—आप्तवचनं विशिष्टे वक्तृप्रत्यये प्रमाणम्,
न प्रत्ययमात्रे; विशिष्टता च प्रत्ययस्यार्थानुबन्धेन, न स्वतः । स चार्थः

प्रतीत एव प्रत्ययं विशिनष्टि । न चातवचनप्रमितः, तस्य वक्तृप्रत्ययमात्रे प्रामाण्यात्; अर्थस्य च तत एव वक्तृप्रत्ययादुत्तरकाङ्क्षे प्रमितैः, ततः पूर्वमेव च विशिष्टप्रत्ययप्रतीतिः । तस्मात्प्रतीतमात्रः प्रवृत्तिहेतुस्तत्प्रत्ययानुमितौ विशेषणम्, न स्मृतो न प्रमित इति । तदयुक्तम्; पञ्चविधा हि प्रतीतिः—प्रमाणसंशयविपर्ययविकल्पस्मृतिरूपा । तत्र कथाप्रतिया प्रवृत्तिहेतुः प्रतीतमात्र उच्यते, तथावश्यं प्रमाणादिषु मध्येऽन्यतरया भाव्यम् । तत्र न तावत्स्मृतिः, प्रागनवगतेः; अवगतं हि स्मर्यते । न संशयः, उभयकौटिंसंस्पर्शविरहात् । न च विकल्पः, स हि वस्तुशून्यम्; तदुक्तम्—“शब्दज्ञानानुपानी वस्तुशून्यो विकल्पः” इति । तत्र प्रवृत्तिहेतुप्रतीतिश्चेत् तद्विषयवस्तुशून्या स्यात्, ततः प्रवृत्तिहेतोरभावात्तत्प्रत्ययस्यापि प्रयोज्यवृद्धगतस्य बालेनानुमीतमानस्य वस्तुशून्यतया विकल्पत्वं प्रसज्येत । तदा च प्रवृत्तिहेतुवस्तु नास्त्येव; को विध्यर्थो भविष्यति? न च विपर्ययः; यनस्तत्र प्रवृत्तिहेतौ यथार्थत्वे प्रयोज्यप्रत्ययस्याभिहिते सत्यार्थग्राहिणी सती बालस्य प्रवृत्तिहेतुः प्रतीतिः कथमर्थशून्या स्यात्? स्मृतित्वं च निरस्तम् । पारिशेष्यात् प्रमाणमित्यापन्ना प्रवृत्तिहेतोः प्रमाणान्तरगोचरता । यच्च प्रयोज्यप्रत्ययाद्बालस्य प्रवृत्तिहेतुप्रमितिः; स च प्रत्ययः शब्दात्स्य इत्यनन्यप्रमाणकत्वमुक्तम्; तदप्ययुक्तम्; प्रयोज्यवृद्धस्य हि शब्दात्स्य; न बालस्य । न चान्यप्रत्ययेनान्योऽवबुध्यते । तस्माद्बालः प्रत्ययान्तरगोचर इति न शब्दैकगम्यता विध्यर्थस्य ।

अथ मतम्—न प्रयोज्यप्रत्ययेन बालो बुध्यते, अपितु स्वप्रत्ययेनैव; प्रवृत्त्यनुमितिशब्दात्स्यप्रयोज्यप्रत्ययसामर्थ्येन तु ततः; तेन तस्य शब्दैकगम्यत्वमिति । तत्र पृच्छामः—यद्बालस्य स्वं ज्ञानम्, तत् कृतमत् प्रमाणात्; न तावच्छाब्दम्; शब्दज्ञानाद्धि यदर्थज्ञानं तच्छाब्दम्; न च बालस्य पूर्वमव्युत्पन्नस्य शब्दज्ञानादर्थज्ञानम्, अपितु प्रयोज्यस्य । यच्छब्दात्प्रवृत्तिहेतुरूपायार्थज्ञानं बालेन प्रवृत्त्यानुमितं ततश्च बालस्य ज्ञानं न शाब्दमिति तद्गम्यस्य विध्यर्थस्यापन्नं प्रमाणान्तरगोचरत्वम् । अथ मतम्—न ब्रूवो बालस्य स्वज्ञानं शाब्दमिति; किंतु यत्प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिहेतुविषयं ज्ञानं प्रवृत्त्या बालेनानुमीयते, यन्मुत्वेन प्रवृत्तिहेतुं बालः प्रत्येत, तस्य प्रामाण्ये सति तद्विषयप्रवृत्तिहेतुर्बालस्य प्रसिध्यति, नान्यथा ।

तस्य च प्रामाण्यं निर्दोषाच्छब्दाद्बुद्धवति । तेन शब्दाधीनस्तत्र बालज्ञाने प्रवृत्तिहेतुनिश्चय इति । यद्यपि बालः स्वज्ञानेन प्रयोज्यप्रत्ययविशेषणत्वेन प्रवृत्तिहेतुं प्रत्येति, तथापि निर्दोषशब्दबलेन तत्र निश्चय इति शब्दस्य तत्र प्रवृत्तिहेतौ प्रामाण्यमुच्यते; न बालज्ञानस्य, तस्यानिश्चयकत्वादिति । तदप्यसारम्; यतः शब्दाद्यर्थज्ञानं तच्छाब्दम्; न तु परम्परयापि यत्र शब्दाधीनो निश्चयः, तच्छाब्दम् । यदुक्तम्-- आप्तवाक्यात् वक्तृज्ञाने प्रतीतिस्त एवार्थसिद्धिः, प्रतीतिमात्रेणैव वक्तृज्ञानेऽर्थो विशेषणमिति; तदप्युक्तम्; यतः पुरुषवचनमपि नार्थे न प्रमाणम्, न ह्यर्थमप्रतीत्य ज्ञानविशेषः प्रत्येतुं शक्यः । तस्माद्भक्तृज्ञानविशेषणत्वेनार्थः प्रत्येतव्यः । विशेषणं च स्मृतं वा, प्रमितं वा । तत्रार्थस्य पूर्वमननुभूतस्य स्मृत्य-संभवात् प्रतीयमाण एवार्थो वक्तृज्ञाने विशेषणम् । न च तत्प्रामितिः शब्दादन्येन प्रमाणेन, तस्यानुपलब्धेः । तस्माच्छब्दप्रमाणिकैव तत्र प्रतीतिरिति नार्थः प्रतीतिमात्रेण विधीयते । न च वक्तृज्ञानेनैव शाब्देन, परज्ञानेन परस्याप्रतीतिः । अतः पुंवचनमदृष्टान्तः ।

ननु पुंवचसि शाब्देन स्वज्ञानेन चेत् श्रोतार्थं बुध्यते न वक्तृज्ञानेन, कथं तर्हि 'अपिच पौरुषेयादप्येव' इत्यादिना वक्तृज्ञानाधीनार्थसिद्धिरित्यु-च्यते? तत् वक्तृज्ञानमिच्छात्वे तदसंभवे वा चैत्यवन्दनादिवाक्येषु या पुंवाक्यात् वक्तृज्ञानप्रतीतिः सा बाध्यते, वक्तृज्ञानप्रतीत्यवाधे च सा न बाध्यत इति क्लृप्तः, न पुनः पुंवचसोऽर्थो न विषयः, किंतु वक्तृज्ञानेन श्रोतुरर्थप्रतीतिरप्यभिप्रायेण । यदि तु पुंवचसोऽर्थो न विषयः स्यात्, ततः पुंवचसोऽर्थे सापेक्षत्वम् 'अर्थमात्रे च सापेक्षत्वम्' इत्यत्र यदुक्तं तन्न स्यात् । विषये हि सापेक्षनिरपेक्षते भवतः, नाविषये । तथा चोक्तं वार्तिककृता— "प्रामाण्यस्थापनं तु स्याद्भक्तृधीहेतुसंभवात्" इति । एत-दुक्तं भवति—पुंवचसोऽर्थे प्रामाण्यं स्वत एव; वक्तृधीहेतुसंभवेन तु प्रतिष्ठाप्यते । यदि तु वक्तृबुद्धेर्हेतुर्न संभवेत् चैत्यवन्दनादाविव बुद्धबुद्धेः, ततो बाध्येत । तेनाबाधेनमत्र स्थापनमभिप्रेतम्, न तु प्रामाण्यमेव । तथा प्रामाण्यस्थापनमित्युक्तम्, न तु प्रामाण्यमिति । एतच्च प्रामाण्य-स्थापनं वाक्यस्य, न तु वक्तृधिय एव । तेन न वक्तृधियोऽर्थे प्रामाण्यम्, अपितु वाक्यस्य । किंच "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धः" इत्यर्थ-

ग्रहणादप्यर्थेनैव शब्दस्य वाच्यवाचकयोग्यतालक्षणः संबन्धः, न ज्ञानेन ।
 स चाप्रमिते संबन्धिन्यर्थे ज्ञातुमशक्य इत्यापन्नं विध्यर्थस्य प्रमाणान्तर-
 गोचरत्वम् । न च वाच्यम्—स्यदेवं यदि प्रमिते विध्यर्थे ज्ञानादेः
 संबन्धो गृह्येत, किंतु प्रतीतिमात्रं इति; यतः सा प्रतीतिर्न तावत्संशयः,
 उभयकोटिस्पर्शविरहात् । तत्र चद्यर्थवती, ततः स्मृतिः प्रमाणं वा स्यात् । P. 108-11
 तत्र च विध्यर्थस्य प्रमाणान्तरगोचरत्वमुक्तम् । अथ विपर्ययविकल्परूपा
 नार्थवती; ततो विध्यर्थो नारत्येव; केन लिङादेः संबन्धः? किंतु यदि
 शब्दप्रतीतेरन्यथाप्यप्रामाणिक्या प्रतीत्या विध्यर्थः प्रतीयेत, ततः शब्दैक-
 गम्यत्वातिक्रमात् प्रमाणान्तरगम्यत्वमप्याशङ्क्येत । उदप्युक्तम्—लौकिक-
 श्रेयःसाधनता प्रमाणान्तरगोचरता; ततः सा यदि लिङ्गार्थः स्यात्, ततः
 प्रमाणान्तरगोचरतापि शब्दार्थानुप्रवेशिनी स्यादिति उदप्युक्तम्; यतः
 तस्मिन् सति शब्दः प्रयुज्यते, यद्वा तस्मिन्नसति न प्रयुज्यते, इत्येताव-
 न्मात्रेण न शब्दार्थो भवति; अन्यथा वृशत्वं सति शिशपाशब्दः
 प्रयुज्यते, तस्मिन्नसति घटादौ न प्रयुज्यते इति तदपि शब्दार्थः स्यात् ।
 क नाम द्वितीयोऽपि शब्दार्थो भवति; तथा सत्सु क्षितिपवनादिषु
 बीजाभावे नाङ्कुरोत्पत्तिरिति बीजमपि हेतुर्गम्यते । एवं यत्रैकस्मिन्प्रयोजके
 शब्दप्रयोगनिमित्ते सत्यपि द्वितीयत्वाभावात् शब्दस्य प्रयोगः, तत्र तोऽपि प्रयो-
 जकः प्रयोगनिमित्तं गम्यते, यथा गौ(शो)णशब्दे; तत्र हि सत्यप्यरूपत्वे
 गवादावप्रयोगादक्षत्वमपि प्रयोजकमित्येषा तावदन्यत्र स्थितिः । इह च
 लिङ्गादौ श्रेयोहेतौ लिङ्गादिदर्शनात् तदभावे चाश्रेयोहेतोः प्रमाणान्तरगोचरत्वे
 सत्यप्यदर्शनात् श्रेयोहेतुत्वं तावच्छब्दार्थः । यद्यपि श्रेयोहेतौ प्रमा-
 णान्तरगम्यत्वे लिङ्गादिदर्शनम्, प्रमाणान्तरगम्यत्वे नृशृङ्गादौ प्रमाणान्तरगम्यत्वा-
 भावेनादर्शनम्, तथापि यदि श्रेयोहेतुत्वे सति प्रमाणान्तरगम्यत्वाभावा-
 ददर्शनं स्यात् ततः शोणन्यायेन प्रमाणान्तरगम्यत्वमपि शब्दार्थः
 स्यात्; न त्वेवमस्ति । किंतु यत्र प्रमाणान्तरगम्यत्वं नृशृङ्गादौ नास्ति,
 तत्र श्रेयोहेतुत्वमपि नास्ति । तेन उभयभावे लिङ्गादेरप्रयोगात् किं
 श्रेयोहेतुत्वस्य व्यतिरेकाऽप्रयोगः, उत प्रमाणान्तरगम्यत्वस्यैति संदिग्धो
 व्यतिरेकः । तत्र श्रेयसाधनतायाः पूर्वं प्रयोजकत्वस्यावधारितत्वात्
 तदभावे तदभावनिवन्धन एवाप्रयोगः, न प्रमाणान्तरगम्यत्वाभावनिवन्धन

इति निश्चीयते । ततश्च श्रेयःसाधनत्वे सति प्रयोगः तदभावे चाप्रयोग इत्यन्वयव्यतिरेकरूपपत्तौ न प्रमाणान्तरगम्यत्वस्य शब्दार्थत्वे किञ्चि-
 त्प्रमाणमस्ति । अतः श्रेयःसाधनतायाः शब्दार्थत्वे प्रमाणान्तरगम्यतापि
 शब्दार्थः स्यादिति यदुक्तं तन्निरस्तम् । यदि पुनर्थयोक्तप्रकारं विना
 अन्वयव्यतिरेकमात्रेण शब्दार्थत्वं स्यात्, ततः सत्तावृक्षादिषु सत्सु
 शिक्षपात्रां प्रयोगात् तदभावे च नृशृङ्गादावप्रयोगात् सत्तादयोऽपि
 शिक्षपाशब्दार्थाः स्युः । अथ नृशृङ्गादौ शिक्षपाशब्दार्थो मा भवेद्विवादाप्रयोगोपपत्तेर्न
 सत्ताद्यभावस्याप्रयोगहेतुत्वम्, अतो न सत्तादेः शिक्षपाशब्दार्थत्वमि-
 त्युच्यते, तल्लिङ्गादावपि समानम् । यथा चैतत्तथोक्तम् । अथ श्रेयःसाधनता
 प्रमाणान्तरगम्या; सा चेद्विध्यर्थः स्यात्, ततो वेदे प्रमाणान्तराभावात्
 प्रामाण्यं न स्यात् । अतः प्रमाणान्तराविषय एव वेदे विध्यर्थ
 इत्युच्यते, तदसत् । न हि य एकत्र यस्य प्रमाणस्य गोचरः, सोऽ-
 न्यत्रापि तस्यैव गोचरः, तत्रप्रामाण्यं वा प्रतीयमानोऽपि मिथ्या भवति ;
 यतः समीपे वह्निरिन्द्रियगोचरः, दूरे त्वनुमानादिगोचरः । न स
 एकेन्द्रियगोचर इति सर्वत्रैव तथा न च प्रतीयमानो वा मिथ्या । तेन
 यदि नाम लोके भोजनादवितरफले श्रेयःसाधनता अन्वयव्यतिरेकाव-
 गम्या, तथापि व्यवहितस्थेषु यागादिष्वन्वयव्यतिरेकाभावात् शब्दैकगम्या
 वेदे मविष्यति । के दोषः? वैदिकी श्रेयःसाधनता प्रमाणान्तरानुप-
 लब्ध्या बाध्यते, यथा प्रत्यक्षानुपलब्ध्या बाध्यते शशशृङ्गमित्ययं दोष
 इति चेत्; तत्रापि दोषः, यतः प्रमाणान्तरं दृष्टविषयम् । अदृष्ट-
 विषयस्तु शब्दः । तेनादृष्टं प्रमाणान्तरस्य विषय एव न भवति । न च
 यो यत्र विषयः स तेनानुपलब्ध्या बाध्यते, यथा चक्षुषानुपलब्ध्या रसः ।
 शशशृङ्गं च न केनापि प्रमाणेन गृह्यते । श्रेयःसाधनता तु शब्देन
 गम्यते । न चैकप्रमाणगम्यमन्याज्ञानाद्वाध्यते रसबदेव । अथ प्रमाणान्तर-
 विषया चेत् साधनता वेदे लिङ्गर्थः स्यात्, ततः प्रमाणान्तरविषये
 प्रमाणान्तरेण विरोधात् वेदस्याप्रामाण्यं स्यात्; अस्ति च यागादौ अनन्तर-
 फलानुपलब्धेस्तथैव विरोधः; प्रमाणान्तराविषये तु लिङ्गर्थे नैव दोष इति
 प्रमाणान्तराविषय एव वेदे विध्यर्थे आश्रीयते, नेतर इति चेत्; तदसत् ;
 यतो यदि वेदे फलस्यानन्तर्यं चोदितं स्यात्, ततोऽनन्तरफलानुपलब्ध्या
 विरोधः स्यात्; न स्वैतदस्ति । तदुक्तम्—“आनन्तर्यं वाचोदितम्” इति ।

ननु यद्यप्याबन्तर्भवोदितम्; प्रमाणान्तरगम्यता च न शब्दार्थः; तथापि प्रमाणान्तरसिद्धा चेत् श्रेयःसाधनता वेदेऽपि लिङ्ग्यः, ततो यादृशी सा लोके सिद्धा तादृश्याश्रयितव्या । सा चानन्तरभाविश्रेयःसाधनता प्रमाणान्तरसिद्धा । अतो वेदे तादृश्येवाश्रयितव्या ; अन्यथा न शब्दता स्यात् । न च यागादावनन्तरभाविश्रेयःसाधनतेति वेदे न सा शब्दार्थ इति चेत्, तत्र भ्रमः; यत्तावदुक्तम्—अनन्तरफलसाधनता लोके सिद्धेति, तत्तावन्न ; कृप्यादिषु व्यवहितफलेषु व्यभिचारान् । अथ तत्रापि यद्यपि सस्यलाभादि व्यवहितम्, तथापि भूक्षंस्कारादुरजन्माद्यवान्तरकार्यमनन्तरमेव भवतीत्युच्यते, तथागादावपि समानम् । तेष्वपि हि अपूर्वमनन्तरमुत्पद्यत इत्यर्थापत्त्या सिद्धम् । तदुक्तम्—

“ फलाय विहितं कर्म क्षणिकं चिरं विने ।

तरित्तिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वं च प्रकृत्यते ॥” इति ।

किंच यत्र विशिष्टा अनन्तरा श्रेयःसाधनता सिद्धा, तत्र तद्विशेषणं श्रेयःसाधनतामात्रमपि सिद्धम् । अतो यथा गोत्वविशिष्टायां व्यक्तौ गोशब्दप्रयोगे गोत्वमेव च द्विशेषणं तदर्थः, न तद्विशेषः; तथा इहापि श्रेयःसाधनतामात्रं लिङ्ग्यं, नानन्तर्यं विशेषः । तेन यागादावनन्तरफलादर्शनेऽपि न कश्चिद्द्विरोधः । तदेवं लौकिकेऽपि श्रेयःसाधनत्वे प्रवृत्तिहेतौ लिङ्ग्यं दोषाभावात् अलौकिकविष्यर्थकरूपना व्यर्थेव । किंच यथा मुखप्रसादादिना कस्यचित् सुखसंवेदनेऽनुमीयमाने, सुखमपि तदनुमानप्रमेयं भवति, न तदर्थं पृथक् प्रमाणमर्थ्यते; तथा प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्त्या प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययेऽनुमीयमाने प्रवृत्तिहेतुरप्यनुमेयो भवति । अतो न तस्य शब्देकगम्यत्वम् ।

यदापीदं दर्शनम्—वक्तृज्ञानमेव पुंनचसोऽर्थः; तच्च तस्य वक्तृज्ञानमर्थं विना न भवतीत्यनुपपत्त्या; यद्वा आप्तज्ञानमर्थान्वितम्, आप्तज्ञानत्वात् पूर्वैदृष्टाप्तज्ञानवत् इत्यनुमानेनार्थसिद्धिरिति; तदपि प्रयोज्यप्रवृत्त्या प्रमितः प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययो न प्रवृत्तिहेतुमन्तरेणेत्याप्तवचनार्थस्येव प्रवृत्तिहेतोरनुमेयतया । अतो न शब्दगम्यत्वसिद्धिः । अनुमेयत्वे इति वृत्तौ चानुमानसाध्यादर्थापत्तिगम्यतापि द्रष्टव्या । अथ यतः प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययान्

प्रवृत्तिहेतुरनुमीयते, तस्य लिङादिशब्दगम्यत्वाच्छब्दैकगम्यत्वं प्रवृत्तिहेतो-
रुच्यते; तदसत्; प्रवृत्तिहेतुप्रत्ययस्य शब्दसाधनत्वेऽपि प्रवृत्तिहेतुरनुमेयः,
न स तस्य शब्दो भवति । अन्यथा आप्तवचने यदाप्तज्ञानं तद्यदाक्ष-
साधनं भवति, तदा तदनुमेयोऽर्थः श्रोतुः प्रत्यक्षप्रमाणकः स्यात् । न
चैवम् । अतो न प्रवृत्तिहेतोः शब्दैकगम्यत्वम् । तस्मात् 'तस्यैव-
मनुमेयत्वे' इत्यादि शोभनमुक्तम् ।

अथ प्रमाणरूपेण स विध्यर्थः स्वशब्देन लिङादिना प्रकाशितः,
प्रमाणस्य प्रमेयमन्तरेणासंभवात् अपूर्वस्य पदार्थसंसर्गस्याक्षेप्ता संबन्ध-
ज्ञाननिरपेक्षत्वात् प्रमाणान्तरं प्रति निरपेक्षश्च कथ्यते । यदि ह्यसौ
गोशब्दवत् संबन्धज्ञानापेक्षः स्यात्, ततः संबन्धज्ञानस्य संबन्धिज्ञाना-
धानत्वात् संबन्धिज्ञानाय च प्रमाणान्तरमपेक्षते; तत्र च यथासिद्धमनुद्य-
मानो नापूर्वसंसर्गमाक्षिपेत्; न त्वेतदस्ति; किंतु निरपेक्षश्च कथ्यतेऽन्य-
प्रमां प्रति इत्याशाङ्कयति—अयेति ।

तद्वृषयति—तथापीति । यद्यपि प्रमाणात्मा विध्यर्थः, तथापि प्रमाणान्त-
रेणासिद्धे तस्मिन्नपूर्वोक्तावध्युत्पन्नप्रवृत्तिपदधर्मव्यतिक्रमाख्यौ दोषौ स्याताम्;
प्रमाणान्तरसिद्धे च तस्मिन्नुवादात्ता अनुद्यमानता । तच्च यथावगतोऽनुद्यमानो
नापूर्वस्य संसर्गस्याक्षेप्ता स्यात् । किंच यत्र प्रमेयस्य विध्यर्थस्य प्रामाण्यं
तत्र श्रुतेः श्रूयमाणस्य शब्दस्यैव । ततश्च वृथा त्वर्थं विध्यर्थं इत्यर्थः ।

ननु शब्दे प्रमाणे तस्यानुवादकत्वादपूर्वार्थावगमो न स्यात्; तेन
तद्वाच्ये विध्यर्थः प्रमाणमिष्यते; नैवम्; शब्दश्चेदनुवादकः, तद्वाच्यं
विध्यर्थक्यं प्रमाणमपि यथावगममनुद्यमानं कथमपूर्वमर्थं संसर्गाख्यमव-
गच्छेत्? न च—प्रमाणमनुद्यते, न तत्प्रमेयम्; तेन तदपूर्वमर्थं बोध-
मिष्यतीति वाच्यम् । यतः प्रमाणं चेदनुद्यते नूनं तत्प्रमेयमप्यनुवादितव्यम्
न प्रमेयसंसर्गाहिता विशिष्टप्रमाणावगतिरस्ति । अतः प्रमाणमनुद्यमान-
यथावगतप्रमेयमेव प्रतीयत इति नापूर्वप्रमेयाक्षेपसिद्धिरित्यर्थः ।

किंच एष विध्यर्थः क्वार्थे प्रमाणम्? न तावद्यागादौ स्वशब्दके
स्त्रीयो यजत्यादिशब्दो यस्यास्ति स स्वशब्दकः । एतदुक्तं भवति—
यजत्यादिशब्देनैव यागादिरुक्तः; किं तव विध्यर्थेनेति । न च पदार्थ

संसर्गोऽपूर्वस्तस्य प्रमेयः; यतो लौकिके शब्दे 'ब्राह्मण, पुत्रस्त जातः' इत्यादौ अविधौ विधिरहितेऽपि श्रोतुः अपूर्वः पदार्थसंसर्गोऽस्ति प्रतीयते श्रोत्रेति यावत् । अतो न विधिप्रमाणकोऽस्ताविति भावः ।

अथ स्वर्गादिकामिनो नियोगः, कामं प्रत्यनुपाये यागादीं विषये नावकरूपते । कर्तव्ये हि विषये कामिनो नियोगः कामोपायश्च कर्तव्यो नान्यः । तत्राकामोपायो यागादिर्न कामिना कृतः स्यादिति कामोपायः । न चाशाक्तोऽसौ कामोपायो भवतीत्येवं योगादिः फलसाधन-शक्तौ नियोगः प्रमाणमिति चेत्तत्राह—शब्दस्तत्र फलसाधनशक्तौ न दुष्यति । 'योगेन स्वर्गं साधयेत्' इति शब्दोऽपि यागस्य फलसाधन-शक्तिमवगमयितुमलम् । अतः कस्तस्य दोषः? येन तमल्लङ्घ्य विधि-राश्रीयते । न च—शब्दः प्रमाणान्तरापेक्षः, तेन नापूर्वफलसाधनशक्ति-मवगमयितुमलमिति वाच्यम्, यतः प्रमाणान्तरापेक्षा वैदिकस्य शब्दस्या-पौरुषेयत्वेन पूर्वमेव 'अपौरुषेयता' तेन पौरुषेयत्वमेव च' इत्यत्र प्रत्युक्ता । न च शब्दगम्ये फलसाधनत्वे अनन्तरं फलादर्शनात् अनुप-लब्ध्या विरोध इति वाच्यम्, नियोगगम्येऽप्यस्य विरोधस्य तुर्यत्वान् । अथानन्तर्यस्याचोदितत्वात्, तत्र विरोधाभावः, स शब्दोऽपि प्रमाणे तुर्य इत्यदोषः । अन्वयेऽर्थः—शब्दः तत्र फलसाधनशक्तौ न दुष्यति । नियोगात्फलसाधनत्वमगमो न संभवति । तच्चेदं विधिविवेकभावनाविवेका-भ्यामवगन्तव्यम् । तत्र हि—नियोगो विषयनियोज्यमात्रापक्षो न फल-साधनापेक्षः । अधिकारी च नियोज्यः । न चाविशिष्टोऽधिकारी भवतीति तत्र स्वर्गकामपदमधिकारिण्यिशेषणम् । स्वर्गकामनायाश्च जीवनभेदादिवत् निर्भेदत्वेनाप्यधिकारिण्यिशेषणत्वोपपत्तेः । न नियोगात्स्वर्गस्य साध्यत्वं यागस्य तत्साधनत्वमवगन्तुं शक्यत इत्याद्युक्तम् । किंच फलसाधनशक्ति-श्रेष्ठियोगस्य प्रमेयः, नित्येषु तदभावात् प्रमेयानुपपत्तिः । तदेवं यस्मा-न्नियोगस्य प्रमाणत्वेन विशेषो नास्ति, तस्मात् पदार्थान्तरैः संबन्धज्ञाना-पेक्षप्रतीतिभिरनूद्यमानत्वेनापूर्वसंसर्गमाक्षेपुमशक्तं नियोगस्य तुल्यत्वान् न नियोगस्यैव विषयसिद्ध्यर्थं या संसर्गाकाङ्क्षा तन्नियन्धनः पदार्थानां संसर्गः, किंतु सर्व एव पदार्थाः स्वशब्दैरन्योन्यसंबन्धं प्रति यद्योभ्यं क्रियाकारकादिरूपं तेन प्रकाशिताः सन्तः संसर्गभागिनः । यतो विशिष्टो-

ऽर्थः कथं नु नाम प्रतीयतामिति तत्र युक्ता पदानां समञ्जिव्याहृतिः समुच्चारणं न पदार्थमात्रप्रतिपादनप्रयुक्ता, तन्मात्रस्य व्यवहारानङ्गत्वात् । विशिष्टता पदार्थस्य न संसर्गमन्तरेण । तस्मादेवमपि सर्व एव पदार्थाः संसर्गक्षेपका न नियोग एव । अतो नियोगाभावेऽपि पदार्थानां संसर्ग उपपद्यते । न संसर्गाय वेदान्तेषु नियोगानुप्रवेशः कल्प्यत इत्यर्थः ।

तत्रापरः प्रत्यवतिष्ठते—कथमिति । नियोगपरत्वेन लोके पदानां व्युत्पत्तेरवश्यं वेदान्तेषु नियोग उपास्यत इत्यर्थः । तत्राभिचारयति—नैतदिति । स्वरूपपरादपि व्युत्पत्तेः नैतद्वैकान्तिकमित्यर्थः । न चात्रापि 'आनय' इत्यादिनियोगः कल्प्यः; अग्निसत्तामात्रप्रत्ययेनैव तदर्थिनः स्वयमेव प्रवृत्तिसिद्धेर्न वाक्यस्य नियोजनसाधनं शक्यं कल्पयितुम् । किंच पदार्थमात्रे पदप्रयोगविशिष्टार्थप्रत्ययोरनुपपत्त्या नियोगान्वयः कल्प्यः । तयोश्च येन केनचित् पदार्थान्तरेणान्वयेऽप्युपपत्तेः न नियोगान्वये प्रमाणमस्ति । यदि च लोके नियोगान्वयो दृष्ट इति वेदेऽपि तथा श्रीयते ततो लोके प्रमाणान्तरविषयान्वयो दृष्ट इति वेदेऽपि तथा स्यात् । न च तत्र प्रमाणान्तरमस्ति । अतो वेदार्थः शब्दप्रमाणको न स्यादित्युक्तम् ।

अथ प्रवृत्तिनिवृत्तौ वाक्यस्य प्रयोजने, नान्ये । ते च कर्तव्यता-ज्ञानाधीने । तेन च कर्तव्यताज्ञानाद्दिना वाक्यस्यानर्थक्यम् । अतो वेदान्तेषु विधिरुपास्यत इत्युच्यते; तत्रोच्यते—'आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति प्रतिपत्तिविधौ सत्यप्यात्मप्रतिपत्तेः उत्तरत्र प्रवृत्तिनिवृत्तोरभावात् वाक्यानर्थक्यं तुल्यम् । तयोरभावेऽपि आत्मस्वरूपप्रतिपत्तिरेव विधेः प्रवृत्तिनिवृत्तौ च, समानमेतत् स्वरूपनिष्ठेऽपि वाक्ये । ननु न प्रतिपत्तिविधौ तुल्यमानर्थक्यम् ; यावता प्रज्ञाक्रियोपासनाद्यधिकारविधिभिरुपास्यस्यात्मनो विषयभूतस्य स्वरूपावगममन्तरेणानुपपद्यमानैः अपेक्षित-मर्थमुपास्यमात्मस्वरूपं समर्पयति प्रतिपत्तिविधिः; अतो नास्यानर्थक्यमिति । अत्रोत्तरं—समानमेतदित्यनुवर्तनीयम् । स्वरूपनिष्ठानामपि वेदान्तानामुपासनादिविषयभूतात्मस्वरूपसमर्पकत्वं समानम् । अतश्चैवमपि प्रतिपत्तिविधि-व्यर्थे एवेत्यर्थः । "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इति प्रज्ञाक्रिया उपासन-

क्रियोच्यते; “स क्रतुं कुर्वीत” इति क्रतुर्मनोव्यापारः; सोऽप्युपासनैव; “आत्मैत्येवोपासीत” इत्युपासना चोपासनैव । एवमर्थभेदेऽपि विधिभेदात् भेदेनोपन्यासः कृतः । श्लोके तु ‘प्रज्ञाक्रिया’ इत्यस्योपलक्षणार्थत्वात् क्रतुक्रियापि द्रष्टव्या । क्रियेति वा क्रतुक्रियैव पृथक् । सूत्रेऽधिकारशब्दः प्रज्ञादिभिः प्रत्येकमभिसंबध्यते । मोक्षार्थी आधिक्रियते येषु विधिषु ते अधिकाराः; तेषां सिद्धिः; तथा व्यपेक्षितमित्यन्वयः । विधिनिष्ठत्वेऽन्यपरस्त्वेन तथा आत्मस्वरूपं समर्पयन्ति वेदान्तः यथा स्वरूपनिष्ठत्वे इत्यभिप्रायेण वृत्तौ सुतरामित्युक्तम् ।

ननु यदि वेदान्तवचः प्रज्ञाद्यधिकारविध्यपेक्षितं विषयं समर्पयति, ततः प्रज्ञादिनियोगानुप्रवेशनस्तस्य स्वरूपनिष्ठता हीयत इति चोदयति—
हन्तेति । अत्रोत्तरम्—तुल्यमिति । यदि प्रज्ञादिनियोगानुप्रवेशान्मत्पक्षे स्वरूपनिष्ठता हीयते, तवापि तर्हि तत्प्रवृत्तिविधिवचः प्रज्ञादिनियोगानुप्रवेशात् न स्ववाक्यगतप्रतिपत्तिनियोगनिष्ठं स्यादित्यर्थः । ‘समाप्तं च वाक्यं वाक्यान्तरानुगम्’ इत्यत्र ‘चेत्’ इति ‘तुल्यमेतत्’ इति चोभयमनुवर्तते । तेनायमर्थः—प्रतिपत्तिविधिकारकं स्वगतनियोगे समाप्तं तत्पर्यवसितं सत् प्रज्ञाद्यधिकारवाक्यानुगं प्रज्ञादिवाक्येनान्वीयते; तेन प्रतिपत्तिविधिवाक्यस्य स्वगतनियोगनिष्ठता न हीयत इति चेत्, उच्यते—स्वरूपनिष्ठत्वेऽपि वेदान्तवाक्यस्य तुल्यमेतत् यदुक्तं त्वया । तस्यापि प्रतिपत्तिविधिवाक्यवत् प्रज्ञादिनियोगानुप्रवेशानोऽपि स्वरूपनिष्ठता न हास्यत इत्यर्थः । ‘समाप्तं प्राकरणिकः’ इत्यादिना स्वनियोगपर्यवसितस्यैवायं वाक्यान्तरान्वय इत्येतदेव वृत्तौ दृढीकृतम् । प्राकरणिको हि संबन्धः स्वनियोगपर्यवसितस्यैव भवति; नापर्यवसितस्य; यथा—प्रयाजादिवाक्यस्य दर्शादिवाक्यैः । अपर्यवसितस्य तु वाक्यलक्षणे यथा अर्थवाक्येन विधिभिः । प्राकरणिकश्चायं प्रतिपत्तिविधेः संबन्धः । तस्मात्स्वायपर्यवसितमिति भावः । नन्वेवं सति नियोगानुप्रवेशं विना वृथात्वापत्तेर्वेदान्तानां स्वरूपनिष्ठानामपि प्रयाजादिवाक्यवन्नियोगानुप्रवेशस्तावदस्ति । अतो न नियोगनिरपेक्षाणां तेषां प्रामाण्यं त्वदिष्टं सिध्यतीत्यभिप्रायेणाशङ्क्यति—नियोगेनेति । अत्रोत्तरमाह—न चेति । विषयसमर्पणार्थंश्च आत्मतत्त्वावबोधविधिः, ततो वेदान्ता एव तत् समर्प-

यिष्यन्ति । किं तच्चावबोधविधिनाः इत्येवं तच्चावबोधविध्यंशभावस्ताव
उद्धृतो निराकृतः । न तु परमार्यतो वेदान्तानां नियोगानुप्रवेशिता
स्वरूपमात्रनिष्ठत्वे व्युत्पत्तिप्रतिपत्त्योरुक्तत्वादिति भावः ।

अत्र चोदयति—नन्विति । “आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति” इत्यादि
रूपत्तिविधिः यथा आग्नेयादिकर्मस्वरूपबोधे व्यवस्थितः कर्मस्वरूपबोधार्थे
न प्रवृत्त्यर्थः; तथा आत्मतच्चावबोधविधिरपि तच्चावबोधे व्यवस्थिते, तच्चा
वबोधमात्रार्थे एवास्तु, न प्रवृत्त्यर्थः । प्रवृत्तिस्तु “प्रज्ञां कुर्वीत”
इत्यधिकारान् अधिकारविधेर्भेदात्; यथा आग्नेयादौ “दर्शपूर्णमासाभ्य
यजेत” इति कर्माधिकारविधेः । यत एव प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं प्रयोजनद्वयं
विधेः, अतो द्विविधं विधिमाचक्षते धीरा इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—
यथोत्पत्तिविधिः कर्मस्वरूपं बोधयन् जानर्थकः, एवमात्मतच्चावबोधविधिः
आत्मस्वरूपं बोधयन्नानर्थकः । अतो तद्वैतव्य इति । उत्पत्तिविधि
रज्ञातज्ञापके, अधिकारविधिरप्रवृत्तप्रवृत्त इति विवेकः । उत्पत्तिविधि
पूर्वकोऽधिकारविधिरिति सूचनार्थोऽथशब्दः । तद्वृषयति—एतदिति
तादृशमिति; असारमित्यर्थः । असारत्वमाह—कर्मिति । तत्र उत्पत्तिवाक्ये
विधेः विधीयतेऽनेनेति विधायकस्य शब्दस्य नाग्नेयादिकर्मस्वरूपवागम
एव फलम्, किंतु कार्यं फलं विना निष्फलस्य विध्यनुपपत्त्या कार्यापेक्ष-
स्योत्पत्तिविधेः फलवाक्येन फलवता दर्शपूर्णमासवाक्येन संगतिः फल-
मित्यर्थः । अत्र च फलवाक्येन संगत्या तद्गतमेव स्वर्गादि फलमिति
उपचारात्सङ्गतिः फलमित्युक्तम् । न च तद्व्यतिपत्तिविधेरपि तदेव
फलमित्याह—इहेति । इहात्मतच्चावबोधे विधौ यस्यात्मतच्चस्य प्रज्ञाय
मानत्वेन उपास्यमानत्वेन च “प्रज्ञां कुर्वीत” “आग्नेत्येवोपासात्”
इत्याधिकारसंबन्धः, तत्र विधीयते । भावोऽर्थो हि विधीयते । न च
तद्व्यादिविधिः, कर्मकारकत्वात् । यस्तु विधीयते तच्चावबोधः, तस्य
“प्रज्ञां कुर्वीत” इत्याद्यधिकारानुप्रवेशिता नास्तीत्यर्थः । नन्वनवबुद्धस्यो-
पासितुमशक्यत्वात् तदवबोधोऽप्यधिकारानुप्रवेशीत्याशङ्क्याह—न हीति ।
न ह्यप्रत्यक्षो ब्रह्मादिर्नाङ्गमिति तत्प्रत्यक्षमधिकारभाक् अधिकारमनुप्र-
विशति, प्रयोगैकदेशतां यातीति यावत् । यतः प्रमितानां तेषामधिकार-

संबन्धः, अतः प्रमितिक्षेपां पूर्वसिद्धानामधिकाराक्षिता; यथा—“ अनो ददाति, वासो ददाति” इति शकटवातःप्रभृतीनां निष्पन्नानामधिकार-संबन्धात् न तक्षणवानादीनामधिकारानुपवेशः, तद्वदित्यर्थः । एवं शाब्दी प्रतिपत्तिः विधेर्न गोचरेत्युक्तम् ।

इदानीमुन्मूलितसकलविकल्पमाक्षात्कारवति वा तृतीया प्रतिपत्तिः तद्गोचरता प्रतिपत्तिविधेर्निरस्यते । तदाह—इदानीमिति । ननुप्राप्तनाख्य-द्वितीयप्रतिपत्तिगोचरविधिमतिक्रम्य तृतीयप्रतिपत्तिविधिनिराकरणमयुक्तमित्या-शङ्क्याह—तत्त्वावबोधेति । तृतीयप्रतिपत्तिगोचरो विधिः प्रमाणतमत्त्वावबोध-विषय इत्यनेन संबन्धेन स एवांनन्तरं बुद्धिस्थो भवति, न द्वितीयप्रतिपत्ति-गोचरः । स हि न प्रमाणभूततत्त्वावबोधविषयः किंतु स्मृतिरूपतत्त्वा-भ्यासविषय इत्यर्थः । तत्र तृतीयप्रतिपत्तिविधेःपक्षमुपन्यस्यति—सोपाय-मिति । यदि शाब्दं ज्ञानं प्रतिपत्तिविधिना न विधीयते, तर्हि शाब्दान् ज्ञानादन्यदिदमनन्तरवक्ष्यमाणस्वरूपं ज्ञानं सोपायं शमाद्युपायसहितं विधीयते । कीदृशं तज्ज्ञानमित्यपेक्षायामाह—प्रलीनग्रहणग्राह्यविभागो-द्गाहमिति । प्रलीनं प्रत्यस्तमितम् ‘इदं ग्रहणम्, इदं ग्राह्यम्’ इति विभागोद्गाहो भेदावभासो भवेति विग्रहः । द्वितीयतथाविषयज्ञानाभावात् प्रमातृप्रमेयादिद्वयविरहात् अद्वयं ज्ञानमित्यर्थः । शाब्दाज्ज्ञानादन्य-दित्युक्तम्; तत्र हेतुमाह—न हीति । भिन्नानां पदार्थानां संसर्गः, तद्गोचरो वाक्यार्थः, तत्र घीः, तस्याः पदं विषयः न निष्प्रपञ्चमात्मतत्त्वं यतः, अतः शाब्दज्ञानादन्यदिदं ज्ञानमित्यर्थः । नानार्थसंसर्गात्मा वाक्यार्थः, तद्विरुद्धरूपमद्वयं चात्मतत्त्वम्; अतो न तद्बुद्धिविषय इत्युक्तं भवति—ननु मा भवतु वाक्यप्रमाणकमात्मतत्त्वम्, पदप्रमाणकं तु किं न स्मादित्याशङ्क्य वाक्यलक्षणो हीत्यादि वृत्तावुक्तम् । पदमात्रमप्रमाण-मिति भावः । तदुक्तम् “पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते” इति । तदनुगमेनेति संसर्गस्य वाक्यविषयत्वे हेतुः । वाक्ये सति संसर्गस्य प्रतीतिः वाक्यविषयत्वमित्यर्थः । यद्वा नानापदार्थानुगमेन प्रतीतिर्नानापदार्थ-संसर्गात्मा वाक्यस्य विषय इत्यर्थः । विविधेत्यादि; विविधानामर्थमात्राणां पदार्थानां संभेदः संसर्गः, तमवभासयति यज्ज्ञानं तस्येत्यर्थः । अनवमृष्ट-

मिति, असंस्पृष्टमित्यर्थः । तद्दूषयति—एतदिति । पेलवमित्यकौशलम्
 अट्टमम् असारमिति यावत् । पेलवत्वमाह—अद्वयेति । अद्वयस्यात्मनः
 प्रकाशोऽद्वयात्मप्रकाशः । अनवच्छेदविभ्रम इति देहेन्द्रियविषयैरनन्त-
 स्यान्तवध्वमवच्छेदः, तद्विषयो विभ्रमोऽवच्छेदेविभ्रमः, स न विद्यते यस्य
 सोऽनवच्छेदविभ्रमः । स्वात्मस्थितिरिति, स्वात्मना स्वात्मरूपेण स्थितिः ।
 सुप्रशान्ता, सुष्ठु प्रशान्ता । प्रशान्तशोकादितकलकल्याणप्रकाशयानविरति-
 शयानन्दरूपा चैत्यर्थः । एतेन दुःखनिवृत्तेरानन्दावाप्तेश्च परमपुरुषार्थतया
 अद्वयात्मबोधस्य फलवध्वमुपादितम् । तदयं वाक्यार्थः—अनवच्छेद-
 विभ्रमोऽद्वयात्मप्रकाशो योऽसौ स्वात्मस्थितिः सुप्रशान्ता फलम्, तन्न
 विधेर्विषयो न विधेयमित्यर्थः । अवच्छेदकलुषतया; अवच्छिद्यतेऽनेने-
 त्यवच्छेदो देहेन्द्रियादि, तेन कलुषतया तदनतिस्वरूपेण प्रकाशते । न
 ततोऽद्वयात्मस्वरूपादन्यस्तच्चबोधः, किंतु अद्वयात्मप्रकाशस्वरूपमेवेति सत्य-
 ज्ञानानन्दात्मकः स इत्यर्थः ।

न च—फलेऽप्यज्ञातोपाये न प्रवर्तते; अतः कथं तत्र स्वयं
 प्रवृत्तिः? अपितु उपायप्रज्ञापनद्वारेण विधित एवेति वाच्यम्; यत इच्छा
 प्रवृत्तेः पूर्वरूपम् । इच्छया हि प्रवर्तते । सा चास्ति फलेऽपि । नापि
 विधिना । अतस्तत्र एव प्रवृत्तिसिद्धेर्न तत्र विध्ययक्षेत्यर्थः । किंच
 अज्ञातोपाये चेत्फले न प्रवर्तते तत्रावश्यमुपायज्ञापनया फलमुद्दिश्य उपाये
 प्रवर्त्यः; न फलेऽपि, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तावता च ज्ञातोपायत्वं
 संवृत्तामिति तत्र एव फलेऽपि प्रवृत्तिः सिद्धेति न तत्र प्रवृत्त्यर्थं विधि-
 व्यापार आश्रयितव्यः । तदुक्तम्—“तस्य लिप्सार्थलक्षणा” । तस्य
 फलस्य लोभेच्छा अर्थलक्षणा प्रयोजनलक्षणा, न विधिलक्षणेत्यर्थः ।
 तस्मान्न फलं विधीयते, अपि तु तत्साधनम् । तदुक्तम्—तत्साधनेति ।
 ननु यः फलमिच्छति, सोऽनुपायस्य फलस्यासिद्धेस्तदुपायमपीच्छत्येव ।
 अतः फलवत्स्युपायेऽपि फलवदर्थलक्षणैव प्रवृत्तिः, न विधिलक्षणा; अतः
 साधनेऽपि न विधेर्व्यापार इति परेण चोदिते सिद्धान्ती पृच्छति—
क तर्हीति । पर आह—इत्थंभाव इति; कर्तव्यत्वांश इत्यर्थः ।
 तद्दूषयति—नतीदिति । साधनविशेषे तावद्विधेः पूर्वमज्ञाते नार्थलक्षणा

प्रवृत्तिः । अथ साधनसामान्ये, इत्थंभावसामान्येऽपि समाना; यतो
 यथा फलार्थी तदुपायसामान्यमिच्छति, तथा तदनुप्राहकसामान्यमपि;
 निरनुग्रहस्य साधनस्यासमर्थत्वान् । अथेत्यंभावविशेषो विधीयते, ततः
 साधनविशेषोऽपि तथा विधास्यत इति न तत्राप्यर्थलक्षणा प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
 इतश्च फलसाधने विधायकस्य व्यापार इत्याह—अपेक्षितेति । अप्रवृत्त-
 प्रवर्तनरूपो विधिः । प्रवृत्तिहेतुश्च धर्मः प्रवर्तना । स च द्विविधः—
 इष्टता, तत्साधनता च । यत् इष्टे तत्साधने वा पुरुषः प्रवर्तते, नान्यत्र ।
 तत्रेष्टतायामिष्टफलधर्मभूतायां जानात्येवासी 'मयैतत्कर्तव्यम्' इति; प्रमा-
 णान्तरसिद्धायां स्वयमेव पुरुषस्य प्रवृत्तिः, नाप्रवृत्तप्रवृत्तत्वात् । अतो
 न सा विधिः । इष्टसाधनता तु यागादेर्न प्रमाणान्तरावसेया; अपितु
 शब्दैकगम्या । 'तेनेष्टसाधने शब्दादेव प्रवृत्तिः' गम्यत इति तस्या एव
 प्रवृत्तिहेतुत्वम् । तेनेष्टसाधनतैव शब्दप्रमाणत्वात् सती विधिरिति गीयते ।
 नन्वस्तु इष्टसाधनं प्रवृत्तिहेतुः, स च विधिः । अनुष्ठानं तु कथं
 तद्विषयमवगम्यते? अथान्यविषयमेव कस्मान्न भवति? इत्यत आह—
अनुतिष्ठत इति । नेष्टसाधनं साधनस्य कस्यचित्प्रवृत्तिहेतुः, अपितु
 अनुतिष्ठतः । अनुतिष्ठतश्चानुष्ठानं तत् इष्टसाधनं प्रवृत्तिहेतुः; न वायुवत्
 स्वतः सिद्धम् । तेनानुतिष्ठत इष्टसाधनता विधिः । यतश्च अनुतिष्ठतो
 विधिः, अतः तदिदमनुष्ठानं अनुष्ठेयापेक्षमनुष्ठेयभूतेष्टसाधनविषयमेव विधायका-
 ल्लिहादिशब्दादर्याद्गम्यते, नान्यविषयमित्यर्थः । साधनं प्रवृत्तिहेतुरिति
 धर्मधर्मिणोरपेक्षादुक्तम् । न च गोदोहनादिना अननुष्ठेयेन व्यभिचारः;
 तद्धि न स्वल्पमिष्टसाधनम्; अपितु तत्साध्या प्रणयनक्रिया; अत एव
 तां प्राकरणिकामपेक्षते; सा चानुष्ठेयैवैव्यव्यभिचारः । नन्वध्यवसायादि-
 लक्षणानि विधिरिति विधिबिदो विधिमाचक्षते; तत्कथमिष्टसाधनता विधिरित्या-
 शङ्क्याह—तत इति । 'ममेदं कार्यम्' इत्यध्यवसायो निश्चयः, ततः
 आकृतः संकल्पविशेषः, तत आद्या प्रवृत्तिः, तथा 'पचेत्' इति
 कालत्रयापारिच्छिन्नं प्रवृत्तिमात्रम्, तथा प्रमाणान्तरेणाज्ञातो यागादिक्रियाया-
 स्तत्कर्तुंश्च संबन्धो 'यजेत' इत्यस्मादेव गम्यमान इत्यमध्यवसायादिस्तत्
 एवेष्टसाधनत्वात् भवति; नाकस्मात् कारणं विनेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—
 इष्टसाधनताया एवावगम्याया अध्यवसायादिर्भवति । नैवमेव; अतः सैव

मूलभूता प्रवृत्तिहेतुरिति सैव विधिः, नाध्यवसायादीति । लिङादिभिरभि-
 117-6 धानादेवाध्यवसायादिर्भविष्यति, किं विधिनेति चेत्, अत्राह—नाभिधानत
 इति । नाभिधानत एषामुत्पत्तिः; अपितु प्रतीतिमात्रम् । न च प्रतीति-
 मात्रेण तेषां प्रवृत्तिहेतुत्वम् । न हि प्रतीतिमात्रेण घटादयः प्रवृत्तिहेतव
 इत्युक्तं विधिविवेके । उत्पत्तिस्तु तेषामिष्टसाधनतायाः; तेन सैव विधि-
 रिति भावः । अन्योऽर्थः—अभिधीयतेऽनेनेत्यभिधानं लिङादिशब्दः; तत
 एवाध्यवसायादेरुत्पत्तिर्भविष्यतीति किमिष्टसाधनतयेत्याशङ्क्याह—नाभिधानत
 इति । न लिङादिशब्दादध्यवसायादेरुत्पत्तिः; स हाध्यवसायादेर्ज्ञापकः,
 न कारकः । यदि तु कारकः स्यात्, वायुवदव्युत्पत्त्यपि प्रेरयेत्;
 अतश्च संबन्धव्युत्पत्त्यपेक्षा शब्दे न स्यात्; न चैवम् इत्यपि विधिविवेक
 एवोक्तम् ।

ततो हाध्यवसायादिः; अन्योऽर्थः—‘ममेदं कार्यम्’ इति यतो-
 ऽध्यवसायः ‘नियुक्तोऽस्मि’ इति बुद्धिः; स एवालौकिको नियोगो
 विधिरिति यो मन्यते, तं प्रस्युच्यते । तत एवेष्टसाधनत्वाद्ध्यवसायादि
 भवति । अतोऽध्यवसायहेतावपि विधाविष्टसाधनतैव विधिः, न लौकिकोऽन्य
 इत्यर्थः । तथाहि—इष्टस्याभ्युपाये कृपादौ ‘ममेदं कर्तव्यम्’ इति कर्तु-
 बुद्धिलौकिके भवति । इष्टाभ्युपायाभावे चाकर्तव्यबुद्धिः । अतोऽन्वयव्यति-
 रेकान्यां ते बुद्धी इष्टाभ्युपायाभ्युपायविषये गम्येते; तथाहि—‘प्रवृत्तो-
 ऽस्मि’ इति प्रवृत्तिहेतुप्रतीतिर्भवति; न पुनर्वायुनेवात्मानं प्रवर्तितं मन्यत इति
 तवाप्यभिमतम् । न चेष्टसाधनताया अन्योऽलौकिकः संभवति, तस्या एव
 कृपादौ प्रवृत्तिहेतुताया लोके दृष्टत्वात् । न च लोके नृसामर्थ्यं प्रवृत्ति-
 हेतुरहेतुः, अपितु अन्य एवालौकिक इत्यकस्मात्कारणं विना युक्तं वक्तुम् ।
 लौकिकत्यागेनालौकिकरूपनायां प्रमाणाभावात् । इतश्च नालौकिकरूपनो-
 चिता—एतः शब्देन तस्याभिधानमिष्यते । न चालौकिकस्याभिधानं
 संभवति, तन्नान्नाग्रहात् इत्युक्तं ‘पदं स्वधर्मं व्युत्क्रामेत्’ इत्यत्र । ततो-
 ऽध्यवसायः, प्रारम्भः संकल्पः, ततोऽनुष्ठानं, ततोऽनुष्ठितस्य समापनेत्ये-
 तत्सर्वमिष्टसाधनत्वादेव भवति, नान्यस्मात् । इष्टसाधनतासङ्गाव एव
 नियुक्तस्य प्रवृत्तेः, यस्य कस्यचिदिष्टसाधनतामज्ञात्वा नियुञ्जानस्यानाप्तस्य
 नियोगात् पुंसामप्रवृत्तेः । तस्मादिष्टसाधनतैव विधिः ।

ननु 'ममेदं कर्तव्यम्' इति प्रत्ययात्प्रवर्तते; अन्यथा यदि कर्त-
 व्यावगमात् प्रवर्तते, ततः प्रमाणभूतात् वेदात् यत्कर्तव्यमवगतं तन्न कृतं
 स्यात् । न च तद्युक्तम् । न चेष्टसाधनमपि 'ममेदं कर्तव्यम्' इति
 यावन्न प्रतीयते तावत्तत्र कश्चित्प्रवर्तते । तस्मात्कर्तव्यतावगमादेव प्रवृत्तिः,
 नेष्टसाधनत्वात् । उच्यते—बाढं कर्तव्यतावगमात्प्रवृत्तिः ; न तु तदुत्पादो-
 ऽकस्मात्कारणं विना भवति । स हि स्वार्थमिष्टमस्मादवाप्यत इत्यनेन
 निमित्तेनेष्टसाधने भवति । ननु न ब्रूमोऽकस्माद्भवतीति; किंतु शब्दादेव
 कर्तव्यताबुद्धिर्भवति ; तत्रोच्यते—नाभिधानत इति । न हि लिङ्गादि-
 शब्दात्कर्तव्यताबुद्धिः; यतो नियोगः शब्दार्थस्त्वयेष्टः । स च प्रेषणादि-
 रूपो नियोक्तृधर्मो वा स्यात् । यद्वा न नियोक्तृधर्मः किंतु स्वतन्त्र एव,
 फलनिष्पत्तेः; अतो विनाशी च । कर्तव्यता नियमाभवावार्थविषय-
 धर्मो न नियोक्तृधर्मः; न च स्वतन्त्रः । अतो न तद्वद्विरभिधानतः ।
 अयं नियोगो विषयधर्म उच्यते, ततो विषयस्येष्टसाधनत्वादन्वयस्य धर्मस्या-
 भावादिष्टसाधनतैव नियोग इत्यापन्नम् । अयं न शब्दात्कर्तव्यताबुद्धिः,
 अपितु नियोगादित्युच्यते; तथापि तावत्तस्यां शब्दः प्रमाणम्, तस्य
 नियोगाभिधायकत्वात् । न च नियोगानुपपत्त्या अर्थात्कर्तव्यताबुद्धिः; अकर्त-
 व्येऽप्यनाप्तनियोगदर्शनात् ।

अथ मतम्—या कर्तव्यताविषयस्य मोक्षस्य धर्म उच्यते, ततो
 विषयमोक्षसाधनत्वमभिधानमापन्नमिति; ततो भिन्नं मोक्षं मन्वानः परः
 प्रस्रवतिष्ठते—तस्मादेतदिति । अद्वयात्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं श्रुतिभि-
 रूपपादयति—श्रूयत इति । अनुविद्य विनानतीति; शब्दात्प्रथमं विदित्वा
 पश्चाद्विषेणोपरोक्षतया जानातीत्यर्थः । ननु मोक्षस्य साधनसाध्यत्वे घट-
 वदन्वयत्वं स्यात्, अतश्च मुक्तस्य पुनरावृत्तिः स्यादित्यागङ्क्याह—
न चेति । हेतुमाह—शब्देति । शब्दमाह—न चेति । ननु साध्यत्वा-
 न्मोक्षस्य घटवदन्वयत्वं तर्केण प्राप्नोति; अतः कथमपुनरावृत्तिरित्या-
 गङ्क्याह—न हीति । न स्वस्वभीषोमीयादिर्हिंसा शब्दावगतधर्मता, बाह्य-
 हिंसावत्; हिंसात्वादधर्म इति तर्केणाधर्मो भवतीति भावः । नित्यात्म-
 स्वभावभूतां विद्यामभिप्रेत्य परिहारान्तरमाह—अनन्तेति । क्षणिकज्ञानवादि-

10-1 मतेऽपि विधानान्यमाह—क्षणिकेति । अत्र सिद्धान्तमाह—न चेति ।
 श्लोकार्थमुपपादायितुं मोक्षस्वरूपनिरूपणाय पृच्छति—ऋः पुनरिति । तत्र
 न तावदनागतदेहाद्यनुत्पादो मोक्षः, तस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वादित्याह—
यदीति । अशरीरं वावेति वावशाद्देशेऽवधारणार्थः । तदेवमसंभवादिस्मि-
 न्पक्षे निरस्ते सारेतरविभागाय अनेकान्मोक्षपक्षानुपन्यस्यति—अथेति ।
चैत्रग्रामयोरिवेति; गतिपूर्वा संयोगलक्षणां ब्रह्मप्राप्तिमाह । आयञ्चिती;
 गच्छन्नित्यर्थः । स यावदिति; मनसः क्षिप्रस्यैव ब्रह्मप्राप्त्यर्थमात्रित्यलोकं
 गच्छतो योगिनः क्षिप्रतामाह । एतद्वै खल्विति मार्गस्तुतिः । अर्चि-
रिति अर्चिर्वादिमार्गकथनम् । मधुकृतो मधुमक्षिकाः । विद्युत्तुति अपनीये-
 त्यर्थः । निरञ्जन इति; देहादिव्यञ्जनरहित इत्यर्थः । यागव्याघ्रवदिति;
 यथा योगबलेन प्राप्ताष्टगुणैश्वर्या व्याघ्ररूपेणात्मानं परिणमयन्ति, तद्वदित्यर्थः ।
 'ब्रह्म संपद्यते' इत्यत्र दर्शनादित्यनुवर्तते । स्वपद्यपकर्षण इति; जपा-
 द्युपाधिकारिपतरागापनयने; रज्यते अनेनेति वा रागः जपादिरेव, तदप-
 कर्षण इत्यर्थः ।

तत्र पृथक्स्वरूपस्य गतिपूर्वकब्रह्मप्राप्तिपक्षं तावत् दूषयति—तत्रेति ।
 हेतुमाह—सर्वेति । चैत्रग्रामयोः प्राप्तिर्युक्ता; न तु जीवब्रह्मणोः,
 ब्रह्मणः सर्वगतत्वात्; सर्वगतस्य च नित्यप्राप्तत्वादिति भावः । सर्वगतत्वं
 श्रुतिद्वयेन घटयति—तदिति । “तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य
 बाह्यतः” इति श्रुतिः । “नित्यं विभुम्” इति च श्रुतिः ब्रह्मणः सर्व-
 गतत्वमाहेत्यर्थः । “विभुम्” इत्यस्य विवरणं सर्वगतम् इति । विविध-
 भावाद्वा विदित्विद्यपौनरुक्त्यम् । किंच ग्रामाद्ब्रह्मस्य चैत्रस्य ग्रामप्राप्ति-
 र्गतिपूर्विक युक्ता । जीवस्तु ब्रह्मणो नान्यो ब्रह्मैव सन् । तस्मा-
 दप्यस्य गतिहेतुका न ब्रह्मप्राप्तिरित्याह—अनन्यत्वाच्चेति । अनन्यत्वे
 हेतुमाह—तदिति । “आत्मानं विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति
 श्रुतिः जीवब्रह्मणोरनन्यत्वे घटते, नान्यत्वे । न अन्यस्मिन्विज्ञातेऽन्य-
 द्विज्ञातं भवति । अतोऽनन्यत्वम् । तथा “तच्चमसि” इति त्वमिति
 जीवमुद्दिश्य तदर्थोद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वमुक्तम् । तथा “अनेन जीवेनात्मना”

इति आत्मशब्देन प्रत्यगात्मवृत्तिना स्वात्मवाचिना जीवो निर्दिष्टः । न चान्यत्स्वात्मा भवति । तथा “योऽन्यां देवतामुपास्त अन्योऽसावन्योऽह-
मिति न त वेद” इति जीवपरयोर्भेददर्शनं निन्दया निषिद्धम् । अतो-
ऽनयोरनन्यत्वमित्यर्थः ।

यत एव जीवब्रह्मणोरनन्यत्वम्, अत एव मधुनि नानोरसवत्
नदीसमुद्रवच्च नानयोरविभागोपपत्तिर्भोक्षः; विभागे हि सा भवति,
नानन्यत्वे इत्यभिप्रायेणाह— अत इति । किंच सावयवनामन्योन्वावयव-
मिश्रतालक्षणोऽविभागो भवति । आत्मा च “निष्कलः” इति श्रुते-
रनवयवः । अतो नास्यविभागोपपत्तिरित्याह— निरवयव इति । एका-
दशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि षोडश कलाः, तद्रहितत्वंनात्मनो निष्कलशब्दे-
नानवयवत्वमुक्तम् ।

तथा—“यथाग्नेर्ज्वलतः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति, एवमेवास्मा-
दात्मनः” इत्यादिश्रुतेः जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वम्, कार्यस्य कारणभावापत्ति-
ब्रह्मप्राप्तिरित्ययमपि पक्षो नैत्यह— नापीति । सर्वदा कार्यमुपादानकार-
णात्मकम् । अतोऽस्य तद्भावापत्तिर्नित्यसिद्धा, न विद्यासाध्या; विद्या-
साध्यश्च भोक्षः श्रुत इति भावः । अथ कार्यस्य नित्यं कारणात्मत्वेऽपि
जैवस्य कार्यरूपस्य विनाशः कारणे ब्रह्मणि लयो भोक्षः; ततो जीवस्यो-
च्छेद एव श्रेष्ठः स्यात् । तत्र “विद्ययाघृतमश्नुते” इति श्रुतिविरोधः ।
तदा हि विद्यया उच्छेदः प्रसज्येत, नामृतत्वमपरत्वम् । किंच नात्मन
उच्छेदे कश्चिदिच्छति । न च निष्प्रमाणं फलं भवति । तत्र निष्फलैव
विद्यया स्यात् । अपिच जीवब्रह्मणोस्तावदाकाशघटाकाशयोरिव भेदस्यौ-
पाधिकत्वात् कार्यकारणभावो नास्त्येव । यथाप्यसौ प्रसिद्धः, तत्रापि
परमार्थतो नास्तीत्युक्तम् । किं स्वातन्त्र्येण? न, वाचारम्भणश्रुत्या विकारा-
नृतत्वप्रतिपादानात्; तथाहि— विकारो घटादिः ‘घटः’ इति नामधेयं च
वाचा केवलमारभ्यते, न तु तत्त्वतोऽस्ति । कारणमात्रमेव तु सत्यम्,
मृत्तिकेत्येव तु सत्यमिति । वागिति व्यवहारो लक्ष्यते; तेन व्यवहार-
साधनमात्रमिदं घटादि, न तत्त्वतोऽस्तीत्यर्थः ।

न च योगव्याघ्रवदेव जीवस्य ब्रह्मरूपेण परिणामो मोक्षः; अन्यस्य ह्यन्यरूपेण परिणामो भवति, योगिन इव व्याघ्ररूपेण । न च जीवब्रह्मणोरन्यत्वमस्तीत्युक्तम् । अपिच पूर्वावस्थातो विशेषापत्तिः परिणामे; सा नास्ति, चैतन्यब्रह्मरूपस्य जीवानामविशेषात् । पूर्वं शोकमोहादि चैतन्यमासीत्, चैतन्यमात्रस्वभावब्रह्मपरिणामे तु जीवानां शोकाद्यभावो भूत इत्यस्ति विशेष इति चेत्, न; अस्मिन्नपि पक्षे यदि शोकादयो जीवानां स्वभावभूताः, ततो जीवानां नित्यत्वात्तेऽपि जीववस्तुच्छेदाः । अथ जीवभ्योऽर्थान्तरभूताः क्षणिका गुणाः, ततः क्षणिकत्वादेव विन-
हृदयन्तीति न तदर्थं विद्यास्वयं साधनमपेक्षितमिति विद्यावैफल्यम् । न चागामिनां शोकादीनामनुत्पत्तये साधनमपेक्षितमिति प्रच्यम् । स हि तेषां प्रागभावः; स चासाध्य इत्युक्तम् अतो न तदर्थमपि साधनापेक्षा ।

अथ ब्रह्मण्यैश्वर्यविशेषोऽस्ति; तत्प्रतिरेव ब्रह्मरूपपरिणामो मोक्ष उच्यते; तथाहि—“स स्वराड् भवान्” इति श्रुतिर्मुक्तस्य स्वयंप्रभुत्व-
माह । तदसत्, अनेकेश्वरत्वानुपपत्तेः । तथाहि—ब्रह्मणो न्यूनं समं वा मुक्तानामैश्वर्यं स्यात्; तत्र न्यूनत्वे न ब्रह्मरूपापत्तिः, न च स्वयं-
प्रभुत्वम्; मुक्तेश्वराणां परमेश्वरपरत्वदर्शनात् । तथा सति चान्यराजन्यत्वं मुक्तानां स्यात् । अन्यराजन्यत्वे “अथ येऽन्यथातो विदुः, अन्यराजानस्ते क्षय्यलोका प्रवन्ति” इति श्रुतेर्मुक्तानामैश्वर्यस्यान्तवच्च, ततश्च स्वर्गिणा-
मिव पुनरावृत्तिः स्यात् । अतो ब्रह्मात्मभावात् अन्यथा ये विदुरित्य-
न्वयः । अन्ये राजा येषां ते तथोक्ताः । न चान्तवचमनुपपन्नम्, लोके परमेश्वरेच्छया न्यूनेश्वराणामैश्वर्यप्रच्युतिदर्शनात् । ब्रह्मैश्वर्यसमस्य चैश्वर्यस्य मुक्तानां युगपदनुपपत्तिरेव; तथाहि—एकश्रेदीश्वरः सर्वस्य जगतोऽधिपतिः प्रशासिता च स्यात्, ततोऽपरस्य कर्तव्यमेव नास्ति; स किं कुर्वन्नीश्वरः स्यात्? विरोधाच्च समस्यैश्वर्यस्य युगपदनुपपत्तिः; न खलु यदेकस्येश्वरस्याभिप्रेतं तदपरस्यापीति नियमे हेतुरस्ति । तत्रैकस्मिन्वस्तुनि विरुद्धाभिप्राययोर्द्वयोरीश्वरयोर्मध्ये यद्येकाभिप्रायानुविधायात्वं तस्य वस्तुनः स्यात्, ततो यस्येश्वरस्याभिप्रायं तद्वस्तु नानुविषसे न तदभिप्रायानुरूपं भवति तस्यानीश्वरत्वं स्यात् । उभयेश्वराभिप्रायानुवर्तित्वं च वस्तुनो-

संभाव्येव, विरोधात् । अथ उभयोरभिप्रायं नानुवर्तते, यादृशं वस्तु उभयोरभिप्रेतं ततोऽन्यथैव स्यात् । तथोभयोरप्यनीश्वरत्वं स्यात् । अथोच्यते—स्यादेवं यद्यैकमत्ये न हेतुरस्ति; न त्वेवम् । अनैकमत्ये हीश्वराणां परस्परविरोधात् कार्यं न सिद्ध्येत् । ततश्च कार्यसिद्धिरेव तेषामैकमत्ये हेतुः । भवति च कार्यसिद्धये ब्रह्मनामैकमत्यम्, यथा व्यवहारादिषु परिषद इति चेत्; तन्न; एवं हि प्रत्येकमनीश्वरत्वं स्यात् । एतच्च कर्महेतुकेऽप्यैकमत्ये तुल्यम् । अथ पूर्वोक्तविरोधाभावात् पर्यायेण तेषामीश्वरत्वमुच्यते, ततो यस्यैश्वर्यमुपरतं तदीयस्यैश्वर्यलक्षणस्य मोक्षस्यान्तवर्धं स्यात् । अनन्तश्चासौ, अपुनरावृत्तिश्रुतेः । इतश्च न ब्रह्म-तुल्यमैश्वर्यं मुक्तानाम्, यतो ब्रह्म जगत्सृजति न मुक्ताः । ते तु सृष्ट्युत्तरकालमीश्वरोपासनेनापवृज्यन्ते । अतः सृष्टिसमये न सन्त्येव; कुतस्तेषां स्रष्टृत्वम् ? अतस्तेषां स्रष्टृत्वाभावात् न ब्रह्मतुल्यमैश्वर्यम् । तस्माद्यथा शुद्धस्वरूपस्य स्फटिकस्य जपाद्युपाधिकल्पितरागतिरोहित-स्वरूपस्य रागापनये विद्यमानमेव स्वरूपमाविर्भवति, न त्वपूर्वं जन्त्यते, तथा “तच्चमसि” “अनेन जीवेनात्मना” इत्यादिश्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपस्य जीवस्याविद्यातिरोहिततद्रूपस्य विद्यया अविद्यापनये निजब्रह्मरूपा-विर्भावमात्रं ब्रह्मप्राप्तिः, न रूपान्तरापत्तिः । तथा च “स्वेन रूपेण” इति श्रुतौ स्वशब्द उपपद्यते, नान्यरूपनिष्पत्तौ । स्वशब्दोऽयमात्मा-त्मीयवचनः । तत्रान्यदापि रूपं यद्यभिन्नं निष्पद्यते, तदा स्वम्, अथ भिन्नं तदा स्वयम्, इत्यभेदात् संबन्धाद्ब्रह्मरूपनिष्पत्तावपि स्वशब्दो-पपत्तिरिति चेत्; न, ‘स्वेन’ इति विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गात् । संभवे व्यभिचारे हि विशेषणमर्थवत् । अन्यरूपस्य निष्पद्यमानस्य स्वत्वं स्वीयत्वेन संभवत्येव, न व्यभिचरति । अतः ‘स्वेन’ इति विशेषणा-नर्थक्यम् । स्वत्वादिति; स्वशब्द आत्मात्मीयवचनः । निजस्यैव ब्रह्म-स्वरूपस्याभिव्यक्तिमात्रं यदि मुक्तिः, कथं तर्हि निष्पद्यत इति? निष्प-त्तिर्हि जन्म; तच्चाभूतप्रादुर्भावः, न तु विद्यमानरूपाभिव्यक्तिमात्रम् इति चेन्न; अभिव्यक्तावप्येवंविधशब्दप्रयोगदर्शनात्; यथा—मलापकर्षणाभि-व्यक्तशौक्ये ‘घटः शुक्लो जातः, निष्पन्नः, भूतः’ इति चोच्यते । त्रेनायमप्यदोषः । तथा “ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति” इतीदमपि श्रुतिः

जीवस्य विद्यमानब्रह्मरूपाविर्भावमेव मोक्षमाह—अन्यथा “ब्रह्मैव सन्” इति न घटते ।

एवं मोक्षस्वरूपं निरूप्य ‘साध्यो मोक्षो न चापरः’ इति श्लोकार्थ-
 19 मुपपादयन् व्याचष्टे—तदेवमिति । न चेति नकारः काकाक्षिवन् ‘न साध्यः’ ‘न चापरः’ इत्युभाभ्यां संबध्यते । ‘न साध्यः’ इत्यत्र पूर्वो वा वर्तते । यद्वा ‘न च’ इत्यस्य साध्य इत्यनेन संबन्धः । अपर इति चान्यो न भवतीत्यर्थः । क्वचित्तु ‘न नापरः’ इति पाठः; तत्र न साध्यो नापर इत्यर्थः । न चान्यत्वमिति; विद्यातो मोक्षस्य नान्यत्वमित्यर्थः । एतच्च ‘नापरः’ इत्यस्य व्याख्यानम् । अनन्यत्वे हेतुमाह—यत इति । यतो ब्रह्मस्वरूपभूतनित्यविद्याविर्भाव एव मोक्षः, अतो न विद्यातोऽन्यः । अन्यच्च साध्यं भवति । अतो न विद्यासाध्य इति प्रकृतोपयोगः ।

यद्यपि ‘अविद्यास्तमयो मोक्षः’ इत्युक्तं श्लोके, तथापि विद्यैवा-
 विद्यास्तमय इति वक्ष्यमाणत्वात् वृत्तौ विद्याधिगमो मुक्तिरुक्तत्वदोषः ।
 ‘अविद्याधिगमः’ इति पाठो न्यविरोध एव । उक्तेनेति; स्फटिकन्यायेन,
 ‘अद्वयात्मप्रकाशोऽसौ’ इति वानेनोक्तेनेत्यर्थः । अद्वयात्मप्रकाशरूपाया
 विद्याया मोक्षत्वमुपपादयति—अविद्येति । अविद्यानिवृत्तावपि मोक्षे ‘संसार-
 निवृत्तिर्मोक्षः’ इति प्रसिद्धेर्न दोष इति । ननु तथाप्यविद्यानिवृत्तिर्मोक्षः,
 न विद्येत्याशङ्क्याह—विद्यैवेति । अग्रहरूपा वा अविद्या, विपर्ययज्ञान-
 रूपा वा तत्र यदि तावदग्रहणमविद्या, ततो विद्यैव तन्निवृत्तिः, यतो-
 ऽग्रहणप्रणभावे ग्रहणम् । तस्य ग्रहणभाव एव निवृत्तिः, नान्या; घट-
 भागभावस्येव घटभावः । अथ विपर्ययज्ञानमविद्या, तथापि तद्विरोधि-
 तत्त्वज्ञानोदय एव तन्निवृत्तिरित्यर्थः । एतत् दृष्टान्तेनोपपादयति—
न हीति । तत्र शुक्तिज्ञानसाध्यत्वे हेतुमाह—तयोरिति । यदि शुक्ति-
 ज्ञानेन रजतज्ञाननिवृत्तिः साध्या, तत्र शुक्तिज्ञानरजतज्ञाननिवृत्त्योरयौग-
 पद्यं स्यात्; न च तदस्तीत्यर्थः । प्रयत्नान्तरासाध्यत्वे हेतुमाह—प्रयत्नान्तर
 इति । न हि रजतज्ञाननिवृत्तये शुक्तिज्ञानोदयात् पृथक् प्रयत्न इत्यर्थः ।

विद्यैवाभिव्यक्ता ब्रह्मप्राप्तिः; न तत्साध्येतीममर्थं श्रुत्या द्रष्टयति—तथा चेति । पूर्वभावि हि कारणं भवति; तत्र यदि विद्यासाध्या ब्रह्मप्राप्तिर्भवति, ततो 'विदित्वा ब्रह्मैव भवति' इति विद्याब्रह्मीभावयोः, तथा 'विदित्वा न विभेति' इति विद्याभयनिवृत्त्योः, तथैकत्वदर्शनमोहाभावयोः पौर्वापर्यं श्रूयतेति नैककालता । इह च 'वेद भवति' 'विद्वान् विभेति' 'को मोहोऽनुपश्यतः' इत्येककालता श्रूयते; तथाचि—'वेद' इति विदेल्लङ्गन्तस्य "विदो लटो वा" इति तिपो णलोदेशप्रयोगः; 'विद्वान्' इति च "विदेः शतुर्वसुः" इति शतुर्वसुदेशान्, अनुपश्यत इति व्यक्ता वर्तमानता । तदेवं वर्तमानैककालत्वाच्च विद्याप्राप्तयोः साध्यसाधनभावः । "तदात्मानम्" इत्यत्र तु 'अवेत्, अभवन्' इत्यनयोभेतार्थत्वाद्नेककालता द्रष्टव्या; तथाहि—'अवेत्' इति विदेल्लङ्गन्तान् "हल्ङ्ङाभ्यः" इति तिपो लोपात् सूत्रप्रयोगः । ननु "तमेव विदित्वा तिमृच्छेति" इति पौर्वापर्यं श्रूयते इत्याशङ्क्याह—यच्चिति । ननु विद्याब्रह्मप्राप्तयोरैकत्वे तुल्यकालतापि न युक्ता; भिन्नयोर्हि सा भवतीति चोदयति—नन्विति । उत्तरमाह—नोति । यथा कपालजन्मैव वटनाशः, तथापि तयोर्भेदेन व्यपदेशः; तथैहापि वस्त्वभेदेऽपि उपदेशमात्रभेद इत्यर्थः । यथा अत्रापि भावाभावरूपैव व्यपदेशभेदः । स हि 'विद्वान् विभेति', 'को मोह एकत्वमनुपश्यतः' इति व्यक्त एव । "ब्रह्मैव भवति" इत्यत्र त्ववधारणेनाब्रह्मत्वाभावोऽभिप्रेयत इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यम् ।

ननु यदि विज्ञानात्मनोऽद्वयब्रह्मरूपस्य तत्स्वरूपाविर्भावरूपविद्योदय एव प्राप्तिः; ततो यत्रैव विद्योदयस्तत्रैव स मुच्येतः ततो गत्यभावात् "तेऽद्वैरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः" इत्याद्या मार्गश्रुतयः कथम्? कथं च "लोके यथा मधुकृतः" इति "यथा सौम्य नद्यः" इत्याद्याश्च जीवब्रह्मणोरसति विभागे विभागस्याप्ययं लयं श्रावयन्त्यः श्रुतयः? कथं चाद्वयात्मस्वरूपाविर्भावे "स एकधा भवति, द्विधा" इत्याद्याः श्रुतयः?— इति पृच्छति—कथमिति । अत्रोत्तरमाह—तत्रेति । आचार्या इत्यध्याहार्यमेव । तच्च पूजार्थमुक्तम् । न स्वयमपरीक्षात्वात् । विद्या मृगणा

निर्गुणा च । तत्र मार्गादिश्रुतयो न निर्गुणविद्याविषयाः; तत्र हि गति-
निषेध एव “ब्रह्मैव सन्” इति श्रूयते । ब्रह्मस्वरूपस्यैव ब्रह्मभावं
वदन्ती श्रुतिरेषा स्वरूपस्य तत्रैव देशे तुल्यत्वादन्यत्र गतिं निषेधति ।
तथा “न तस्मात्प्राणाः” इत्याद्या च श्रुतिः तस्माद्धिदुषो देहान्न प्राणा
उत्क्रामन्ति, अपितु अत्रैव समवनीयन्ते प्रलीयन्ते इति वदन्ती विदुषो विज्ञा-
नात्मनो गतिं निषेधति । गत्यर्थश्च मार्गोपदेशः । स गत्यभावे निर्गुण-
विद्यायामनर्थक इत्याशयः । ननु प्राणानामयं गतिनिषेधो न विज्ञानात्मन
इत्याशाङ्क्याह—प्राणेति । अत्र हेतुमाह—न हीति । यथा बिम्बस्यैवा-
दर्शाद्युपाधोर्विम्बाङ्गेदेन प्रतिबिम्बत्वम्, एवं ब्रह्मण एव प्राणोपाधेः ब्रह्मणो
भेदेन विज्ञानात्मत्वम्; तत्र प्राणानामगमने सत्पुष्पधरभावाद्ब्रह्मज्ञानात्मत्वमेव
नास्ति; कस्य गमनं भवत्विति अर्थात्प्राणगमने विज्ञानात्मन एवागतिरुक्ता
भवतीत्यर्थः । अत्राह—“न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति” इति जीवापादाना
प्राणानामुत्क्रान्तिरनेन निषिध्यते, न देहापादाना । तेनायमस्यार्थः—
जीवमुज्झित्वा प्राणा नोत्क्रामन्ति, अपितु जीवेन सहैव देहादुत्क्रामन्तीति ।
एवं च “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” इति शास्त्रान्तरश्रुतिरपि ‘तस्य
प्राणाः कुतो नोत्क्रामन्ति? किं देहात्? उत देहिनः?’ इत्यपेक्षायां “न
तस्मात्” इति श्रुतिबलात् देहेन इति विशेषे स्थाप्यते । किंच प्राप्ति-
पूर्वकत्वान्निषेधस्य “तस्मात्क्रामन्ति प्राणा अनुत्क्रामन्ति” इति देहान्तरग्रह-
णायविदुषो योत्क्रान्तिः श्रुता, सा “न तस्मात्प्राणाः” इत्यनेन विदुषि
निषिध्यते, न परत्वाप्राप्त्यर्था । तदुक्तम्—“देहान्तरार्था योत्क्रान्तिः
सा तत्र प्रतिषिध्यते” इति । तेन विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरस्तीति परविद्या-
विषया अपि मार्गश्रुतयः । तथा च तत्प्रकरणेऽपि ताः पठन्त इति ।
तद्विदुषोऽप्युत्क्रामन्ति; तथाहि—यद्यविदुषो योत्क्रान्तिः सा विदुषो निषिध्यते,
तर्हि सा देहाच्छ्रुता कथं जीवान्निषिध्यते? अथ देहादेव सोत्क्रान्ति-
निषिद्धा; किं तु देहान्तरार्था, न ब्रह्मप्राप्त्यर्थेत्युच्यते; ततोऽनेन देहान्त-
रार्थोत्क्रान्तिविदुषो निषिद्धा; ब्रह्मप्राप्त्यर्था तु केन विहिता? न तावदने-
नैव, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । न चार्थाक्षेपसिद्धा, विनैव तथा देहान्तरो-
त्क्रान्तिनिषेधोपपत्तेः, ब्रह्मप्राप्त्युपपत्तेश्च । तथाहि—यदन्यत् दूरस्थं च,
तद्वत्या प्राप्यते । ब्रह्म तु जीवस्य निजं रूपं सर्वगतं च; अतो नान्यत्,

न च दूरस्थम् । अतः किं तत्र गत्या, येन सार्थादाक्षिप्येत? किंच
 “अत्रैव समवनीयन्ते” इति च तत्रैव देशे प्राणानां प्रलयमभिवदन्ती
 श्रुतिः विदुषोऽनुत्क्रान्तिं सूचयति । अत्रेति ब्रह्मोच्यते: न देशविशेष
 इति चेत्; महाभिज्ञो भवान् शब्दवृत्तस्य! न हि ‘राजा न गतः,
 अत्रैव तिष्ठति’ इत्युक्ते यतो न गतः, ततो देशादन्यत् ‘अत्र’ इत्यु-
 च्यते । तस्माद्द्विदुषो ब्रह्मप्राप्त्यर्था नोत्क्रान्तिरिति व्यर्था मार्गश्रुतयः पर-
 प्रकरणेऽपि पठिताः । यत्रार्थवत्यः, तत्र पूषानुमन्त्रणमन्त्रवत् दृष्यन्त इत्यलं
 प्रपञ्चेन ।

किंविषया नाम ता मार्गश्रुतयः? इत्यपेक्षायामाह—यत्र त्विति ।
 सगुणविद्याविषयास्ता इत्यर्थः । न च निर्गुणविद्यायायेन तत्रापि तासाम-
 नुपयोग इत्यभिप्रायेणाह—तत्र चेति । परब्रह्म हि जीवस्य निजं रूपम्,
 तच्च नित्यप्राप्तमेव सद्विद्यया करस्थमुवर्णितपासं विद्यया अविद्यानिवृत्तौ
 तत्रैव सुलभमिति न गतिमपेक्षते; तेन युक्तस्तत्र मार्गश्रुतीनामनुपयोगः ।
 कार्यब्रह्मलोकः पुनः इतस्तृतीयस्य द्विवि तिष्ठति; तेन स दूरस्थः;
 तत्प्राप्तये आमवत् गतिमपेक्षत इति तत्र मार्गश्रुतय उपयुज्यन्त इत्यर्थः ।
 कार्यब्रह्मलोकास्तित्वं श्रौतत्वेन दर्शयति—यत्रेति । कार्यं च ब्रह्मलोकं
 येऽपि न परब्रह्मवितृस्तेऽपि यान्ति । तत्र श्रद्धासत्यतपसामुपासकानां
 कार्यब्रह्मलोकं श्रुत्या दृश्यति—तथा चेति । ननु सगुणोपासकानामपि
 ब्रह्मप्राप्तिरेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह—परेति । अत्र हेतुमाह—विद्ययेति ।
 मृत्युमत्येतीत्यन्वयः ।

ननु सगुणोपासकानां कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिश्चेत्, ततस्तस्य महाप्रलये
 नाशमन्तर्षां पुनरावृत्त्या भाव्यम्; अथ कथम् “इमं मानवमावर्तं
 नावर्तन्ति” इत्यनावृत्तिश्रुतिरिति पृच्छति—अपुनरावृत्तीति । अत्र मत-
 भेदेनोत्तरमाह—अत्रेति । तत्प्रपञ्चयति—तदिति; कार्यब्रह्मलोकस्थानं
 निर्दिशति; तत् कार्यब्रह्मलोके स्थानं प्राप्य तत्रोत्पन्नसर्वापाधिनिर्मुक्तब्रह्म-
 तत्त्वविज्ञाना महाप्रलये प्राप्ते क्रमेण परं पदमश्नुवते इति तेषामपि पुनरा-
 वृत्त्यभावान् अपुनरावृत्तिश्रुत्युपपत्तिः । अत्र वाक्यं पठति—यथेति ।
 वेदान्तविज्ञानेन सुनिश्चिनोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः, उत्पन्नवाक्यार्थमात्रज्ञानाः,

अनुत्पन्नाद्दयात्मसाक्षात्कारा इति यावत् । अत एव सहसा न मुच्यन्ते, अपितु कार्यब्रह्मलोकं गत्वानन्तरं मुच्यन्ते । “ते ब्रह्मलोकेषु” इति परमेव ब्रह्मोच्यते; अतस्तत्प्राप्तिरेवानेन कथ्यते, न कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । परं ब्रह्मैकमनवयवं च । अतस्तस्य न स्वतो नाप्यवयवद्वारेण बहुत्वमवकल्पते; कार्यब्रह्मलोकस्तु यद्यप्येकः, तथाप्यवयवबहुत्वेन तत्र बहुवचनमुपपद्यते; तेन स एवोच्यते, न परमित्यर्थः । अत्र केचित् ग्रहैकत्ववद्बहुत्वमविधेयत्वादविवक्षितम्; अतः परं ब्रह्मैवात्र ब्रह्मलोकमित्याहुः; तदयुक्तम्; परान्तकालप्रतीक्षणान्; न हि विदुषां महाप्रलयकाले परब्रह्मप्राप्तिः, अपितु देहपातानन्तरमिति तेषामप्यभिमतम् । तथाच सूत्रम्—“पाते तु” इति । लोकशब्दश्च भोगभूमौ मुख्यो न परब्रह्मणि । आधारत्वमपि तस्यैव कार्यब्रह्मलोकस्य निवासस्थानत्वान् घटते । तस्मात्कार्यब्रह्मलोकनिर्देश एवायम् । एवं च सति बहुवचनमपि कथंचिदवकल्पन इति तदपि लिङ्गस्थानियुक्तमित्यदोषः । सर्वमिदं कर्त्रादि ब्रह्मेत्युपासनादिति; योगशब्देन उपासनामात्रमुच्यते, न तत्त्वज्ञानमित्युक्तं भवति । अत एव कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः फलम् । अत्रैवाधे स्मृतिमाह—तथाचेति । ब्रह्मलोकं गतारते सर्वे कृतात्मानः संस्कृतबुद्धयः परस्य प्रधानस्य ब्रह्मणोऽन्ते अविकारसमाप्तौ यदा प्रतिसंचरो महाप्रलये भवति तदा ब्रह्मणा सह परं पदं प्रविशन्तीत्यर्थः । अन्ये तु अनावृत्तिश्रुतेरिममर्थं मन्यन्ते—एषा कर्मिणो धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं गतारते तत्र पतनकालपर्यन्तं तिष्ठन्त्वा भुक्त्वा भोगास्तस्मिन् स्थित एव निवर्तन्ते, नैवं स्थिते ब्रह्मलोके तत्र गतानां तत आवृत्तिः; अपितु ब्रह्मलोकप्रलयपर्यन्तं तत्रैव तिष्ठन्ति । न च वाच्यम्—तथापि तत्प्रलये तेषामावृत्तेः कथमगावृत्तिश्रुतिरेति; यतस्तस्मिन् सति न तत आवृत्तिर्भवति; तत्प्रलये तु स एव नास्ति; कुतस्तत आवृत्तिः? अतश्चैवमनावृत्तिः श्रूयते । यत्र तु ‘तत्प्रलये हि तत आवृत्तिः’ इति पाठः, तत्र ततः प्रलयान् प्रागावृत्तिर्नास्ति, ततश्चानावृत्तिः श्रूयत इत्यर्थः । तथाच “इमं मानवम्” इति “इह नावर्तन्तै” इति ‘इमम् इह’ इति विशेषणम् अस्यां संनिहितायां वर्तमानसृष्ट्यावनावृत्तिमाह । सर्वथानावृत्तौ दुर्योजमेतत् । “अमृतत्वयेति” इति चामृतत्वं ये प्राणिनः प्रलयादवर्गैव म्रियन्ते तानपेक्ष्य ।

महाप्रलये भ्रियमाणानामपि तेषां देवानामिवामरत्वमुपपद्यते । तथा च “आभूतसंख्यं स्थानम्” इति स्मृतिः यावद्भूतप्राप्त्यावस्थानं तावदभूतत्वम्, प्रलये भ्रियन्त इत्याह ।

यत्तु मन्यते—ब्रह्मणः प्रादेशिकोऽयं भूतभौतिकविकारो न सार्वत्रिकः । तेनाविकृतोऽप्यस्य प्रदेशोऽस्ति । तथाच “यदतः परः” इत्यादिका श्रुतिः अतो दिवः परस्ताज्जैर्विकारैरनभिभूतमान्मज्जातिर्द्विप्यमानः दृश्यन्ति । तत्रैतस्य च मुक्तिः । अतोऽस्ति मार्गश्रुतीनां परब्रह्मप्राप्तादुपयोग इति न कार्यब्रह्मविषयतेति । तन्निरूप्यम्—न तावदनुत्पन्नाद्विज्ञानस्यायं मार्गोपदेशः’ ब्रह्मविदः श्रवणात् । योऽप्युत्पन्नाद्ब्रह्मविद्यः, तस्यापि विद्यया निःशेषाविद्यानिवृत्तौ तज्जस्य भेदप्रपञ्चस्य तत्रैव विलयादिहाप्य-विकृतं ब्रह्म सुलभमिति न तत्प्राप्तयेऽन्यत्र प्रतिपद्यते । अतो न तदर्थो मार्गोपदेश इति कार्यब्रह्मलोकविषयत्वस्य युक्ता । यपि मधु-नदीनिदर्शनेन जीवब्रह्मणोरविभागश्रुतिः, सापि यथा मधुनि कुमुसरमानां यथा च समुद्रे नदीनां संसर्गे द्रव्यत्वेन वास्परमविभागः, तथा जीवब्रह्मणो-रित्येवंपरा न भवति, तयोरसंसर्गिदृशत्वात् ; अपितु यथा तत्र विवेकेन ज्ञानाभावः, तथा जीवब्रह्मणोरपीत्येवंपरा ; किञ्चित्सादृश्येनापि दृष्टान्तो-पादानात् ।

तथा सृष्टिश्रुतीनां सृष्टिपरत्वे सृज्यमानप्रपञ्चसत्यत्वादहैतहानिश्चान्निवृत्त्यर्थं ता अपि प्रसङ्गतौ व्याचष्टे—सर्गेति । ता अपि न मृष्टि-पराः ; आत्मैको जगतस्तत्त्वम्, न ततोऽन्यत् द्वितीयं जगदस्तीत्येतत्प्रति-पत्तिपराः । तेनात्मैकत्वानुग्रहस्तासामर्थो व्यवस्थाप्यः ; नान्यथा । आत्मै-कत्वं वाक्यार्थाभूतं विरुध्यते । कथं तासामात्मैकत्वपरतदमुच्यते ? “कस्मिन्न-भगवो विज्ञाने सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इत्युपक्रमः । यदि च आत्मैकः सर्वस्य तत्त्वं न तत्त्वान्तरमस्ति, तदा आत्मनि ज्ञाने सर्व-मिदं ज्ञातं भवति, नान्यथा ; तेनात्मैकत्वेनोपक्रम इति गम्यते । तथा “सदेव सोम्य” इत्यत्र “एकमेवाद्वितीयम्” इत्येकत्वेनोपक्रमः । तथा “एतद्वाक्यमिदं सर्वम्” इत्येकत्वेनोपसंहारः । तेनात्मैकत्वप्रतिपत्तिपरमिदं वाक्यम् । तत्र यदि भूतसृष्टिरपरा सत्यतया प्रतिपाद्येन, ततो वाक्य-भेदः स्यात् । अतो यत्रोपांशुयाजवाक्ये “जापि वा एतद्यज्ञस्य क्रियते

यदन्वशौ पुरोडाशी" इत्युपक्रमत् "उपांशुयाजमन्तरा यजत्यजामित्वाय" इत्युपसंहाराच्चैकवाक्यत्वे अवगते तन्मध्यवर्तीनि "विष्णुरूपांशु यष्टव्यः" इत्यादीनि ववाति वाक्यभेददोषात् पृथग्विधत्वमलभमानान्युपांशुयाजशेषत्वात्, तदानुगुण्येन 'ईदृशोऽयमुपांशुयाजो महाभागो यस्मिन्निज्यमाने विष्णवाद्योऽपीष्टा भवन्ति' इत्येवमुपांशुयाजस्तुत्यर्थतया व्यवतिष्ठन्ते, तथा सृष्टिश्रुतयो वाक्यार्थभूतसृज्यमानप्रपञ्चभेदप्रतिपत्तिपराः । यत् एकत्वेनैवोपक्रमोपसंहारौ सर्वत्र श्रुतौ, येन च तौ श्रुतौ स एव वाक्यार्थः, यश्च वाक्यार्थः स एव प्रधानम्, यच्च प्रधानं तदर्थमेवान्यद्युक्तम् । अफलं च भेदज्ञानम् । आत्मैकत्वज्ञानं तु दृष्टेन च शोकादिनिवृत्तिफलेन फलवत् । अतः 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायेनाप्यैकत्वपरत्वं सृष्टिश्रुतीनाम् । तत्र विशुद्धेत्यादिना फलस्य दृष्टत्वमुक्तम् । "तत्र को मोहः" इत्यादिना श्रुतत्वमिति विवेकः । सर्गश्रुतयः एकत्वोपायुतया व्यवतिष्ठन्त इत्युक्तम्, तदुपायत्वं दर्शयति—उपायत्वं चेति । नेदमसन्मूलमिति "कथमसतः सजायेत" इति श्रुत्यर्थ उक्तः । अद्वितीयैकसन्मूलमिति तु "सदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुत्यर्थः ।

नन्वेवं कार्यकारणयोर्भेदो कथमात्मैकत्वमित्याशङ्क्याह—कारणेति । स्यादेवं यदि तयोर्व्यतिरेकः स्यात्; स एव तु नास्ति; 'मृदयं घटः' इत्यभेदप्रतीतिरिति भावः । इदमिति; जगदित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह—घटादीति । यथा मृदूपायण घटादीनामेकत्वम्, एवं सद्रूपेण जगत इत्यर्थः ।

ननु यदि सन्मूलं जगत् ततो मुख्य एव कार्यकारणभाव उक्तः स्यात् । अतश्च प्रपञ्चसत्यता । तत्र चाद्वैतहानिरित्यभिप्रायेण चोदयति—नन्विति । परिहरति—नेति । एतत्प्रपञ्चयति—न खल्विति; एकत्वावतारोपायत्वं विवृणोति । तदुक्तम्—

"मृल्लोहाविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टीर्या चोदिता श्रुतौ ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥"

इति । भेदाभिनिवेशातिशयात् सहसैवामेदं बोद्धुमशक्तः सदुपादानतया सद्रूपेणाभिन्नं जगत् घटादिवन्मृदूपायणोति प्रतिबोध्यत इत्युक्तं भवति । ननु

मुख्य एव कार्यकारणभाव एकत्वावतारोपायो भविष्यति; तथापि प्रपञ्च-सत्यता न व्याहन्यत इत्याशङ्क्याह—स चेति । स च मुख्य एकत्व-विरोधी; तेनामुख्यो गृह्यत इत्यर्थः ।

ननु मुख्येऽपि कार्यकारणभावे, कार्यात्मना नानात्वं कारणात्मना चैकत्वमिति नैकत्वस्य कश्चिद्विरोध इत्याशङ्क्य तन्निषेधयति—एकमिति । किंच यदि कार्यात्मना नानात्वं ततः कार्यस्यापि सत्यत्वात् “सत्यस्यम्” इति तच्छब्दोक्तस्य कारणस्यासाधारण्येन सत्यत्वं श्रुतिर्नावधारयत्; अवधारयति च । अतो न कार्यात्मना नानात्वमित्याह—सत्यस्यमिति । ननु कार्येऽपि सत्यश्रुतिरस्ति: यथा—“मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति “प्राणा वै सत्यम्” इति च । उच्यते—यथा अन्तरतमे मुख्य आत्मानि विवक्षिते “अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः” इत्यात्मसंबन्धे बोधयितुं प्राणमयादिषु प्रयुज्यते; न चैतावता तेषां मुख्यमात्मत्वम्, तथा मूलकारणमुख्यसत्यत्व-विवक्षया मृत्तिकायामज्ञासिद्धसत्यत्वे कारणे प्राणेषु चासिद्धसत्यत्वेषु “तेषामेष सत्यम्” इति मुख्यसत्यविवक्षया सत्यशब्दः प्रयुक्त इत्यदोषः । कार्यात्मना नानात्वाभावे श्रुतिद्वयमपरमाह—अन्यत्रेति । अत्रैव हेत्वन्तर-माह—भेदेति । ‘एकत्वमविरोधेन’ इत्यत्र वर्णितमत्र स्मर्यव्यम् । तस्मादेतत्समस्तश्रुत्यविरोधेन यथा विम्बात्प्रतिबिम्बानि विकल्पाः, वर्षेभ्यश्च प्रदाने विकल्पाः, तत्र जगद्विकल्पस्यात्मोपादानम् । तथा सृष्टिश्रुतिर्वर्धते इत्याह—एतदेति । दृष्टान्तद्वयं विवृणोति—यथा हीति । यथा विम्बात् प्रतिबिम्बानि संभूतानीत्युच्यन्ते न च तानि परमार्थतः सन्ति, तथा “आत्मन आकाशः संभूतः, आकाशाद्वायुः” इत्युच्यत इति । किंच स्वप्नेऽपि सृष्टिश्रुतिरस्ति; न च तावता तत्र रक्षादीनां सत्यत्वम् । तद्वदेषां मूतसृष्टिर्भविष्यति, आत्मैकत्वमिति पक्षिरत्वादित्याह—अपिचेति । किंच स्यादपि मूतसृष्टिः पारमार्थिकी, यदि स्वयमेव वाचारम्भणश्रुत्या “मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति कारणमात्रस्य सत्यत्वमवधारयन्त्या पारमार्थिकी सोक्ता; न चैतदस्तीत्याह—स्वयमिति ।

एवं सृष्टिश्रुतीनां गतिमुक्त्वा ऐश्वर्यश्रुतीनामाह—ऐश्वर्येति । सगुण-विद्यायां स्वर्गादिस्थानीयं फलमिहानेकधादिभावः श्रूयते; न तु मोक्षः; स

हि निर्गुणविद्यानिमित्त इत्यर्थः । कथं पुनस्तत्रापि क्वचिदपुनरावृत्तिस्मृति-
रित्याशङ्क्याह—यदपीति । द्वयी गतिरिति ; क्रममुक्त्यभिप्रायं वा वर्तमान-
सर्गानावृत्त्यभिप्रायं वा अनावृत्तिश्रवणं व्यवस्थानमित्यर्थः ।

ऐश्वर्यश्रुतिषु मतान्तरमाह—अन्य इति । यतो ब्रह्म सर्वात्मकं,
सर्वेश्वरं, सर्वोपभोगानां च भोक्तृ, सर्वज्ञं, देवाद्यानन्दाश्च ब्रह्मानन्दस्य
मात्रा, अतो घटिकचिदीश्वरत्वादि ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु ते सर्वं ब्रह्मणि,
यच्च ब्रह्मणि तत्सर्वमाविर्भूतब्रह्मस्वरूपो विद्वान् ब्रह्मणः सर्वात्मत्वात् आप्नोति,
तेन “सर्वान्कामानामोति” इत्यादि तस्य स्वरूपाभिर्भावतःक्षणमोक्षप्रशंसार्थ-
मुच्यत इत्यर्थः । ननु यद्याविर्भूतब्रह्मस्वरूपो विद्वान् सर्वात्मत्वात्सर्वकामा-
नामोति, ततः सर्वात्मत्वादेव सर्वभूतगतशोकादयामुयात्; ततश्च मोक्षे
दुःस्वमपि स्यादित्यभिप्रायेण चोदयति—नन्विति । परिहरति—नेति ।
ब्रह्मणो रूपं विद्वानामोति; शोकादयस्तु च ब्रह्मणो रूपमित्यर्थः । अत्र
हेतुमाह—अविद्येति । ज्ञानैश्वर्यादयश्च ब्रह्मणो रूपम; तेन ब्रह्मप्राप्तौ
प्राप्यत इति युक्तमित्याह—ज्ञानेति । कुतः पुनर्ज्ञानादीनां ब्रह्मरूपत्वं
गम्यत इत्याह—विज्ञानमिति । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” इति च
ज्ञानरूपत्वे, “एतस्य” इत्यनन्दात्मत्वे, “सर्वस्येश्वरः” इति चैश्वर्या-
त्मत्वे श्रुतिरिति विद्वेकः । तदेवं शोकादीनामविद्याध्यस्तत्वात् ज्ञानादीनां
च ब्रह्मरूपत्वात् पुनः यदाविर्भूतब्रह्मस्वरूपो विद्वान् ज्ञानादीनश्नुते, न
शोकादीनित्याह—तथाचेति । अत्र चोदयति—नन्विति । तत्परिहरति—
नैतदिति । द्रष्टान्तौ विवृणोति—सिद्धेनेति । ननु प्रकाश्यानधीनेऽपि
प्रकाशकस्य ब्रह्मणोऽद्वयत्वादसति सर्वस्मिन् कथं सर्वज्ञत्वमित्याशङ्क्याह—
तथेति । तथाच सति प्रकाश्यानपेक्षे ब्रह्मणः प्रकाशरूपत्वे सति,
ननुतः सर्वाभावेऽपि अविद्यावस्थायां सर्वस्य प्रपञ्चस्य “तस्य माता”
इत्यादिश्रुतिसिद्धात्मचैतन्येनावभासत्वात् आत्मनः सर्वज्ञत्वमित्यर्थः । एव-
मद्वये ब्रह्मणि सर्वाभावे सर्वेश्वरत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य तदुपपादयति—
सर्वेति । अत्राप्यविद्यावस्थायामेव ब्रह्मेन्द्रादीनामीश्वराणां यथायथं स्वेषु
स्वेष्वीशितव्येषु यदैश्वर्यं तत्सर्वं ब्रह्मणः सर्वात्मत्वात् तदैश्वर्येणैवेति तस्य
सर्वेश्वरत्वमित्यर्थः । “एष भूताधिपतिः” इत्यादावपि एषैव धोजनेत्याह-

एवमिति । तत्राप्यविद्यावस्थायामेव भूतेषु लोकेषु च ब्रह्मेन्द्रादीनां यदै-
 श्वर्यं तत् कर्मोपासनाविशेषेण परमेश्वरस्यैव सर्वात्मना तेष्ववच्छिन्नमभि-
 व्यक्तम् । तेनेन्द्रादीनां यदैश्वर्यं तत् “एष भूनाधिपतिः” इत्यादिना
 परमेश्वरस्योक्तमित्यर्थः । एवमाविभूताद्वयब्रह्मस्वरूपं प्रति सर्वस्य स्वर्गादेः
 कामस्याभावात् सर्वकामावातिश्रुतेरनुपपन्नवमाशङ्क्य तामप्युपपादयति—
सर्वेति । अत्राप्यविद्याभूमावेव कर्मणा यान्दानकामानापनुवन्ति तेषु
 तेषु य आनन्दाः, ते “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूताति भ्रात्रामुप-
 जीवन्ति” इति श्रुतेः ब्रह्मानन्द एव । अनश्च ब्रह्म प्राप्तो पण्डितान् तत्सर्वा-
 नन्दानामोतीति “सर्वान्कामानवाप्नोति” इत्युच्यते । न तु स्वरूपेणैव
 सर्वकामानवाप्नोतीत्यर्थः । एतामेव योजनां श्रुतान्दरेऽप्यतिदिशति—
एवमिति । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । दृष्टान्तोपसङ्घिमाशङ्क्य तत्साध-
 यति—न हीति । द्वितीयेन हि क्रीडा मिथुनीभावश्च भवति । न
 चाद्वयं ब्रह्म प्राप्तस्य द्वितीयमस्ति । तत्रैव यथा मिथुनीभावानन्दप्राप्त्या
 “आत्ममिथुनः” इत्युक्तम्, तथा “भ्रमणः स्त्रीभिः” इत्याद्यपि यथोक्त-
 न्यायेन तदानन्दप्राप्त्युक्तमित्यर्थः । ब्रह्मण एव यानि ज्ञानादीन्यनव-
 च्छिन्नानि तान्येव कल्पितवच्छेदानि भूतेषु, नान्यानीतीममर्थं गीतया
 द्रष्टव्यति—यत्तथेति । यत्त एव ब्रह्मण एव ज्ञानानन्दादीनि यान्यनव-
 च्छिन्नानि तान्येवावच्छिन्नानि सर्वभूतेषु । अत एव यत्र यत्र भूतेषु
 ज्ञानादीनां नात्यन्तमवच्छेदः अल्पीभावः, तानि व्यासादिभूतानि ज्ञाना-
 दीनां समुत्कर्षान् भगवतः प्रत्यासन्नानि, भगवान् “मुनीनामप्यहं व्यासः”
 इत्यात्मत्वेनोक्त्या “मुनीनाम्” इत्यादि यदुक्तं तत् “यद्यद्विभूतिमस्त-
 च्चम्” इत्युपसङ्गहारोत्यर्थः । परमात्मज्ञानमेवानवच्छिन्नं सत् दर्शनादि-
 व्यङ्ग्यदारेणुरिति गम्यत इति ज्ञानं प्रति विशेषेणाह—तथेति । तथा
 सर्वभूतदर्शनश्रवणार्थादीनां परमात्मज्ञाननिबन्धनत्वम् “अदृष्टं द्रष्टुं” इत्या-
 दिषु श्रुतमित्यर्थः ।

एवं सर्वज्ञत्वादिकमुपपाद्य तत्र मतान्तरमाह—अन्य इति । नामरूपे
 शब्दार्थावाश्रयौ यस्य स तयोक्तः । ध्यानमेवाध्यानम् । तत्र दृष्टान्त-
 माह—यथेति । तदुपपादयति—न हीति । स्वमहिषप्रतिष्ठस्येति । आबारा-

P.128-10 नपेक्षत्वमाह । देशविशेषः आदित्यमण्डलं स्वरूपं च हिरण्यमादि । ननु परब्रह्मण एव देशविशेषो रूपं चोक्तमिति कुतोऽयं गम्यत इत्याह—
पर इति । श्रुतिमाह—उदित इति । पाप्मशब्देन पुण्यमप्युच्यते; तेन सर्वेभ्यः पुण्यपापेभ्य उदित उत्क्रम्योर्ध्वं वा गतः; तैरसंसृष्ट इति यावत् । पुण्यपापासंस्पर्शश्च “अन्यत्र धर्मात्” इति परस्य श्रुतः । तस्मात्परस्यैवैष देशविशेषो रूपं च श्रुतम् । न च ते तस्य विभोरूपस्य च संभवतः । तेन ध्यानं तेन रूपेण विधीयते । तथा सर्वज्ञत्वाद्यपि द्रष्टव्यमिति । तदेवं स्वरूपाविर्भावलक्षणे मोक्षे मार्गाविश्रुतीस्तद्विशुद्धार्थाः तथा अन्याश्च प्रसङ्गागताः समाधाय तमेव मोक्षं प्रतिष्ठापयति—तदेवमिति । ब्रह्मात्मन इति; ब्रह्मैव आत्मा यस्य विदुषः स तथोक्तः; तद्रूपाविर्भाव इत्यर्थः ।

सा च तत्प्राप्तिरात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वाद्धियर्थमाह—सा चेति । एवं स्थिते ‘न साध्यो मोक्षो न च विद्याया अन्यः’ इति यदुक्तं तदुपसंहरति—तस्मादिति ।

मतान्तरमाशङ्कयति—अयेति । उक्तेऽर्थे प्रमाणमाह—श्रूयत इति । ननु पाप्ममात्रस्य विद्याया दाहः श्रुतः; न पुण्यस्य; तदपि च बन्धहेतुः । अतो नाशेषबन्धक्षयहेतुर्विद्येत्यंशङ्क्याह—पाप्मेति । अत्र हेतुमाह—सावद्येति । सावद्यं सद्दोषं फलं यस्येति विग्रहः । दोषश्च संसारानुबन्धिषत्त्वं पतनादिहेतुत्वं च । पाप्मशब्देन पुण्यमप्युच्यत इत्यत्रार्थे हेत्वन्तरमाह—अस्यत्रेति । सुकृतदुष्कृतोपक्रमः पाप्मशब्दस्तत्र द्वयोरपि तयोर्वर्तते यत इत्यर्थः । यदि च कर्मक्षयमन्तरेण मोक्षः स्यात् ततो नासौ साध्यः; न चैतदस्तीत्याह—न चेति । फलैकविनाश्यत्वात् कर्मणो नादत्तफलस्य निवृत्तिः; अतः कथं विद्याया तत्क्षय इत्याशङ्क्याह—प्रयाश्रितानामिति । गोवधादिदोषसंयोगेन प्रायश्चित्तान्यान्नायन्ते; न च तन्निमित्तमात्रमित्युक्तम् । अतो दोषक्षयहेतुत्वमेणां गम्यते । तेन प्रायश्चित्तेनादत्तफलमेव पापं कर्म क्षीयते । तथा विद्याया बन्धहेतुकर्मक्षय इत्यर्थः ।

ननु बन्धहेतुकर्मक्षयश्चेत् विद्यासाध्यो न तार्हं विद्यातो मुक्तिरित्याशङ्क्याह—सैवेति । एवं च स्वरूपाविर्भावो मोक्ष इत्यपि प्रत्युक्तम् ।

ननु कर्मक्षयस्य विधाकार्यत्वे कार्यत्वात् घटवत् अन्तवत्त्वं स्यात् ; अतश्च पुनः कर्मप्रादुर्भावात् मुक्तस्य पुनर्बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह—एवमिति । न हि घटध्वंसो विनाशी, घटस्य पुनः प्रादुर्भावादर्थनादिति भावः ।

एवं परमतमुपन्यस्य दूषयति—तत्रेति । प्रायश्चित्ते या न्यायादिकृ तया । बन्धहेतोः कर्मण उच्छेदः क्षयो न भवति ; यतः सर्वाविद्याप्र- विलये छेद्यं कर्म नावशिष्यत इति । तत्र हेतुमाह—बन्धेति । बन्धहेतुः कर्म अविद्योपादानत्वात् अविद्यास्वभावम् । तत्र विद्यायां सत्यामविद्या कात्स्न्येन प्रणष्टा । तेनाविधानिवृत्त्यैव तदात्पबन्धहेतुरपि न निवृत्त इति न पृथक् छेद्यमवशिष्यत इत्यर्थः । विद्योत्पत्तिरेवाविद्यात्पबन्धहेतुनिवृत्तिः । अतो न सा तत्ताप्येति भावः । वृत्तिः स्पष्टाय । अविद्योच्छेदेन कर्मोच्छेदे लिङ्गं दर्शयति—यतश्चेति । अविद्योच्छेदने उच्छिद्यमानाम्यां संशयविपर्ययाम्यां सह कर्माणाम् “भिद्यते हृदय- ग्रन्थिः” इत्यत्र संख्यानमविद्योच्छेदेन तेषामुच्छेदं सूचयतीत्यर्थः । हृदयग्रन्थिविपर्ययोऽभिप्रेतः ।

अत्र चोदयति—नन्विति । अत्र दोषमाह—तस्येति । उत्पन्नज्ञानस्य तावदेव चिरं कालविलम्बेन यावद् देहेन विमोक्ष्यते । छान्दसस्तकारलोपः । अयं देहविमोक्षणान्तरं पक्ष संपत्स्यत इत्यर्थः । कस्य नामयं श्रुतिर्न बाध्यते इत्यत्राह—यस्येति । यस्य कर्मक्षयहेतुर्विद्या ज्ञानात् गम्यते, तस्य शास्त्रानुसारेण केषांचित्कर्मणां विद्यया क्षयः, केषांचिदुपभोगेनेति व्यव- स्तोपपद्यत इत्यर्थः । शास्त्रानुसारमाह—तत्रेति ; तस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । तत इति ; विद्यात् इत्यर्थः । अविशेषणोत्सर्गतौ विद्यया सर्वकर्मक्षयप्राप्तौ स मुक्तर्देहपाता द्यचित्त्वित्यापोद्यत इत्यत्र हेतुमाह—न हीति । सर्वेषां कर्मणां विद्यया क्षये विद्योदयानन्तरमेव मुक्तिः स्यात् ; अतो देहपातप्रतीक्षा नोपपद्येत ; श्रूयते चासौ । अतः केषांचित् कर्मणां भोगेन क्षय इति गम्यत इत्यर्थः । आचार्यजुष्टश्रायं मार्ग इत्याह—तदुक्तमिति । अनारब्धकृत्यं अप्रदत्तफले वर्तमानदेहानारम्भके पुण्यपापे पूर्वोपात्ते विद्यया क्षयवित्वा,

इतरे तु आरब्धकार्ये तदवधेर्मुक्तेर्देहपातावधि श्रुतेर्भोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म
संपद्यत इति सूत्रार्थः ।

यस्य तु कर्मफलव्यवहारं दृष्टेनैव विद्योच्छिनत्ति, तस्य विद्यया
सर्वाविद्योच्छिन्तावविशेषेण सर्वकर्मोच्छेदादनन्तरमेव मुच्येत; अतश्च देह-
पातावधि श्रुतिर्बाधयेत्त्याह—विद्ययेति । तत्परिहरति—नैष इति । एष
देहपातावधि श्रुतिबाधदोषो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—न हीति । यदीयं
श्रुतिर्देहपातावधि चिरकालताविशिष्टत्वं च मुक्तेर्ब्रूयात्, ततः स्यादेष दोषः;
न त्वेदस्तीत्यर्थः । किं नामाहेत्यपेक्षायामाह—किं त्विति । अत्र दृष्टान्त-
माह—यथेति । यथा कश्चित् 'क्षिप्रतरं गच्छ' इति नियुक्तः क्षिप्रतरत्वं
प्रतिपादयन्नाह—'तावदेव मे चिरं यत् स्नातो भुञ्जानस्य उपानहौ वा क्रम-
माणस्याश्वं वारोहतः' इति, तथेयमपीत्यर्थः । यदि तु चिरत्वमात्रं श्रुतौ
विबक्षितं स्यात् ततश्चिरमित्येव ब्रूयात्, न तु तावदेत्येवधिविशेषम् ।
देहपातावधिं तु दर्शयन्त्याः श्रुतेरयमभिप्रायः—यदधिद्याजेन देहेन विद्यया
अविद्यानिवृत्तावनन्तरमेव पतितव्यम्, अतः क्षिप्रमेव मुक्तिरिति । एवं
क्षेप्यपरता श्रुतेर्लक्ष्यत इत्याह—अन्यथेति । उपसंहरति—अत इति ।
न प्रतीक्षणीयमिति; भोगेनारब्धकर्मक्षपणं न प्रतीक्षणीयमित्यर्थः । यदा
चानन्तरमेव मुक्तिः, तदा देहपातमन्तरेण तदसंभवाद्भान्तरियकत्वाद्देहपातो-
ऽप्यनन्तरं भवत्येवेत्याह—देहेति ।

अस्यास्तावच्छ्रुतेरर्थान्तरमाह—अथवेति । उभयविधौ दोषमाह—
अन्यथेति । तदेवं सति यः श्रुतेरर्थः संपद्यते तमाह—तत्रेति । अन्यतः
प्राप्त कस्यापि नमुक्तेश्चिरत्वमनूद्य देहविमोक्षणमवाधिर्विधीयत इत्यर्थः ।

तत्र पूर्वस्मिन् श्रुत्यर्थं चोदयति—नन्विति । विद्योदयानन्तरं मुक्तौ
स्थितः प्राज्ञः पतितदेहत्वमवास्त्येव; कस्य लक्षणमुच्यते? इत्यर्थः ।
द्वितीयेऽपि श्रुत्यर्थं चोदयति—द्वितीयेऽपीति । विद्यातः सर्वकर्मक्षये
कर्मज्ञस्य शरीरस्यानन्तरमेव पाताञ्ज कस्यचिन्मुक्तेश्चिरत्वमस्ति; अतो न
तदनुवादेनावधि विशेषविधानमुपपद्यत इत्यर्थः । तत्रार्थं चोद्यं तावत्परि-
हरति—उच्यत इति । विगलितायां निखिलायामविद्यायां सिद्धः, विगलिता

निखिला अविद्या यस्यां विद्यायां तथा वा सिद्धो विगलितनिखिलाविद्या-
 तिद्धः । यो योगाभ्यासपरिपाकादुत्पन्नाद्वयात्मसाक्षात्कारप्रकाशोऽनन्तरमेव
 मुच्यते, न स स्थितप्रज्ञः; किञ्चद्वयात्मसाक्षात्कारप्रकारस्य साधक एवा-
 वस्थाविशेषं प्राप्तः सिद्धेः किञ्चिद्वीचीनीनायामवस्थायां वर्तमानो यः सिद्ध-
 प्रायो नाद्यापि तिष्ठति स स्थितप्रज्ञः । तस्य चापतितदेहस्य लक्ष-
 णाभिधानं युक्तमित्यर्थः । द्वितीयं चोद्यं परिहरति—न चेति । अत्र
 कार्यकर्मनपेक्षणे यस्तिष्ठति, तदाह—तत्रेति । भोगेन कर्मस्य प्रेक्षायां
 सर्वस्य चिरेणैवापवर्गः । तदनपेक्षायां च कस्यचित्तत्कालः, कस्यचिच्चिरेण;
 यस्य चिरेण तस्य चिरत्वमनूद्यावधिशेषविधानमुपपद्यत इति भावः ।
 ननु यदाप्यारब्धकार्यकर्मक्षयं भोगेन न प्रतीक्षते, तदापि विद्याया
 अविद्याजकृत्स्नकर्मनिवृत्तौ तज्जन्यदेहस्यानन्तरमेव नियोगः; अतः कथं
 कस्यचित् चिरकालोऽपवर्ग इत्याशङ्क्याह—अथेति । तत्संस्कारादिति;
 तच्छब्देन भयं कम्पादि चोच्यते । भुज्यमानं विपाके प्रारब्धकार्यस्य
 कर्मणः फले 'अहं शरीरी मोक्ता, इयं भांग्यम्' इति यः संस्कारो
 जातः, तस्यानुवृत्तिः, तन्निबन्धनत्वर्थः । संस्कारात्कार्यानुवृत्तौ दृष्टान्तमाह—
 कुलालेति ।

अत्र चोदयति—न चिति । तत्र च दोषमाह—तथाचेति । अथै-
 तद्दोषमयात् भोक्तादिविभागादर्शनस्याविद्याहेतुकस्य विद्यया अविद्योच्छेदाद-
 ननुवृत्तिरित्युच्यते, तदा क्षणमपि न भोक्तादिविभागदर्शनं स्यादिति स
 एव देहपातादावधुतिविरोधः । सैषा उभयनो दोषादुभयतःस्वाशा
 रज्जुरित्युपरयोऽन्यत इत्याह—अथेति । तत्राननुवृत्तिपक्षमनभ्युपगम्यैवानु-
 वृत्तिपक्षेतिदोषं परिहरति—उच्यत इति । न च मूलकारणेति । मूल-
 कारणं भयं ततो यथा कम्पादि साभिनिवेशं प्रबलतरं तथा तत्संस्कारा-
 दित्यर्थः । एतच्च यथा कर्मणो मूलकारणस्य फलं साभिनिवेशं न तथा
 तत्संस्कारफलमिति वक्ष्यमाणविशेषोपयोगितयाक्तम् । तत एवेति; रज्जुत्व-
 दर्शनादेवेत्यर्थः । ननु क्षणिकं तत्, अतः कथं क्रमेण निवृत्तिः? उच्यते—यथा यागादेः क्षणिकादपूर्वाधानद्वारेण फलसिद्धिः, तथा तद्व-
 दर्शनादपि संस्काराधानद्वारेण भयसंस्कारनिवृत्तिरित्यदोषः । स्वयमेव

वेद्यत्र चक्रभ्रमणसंस्कारो दृष्टान्तः । एतच्च सर्वं 'न च भयविगमेऽ-
 प्यनुवृत्तिरित्येतावता चिरकाला भवति' इत्येतदुपयोगिनयोक्तम् । स्वयं
 वेद्यत्र क्रमेणेत्यनुवर्तते । ननु क्षणिकस्य सहतुका नाशो दृष्टः; तत्कथं
 स्वयमित्युच्यते; चक्रसंस्कारोऽपि फलविनाशेव । अथ करभूभागादि-
 स्पर्शवद्भव्यसंयोगाद्वा नश्यतीत्यसिद्धो दृष्टान्तः । उच्यते—को वा ब्रूते
 न सहेतुक इति? काल एव हेतुर्भविष्यति; अत एव क्रमेणेत्युक्तम् ।
 दृष्टं च कालस्यापि सूतकदोषादिविनाशकत्वम् । तथेहापि भविष्यति ।
 कथं तर्हि स्वयमित्युक्तम्? प्रयत्नान्तरानपेक्षमात्रविवक्षयोक्तमित्यदोषः । एवं
 दृष्टान्तं प्रसाध्य दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । कर्मसु चारब्धकार्यै-
 प्वनारब्धकार्यैष्वित्यत्र 'निवृत्तायाम्' इति लिङ्गवचनव्यत्ययेन 'निवृत्तेषु'
 इति कृत्वा योज्यम् । रूढाभिनिवेश इति, रूढः प्रादुर्भूतोऽभिनिवेशः
 आस्थानिनाशयो यस्येति विग्रहः । तेनायमर्थः—विद्यया अविद्यायां कर्मसु
 चाविशेषादारब्धानारब्धकार्येषु निवृत्तेषु चारब्धो मुज्यमानो विपाकः
 प्रारब्धकार्यस्य कर्मणः फलं तत्संस्कारात् विद्वानपि शरीरिणं भोक्तारं
 चात्मानमाभासमात्रेण आस्थाविकल्पं तत्प्येति । न त्वविद्वानविनास्थातिशयो-
 पेतमिति । एतदुक्तं भवति—एतन्नारब्धफलं कर्म, तस्मिन्ननिवृत्तेऽपि तत्फले
 मुज्यमाने यः शरीरित्वादिस्कार उद्भूतः, तेनोत्तरकालमपि शरीरिणं
 भोक्तारमिव चात्मानं पश्यत इति । अत्रान्तरे विवक्षितमर्थमसमाप्यैव
 स्थितप्रज्ञलक्षणाभिधानोपपत्त्यै स्थितप्रज्ञस्वरूपं तावदाह—स चायमिति ।
 पूर्वं साधकः स्थितप्रज्ञ उक्तः, अधुना सिद्ध एवेति विशेषः । तस्य च
 "प्रजहाति यदा कामान्" "आत्मन्धेवात्मना लुष्टः" "दुःखेष्वनु-
 द्विभ्रमनाः" इत्यादिलक्षणं संपादयितुमाह—विगतेति ।

अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । उक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति ।
 साक्षात् कर्मरुता अविद्या यस्य, क्षणे वा कर्माविद्ये यस्येति विग्रहः ।
 तत्संस्कारादिति तच्छब्देन कर्म परामृश्यते; द्वितीयेऽपि विग्रहे कर्माविद्ये;
 तदा चाविद्यासंस्कारोऽपि सूचित इति भन्तव्यम् । ज्ञायामात्रेणेत्यभिनिवेश-
वैकल्यं दर्शयति । विदुषः शरीरादिस्विदमभिनिवेशवैकल्यं श्रुत्या
 द्रव्यति—तथा चेति । अहिनिर्ह्वयनी अहेस्वक, सा यथा प्रत्यस्ता

प्रतिक्षिप्त्वा त्यक्त्वा सती अहमानशून्यतया सा विकला शेत इव, तथा विदुषः संस्कारमात्रानुवर्ति शरीरमित्यर्थः । किमिति पुनः कर्मेव शरीरे संस्कारवर्तिन्यप्यास्था न स्यादित्याशङ्क्याह—यत् इति । अनुव्ययत्वं च दर्शितं भयसंस्कारे । इदानीं संस्काराच्चेद्भोक्तादिविभागदर्शनमनुवर्तते, देहपातादुत्तरकालेऽप्यनुवर्ततेति यदुक्तं तत्परिहरति—कम्पादौति । अत्र हेतुमाह—अल्पेति । ननु संस्कारश्चेदनुवर्तते तन्नित्यवृत्तये हेत्वन्तस्त्वप्यस्यम्, न च विदुषस्तदस्तीत्याशङ्क्याह—तद्देवेति । “तत्र तस्यत्र” इति सप्तमीसमर्थाद्वातिः । तत्र कम्पादौ यथा संस्कारनिवृत्तये न हेत्वन्तर-मपेक्ष्यते, तथात्राप्यित्यर्थः ।

इदानीमनेनैव प्रसङ्गेन जीवन्मुक्तिमपि दर्शयति—सा चेति । संस्कारक्षयः कथमवगम्यत इति चेत् अत आह—प्रारब्धेति । ननु क्वचिद्भुज्यमानविपाकसंस्कार इत्युच्यते, क्वचित्कर्मसंस्कार इति ; किमिदं विप्लुताभिधानम् ? न विप्लुतम्, मक्षद्वयस्यापि विकल्पेनेष्टत्वात् ; तथा च वक्ष्यति—लब्धवृत्तिकारणसंस्काराद्वा कार्यशेषः, कार्यसंस्कारादेव वेति । यद्वा तत्रापि भुज्यमानो विपाको यस्य सः, तथा प्रारब्धो विपाको यस्येति च बहुव्रीहिणा प्रारब्धकार्यं कर्मेवोच्यत इत्यविरोधः । कथमित्याह—तदिति । तदेव देहपाते प्रारब्धकार्यकर्मसंस्कारस्य क्षीण-त्वात् तन्निमित्तस्य कर्मफलस्य विपाकाभासमात्रेणापि देहपातोत्तरकाले दर्शनं न शक्यत इत्याह—इतीति । इतिशब्दो हेत्वर्थः काकाक्षिवदुमयत्र संबध्यते । प्रारब्धकार्यकर्मसंस्कारक्षये लिङ्गमुक्तम् । उपपत्तिरुच्यते—येन हीति । येन कर्मणा यच्छरीरमारब्धम्, तत्रैव तत्फलं ददाति, नान्यत्र । यत्र तत्फलं ददाति, तत्रैव संस्कारादपि तत्फलशेषाभासता युक्त्यर्थः । ननु यथा निवृत्तेऽप्यारब्धफले कर्मणि तत्संस्कारोऽनुवर्तते, तथा अनारब्ध-फलानामपि कर्मणां संस्कारः कस्मान्नानुवर्तते ? तदनुवृत्तौ च दीर्घः संस्कारः स्यात् ; अतः स एव देहपातावधिश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्याह—अनारब्धेति । अत्र हेतुमाह—लब्धेति ; लब्धा कार्याय वृत्तिर्व्यापारो येन तत् तथोक्तम् । एतत् दृष्टान्तेन साधयति—न खल्विति । अलब्धवृत्तौ अत एवानुपजनितकम्पादौ इति हेतुहेतुमद्भावः । न लब्धा वृत्तिर्येन,

अनुपजनितं कम्पादि येनेति विग्रहः ; भवमन्यपदार्यः । प्रकृतमुपसंहरति—
तस्मादिति । एतेन 'ननु ब्रह्मविदोऽपि चेत्' इत्यादिना 'नावश्यं-
 भावि कैवल्यं स्यात्' इत्यन्तेन यच्चोदितं तत्परिहृतम् । इदानीं सर्वथा-
 भिमतसिद्धेः संस्कारविशेषावधारणं प्रत्यनादरं दर्शयति—अत्र चेति ।
 कारणं कर्म, कार्यं च तत्फलम् ; तेन लब्धवृत्तेः प्रारब्धकार्यस्य कर्मणः
 संस्कम्भात् तत्कार्यसंस्काराद्वा विदुषोऽपि कार्यशेषोऽनुवर्तते इत्यर्थः । तथा
 दृष्टान्तेऽप्येषैव दिगिति दर्शयति—तथेति । तस्मात्संस्कारविशेषो नाद्रियत
 इत्यपेक्षायामाह—सर्वथेति । कारणमत्र भयम् ; कार्यशेषः संस्कारज-
 कम्पादिः । प्रकृतमुपसंहरति—अत इति । तेन च देहपातावधिश्रुति-
 विरोध इति भावः । 'एतेन क्षणमपि न स्यात्' इति यच्चोदितं तदपि
 परिहृतम् । इदमेव स्वपक्षं कापिलतन्त्रसिद्धिर्वा द्रव्ययति—तदुक्तमिति ।

प्रवृत्तभोगानां कर्मणां प्रवृत्तवेगस्येषोश्चक्रस्येव बान्धेन विद्यया
 प्रतिबन्धोऽशक्यः ; अतो भोगेन स्वपक्षप्रतीक्षेति सूक्तं "भोगेन त्वितरे
 क्षपयित्वा" इति भगवत्पादौघमत्तमुपन्यस्यति—ये त्विति । तद्दूषयति—
तदिति । प्रवृत्तवेगोऽपीषु कुब्जादिभिः प्रतिबन्धुं शक्यः ; अतो दृष्टान्त
 एवासिद्धः । तेन तत्र यथा कुब्जादिभिः प्रवृत्तवेगस्यापीषोः प्रतिबन्धः,
 तथा कर्मणामपि विद्ययति न भोगेन तत्क्षयप्रतीक्षा युक्तेति भावः ।
 आस्तां तावत्प्रतिबन्धः ; नाशोऽपि यावच्छक्यत इति प्रतिबन्धं दण्डापूप-
 न्यायसिद्धं प्रययितुं 'नाशयितुम्' इत्युक्तम् । दृष्टार्थस्येषोः प्रतिबन्धः
 शक्यः ; न त्वदृष्टफलस्य कर्मण इति चेदत आह—त्वमेति । स्वरा-
 रोहणादिस्वप्नेन गृध्रपतनाद्यापातेन च सूचितः उपास्थितः प्रत्यासन्नो विपाकः
 फले यस्य, तच्च वर्तमानदेहभोग्यं च तत् कर्म चेति समासः ।
स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । संस्कारादेवेति प्रारब्धकार्यस्य कर्मणः
 क्षयप्रतीक्षां निवर्तयति ।

बन्धेन सति 'सर्वाविद्याप्रविक्रमे न च्छेद्यमवशिष्यते' इति यदुक्तं
 तद्विद्यतितम् ; तन्न, यतः संस्कारकार्यशेषाभासौ स्वयमेव प्रविलीयेते इति
 न प्रविलाप्ये इत्यभिप्रायेण तावत् 'न च्छेद्यमवशिष्यते' इत्युक्तम् ।

तयोश्चाविद्यात्मनोरप्यर्कित्त्वरत्वात्, अपुत्रन्यायेनासत्त्वमध्यारोप्य छेद्या-
भिप्रायेण 'सर्वाविद्याप्रविलये' इत्युक्तमित्युभयत्र परिहारमिप्रायः । विलीन-
तुल्यत्वदर्शनार्थं हेतुमाह—अर्कित्त्वादिति । यदि लीनं तदार्कित्त्वरत्नम्,
अबन्धः, स्निवृत्तये हेत्वन्तरानपेक्षं च । संस्कारकार्यशेषावपि तथा ।
अतस्तावपि विलीनकरुपावित्यर्थः । तत्र स्निवृत्तये हेत्वन्तरानपेक्षत्वं न
एव क्रमेण निवर्तते, स्वयमेव वा इत्यत्रोक्तमित्युपेक्ष्य अर्कित्त्वरत्नान्ध-
त्वयोरुपपत्त्यभिधानपुरःसरं कार्यशेषाभासस्य प्रविलीनप्रायत्वमाह—विशुद्ध-
मिति । प्रारब्धकार्यस्य कर्मणः कार्यशेषाभासो विपाकाभासः । अत्र विशुद्धं
प्रपञ्चकाल्प्येणासंपृष्टमात्मानं पश्यन्तं न स्पृशति । न च तमसंसंपृशत्
तस्य किञ्चित्करोति, बध्नाति च तम् । अतश्छिन्नाभ्रमिव प्रलीनप्राय एव
स इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वं संस्कारस्याप्यर्कित्त्वरत्नं प्रतिज्ञातम्; तथापि
कार्यशेषाभासावेशमुत्वेन तस्यार्कित्त्करता; अनस्तस्मिन्नर्कित्त्करे तस्या-
प्यर्कित्त्करता अर्थादुक्तेति पृथगिहोक्ता । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति ।
सूत्राद्याभास इत्यत्र प्रविलीन एवेत्यनुवर्तते; प्रविलीनप्राय एवेत्यर्थः ।
रागादीनामिति अर्कित्त्करत्वमुक्तम् । दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति ।
आत्मानमिति, आत्मशब्देन लौकिक शरीरात्मोच्यते । अवदातं गौरम् ।
विपरीतम् अनवदातम् । तत्राविदातस्य भुवस्य खड्गादौ श्यामाभासोऽ-
नवदातस्य च सुवर्णादौ अवदातावभास उत्पन्नोऽपि मुखस्य रूपतत्त्व-
ज्ञानादात्मसंस्पर्शं प्रत्यक्षमात्मलभमानः प्रविलीनप्राय एवेत्यर्थः । प्रविलीन-
प्रायत्वमेव द्रढयति—तथा चेति । एतेन कर्मसंस्कारनिमित्तयोः शरीर-
स्थित्योर्मान्विषयस्य, विदुषो यथोक्तकर्मफलनिवृत्त्या कर्मक्षयो गम्यते;
ततश्च कर्मणः क्षीणत्वान्न भोगेन क्षयप्रतीक्षेन्त्युक्तं भवति । विदुषो
विपाकाभासस्यानभिनन्द्यमानाद्विष्यमाणत्वे गीतया द्रढयति—तथा चेति ।
विद्वानाभासमात्मसंस्पर्शिनं न मन्यत इति यदुक्तं तदपि गीतयैव द्रढ-
यति—तथा चेति ।

अत्र वाक्यार्थज्ञानादेव मुक्तिरिति मन्वानश्रोदयति—नन्विति ।
तस्येति; तत्त्वज्ञानस्येत्यर्थः । परिहरति—उच्यत इति । समानजातीयं हि
विरोधि भवति, न विजातीयम्; प्रत्यक्षस्य च प्रपञ्चाभासस्य परोक्षं ज्ञानं

तायां पर्यवसितः; अथवा क्रियासिद्धिपरः, क्रियात्मनो विषयस्य कार्यता गम्यते; तत्राद्ये पक्षे विधिः स्वात्मनि पर्यवसितः, शब्दोऽह्ययात्मप्रतिपत्तिविषयो नियोगः कार्य इत्यत्रैव पद्यवसितः । द्वितीये विषयसिद्धौ विधिः पर्यवसितः, शब्दोऽपि तथेति अह्ययात्मप्रतिपत्तिरहेतुका अप्रमाणिका स्यात् । अथ नियोगात् “विजरो विमृत्युर्विशोकः” इत्यादिपदानां सामानाधिकरण्यात् क्वचित्, अन्यत्रान्यथा वा वैयधिकरण्येन व संबन्धात् आत्मस्वरूपाधिगतिर्भविष्यतीति चेदत आह—विनियोगादिति । विनियोगादात्मस्वरूपाधिगतिर्या, अस्या आत्मस्वरूपमिति: ‘आत्मा ज्ञातव्यः’ इति या ज्ञानक्रिया विहिता तदर्थता उत्पत्तिरता, नात्मस्वरूपपरता । ‘विरजादिस्वरूप आत्मा ज्ञातव्यः’ इत्येवंपरा, न पुनः ‘विरजादिरूप आत्मा’ इत्येवंपरेत्युक्तं भवति । अतश्च ज्ञानक्रियापर्यवसितात्माधिगतिरतत्परा आत्मस्वरूपपरा न भवन्ती नात्मस्वरूपे प्रमाणम् । यथा विधिस्तुतिपरा अर्थवादोत्था बुद्धिः ‘पूजा कार्य’ इत्यत्रैव पर्यवसिता, न पुनः ‘अह्य आत्मा’ इत्यात्मस्वरूपे । तत्रोभयथा अह्ययात्मरूपपरत्वाभावः । यत्परश्च तद्वत् स शब्दार्थो लोके । अतोऽह्ययात्मप्रतिपत्तिरप्रमाणिका; यथा “प्रजापतिर्वपामुदक्स्वदत्” इत्यादिवृत्तान्तेषु । वृत्तावन्यथा वेत्यस्य वैयधिकरण्येन वेत्यर्थः ।

तत्र च “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्याद्युदाहरणविधीर्न स्वनिष्ठो नापि क्रियासिद्धिनिष्ठः; किंतु आत्मस्वरूपमेव विधीयते । अतः शब्दस्य तत्परत्वात् स एव तत्र प्रमाणमिति नाद्वैतात्मप्रतिपत्तिरप्रमाणिकेति चेदत आह—विधिरिति ।

अनुष्ठेये हि विषये विधिः पुंसां प्रवर्तकः; अनुष्ठेया च क्रिया; अतः क्रियागोचरत्वात् सिद्धरूपतया स्वशब्देनोपात्तेऽनुष्ठेये आत्मद्रव्ये विधिर्न व्यापाराय क्षमः । वृत्तौ सिद्धवदिति स्वार्थे वतिः । यथा चान्यत् घटादि सिद्धं स्वशब्देनोपादीयते तथा आत्मापीत्यर्थः । ननु द्रव्यं चेन्न विधीयते, कथं तर्हि “दक्षा जुहोति” इत्यादौ गुणाविधिः? उच्यते—तत्रापि क्रियैव विधीयते; ननु सा “अग्निहोत्रं जुहोति” इत्यतः प्राप्तेव । बाढम् गुणविशिष्टा तु न प्राप्ता । कथं तर्हि स गुणविधिरुच्यते? प्राप्ताप्राप्त-

विवेकेन विषिमध्ये गुणमात्रफलत्वादित्यदोषः । किंच ईदृशं वस्तु अमृत
अस्ति भविष्यति वा इति कालत्रयस्यान्यतरणे संसृष्ट्या सत्तयान्वितस्य
द्रव्यस्य प्रतीतिरिति हेतोर्न केवलं विधिर्द्रव्यं विधातुं क्षमः; प्रत्युत
दुष्यति यावत्, स्वरूपहानान् । कालकर्त्रेनवाच्छन्नभावार्थविषयतास्वरूपो
हि सः । न हि 'यजेत्' इत्यादौ कालत्रयस्य मध्येऽन्यतरणे विशिष्टा
सत्ता प्रतीयते । ननु विहितमनुष्ठास्यते, अनुष्ठेयं च भविष्यति; अतश्च
भविष्यत्काला तस्य सत्ता प्रतीयते । नैतत् । न विहितमवश्यमनुष्ठीयते;
अन्यथा हि तस्याकरणं न स्यात्; अतश्च "अकुर्वन्विहितं कर्म" इति
दोषश्रुतिरनर्थिका स्यात् । तस्मात्पूर्वम्-- कालत्रयान्यतरसंस्पृशे स दुष्य-
तीति । ननु यथा "सोमेन यजेत" इति सोमविशिष्टाः क्रियाविधिवाक्य-
मेव तद्विशेषणे सोमे प्रमाणं न पृथक्, तथा एवमूत आत्मा प्रति-
पत्तव्यः' इति प्रतिपत्तिर्नव्यताप्रमाणमेवात्मस्वरूपे प्रमाणम्; अतः कथ-
मप्रमाणिकात्मतत्त्वप्रतीतिरित्याशङ्क्योच्यते—विशिष्टेति । अन्यस्यां याग-
क्रियायां सोमविशिष्टायां यो विधिः स एव विशेषणे सोमे प्रमाणं भवति ।
'एवंभूत आत्मा प्रतिपत्तव्यः' इति किरहता प्रतिपत्तिस्तु आत्मस्वरूप-
विशिष्टा प्रतिपत्तिविषयस्यात्मनो विनिसादिरूपस्य सत्तां नियोगतो नियमेन न
साधयति । कुतः? समारोपेण च तद्रूपाध्वारोपेणापि "असौ वाव लोको
गौतमाग्निः" इतिवत् संभवादित्यर्थः । श्रुतौ लोकशब्देन ध्रुलोकादि-
रुच्यते । वैदिकलौकिकभेदेन विषयकवर्तमानापदेशभेदेन वा विशेषणैकत्वा-
नेकत्वभेदेन वा वृत्तौ दृष्टान्तद्वयमुक्तम् ।

समारोपेण बुद्धः संभवादित्युक्तमसहमानश्रोदयति—नन्विति । नो
शब्दो विशिष्टः । विपरीनोऽर्थो विषयो यस्याः सा, तादृशी अन्यदन्यथा
गृह्णी धर्मे भवति । कुतः? य एवाधो यस्यां संविदि भाति स तस्य
विषयो नान्यत् । तत्र रजतं भाति शुक्तिर्विषय इति प्रतीतिविरुद्धम् ।
यदि च ज्ञानमन्यदन्यथा गृह्णीयात् ततो व्याभिचारशङ्कया सर्वत्रानाश्वासः
'तथैव' इति निश्चयो न स्यात् । यदि शुक्तिः रजततया न भाति, किं
नामायं शुक्तौ रजतप्रत्यय इत्यपेक्षायामाह—रजतेति । न तावदिदं
रजतज्ञानमिन्द्रियसंयोगजम्, असंनिहितेन रजतेनेन्द्रियसंयोगाभावात् ।

नापि लिङ्गादिजम्, लिङ्गादेरभावात् । अस्ति तु पूर्वानुभवजः स्मृतिहेतुः संस्कारः । तस्मात् स्मृतेः कारणतद्भावात् स्मृतिरेवायं रजतप्रत्यय इत्यर्थः । किंच विषयस्य शुक्तेः रूपं चेन्नानुकरोति ज्ञानम्, शुक्त्याकारं न भवति अपितु रजताकारं भवति, तदा तज्ज्ञानं निरालम्बनं स्यात् । न चैतदुचितम् । न विद्यते आलम्बनं विषयो यस्येति विग्रहः । शुक्त्याख्य-विषयानुकारादविषयत्वमुक्तम् । अनालम्बनमिति च दृष्टान्तलाभेन बौद्धानां निरालम्बनानुमानस्यावकाशः स्यादिति वचनार्थमुक्तम् । अत्रापिमिति च कर्मविज्ञानक्रियानुपपत्तिवृचनार्थमिति विवेकः । ननु यदि नाम शुक्तिवैष-तया नालम्बनं, तथापि हेतुतया भविष्यति; अस्ति च निरविष्टानभ्रमा-संभवात् तस्या हेतुत्वमित्याशङ्क्याह—हेत्विति । हेतुमात्रस्यालम्बनत्वे चक्षु-रादेरपि ज्ञानालम्बनता स्यात् । न च तद्दृष्टमात्रेण तस्माद्द्वेष्टमेवालम्बनम्, न च शुक्तिस्तथेति नालम्बनमित्यर्थः । यदि च हेतुमात्रतयालम्बनमर्थो न वेद्यतया तथा सति ज्ञानस्यावेदकत्वात् प्रमाणान्तरापेक्षादपि ततो ज्ञाना-दर्थसिद्धिर्न स्यात्, किमुत निरपेक्षात् । अतश्चानपेक्षं ज्ञानप्रामाण्यं न स्यादित्यभिप्रायेणाह—तथा चेति । यदि विपरीतार्थं रजतज्ञानमिदं न भवति, किं तर्हीदं रजतज्ञानमिति सिद्धान्ती पृच्छति—कथमिति । अपर आह—शुक्तिरिति । स्मृतेः स्मृतेहेतुमाह—सामान्येति । शुक्लभास्वरत्वादि-रूपस्य शुक्तिरजतयोः सामान्यस्य दर्शनात् सदृशां शुक्तिं दृष्टवतः संस्कारोद्बोधात् रजतं स्मृतिर्जायत इत्यर्थः । तदुक्तम्—“तद्वशाद्ध-चिन्ताभ्यां स्मृतिबीजस्य बोधकः” इति । यदि शुक्तेः ‘इदम्’ इति ग्रहणं रजतस्य च स्मृतिः, ततस्तयोर्बोधार्थतयैव कथं आन्तित्वमिति सिद्धान्ता-पुनः पृच्छति—भ्रान्तिः कथमिति । पर आह—प्रत्यक्षेति । ‘इदम्’ इति प्रत्यक्षस्य शुक्तिशकलस्य ये विशेषा रजतादिविवेकहेतवः तेऽभिभवात् ज्ञाताः । शुक्लभास्वरत्वादिसामान्यमात्रं ज्ञातम् । स्मृत्यापि मनोदोषात् ‘तत्’ इत्युल्लेखरहिततया रजतं गृह्यमाणत्वात् शुक्तिशकलात् पूर्वं देशकालगतत्वेनाविवेचितम् । तदेवं प्रत्यक्षस्पर्शमाणयोरविवेकात् रजतबुद्ध्या शुक्ती प्रवृत्तस्य व्यवहारे विसंवादाद्यथार्थयोरपि स्मरणग्रहणयोर्भ्रान्तित्व-मित्यर्थः । ननु ‘इदं रजतम्’ इति सामानाधिकरण्येन प्रतीतिरभेदग्रहण-

मिति कथमुच्यते, विवेकाग्रहणादित्याशङ्क्याह—सोऽयमिति । अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । तथा आलोकाग्रहणे कृष्णतमोरूपज्ञानाभिमानोऽ-
न्धानामुदाहार्यम् । स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति ।

तदेतत्सिद्धान्ती दूषयति—अत्रेति । यदुक्तं नान्यस्यान्यथा भान-
मिति ; यदि चक्षुःसंयुक्तं शुक्तिशकलं रजतमिति न प्रतीयान्, रजतं
वा देशान्तरगतं तथा पुरोवर्तितया न प्रतीयान्, तदा रजतार्थी रजत-
मादातुकामः शुक्तिशकले न प्रवर्तेत ; शुक्तिशकलस्य रजनत्वेनावगमात् ।
यद्धि रजतत्वेनावगतं न तत्र रजतार्थी प्रवर्तेत, यथा लोष्टादिव । अथ
रजत एव स्मर्यमाणे सा प्रवृत्तिरित्युच्यते, तन्न ; स्मर्यमाणस्य पुरोवर्तिनि
देशे संनिधानाभावात् पुरोवर्तिनि देशे प्रवृत्तिर्न स्यात्, अपितु पूर्वदृष्ट
एव रजते प्रवर्तेत । अथ 'तत्' इत्युल्लेखरहितेषां स्मृत्या रजतमात्र-
मुपस्थापितम्, न पूर्वदेशसंबन्धः ; तेन रजतमात्रप्रतीतेरसंनिधेश्चाप्रतीतेः
शुक्तौ प्रवृत्तिरुच्यते, तन्न ; एवं हि सर्वपिदामन्यनाप्यविशिष्टमिति तत्रापि
प्रवर्तेत, न शुक्तावेव । शुक्तौ तु यद्यप्येव प्रवर्तेत, तत्तत्र रजतसंनिधि-
कारितम् । तत्संनिधिश्च भवति यदि शुक्तौ रजततया गृहीता स्यात्,
नान्यथा । न हि तस्य वस्तुनः संनिधिरस्ति । तस्माच्छुक्तौ रजततया
गृह्यत इति भावः ।

अथ अन्यदेशेषु वस्तुषु सविशेषेषु प्रत्यक्षेण गृहीतेषु रजतादिवेकस्य
भेदस्य ग्रहणादप्रवृत्तिः शुक्तौ विवेकाग्रहणात् प्रवृत्तिः ; विवेकाग्रहणं च
शुक्तेर्मास्वरूपसामान्याभिवन्धनात् सादृश्यात् विवेचकानां च शुक्तेर्विशेष-
णानामप्रतीतेरित्युच्यते ; एवमप्यदृष्टेष्वपि लोष्टादिष्वदृष्टत्वादेव विस्मृते-
श्राविवेकस्याप्रतीतेरिवेको न गृहीत इति तेष्वपि प्रवर्तेत । अथ तेषु
रजतबुद्धिर्नस्ति, तेन तेषु न प्रवर्तेत ; तर्हि शुक्तावपि रजतबुद्धिर्नास्ति,
तत्रापि न प्रवर्तेत । अयास्ति शुक्तौ रजतबुद्धिरित्युच्यते, ततो विपरी-
तार्थोख्यातिरापन्ना ; कथं सापहूयेत ? विपरीतोऽर्थो यस्या इति विग्रहः ।
अथ लोष्टादिष्वदृष्टत्वादप्रवृत्तिः, तर्हि शुक्तिरपि रजततया न दृष्टेति
तत्रापि रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्न स्यात्, शुक्तिः शुक्लभास्वरादिसामान्यस्वरूपेण
दृष्टेति चेत्, तन्न ; न हि सामान्यरूपेण रजतार्थिनः प्रवृत्तिकारणम् ;

अपितु रजनरूपेण । तेन तद्भूषेणादृष्टलोष्टादिवन् शुक्तिशकलमपि न दृष्टम्, ततस्तत्रापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । दृष्टस्मृतयोः शुक्तिरजतयो-
 रविवेकान् प्रवृत्तिः, तत्रादृष्टेषु लोष्टादिषु कुतः प्रसङ्ग इति चेत्; तत्रा-
 पीदं विचार्यम्—किं शुक्तिरजतयोर्विवेकग्रहणस्य विवेकारणोऽभावात्
 रजतस्य संनिधौ पुरोवर्तित्वेन प्रतीतेः शुक्तिरजतयोस्तत्त्वस्याभेदस्य बोधः;
 ततः शुक्तौ रजतवेदनात् प्रवृत्तिः, उतातत्त्वस्य भेदस्याबोधोदिति । तत्र
 तत्त्वबोधात् प्रवृत्तिरित्यस्मिन्नाद्ये पक्षे शुक्तिशकलं रजततत्त्वं गृह्णाति ।
 अतः रजतमतेर्विपरीतार्थता स्यात् । परस्मिन्तु पक्षे यथा दृष्टात् शुक्ति-
 शकलान् विवेको रजतस्य न गृह्यते, तथा लोष्टादिसंज्ञादपि । अतो
 दृष्टादृष्टयोर्भेदो न स्यात्; दृष्टवददृष्टेऽपि प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । ननु
 विषये कापि प्रवृत्तिः; नविषये । न चादृष्टं लोष्टादि विषयः । अतः
 कथं तत्र प्रवृत्तिः? बाढम्; रजतमपि पुरोवर्तितं न दृष्टम्, तत्र तत्रापि
 प्रवृत्तिर्न स्यात् । या तु दृष्टा शुक्तिः, सा रजतार्थिनो न प्रवृत्तेर्विषय
 इति परस्याप्यविषयैव प्रवृत्तिः । एवं चेददृष्टेऽपि किं न स्यादिति
 भावः । ननु दृश्यमानाविवेको भ्रमः; तत् कथमदृष्टेषु तत्प्रसङ्गः?
 स्यादेवं यदि दृष्टादृष्टयोर्विवेकग्रहणस्य स्वरूपभेदः स्यात्; स तु तस्य
 प्रागभावत्वान्नास्तीति मन्वते । यदप्युच्यते—अमसम्यग्रजतज्ञानयोर्विवेका-
 ग्रहणं नाम साधारणं रूपमस्ति, अतस्तेन रूपेण तुल्यत्वात्सम्यग्रजतज्ञान-
 तुल्यभ्रमेऽपि व्यवहारप्रवृत्तिरिति; तदप्युक्तम्; न हि यत्किञ्चित्साध्येन
 व्यवहारसाम्यम्, सुखदुःखहेतुज्ञानयोरपि ज्ञानत्वसाम्यात् तत्प्रसङ्गात् ।
 तस्मात्सम्यग्रजतज्ञाने यत्प्रवृत्तिनिमित्तं तत्साम्ये तत्तुल्या प्रवृत्तिरिति युज्यते ।
 सम्यग्रजतज्ञाने विवेकाग्रहो न प्रवृत्तिनिमित्तम्, अपितु विवेकग्रहः; स च
 भ्रमे तत्र नास्तीति कथं तुल्या प्रवृत्तिरिति । ननु दृष्टे दर्शनमिन्द्रिय-
 योगश्चास्ति, नादृष्ट इत्यास्ति तयोर्भेदः; कथमभेद इत्याशङ्क्याह—
 नेति । तथाहि दृष्टादृष्टाभ्यां विवेकाग्रहस्य तुल्यत्वादिन्द्रिययोगदर्शने
 नोपयोगिनी । न अग्रहणे तयोः कश्चिदुपयोगः, तस्य प्रागभावरूपत्वा-
 दिति भावः । कत्र नाम ते उपयोगिनी इत्यपेक्षायां स्वपक्षे तयोरुपयोग-
 माह—ते हीति । रजनस्य शुक्तौ समारोपे उपयोगिनी इत्यर्थः । अत्र

हेतुमाह—नेति । चाक्षुषोऽयं रजतभ्रमः । स च चक्षुःसंयुक्ते सामान्येन 'इदम्' इति दृष्टे च वस्तुनि युज्यते, नान्यत्र । अतस्तत्र स्वयोगदर्शने उपयोगिनी इत्यर्थः ।

दूषणान्तरमाह—स्मृतमिति । स्मृतं रजतं प्रत्यक्षतः शुक्तिशकलाद्यादि स्वज्ञानात् रजतस्मृतिरूपात्तस्य विवेचनसामर्थ्यमहिम्नैव भिन्नं विविकं भाति; तदा स्मृतप्रत्यक्षयोरविवेकः कुतः? अपितु विवेक एव । तत्र कुतो रजतार्थिनः शुक्लावविवेकात्प्रवृत्तिः । स्मृतिज्ञानस्येत्यादि पूर्वोक्तविकल्पविवरणमात्रम् । अथ तु स्मृतिः स्वमहिम्नैव स्वविषयं न विविनक्ति, तत् उर्ध्वत्वादिसामान्यदर्शने अन्यत् स्थाणुपुरुषादिकं स्मरतः सदा विपर्ययः स्यात्; न चैतत्, 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' इति संशयस्यापि दर्शनात् । तत्र च विपर्ययशब्दो विवेकाग्रहणलक्षणं भ्रमं विवेकाग्रहणसाम्येनोपचारादाह । न तु परस्य विपर्ययोऽभिमतः, येनापी संप्रसज्यते । एकस्मृतौ पुरोवर्तिनस्तदविवेकाद्भ्रमः, अनेकस्मृतौ तु स्मृतद्वयाविवेकात् संशय इति यदि मन्यते, तन्न; यतः स्थाणुपुरुषयोरपि स्मृतौ कदाचिदन्यतरभ्रमो दृष्टः । स स्वल्पक्षे न स्यात् ।

अथ स्मृतं स्वज्ञानात् विविच्यते, अपितु पुरोवर्तिनि शुक्त्यादौ 'इदम्' इत्यनिर्धारितविशेषे सामान्यरूपेणाध्यक्षे प्रत्यक्षेण दृश्यमाने यद्रनतादिभ्यो विवेकापादकं विशेषज्ञानं भवति तत् इत्युच्यते, तन्न; तदापि हि असत्यस्मिन्नभ्रमज्ञाने विशेषज्ञाने द्वयोः स्मृतौ सदा संशयः स्यात्, कथमेकाकारे विपर्ययः? भवति चासावपि कदाचित् । तस्मान्नाथमपि पक्षः श्रेयान् ।

एतां तु स्मृतिः स्वार्थविवेचनस्वभावतया स्मर्यमाणं दृश्याद्विविनक्ति, स्मृतश्च विपर्ययो भिन्नोऽभ्युपगम्यते; तत् उभयस्मृतावपि इन्द्रियादिदोषाविशेषादविवेकाकारो विपर्ययो युज्यते । तस्मात्स्मृतिः स्वविषयविवेचनस्वभावैव, विपर्ययश्च ततो भिन्न एवेत्ययमेव पक्षः श्रेयान् । इतश्च स्वविज्ञानादेव स्मृतिरूपेणात् स्मृतमपि विविच्यते, न दृश्यमानस्य विशेषज्ञानात्, यतो दक्षितमिदं विभ्रमविवेके—“यदूर्ध्वतादिसामान्यदर्शनेऽपि स्थाणुं पुरुषं वा एकां कोटिं स्मरतः उभयकोटिस्मरणाभावात् न संशयः,

दोषाणामदृष्टत्वाच्च न विपर्ययः” इति । तत्र यदि स्मृतिः स्वविषयं स्वयं न विविनक्ति, तत एकां क्वाटिं स्मरतस्तद्विपर्ययः स्यात् ; न चैवम् । अतः स्वज्ञानादेव स्मृतं विविच्यते न दृश्यमानस्य विशेषपरिज्ञानात् । सामान्य-
मात्रदर्शनसमये तस्याभावात् । अतश्च स्मृतेः स्वभावेन स्मृतविवेकत्वात्
कुतः स्मर्यमाणगृह्यमाणयोः विवेकाभावः ? येन विवेकाख्यातिभ्रम उच्यते ।

किंच यदि स्मर्यमाणगृह्यमाणयोरविवेको भ्रमः, तदा शाशिनि
प्राग्रूढं प्रसिद्धमेकत्वं स्मरतो द्विलं चास्मरतः तिमिरादिदोषण योऽयं
द्वित्वभ्रमो दृश्यते स न स्यात्, स्मर्यमाणस्य विवेकाग्रहासंभवात् ।
तिमिरादिदोषादिन्द्रियवृत्तिर्द्विधा भिन्नाभिन्ने ज्ञाने जनयति ; तेन ज्ञानभेदा-
विवेकात् इन्द्रियवृत्तिभेदाविवेकाद्वा चन्द्रे भेदभ्रम इति चेत्, तन्न ;
तत्राविवेकयोर्ज्ञानेन्द्रियवृत्त्योरनुमेयत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । नापि स्मर्यमाणात्,
तयोरस्मरणात् । नन्वनुमानेन गृह्यमाणात् ज्ञानात् इन्द्रियवृत्तेर्वा विवेका-
ग्रहो भविष्यति । नैवम् । उत्पन्ने द्विचन्द्राभ्रभवे पश्चादनुमानम् । अतो
न तेन गृह्यमाणाभ्यामिन्द्रियज्ञानवृत्तिप्रामाविवेकात् द्विचन्द्रभ्रमसंभवः ।
तच्चानुमानज्ञानाभिप्रायेणोक्तम् । अनुभवस्तु यद्यपि प्रत्यक्षः, तथापि
तस्यानाकारस्य स्वयमनवगतभेदस्याभेदादेव भेदावगमाल्न त्वार्थभेदभ्रम इति
सूक्तम्—‘ते कथं द्विचन्द्रभ्रमः ?’ इति । किंच यदि काश्चित्सलिलं पातु-
मिच्छन् तद्वाजने शुक्लवर्णहृत्चेता भवति, तदा रजतस्यास्मरणात् रजत-
भ्रमो न भवेत् ; मनसि च सोऽपि कदाचित् । भवन् वा भ्रमः सलिल-
स्मृतेस्तस्याश्चापि स्वार्थाविवेककत्वात् सलिल एव भवेदित्यर्थः ।

किंच यदि शुक्तिसादृश्यदर्शनाद्रजते स्मृतिः, सा च त्रिवेकाग्रहाद्भ्रम
इत्येवं सादृश्यनिबन्धनभ्रान्तिरिष्यते, ततः श्वेतपीतयोः तिक्रमधुरयोश्च
सादृश्यभावात् श्वेतपीतभ्रमो न स्यात् ; अस्ति चासौ । तस्मान्न सर्वथा
भ्रान्तिर्नियोगेन नियमेन सादृश्यनिबन्धना । अथोच्यते—न सर्वत्रैव
स्मृतिप्रामाण्येनास्माकं भ्रमोऽभिमतः, येन सर्वत्र सादृश्यनिबन्धनः स
स्यात् ; अपितु गृह्यमाणविवेकाग्रहादपि क्वचिद्भवति । तेनान्तरं नेत्रगतं
पित्तं पीतं संवेद्यते, रसनागतं च पित्तं तिक्तम्, न तु स्मर्यते ; तद-
विवेकाच्च भ्रम इति । तथाहि—अप्स्रवौष्ण्यं द्रव्यरहितः पीनिमा तैक्यं

च गृह्यते, द्रव्यं चेन्द्रियदोषात् स्वगुणरहितं स्फटिकमणिरिव जपोपहितः । तदेवं द्रव्यगुणयोरन्योन्यापेक्षयोरसंबन्धानवबोधोपात्तः । इन्द्रियं बहिर्व्यापारयितव्यम् । तत्कथम्? उच्यते—बहिर्व्यापारात् नाश्लिगतमदृष्टा दृश्यते, यथा अञ्जनम् । नन्वञ्जनं नायनतेजोवृत्तिनिरोपकम्; पित्तेन तु काचेनेव (न) तेजोवृत्तिरिच्छ्यते; प्रसरच्च नायनतेजो माहकम्, नाश्लयस्थम् । तदगुक्तम्; इन्द्रियमात्मस्थपीतगुणं चेत् गृह्णाति, ततो बहिरर्थेष्वव्यापृतमपि गृह्णीयात् । ततश्च बहिरिन्द्रियमव्यापारयतोऽपि मुतः पीतिमादिसंबेदनं स्यात् । न चैवम् । किं नयनेनातो नान्यापृतेनाञ्जनरुद्धेन च नयनपित्तपीतिमा गृह्यते? नैवम् । एवं हि स्वगतं कृष्णिमानमक्षिमां च जलं गृह्णीयात्, तयोरपि तेजोवृत्तिरिति स्थित्वात् । तस्मात्प्रसरदपि नायनं तेजो बहिरिव गृह्णाति, न नेत्रस्थम् । शङ्खखण्डयोरपि केनचिद्रूपेण पीततित्काम्यां किञ्चित्सादृश्यमस्ति; तेन शङ्खखण्डानुपलभ्य पीततित्कस्मृतिभ्रम इति चेत्, न; एवं हि क्व नाम तथा सादृश्यं नास्तीति शङ्खे खण्डे वा न कश्चिद्भ्रमो न स्यात्, अपि तु सर्वप्रकारः स स्यात् । तदेवं परपक्षे दोषमुक्तमुपजीव्य स्वपक्षे साधुत्वमाह—तस्मादिति । कस्यचिदिन्द्रियदोषस्य क्वचिद् भ्रमे सामर्थ्यमिति । दृगादीन्द्रियदोषसामर्थ्यस्य विभागात्स्वचित्कस्यचिद्भ्रम इति भ्रमेषु नियमो भवति । यदि दोषादग्रहणमात्रं स्यात् न तु विपर्ययः, तदा कामिलादिदोषभेदात् भ्रमेषु नियमो न स्यात् । न हि यः अनियमः सादृश्यनिमित्तः, असदृशेऽपि पीतशङ्खादौ भ्रमदर्शनादिति भावः ।

स्वज्ञानदेव स्मृतं विविच्यते, तत्र कुतः स्मर्यमाणगृह्यमाणयोरविवेक इति सिद्धान्तिनोक्ते, सत्यं स्वज्ञानदेव स्मृतं विविच्यते; अयं तु विशेषः—ग्राह्यशेषग्रहिष्यपि प्रत्यक्षे दूरत्वादिदोषादूर्ध्वतादिदर्शने कदाचिद्विशेषाग्रहो भवति, तथा स्मृतावपि मनोदोषादग्रहः कदाचिद्भवति । तदा विवेकाभावो भ्रान्तिर्त्वं च । सति तु मनोदोषाभावाद्द्विशेषग्रहे पुरोवर्तिनीन्द्रियसंयुक्तेऽपि स्याणौ पुरुषे चोर्ध्वतासामान्यदर्शनेऽपि विशेषज्ञानेन विवेचितत्वात् तदविवेकाभावः । ततश्चोभयकोटिस्मरणे संशयः । एकस्मृतौ तु न संशयो न विपर्ययः । अतश्च 'अन्यथा तु स्यात् सदा सामान्यदर्शने । विपर्ययोऽन्यं स्मरतः' इत्यादिर्न दोषो भवतीति परमतमाशङ्क्य, एवमपि द्वयो-

विविक्तयोः स्मरणे विपर्ययो न स्यात्, भवति चासावपि कदाचिदिति
 40-16 यद्यपि दोषोऽस्ति; तथापि दूषणान्तरमाह—विशेषेति । न च स्मृतौ
 विशेषाग्रहोऽपि कदाचिद्भवति; यतो न निर्धारितविशेषं वस्तुमात्रं स्मर्यते,
 अपितु वस्तुविशेष एव रजतादिः । अथोच्यते—न ब्रह्मो वस्तुविशेषो
 न स्मर्यत इति; किंतु स्मर्यमाणोऽप्यसौ यदा पूर्वाभिगतदेशकालविशेषा-
 पन्नः स्मर्यते, तदा गृह्यमाणोऽप्यविच्यते स्वज्ञानात् । यत्र तु देशकाल-
 विशेषाग्रहः, तत्र न विविच्यते । तेन देशकालविशेषात्स्मृतं विविच्यते,
 तदभावे त्वविवेकाद् भ्रम इति, तत्राह—देशेति । अत्र हेतुमाह—
अनेकेति । देशाग्रहणमुपलक्षणम्, अनन्तदेशकालाधिगतम् । ततो देश-
 कालविशेषात् स्मर्यमाणं गृह्यमाणं न पुनर्विविक्तं गम्यते; अपितु स्वतः
 एव स्मृतिर्विविनक्ति । अन्यथा हि यद्यपि सकृद्देशकालज्ञातस्य
 रजतादेर्देशकालस्मृतिसंभवः, तथापि अनन्तदेशकालाधिगतानां रजतादीना-
 मनन्तदेशकालस्मरणासंभवात् यस्य रजतादेर्देशकालविशेषः स्मर्यते, तत
 एव दृश्यं विविच्येत, नान्यस्मद्स्मर्यमाणदेशकालविशेषात् । अतश्च
 येनानन्तदेशकालार्थं रजताद्यधिगतं तस्य सर्वदेशकालविशेषस्मरणासंभवात्
 सदा स्मृतेरविवेकत्वाद् भ्रान्तिः स्यादित्यर्थः । यदि च तमुच्चितयोर्देश-
 कालयोर्विवेकत्वं, तदा तद्देशाधिगते तत्रैव स्मर्यमाणे यद्यपि कालभेदो-
 ऽस्ति, तथापि देशभेदोऽपि भावन्नित्यमविवेकः, ततश्च सदा भ्रान्तिवत्प्रसङ्गः;
 न चैवम् । तत्राह—देशकालविशेषो न विवेकहेतुः । तेन तयोरग्रहा-
 विवेके भ्रम इत्यापि न युक्तम् ।

अथ 'स्मरामि' इत्युल्लेखेन स्मर्यमाणताज्ञानात् स्मृतस्य विवेकः,
 तदभावे चाविवेकः; तेन 'स्मरामि' इति ज्ञानशून्यानि रजतादिज्ञानानि
 भ्रान्तत्वहेतव इत्युच्यते, तत्राह—स्मृतिरिति । रजतस्मृतेरन्यदेव रजते
 'स्मृतिरियम्' इति स्मृतित्वग्राहि 'स्मरामि' इति ज्ञानमुदाहृतम् । अत-
 स्तदभावेऽपि रजतस्मृतिः संपूर्णैव; न तया स्वविषयस्य किञ्चिन्न गृहीतम्,
 येन तस्याः प्रमोषः स्यात् । एवं च स्वयमेव सा स्वविषयं गृह्यमाणान्त
 विविनक्ति । कुतः स्मर्यमाणगृह्यमाणयोरविवेकः ? यतो भ्रान्तिः स्यादित्यर्थः ।
 तौ विपर्ययशब्दौ भ्रान्तिमात्रपरौ ।

अयोक्तदोषपरिनिहीर्षया स्मृतिः स्वविषयविवेचनस्वभावा न भवनी-
 द्युच्यते, तदान्वेषां स्थाणुपुरुषादीनां स्मृतावूर्ध्वतासामान्यदर्शने च स्मृति-
 दर्शनयोरप्यविवेचकत्वात्सदा भ्रमः स्यात् न चैतत्, संशयस्यापि
 दर्शनात् । एतच्च 'अन्यथा तु स्यात्' इत्यत्रोक्तम् । किंच 'स्मरामि'
 इत्यपि स्मृतिज्ञानं प्रमाणफलादनुभवान् स्मृतं फलं भिन्नं विविक्तं यदि
 स्यात् ततः सिध्यति, न तु तस्माद्दिना । तस्मात् स्मृतिः स्मृतं विविक्त-
 भवानुभावयतीति क्रुतो गृह्यमाणादविवेको यतो भ्रमः स्यादिति भावः ।
 वृत्तौ न स्मरामीति; 'नैष दोषः स्मरामीति विवेकात्' इति ग्रन्थ
 च्छेदः । स एवेति; स एव 'स्मरामि' इति विवेकः स्मृतेः स्वविषया-
 विवेचकत्वे सति न स्यादित्यर्थः । किंच यदि 'स्मरामि' इति ज्ञाना-
 द्विवेकः, तदभावाच्च स्मृतावविवेकाद्भ्रमः, ततोऽप्यनयोरेकः 'स्मरामि' इत्युच्चि-
 ख्यमाने स्मृतिविवेके सति अपरत्र 'स एवायम्' इति यः प्रत्यभिज्ञाभ्रमो
 दृश्यते स न स्यात् । न चात्रापि 'स्मरामि' इति ज्ञानेन स्मृतं विवे-
 चितमेव । प्रत्यक्षग्राह्यस्य तु परिनिहितः स्मृताद्विवेकाभावात् भ्रम इति ।
 यतः स्मृतस्य चेत्प्रत्यक्षाद्विवेकः, ततः प्रत्यक्षस्यापि स्मृताद्विवेकः सिद्धः ।
 न ह्यविविकतात् विवेकज्ञापसंभवः । किंचैवं सति स्मृतादावाविवेकान्
 स्मृतिभ्रमोऽयं स्यात् । प्रत्यक्षभ्रमस्त्वयं प्रतिद्धः । तस्मान्न 'स्मरामि'
 इत्युल्लेखप्रमोषादविवेकः ।

अथासंनिहितस्य रजताद्यर्थः संनिधिमत्तया पुरोवर्तित्वेन वेद्यः सन्नवि-
 विक्त इत्युच्यते, एवं सत्यसंनिहिततया दर्शयन्त्या विविक्तस्मृतेर्विपरीतार्थता
 स्यात् । अत्रश्च विपरीतार्थख्यातिः स्यात्, नाख्यातिः । विपरीतोऽर्थो
 विषयो यस्या इति विग्रहः । अथ नासंनिहितस्य संनिधिमत्तया प्रतीति-
 विवेकः; किंतु असंनिधेरपरिग्रह इत्युच्यते, तत्र; यतोऽसंनिहितश्चेत्
 सोऽर्थः, कस्मात्तस्यासंनिधिर्न ज्ञातः? मनोदोषादिति चेत्, एवं तर्हि यत्र
 स्वप्नादिज्ञाने मनसो दोषैरुपघातस्तत्र भवत्येवम् । यत्पुनः स्वस्थमनस एव
 तिमिरादिदोषोपघातात् बहिरिन्द्रियजा भ्रान्तिः, तत्र मनसो दोषैरनुपघाता-
 द्वासंनिधेरपरिज्ञानम् । यस्मात्कारणात् दोषो ग्रहणाभावे हेतुः, स च
 मनसस्तत्र नास्ति, तस्मात्तत्रासंनिध्यपरिज्ञानासंभवात् भ्रमो न स्यात्;
 अस्ति चासौ । किंच अत्र पक्षे शुक्तावेव प्रवृत्तिः, नान्यत्रेत्यपि प्रवृत्ति-

नियमो न स्यादिति 'असंनिधानाबोधाच्चैत् प्रवृत्तिनियमः कुतः' इत्यलो-
क्तम् । यदि च स्मृतं सर्वात्मना न स्मृतम्, शुक्तिरपि सर्वात्मना न
गृहीतेत्येतावन्मात्रेण मिथ्यात्वं स्यात्, ततः सर्वाण्येव ज्ञानानि मिथ्या
स्युः । न हि कश्चिदर्थः केनचित् ज्ञानेन सर्वात्मना गृह्यते । किंच
यदि विवेकाग्रहणमात्रं भ्रमः स्यात्, तदा आप्तवाक्यानुमानादिना प्रमाणा
न्तरेण च 'एकश्चन्द्रो नानेकः, प्राचीयं दिक् नोदीची' इति ज्ञात-
विवेकस्य पुंसो द्विचन्द्रदिब्बोहादिविपर्ययान् अनुवृत्तिपक्षेऽनुवर्तमानान्
पश्यन् स्वस्थात्मा स्वस्थान्तःकरणः कोऽपह्नुते? सत्यपि विवेके द्विचन्द्रदि-
भ्रमोऽनुवर्तते । तस्मान्न विवेकाग्रहणं भ्रम इत्युक्तं भवति ।

इतश्चाख्यातिपक्षो दुर्घट इत्याह—प्रसक्तैति । यदि शुक्तौ 'रजतम्'
इति ज्ञानं स्यात्, ततस्तेन रजतस्य प्रतीतिरपि सत्यां प्रसक्तप्रतिषेधात्मा
प्रसक्तप्रतिषेधरूपा 'नेदं रजतम्' इति ख्यातिज्ञानं प्रकल्पते घटते । न
स्मृतदृश्ययोर्विवेकाग्रहणमात्रे भ्रमः । अतः प्राप्तः प्रातिषिध्यते । न चावि-
वेकाग्रहः प्रापकः, स हि विवेकाग्रहणाभावः; न चाभावः प्रापकः,
अभावत्वादेव । किं नाम प्रापकमित्यपेक्षायामाह—प्रापिकेति । शुक्ति
रजततया रजतं वा पुरोवर्तितया वा दर्शयति सा विपरीतार्था धीः प्रापिका ।
ननु विवेकाग्रहणपक्षेऽपि रजतस्मृतिः रजतस्य नयनसंयुक्ते वस्तुनि 'इदम्'
इति ज्ञानं पुरोवर्तित-प्रापकमस्येव; अतस्ताभ्यां प्रापितयोः रजतेदमंशयो-
रयं प्रतिषेधो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—ये चेति । रजते नयनसंयुक्ते च
शुक्तिवस्तुनि स्मृतिगृहीतिरूपे ख्याती ज्ञाने, ताभ्यामुपनीतस्यार्थस्य नायं
'नेदं रजतम्' इति प्रतिषेधोऽवगम्यते । अपितु शुक्तौ रजतत्वस्य,
रजतस्य वा पुरोवर्तित्वस्यैव प्रतिषेधः । न चाप्राप्तस्यासौ संभवति । न
चाग्रहणमाभावत्वात्प्रापकम् । तस्माच्छुक्तौ रजतत्वस्य रजतस्य वा पुरोवर्ति-
त्वस्य प्रापिका विपरीतख्यातिरुपासनीया । न च स्मृतदृश्ययोर्विवेकाग्रहण-
मेव 'नेदं रजतम्' इत्येषा प्रतीतिरपवाधते; तथा सति सर्वासां षटादि-
प्रतीतीनामग्रहणबाधेन जन्मन उत्पत्तेः सर्वैव षटादिप्रतीतिरीदृशी प्रसक्त-
प्रतिषेधरूपा स्यात्, न चैवम् । किंच 'नेदं रजतम्' इति रजतमत्र
निषेधं भाति, नाग्रहणम् । अतः प्रतीतिविरुद्धश्चायं पक्षः । न च

स्मृतिप्रत्यक्षयोः 'इदं रजतम्' इति, विवेकज्ञानमिदं 'नेदं रजतम्' इति ; न तु प्रसक्तप्रतिषेधरिषा; अतो न पूर्वोक्तदोषरसङ्ग इति वाच्यम् । एवं हि धार्ष्ट्याद्भ्रुवाणः स्वां प्रतीतिमपह्नते ! यस्मादभ्रान्तस्य शुक्तिरजतयोः क्रमे सति रजतमुपलभ्य पश्चाच्छुक्तित्वां विविक्तां पश्यतो यौगपथे वा युगपच्छुक्तिरजते विविक्ते पश्यतो या विवेकमनिर्भवति सा 'नेदम्' इती-दृशी न भवति; अपितु विविक्ते एते ईदृशी, इयं तु 'नेदम्' इती-दृशी जायेत इत्यसौ प्रतिपद्यते; तथाप्यपह्नते । न चैतन्नीत्यनुसारिणोऽनुरूपमिति भावः । शुक्तिरजतयोरविवेकयोर्ग्रहणे स्यादृशीति चेत्, इदमस्माकमपीत्याह—प्राप्तेरिति । शुक्तिरजतयोरैवयस्यापेदस्य प्रापिकायाम् 'इदं रजतम्' इति विपरीतसंविन्तौ सत्यां रजतस्य पुरोवर्तित्वेन प्राप्तेः प्रसक्तप्रतिषेधात्सा 'नेदम्' इति प्रतीतिः स्यात्; न तु तयोर्भेदस्याग्रहणे, तस्याभावरूपस्याप्रापकत्वेन प्राप्यभावादित्यर्थः ।

इतश्च विवेकबुद्धिः प्रतिषेधात्मिका न भवतीत्याह—रजतस्येति, कर्मणि षष्ठी । रजतं स्मरन् चक्षुःसंयुक्तस्य च शुक्तिवस्तुनः शुद्धभास्वरदिरूप-सामान्यं दृष्ट्वा विपर्ययानुदयेऽपि स्मृताद्भ्रजताच्छुक्तोर्विविक्ततां चक्षुषोऽप्र-सादात् प्रथममबुद्ध्वा पश्चाच्चक्षुषः प्रसादाद्विशेषिकरूपज्ञाने सति 'शुक्ति-रियम्' इति रजताच्छुक्तिं विविचन् 'नेदं रजतम्' इत्येवमन्यनिषेधेन न प्रत्येति, शुक्तिरजतयोरविवेकग्रहणाभावात्, अप्रसक्तस्य च प्रतिषेधानुप-पत्तेः । अतश्च तत्र यथा विवेकज्ञानमप्रतिषेधात्मकम्, एवं च अमेऽपि स्यात्, न चैवम् ।

न सामान्यदर्शने यत्रापि विपर्ययो न भवति तत्रापि संशयः स्यात्; तदपनोदकं च निर्णयज्ञानमेककोटिनिषेधात्मकमेव; अतः कथमु-च्यते—'विविचन्नैवं प्रत्येति' इति, इत्याशङ्क्याह—सामान्येति । स्यादेवं यदि नियोगतो नियमेन सामान्यदर्शने संशय एव स्यात् । स तु कोटि-द्वयस्मरणोत्थः; तदभावे कचिन्न भवत्यापे । तेन तदप्रियायेणास्माभिरिद-मुक्तम्—'विविचन्नैवं प्रत्येति' इति । ननु सामान्यदर्शने यदि संशयो न भवति, विपर्ययस्तीर्हि स्यात् । तदपनाधकं च ज्ञानं निषेधात्मकमेव । अतः कथमुच्यते—'नैवं प्रत्येति' इति इत्याशङ्क्य वृत्तायुक्तम्—न च

विपर्यय इति । 'भवति' इत्यादिना 'न चैकत्वम्' इत्यन्तेन विपर्यया-
 भाव एव दर्शितः । यत्तु 'नान्यत्वम्' इत्युक्तम्, तद्विवेकतामबुद्ध्वेत्यस्य
 विषयप्रदर्शनार्थं प्रसङ्गादुक्तमिति मन्तव्यम् । तस्माद्यत्र सामान्यदर्शने
 संशयविपर्ययौ न स्तः, तत्र विवेकज्ञानमात्रम् । न च तत्प्रसक्तप्रति-
 षेधात्मकम्, शुक्तिरजतयोरेकत्वाप्रतीतिः, शुक्तौ रजतस्य प्रसक्त्यभावात् ।
विवेकग्रहणाभावादिति । स्मृतस्य च रजतस्य वर्तमाने काले कालतो
 वर्तमानत्वे; कालग्रहणमुपलक्षणम्, देशतश्च; संनिधेः संवित्तितः रजतस्य
 पुरोवर्तिवत् पुरोवर्तिनो वा रजतवदवभासात् रजतस्य प्राप्ती प्रतिषेधोप-
 पत्तयेऽभ्युपेतायामसंनिहितस्य संनिधिप्रतीत्यभ्युपगमादन्यथाग्रहो विपरीता
 ख्यातिरिष्टा स्यात् । यदि परमसंनिहितत्वस्य शक्तित्वस्य वा अग्रहस्तत्रा-
 न्यथाग्रहे निमित्तं स्यात्, तस्मिन्सति भवितुं तदभावे चाभावात्, एत-
 च्छेष्टमेव न इति भावः । अथवा नासंनिध्यग्रहो निमित्तम्, अभावस्या-
 निमित्तत्वात्; अपितु संनिधिग्रह एव भावरूपत्वान्निमित्तम् । कीदृशोऽसौ
 निमित्तमित्यपेक्षायामाह—भेदेति । संनिधिग्रहस्य हि 'न रजतं संनिहितम्,
 अपितु शुक्तिः' इति भेदस्य विवेकस्य ग्रहोऽपवादः; स यावन्नापतति
 तावन्नेन रहितः संनिधिग्रहोऽन्यथाग्रहस्य निमित्तम्; नापवादेनापोदितः ।
 किञ्च विपर्ययस्य विपरीतख्यातेरनुभ्युपगमे, विवेकाग्रह एव भ्रमः; सोऽ-
 ग्रहनिबन्धन इति ब्रह्माण्ड अग्रहोऽग्रहनिबन्धन उक्तः स्यात् । एतच्च
 शब्दैकगम्यं, न तु वस्तुवृत्तेनैकस्यैव निमित्तनैमित्तिकत्वभेदोऽस्तीति भावः ।
 वृत्तौ सुवर्गाहतामित्युपालम्भवचनम् । किञ्च स्मर्यमाणगृहमाणयोर्विवेकाग्रह-
 श्रेतः अथ, ततः स्वप्ने गृहमाणस्य कस्यचित् द्वितीयस्याभावात् न स्मर्य-
 माणस्याविवेको विवेकाग्रहो वा भ्रमः स्यात् । अथ गृहमाणभावेऽपि
 स्मृत मनोदोषात् स्मृतत्वेनाविविक्तं सत् गृहमाणं स्वप्ने भाति । न
 चैवमन्यथाख्यातिप्रसङ्गदोषः, यतो ग्रहणविशेष एव गृहीतग्रहणं स्मृति-
 नान्या । अतो गृहीतांशत्वप्रमाणे गृहीतिरवतिष्ठते । तेन स्वप्ने तद्विषयस्य
 गृहमाणत्वेनावभासो मिथ्या । तदुक्तम्,

“ग्रहणस्य विशेषो हि गृहीतग्रहणं स्मृतिः ।

सोऽगृहीतांशभाषेण गृहीतिरवतिष्ठते ॥”

इति ।

तत्र च स्मृतत्वेन विवेकज्ञानं बाधकमिति चेदतच्चाह—स्मृतत्वेनेति । स्मृतत्वेनाविवेकेऽभ्युपगम्यमाने यथा स्मृतावज्ञानस्य स्मृतत्वधर्मस्य ज्ञानं बाधकं तत्त्वधर्मस्य ज्ञानं वा, यथा च तत्र स्मृतत्वरहितं तद्धर्ममात्रं गृह्णती स्मृतिश्रमः, तथा दूरादतिरूपितरूपविशेषे धर्मिणि देवदत्तादौ ज्ञाते पुनः समीपे 'गौरोऽयम्' इति धर्मान्तरप्रतीतिर्बाधकत्वं पूर्वस्याश्च धर्ममात्र-प्रतीतिर्भ्रान्तित्वं स्यात् । किंच स्मृतिः परोक्षार्थग्राहिणी; सा गृहीतार्थ-मोक्षेऽपि परोक्षार्थगृहीतिरूपेणावतिष्ठेत् । स्वप्ने चापरोक्षार्थवदवभासस्तव न स्यात् ; न चागृहीतिरित्येव सर्वागृहीतिरपरोक्षार्था, अनुमानादपि व्यभि-चारात् । तस्मादसदेतत् । इतिः श्लोकार्थसमाप्तौ ।

यच्चोक्तं रजतं प्रतीयते, शुक्तिर्विषय इति प्रतीतिविरुद्धमिति; तत्त्वदोष एवास्तद्धितः; यतः 'सितमिदं पुरोवर्तिद्रव्यं रजतम्' इति सामानाधिकरण्येन बोधादनयोरभेदप्रतीतिरस्ति; सा विवेकाग्रहवादिनो विरुध्यत इत्याह—य इति । अत्र शुक्तित्वस्याज्ञानात् शुक्लमात्रस्येदमंशस्य ज्ञानात् 'सितम्' इत्युक्तम् । तत्र यद्यप्येकमिदमभेदमाहि सामानाधिकरण्यज्ञानं प्रतिभाति, तथाप्यन्यस्यान्यभावानुपपत्त्या स्मृतिगृहीतिरूपे भिन्ने इमे ज्ञाने इति कल्पयिष्याम इत्याशङ्क्याह—ज्ञानेति । सामानाधिकरण्यप्रतीतिसिद्धं चेत्, अन्यस्यान्यथाभावे को विरोधः ? न हि प्रतीतिसिद्धे विरोधोऽस्ति; अप्रतीतिनिवन्धनत्वात्तस्येति भावः । ननु नेदं रजतज्ञानमिन्द्रियजम्, असंनिहितेनेन्द्रियसंनिकर्षमावात्; नापि लिङ्गादिजम्, लिङ्गादेरभावात्; अस्ति तु पूर्वानुभवनेत्कारः प्रतीतिहेतुः । तस्मात्स्मृतः कारणसद्भावात् स्मृतिरेव रजतज्ञानमिति प्रतीमः । मैव वादीः । इन्द्रियजमेवेदं रजत-ज्ञानम् । ननु रजतेन्द्रियसंनिकर्षो नास्ति, असंनिधानात् । वादम् । कथं तर्हि ज्ञानमिन्द्रियजम् ? शुक्लीन्द्रियसंनिकर्षात् । अयं तु विशेषः— यददुष्टमिन्द्रियं तत्तथा, दुष्टस्त्वन्यथावभासयति दोषसामर्थ्यादित्यदोषः ।

इदानीमनाश्वासाच्चेति युक्तं तत्परिहरति—अनाश्वास इति । एकत्रा-
न्यथात्वेदर्शनात् तत्र ज्ञायमानेऽर्थे तद्यत्त्वं प्रत्यनाश्वासो यः, स
तज्ज्ञानेनैव तथात्वपरिच्छेदकेन बाध्यते; तथात्वपरिच्छेदकं ज्ञानमतिरुद्धा-
न्यथात्वाच्छङ्कं नोत्तमानमर्हतीत्युक्तं भवति । तथाहि—अनाश्वासनिवृत्त्यर्थमपि

यदयं परं ज्ञानमपेक्षते, तदप्यनाश्वासोऽपेतं तथात्वपरिच्छेदकमेव । अस्ति च तादृशं ज्ञानम् । अतस्तस्य कोऽपराधः? येनान्यन्मृग्यते । ननु परस्यान्यथाख्यातिमनिच्छतोऽनाश्वासो नास्त्येव; अतः कथं तं प्रतीद-
मुक्तम्? तस्याप्येकत्र विवेकाग्रहात् सर्वत्र विवेकाग्रहशङ्कया अनाश्वास-
स्तुल्य इति भावः ।

अथैकत्र व्यभिचारयोगात् सर्वत्रार्थपरिच्छेदं प्रत्यक्षम् ज्ञानमप्रमाणं
P.144-13 स्यात्, तथा सति चानाश्वासमपि न निरुन्ध्यदित्युच्यते, तत्राह—व्यभि-
चारादिति । व्यभिचारादर्थपरिच्छेदे प्रमाणस्य प्रामाण्यम्, अर्थपरि-
च्छेदस्य तत्कार्यस्य लाभतः प्रमाणस्य परिच्छेदफलत्वादेव सिद्धत्वात् ।
अतश्च परिच्छेदश्चेदस्ति, ततः सत्यपि व्यभिचारे प्रामाण्यं सिद्धम्; यतः
परिच्छेदापरिच्छेदाभ्यां प्रामाण्याप्रामाण्ये; न तु व्यभिचाराव्यभिचाराभ्याम्,
प्रामाण्याप्रामाण्ये प्रति तयोरतन्त्रत्वात्; तथाहि—धूमादेरव्यभिचारस्यापि
संबन्धस्मरणादिवैकल्यात्कदाचित्परिच्छेदमकुर्वतोऽसति परिच्छेदे न प्रामा-
ण्यम्; चक्षुषश्च कृष्णादिविषये व्यभिचारवतोऽपि सति परिच्छेदे प्रामाण्यं
दृश्यते । किंच बाधकारणत्वादेव सर्वत्र प्रामाण्योपघातिनौ दृष्टौ, न
व्यभिचारः, सत्यपि व्यभिचारे चक्षुषः प्रमाणत्वात्; उक्तं च 'यत्र च
दुष्टं करणम्' इत्यदि । ननु—व्यभिचारादप्यप्रामाण्यं दृष्टम्; यथा
शब्दस्य नित्यमित्यत्रयोः साध्योः साधारणानैकान्तिकस्य प्रमेयत्वादेः ।
मैवम्, न तु व्यभिचारादप्रामाण्यम्; अपि तु परिच्छेदाख्यं कार्यमेव
तत्र न लभ्यते, लिङ्गाभावात् । यस्मादव्यभिचारे लिङ्गं भवति; प्रमेय-
त्वादि च न तथा । यत्र तु चक्षुरादावव्यभिचारः परिच्छेदे न कारणम्,
तत्र सति परिच्छेदे प्रामाण्यं व्यभिचारेऽप्यविवादम् । ज्ञानं चक्षुरादि-
वदेव व्यभिचार्यपि परिच्छेदे निमित्तम्, न तु लिङ्गवदव्यभिचारि ।
अथोच्यते—व्यभिचारः 'अर्थस्तथा, अन्यथा वा' इति संशयमुत्पादयन्
प्रामाण्यमुपहन्ति; यथा ऊर्ध्वत्वस्य स्थाणुपुरुषद्वयगतत्वेन द्वैविध्यं संशय-
हेतुः, तथा ज्ञानस्यापि तथात्वान्यथात्वोभयकोटिसंस्पर्शितया द्वैविध्यं संशय-
हेतुः स्यादिति । तन्न; यतो ज्ञानमुत्पत्त्यैवार्थं 'तथैव' इति परिच्छिनत्ति;
तत्रास्ततो द्वैविध्यस्य कुतः संशयहेतुत्वम्? न हि स्थाणौ परिच्छिन्ने

द्वैविध्यादूर्ध्वत्वे संशेरते । अथ 'तथैव' इत्यवधारके सति मा भवतु संशयः; अनवधारके तु स्यादित्युच्यते । तदयुक्तम्; यतस्त्वदप्रमाणमेव; प्रमाणं चात्र क्वचिद्व्यभिचारान् 'प्रमाणम्, अप्रमाणं वा' इति विचार्यमाणतयाषिकृतम् । तत्र कुतोऽप्रमाणस्य प्रसङ्गः । प्रमाणाच्च 'तथैव' इत्यवधारणम् । न च ततः 'अन्यथा वा' इत्यनवधारणं युज्यते, विप्रतिषेधात् । तदेवमस्माकं तावदनाश्वासो नास्ति; यस्तु य एव सर्वज्ञानानामव्यभिचारमाश्वासनार्थं प्रार्थयते, तस्यैवानाश्वासः । ननु ज्ञानस्याव्यभिचारित्वज्ञानं यत्, सत्यमेव तत्; अतः कथमन्यत्तानाश्वासः ? मैवम्, सर्वज्ञानानामव्यभिचारित्वग्राहिणापि ज्ञानेनाश्वासः । नन्वव्यभिचारग्राहि ज्ञानं सामान्येन सर्वज्ञानानामव्यभिचारं गृह्णाति; ततश्च स्वयमप्यव्यभिचारि सर्वेषामव्यभिचारं गृह्णात्तस्मात्कारणं भविष्यति । उच्यते— यदि तत् स्वयं सिद्धाव्यभिचारं स्यात्, ततः तस्य ज्ञानान्तराणां चाव्यभिचारं गृह्णात्तस्मात्कारणं भवेत्; न चैतदस्ति; तथाहि— स्वयं सिद्धाव्यभिचारं तस्मिन् अन्याव्यभिचारनिर्णयः । तन्निरणये च तस्य सिद्धाव्यभिचारित्वमितीतरेतराश्रयं स्यात् । अथ ज्ञानान्तरात् तस्याव्यभिचारित्विद्विः, ततस्त्राप्त्येवमित्यनवस्था । किंच ज्ञानस्वार्थपरिच्छेदकत्वलक्षणत्वात् स्वरूपाद्यदि नाश्वासः, ततोऽर्थस्यैवातेदत्वात् तेन सह ज्ञानस्याव्यभिचारो गृह्यत । तस्मात्प्रत्ययापि ज्ञानरूपादेस्तथाश्वास इति वाच्यम् । एवं चेदस्माकमपि तथा भविष्यति । किंच ज्ञानस्य यथाभूतार्थपरिच्छेदकत्वं नाम यत् स्वरूपं तद्विपरीतरूपतावययथार्थपरिच्छेदकत्वाद्विरुद्ध्यत इत्येवं ज्ञानस्वरूपादेव ज्ञानस्याव्यभिचारः कथ्यते । ततश्चाव्यभिचारार्थमपि चेत् ज्ञानस्वरूपमाश्रयितव्यम्, तथा सति तत् एवार्थसिद्धिर्भविष्यति; ततः कुतो नाश्वासः ? येन तस्मिन् अर्थमव्यभिचारः प्रार्थ्यते । न च वाच्यं व्यभिचारे सति प्रामाण्यमेव न स्यादिति, यतो व्यभिचारः प्रामाण्यं नोपहन्तीत्युक्तमित्यर्थः ।

किंच उद्वेकस्य कार्याधिक्यस्य कारणदोषास्तिमिरादयो न हेतवः । किं तर्हि ? कारणस्य कार्ये यत्सामर्थ्यं तस्य घातिनः । अतस्तेषां सत्रात् कारणस्य ग्रहणार्थकार्यसामर्थ्यप्रतिषेधाद्ग्रहः । असत्त्वाच्च कार्यसामर्थ्याप्रतिषेधात्ताद् ग्रह इत्येवं दोषसदसत्त्वं स्मृतद्वयबोधिवेकाद्ग्रहणे अग्रे 'अत्र

विवेकाग्रहः, अत्र न' इति विवेकस्य निर्णयस्य यत्कारणं परस्येष्टं तद्वि-
पर्ययदर्शनेऽपि अत्रे न दण्डैर्निवार्यते । अतो विपर्ययदर्शने प्रमाणतदा-
145-15 भासविवेकान्नाभासव्यभिचारेण प्रमाणेऽप्यनाश्वास इत्यभिप्रायेणाह—अपि
चेति । अत्र हेतुमाह—विपर्यय इति । यतः कार्यसामर्थ्यप्रतिष्ठातिनो
दोषा इति यदुक्तं तद्विपर्यये अत्रेऽपि सुतरां प्रकल्पते घटते । कथमि-
त्यपेक्षायामाह—दृष्टेति । अग्रहणे अत्रे दोषस्य इष्टस्य ग्रहणाख्यकार्यस्य
निरोधमात्रं भवति । विपर्ययलक्षणे तु अत्रे न केवलं तत्त्वग्रहणस्य
दोषेभ्यो निरोधः; अपितु तत्प्रतिपक्षविपरीतज्ञानोद्वेषश्च भवति । तेन
तत्त्वग्रहणाख्यमिष्टं कार्यस्वरूपतः प्रतिपक्षोत्थापनेन च दोषैरत्यन्तं
निरुद्धमित्यतिशयार्थः । तस्मादग्रहणे अत्रे दोषाणां सत्त्वादग्रहः; दोषा-
सत्त्वाच्च ग्रह इति ग्रहाग्रहविवेकां यः, स विपर्ययलक्षणेऽपि अत्रे घटत
इत्याह—तस्मादिति । यत्र दोषोऽसत्, तत्रादुष्टादिन्द्रियात् तत्त्वग्रह
इत्याशाङ्कानिवृत्तिरित्युक्तम्; तद्वृषयति—दोष इति । अत्र हेतुमाह—
न हीति । यदि कारणसद्भावे कार्यसत्ता नियोगतो नियोगेन स्यात्,
ततो निर्दोषेन्द्रियसद्भावे तत्त्वग्रहाख्यकार्यभावादग्रहाशाङ्का निवर्तेत, न
त्वेतदस्ति । तथाहि—सत्त्वपि निर्दोषे चक्षुषि विररिते ज्ञानानुदयो
दृश्यते । न च चक्षुर्मात्रं कारकम्, अपितु सामग्र्यपि; सा च तत्र
नास्तीति कार्यानुदय इति वाच्यम् । यतः प्रत्येकवर्तिनी कारकशक्तिः,
न समाहारवर्तिनी । कारकाणां हि कार्यसिद्धये समासः, न मिलितानां
करणत्वम् । तस्माच्चक्षुरपि कारणम् । न च तस्मिन्नदुष्टेऽपि कार्य-
सिद्धिरिति सूक्तम्—'न हि कारणसद्भावे' इति । अतो न परस्य ग्रहा-
ग्रहविवेकेसिद्धिरिति भावः ।

किञ्च एवं सति विपर्ययः स्यादित्याह—प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षया
हि संविन्ध्या कारणमनुमीयत इति युक्तम्; परस्य तु प्रत्यक्षं संवित्तिलक्षणं
कार्यमदुष्टेन करणेनानुमीयत इति विपर्ययः । अन्यथाख्यातौ तु दोषस्य
हेतोरभावात् कार्यस्याभावो युज्यते । अतस्त्रयं दोषाभावात् विपर्ययदर्श-
नाख्यफलाभावांनुमानं युक्तमित्याह—विपर्यय इति । तथा विपर्ययलक्षणात्
फलाद्धेतोर्लङ्घनात् तद्धेतुदोषसंभवानुमानमपि युक्तमित्यपि द्रष्टव्यम् । अतो-
ऽस्माकं दोषाभावभावान्यां प्रमाणतदाभासविवेकसिद्धिः, न परस्येति भावः ।

अन्यथाख्यातावनालम्बनं स्यादिति परोक्तो दोषः परस्याप्यस्ती-
त्याह—अनालम्बनेति । यथा अन्यथाख्यातौ शुक्तेराकारादाकारान्तरस्य
रजतस्य समर्पणात् ज्ञानस्यानालम्बनतापत्तिः, एवमख्यातिवादिनस्तवाग्रहणेऽपि
अमे शुक्तिस्वरूपस्य विशिष्टस्य 'इदम्' इति ज्ञानेऽनर्पणात् अनालम्बन-
तापत्तिर्भवेदित्यर्थः । अथ तत्र विशेषानर्पणेऽपि 'इदम्' इति ज्ञानेन
शुक्लभास्वरत्वादिसामान्यांशस्य कस्यचिदर्पणमस्ति; स च शून्यैः स्वाकार
इति तरिमन् गृह्यमाणे शुक्तिरेवालम्बनमापन्नैति विशेषानर्पणेऽपि न
निरालम्बनतापत्तिरित्युच्यते, तदन्यथाख्यातावापि तुल्यम् । यतस्तत्रापि द-
मंशख्यातिरस्त्येवेत्याह—कस्यचिदिति । अन्या व्याख्या—अथ कस्य-
चिदन्यस्य घटादेर्वस्तुनः स्वेन रूपेण ग्रहणमस्तीति कस्यचित् शुक्ति-
वस्तुनः शुक्तिरूपेणानर्पणेऽपि न निरालम्बनमित्यशङ्क्याह—कस्यचिदिति ।
विकल्पमात्रमेतत् । स्वाकारत्वादित्यस्याप्युक्तं 'नानालम्बनत्वम्' इति
योज्यम् । केषांचित्स्वाकाराणामिति शुक्लभास्वरत्वादीनामिति प्रथमव्याख्यायां
तुल्यत्वहेतुः । केषांचित् घटादिवस्तुनामवभासनादिति च द्वितीयव्याख्यायां
तुल्यत्वहेतुरूढः । यद्वा केषांचिदिति घटादिवस्तूनां स्वाकाराणामिति च
शुक्लभास्वरादीनामवभासनादिति व्याख्याद्वये हेतुद्वयमुक्तम् ।

अथ तत्र विवेकग्रहणे तच्चक्षुःसंयुतं न तथा आलम्बनमिष्यत
इत्युच्यते, परस्याप्यन्यथाख्यातिवादिनः तत्रान्यथाख्यातौ एवं चक्षुःसं-
युक्तस्य नालम्बनत्वमिष्टम् । अथ तत्रान्यथाख्यातौ तथा स्थितेः निरा-
लम्बनस्य स्थितत्वात् सर्वत्र सम्यग्ज्ञानेष्वपि तथाभावो निरालम्बनता
स्यादिति शङ्क्येतेत्युच्यते, ततस्तवापि विवेकशक्त्यग्रहणे निरालम्बनता
दृष्टेति सर्वत्र शङ्क्येते एतद्यथेत्यादिना विद्वतम् । तत्र विपर्ययदर्शनेऽ-
निमित्तत्वान्निरालम्बनत्वाद्यथा सम्यग्ज्ञानेऽनिमित्तता निरालम्बनता शङ्क्यते,
तथा शक्त्यग्रहे सा निरालम्बनता निरूपिता सर्वत्र घटादिग्रहेऽपि शङ्क्यते,
अतस्तवापि सर्वत्रानाश्वासस्तुल्य इति भावः । अथ घटादिज्ञाने ज्ञाना-
देवार्थपरिच्छेदकार्थसिद्धेरर्थस्य निमित्तत्वमालम्बनत्वम्, एतदन्येषामप्यन्यथा-
ख्यातिवादिनां न विशिष्यत इत्यर्थः । किंच रजनख्यातिरपि शुक्तिमेवा-
लम्बते, सैव हि रजतात्मना गृह्यते । न चान्यथालम्ब्यमानेऽर्थे ज्ञानस्य

निरालम्बनत्वं भवति । एवं च सति हेतुमात्रस्यानालम्बनत्वात् चक्षुरा-
दिवदिति यदुक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । न वयं हेतुमात्रमालम्बनं ब्रूमः,
17-11 अपितु यत्तथा अन्यथा वा आलम्ब्यते । चक्षुस्त्वन्यथापि नालम्ब्यत इति
न भ्रान्तेरालम्बनम् । इतश्च शुक्तिरन्यथालम्ब्यते, यतो न यदाकारं यत्
ज्ञानं तत्तस्यालम्बनम्, ज्ञानस्य निराकारत्वात् । अपितु यस्मिन् ज्ञाने
सति यत् यथा व्यवहारयोग्यं भवति, तस्य तदालम्बनम् । शुक्तिश्च
रजतज्ञाने रजततया व्यवहारयोग्या भवति, न शुक्तितया; तथाच रजत-
बुद्ध्यैव भ्रान्तस्तथा व्यवहरति, न शुक्तिबुद्ध्या । तस्मान्न शक्तिः स्वरूपेण
रजतज्ञानस्य लम्बनम्, अपितु रजततयेति स्थितम् । यत्तान्न रजतरूपेण
इत्यत्र आलम्बितेत्यनुवर्तते ।

‘आत्मा ज्ञातव्यः’ इति विधौ ज्ञानक्रियानिष्ठे सति आत्मस्वरूप-
परत्वाभावात् अपहृतपाप्मानन्दादेरात्मस्वरूपस्यासिद्धिमाशङ्क्य तत्सिद्धये
कश्चिदाह—अवघातेति । “ब्रीहीनवहति” । “ब्रीहीनोक्षति” इत्यादौ
दृष्टानुष्टसंस्कारयोर्ब्रीह्यर्थता यथा स्थिरा, ब्रीहीनिति द्वितीयया चेप्सित-
तमत्वेन प्राधान्यावगमात्, तथा ज्ञानं स्वभावेन “आत्मा वारे द्रष्टव्यः”
इति चात्मनः कर्मत्वेन निर्देशान् ज्ञेयभूतात्मद्रव्यार्थम् । अतो ज्ञान-
विषयोऽप्यात्मज्ञानविधिः आत्मस्वरूपमानन्दादि स्पृशति; न ज्ञानमात्रे
पर्यवस्यति; यस्मादात्मस्वरूपैदमर्थेनैव ज्ञानस्य कर्तव्यता नियोगादव-
गम्यते । अतो नियोगेनात्मस्वरूपमप्यानन्दाद्याक्षिप्तमिति तस्य सिद्धिरिति
भावः ।

अत्र परः शङ्क्यति—भवत्विति । भवतु ज्ञानस्यार्थता, तथाप्यपहृत-
पाप्मानन्दादेर्विशिष्टस्याभिप्रेतस्य सिद्धिः कुतः प्रमाणात्? न तावच्च
‘आत्मा ज्ञातव्यः’ इति शब्दः प्रमाणम् । स हि ‘अपहृतपाप्मान-
रूप आत्मा ज्ञातव्यः’ इत्यात्मार्थतया ज्ञानस्य कार्यत्वे पर्यवसितः; ‘एवं-
रूप आत्मा ज्ञातव्यः’ इति हि तदा चोद्यते, न ‘एवंरूप आत्मा’
इत्यात्मस्वरूपनिष्ठा; यत्परश्च शब्दः स शब्दार्थः । तस्माच्छब्दस्तावदप-
हृतपाप्माद्यात्मस्वरूपसिद्धौ न प्रमाणम् । न च तत्र प्रमाणान्तरं प्रकमते ।
तस्मादेवमपि नात्मस्वरूपसिद्धिरित्याशयः । एवमाशङ्क्याह—ज्ञानेति ।

ज्ञेयार्थत्वेन ज्ञानं कर्तव्यतया चोदितम्; न च तत्रार्कचित्करस्य तादृश्येन कर्तव्यतासिद्धिरुच्यते । तस्मान् ज्ञानेन ज्ञेये कश्चिदर्थः कर्तव्यः । स च ज्ञेयभूतात्मस्वरूपप्रकाशनात् कोऽन्यः? अपितु तदेव । न हि तस्य दृष्टस्य संप्रवे सत्यदृष्टकरूपनोचिता । तस्माद्यथा प्रोक्षणादिविधे-
 व्रीह्यर्थप्रोक्षणविषयादपि व्रीहार्वाकचित्करस्य प्रोक्षणस्य तादृश्यानुपपत्त्या
 व्रीहिव्वदृष्टा संस्कृतिर्गम्यते, तथा ज्ञानविधेरार्थाज्ञानविषयात्प्यात्मनो-
 ऽपहतपाप्मादि रूपं गम्यत इत्यर्थः । यथा स्वर्गकाण्डे । इत्यादेर्दृष्टि-
 ग्रन्थस्यायमर्थः—यः स्वल्प यत्कामः, स तदुपायं कर्तव्यतया प्रयेति, अनु-
 तिष्ठति च; नानुपायमित्यनुभवसिद्धम् । अनुपाये हि तत्कामेन नानुष्ठितः
 स्यात्, अन्यकामस्यान्यत्रानुष्ठानादर्शनात् । अतश्च स्वर्गानुवाये वाये
 नियोगानुष्ठाने स्वर्गकामस्य न भवतः । तस्मात्स्वर्गयागयोः साध्यसाधन-
 भावो यथा यागविषयादपि विधेरवगम्यते तथा अपहतपाप्मादिरूपमा-
 त्मानमुद्दिश्य ज्ञाननियोगो न युज्यते यदि तथाविध आत्मा ज्ञानेन न
 प्रतीयत इति ज्ञानविषयादपि विधेरस्मिन्नस्वरूपं बोध्यते ।

तदेतत्सिद्धान्ती दूषयति उक्तेति । सत्यमेवमात्मा ज्ञानेन प्रतीयत
 इति सिध्यति, न तु स्वरूपेणति; यस्मात्पररूपेणापि ज्ञानमर्थस्य मासक-
 मनन्तरमेवान्यथाख्यातिप्रतिष्ठापनेन प्रदर्शितम् । तत्र किं स्वरूपेणात्मा
 ज्ञानेन प्रतीयते पररूपेण वेति शब्दान्न निश्चयः स्यात् । न
 चात्र प्रमाणान्तरमस्ति, यतो निश्चयः स्यात् । अवश्यं चैवमभ्यु-
 पेयम्—यथाज्ञानोऽन्यथाप्रतीतिरस्तीति; अन्यथा ज्ञानविधेर्न किञ्चित्फलं
 स्यात् । स हि निष्प्रपञ्चोऽप्यात्मा शब्दात्मकप्रपञ्चरूपेण प्रकाशत इति
 तद्व्याधनेन तद्व्यप्रतिपत्त्यर्थः । दृष्टा ह्यस्वरूपभूतगजतावबोधनेन शुक्तिव-
 प्रतीति । अतश्च निष्प्रपञ्चस्यात्मनः प्रपञ्चात्मना प्रतीतिरस्तीति नावश्य-
 मात्मनोऽपहतपाप्मादिरूपेण ज्ञेयतया तद्वृत्तिसिद्धिः; अध्यारोपेणापि “वाचं
 धेनुमुपासीत” इतिवत् तदुपपत्तेरित्युक्तं भवति ।

अथ मतम्—द्विविधंयमविद्या; एका तत्त्वाज्ञानात्मिका वीर्यभूता
 तत्त्वमाच्छाद्यन्त्याच्छादिकेत्युच्यते; यथा रज्जुतत्त्वाज्ञानात्मिका रज्जुतत्त्व-
 मप्रकाशयन्ती । अन्या च तत्कार्यभूता रज्जुमेव तर्पदण्डादिरूपेण आत्मा-

नमप्रपञ्चं प्रपञ्चरूपेण विस्तारयन्ती विक्षेपिकेत्युच्यते । तत्राद्या बीजमात्र-
रूपेण सुषुप्ते तिष्ठति । द्वितीया च स्वप्नजागरितयोः प्रपञ्चात्मना । तत्र
यद्यपि विक्षेपिकाया निवृत्तिर्नात्मज्ञानविधेः फलम्, तथाप्याच्छादिकाया
निवृत्तिः फलं भविष्यतीत्यतो न ज्ञानविधेर्निष्फलत्वमित्याशङ्क्याह—लय
इति । सांसारिकविविधदुःखनिवृत्तये प्रेक्षावतो ज्ञानविध्यर्थे प्रवृत्तिः ।
विक्षेपश्च प्रपञ्चात्मकः स्वप्नजागरितयोः शोकादिदुःखहेतुः, न लयः प्याच्छा-
दिका अविद्या । न ह्यसौ सुषुप्तगता दुःखहेतुः । दुःखहेतुश्च निवर्त्यः ।
अतो न लयस्तथा निवर्त्यो यथा विक्षेपः । स ह्यदुःखो दुःखहेतुर्न लयः ।
स तु दुःखात्मकत्वात् न केवलं न निवर्त्यः, प्रत्युत प्रार्थनीयः । तथाच
सुषुप्ते विविधदुःखनिवृत्तेर्लय आनन्दवासनाकृत् श्रुतौ श्रुतः ।

अपिच अविद्याद्वैविध्यमपि प्रसिद्धमभ्यासविमात्रभ्रमवादिनस्तत्र न
स्यादिति दूषणान्तरमाह—लयेति । लयः तत्त्वग्रहणम्, विक्षेपो विपर्यय-
दर्शनम्; तयोर्भेदो न स्यादग्रहमात्रे भ्रमे । तस्मादग्रहणविपर्ययग्रहणलक्षणे
द्वे अविद्ये अभ्युपेतव्ये । ते च पूर्वा कारणम्, उत्तरा कार्यमित्येवं
व्यवस्थिते । तथाच रज्जुतत्त्वाप्रवृत्तात् सर्पादिविपर्ययो दृश्यते । एवं
सति च पूर्वा सुषुप्ते, परा च स्वप्नजागरितयोरित्येवमविद्याविभागोपपत्तिः ।
तथाच गौडपादैर्दर्शितम्—“कार्यकारणबद्धौ” इति । कार्यं विक्षेपा-
त्मिका प्रपञ्चाविद्या, कारणमग्रहणात्मिका अविद्या; ताभ्यां बद्धानुभौ
विश्वतैजसशब्दवाच्यौ जागरितस्थानस्वप्नस्थानावात्मानाविष्येते । प्राज्ञस्तु
सुषुप्तस्थान आत्मो कारणेन तत्त्वाग्रहणात्मिकया अविद्याया बद्धः । उभे
तु ते अविद्ये तुर्ये पूर्वोक्तस्थानत्रयापेक्षया तुर्ये “चतुरश्रव्यतावाद्यक्षर-
लोपश्च” इति स्मरणात् चतुर्थे मुक्तिस्थाने न सिध्यत इत्यर्थः ।

ननु अन्यथैवायमग्रहणात्म्यग्रहणभेदेनाविद्याभेदो भविष्यति, किं
विपर्ययेण ? तत्राग्रहणं सुषुप्ते, जागरितस्वप्नयोस्त्वसम्यग्रहणमिति व्यवस्था-
सिद्धिः। नन्वसम्यग्रहणाग्रहणयोः किं भेदोऽस्ति ; बाढम्; तथाहि—अभिन्न-
स्यैकस्य प्रपञ्चभेदैः रहितस्यात्मवस्तुनोऽप्रदेशस्य विभोर्ग्रहणमतस्यग्रहणम्,
तथाभूतस्याभिन्नस्याप्रदेशस्य वा अग्रहणमग्रहणम् । तदेवं ग्रहणाग्रहण
रूपत्वात्तयोः पृथक्त्वेन प्रतीतिः । अतोऽस्त्यनयोर्भेदः । नैतत्सारम्; यतो

यदि तावद्विपर्ययज्ञानादन्यद्विपर्ययांशान्न्यग्रहणमात्रमसम्यग्रहणमिष्यते, त-
त्किमव्यक्तावमातित्वम्? अथवा केनचिद्व्यपेणार्थस्य ग्रहणं, न सर्वात्मना!
तत्र यथाद्यः पक्षः; तदा दूरस्थे सूक्ष्मे चार्थे प्रवत्यव्यक्तावमातकज्ञानम्;
न च तदविद्या । तथा द्वितीये पक्षे तत्रैव दूरस्थे स्थाणावूर्ध्वतासामान्य-
मात्रं ज्ञातं विशेषाज्ञानान्न सर्वात्मना ज्ञातमित्यविद्या स्यात्; न चैवम् ।
किञ्चैवं सति सधमेव ज्ञानं न सर्वात्मनार्थस्य ग्राहकमिति सर्वज्ञानानाम-
सम्यग्ज्ञानत्वान्मिथ्यात्वात्मापत्तेः । तस्मादसम्यग्रहणमविद्येति यदुक्तं तदाव-
व्युक्तम् । यदप्यभिन्नस्यात्मनोऽप्रदेशस्याभेदग्रहणं द्वितीयाव्यपेक्षा; तत्रापि
यद्यभेदाग्रहणमात्रं प्रपञ्चग्रहणरहितमविद्या, तदा तत्राविद्याया निवर्तनीयं
नास्ति । न हि अभेदाग्रहणं निवर्त्यम्, यतो दूरस्थमेहेतुतया यः पुरुष-
स्वापराध्यति स तेन निवर्त्यः; न चाग्रहणं तथा । किंतु, प्रपञ्चभेदः;
स हि द्विविधदुःखापतनम् । तथाचान्यथास्त्वतिरभ्युपेता स्यात् ।

अथ भिन्नं भेदेन भातीति न ब्रूमः, अन्यान्याख्यातिः स्यात्; किंत्व-
भिन्नमप्यात्मतत्त्वं प्रपञ्चभेदेन भिन्नमिदं भातीति, तत्रोऽच्यते--किमत्र भिन्नेन
सहाभिन्नस्य सादृश्यम्? यद्विशदस्यार्थः स्यात् । यदि यथा भिन्न-
मप्रकाशमानैकत्वं प्रकाशते, तथात्मतत्त्वमभिन्नमप्यप्रकाशमानैकत्वं प्रकाशत
इतीदं सादृश्यमिवार्थः; तत्रैकत्वरहितस्यात्मतत्त्वस्य ग्रहणात् केनचिदंशेन
ग्रहणं न सर्वात्मनेत्येकत्वात्क्षणमसम्यग्रहणमुक्तं स्यात्; तत्र च न किञ्चि-
ज्ज्ञानं सर्वात्मनार्थस्य ग्राहकमिति सर्वज्ञानमिथ्यात्वात्मापत् इत्युक्तम् । अथा-
भिन्नमात्मतत्त्वं भिन्नं प्रकाशत इव, न तु प्रकाशत एव; अतोऽन्यथा-
ख्यातिप्रसङ्ग इत्युच्यते, तदापि भिन्नप्रकाशेन सहाभिन्नप्रकाशस्य किं
सादृश्यं वाच्यम् । यथा भिन्नप्रकाशात् भेदव्यवहारप्रवृत्तिः, तथात्मतत्त्व-
स्याभिन्नस्य भेदव्यवहारादिदं सादृश्यमिति चेत्; न, अभिन्नेऽपि चेदात्मनि
भेदव्यवहारो भवति, अस्ति तर्हि तत्राप्यात्मनि भेदप्रकाशनम् । यतो
भेदप्रकाशो भेदव्यवहारस्य कारणम् । न चासति कारणे कार्यं भवति ।
ततश्चाभिन्नेऽप्यात्मनि भेदज्ञानोदयात् आपन्ना अन्यथाख्यातिः । अथा-
भिन्नस्यात्मतत्त्वस्याभेदाग्रहेऽभिमानमात्रमिदम्, न तु भेदग्रहः; एतदेव
व्यवहारहेतुः; अतो नान्यथाख्यातिप्रसङ्ग इति चेदुच्यते, तदसत्; अभेदा-
ग्रहो हि ग्रहणाभावः । न चासावभावमप्रमेयमभ्युपगच्छतां स्वरूपेण पर-
रूपेण वा ग्राह्यः । न चागृहीते तस्मिन् भेदग्रहाभिमानोऽवकल्पते । न

अगृहीतायां शुक्लौ रजतग्रहाभिमानो भवति । किंचाभिन्नस्यात्मनः प्रपञ्चात्मना भेदश्चेन्न प्रकाशेत, ततः कुतो भेदग्रहः? ननु न भेदग्रहः, किंतु तदभिमान इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम्; किंतु भेदग्रहादन्यो नाभिमानो नाम निरूप्यते । अतो भेदग्रह एवासौ । स च भेदाप्रकाशने न युक्त इति सूक्तम् । किंच अभिन्न आत्मतत्त्वे प्रपञ्चात्मना भेदाभिमानो विपरीतज्ञानमविद्येत्यस्मत्पक्षे परित्यज्याभिन्नस्यात्मतत्त्वस्याभेदाग्रहे भेदग्रहाभिमानोऽङ्गीकुर्वता विपरीतख्यातिरेवाङ्गीकृता । अतः किं तेन परिहृतम्? तस्मात् 'ल्यविक्षेपभेदश्च न स्यादग्रहमात्रके' इति सूक्तम् ।

वेदान्तानां ज्ञानविधिपरत्वे अपहृतपाप्मादिरूपमात्मनो न सिध्यति; यतो नात्यस्वरूपेणावभासकं ज्ञानमित्युक्तम्; तत्र चोच्यते—नन्विति । अरूपेणानात्मरूपेण अपहृतपाप्मत्वादिना आत्मनोऽवभासे दृष्टे प्रयोजनभावाददृष्टकरुपना स्यात् । अपहृतपाप्मादेरात्मरूपेणावभासे तत्सिद्धिर्नाम दृष्टफलम् । यतोऽन्यत्रापि ज्ञेयस्वरूपसिद्धिरेव ज्ञानफलम् । न च दृष्टफले संभवत्यदृष्टकरुपनोचिता । तस्मात् ज्ञानविधिपरत्वेऽपि वेदान्तानामात्मनोऽपहृतपाप्मादिरूपसिद्धिरित्यर्थः । अत्रोत्तरमाह—न दृष्टमात्रादिति । दृष्टमात्राद्यतः कुतश्चिदपुरुषार्थादापि दृष्टान्न दृष्टार्थं ज्ञानं भवति; किंतु पुरुषार्थेन विना विधेरनैराकाङ्क्ष्यात् पुरुषार्थानुगं पुरुषार्थसंस्पर्शं तत् दृष्टं फलं भवति । न चापहृतपाप्मादेरात्मरूपस्यापि अत्मरूपस्य वावभासे पुरुषार्थस्य भावो भिद्यते विशिष्यते; उभयत्रापि पुरुषार्थफलत्वमविशिष्टमित्यर्थः । अविक्षेपं प्रपञ्चयति—यथेति । यथा प्रपञ्चशून्यत्वपक्षे अपहृतपाप्मादिविशुद्धाद्द्वयात्मतच्छे ज्ञानेन प्रकाशिते शोकादिदुःखस्य कर्मणां रागादेश्च क्लेशस्य हानं त्यागः, तथापहृतपाप्मादेवतत्त्वेऽपि ज्ञानेन प्रकाशिते तेषां हानं भवेदित्यर्थः । तदुक्तम्—

“ तस्मान्मूतमभूतं वा यद्यदेवातिभाव्यते ।

भावनाफलनिष्पत्तौ स्फुटकरुपा च वीः फलम् । ”

इति । यश्च वृत्तौ जीवन्मुक्तः स मनोरपि संमतः । तथा चाह—

“ कपालं दृक्षमूलानि कुचेळमसहायता ।

समता चैव भूतेषु एतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ”

इति ।

न चात्र रागादिमुक्तो मुक्तोऽभिमतः, विशेषस्यानुपदानान् । तस्मा-
दगृह्यमाणविशेषत्वात् सर्वबन्धमुक्तोऽत्र मुक्त उक्त इति गम्यते । बन्धस्य
हि मूलं कारणमविद्या । तस्यां च निर्लेपमपहतायां कारणानिवृत्तैव बन्धस्य
निवृत्तेरुपपन्ना विदुषो जीवत एव मुक्तिः । या तु प्रपञ्चस्य बाधितस्या-
प्याभासमात्रेणानुवृत्तिः, तदुपपत्तिः पूर्वमुक्तेति न पुनरुच्यते । अत्र चावि-
र्भूताद्द्वयात्मप्रकाशो जीवन्मुक्तोऽभिप्रेतः, न वाक्यार्थमात्रविदिति विशुद्धा-
द्वयादिरूपमात्मतत्त्वमेवात्मनो ज्ञानेन प्रकाशयत इति । इदमेवात्र युक्तम् ।
एवं हि द्वयग्राहिणां प्रत्यक्षादीनां विरोधो न भवति । कर्मविधानं च
साध्यसाधनेतिकर्तव्यतादिभेदविषयं सत्यार्थं भवति । परमार्थं हि प्रपञ्च-
शून्यत्वे प्रपञ्चग्राहीणि प्रत्यक्षादीनि बाधेरन् । कर्मविषयश्राभूतविषयाः
स्युः । तस्मात् “ वाचं धेनुमुपासीत ” इत्यादिवन् अमृततमाद्द्वैतविषयज्ञान-
विधिरयमिति युज्यते । अनौपचारिकार्था इति, अनौपचारिकः कल्पितो P.11
ऽर्थो विषयो येषामिति विग्रहः । अमृतय कल्पना, सैवोपदानं यस्य,
स चासौ व्यवहारसिद्धश्चासावर्थेश्च, ततोचरो इति द्वौ विग्रहः ।

ननु जानातिस्तत्त्वबोधविषयः, अतः सत्यमेवाद्वयादिरूपमात्मनो
ज्ञानविषय इति शङ्कयति—जानातिरिति । तत्रोत्तरमाह—नेति । जानाति-
स्तत्त्वबोधे न वर्तते । कुतः? मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानं संशयज्ञानमिति
मिथ्यादिभिर्ज्ञानस्य विशेषणत्वं । अन्यथा सम्यग्ज्ञानमित्यत्र विश्लेष्यविश्ले-
षणपदयोः पौनरुक्त्यं स्यात् । मिथ्याज्ञानं संशयज्ञानमित्यत्र विरोधः ।

ननु ‘आत्मा ज्ञातव्यः’ इत्यात्मज्ञानं विधीयते । तत्र यद्यारोषिते-
नात्मरूपेण विशुद्धाद्द्वयादीनां ज्ञानं स्यात्, तथा सति नात्मा ज्ञातः स्यात् ।
आत्मरूपेण हि प्रतीत आत्मा ज्ञातो भवति, नान्यथा । ततश्चाद्द्वयादि-
रूपेण ज्ञानमज्ञानविधेरात्मनस्तद्रूपसिद्धिरित्याशङ्कयति—नात्मेति । तत्रोत्तरमाह—
न तद्रूपमिति । यदि ‘आत्मा ज्ञातव्यः’ इत्येतावदिदं वाक्यं स्यात्; तेन
चात्मस्वरूपज्ञानं विधीयते, ततः स्यादेवम्; न त्वेतदस्ति; आत्मनः प्रमा-
णान्तरसिद्धत्वे तस्यानुवादत्वात्, अनिर्जातस्वरूपस्य जातुमशक्यत्वात् ।
अतश्चात्मनः प्रमाणान्तरसिद्धत्वे, अन्यथा प्रमाणान्तरसिद्धत्वे च सुतरा
मात्मस्वरूपस्याविधानम् । यदि “अपहृतपाप्मा विजरो विमृशुः”
इत्यादिशब्दसमर्पितेन रूपेण तस्यात्मनो ज्ञानं विधीयते, तदा तेनापहृत-

पाप्मादिरूपेण तच्चेनाप्यध्यारोपितेनापि “वाचं धेनुमुपासीत” इति वद-
स्यात्मनो ज्ञानमवकरूपते । तेन ज्ञानविधेरपहतपाप्मादेरात्मस्वरूपस्य सत्यत्व-
सिद्धिरिति भावः ।

किंच न तावदह्यात्मप्रकाशलक्षणं ज्ञानमदृष्टार्थम् । न हि तेन
किंचिददृष्टं जन्यते । तत्र यदि दृष्टार्थम्, तत्रोच्यते—ज्ञानमिति ।
तस्योपायो न ज्ञातः, तेनोपायाज्ञानात् दृष्टफलेऽपि ज्ञाने विधिभन्तरेण
पुरुषो न प्रवर्तते इति ज्ञानं विधीयत इत्याशङ्क्यति—तदिति । अत्रोत्तर-
माह—तस्येति । अथ दृष्टार्थमपि ज्ञानमवघातादिवत् विधास्यत इत्या-
शङ्क्यति—अवघातेति । तत्रापि तण्डुलगतनियमाददृष्टार्थस्तः; अवघाता-
द्विलक्षणस्तुषादिविमोकः, ततो विलक्षणास्तण्डुलाः, ततो विलक्षणं पिष्टम्,
ततो विलक्षणं पुरोडाश इत्येवं प्रणाज्या प्रघायापुटसिद्धेरेवादृष्टं तत्रास्तीति
भावः । अथाह्यात्मज्ञानमदृष्टपूर्वमलौकिकम्; अतोऽदृष्टार्थमपि तद्विधीयत
इति, तत्राह—अलौकिकमिति । किमर्थं तद्विधीयते ? न तावदात्मस्वरूपस्य
सिद्धये प्रतिपत्तये; यतो न प्रतिपत्तिमात्रफले विधिः, अपितु कर्तव्यता
अनुष्ठानं विधितो भवति । सा च दृष्टार्थे ज्ञाने दृष्टादेव फलात् भोज
नादिवत् प्रतिपत्तिः; किं विधिना? अतोऽलौकिके अपहतपाप्मादिरूपे
आत्मतत्त्वेऽर्थे शब्देन प्रथमं पराक्षतया प्रतिपादिते तस्यापरोक्षज्ञाने तमप-
रोक्षीकर्तुं तस्यापरोक्षज्ञानस्य ज्ञेयभूतात्मोपायत्वात् स्वयमेवांशुस्वः पुमान् ।
तथाहि—कस्यचिद्वाग्नादाश्रयभूतं गन्धर्वनगरादि श्रुत्वा तदपरोक्षीकरणे
स्वयमेव पुमान् उन्मथो भवतीति । अतः किं विधिनेति भावः । क्व
नाम विधियुज्यते इत्याह—तदिति । उपसंहरति—नियोगेति । अतोऽप-
हतपाप्मादिवघातात् ज्ञाननियोगानुप्रवेशो भूते सिद्धरूपेऽर्थे तेषां प्रमाणात्
विहन्ति, अतस्परत्वात् । इतिहेतौ । भूतस्य सिद्धस्यापहतपाप्मादेरर्थस्य
गतिभिच्छता नियोगानुप्रवेशो नोपास्यो न मनसि कार्य इत्यर्थः ।

तदेवं प्रागुक्तासु तिस्रषु प्रतिपत्तिषु मध्ये प्रथमा शाब्दी प्रतिपत्तिः,
द्वितीया चाह्यात्मप्रकाशरूपा न विधीयत इत्युक्तम् । अधुना उपासनाख्या
या द्वितीया प्रतिपत्तिः, तस्याः प्रतिपत्तेविधिर्निरस्यते—अत एवेति ।

भूतेऽर्थे प्रमाणाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । 'निष्ठता' इत्यस्यानन्तरं सिद्धान्तं वेदान्तानामित्यध्याहार्यम् । अत एवेत्युपजीवितमर्थं दर्शयति—तत्रापीति । पूर्ववदिति; यथा तृतीयविधिपरत्वे अंतत्परत्वाद्वाक्यस्य नात्मस्वरूपावगति-सिद्धिः; तथेत्यर्थः । यदि त्वपहतपाप्मादिवाक्यं स्वरूपनिष्ठमेव न नियोग-निष्ठम्; तेन तस्मात्प्रमितस्यात्मस्वरूपस्य "निदिध्यासितव्यः" इत्यादे-र्वचोऽन्तरादुपासनविधानमिष्यते, तत् स्यादेव; न कश्चिदोक्तः । तथाच "विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत" इत्यत्र 'विज्ञाय' इति कृत्यात्प्रत्ययेनात्मतत्त्व-ज्ञानस्य वेदान्तजस्य प्रज्ञाकरणात् पूर्वसिद्धतां दर्शयतीत्याह—स्वरूपेति । तदपि चोपासनविधानं वृथा, विधेरप्राप्तार्थत्वान्, अस्य च दृष्टार्थतयैव भोजनादिवत् प्राप्तेरित्याह—प्राप्तेरिति । दृष्टार्थत्वमाह—अभ्यासेनेति । एतदुक्तं भवति—यदि स्वर्गादिवन्मुक्तिदृष्टफलं स्यात्, ततस्तत्फळानु-चिन्तनमदृष्टार्थत्वादप्राप्तं विधीयते; अस्तु स्वरूपाविर्भावमात्रं मुक्तिरिति वर्णितम् । स्वरूपाविर्भावश्च शब्दात्परोक्षतयावगतस्याद्वयत्पनः साक्षाद्भावः । स चानुचिन्तनस्य भोजनस्यैव तृप्तिर्दृष्टं फलम्, ज्ञानाम्यासेन प्रत्यय-प्रकर्षदर्शनात् । तथाहि—अभूतमपि यदनुभाव्यते तत्र साक्षादनुभवमा-पद्यत इत्युक्तम्; किं पुनर्भूतम् । तदेवं दृष्टार्थमनुचिन्तनम् । न च दृष्टार्थं दृष्टनिराकारत्वाद्दृष्टं फलमाकाङ्क्षते । तस्माद्दृष्टार्थतया प्राप्तार्थ-मनुचिन्तनमविधीयमित्युपसंहरति—तस्मादिति । वृत्तौ 'यदपि' इत्यादिज्ञा पूर्वपक्षोपन्यासः । 'तत्त्वमसि' इति तत्त्वपदार्थयोर्ब्रह्मजीवयोरभेदं धारये-दित्याचार्योक्ते शिष्यामिप्रायेण 'सदस्मि' इत्युत्तमपुरुषनिर्देशः । धारये-दिति धारणमनुचिन्तनमुच्यते । "तत्त्वमसि" इत्यत्राश्रुतोऽपि विधिः "पूषा प्रपिष्टभागः" इत्यत्रैव कल्प्यत इति परां मन्यते । श्रवणादिति; वेदान्तश्रवणोपलक्षितान् वेदान्तवाक्यार्थज्ञानान्दान्यदित्यर्थः । "स क्रतुं कुर्वीत" इत्यादिश्रुतिषु क्रतुप्रज्ञाशब्दाभ्यामनुचिन्तनमुक्तम् । ध्यायतिना तयोर्भेदे तुल्यवर्त्नितं शानुपपत्तिर्मा भूदिति अभेददर्शनार्थमनुचिन्तनं ध्यान-मिति पर्यायनिर्देशः । प्रत्ययप्रवाह इति च ध्यानविवरणम् । कर्मवदिति; यथाग्निहोत्रादे कर्म स्वर्गादिफलं तथेत्यर्थः ।

याश्चोपासनाविधायकाः श्रुतय उक्ताः, तासु “स क्रतुं कुर्वति” इत्येषा तावच्छ्रुतिः सकलविशेषनिर्मुक्तस्य निरुपाधेरात्मतत्त्वस्योपासनं निर्विशेषब्रह्मीभावफलं न विधत्ते; किंतु “मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः” इत्यनुवृत्तेर्मनोमयादिविशेषोपाधिकस्य सोपाधेरात्मनोऽनुचिन्तनमैश्वर्यफलम्; ऐश्वर्यमनुभूय पश्चात् क्रमेण वा स्वरूपादिर्भावलक्षणं मुक्तिफलं विधत्ते, न तु साक्षात्मुक्तिफलम् । अतो न तत्र निर्विशेषात्मवादिनाम् “नोपासनात्पाप्मा विजरो विमृत्युः” इत्यादीनाम् “अस्थूलमनणु” इत्यादीनां वाक्यानामन्वयो घटते । नामरूपे शब्दार्थानुपाधी यस्य मनोमयादिरूपस्यात्मनः, तस्यानुध्यानमिति विग्रहः । तथा “तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वति” इत्यत्रापि ‘रक्तः पटो भवति’ इतिवत् उपपदसंक्रान्तौ विध्यर्थः । तेन नास्योपासनाविधौ तात्पर्यम्; अपितु ‘तमेव’ इत्यन्योपेक्षितौ । तथाहि— तत्राकाशादितत्त्वानां भेदं प्रतिपाद्यात्माभेदः प्रतिपादितः । तथाच “विरजः पर आकाशात्” इति पूर्वार्धे आकाशात्परवर्तुक्तम् । तत्र तथैव प्रज्ञाकरणे प्राप्ते ‘तमेव’ इत्येवकारेण ‘नाकाशात्परत्वेनात्मनि प्रज्ञा कर्तव्या, अपित्वाकाशमन्तर्भाव्यैव केवलः’ इत्येवकारार्थतात्पर्यम् । यदि तु नैव व्याख्यायते, तदा एवकारोऽनर्थकः स्यात् । न चास्य निवर्तान्तरमस्ति । तथाच केवल एवात्मा ध्येयो आकाशादीति । एतदेव “नानुध्यायाद्ब्रह्मब्रह्मदानं वाचो विग्लापनं हि तत्” इत्यनेन प्रज्ञाकरणवाक्यतापक्षेण प्रपञ्च्यते । न च वाच्यम्—शब्दस्यानुध्याननिषेधोऽयम्, नार्थस्येति; यतः शब्दमात्रस्यानुध्यानमप्रसक्तत्वाच्च निषेध्यम् । अतः शब्दपूर्वकत्वात् शब्दार्थानुध्यानविध्य एवायमिति । तथा “आत्मेत्येवोपासीत” इत्ययमप्येवकारश्रवणानुचिन्तित्तिपरो विधिः, नोपासनापरः । तथा “निदिध्यासितव्यः” इत्ययमपि नोपासनाविधिः; यस्मात् “आत्मनस्तु कामाय” इत्युपक्रमत् “इदं सर्वं यदयमात्मा” इत्युपसंहाराच्च आत्मस्वरूपपरमेकमिदं वाक्यम् । अतो यथा “जामि वा एतत्क्रियते” इत्युपक्रमत् “उपांशुयाजमन्तरा यजतेऽजामित्वाय” इत्युपसंहारादेकवाक्यत्वे स्थिते, तदन्तर्मतानां “विष्णुरूपांशु यष्टव्यः” इत्यादीनां न पृथग्विधित्वम्, एवं न केवलं “निदिध्यासितव्यः” इत्यादयस्तदन्तर्गता न पृथग्विधयः, अपितु यस्मादीदृक्स्वरूपोऽयमात्मा, तस्मात् दर्शनादिकमर्हतीत्येवम् अहं कृत्य-

स्मरणात् स्तुतिपरः । पृथग्विधिपरत्वे तु तेषामुपक्रमोपसंहारयोरेकार्थानु-
 क्त्वाववगतमेकत्वं हीयतापि । “तत्त्वमसि” इत्यत्राश्रुतविधौ स्वरूपनिष्ठे
 या विधिकरूपना, साप्यध्याहारदिप्रमाणभावात् स्वमतिकल्पितेत्युपेक्षा ।
 “पूषा प्रपिष्टमागः” इत्यत्र तु नाकृते पेषणे पूषा प्रपिष्टमागो भवती-
 त्यर्थात् पेषणकर्तव्यतावगमः । तस्मात्तिस्रः स्वल्लु ब्रह्मणि प्रतिपत्तय
 इत्यत्रोक्तस्य विविधस्यापि ज्ञानस्य विध्यसंभवात् विधिं विनापि वेदान्त-
 वाक्यादर्थप्रतीतिरपौरुषेयत्वेन वानपेक्षत्वाद्भूतेऽप्यर्थे वेदान्तापी प्रामाण्य-
 सिद्धिरित्ययमनन्तरकाण्डोक्तत्कार्योपसंहारः । इदं तु सूत्रकृतोऽपि
 संमतम् । “तच्च समन्वयात्” इति तुशाब्देन चोदनालक्षणाद्बर्माद्
 ब्रह्म पृथक्; तच्च, समन्वयः पदानामन्योन्यसंसर्गो विनियोगवाच्यः, तद्गम्यं
 न चोदनागम्यमित्युक्तम् ।

ननु वेदाध्ययनानन्तरम् “अथानो भर्मजिज्ञासा” इति धर्मेश्वोपलक्ष-
 क्षणत्वात्कृत्स्न एव वेदार्थो जिज्ञास्यतया प्रतिज्ञातः । तेन कृत्स्न एव वेदार्थे
 चोदनालक्षणसूत्रेण चोदना प्रमाणत्वेनोक्ता । इत्थं च कृत्स्ने वेदार्थे चोदना
 प्रमाणं भवति, यदि मन्त्रार्थकदापनिषदां चोदनैकवाक्यत्वेनाप्यभेदत्वं
 स्यात्; नान्यथा । एवं च कृत्स्न एव वेदश्चोदना । सा च कार्यक-
 विषयेत्यविशेषेण काय एवार्थे कृत्स्नो वेदः प्रमाणमिति सूत्रकृतोक्तम् ।
 अतः सूत्रविरुद्ध्युपनिषदां भूतेऽर्थे प्रामाण्यम् । नैतत्सारम् । एवं हि
 चोदनाप्रामाण्यायोगा चेत् वेदार्थस्य कार्यत्मता, तत्तश्चोदनाप्रामाण्यात्
 प्रागसिद्धस्य कार्यत्मनो वेदार्थस्यानुवादासंभवात् न चोदनाप्रामाण्यानुवा-
 देनैव वेदार्थो विचार्यतया प्रतिज्ञेयः । सिद्धं चानुषते । तत्रानन्तरमौत्प-
 त्तिकसूत्रेण चोदनाप्रामाण्यप्रतिपादनं न युज्येत । किंचैवं सनि प्रमेय-
 लक्षणं स्यात्, न प्रमाणलक्षणम् । तत्र द्वितीयाध्यायादौ “प्रथमाध्याये
 प्रमाणलक्षणं वृत्तम्” इति युक्तं तदपि न युज्येत । किंचात्रैव यदि
 कृत्स्नवेदस्य कार्यार्थता निर्णीता, ततो मन्त्रार्थवादयोः कार्यार्थत्वे विप्रति-
 पत्तिरुपरिष्ठाप्य स्यात् । सा वीपरिष्ठाद्वेदार्थवादाद्यधिकरणेन निरसिष्यते ।
 तस्मादेवमादिदोषदुष्टत्वादस्य पक्षस्य, धर्ममात्रजिज्ञासैव तत्र प्रतिज्ञाता ;
 तत्रैव चोदना प्रमाणमुक्तम्, न कृत्स्नवेदार्थ इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

किञ्च अननुवादत्वमपौरुषेयागमजत्वेनादुष्टकारणजत्वे निरपेक्षत्वं च कार्ये प्रामाण्यकारणत्रयं, तस्मिन् सिद्धेऽप्यर्थे समानम् । अतस्तत्रापि प्रामाण्यं युक्तमित्याह—यथेति । अन्येषां प्रत्यक्षादिमानानां व्यतिभेदः संस्पर्शः, तेन मुक्ता मतिः अपौरुषेयागमलब्धजन्मा कार्येऽर्थे यथा निरपेक्षत्वात्प्रामाण्यमुपैति, तथा सिद्धेऽप्यर्थ इत्यर्थः । तत्रान्यमानेत्यनेनाननुवादत्वमुक्तम् ; अपौरुषेयेति कारणदोषरहितत्वं, निरपेक्षभावादिति संवादकप्रमाणानपेक्षत्वमिति विवेकः ।

इति श्रीब्रह्मसिद्धिव्याख्याने शङ्खापाणिनेः

निरपेक्षकाण्डव्याख्यानं समाप्तम् ॥

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAKNATH)

चतुर्थः (सिद्धि)काण्डः ।

इदानीमप्रामाण्यवादी चोदयति—नन्विति । न तावद्ब्रह्मादिपदानि
ब्रह्मणि प्रमाणम्, तेषां संबन्धज्ञानापेक्षित्वात्; प्रमाणान्तरेण पूर्वसिद्धेऽर्थे
ज्ञानहेतुत्वेनासिद्धे ब्रह्मणि सामर्थ्याभावात् । न च वाक्यम्, न हि
तत्साक्षाद्वाचकम्, अपितु गुणप्रधानभावेन परस्परान्वितपदार्थद्वारेण विशि-
ष्टार्थबोधकम् । अन्यथा ह्यपदार्थज्ञोऽपि वाक्यार्थं प्रतीयते । न त्वेवम् ।
अतश्च पदार्था एव परस्परसंसृष्टा वाक्यार्थे इति सिद्धे ब्रह्मणोऽपदार्थ-
त्वेन न वाक्यगम्यत्वम् । पदार्थत्वे तु पदानामभिगमनविषयत्वादन्य एकः
प्रमाणान्तरगोचरो ब्रह्मपदार्थः स्यात् । अतश्च आप्त्रायैकगम्यत्वप्रतिज्ञा
हीयतेत्यभिप्रायः । न संसृज्येरन्निति; संसृज्ये वाक्यार्थे इति मतेनोक्तम् ।
स च पदार्थानामन्योन्यमन्वयः । न भिद्येरन्निति; भेदो वाक्यार्थे
इति मतेनोक्तम् । स चातव्यावृत्तिः; यथा 'नीलमुत्पलम्' इति अनीला-
नुत्पलयोः । चोदना इत्यपौरुषेण चोदनाभिप्रायम् । न हि चोदनात्र विचारत्-
वता प्रस्तुता । परस्य वा पूर्वाक्तन्यायेन कृत्स्न एव वेदश्चोदनात्मक इति
तदभिप्रायेणैवमुक्तम् । अत्रापि पदार्थावगम इति प्रमाणान्तरापूर्वस्य ब्रह्मपदार्थ-
स्यावगम इत्यर्थः । सा हीत्यादिना कार्य एवापौरुषेयं वचः प्रमाणमिति
सिद्धमित्युक्तं भवति । नन्वप्रामाण्ये निष्फलत्वाद्भेदान्तानां त्रैविद्यपरिग्रहः
कथमित्याशङ्क्य, त्रैविद्येत्यादिना प्रयोजनमुक्तम् ।

एवमपदार्थत्वात् ब्रह्म न वाक्यार्थे इति चोदिते प्रतिविधीयते—
सामान्येनेति । यथा सामान्येन लोके पक्षिणः प्रमाणान्तराधिगतस्य संबन्ध-
ज्ञानसंभवात्पदार्थत्वे सिद्धे मरतकपादत्वादिभिरनन्यपक्षिसाधारणैर्गुणैरपूर्वस्य
प्रमाणान्तरानधिगतस्य पक्षिविशेषस्य वाक्येन प्रनिपादना भवति; तथा
कारणमात्रस्य सन्मात्रस्य वा सामान्येन कारणपदार्थत्वे सत्पदार्थत्वे वा
लोकसिद्धे, अस्य जगत्कारणविशेषस्य स्थूलादिसकलविशेषरहितस्य " यतो

वा इमानि” “अस्थूलम्” इति च वाक्यद्वयेन लोकसिद्धपदार्थकेन प्रतिपादना शक्येत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यथा सामान्येन लोकसिद्धस्य पक्षिपदार्थस्य मरकतपदादिभिलोकसिद्धैरेव पदार्थैः संसर्गादपूर्वपक्षिविशेष-प्रतिपत्तिः, तथा लोकसिद्धस्य कारणसामान्यस्य “यतो वा इमानि भूतानि” “अस्थूलम्” इत्यादिभिलोकसिद्धैः पदार्थैः संसर्गादपूर्वं जगतः कारणमपेतसमस्तविशेषं प्रतीयते । अतो नानवबोधकत्वं न वानुवादकत्वं वेदान्तानामिति ।

परिहारान्तरमाह—सर्वेति । पर एवैकः प्रकाशोऽविद्याकल्पिनेन तेन तेन नीलादिरूपेण सर्वेषु प्रत्ययेषु वेद्यते भासते, वेद्य इत्यविवक्षितकर्मक-निर्देशः; तथाहि—सर्वत्र नीलादिविशेषे प्रकाशसामान्यमनुगतमेकमवभासते । न ह्यप्रकाशमाने प्रकाशे किंचित्प्रकाशते, तथाच “स एष नेति नेत्यात्मनः” इति भेदोपसंहारेणावाशिष्टं सामान्यरूपं ब्रह्म सत्यं प्रदर्शितम् । अथ “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति दृष्टान्तात् सर्वभेदानुस्यूतस्य मृत्तिकाकारकारणभावनस्य सत्यत्वं दर्शितम् । तेन मृत्तिकेव घटादिष्वत्यन्तं प्रतिहृतं ब्रह्म । अतः पदार्थत्वाद्वाक्यार्थत्वमिति भावः । ननु सर्वप्रत्ययसिद्ध चेद्ब्रह्म, किं तर्हि शब्दैः प्रतिपाद्यत इत्या-शङ्क्याह—प्रपञ्चस्येति । सप्रपञ्चं तत्सिद्धम्, अप्रपञ्चं त्वस्थूलादिशब्देन प्रतिपाद्यते । न केत्राप्रतीतपदार्थत्वात् संसर्गाप्रतीतिः, न अर्थस्य स्थूला-देश्च प्रांसिद्धत्वात् इति भावः । नन्वेवं प्रमाणान्तरगोचरत्वं ब्रह्मणः प्राप्तम्, अतः कथमप्रत्ययगोचरत्वं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्याह—प्रविलीनेति । प्रपञ्च-रूपेण प्रतीतान्तरात्सिद्धम्, अप्रपञ्चरूपेण न सिद्धमिति प्रमाणान्तरगोचर-मुच्यते इत्यर्थः ।

परः पुनरन्यथा प्रत्यवतिष्ठते—नन्विति । तत्रोच्यते—प्रमाणस्येति । उपेक्षापि प्रमाणफलमिष्टम् । न च पुरुषार्थवत्ता प्रमाणलक्षणम्, अपितु परिच्छेदकत्वम्; तथात्राप्यस्तीति भावः । एतच्च परास्कन्दनामत्रम्; तस्व-तस्तु नाभ्ययनविधिविषयस्य तुल्यसांप्रदायिकस्योपेक्षाफलत्वमुचितम् । न जपार्थताभ्ययनविधेः, अर्थविबोधार्थत्वादित्यपरितोषात्परिहारान्तरमाह—अपि-चेति । ननु ज्ञानादन्यन्पुरुषार्थान्मकं फलं दृश्यते, यत्र ज्ञानं स्वयम-

पुरुषार्थः । इदं तु निर्दोषत्वभावात्प्रतच्चज्ञानमज्ञानोत्पन्नोक्त्यानिष्टनिवर्त-
कत्वादिष्टस्यानन्दस्याविर्भावश्च स्वयं पुरुषार्थो मतम् । अतो नापुरुषार्थ-
त्वम्, न च पुरुषार्थान्तरापेक्षेति भावः । विरुद्धभावोत्पत्तिरेव पूर्व-
निवृत्तिः । अतो ज्ञानमेवाज्ञानोत्पन्नोक्तादिनिवृत्तिर्नान्येति तद्विद्वृत्तिज्ञानमिति
सामानाधिकरण्यानिर्देशः । न च वाच्यम् -- बाधितमपि शोक्तिव्यादिमिथ्या-
ज्ञानमविद्यासंस्कारादनुवर्तते, ततस्तस्य निवृत्तिरेव नास्ति ; क्वं सा
आशास्यात्मतच्चज्ञानस्य फलमिति ; यतो यद्यपि तदनुवर्तते, तथापि यथा
सत्यत्वेनाभिगम्यमानं तदविद्यावन्तं पुरुषमभिनिवेशयद्विच्छाद्ययाति, नैवमुत्पन्न-
ज्ञानवद्विच्छादशोक्तिवादिज्ञानमिथ्यात्वं शाब्दमात्मनोऽप्युक्तिवादिज्ञानमनुसं-
धानम् । न हि मायासुवर्णज्ञानमबाधितं यथा पुरुषमभिनिवेशयति, तथा
बाधितम् । न च शोक्तिव्यादिमिथ्याज्ञानं संस्कारादनुवर्तमानं तन्न निवर्तते
एव, अपितु क्रमेण निवर्तते । भवति च व्यवहितमपि फलम्, यथा
स्वर्गादि । दृष्टश्च ज्ञानोत्पत्तेः पुरुषार्थत्वमित्याह—कस्मिन्निति । यथाभ्यर्थ-
विशेषमतिशयेन दिदृक्षोः कस्यचित्कृतुर्गलिनः तद्दर्शनाकुलिनस्य दुःस्विन-
स्तद्दर्शनमेव तदुःस्वापनादि पुरुषार्थः, तथेत्यर्थः । किंच यदि प्रवृत्ति-
निवृत्तिविषयस्यैव पुरुषार्थेति प्रियम् स्यात्, ततो भूतार्थनिष्ठानां वेदा-
न्तानामपुरुषार्थता स्यात् ; न चैवमस्ति, प्रत्यक्षादिषु व्यभिचारादित्याह—
अक्षादाविति । प्रवृत्तिमहणमुपलक्षणम्, निवृत्तेरपि द्रष्टव्या ।

अथ प्रत्यादिज्ञेयं सल्लिखितवस्तु तत्र पुरुषार्थः ; तेन हि पुरुषस्य
ज्ञानपानाद्युपकारं क्रियते ; अतः प्रत्यक्षादीनां सिद्धार्थनिष्ठानामपि स्वप्न-
मेवद्वारेण पुरुषार्थतेत्युच्यते, तत्रापि वेदान्तजन्यतत्त्वज्ञानेन ज्ञेयं ब्रह्म
पुरुषनामिदुःस्वोपशानन्दमात्मकत्वाच्च सुप्रसन्नं स्वयमेव पुरुषार्थः ।
सल्लिखितैः पुरुषार्थहेतोर्विशेषप्रदर्शनार्थं स्वयमित्युक्तम्, यत एव च ब्रह्म
स्वयं पुरुषार्थो लब्धो प्रवर्ततेति श्वेतकेतुमुक्तेनानुशासनीयाय शिष्याय
“तच्चमसि” इत्यभिन्नं ब्रह्म शिष्येने उपदिश्यते । तथा चोक्तम्—“आत्म-
लामात्रं परं विद्यते” इति । अभिन्नं हि इत्यादिवृत्तेरयमर्थः—तच्चि
शिष्यात् भिन्नम्, अभिन्नमप्यविषया भेदेन प्रतीयमानम्, उभयथापि न
पुरुषार्थत्वम् । अभेदे तु यथोक्तस्य ब्रह्मणः ‘तदेवाहम्’ इति शिष्यस्य
तादात्म्यज्ञाने च, शिष्यस्य तथाभावात् यथोक्तब्रह्मभावात् सर्वेषामाध्या-

त्मिकादिदुःखात्मकानामशिवानामकल्याणानामुपशमात्, परमस्य चानन्दाख्य-
 शिवस्य च भावात् पुरुषार्थ आसौ भवतीति । दुःखापशमसुखे प्रत्येक-
 मसंपूर्णवन्वत्र पुरुषार्थौ; इह तूभयमपि; अतः पूर्ण इत्युक्तम् । परस्या-
 मुत्तरकालिकया हानोपादानादिप्रवृत्तावङ्गत्वात्प्रत्यक्षानीना प्रामाण्यमिति चेत्,
 एवं तर्हि शब्दात्मनिते ब्रह्मणि तत्साक्षात्करणायोपमनादिप्रवृत्तेर्वेदान्तज्ञानस्य
 तदङ्गत्वे इष्यतामपुरुषार्थानां वेदान्तात् प्रामाण्यमिति भावः । इतिः
 ग्रन्थकरणपरिसमाप्तौ ॥

इति श्रीब्रह्मसिद्धिव्याख्यानं शङ्खपाणिकृते

चतुर्थे (सिद्धि)काण्डव्याख्यानं

समाप्तम् ॥

॥ ब्रह्मसिद्धिव्याख्यानं समाप्तम् ॥

APPENDIX I.

ब्रह्मसिद्धिव्याख्योदाहृतानां वाक्यानामकारादिक्रमेणा-
नुक्रमणिका.

	Page.
अकुर्वन्विहितं कर्म	269 Mann. 11-44.
अग्निहोत्रं जुहोति	268 Tait. Sañ. 4-5-9-1.
अणव्य इवेमा घानाः	23 Chând. 6-2-1.
अतो ज्यायांश्च	154 Puru. Sak. 3.
अत्रैव समवनीयन्ते	251 Bṛh. 3-2-11.
अथ येऽन्ययातो विदुः	246 Chând. 7-25-2.
अथातो धर्मजिज्ञासा	295 Mim. Sū. 1-1-1.
अदृष्टं द्रष्टुं	257 Bṛh. 3-8-11.
अद्वितीयः	3 Cf. Chând. 6-2-1.
अध्वर्युं निष्क्रामन्तं	110 Cf. Āp. Śr. Sū. 12-17-1.
अनादिनिधनम्	49 Vākya-padiya. 1-1.
अनित्याशुचिं	10, 31 Yōgasūtra. 2-5.
अनेन जीवेनात्मना	84, 244, 247 Chând. 6-3-3.
अनो ददाति	239 Cf. Āp. Śr. Sū. 18-3-4.
अन्यत्र धर्मादिभ्योऽप्यत्र	258 Kaṭha. 2-14-0.
अन्योऽन्तर आत्मा	255 Tait. 2-5-1.
अपहतपापः	291, 294 Chând. 8-7-1.
अमृतमिति	252 do. 8-5-5.
अणुभेकहायन्या	221 Cf. Tait. Sañ. 7-1-6-22.
अविनाशी चारेऽयमात्मा	266 Bṛh. 4-5-14.
अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः	118, 188 Mim. Sū. 1-2-40.
असङ्गो ह्ययम्	46 Bṛh. 4-3-15.
असदेवेदम्	22 Chând. 8-19-1.

	Page.	
असौ वाच लोकः	269	Chând. 5-4-1.
अस्तिर्भवन्तीपरः	198	Mahā-Bhāṣ. 2-3-1.
अस्थूलम्	2, 54, 67, 294, 298	} Brh. 3-8-8.
अहरहरिमाः प्रजाः	60	
आग्नेयोऽष्टाकपालः	238	Tait. Sam. 7-5-21-1.
आत्मज्योतिः सम्राट्	15	Cf. Brh. 4-3-2.
आत्मन आकाशः	255	Tait. 2-1-1.
आत्मनस्तु कामाय	294	Brh. 2-4-5.
आत्मनि विज्ञाते	244	do. 4-5-6.
आत्मन्येवात्मना	262	Gītā 2-55.
आत्ममिथुनः	257	Chând. 7-25-2.
आत्मलाभास्त परम्	299	Āpa. Adhy. 2.
आत्मेत्येवोपासीत	237, 294	} Brh. 1-4-7.
आत्मैवेदम्	22	
आदित्यो यूपः	120	Tait. Brā. 2-1-5
आनन्दं ब्रह्म	15	Brh. 3-9-28.
आप्तकाम आत्मकाम....	33	do. 4-4-6.
आपो वै शान्ताः	119	Tait. Sam. 5-4-4.
आभूतसङ्ख्यम्	253	Viṣṭu. 2-8-96
इदं स्तौ यदेयमात्मा	294	Brh. 2-4-6.
इदं नामवमावर्त	251, 252	Chând. 4-15-5.
इववाशब्दात्तुप्रमानार्थौ ..	57	.....
इह नावर्तन्ते	252	Cf. Chând. 4-15-6.
उच्चै ऋचा क्रियते	124	Āp Śr. Śū. 24-1-6.
उपरि हि देवेभ्यः	81	.....
उपांशुयाजमन्तरा	254, 294	Tait. Sam 2-6-6.
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य ..	71, 99	Manu. 6-3-5.

	Page.	
एक एवायमद्वितीयः ...	3, 22, 92	Cf. Chānd. 6-2-1.
एकमेवाद्वितीयम् ...	18, 72, 108, 113, 253	} Chānd. 6-2-1.
एकस्य तूभयत्वे ...	71	
एतस्यैवानन्दस्य ...	20, 256, 257	Brh. 4-3-32.
एवमेवेमाः सर्वाः ...	21	Chānd. 6-3-2.
एष भूलाधिपतिः ...	257	Brh. 4-4-22
एषऽस्य परमानन्दः ...	20	do. 4-3-32
एषोऽणुरात्मा ...	46	Mund. 3-1-9.
एतदात्म्यमिदम् ...	253	Chānd. 6-8-7.
ओङ्कार एवेदम् ...	48	do. 2-23-3.
कथमसतः सज्जायेत ...	254	do. 6-2-2.
कपालं वृक्षमूलानि ...	290	Manu 6-44.
करिमन्त्रु मगवो विज्ञाते ...	253	Mund. 1-1-3.
कामात्मता न प्रशस्ता ..	3	Manu. 2-2.
कार्यकारणबद्धौ ...	288	Mand. Kāri 1-11.
कुर्वन्नेवेह कर्माणि ...	38	Īśa. 2.
कृत्तद्धितसमासेभ्यः ...	14	Mahā-Bhāṣ.
क्राडार्थायां प्रवृत्तौ च ..	33	Ślō. Vār. Page 653.
क्षात्रज्ञं चापि नो विद्धि ...	32	Gītā. 13-2.
स्वादिरो वृत्तो भवति ...	71	Cf. Āp. Śr. Sū. 3-18
स्वादिरो वीर्यकामस्य ...	71	.....
गचां सत्रासनम् ...	19	.....
गानमात्रं विजानन्ति ...	52	Ślō. Vār. Page 204.
गावो वा एतत्सत्रम् ...	19	Tait. Sam. 7-5-1.
गोदोहनेन पशुकामस्य ...	69	Āp. Śr. Sū. 1-16-3.
ग्रहणस्य विशेषो हि ...	280	.....
घृतकुल्याः क्षरन्ति ...	83	Āśv. Gr. Sū. 2-3-3.

	Page.
चर्मणि द्वीपिनं हन्ति ...	92 Mahā-Bhāṣ. 2-3-36.
चतुरश्छयनावाद्यक्षर ...	288 Vyā. Vār. 5-2-51,
जातस्त्रिभि ऋणैः ...	71 Cf. Tait. Saṁ. 6-3-10-5
ज्वात्यादिष्वपि सद्बुद्धेः...	205 .....
जामि वा एतद्यज्ञस्य ...	253, 294 Tait. Saṁ. 2-6-6.
ज्ञानं तज्ज्ञाततावशात्...	14 .....
तत्तु समन्वयात् ...	295 Brahm. 6-1-1-4,
तत्र को मोहः ...	254 Īśa. 7
तत्र तस्येव...	263 Pāṇini. 5-1-116.
तच्चमति ...	18, 32, 95, } 24, 246, } 247, 298, } Chānd. 6-8-7. 296 }
तस्तस्यम् ...	56, 255 do. 6-8-7.
तदधीते तद्देद ...	72 Pāṇini. 4-2-59.
तदन्तरस्य सर्वस्य ...	244 Īśa. 5.
तदयुक्तम् ...	160 Ślō. Vār. Page. 170.
तदास्मानम् ...	249 Brh. 1-4-10
तदेनस्त्रेयः पृत्नात् ...	98 do. 1-4-8.
तद्यथा शाङ्कुनैकन ...	48 Chānd. 2-23-3
तमुत्क्रामन्तं प्राणाः ...	250 Brh. 4-4-2.
तमेतं यज्ञेन वपनेन ...	71, 96 Cf. Brh. 4-4-22.
तमेतं वेदसुबचनेन ...	100 Brh. 4-4-22.
तमेव शरीरि बिज्ञाय ...	294 do. 4-21.
तमेव विदिस्वा ...	219 Śvēta 3-5.
तस्माच्छान्तो दान्तः ...	69 Cf. Brh. 4-4-23.
तस्मादंबन्ति ...	41 do. do.
तस्माद्भूतमभूतं ...	290 .....
तस्मादिद्वानेतेषु ...	49 Praśna. 5-2.

	Page.	
तस्य भासा सर्वभिदम्...	256	Kāṭha. 5-15.
तस्य लिप्सार्थलक्षणा ...	78, 240	Mīm. Sū. 4-1-2.
तस्य वाचकः प्रणवः ...	47	Yōga. Sū. 1-31.
तेन जन्मैव विषये ...	130	Ślō. Vār. Page 151.
ते ब्रह्मलोकेषु ...	252	Mahānārāyaṇa. 10-6.
तेऽर्चिरभिसंभवन्ति ...	249	Bṛh. 6-2-1b.
तेषामप्य सत्यम् ...	255	do. 2-3-6.
तं विद्याकर्मणी ...	10, 85	do. 4-4-2.
दध्ना जुहोति ...	265	Ap. Śr. Sū. 6-25.
दर्शपूर्णमासाभ्याम् ...	120, 231	Śatap. Brā. 1-6-4-17.
दुःखेऽवतुद्विग्नमनाः ...	202	Gītā. 2-56.
दुःखं जन्म तमः श्वभ्रम् ...	11	.....
दृष्टो हि तस्यार्थः ...	118	Śāb. Bhāṣ. 1-1-1.
देहान्तरार्था योत्क्रान्ति...	250	... ..
द्रव्यसंस्कारकर्मसु ...	76, 83, 191	Mīm. Sūt. 4-3-1.
द्रव्याश्रय्यगुणवान् ...	19	Vaiś. Sūt. 1-16,
द्वादशाब्देन गोषाती ...	60	.....
न कदाचित्प्रयोगोऽस्ति ...	16	.....
नक्तं ददृशे ...	48	Tait. Āraṇ. 1-11-2.
न च पुनरभवतो ...	83, 267	Chānd. 8-15-1.
न चात्महेतुमेवाप्तौ ...	115	Ślō. Vār. Page 556.
न चात्कामः कामानाम् ...	2, 81	Manu. 2-94.
न तत्र सूर्यो भाति ...	39	Kāṭha. 5-15.
न तस्मात्प्राणाः ...	250	Śatap. Brā. 14-7-2-3.
न तस्य प्राणाः ...	250	Bṛh. 4-4-6.
नमस्तः पूजायाम् ...	4	Cf. Pāṇini. 3-1-19.
न हि तदक्षगमप्यास्ते ...	130	.....
न हि द्रष्टुर्दृष्टेः ...	15, 16	Bṛh. 4-3-23.
न हि वस्तु विकल्प्यते ...	169	.....

	Page.	
न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् ...	72	.....
नानुध्यायाद्ब्रह्मन् ...	294	Brh. 4-4-21.
नान्यत्र सर्वसत्यागात् ...	24	.....
नान्योऽतोस्ति द्रष्टा ...	256	Brh 3-7-23.
नायं हन्ति न हन्यते ...	83	Gītā. 2 19.
नित्यं विभुम् ...	244	Mund. 1-1-6.
निदिध्यासितव्यः ...	97, 293, 294	Brh. 2-4-5.
निर्विकल्पक ...	162	Ślō. Vār. Page 171.
निष्कलः ...	245	Nārāyaṇa. 2.
निष्कलं निष्क्रियम् ...	83, 95	Śāb. 6-19.
नेह नानास्ति ...	23	Brh. 4-4 19.
पञ्च पञ्चनखाः ...	76	Rāmāyaṇa 4-17-37.
पदमभ्यधिकाभावात् ...	239	Ślō. Vār. Page. 432.
परमो ह्येष आनन्दः ...	80	Cf. Brh. 4-33.
पाते तु ...	252	Brahm. Sū. 4-1-14.
पुरुषस्य च शुद्धस्य ...	33	Ślō. Vār. Page 662.
पुरुषाशक्तितस्तत्र ...	217	do. do. 74.
पूर्वं पूर्वं मिथ्या ...	117	.....
पूषा प्रपिष्टमागः ...	62, 293, 295	Tait. Saṁ. 2-6-8.
पौर्वीपर्ये पूर्वदौर्विकल्पम् ...	110, 119	Mīm. Sū. 6-5-54.
प्रजहाति यदा कामान् ...	262	Gītā. 2 55.
प्रजापतिर्विष्णुः ...	125, 268	Tait. Saṁ. 2-1-1.
प्रजापतिस्तपोऽतप्यत ...	124	Cf. Tait. Brā 2-3-3.
प्रज्ञां कुर्वीत ...	238	Brh. 4-4-21.
प्रतिष्ठन्ते ...	83	Cf. Tāṇḍ. Brā. 23-2-4.
प्रथमाध्याये प्रमाणलक्षणम् ...	295	Śāb. Bhāṣ. 2-1-1.
प्रदीपस्येव निर्वाण ...	28	.....
प्राणा वै सत्यम् ...	255	Brh. 2-3-6.

	Page.	
प्रासाप्यस्थापनं तु	230	Ślō. Vār Page 96.
फलवत्संनिधावफलं	85	Śāb. Bhāṣ. 4-4-19.
फलाय विहितं कर्म	233	Tant. Vār. 2 1-5.
बृहस्पतिसवेनेष्ट्रा	71	Cf. Āsv. Śr. Sū. 3-9.
ब्रह्मणा सह ते सर्वे	72	Kūrma. 1-12-269.
ब्रह्म वेद ब्रह्मैव	37, 98, 99	Munḍ. 3-2 9.
ब्रह्मैव भवति	249	do. do.
ब्रह्मैव सन्	248, 250	Brh. 4-4-6.
भिद्यते हृदयग्रन्थिः	259	Munḍ. 2-2-8.
भूतगुणश्रुतेः	215	.....
भोगेन त्विदरे क्षपयिता	264	Brahm. Sū. 4-1-19.
मनोमयः प्राणशरीरः	294	Chānd. 3-14-2.
महदल्पं चलाचलम्	215	.....
मायां तु प्रकृतिं विद्यात्	22	Śvāta. 4-10.
मुनीनाम्	257	Gītā. 10-37.
मृत्तिकेत्येव सत्यम्	255	Chānd. 6-1-4.
मृत्युं तीर्त्वा	38	Īśa. 11.
मृच्छोहविष्कलिङ्गाद्यैः	254	Māṇḍ. Kar. 3-15.
य एतदक्षरं गार्गी विदित्वा	85	Brh. 3-8-0.
यजतिस्तु दत्तं च तत्राक्रियम्	198	{ Cf Mim Sū. 2-314 ; 1-2-27.
यज्ञेन यज्ञेन	94, 102	Brh 4-4-22.
यत्ते वा इमानि	53, 268, 267 298	} Tait 3-1.
यथाग्नेर्ज्वलतः	245	Brh. 2-1-20.
यथा शङ्कुना	52	Chānd. 2-23-1.
यथा सोम्य नद्य	249	do. 6-10 1.
यद्दतः पर	253	do. 3-13-7.
यदक्षेनातिरोहति	155	Pur. Sūk.

	Page.
यदाभासं प्रमेयम्	13 .....
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते	4 Kāṭha. 2-3-14.
यदि प्रस्तोता	110 Āp. Śr. Sū. 14-26-3.
यद्बुध्वतादिसामान्य	273 Vibh. Viv.
यदेव विद्यया	85 Chānd. 1-1-10.
यद्बलेनैव यत्सिद्धिः	115 .....
यद्भूतम्	154 Pur. Śuk. 2.
यद्यद्विभूतिमत्	257 Gītā. 10-41.
यस्य पर्णमयी	82 Tait. Saṁ. 3-5-7-2.
यस्यैते चत्वारिंशत्	141 Gaut. Dhar. 8-22.
यूपे पशुं बध्नाति	71 .....
योऽन्यां देवतामुपास्ते	245 Brh. 1-4-10.
यो वा एतदक्षरम्	85 do. 3-8-10.
रममाणः स्त्रीभिः	257 Chānd. 8-12-3.
लोके यथा मधुकृतः	249 do. 6-9-1.
वर्णात्कारः	47 Vyā. Vār. 3-3-108.
वस्त्वसंकरसिद्धिश्च	160 Śī. Vār. Page 473.
वाचं धेनुमुपाधीति	3, 287, 291, } Brh. 5-8-1. 292 }
वाचारम्भणम्	298 Chānd. 6-1-4.
विज्ञसि विमृत्युः	12, 268 Chānd. 8-1-5.
विज्ञानमानन्दम्	5, 18 Brh. 39-28-7.
विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत	236, 293 do. 4-4-21.
विदेः शतुर्वसुः	249 Pāṇini. 7-1-36.
विदो लटो वा	249 do. 3-483.
विद्ययामृतम्	245 Īśa. 11.
विद्येनमिह वैरिणम्	4 Gītā. 3-37.
विधिरत्यन्तमप्राप्तौ	77 Tant. Vār. 1-2-42.

	Page.	
विभागः शतवत्	86	Brahm. Śā. 3-4-11.
विरजः पर आकाशात्	294	Brh 4-4-20.
विरोधिभावान्तरोत्पादः	100	.....
विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्	100	Mīm. Sū. 1-2-3.
विश्वा भुवनानि जज्ञे	49	Cf. Mahānārāyaṇa 2-3.
विष्णुरूपांशु यष्टव्यः... ..	254, 294	Tait Sam 2-6-3.
वेतसशाखावकाभिश्च... ..	119	do 2-4-4.
वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः	187	Manu 2-155.
व्रीहिभियेजेत	76	Ā. Śr. Sū. 6-31-24.
व्रीहीनवहन्ति	280	do 1-7-10.
व्रीहीन्मोक्षति	86	do 1-19-1.
शब्दज्ञानानुपानी	229	Yōgasūtra. 1-11
शशकः शर्यकः	76	Cf Rāmāyana 4-17- 7
शेखन्दसि बहुलम्	155	Pāṇini. 1-1-70.
श्रोतव्यः	97	Brh 2-4-5.
स एकवा भवति	249	Chānd. 7-26-2.
स एष नेति नेति	36 92, 105, 298	} Brh. 3-1-26
स एष महान्	105	
स ऋतुं कुर्वति	237, 293, 294	} Chānd 3-14-1.
सति संपन्थ्यामहे	58	
सति सम्पद्य न विदुः	58	do do.
सत्यं ज्ञानमनन्तम्	46, 102, 216	Tait. 2-1-1.
सदृशादृष्टचिन्ताभ्याम्	270	.....
सदेवेदमग्रे	254	Chānd. 6-2-1.
सदेव सोम्य	253	do. do.
सन्ध्यामुपासीत	69	Āsv. Gr. Śā. III. 6-3.
सर्वगन्धः सर्वरसः	54	Chānd. 3-14-2.

		Page.
सर्वस्येशानः	...	256 Brh. 6-1
सर्वान्कामानवाप्नोति	...	257 Chând 8-7-1.
सर्वान्कामानामोति	...	256 do. do.
सर्वा वाचः संतृपणाः	...	48 do. 4-23-3.
सर्वं परवशं दुःखम्	...	20 Manu. 4-160.
स स्वराद् भवति	...	246 Chând. 7-25-2.
सहस्र	...	154 Pur. Sūk 1
सात्मनोऽपरिणामो वा	...	159 Ślō. Vār. Page 475.
सृजेच्च शुभमेवैकम्	...	33 do. Page 652.
सोमेन यजेत	...	269 Āpa Śr. Sū. 10-2-8.
संभावितः प्रतिज्ञायाम्	...	111 .....
स्वर्गकामो यजेत	...	68, 73, 30, 186 } Āpa Śr. Sū. 10-2-1. Tait. Sam. 2-5-5.
स्वव्यापारव्यवायो हि	...	117 Ślō. Vār. Page. 541.
स्वाध्यायोऽध्येतव्यः	...	186 Tait. Āraṇ. 2-15.
स्वेन रूपेण	...	247 Chând. 8-3-4.
हलुक्चाबभ्यः	...	249 Pāṇini 6-1-68.

DR. RUPNATHJI (DR. RUPAK NATH)